

ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΔΗΜΟΚΡΑΤΙΑ
Εθνικόν και Καποδιστριακόν
Πανεπιστήμιον Αθηνών
— ΙΔΡΥΘΕΝ ΤΟ 1837 —

ΣΧΟΛΗ ΟΙΚΟΝΟΜΙΚΩΝ ΚΑΙ ΠΟΛΙΤΙΚΩΝ ΕΠΙΣΤΗΜΩΝ
ΤΜΗΜΑ Πολιτικής Επιστήμης και Δημόσιας Διοίκησης

ΔΙΔΑΚΤΟΡΙΚΗ ΔΙΑΤΡΙΒΗ
του Σταμάτιου Ιωάννη Μαμούτου
Α.Μ. 682

Όψεις του ελληνικού πολιτικού Ρομαντισμού στο παράδειγμα του Ίωνος Δραγούμη. Μια προσέγγιση στο δημοσιευμένο έργο

Επιβλέπων

Παναγιωτόπουλος Παναγής (Αναπλ. Καθηγητής, τμήματος Πολιτικής Επιστήμης και Δημόσιας Διοίκησης, ΕΚΠΑ)

Μέλη τριμελούς επιτροπής:

Δέσποινα Παπαδημητρίου (Καθηγήτρια, τμήματος Πολιτικής Επιστήμης και Ιστορίας, Πάντειο Πανεπιστήμιο)

Γεώργιος Κ. Θεοδωρίδης (Λέκτορας, τμήματος Πολιτικής Επιστήμης και Δημόσιας Διοίκησης, ΕΚΠΑ)

Μέλη Επταμελούς επιτροπής

Γρηγόριος Μολύβας (Καθηγητής, τμήματος Πολιτικής Επιστήμης και Δημόσιας Διοίκησης, ΕΚΠΑ)

Παρασκευάς Ματάλας (Επίκουρος Καθηγητής, τμήματος Ιστορίας και Αρχαιολογίας, Πανεπιστήμιο Κρήτης)

Φωτεινή Έφη Γαζή (Καθηγήτρια, τμήματος Κοινωνικής και Εκπαιδευτικής Πολιτικής, Πανεπιστήμιο Πελοποννήσου)

Φωτεινή Ασημακοπούλου (Καθηγήτρια, τμήματος Εκπαίδευσης και Αγωγής στην Προσχολική Ηλικία, ΕΚΠΑ)

ΑΘΗΝΑ 2024

Ευχαριστίες,

στην μητέρα μου Μαρία και τον πατέρα μου Γιάννη για την πολυετή ανοχή σε μια εξαιρετικά απαιτητική και δύσκολη συμβίωση την οποία προϋποθέτει η ολοκλήρωση μιας διατριβής

στο μέλος της τριμελούς συμβουλευτικής επιτροπής, Λέκτορα του τμήματος Πολιτικής Επιστήμης και Δημόσιας Διοίκησης του Ε.Κ.Π.Α., Γιώργο Θεοδωρίδη για την σταθερή του υποστήριξη απέναντι στις δυσκολίες και τις παραδοξότητες που χρειάστηκε να ξεπεραστούν κατά την διάρκεια των ετών που παρήλθαν προκειμένου να ολοκληρωθεί η διατριβή

στον αναπληρωτή καθηγητή Ε.Κ.Π.Α. Παναγή Παναγιωτόπουλο και στην καθηγήτρια του Παντείου Πανεπιστημίου Δέσποινα Παπαδημητρίου για την συμβολή τους στην ολοκλήρωση της διατριβής

στον Αντώνη Παντίδη για την μετάφραση κειμένων από την γερμανική και την ρωσική γλώσσα

στον παλιό μου συμφοιτητή Ιωάννη Παπαδημητρόπουλο για τις συμβουλές του στην μετάφραση κειμένων από την αγγλική γλώσσα

στους φίλους μου που λένε ότι αισθάνονται σαν να ολοκλήρωσαν και αυτοί την συγγραφή του κειμένου μιας διατριβής, μετά από οκτώ και πλέον χρόνια που τους μιλώ συνεχώς για το θέμα και το περιεχόμενό της.

Ιδιαίτερως χρήσιμη ήταν η προτροπή του Παναγή Παναγιωτόπουλου να μουν μεσότιτλοι στο κείμενο, καθώς και η συμβουλή της Δέσποινας Παπαδημητρίου για την αρτιότερη οργάνωση του παραρτήματος της βιβλιογραφίας.

Περιεχόμενα

Εισαγωγή	7
Μέρος 1: Ερμηνευτικές προσεγγίσεις και μεθοδολογικές επιλογές	
1.A) Ο Ίων Δραγούμης στην βιβλιογραφία	
«Λοξίας διανοητής»	16
Προσεγγίσεις στον Δραγούμη μέχρι το τέλος του Β' Παγκοσμίου Πολέμου	17
Προσεγγίσεις στον Δραγούμη κατά την περίοδο του ελληνικού εμφυλίου πολέμου	28
Ο Δραγούμης στην βιβλιογραφία από την δεκαετία του '50 ως εκείνη του '90	33
Νεότερες ακαδημαϊκές προσεγγίσεις στον Δραγούμη	39
Ο Δραγούμης ως διαρκής ερευνητική πρόκληση	46
1.A.1) Η ιδεολογία που αναζητώ. Προδρομικός φασισμός ή μήπως κάτι άλλο;	
Ερωτήματα για την ιδεολογία του φασισμού	49
Η ιδεολογία του φασισμού και το κίνημα σκέψης της γενιάς του 1890	54
Πότε γεννήθηκε ο φασισμός;	57
1.A.2) Η πολιτική θεωρία του αντιδιαφωτιστικού Ρομαντισμού	
Τι ήταν ο Ρομαντισμός;	62
Ρομαντισμός ή Ρομαντισμοί;	64
Σύνδεση συντηρητικού εθνικισμού και σοσιαλισμού πριν τον φασισμό	66
Συμπεράσματα	71
1.B) Οι «θεμελιώδεις αρχές» της ιδεολογίας του «αντιδιαφωτιστικού πολιτικού Ρομαντισμού»	73
1.B.1) Η έννοια του «έθνους» στον πολιτικό Ρομαντισμό	
Ο ορθολογιστικός Διαφωτισμός	76
Η ρομαντική κριτική στον ορθολογιστικό Διαφωτισμό	79
Το «πολιτικό έθνος» του Διαφωτισμού και το «πολιτιστικό έθνος» του Ρομαντισμού	83
Η κληρονομιά του Χέρντερ	87
1.B.2) Οι «ξεχωριστοί άνθρωποι» ως «ήρωες της ιστορίας»	
Οι ρομαντικοί ποιητές ως πρότυπα «ξεχωριστών ανθρώπων»	94
Η έννοια του «ήρωα» στην σκέψη του Καρλάιλ	97
1.B.3) Η κριτική της φιλελεύθερης νεωτερικότητας στο όνομα των αξιών της παράδοσης	
Η παράδοση ως έννοια της συντηρητικής σκέψης	102
Η παράδοση ως έννοια του ρομαντικού συντηρητισμού	105
Παραδοσιοκρατία και ρομαντική κριτική της νεωτερικότητας	107
Παραδοσιοκρατική εναντίωση στο νεωτερικό κράτος	113

1.B.4) Η αντίθεση στον οικονομικό φιλελευθερισμό και η επίκληση ενός κοινοτιστικού συνεργατισμού

Παραδοσιακός σοσιαλισμός και ταξική συνεργασία	118
Παρεμβατικός συντηρητισμός ή ολοκληρωτικό κράτος;	121
Αισθητική και ηθική κριτική στον οικονομικό φιλελευθερισμό	123
Νεότερες θεωρητικές απόπειρες εθνικιστικού σοσιαλισμού	127

1.B.5) Η ενσωμάτωση μοντέρνων διανοητικών δεδομένων στο ερμηνευτικό πλαίσιο του παραδοσιακού Ρομαντισμού

Εκμοντερνισμένος Ρομαντισμός	130
Το παράδειγμα του Ζωρζ Σορέλ	131
Η «παρακμή» και το ρομαντικό όραμα του «νέου ανθρώπου»	138
Συντηρητική επανάσταση και αντιδραστικός μοντερνισμός	140
Κοινωνικός δαρβινισμός	145
Avant Garde	148
Αντιδιαφωτιστική πρωτοπορία στον Ρομαντισμό	152

Μέρος 2: Ο Ίων Δραγούμης ως διανοητής

2.A) Μια σύντομη πολιτική βιογραφία του Ίωνος Δραγούμη

2.A.1) Οικογενειακό περιβάλλον και ιστορικό πλαίσιο μέχρι την ενηλικίωση	155
2.A.2) Ο Ίων Δραγούμης μέχρι την έναρξη των Βαλκανικών Πολέμων	167
2.A.3) Η σύγκρουση με τον Βενιζέλο	179
2.A.4) Εθνικός Διχασμός, εξορία και δολοφονία του Ίωνος Δραγούμη	192

2.B) Ο Ίων Δραγούμης ως διανοητής της ιδεολογίας του αντιδιαφωτιστικού πολιτικού Ρομαντισμού

2.B.1) Ο ρομαντικός εθνικισμός του Ίωνος Δραγούμη

Νεανικές αμφιταλαντεύσεις	202
Οι πρώτες εθνικιστικές προσεγγίσεις	204
Ρομαντικός εθνικισμός. Ανάμεσα στο Εγώ και το έθνος	209
Νεορομαντικός εθνικιστής στις αρχές του 20ου αιώνα	212
Ενάντια στον ορθολογισμό και τον διεθνισμό	220
Εχθροί του έθνους	224
Ρομαντικός εθνικισμός και ιστορικό πεπρωμένο	226
Κρίση εμπιστοσύνης	230
Εθνικιστής μέχρι το τέλος;	235

2.B.2.) Ο Ίων Δραγούμης και η ιδέα του «ξεχωριστού ανθρώπου»

Ο «ήρωας» στον ελληνικό Ρομαντισμό	240
Η πρώτη «ηρωολατρεία» του Δραγούμη	242
Ο Ίων Δραγούμης στον ρόλο του ρομαντικού ήρωα	245
Ρομαντικός «ήρωας», εθνικισμός και πόλεμος	253
Από τον ρομαντικό «ήρωα» στην «ελίτ αξιών»	260
Αμφιταλαντεύσεις	266
Αποστασιοποίηση του Δραγούμη από τον ελιτισμό	271

2.B.3) Ο Ίων Δραγούμης και η κριτική της φιλελεύθερης νεωτερικότητας στο όνομα των αξιών της παράδοσης

Παραδοσιοκράτης ενάντια στον δυτικό πολιτισμό	278
Παραδοσιοκράτης ενάντια στο νεωτερικό κράτος	281
Η διφυής παράδοση	285
Παραδοσιοκρατικός λαϊκός «μεσαιωνισμός» ενάντια στον κλασικισμό	288
Η «ενότητα στον χρόνο» ως ιδέα του ελληνικού Ρομαντισμού	289
Ρομαντικός παραδοσιοκράτης ενάντια σε μαρξιστές και φιλελεύθερους	295
Η διαχρονική σύγκρουση των δυο ελληνικών παραδόσεων	298
Δημοτικισμός	305
Κοινοτισμός	313
Ενάντιος στον κόσμο της νεωτερικότητας	326

2.B.4) Προσεγγίσεις του Δραγούμη για την εθνική παραγωγή και την οικονομία

Δραγούμης και σοσιαλισμός	328
Αρχική αντίθεση στον σοσιαλισμό και ιδεολογικές αντιπαραθέσεις στον <i>Νουμά</i>	330
Σταδιακή μετατόπιση	342
Υιοθέτηση σοσιαλιστικών ιδεών	348
Εθνικιστής και σοσιαλιστής	354
Συνεργατικός συντηρητικός σοσιαλισμός	361

2.B.5) Η ενσωμάτωση μοντέρνων διανοητικών δεδομένων στην ρομαντική σκέψη του Ίωνος Δραγούμη

Σπένσερ	373
Νίτσε	377
Σοσιαλισμός και φυλετισμός	385

Μέρος 3: Ο Ίων Δραγούμης ως πολιτικός

3.A) Το ερευνητικό ερώτημα του τρίτου μέρους 391

3.A.1) Ο Ίων Δραγούμης μέχρι την έναρξη του Α΄ Παγκοσμίου Πολέμου και ο «ελληνοθωμανισμός»

Ρομαντικός εθνικισμός σε συνθήκες πολιτικής κρίσης	394
Μεγάλη Ιδέα	399
Μακεδονικός αγώνας και «ελληνοθωμανισμός»	406
Ρομαντικός «ανατολισμός»	408
Οργάνωσις Κωνσταντινουπόλεως και «ελληνοθωμανισμός»	412
Βαλκανική Συμμαχία και Μεγάλη Ιδέα	422
Ρομαντικός «αριστοκράτης» ενάντια στην φιλελεύθερη μπουρζουαζία	426
Διαφωνία για τον Α΄ Βαλκανικό Πόλεμο	428

3.A.2) Ο Ίων Δραγούμης ως βουλευτής κατά την περίοδο του Εθνικού Διχασμού

Αφιλόξενο πολιτικό περιβάλλον	431
Μετασχηματισμός του «ελληνοθωμανισμού»	433
Βουλευτής	436
Εθνικός Διχασμός	441
Ουδετερότητα εναντίον της «Ξενομανίας»	446
Ο Δραγούμης στην κορύφωση του Εθνικού Διχασμού	456
Ξενόδουλη αστική τάξη, αγνός λαός και αληθινή αριστοκρατία	462
Τελευταίο τεύχος της <i>Πολιτικής Επιθεώρησης</i> πριν την εξορία	468

3.Α.3) Ο Ίων Δραγούμης κατά την τελευταία περίοδο της ζωής του	
Υπομνήματα στην Συνδιάσκεψη της Ειρήνης και νέος «ελληνοθωμανισμός»	473
Τρεις άξονες πολιτικής δράσης	480
Εξωτερική πολιτική	481
Ανατολιστές, ανασυγκρότηση του έθνους και μετασχηματισμός του κράτους	493
Συνταγματική κανονικότητα και πραξικόπημα για την ανατροπή του Βενιζέλου	502
Τρίτος πολιτικός πόλος και διαφωνίες	515
Συμπεράσματα	534
Αρχειακό Υλικό ΑΣΚΣΑ, Τμήμα Αρχείων, Αρχείο Ίωνος Δραγούμη	
Δημοσιευμένες πρωτογενείς πηγές	534
Δευτερογενείς πηγές	
i) Περιοδικά	535
ii) Άρθρα	540
Εργογραφία Ίωνος Δραγούμη	544
Βιβλιογραφία	545
Ξενόγλωσση Βιβλιογραφία	560
Ξενόγλωσσα Άρθρα	563
Εφημερίδες	565
Περιοδικά	566
Άρθρα	573

Εισαγωγή

Η παρούσα μελέτη εξετάζει την πολιτική σκέψη του Ίωνος Δραγούμη (1878-1920). Βιογραφικά στοιχεία της προσωπικής ζωής του Ίωνος Δραγούμη, τα οποία κίνησαν το ενδιαφέρον παλαιότερων ερευνητών για διάφορους λόγους, καθώς και ψυχολογικές του μεταπτώσεις που αναδύονται σε διάφορα κείμενά του και για τις οποίες γίνεται συχνά λόγος από τους μελετητές του, δεν αγνοήθηκαν εντελώς αλλά χρησιμοποιήθηκαν μόνο στις περιπτώσεις που βοήθησαν την ανάδειξη όψεων της πολιτικής του σκέψης και δράσης. Στόχος αυτής της διατριβής είναι να εστιάσει στο περιεχόμενο της πολιτικής σκέψης του Δραγούμη και στον τρόπο με τον οποίο αυτή επηρέασε την πολιτική του δράση. Με προοπτική να δοθεί και μια απάντηση στο ερώτημα κατά πόσο ήταν τελικά συνεπής ή αντιφατικός ως διανοητής και ως πολιτικός ο Ίων Δραγούμης.

Προηγούμενες έρευνες έχουν εντάξει τον Δραγούμη στο κάδρο των ιστορικών δρώμενων της εποχής του. Επίσης τον έχουν τοποθετήσει στα πλαίσια διανοητικών και πολιτικών ομαδώσεων στις οποίες εντάχθηκε. Εκείνο που έπρεπε να γίνει στην συνέχεια, προκειμένου να στερεωθεί η έρευνα σε πιο γερές βάσεις, ήταν να εξεταστεί η πολιτική σκέψη του Δραγούμη σε σχέση με ένα ιδεολογικό φάσμα πλατύτερο από αυτό των επιμέρους ομαδώσεων στις οποίες συμμετείχε. Προέκυψε έτσι το ερώτημα ποια θα ήταν η ιδεολογία σε σχέση με την οποία θα εξεταζόταν η σκέψη ενός διανοητή όπως ο Ίων Δραγούμης, που, όπως θα δούμε στην συνέχεια, ορισμένοι ερευνητές κατατάσσουν στους φασίστες άλλοι τον βλέπουν να καταλήγει εγγύτερα στον διεθνιστικό σοσιαλισμό και κάποιοι τον τοποθετούν στο πολιτικό περιβάλλον ενός μη επαρκώς προσδιορισμένου εθνοκεντρισμού.

Οι αποκλίσεις ανάμεσα στα συμπεράσματα για την σκέψη του Ίωνος Δραγούμη που έχουν εξάγει παλαιότερες έρευνες είναι εκτενείς. Ωστόσο, σε ορισμένες εξ αυτών, παρατηρείται μια, χαλαρή έστω, σύγκλιση συμπερασμάτων στον συσχετισμό της σκέψης του Δραγούμη με τον ρομαντικό εθνικισμό, καθώς και με συντηρητικά ιδεολογικά σχήματα.¹ Η συγκεκριμένη χαλαρή σύγκλιση συμπερασμάτων των

¹ Μολονότι ο Δραγούμης στα κείμενά του άλλοτε αυτοπροσδιοριζόταν ως ρομαντικός και άλλοτε προσπαθούσε να δείξει ότι εξέφραζε πιο σύγχρονες ιδέες, όπως επισημαίνει ο Γεράσιμος Αυγουστίνος ο Δραγούμης ήταν νεορομαντικός στις ιδέες του. Gerasimos Augustinos, *Consciousness*

παλαιότερων ερευνών αποτέλεσε το έναυσμα ώστε η δική μου έρευνα να προσανατολιστεί αρχικά προς αυτή την κατεύθυνση. Η πολιτική σκέψη του Δραγούμη θα εξεταζόταν σε σχέση με τις ιδέες της συντηρητικής τάσης του πολιτικού Ρομαντισμού.²

Ο Ρομαντισμός είναι ένα πολυσχιδές διανοητικό και καλλιτεχνικό κίνημα, το οποίο επηρέασε πολλές και διαφορετικές πολιτικές εκφράσεις. Για τις ανάγκες της έρευνας η πρώτη τομή που πραγματοποιήθηκε ήταν η εστίαση στον πολιτικό Ρομαντισμό. Καλλιτεχνικές και λογοτεχνικές περιπτώσεις του Ρομαντισμού με απασχόλησαν μόνο στον βαθμό που συνδέθηκαν με θέματα του πολιτικού Ρομαντισμού τα οποία τέθηκαν υπό ανάλυση. Δεν θα ήταν μεθοδολογικά εφικτό να απομονωθούν εντελώς γιατί ένα από τα κύρια γνωρίσματα του Ρομαντισμού είναι η σύνδεση της λογοτεχνίας και της αισθητικής με την πολιτική. Συνεπώς το πρώτο βήμα προς τα ενδότερα αυτής της έρευνας πραγματοποιήθηκε με την απόφαση να εξετασθεί η πολιτική σκέψη του Ίωνος Δραγούμη σε σχέση με τον πολιτικό Ρομαντισμό.

Ωστόσο το ερευνητικό πεδίο εξακολουθούσε να παραμένει μη προσδιορισμένο επαρκώς. Από τον πολιτικό Ρομαντισμό εκκινούν ρεύματα που καταλήγουν σε αντιδραστικές και άλλα που συγκροτούν ελευθεριακές πολιτικές προτάσεις. Διαβάζοντας την σχετική με τον πολιτικό Ρομαντισμό βιβλιογραφία μπορεί κανείς να

and history: Nationalist critics of Greek society 1897-1914, East european quarterly, Boulder distributed by Columbia University Press, Columbia 1977, σελ. 128.

² Μια πολιτική τάση που προέκυψε από το πεδίο του συντηρητικού πολιτικού Ρομαντισμού είναι ο λεγόμενος «πολιτικός ανορθολογισμός». Ο Fritz Stern όρισε ως πολιτικό ανορθολογισμό την απόρριψη του παρόντος, την εξιδανίκευση του παρελθόντος και την προβολή της ιδεατής εικόνας του παρελθόντος που έχει διαμορφώσει η ρομαντική πολιτική σκέψη σε ένα φανταστικό μέλλον. Ο Γιώργος Κόκκινος, υιοθετώντας μια παρόμοια θεώρηση, υποστήριξε ότι ο ευρωπαϊκός εθνικισμός των τελών του 19^{ου} και των αρχών του 20^{ου} αιώνα θεμελιώθηκε στα πλαίσια του πολιτικού ανορθολογισμού, πράγμα που τον έκανε συνιστώσα της συντηρητικής αντεπανάστασης και τον έστρεψε ενάντια στο φιλελεύθερο πολιτικό σύστημα και στον πολιτικό ορθολογισμό. Η παλαιότερη εμπειρία που είχα με την βιβλιογραφία του ελληνικού εθνικισμού καθιστούσε σαφές ότι ο Ίων Δραγούμης υπήρξε κατεξοχήν εκπρόσωπος της πολιτικής παράδοσης του ανορθολογισμού στην Ελλάδα. Γεγονός που βάρυνε στην απόφαση να εξετάσω την πολιτική σκέψη του Δραγούμη σε σχέση με τον συντηρητικό πολιτικό Ρομαντισμό. Για τον πολιτικό ανορθολογισμό στην Ελλάδα δείτε το Γιώργος Κόκκινος, *Ο Πολιτικός Ανορθολογισμός στην Ελλάδα. Το έργο και η σκέψη του Νεοκλή Καζάζη (1849-1936)*, Τροχαλία, Αθήνα 1996.

διαπιστώσει ότι στα συμπεράσματα αναφέρεται συνήθως ότι ο συντηρητικός πολιτικός Ρομαντισμός αποτέλεσε την βάση από την οποία τροφοδοτήθηκε ιδεολογικά ο φασισμός.³ Από την άλλη διαβάζοντας την σχετική με την ιδεολογία και την ιστορία του φασισμού βιβλιογραφία συνήθως αναφέρεται το ίδιο συμπέρασμα από την αντίστροφη κατεύθυνση. Αναφέρεται, δηλαδή, ότι ο φασισμός άντλησε ορισμένες από τις βασικές ιδεολογικές του καταβολές από τον συντηρητικό πολιτικό Ρομαντισμό. Παρ' όλα αυτά δεν έχει δοθεί ερευνητική έμφαση στον εντοπισμό του ακριβούς σημείου που πραγματώνεται αυτή η σύνδεση του συντηρητικού πολιτικού Ρομαντισμού με τον φασισμό. Κάποιες έρευνες που το επιχείρησαν παλαιότερα εστίασαν αποκλειστικά στον γερμανικό Ρομαντισμό και στον εθνικοσοσιαλισμό, με αποτέλεσμα να μην μπορούν να υποστηρίξουν μια ευρύτερη μεθοδολογική χρήση.⁴ Προέκυψε έτσι η ανάγκη στο πλαίσιο αυτής της διατριβής να κατευθυνθεί η έρευνα προς τον εντοπισμό του σημείου που εφάπτονταν ο πολιτικός Ρομαντισμός και ο φασισμός. Όμως, πόσο εύκολο ήταν να εντοπιστεί ένα τέτοιο σημείο επαφής ανάμεσα

³ Isaiah Berlin, *Οι ρίζες του ρομαντισμού*, μτφ. Γ. Παπαδημητρίου, β' έκδοση, Scripta, Αθήνα 2002, σελ. 224.

⁴ Ενδεικτικά παραθέτω τις παρακάτω.

Peter Viereck, *Metapolitics. From Wagner and the German Romantics to Hitler*, expanded edition with a new introduction by the author, Transaction Publishers New Brunswick (U.S.A.) and London (U.K.), New Brunswick, New Jersey 2009.

Fritz Stern, *The politics of cultural despair: a study in the Rise of the Germanic ideology*, University of California press, First California Paperback Edition, California 1974.

Zoltan Michael Szaz, «The ideological precursors of National Socialism», *The Western Political Quarterly*, vol. 16, no. 4, university of Utah, 1964, σελ. 924-945.

Wolf-Daniel Hartwich, *Romantischer Antisemitismus. Von Klopstock bis Richard Wagner*, Vandenhoeck & Ruprecht, Göttingen 2005.

Marco Puschner, *Antisemitismus in Kontexte der Politischen Romantik*, Niemeyer Verlag, Tübingen 2008.

Στο Orrin N. C. Wang, *Allegories of Praxis. The reading of Romanticism and Fascism in A. O. Lovejoy and Leo Spitzer*, στο περιοδικό *Clio* Vol. 20, Iss. 1, (Fall) 1990, σελ. 39-51, παρουσιάστηκε η διαφωνία των Α. Ο. Lovejoy και Leo Spitzer για το αν και κατά πόσο απορρόφησε το πολίτευμα που εγκαθίδρυσε Χίτλερ ιδέες του πολιτικού Ρομαντισμού. Ωστόσο, μολονότι έγιναν μεθοδολογικές απόπειρες να εξηγηθεί η ύπαρξη ή η μη ύπαρξη μιας τέτοιας σχέσης, περιορίστηκαν και αυτές κυρίως στο γερμανικό παράδειγμα.

σε δυο φαινόμενα για τα οποία ακόμη δεν έχει αποκρυσταλλωθεί μια ευρεία σύγκλιση των ερευνητικών συμπερασμάτων;

Μια ενδιαφέρουσα προσέγγιση ήταν αυτή του F. E. Dessauer.⁵ Ο Dessauer εξετάζοντας την κλασική μελέτη του Καρλ Σμιτ (1888- 1985)⁶ για τον πολιτικό Ρομαντισμό⁷, εντόπισε ερμηνευτικά λάθη στην προσέγγιση του Σμιτ και υποστήριξε ότι αντίθετα με τα όσα υποστήριξε ο Σμιτ υπήρξε στενή συσχέτιση όχι μόνο ανάμεσα στον γερμανικό Ρομαντισμό και τον γερμανικό εθνικοσοσιαλισμό αλλά συνολικά ανάμεσα στον Ρομαντισμό και το ευρύτερο φασιστικό κίνημα. Ο Dessauer υποστήριξε ότι ο Ρομαντισμός αντιπροσωπεύει έναν τύπο αντίληψης των πραγμάτων ο οποίος όταν υιοθετείται από πλατιά λαϊκά στρώματα ανοίγει τον δρόμο στην επικράτηση του φασισμού.⁸ Ο Dessauer εστίασε στον ανορθολογισμό και τον συναισθηματισμό ως πυρήνες από τους οποίους τροφοδοτήθηκαν βασικές αρχές της φασιστικής ιδεολογίας.⁹ Ωστόσο δεν εισήλθε στο αμιγώς πολιτικό πεδίο της διανόησης του Ρομαντισμού ώστε να καταστήσει ξεκάθαρο ποιες ακριβώς ήταν οι

⁵ F. E. Dessauer, «Fascism and Romanticism», University of Toronto Quarterly, τόμος 15, τχ. 3, Απρίλιος 1946, σελ. 235-241.

⁶ Ο Καρλ Σμιτ υπήρξε μέλος μιας διανοητικής κίνησης που αναπτύχθηκε στην Γερμανία κατά τον μεσοπόλεμο και ονομάστηκε «συντηρητική επανάσταση». Επρόκειτο για μια αναβίωση παλαιότερων ρομαντικών συντηρητικών πολιτικών ιδεών στο μεσοπολεμικό ιστορικό πλαίσιο που είχε σηματοδοτεί από την εμπειρία του Α΄ Παγκοσμίου Πολέμου. Το ιδιαίτερο γνώρισμα της «συντηρητικής επανάστασης» ήταν ότι στους κόλπους της αναπτύχθηκε ένα αυτονομημένο ρεύμα το οποίο ονομάστηκε «αντιδραστικός μοντερνισμός». Οι «αντιδραστικοί μοντερνιστές» ήταν διανοητές που υιοθέτησαν μόνο τις εθνικιστικές ιδέες του πολιτικού Ρομαντισμού και απέρριψαν την κριτική του Ρομαντισμού στην τεχνοκρατία. Κατέληξαν έτσι σε ένα πρωτόγνωρο για την συγκεκριμένη περίοδο ιδεολογικό κράμα που βασιζόταν από την μια στον ρομαντικό συντηρητικό οργανικό και ανορθολογικό εθνικισμό και από την άλλη στην τεχνολογική ανάπτυξη. Ο Σμιτ υπήρξε εκφραστής αυτής της τάσης και στο βιβλίο του *Πολιτικός Ρομαντισμός* παρέθεσε μια ερμηνεία που αποσυνέδεε τον παλαιό ρομαντικό εθνικισμό από το σύγχρονό του γερμανικό εθνικιστικό κίνημα. Ωστόσο, μολονότι υπήρξε εμβριθής και πρωτότυπη, η εργασία του Σμιτ οδηγήθηκε σε αστοχίες συμπερασμάτων, τις οποίες ο Dessauer και άλλοι μεταγενέστεροι διανοητές εντόπισαν.

⁷ Carl Schmitt, *Political Romanticism*, μτφ. Guy Oake, Massachusetts Institute of Technology The MIT Press, Cambridge, Massachusetts and London England 1986.

⁸ E. Dessauer, «Fascism and Romanticism», Project Muse, volume 15, number 3, University of Toronto Press, April 1946, σελ. 240-241.

⁹ Ο.π., σελ. 241.

ιδέες του πολιτικού Ρομαντισμού που υιοθέτησε ο φασισμός. Ενώ, ταυτόχρονα, με το να εστιάζει στο ανορθολογικό και συναισθηματικό στοιχείο της ρομαντικής σκέψης, περιέγραψε την εικόνα ενός κινήματος που δεν είχε συγκροτημένη ιδεολογία και μπορούσε να συνδεθεί με οποιοδήποτε πολιτικό κίνημα. Άφησε έτσι τον Ρομαντισμό να αιωρείται σε μια ιδεολογική απροσδιοριστία και απλά περιέγραψε το πόσο ευνοϊκή μπορεί να γίνει για την ανάπτυξη του φασισμού η δυναμική ενδυνάμωση μιας ρομαντικής κουλτούρας και αντίληψης των πραγμάτων. Συνεπώς μπορεί ο Dessauer να έστρεψε την ερευνητική ματιά προς μια ενδιαφέρουσα κατεύθυνση αλλά δεν προχώρησε ικανοποιητικά προς τον προσανατολισμό που υπέδειξε.

Το γεγονός ότι κάτι πολύ ουσιαστικό από τον πυρήνα του Ρομαντισμού υπάρχει στην καρδιά του φασιστικού φαινομένου είναι γνωστό. Καθίσταται εμφανές και από την κοινή αμφισημία των δυο φαινομένων που προϋποθέτει την παρόμοια αδυναμία των ερευνητών να καταλήξουν σε μια ευρεία συναίνεση αναφορικά με το τι ήταν τελικά τόσο το ένα φαινόμενο όσο και το άλλο.¹⁰ Στην παρούσα έρευνα η παράλληλη μελέτη της βιβλιογραφίας του Ρομαντισμού και του φασισμού με οδήγησε στο συμπέρασμα ότι ο φασισμός δεν αποτελεί μια από τις ιδεολογίες της νεωτερικότητας, δίπλα στον φιλελευθερισμό και τον σοσιαλισμό. Ο φασισμός αποτέλεσε ένα πολιτικό κίνημα που αναδύθηκε ιστορικά κατά τον μεσοπόλεμο και άντλησε τις κύριες ιδεολογικές του επιρροές από τον συντηρητικό πολιτικό Ρομαντισμό. Το ίδιο έκαναν και οι προφασιστικές, οι νεοφασιστικές, καθώς και πολλές επιμέρους συντηρητικά εθνικιστικές πολιτικές κινήσεις. Ο φασισμός δεν ήταν εκείνος που διαμόρφωσε ιδεολογικά όλες αυτές τις κινήσεις, όπως συνήθως γίνεται πιστευτό. Αντίθετα ο φασισμός διαμορφώθηκε και αυτός, όπως και οι υπόλοιπες εθνικιστικές πολιτικές κινήσεις, από μια άλλη κεντρική ιδεολογία.¹¹

Η συγκεκριμένη ιδεολογία ήταν κρυμμένη, τρόπον τινά, ανάμεσα στην θεωρία του συντηρητικού πολιτικού Ρομαντισμού και στο πολιτικό κίνημα του φασισμού. Η εν

¹⁰ Ο Roger Griffin είχε υποστηρίξει σε μια χαρακτηριστική της δυσκολίας να προσδιοριστεί με σαφήνεια ο φασισμός ως πολιτικό φαινόμενο ότι όλοι αισθάνονται πως γνωρίζουν τι είναι ο φασισμός και όλοι αδυνατούν να εξηγήσουν τι είναι όταν τους ζητηθεί να το κάνουν. Roger Griffin, *Fascism*, Polity Press, Cambridge 2018, σελ. 11.

¹¹ Στόχος αυτής της έρευνας δεν είναι να παρουσιάσει μια ερμηνεία του φασισμού αλλά να εξετάσει πως εντάσσεται ο φασισμός στο ευρύτερο πλαίσιο πολιτικών ιδεών που διαμόρφωσε ο πολιτικός Ρομαντισμός.

λόγω ιδεολογία έχει τις κύριες θεωρητικές καταβολές της στον πολιτικό Ρομαντισμό. Μολονότι οι καταβολές της ανάγονται στον 18^ο αιώνα άρχισε να αποκρυσταλλώνεται και να παίρνει συγκεκριμένη μορφή στο δεύτερο μισό του 19^{ου} αιώνα. Είναι συνυφασμένη με συγκεκριμένα ιστορικά γνωρίσματα της νεωτερικότητας και δίνει τις δικές της πολιτικές απαντήσεις στα ζητήματα που ανακύπτουν σε ένα νεωτερικό, μοντέρνο ή μεταμοντέρνο, περιβάλλον. Όσο η νεωτερικότητα υφίσταται ως ιστορική συνθήκη αυτή η ιδεολογία τροφοδοτεί με ιδέες διάφορα συντηρητικά εθνικιστικά πολιτικά κινήματα. Κατά την διάρκεια της έρευνας εντόπισα ότι η συγκεκριμένη ιδεολογία έχει πέντε «θεμελιώδεις αρχές», οι οποίες αναλύονται και παρουσιάζονται στο επόμενο κεφάλαιο της διατριβής μέσα από ένα τυπολογικό μεθοδολογικό σχήμα. Προκειμένου να συγκροτηθεί το τυπολογικό σχήμα λήφθηκε η απαραίτητη επιστημολογική φροντίδα, στο βαθμό που ήταν εφικτό, ώστε να αποφευχθεί μια αφαιρετική παρέμβαση που θα το καθιστούσε κεντρικό στοιχείο μιας ντετερμινιστικής χρήσης στην συνέχεια της έρευνας.

Έχοντας περιγράψει την συγκεκριμένη ιδεολογία η έρευνα στράφηκε ξανά προς τον Δραγούμη. Στο δεύτερο μέρος της έρευνας πραγματοποιήθηκε η εξέταση της πολιτικής σκέψης του Ίωνος Δραγούμη σε σχέση με τις πέντε «θεμελιώδεις αρχές» αυτής της ιδεολογίας. Ο τρόπος με τον οποίο εξετάστηκε το πως προσέγγισε ο Δραγούμης της πέντε «θεμελιώδεις αρχές» είχε ως στόχο την αποφυγή ενός φαινομένου που είχε παρατηρηθεί σε παλαιότερες έρευνες. Ο Σπύρος Μαρκέτος κατέληξε στο συμπέρασμα ότι ο Δραγούμης ήταν ένας πρωτοφασίστας διανοητής.¹² Προκειμένου να υποστηρίξει αυτό το επιχείρημα παρέθεσε πολλές παραπομπές της πρωτογενούς βιβλιογραφίας του Δραγούμη σε ένα μεθοδολογικά άρτιο και συνεκτικό κείμενο. Από την άλλη ο Ματάλας, σε ένα επίσης μεθοδολογικά άρτιο, συνεκτικό και πολύ ενδιαφέρον κείμενο το οποίο υποστηρίζει με πολλές παραπομπές από την πρωτογενή βιβλιογραφία και από το αδημοσίευτο αρχείο του Δραγούμη, συμπέρανε ότι, ιδίως προς το τέλος της ζωής του, ο Δραγούμης όχι μόνο δεν υπήρξε πρόδρομος του φασισμού αλλά έδειχνε να προσεγγίζει τον διεθνιστικό σοσιαλισμό.¹³ Το πρόβλημα φρονώ ότι βρίσκεται στην απόπειρα σύνοψης. Η πρωτογενής βιβλιογραφία

¹² Σπύρος Μαρκέτος, *Πως φίλησα τον Μουσολίνι. Τα πρώτα βήματα του ελληνικού φασισμού*, Τόμος Ι, Βιβλιόραμα, Αθήνα 2006.

¹³ Παρασκευάς Ματάλας, *Κοσμοπολίτες εθνικιστές. Ο Μωρίς Μπαρρές και οι ανά τον κόσμο "μαθητές" του*, Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης, Ηράκλειο 2021, σελ. 307-310.

και τα ημερολόγια της οικογένειας Δραγούμη περιλαμβάνουν τόσο μεγάλο όγκο υλικού ώστε οποιοσδήποτε ερευνητής θελήσει να συνοψίσει την πολιτική σκέψη του Ίωνος Δραγούμη παραθέτοντας αποσπάσματα από αυτές τις πηγές ενδέχεται να φωτίσει έναν συνδυασμό διαφορετικών σημείων τους και να καταλήξει σε ένα ακόμη αντικρουόμενο με τα προηγούμενα συμπέρασμα, ακόμη και αν χρησιμοποιήσει άρτια μεθοδολογικά εργαλεία των κοινωνικών επιστημών. Συνεπώς στα πλαίσια αυτής της διατριβής έγινε μια προσπάθεια να αποφευχθεί η κατάληξη της έρευνας σε μια σύνοψη συμπερασμάτων που απλώς θα έφερναν στην επιφάνεια μια ακόμη διαφορετική όψη της πολιτικής σκέψης του Ίωνος Δραγούμη, φωτισμένη από άλλη οπτική γωνία. Αντίθετα, μέσα από αυτή την έρευνα, επιχειρήθηκε η εξαγωγή συμπερασμάτων που βασίζονται σε μια όσο το δυνατόν εκτενέστερη καταγραφή της πολιτικής σκέψης του Δραγούμη.

Προκειμένου να γίνει αυτό εφικτό ακολουθήθηκε η παρακάτω επιλογή. Για να πραγματοποιηθεί η εξαγωγή συμπερασμάτων που περιλαμβάνει όσο το δυνατόν περισσότερα πραγματολογικά δεδομένα σχετικά με τον τρόπο που προσέγγισε ο Δραγούμης τις πέντε «θεμελιώδεις αρχές» διαβάστηκε αντίστοιχες φορές από την αρχή μέχρι το τέλος η βιβλιογραφία του. Εξετάστηκε, δηλαδή, πως προσέγγιζε την πρώτη «θεμελιώδη αρχή» και τι έγραφε για αυτήν ο Δραγούμης ανά έτος, από την αρχή μέχρι το τέλος της ζωής του. Το ίδιο έγινε για την δεύτερη, την τρίτη και τις υπόλοιπες «θεμελιώδεις αρχές». Πρόκειται για μια μέθοδο που συμπλέκει σε μια παράλληλα αφήγηση την διανοητική ιστορία και την πολιτική ιστορία του Δραγούμη ενώ υποστηρίζεται από μια μεθοδολογική τυπολογία. Η συγκεκριμένη μέθοδος έρευνας λειτούργησε, τρόπον τινά, σαν τομογράφος της πολιτικής σκέψης του Δραγούμη. Έδειξε τον τρόπο με τον οποίο προσέγγισε ο Δραγούμης σε κάθε έτος και σε κάθε διαφορετική περίοδο της ζωής του τις «θεμελιώδεις αρχές» της ιδεολογίας βάσει της οποίας εξετάστηκε η πολιτική του σκέψη. Με αποτέλεσμα να φανούν οι προσεγγίσεις του Δραγούμη σε αυτές τις πέντε «θεμελιώδεις αρχές» αλλά και οι αυξομειώσεις του ενδιαφέροντος που έδειξε για αυτές στο πέρασμα των χρόνων.

Τα συμπεράσματα στα οποία κατέληξε η έρευνα ήταν διαφορετικά από τα περισσότερα των προηγούμενων μελετών. Φάνηκε, δηλαδή, ότι η πολιτική σκέψη του Δραγούμη, πέρα από ορισμένες αντιφάσεις που μπορεί να ανιχνευτούν σε κάθε διανοητή, ήταν συνεπής με τις πέντε «θεμελιώδεις αρχές» της ιδεολογίας που υιοθέτησε και σε μεγάλο βαθμό συνεκτική. Προφανώς το συγκεκριμένο συμπέρασμα

φιλοδοξεί να ανατρέψει τις μέχρι σήμερα καθιερωμένες αντιλήψεις που θέλουν τον Δραγούμη να υπήρξε αντιφατικός ως πολιτικός διανοητής. Η έρευνα που πραγματοποιήθηκε στα μεθοδολογικά πλαίσια αυτής της διατριβής δείχνει το ακριβώς αντίθετο.

Στο τρίτο μέρος της έρευνας εξετάστηκε το κατά πόσον ήταν συνεπής η πολιτική δραστηριοποίηση του Ίωνος Δραγούμη με τις ιδεολογικές αρχές που είχε υιοθετήσει ως διανοητής. Μέσα από την πολιτική δράση του Ίωνος Δραγούμη πραγματοποιήθηκε ένας διάλογος ανάμεσα στις ιδεολογικές του καταβολές, που βασίζονταν στον ευρωπαϊκό Ρομαντισμό, με τα πολιτικά αιτήματα που είχε διαμορφώσει ο ελληνικός Ρομαντισμός ήδη από τον 19^ο αιώνα. Προκειμένου να ελεγχθεί ο βαθμός συνέπειας που χαρακτήρισε την πολιτική δραστηριοποίηση του Ίωνος Δραγούμη σε σχέση με τις πολιτικές ιδέες που είχε υιοθετήσει έγινε μια τομή σε τρία κεφάλαια. Στο πρώτο κεφάλαιο εξετάστηκε η πολιτική δράση του Δραγούμη κατά την δεκαετία του 1910 και στην περίοδο των Βαλκανικών Πολέμων. Στο δεύτερο κεφάλαιο εξετάστηκε η πολιτική στάση του Δραγούμη κατά την περίοδο του Εθνικού Διχασμού. Στο τρίτο κεφάλαιο εξετάστηκε η πολιτική δράση του Δραγούμη κατά την τελευταία περίοδο της ζωής του.

Η έρευνα στο τρίτο μέρος της διατριβής πραγματοποιήθηκε λαμβάνοντας υπόψη δύο δεδομένα. Πρώτον ότι κάθε διανοητής και θεωρητικός όταν επιχειρεί να περάσει από το πεδίο της ιδεολογικής ζύμωσης σε εκείνο της πολιτικής δράσης συνήθως αποκλίνει σε κάποιο βαθμό από τις ιδεολογικές του αρχές. Γιατί η πολιτική πραγματικότητα προϋποθέτει την προσαρμογή των ιδεολογικών αρχών σε πολιτικά προγράμματα τα οποία πρέπει να ανταποκριθούν σε απαιτήσεις συγκεκριμένων ιστορικών στιγμών. Δεύτερον ότι η ιδεολογία που εκπροσώπησε ο Δραγούμης μπορεί να είναι συγκροτημένη, αλλά δεν έχει αποκρυσταλλωθεί υπό την μορφή ενός πολιτικού δόγματος το οποίο να προσδιορίζει με αυστηρό τρόπο την πολιτική δράση και συμπεριφορά όσων την υιοθετήσουν. Η ιδεολογία που έχει τις καταβολές της στον πολιτικό Ρομαντισμό και περιγράφεται σε επόμενο κεφάλαιο της έρευνας διαθέτει την απαραίτητη συνοχή που την καθιστά διακριτή. Διαθέτει, όμως και ένα πολύπλοκο υπόβαθρο που δεν σταθεροποιείται εντελώς. Για αυτό και είναι συνεχώς επίκαιρη μολοντί επικαλείται ιδέες και αξίες που η επικρατούσα αντίληψη της νεωτερικότητας θεωρεί παρωχημένες. Αυτή η ρευστότητα της συγκεκριμένης ιδεολογίας αφήνει στους πολιτικούς που την υιοθετούν ένα σχετικά ευρύ περιθώριο

προσεγγίσεων και δεν υποδεικνύει με ντετερμινιστικό τρόπο την πολιτική τους στάση. Ο Δραγούμης υπήρξε ένα χαρακτηριστικό παράδειγμα τέτοιου πολιτικού.

Η έρευνα βασίστηκε σε δημοσιευμένα κείμενα του Ίωνος Δραγούμη και δεν επεκτάθηκε στην αλληλογραφία ή σε άλλους φακέλους του αρχείου του. Αυτή η επιλογή πραγματοποιήθηκε επειδή το εύρος της δημοσιευμένης πρωτογενούς και δευτερογενούς βιβλιογραφίας που αφορά τον Δραγούμη είναι εξαιρετικά μεγάλο και επιτρέπει την εξαγωγή βάσιμων συμπερασμάτων στα θέματα που επικεντρώθηκε το ερευνητικό ενδιαφέρον αυτής της διατριβής. Αν δεν προκύψει κάποια απρόοπτη ανατροπή μελλοντικών σχεδιασμών ενδεχομένως να υπάρξει συνέχεια της έρευνας σε επιμέρους πεδία. Η περίπτωση του Δραγούμη δεν παύει να κινεί το ερευνητικό ενδιαφέρον.

Μέρος 1

Ερμηνευτικές προσεγγίσεις και μεθοδολογικές επιλογές

1.Α) Ο Ίων Δραγούμης στην βιβλιογραφία

«Λοξίας διανοητής»

Στις σελίδες μιας μελέτης που εκδόθηκε πριν μερικά χρόνια ο συγγραφέας του προλόγου χρησιμοποιεί τον όρο «λοξίας»¹⁴ προκειμένου να χαρακτηρίσει τον Ίων Δραγούμη (1878-1920). Σύμφωνα με τον συγγραφέα του προλόγου ο όρος «λοξίας» αποδίδεται σε διανοητές που ακολουθούν μια μοναχική διαδρομή στο πεδίο της ιστορίας των πολιτικών ιδεών. Ο Δραγούμης χαρακτηρίζεται, στον συγκεκριμένο πρόλογο, ως το πλέον ενδεικτικό παράδειγμα Έλληνα «λοξία» διανοητή. Ακολουθώντας την επιχειρηματολογία που παρατίθεται στο εν λόγω κείμενο εξάγεται το συμπέρασμα ότι ο Ίων Δραγούμης ήταν «λοξίας» διανοητής επειδή πρότεινε ένα ιδιότυπο σύνολο ιδεών, «επεξεργασμένο κι οργανωμένο σε μια ιδιαίτερη κοσμοθεώρηση για τις ανθρώπινες υποθέσεις»,¹⁵ το οποίο «παρέχει μια νέα θέαση για τη σχέση της κοινωνίας με το Πολιτικό».¹⁶ Την περιγραφή του Ίωνος Δραγούμη ως «λοξία» συνοδεύει η εκτίμηση του συγγραφέα ότι η αντίδραση που μπορεί να προκαλέσει στους όποιους αντιπάλους η έκθεση των θέσεων του «λοξία» στον δημόσιο διάλογο «μπορεί να φθάσει έως και τη φυσική εξόντωση».¹⁷ Αυτή η προσέγγιση ίσως και να εμπεριέχει μια δόση υπερβολής. Μια απόφαση για την φυσική εξόντωση ενός διανοητή ή πολιτικού από αντίπαλα πολιτικά κέντρα συνήθως περιλαμβάνει την σύμπτωση περισσότερων προϋποθέσεων από την όποια ιδιαιτερότητα των ιδεολογικών του καταβολών. Ωστόσο, κατά τα άλλα, η προσέγγιση του Δραγούμη που πραγματοποιήθηκε στον συγκεκριμένο πρόλογο είναι ιδιαίτερα χρήσιμη. Γιατί αντανακλά τον τρόπο με τον οποίο έχει γίνει αντιληπτός ο Δραγούμης από τους περισσότερους ερευνητές που έχουν εξετάσει κατά καιρούς την σκέψη του.

¹⁴ Δημήτριος Π. Σωτηρόπουλος, «Ίων Δραγούμης: Ένας λοξίας στο μεταίχμιο των καιρών», Γιάννης Α. Μάζης, *Ίων Δραγούμης. Ο ασυμβίβαστος*, μτφ Ανδρέας Παππάς, Μεταίχμιο, Αθήνα 2016, σελ. 13.

¹⁵ Ο.π.

¹⁶ Ο.π.

¹⁷ Ο.π.

Η γενικότερη αντίληψη που επικρατεί για την περίπτωση του Ίωνος Δραγούμη στους κοινωνικούς επιστήμονες που μελέτησαν την πολιτική του σκέψη και την ιστορική του διαδρομή είναι ότι πρόκειται για έναν διανοητή ο οποίος υιοθέτησε πολύ ιδιαίτερες και συχνά αντιφατικές ιδέες. Ίσως, όμως, τελικά να είναι αμφίβολο το εν λόγω συμπέρασμα. Η αμφιβολία για την εγκυρότητά του οδηγεί σε μια από τις πρώτες υποθέσεις εργασίας αυτής της διατριβής. Ήταν τελικά ο Ίων Δραγούμης τόσο αντιφατικός και διανοητικά ιδιόμορφος όσο έχει παρουσιαστεί; Εκείνο που θα φανεί στην συνέχεια της διατριβής αμφισβητεί την προδιαμορφωμένη εικόνα. Ωστόσο απέναντι στα συμπεράσματα αυτής της διατριβής στέκεται η προγενέστερη βιβλιογραφία. Συνεπώς πριν δοθεί μια απάντηση σε αυτό το ερώτημα θα ήταν χρήσιμη μια αναδρομή στα σημαντικότερα σημεία της μέχρι σήμερα σχετικής βιβλιογραφίας.

Καταρχάς πρέπει να σημειωθεί ότι είναι αξιοσημείωτα μεγάλος ο όγκος των αναφορών στον βίο και την πολιτική σκέψη του Ίωνος Δραγούμη που υπάρχουν στην ελληνική βιβλιογραφία, η οποία καλύπτει την περίοδο από τις αρχές του 20^{ου} αιώνα μέχρι σήμερα. Αξιολογήσεις για την σκέψη και την πολιτική δράση του Ίωνος Δραγούμη μπορούν επίσης να βρεθούν σε μελέτες που αφορούν τον Ελευθέριο Βενιζέλο (1864-1936) και άλλα πρόσωπα της ελληνικής ιστορίας που πρωταγωνίστησαν στα διανοητικά και πολιτικά δρώμενα την ίδια περίοδο με τον Δραγούμη. Σε αυτή την διατριβή εξετάστηκαν οι επιστημονικές έρευνες και οι δημοσιογραφικές προσεγγίσεις που περιλαμβάνουν με επιστημολογικές αξιώσεις αναλύσεις της πολιτικής σκέψης του Ίωνος Δραγούμη.¹⁸

Προσεγγίσεις στον Δραγούμη μέχρι το τέλος του Β' Παγκοσμίου Πολέμου

Η απαρχή των αλληπάληλων αξιολογήσεων της προσωπικότητας και της πολιτικής σκέψης του Ίωνος Δραγούμη έγινε αμέσως μετά την δολοφονία του, στις 31 Ιουλίου

¹⁸ Είναι δύσκολο να εντοπιστούν οι ενδεχομένως εκατοντάδες αναφορές στον Δραγούμη που υπάρχουν σε περιοδικά οργανώσεων, συλλόγων αποστράτων, επαρχιακών τοπικών εντύπων κλπ από την δεκαετία του 1990 κι έπειτα. Ίσως να αποτελούσε αντικείμενο έρευνας μιας άλλης διατριβής ο εντοπισμός και η οργάνωση αυτών των μη καταμετρημένων ή καταγεγραμμένων μέχρι σήμερα δημοσιεύσεων. Ωστόσο φρονώ ότι πρόκειται για δημοσιεύσεις που είναι δύσκολο να αλλάξουν κάτι στην εξελισσόμενη επιστημονική συζήτηση. Ό,τι έχω ελέγξει από τέτοιες πηγές δεν υπερβαίνει την εγκυκλοπαιδική αναδρομή στην ζωή του Δραγούμη και δεν εγείρει επιστημολογικές αξιώσεις.

1920. Οι εφημερίδες της εποχής δημοσίευσαν άρθρα σχετικά με την δολοφονία του στα οποία κρίσεις για την προσωπικότητά και τις ιδέες του συνόδευαν τις πληροφορίες για την επικαιρότητα και τον φόνο του. Οι περισσότερες βενιζελικές εφημερίδες προσπάθησαν να δικαιολογήσουν την δολοφονία του Ίωνος Δραγούμη αναπαράγοντας θεωρίες που τον ήθελαν να πυροβολεί εναντίον των ταγμάτων ασφαλείας της κρητικής χωροφυλακής. Τις επόμενες μέρες αποδείχτηκε ότι τα δημοσιεύματα αυτά αποτελούσαν προμετωπίδες της επικοινωνιακής τακτικής που ακολούθησε η βενιζελική παράταξη προκειμένου να διαχειριστεί την δολοφονία ενός πολιτικού της αντιπάλου από ένοπλα κομματικά της μέλη. Ο Δραγούμης δεν είχε πυροβολήσει κανέναν. Είχε συλληφθεί άνευ κατηγορίας, είχε λιντσαριστεί και είχε πυροβοληθεί στην μέση του δρόμου.

Οι αντιβενιζελικές εφημερίδες κυκλοφόρησαν με καθυστέρηση λίγων ημερών από την μέρα της δολοφονίας του Δραγούμη λόγω των καταστροφών που είχαν υποστεί τα γραφεία τους από τις επιθέσεις των υποστηρικτών του Βενιζέλου. Οι επιθέσεις σε γραφεία αντιβενιζελικών εφημερίδων, σε σπίτια μοναρχικών πολιτικών και σε καταστήματα επιχειρηματιών με γνωστά αντιβενιζελικά φρονήματα πραγματοποιήθηκαν από εξοργισμένους υποστηρικτές του Κόμματος των Φιλελευθέρων μετά την απόπειρα δολοφονίας του Βενιζέλου από μοναρχικούς απότακτους αξιωματικούς που επιχειρήθηκε την 30^η Ιουλίου 1920 στον σιδηροδρομικό σταθμό της Λυών. Στις στήλες των αντιβενιζελικών εφημερίδων υπήρχαν πολλές αναφορές στον πρότερο βίο του Δραγούμη, στον Μακεδονικό Αγώνα και στις μαζικές εκδηλώσεις τιμής της μνήμης του που πραγματοποιήθηκαν μετά τον θάνατό του.¹⁹ Στα περισσότερα από αυτά τα άρθρα έγινε αναφορά στις εθνοκεντρικές ιδέες του Δραγούμη, στην καλλιέργειά του και στον αντιβενιζελικό του προσανατολισμό. Δεν υπήρξε κάποια απόπειρα επιστημονικής μελέτης της σκέψης του και τα άρθρα περιορίστηκαν στα ενημερωτικά δημοσιογραφικά πλαίσια. Ενδιαφέρον παρουσιάζει το άρθρο του *Ριζοσπάστη*, ο οποίος επανακυκλοφόρησε στις 9 Αυγούστου 1920. Ο *Ριζοσπάστης* έγραψε ότι οι θεωρίες των βενιζελικών εφημερίδων για την υποτιθέμενη απόπειρα του Δραγούμη να επιτεθεί με πυροβολισμούς σε άνδρες της κρητικής χωροφυλακής είχαν ήδη καταπέσει και

¹⁹ Για το πώς αντιμετωπίστηκε η δολοφονία του Ίωνος Δραγούμη από τον βενιζελικό και τον αντιβενιζελικό τύπο της εποχής δείτε το Αθανασίου Λ. Κόρμαλη, *Η εκτέλεση του Ίωνος Δραγούμη στον τύπο της εποχής*, Εκδόσεις Πελασγός, Αθήνα 1994.

κατηγόρησε το Κόμμα των Φιλελευθέρων ότι δολοφόνησε έναν έντιμο, ηθικό και μετριοπαθή πολιτικό του αντίπαλο.²⁰

Το πρώτο συμπέρασμα που ήδη είχε εξαχθεί για τον Δραγούμη και έγινε ευρύτερα αποδεκτό, ιδίως μετά την γνωστοποίηση του γεγονότος ότι ο ίδιος ο Βενιζέλος είχε δηλώσει συγκλονισμένος από την δολοφονία του και είχε αναγνωρίσει το ήθος και την πολιτική του αξία, ήταν ότι επρόκειτο για έναν έντιμο πολιτικό με πλατιά καλλιέργεια και αφοσίωση στους πατριωτικούς σκοπούς. Στην εντιμότητα του Δραγούμη εστίασε και ο Λέανδρος Παλαμάς (1891-1958), γιος του φίλου του Δραγούμη, Κωστή Παλαμά (1859-1943). Ο Λέανδρος Παλαμάς στο άρθρο «Ίων Δραγούμης», το οποίο δημοσιεύθηκε το 1921 στο Δελτίου του Εκπαιδευτικού Ομίλου, χαρακτήρισε τον Δραγούμη ως μια από τις ωραιότερες και τιμιότερες φυσιογνωμίες του περασμένου αιώνα.²¹ Αυτά τα γνωρίσματα αναπαράχθηκαν και στα άρθρα του περιοδικού *Πολιτική Επιθεώρησης* που είχε ιδρύσει ο Ίων Δραγούμης με τους συνεργάτες του. Το 9^ο τεύχος της δεύτερης περιόδου της *Πολιτικής Επιθεώρησης* κυκλοφόρησε λογοκριμένο την επόμενη μέρα από τον θάνατο του Δραγούμη, δηλαδή την 1^η Αυγούστου 1920. Οι εκτενείς αναφορές στον Δραγούμη και τον θάνατό του άρχισαν από το 10^ο τεύχος της *Πολιτικής Επιθεώρησης*, που κυκλοφόρησε στις 8 Αυγούστου 1920.

Άρθρα φίλων και συνεργατών του Ίωνος Δραγούμη συνέχισαν να δημοσιεύονται καθ' όλη την διάρκεια το Αυγούστου και κατά τον Σεπτέμβριο του 1920. Τόσο στην *Πολιτική Επιθεώρηση* όσο και στον υπόλοιπο τύπο. Ανάμεσα στα ειδησεογραφικά θέματα που εξέταζαν πως προχωρούσαν οι έρευνες για την ανεύρεση και την τιμωρία των δολοφόνων του Δραγούμη υπήρχαν και κάποιες αναδρομές σε ιδεολογικές του προσεγγίσεις. Η γενικότερη εικόνα των δημοσιευμάτων συνέχισε να βασίζεται στα γνωρίσματα του εθνικισμού, της καλλιεργημένης προσωπικότητας και του έντιμου πολιτικού βίου. Αλλά τα περισσότερα δημοσιεύματα παρέμειναν εντός των πλαισίων του ενημερωτικού δημοσιογραφικού λόγου. Δεν επιχειρήθηκε σε αυτά κάποια βαθύτερη μελέτη της πολιτικής σκέψης του Δραγούμη.

Η πρώτη δημοσίευση που αποτέλεσε συλλογικό αφιέρωμα στον Ίωνα Δραγούμη έγινε την 15^η Αυγούστου του 1920. Ήταν το τεύχος 697 του περιοδικού των

²⁰ Ο.π., σελ. 99.

²¹ Παντελής Βουτουρής, *Ιδέες της σκληρότητας και της καλοσύνης. Εθνικισμός, σοσιαλισμός, ρατσισμός (1897-1922)*, Εκδόσεις Καστανιώτη, Αθήνα 2017, σελ.177.

δημοτικιστών *Ο Νουμάς*. Στο συγκεκριμένο τεύχος του *Νουμά*, καθώς και στο άρθρο του Γιάννη Κορδάτου (1891-1961) που έφερε τον τίτλο «Ο πολιτικός Ίων Δραγούμης» και το οποίο δημοσιεύθηκε στο περιοδικό *Πολιτική Επιθεώρηση*, υπήρξαν οι πρώτες κρίσεις της πολιτικής σκέψης του Ίωνος Δραγούμη που διέρρηξαν την αρχική στρογγυλεμένη εικόνα του εθνοκεντρικού πολιτικού. Ο Κορδάτος υποστήριξε ότι είχε λόγους να πιστεύει ότι αν δεν είχε δολοφονηθεί ο Ίων Δραγούμης, σύντομα θα γινόταν σοσιαλιστής.²² Στα άρθρα του *Νουμά* υπάρχουν αντιφατικές κρίσεις για την πολιτική σκέψη του Δραγούμη. Μολονότι τα περισσότερα άρθρα παρουσίασαν τον Δραγούμη ως τον κύριο εθνικιστή διανοητή της γενιάς του, υπήρξαν και κάποιες διαφοροποιήσεις. Ο Γιώργος Ν. Πολίτης έφερε στο προσκήνιο το θέμα της αντίφασης ανάμεσα στον ατομικιστικό ουμανισμό και τον εθνικισμό του Δραγούμη. Σύμφωνα με τον Πολίτη ο αληθινός και ο εμπνευσμένος Δραγούμης ήταν εκείνος που εκφραζόταν στην προσωποκεντρική ουμανιστική λογοτεχνία του και όχι στις εθνικιστικές του διακηρύξεις.²³ Επίσης, ο Αλέξανδρος Βαμβέτσος (1890-1971), που υπέγραψε το άρθρο «Ο εθνικιστής, ο αντιπολιτευόμενος» με το ψευδώνυμο Α. Τρανός, υποστήριξε ότι ο Δραγούμης ήταν εθνικιστής αλλά ταυτόχρονα νεωτεριστής και προοδευτικός.²⁴ Κοντολογίς ήδη από τον Αύγουστο του 1920 άρχισαν να δημοσιεύονται ορισμένες αντικρουόμενες κρίσεις για τον ιδεολογικό προσανατολισμό του Ίωνος Δραγούμη.

Κατά την δεκαετία του 1920 υπήρξε εκδοτικό ενδιαφέρον για τα βιβλία του Ίωνος Δραγούμη. Επανακυκλοφόρησαν τα μυθιστορήματα και τα δοκίμιά του ενώ εκδόθηκαν για πρώτη φορά κείμενά του που δεν είχαν δημοσιευτεί μέχρι τότε.²⁵ Σε

²² Γιάννης Κορδάτος, «Ο πολιτικός Ίων Δραγούμης», Άπαντα Ίωνος Δραγούμη, *Μελέτες, αφιερώματα και άρθρα για τον Ίωνα*, Α', Εκδόσεις Έκτωρ, Αθήνα 2012, σελ. 70.

²³ Ν. Γ. Πολίτης, «Ίδας: Όσοι ζωντανοί», ο.π. σελ. 50-53.

²⁴ Α. Τρανός, «Ο εθνικιστής, ο αντιπολιτευόμενος», ο.π. σελ. 41-47.

²⁵ Κυκλοφορία βιβλίων του Ίωνος Δραγούμη μέχρι το τέλος του Β' Παγκοσμίου Πολέμου:

Μαρτύρων και ηρώων αίμα, α έκδοση Αθήνα 1907, β έκδοση Αθήνα 1914, γ έκδοση Αθήνα 1940.

Ο ελληνισμός μου και οι Έλληνες, α έκδοση Αθήνα 1927.

Σαμοθράκη, α και β έκδοση Αθήνα 1926, γερμανική μετάφραση 1942.

Όσοι ζωντανοί, α και β έκδοση Αθήνα 1926.

Ελληνικός πολιτισμός, α έκδοση Αλεξάνδρεια (δημοσίευση στο περιοδικό *Γράμματα*) 1914, β έκδοση μαζί με το *Ο ελληνισμός μου και οι Έλληνες* Αθήνα 1927.

Σταμάτημα, α έκδοση Αθήνα 1927.

περιοδικά της εποχής υπήρξαν κατά καιρούς αναφορές στην περίπτωση του Δραγούμη. Τον Φεβρουάριο του 1921 το περιοδικό που έφερε το τίτλο *Το Μέλλον* φιλοξένησε ένα βιογραφικό του Ίωνος Δραγούμη και άρθρο του γραμμένο την 4^η Ιουλίου του 1920 για προηγούμενο τεύχος του περιοδικού που λογοκρίθηκε.²⁶ Τον Αύγουστο του 1921 το περιοδικό *Μούσα* δημοσίευσε αποσπάσματα ημερολογιακών σημειώσεων του Ίωνος Δραγούμη που είχαν γραφτεί από την 7η μέχρι την 31 Μαΐου του 1919.²⁷ Το 1926 το περιοδικό *Νέα Τέχνη* δημοσίευσε αποσπάσματα από το διήγημα του Δραγούμη που έφερε τον τίτλο «Οι σφουγγαράδες».²⁸ Την ίδια χρονιά στο περιοδικό *Νεοελληνικά Γράμματα* φιλοξενήθηκε άρθρο του λογοτέχνη και μουσικού Λευτέρη Αλεξίου (1890-1964) ο οποίος θυμόταν τον Δραγούμη ως έναν υπερόπτη και όχι φιλικό προς τους ομοϊδεάτες του που προέρχονταν από φτωχότερες κοινωνικές τάξεις. Ο Αλεξίου θεώρησε ότι ο Δραγούμης για αυτό ακριβώς απέτυχε να γίνει ηγέτης ενός μαζικού πολιτικού χώρου.²⁹ Γιατί ήταν απομονωμένος, περιφρονητικός, ελεύθερος ενώ ο ηγέτης είναι ο πρώτος σκλάβος που πρέπει να θυσιάζεται για μια ιδέα.³⁰ Η προσέγγιση του Αλεξίου έχει ενδιαφέρον γιατί παρουσιάζει έναν Δραγούμη διαφορετικό από εκείνον που είχε διαμορφώσει η μέχρι τότε αρθρογραφία. Ο Αλεξίου αμφισβήτησε την εικόνα του ευγενικού προς όλους και

Τα άρθρα που έγραψε ο Δραγούμης σε διάφορα περιοδικά, οι προκηρύξεις και τα υπομνήματά του άρχισαν να κυκλοφορούν σε συλλογές, συγκεντρωμένα σε επιμέρους τόμους ή σε εκδόσεις που περιελάμβαναν μυθιστορήματα και δοκίμιά του, μετά τον Β Παγκόσμιο Πόλεμο.

²⁶ «Αντί μνημοσύνου εις τον Ίωνα Δραγούμην», στο περιοδικό *Το Μέλλον Επιθεώρησις των πολιτικών και κοινωνικών επιστημών μετά ναυτικού δελτίου*, έτος Γ', αριθμ. 25-26, Ιανουάριος-Φεβρουάριος 1921, σελ. 780-784, στην Αμερικανική Σχολή Κλασικών Σπουδών στην Αθήνα, Τμήμα Αρχείων, Αρχείο Ίωνος Δραγούμη, Φάκελος 63, Υποφάκελος 2.

²⁷ *Μούσα*, Χρονιά Β, Φύλλο 1 (13), Αθήνα Αύγουστος 1921, σελ. 8-9, στην Αμερικανική Σχολή Κλασικών Σπουδών στην Αθήνα, Τμήμα Αρχείων, Αρχείο Ίωνος Δραγούμη, Φάκελος 63, Υποφάκελος 2.

²⁸ Ίων Δραγούμης, «Οι σφουγγαράδες», στο περιοδικό *Νέα τέχνη*, περίοδος Β', έτος Γ', 1 Σεπτεμβρίου Αθήναι 1926, σελ. 3-8, στην Αμερικανική Σχολή Κλασικών Σπουδών στην Αθήνα, Τμήμα Αρχείων, Αρχείο Ίωνος Δραγούμη, Φάκελος 63, Υποφάκελος 2.

²⁹ *Νεοελληνικά γράμματα*, Β. Β. Νοέμβριος 1926, σελ. 77-82. Άτιτλο δακτυλογραφημένο αντίγραφο του άρθρου υπάρχει στην Αμερικανική Σχολή Κλασικών Σπουδών στην Αθήνα, Τμήμα Αρχείων, Αρχείο Ίωνος Δραγούμη, Φάκελος 63, Υποφάκελος 2.

³⁰ Ο.π.

προσιτού Δραγούμη. Το άρθρο του έβαλε στην συζήτηση για τον Δραγούμη μια αντικρουόμενη προσέγγιση.

Με την επανέκδοση των βιβλίων του οι αρθρογραφικές αναφορές στον Δραγούμη άρχισαν να γίνονται συχνές. Το 1927 το περιοδικό *Νέα Εστία* φιλοξένησε, σε δύο τεύχη, την παρουσίαση του Κλέωνος Παράσχου (1894-1964) στο βιβλίο *Το Σταμάτημα* του Ίωνος Δραγούμη.³¹ Ο Παράσχος λίγα χρόνια αργότερα κατέστη ο κατεξοχήν διανοητής που καταπιάστηκε με την σκέψη του Δραγούμη. Κριτικές στα έργα του Δραγούμη δημοσιεύθηκαν και σε άλλα περιοδικά.³²

Το 1928 το περιοδικό *Αλεξανδρινή Τέχνη* δημοσίευσε αποσπάσματα του ανέκδοτου διηγήματος του Δραγούμη που φέρει τον τίτλο «Ζωγραφιά χωριάτικη».³³ Στο ίδιο τεύχος δημοσιεύθηκε και η πρώτη ενδιαφέρουσα ανάλυση της πολιτικής του σκέψης. Ο Α.Γ. Συμεωνίδης έκανε μια απόπειρα να συνοψίσει την σκέψη του Δραγούμη. Ο Συμεωνίδης παρουσίασε τον Δραγούμη ως έναν ανθρώπινο τύπο που ομοιάζε με το πρότυπο των «ηρώων» του Τόμας Καρλάιλ (1795-1881). Ως κάποιον από εκείνους τους ανθρώπους οι οποίοι γεννιούνται σπάνια και τα έθνη «που θέλουν να ζήσουν»³⁴

³¹ Κλέων Παράσχος, ««Το Σταμάτημα». Ένα βιβλίο του Ίωνος Δραγούμη», στο περιοδικό *Νέα Εστία* έτος Α', τεύχος 3, Αθήναι 15 Μαΐου 1927 σελ.136-139 και τεύχος 4, Αθήναι 1 Ιουνίου 1927, σελ. 204-207, στην Αμερικανική Σχολή Κλασικών Σπουδών στην Αθήνα, Τμήμα Αρχείων, Αρχείο Ίωνος Δραγούμη, Φάκελος 65, Υποφάκελος 2.

³² Μάριος Βαϊανός (1905;-1975), «Ίων Δραγούμης», στο περιοδικό *Αλεξανδρινή Τέχνη*, χρονιά Β, τεύχος πρώτο, Δεκέμβριος 1927, στην Αμερικανική Σχολή Κλασικών Σπουδών στην Αθήνα, Τμήμα Αρχείων, Αρχείο Ίωνος Δραγούμη, Φάκελος 65, Υποφάκελος 2.

Στέφανος Π. Λαδάς (1899-;), «Τα λογοτεχνικά έργα του Ίωνος Δραγούμη», στο περιοδικό *Παρανασσός*, νο 9, Νέα Υόρκη Φεβρουάριος 1927 σελ. 20-21,31 στην Αμερικανική Σχολή Κλασικών Σπουδών στην Αθήνα, Τμήμα Αρχείων, Αρχείο Ίωνος Δραγούμη, Φάκελος 63, Υποφάκελος 2.

Στέφανος Π. Λαδάς, «Έθνος, κράτος και πολιτισμός», στο περιοδικό *Παρανασσός*, νο 22, Νέα Υόρκη Ιούνιος 1928, σελ. 7-10, στην Αμερικανική Σχολή Κλασικών Σπουδών στην Αθήνα, Τμήμα Αρχείων, Αρχείο Ίωνος Δραγούμη, Φάκελος 63, Υποφάκελος 2.

³³ Ίων Δραγούμης, «Ζωγραφιά χωριάτικη», στο περιοδικό *Αλεξανδρινή Τέχνη*, χρονιά Β, τεύχος τρίτο, Φεβρουάριος 1928, σελ. 85-88, στην Αμερικανική Σχολή Κλασικών Σπουδών στην Αθήνα, Τμήμα Αρχείων, Αρχείο Ίωνος Δραγούμη, Φάκελος 63, Υποφάκελος 2.

³⁴ Α. Γ. Συμεωνίδης, «Ίων Δραγούμης», στο περιοδικό *Αλεξανδρινή Τέχνη*, χρονιά Β', τεύχος τρίτο, Φεβρουάριος 1928, σελ. 88, στην Αμερικανική Σχολή Κλασικών Σπουδών στην Αθήνα, Τμήμα Αρχείων, Αρχείο Ίωνος Δραγούμη, Φάκελος 63, Υποφάκελος 2.

πρέπει «να τους ακολουθούν».³⁵ Κατά τον Συμεωνίδη ο Δραγούμης ήταν ένας διανοητής που θέλησε να αποκαλύψει «στον Ελληνισμό την φυσική του διεύθυνση».³⁶ Ο Συμεωνίδης ανέφερε ότι αρχικά ο Δραγούμης ήταν ατομικιστής αλλά στην συνέχεια, ακολουθώντας παρόμοια διαδρομή με τον Μωρίς Μπαρρές (1862-1923), έγινε εθνικιστής και υπέταξε την ατομικότητα στην ολότητα του έθνους.³⁷ Μερικοί από τους χαρακτηρισμούς που απέδωσε ο Συμεωνίδης στον Δραγούμη ήταν οι εξής. «Δημοτικιστής, φανατικός, [...], αδιάλλαχτος εθνικιστής, [...] αμείλιχτος, σκληρός κι ορμητικός στις ιδέες του».³⁸ Τέλος, ο Συμεωνίδης ανέφερε ότι ο Δραγούμης ήταν αντιφατικός.³⁹ Η περιγραφή του Συμεωνίδη είναι σημαντική γιατί ορισμένα από τα συμπεράσματά της θα τα δούμε να επαναλαμβάνονται σε μεταγενέστερες προσεγγίσεις της σκέψης του Δραγούμη. Όχι, όμως, και να διαμορφώνουν ένα σταθερό περίγραμμα εντός του οποίου θα μπορούσε να τοποθετηθεί με βεβαιότητα η ανάλυση. Γιατί προέκυψαν διαδοχικές προσεγγίσεις πολλές εκ των οποίων κατέληγαν σε συμπεράσματα που ήταν αντικρουόμενα με αυτά του Συμεωνίδη.

Η πρώτη έντονη δημόσια αντιπαράθεση για τον Δραγούμη έγινε ανάμεσα στον Χρήστο Καρούζο (1900-1967) και τον Γιώργο Θεοτοκά (1906-1966). Το 1927 ο Καρούζος έγραψε για το περιοδικό *Αναγέννηση* το άρθρο «Η Σαμοθράκη του Ίδα».⁴⁰ Ο Καρούζος, με αφορμή την παρουσίαση του βιβλίου *Η Σαμοθράκη*, επιχείρησε να περιγράψει κάποιους άξονες της σκέψης του Δραγούμη. Ο Θεοτοκάς θεώρησε ότι το άρθρο του Καρούζου ήταν μια προσπάθεια προκειμένου να οικειοποιηθεί η Δεξιά τον Δραγούμη. Το 1928 ο Θεοτοκάς απάντησε στον Καρούζο μέσα από τις σελίδες του ίδιου περιοδικού με το άρθρο «Ένας άλλος Δραγούμης».⁴¹ Ο Θεοτοκάς κατηγορήσε

³⁵ Ο.π.

³⁶ Ο.π., σελ. 88-89.

³⁷ Ο.π., σελ. 89-90.

³⁸ Ο.π., σελ. 91.

³⁹ Ο.π.

⁴⁰ Χρήστος Καρούζος, «Η Σαμοθράκη του Ίδα», στο περιοδικό *Αναγέννηση*, χρονιά Β, φυλλάδιο 2^ο, Αθήνα Οκτώβριος 1927, σελ. 82-86, στην Αμερικανική Σχολή Κλασικών Σπουδών στην Αθήνα, Τμήμα Αρχείων, Αρχείο Ίωνος Δραγούμη, Φάκελος 65, Υποφάκελος 2.

⁴¹ Γ. Θεοτοκά, «Ένας άλλος Δραγούμης Α'. Δραγούμης και Μπαρρές», στο περιοδικό *Αναγέννηση*, χρονιά Β, φυλλάδιο 9^ο, Μάης 1928, σελ. 394-399 και Γ. Θεοτοκά, «Ένας νέος Δραγούμης Β'. Η λατρεία του Εγώ», σελ 473-481, στο περιοδικό *Αναγέννηση*, φυλλάδιο 11^ο και 12^ο, Ιούλιος-Αύγουστος

τον Καρούζο ότι φιλοτέχνησε την εικόνα ενός εθνικιστή, αντιδραστικού, απολογητή της θρησκευτικής παράδοσης Δραγούμη με απώτερο σκοπό να δημιουργήσει ένα πρότυπο για την δημοτικιστική Δεξιά. Κατά τον Θεοτοκά αυτή ήταν μια στρεβλή εικόνα. Ο Δραγούμης θα έπρεπε να εξεταστεί παράλληλα με τον Μπαρρές αλλά όχι μόνο στην εθνικιστική τους περίοδο, όπως έκανε ο Καρούζος. Σύμφωνα με τον Θεοτοκά τόσο ο Μπαρρές όσο και ο Δραγούμης ήταν στην ουσία ατομικιστές που απλώς πειραματίζονταν με διάφορες ιδέες, ανάμεσα σε αυτές και με τις εθνικιστικές, προκειμένου να κατανοήσουν το Εγώ τους. Στον Θεοτοκά απάντησε ο αδερφός του Ίωνα Φίλιππος Δραγούμης (1933-1980). Ο Φίλιππος Δραγούμης, τον Αύγουστο του 1929, μέσα από το περιοδικό *Ελληνικά Γράμματα* απάντησε στον Θεοτοκά ότι μολονότι είχε καταλάβει την σκέψη του Ίωνα ικανοποιητικά υπέπεσε σε ορισμένα σφάλματα.⁴² Οι αντικρουόμενες προσεγγίσεις του Καρούζου και του Θεοτοκά έχουν ιδιαίτερο ενδιαφέρον γιατί τα κεντρικά τους συμπεράσματα συνεχίζουν να επιβιώνουν ακόμη και σε ορισμένες από τις σημερινές προσεγγίσεις της σκέψης του Δραγούμη.

Το 1929 κυκλοφόρησε το *Ελεύθερο Πνεύμα* του Γιώργου Θεοτοκά.⁴³ Πρόκειται για το δοκίμιο που χαρακτηρίστηκε ως μανιφέστο της γενιάς του '30. Δεν ήταν ένα πολιτικό δοκίμιο αλλά παρουσιάζει ενδιαφέρον το ότι ο φιλελεύθερος Θεοτοκάς συνέχισε να εστιάζει στον Δραγούμη και υποστήριξε ότι ο Ίων Δραγούμης «αποτέλεσε την προσωποποίηση του περιπλανώμενου πνεύματος, το οποίο αναζητά είτε το νόημα της ύπαρξης είτε νέους ορίζοντες, παλεύοντας πρωτίστως με [...] τις εσωτερικές του αντιφάσεις, παίρνοντας τότε τη μορφή του εσωστρεφή, ατομικιστή Ίωνα και τότε του κοινωνικού και πολιτικού Δραγούμη».⁴⁴ Η εκτίμηση ότι η αντιφατικότητα αποτέλεσε κύριο γνώρισμα του Δραγούμη εδραιωνόταν. Αλλά το πιο ενδιαφέρον είναι ότι ο Ίων Δραγούμης, πέρα από μήλον της έριδος ανάμεσα σε

1928, στην Αμερικανική Σχολή Κλασικών Σπουδών στην Αθήνα, Τμήμα Αρχείων, Αρχείο Ίωνος Δραγούμη, Φάκελος 65, Υποφάκελος 2.

⁴² Περιοδικό *Ελληνικά γράμματα*, έτος Γ, τόμος Ε, αριθ. 62, Σάββατο 24 Αυγούστου 1929, σελ. 448-449, στην Αμερικανική Σχολή Κλασικών Σπουδών στην Αθήνα, Τμήμα Αρχείων, Αρχείο Ίωνος Δραγούμη, Φάκελος 65, Υποφάκελος 2.

⁴³ Γιώργος Θεοτοκάς, *Ελεύθερο πνεύμα*, Εστία, Αθήνα 2009.

⁴⁴ Παντελής Βουτουρής, *Ιδέες της σκληρότητας και της καλοσύνης. Εθνικισμός, σοσιαλισμός, ρατσισμός (1897-1922)*, Εκδόσεις Καστανιώτη, Αθήνα 2017, σελ. 178.

εθνικιστές και σοσιαλιστές, γινόταν σημείο αναφοράς -έστω και αισθητικό- των εκπροσώπων της φιλελεύθερης γενιάς του '30.

Όσο η Ελλάδα εισερχόταν βαθύτερα στο κλίμα του μεσοπολέμου το ενδιαφέρον για τον Δραγούμη αναζωπυρώθηκε και οι μετασχηματισμοί του τρόπου με τον οποίο γινόταν αντιληπτός συνεχίστηκαν. Ο πρώην σοσιαλιστής Κλέων Παράσχος που στην συνέχεια υποστήριξε την κυβέρνηση του Ιωάννη Μεταξά (1871-1941) και τις κατοχικές αρχές, έκανε την πρώτη απόπειρα ολοκληρωμένης προσέγγισης της πολιτικής σκέψης του Ίωνος Δραγούμη. Οι πρώτες προσεγγίσεις του Παράσχου στην σκέψη του Δραγούμη δημοσιεύθηκαν πριν την ανάδυση του Μεταξά στην εξουσία. Το 1934 ο Παράσχος έγραψε ένα άρθρο για το περιοδικό *Νέα Εστία* στο οποίο εστίασε στον μηδενισμό της σκέψης του Δραγούμη.⁴⁵ Έναν χρόνο αργότερα ο Παράσχος δημοσίευσε στο περιοδικό *Τα Νέα Γράμματα* ένα μέρος της συνολικής μεγάλης μελέτης του για τον Δραγούμη.⁴⁶ Η μελέτη του Παράσχου είχε τον τίτλο *Ίων Δραγούμης*⁴⁷ και εκδόθηκε το 1936. Πρόκειται για μια διεξοδική έρευνα που αποτέλεσε για πολλά χρόνια το σημείο αναφοράς όλων όσων ενδιαφέρονταν να γνωρίσουν την σκέψη του Ίωνος Δραγούμη. Κρίνοντάς την με τα σημερινά μεθοδολογικά δεδομένα έρευνας των κοινωνικών επιστημών δείχνει σε αρκετά σημεία ξεπερασμένη. Ωστόσο εξακολουθεί να αποτελεί μια καθόλου αμελητέα βάση προκειμένου ο αναγνώστης να αποκτήσει μια πρώτη ολοκληρωμένη επαφή με την σκέψη και την προσωπικότητα του Δραγούμη.

Ο συνεργάτης του Παράσχου, Πέτρος Ωρολογάς (1892-1958) έγραψε μια ακόμη μονογραφία για τον Δραγούμη. Εκδόθηκε το 1938 και το 1939 τιμήθηκε με το κρατικό βραβείο. Ήταν πιο σύντομη από εκείνη του Παράσχου αλλά είχε παρόμοια γνωρίσματα. Μεθοδολογικά θεωρείται ελλιπής. Όμως, μπορεί να σταθεί μέχρι σήμερα ως μια γενική εγκυκλοπαιδική προσέγγιση της πολιτικής σκέψης του

⁴⁵ Κ. Παράσχος, «Ο μηδενισμός του Ίωνος Δραγούμη», στο περιοδικό *Νέα εστία*, έτος Η, τόμος 15^{ος}, τεύχος 177, Αθήνα 1^η Μαΐου 1934, σελ. 392-395, στην Αμερικανική Σχολή Κλασικών Σπουδών στην Αθήνα, Τμήμα Αρχείων, Αρχείο Ίωνος Δραγούμη, Φάκελος 65, Υποφάκελος 2.

⁴⁶ Κλ. Παράσχος, «Έξοδος από το Εγώ», στο περιοδικό *Τα Νέα Γράμματα*, Ιούλιος Αύγουστος 1935, σελ. 403-414, στην Αμερικανική Σχολή Κλασικών Σπουδών στην Αθήνα, Τμήμα Αρχείων, Αρχείο Ίωνος Δραγούμη, Φάκελος 65, Υποφάκελος 2.

⁴⁷ Κλ. Παράσχος, *Ίων Δραγούμης*, Πυρσός Α.Ε, Αθήνα 1936.

Δραγούμη.⁴⁸ Το 1941 κυκλοφόρησε και το τεύχος 342 του περιοδικού *Νέα Εστία*, που ήταν αφιερωμένο στον Δραγούμη.⁴⁹ Την ίδια περίοδο ο Νίκος Καζαντζάκης (1883-1957) ανέφερε σε διάφορα κείμενα τον παλιό του φίλο Δραγούμη ως εθνικιστική νεανική επιρροή που στο πεδίο της πολιτικής ιδεολογίας είχε ξεπεράσει⁵⁰ αλλά σε εκείνο της αισθητικής ήταν συνεχώς μπροστά του.⁵¹

Οι διεθνείς εξελίξεις και η άνοδος του φασισμού επηρέασαν τον τρόπο που διαβάστηκε κατά την δεκαετία του '30 ο Δραγούμης. Εκείνο που στο άρθρο «Ο πολιτικός Ίων Δραγούμης» του 1920 ο Γιάννης Κορδάτος θεωρούσε ουτοπιστικό και εκ των πραγμάτων ασυμβίβαστο, δηλαδή την σύνδεση του εθνικισμού με τον σοσιαλισμό⁵², κατά την δεκαετία του '30 είχε γίνει πολιτική πραγματικότητα. Υπό αυτό το πρίσμα ο Ωρολογάς και ο Παράσχος διάβασαν τον Δραγούμη, τρόπον τινά, ως προάγγελο του φασισμού. Ενώ ακόμη και ο Κορδάτος, στο άρθρο «Ο πατριώτης και ο πολιτικός» που έγραψε για το αφιέρωμα του περιοδικού *Νέα Εστία*,⁵³ μετακινήθηκε από την παλαιότερη θέση του ότι αν ζούσε λίγο παραπάνω ο Δραγούμης θα γινόταν σοσιαλιστής. Στο άρθρο «Ο Πατριώτης και ο Πολιτικός» ο Κορδάτος κατέληξε στο συμπέρασμα ότι ο Δραγούμης υιοθέτησε τον κρατικό σοσιαλισμό της γερμανικής σχολής οικονομολόγων.⁵⁴

Τα υπόλοιπα άρθρα που φιλοξενήθηκαν στην *Νέα Εστία* επικεντρώθηκαν στις εθνοκεντρικές πολιτικές ιδέες και στον ρομαντισμό του Δραγούμη. Ο Πέτρος Ωρολογάς στο άρθρο «Η πολιτική δράση του Δραγούμη» υποστήριξε ότι ο Δραγούμης και οι συνεργάτες του είχαν υιοθετήσει «μια ρομαντική αντίληψη της πολιτικής μέσα σε ένα περιβάλλον όπου οι κομματικοί εμπειρισμοί κατευθύνονταν

⁴⁸ Πέτρου Ωρολογά, *Ίων Δραγούμης. Ο μοναδικός και το έθνος του*, Αθήνα, Εκδόσεις Έξοδος 2021.

⁴⁹ *Νέα Εστία*, Τεύχος αφιερωμένο στον Ίωνα Δραγούμη, Ιωάννης Δ. Κολλάρος & Σια Α.Ε., Έτος ΙΕ' - τόμος 29^{ος} - τεύχος 342, Αθήναι 15 Μαρτίου 1941.

⁵⁰ (Νίκος Καζαντζάκης), *Τετρακόσια γράμματα του Καζαντζάκη στον Πρεβελάκη*, Αθήνα εκδόσεις Καζαντζάκη 1984, σελ. 464-465.

⁵¹ Άπαντα Ίωνος Δραγούμη, *Μελέτες, αφιερώματα και άρθρα για τον Ίωνα*, Α', Εκδόσεις Έκτωρ, Αθήνα 2012, σελ. 155.

⁵² Γιάννης Κορδάτος, «Ο πολιτικός Ίων Δραγούμης», Άπαντα Ίωνος Δραγούμη, *Μελέτες, αφιερώματα και άρθρα για τον Ίωνα*, Α', Εκδόσεις Έκτωρ, Αθήνα 2012, σελ. 69.

⁵³ Γιάννης Κορδάτος, «Ο Πατριώτης και ο Πολιτικός», ο.π., σελ. 72-76.

⁵⁴ Ο.π., σελ. 75.

από ανθρώπους με ασύγκριτη μαεστρία». ⁵⁵ Ο χαρακτηρισμός του ρομαντικού και του έντιμου συνόδευσε έκτοτε τον Δραγούμη μέχρι σήμερα. Εντούτοις στο συγκεκριμένο αφιέρωμα της *Νέας εστίας* έγιναν αναφορές και στις αντιφάσεις του Δραγούμη. Ο Γιώργος Θεοτοκάς έγραψε ότι ο Δραγούμης έσυρε «τις αντιφάσεις του παντού, όχι μόνο στα γράμματα, αλλά και στα ιδεολογικά του μανιφέστα [...] και στην πολιτική του ζωή». ⁵⁶ Σύμφωνα με τον Θεοτοκά ο Δραγούμης ήταν περισσότερο από οτιδήποτε άλλο ατομοκεντρικός. Ενώ και ο Νικόλαος Γιαννιός (1885 -1958) στο άρθρο «Ο Δραγούμης και ο σοσιαλισμός» εντόπισε αντιφάσεις στην σκέψη του Δραγούμη. ⁵⁷ Πλέον, δίπλα στα αντικρουόμενα συμπεράσματα για την σκέψη του Δραγούμη που παρέθεταν οι εκάστοτε μελετητές του, άρχισε να στερεώνεται και μια τάση η οποία υποστήριζε ότι η αντιφατικότητα ήταν το κύριο γνώρισμα της ίδιας της σκέψης του Δραγούμη. Ωστόσο δεν έλειψαν και οι αντιφατικές κρίσεις των αναγνωστών του Δραγούμη. Ο Γιαννιός παρουσίασε τον Δραγούμη ρεαλιστή και ικανό να διακρίνει την πολιτική πραγματικότητα πίσω από τους ιδεολογικούς οραματισμούς σε αντίθεση με τον Ωρολογά που τον περιέγραψε ως εγκλωβισμένο ρομαντικό σε ένα αδήριτα εμπειριστικό πολιτικό περιβάλλον.

Το 1942 έγινε η πρώτη μετάφραση βιβλίου του Δραγούμη στα γερμανικά. ⁵⁸ Την ίδια χρονιά στο περιοδικό *Μακεδονικά Φύλλα* δημοσιεύθηκε ένα αφιέρωμα στον Ίωνα Δραγούμη. ⁵⁹ Το περιοδικό έλαβε θέση υπέρ του Τρίτου Ράιχ αλλά δεν ήταν εθνικοσοσιαλιστικό έντυπο. Ήταν ένα τυπικό συντηρητικό εθνικιστικό έντυπο που

⁵⁵ Πέτρος Ωρολογάς, «Η πολιτική δράση του Δραγούμη», στο περιοδικό *Νέα Εστία*, έτος ΙΕ', τόμος 29^{ος}, τεύχος 342, Αθήνα 15 Μαρτίου 1941, σελ. 255, στην Αμερικανική Σχολή Κλασικών Σπουδών στην Αθήνα, Τμήμα Αρχείων, Αρχείο Ίωνος Δραγούμη, Φάκελος 65, Υποφάκελος 5.

⁵⁶ Γιώργος Θεοτοκάς, «Η λογοτεχνική σημασία της μορφής και του έργου του Ίωνος Δραγούμη», ο.π., σελ. 109.

⁵⁷ [...] ζητούσε, με βάση τις εθνικές παραδόσεις, να δημιουργήσει νεοελληνικό πολιτισμό.

Ωστόσο ήταν κ' «Ευρωπαίος», είχε περάσει δηλαδή από τον ευρωπαϊκό πολιτισμό, κι ως τέτοιος δεν φοβότανε τις νέες ιδέες, λ.χ. το σοσιαλισμό. Ν. Γιαννιός, «Ο Δραγούμης και ο σοσιαλισμός», ο.π., σελ. 130.

⁵⁸ Μεταφράστηκε το *Η Σαμοθράκη*, με πρόλογο του R. Rampe. Ίωνος Δραγούμη, *Ελληνικός Πολιτισμός*, Αθήνα, Φιλόμυθος 1993, σελ. 234.

⁵⁹ Περιοδικό *Μακεδονικά Φύλλα*, έκδοσις εφημερίδος *Μακεδονική Ηχώ*, 1-13 Αυγούστου Βέροια 1-15 Σεβρίου 1942 στην Αμερικανική Σχολή Κλασικών Σπουδών στην Αθήνα, Τμήμα Αρχείων, Αρχείο Ίωνος Δραγούμη, Φάκελος 63, Υποφάκελος 3.

υποστήριζε την Γερμανία στον Β΄ Παγκόσμιο Πόλεμο. Η πτώση του φασισμού μπορεί να παρέσυρε προσωρινά την γενικότερη αντίληψη περί του Δραγούμη ως θεωρητικού προδρόμου των μεσοπολεμικών εθνικιστικών κινημάτων, που έτεινε να διαμορφωθεί στην βιβλιογραφία. Δεν μείωσε, όμως, το ενδιαφέρον για τον Δραγούμη και τις απόπειρες νέων προσεγγίσεων της σκέψης του.

Ο Οδυσσέας Ελύτης (1911- 1996) το 1945 στο κείμενο «Απολογισμός και νέο ξεκίνημα» αναφέρθηκε στην συνεισφορά του Ίωνος Δραγούμη προκειμένου να συγκροτηθεί το αισθητικό υπόβαθρο της γενιάς του '30. Αν και σε μεταγενέστερες επανεκδόσεις κειμένων του ο Ελύτης μετρίασε την έκταση της ευνοϊκής αναφοράς προς τον «εθνικιστή Δραγούμη» που περιελάμβαναν οι πρώτες δημοσιεύσεις του.⁶⁰ Την ίδια χρονιά κυκλοφόρησε ένα τεύχος της *Πολιτικής Επιθεώρησης*, υπό την διεύθυνση του Φιλίππου Δραγούμη, στο οποίο συμπεριλήφθηκε ένα κείμενο με σκέψεις του Ίωνος Δραγούμη για το ανολοκλήρωτο μυθιστόρημα *Οι Τρεις Φίλοι*, στο οποίο παρουσιάζει την πολιτική του σκέψη στα 1919.⁶¹

Προσεγγίσεις στον Δραγούμη κατά την περίοδο του ελληνικού εμφυλίου πολέμου

Μια εκτενή λογοτεχνική κριτική σε έργα του Δραγούμη περιελάμβανε το άρθρο «Σαμοθράκη» του Romilly Jenkins, στο περιοδικό *Αγγλοελληνική Επιθεώρηση* το φθινόπωρο του 1948.⁶² Ξεχωριστό ενδιαφέρον παρουσιάζει το περιοδικό *Ελληνισμός του Εξωτερικού*, το οποίο ξεκίνησε να κυκλοφορεί στην Ελλάδα, την Αίγυπτο και τις Η.Π.Α. το 1948. Το περιοδικό ήταν όργανο έκφρασης των πολιτικών ιδεών του «Οργανισμού Νεοελληνικής Αναγεννήσεως». Ο «Οργανισμός Νεοελληνικής Αναγεννήσεως» αποτέλεσε μια πολιτική οργάνωση που προσδιοριζόταν ως «χριστιανο-σοσιαλιστική». Ωστόσο όσο περισσότερο διαβάσει κανείς το περιοδικό *Ελληνισμός του Εξωτερικού* διαπιστώνει ότι ο αυτοπροσδιορισμός χωρά συζήτηση.

⁶⁰ Παντελής Βουτουρής, *Ιδέες της σκληρότητας και της καλοσύνης. Εθνικισμός, σοσιαλισμός, ρατσισμός (1897-1922)*, Εκδόσεις Καστανιώτη, Αθήνα 2017, σελ. 180-181.

⁶¹ *Πολιτική Επιθεώρησης*, περίοδος Δ, έτος Α΄, αρ. 2, 15 Απριλίου 1945 σελ. 33-37, στην Αμερικανική Σχολή Κλασικών Σπουδών στην Αθήνα, Τμήμα Αρχείων, Αρχείο Ίωνος Δραγούμη, Φάκελος 63, Υποφάκελος 3.

⁶² Romilly Jenkins, «Σαμοθράκη», στο περιοδικό *Αγγλοελληνική Επιθεώρηση*, τόμος τρίτος, τεύχος 12, Σεπτέμβριος-Οκτώβριος 1948, σελ. 365-367, στην Αμερικανική Σχολή Κλασικών Σπουδών στην Αθήνα, Τμήμα Αρχείων, Αρχείο Ίωνος Δραγούμη, Φάκελος 63, Υποφάκελος 5.

Εξετάζοντας τα τεύχη του περιοδικού *Ελληνισμός του Εξωτερικού* βλέπει κανείς την ιδεολογία του «Οργανισμού Νεοελληνικής Αναγεννήσεως» να ξεδιπλώνεται. Πράγμα που οδηγεί στο συμπέρασμα ότι ο «Οργανισμός Νεοελληνικής Αναγεννήσεως» ήταν μια συντηρητική εθνικιστική οργάνωση που στράφηκε ταυτόχρονα εναντίον της Δεξιάς, της Αριστεράς και του Κέντρου.

Κατά το δεύτερο έτος της κυκλοφορίας του το περιοδικό κινήθηκε σε μια πιο ριζοσπαστικά συντηρητική και εθνικιστική γραμμή. Οι αρθρογράφοι του δεν δίστασαν να συνδεθούν ιδεολογικά και να παρουσιάσουν με θετικό πρόσημο ακόμη και νεοφασιστικές οργανώσεις. Συγκεκριμένα στο τεύχος 14, το οποίο κυκλοφόρησε τον Φεβρουάριο του 1949, ο αρθρογράφος που υπέγραψε με το ψευδώνυμο «Έλληνας Κοινωνιολόγος Καθηγητής Πανεπιστημίου» το άρθρο «Στρατιωτική λύσις και χριστιανοσοσιαλισμός», πέρα από το να στηλιτεύσει τον φιλελευθερισμό και τον κομμουνισμό, ανέφερε ως θετικά παραδείγματα μεταπολεμικών κινήματων εκείνο του Ντε Γκωλ (1890- 1970) στην Γαλλία και αυτό του Όττο Στράσσερ (1897-1974) στην Γερμανία.⁶³ Ο Όττο Στράσσερ υπήρξε ο πολιτικός που προσπάθησε να αναβιώσει μεταπολεμικά το εθνικοσοσιαλιστικό κίνημα στην Γερμανία.⁶⁴

⁶³ Έλληνας Κοινωνιολόγος Καθηγητής Πανεπιστημίου, «Στρατιωτική λύσις και χριστιανοσοσιαλισμός», στο περιοδικό *Ελληνισμός του Εξωτερικού*, έτος Β', τεύχος; 13, Αθήνα-Αλεξάνδρεια-Latrobe (USA) Ιανουάριος 1949, στην Αμερικανική Σχολή Κλασικών Σπουδών στην Αθήνα, Τμήμα Αρχείων, Αρχείο Ίωνος Δραγούμη, Φάκελος 63, Υποφάκελος 5.

⁶⁴ Ο Όττο Στράσσερ (1897- 1974) ήταν ένας από τους επικεφαλής της «αριστερής» εσωκομματικής αντιπολίτευσης στον Χίτλερ εντός του NSDAP. Παραιτήθηκε από το εθνικοσοσιαλιστικό κόμμα τον Ιούλιο του 1930 και ίδρυσε την οργάνωση «Μαύρο Μέτωπο», με σκοπό να δώσει περισσότερο σοσιαλιστικό και λιγότερο κρατικιστικό ή φυλετιστικό προσανατολισμό στο εθνικοσοσιαλιστικό κίνημα. Ο Όττο Στράσσερ διώχθηκε από τον Χίτλερ όταν αυτός ανήλθε στην εξουσία και το «Μαύρο Μέτωπο» απαγορεύτηκε τον Φεβρουάριο του 1933, τέσσερις μόλις μέρες μετά την ανάληψη της καγκελαρίας από τον Χίτλερ. Ο αδελφός του Όττο, Γκρέγκορ Στράσσερ (1892- 1934), υπήρξε υψηλόβαθμο στέλεχος του εθνικοσοσιαλιστικού κόμματος και εξέφρασε εξίσου «αριστερές» ιδέες κόντρα στην γραμμή του Χίτλερ. Δεν ακολούθησε τον αδελφό του στο «Μαύρο Μέτωπο» αλλά παραγκωνίστηκε μετά το 1932 από την ηγεσία του NSDAP και εκτελέστηκε το 1934 από τους υποστηρικτές του Χίτλερ στο ξεκαθάρισμα της «Νύχτας των μεγάλων μαχαιριών». Ο Όττο Στράσσερ έζησε εξόριστος και επέστρεψε στην Γερμανία το 1955. Το 1956 ίδρυσε ένα νέο εθνικοσοσιαλιστικό κόμμα αλλά η απήγησή του ήταν ισχνή και σταδιακά εξαφανίστηκε από την πολιτική ζωή της Γερμανίας. Ο συντάκτης του περιοδικού *Ελληνισμός του Εξωτερικού* φαίνεται ότι με το να κρίνει θετικά την πολιτική οργάνωση του Στράσσερ αναφερόταν στο Γερμανικό Κόμμα Ελευθερίας που είχε

Ο Δραγούμης υπήρξε κεντρικό σημείο αναφοράς για την ιδεολογία του «Οργανισμού Νεοελληνικής Αναγεννήσεως». Η ιδεολογική οφειλή στον Δραγούμη διατυπώθηκε σε πολλά τεύχη του περιοδικού *Ελληνισμός του Εξωτερικού* ενώ δημοσιεύθηκαν διαδοχικά αποσπάσματα από επιστολές και ημερολογιακές του σημειώσεις.⁶⁵ Μια ιδιαίτερος ενδιαφέρουσα συζήτηση για ιδεολογικά ζητήματα με

ιδρύσει ο τελευταίος όταν ήταν εξόριστος στον Καναδά το 1945. Για τον Όττο Στράσσερ δείτε τα βιβλία Otto Strasser, *Ο Χίτλερ κι εγώ. Τα παρασκήνια του χιτλερικού κινήματος και ο άγνωστος χαρακτήρας του Αδόλφου Χίτλερ*, Νέα Γενεά, Αθήνα 2021 και Troy Southgate. *Otto Strasser. The Life and Times of a German Socialist*, The Rising Press, London 2010.

⁶⁵ Αποσπάσματα από τα ημερολόγια του Δραγούμη που φέρουν τον τίτλο *Ο ελληνισμός μου και οι Έλληνες* δημοσιεύθηκαν στα παρακάτω τεύχη.

Ελληνισμός του Εξωτερικού, έτος Α', τεύχος 1, Αθήνα-Αλεξάνδρεια-Latrobe (USA) Ιανουάριος 1948, σελ. 7, στην Αμερικανική Σχολή Κλασικών Σπουδών στην Αθήνα, Τμήμα Αρχείων, Αρχείο Ίωνος Δραγούμη, Φάκελος 63, Υποφάκελος 5.

Ελληνισμός του Εξωτερικού., έτος Α', τεύχος 3, Αθήνα-Αλεξάνδρεια-Latrobe (USA) Μάρτιος 1948, σελ. 11, στην Αμερικανική Σχολή Κλασικών Σπουδών στην Αθήνα, Τμήμα Αρχείων, Αρχείο Ίωνος Δραγούμη, Φάκελος 63, Υποφάκελος 5.

Ελληνισμός του Εξωτερικού, έτος Α', τεύχος 4-5, Αθήνα-Αλεξάνδρεια-Latrobe (USA) Απρίλιος-Μάιος 1948, σελ. 7. στην Αμερικανική Σχολή Κλασικών Σπουδών στην Αθήνα, Τμήμα Αρχείων, Αρχείο Ίωνος Δραγούμη, Φάκελος 63, Υποφάκελος 5.

Η επιστολή του Δραγούμη που είχε δημοσιευθεί υπό τον τίτλο «Απαντώ στον κοινωνιολόγο Σκληρό» στο περιοδικό *Γράμματα* (Αλεξάνδρειας) το 1914, αναδημοσιεύθηκε στο τεύχος 7 του περιοδικού *Ελληνισμός του Εξωτερικού*. Με αυτή την επιστολή ο Δραγούμης απαντούσε στον Γεώργιο Σκληρό (1878-1919) σε μια συζήτηση για ιδεολογικά και επιστημολογικά ζητήματα. Δημοσιεύθηκε στο περιοδικό *Ελληνισμός του Εξωτερικού*, έτος Α', τεύχος 7, Αθήνα-Αλεξάνδρεια-Latrobe (USA) Ιούλιος 1948, σελ 12-13, στην Αμερικανική Σχολή Κλασικών Σπουδών στην Αθήνα, Τμήμα Αρχείων, Αρχείο Ίωνος Δραγούμη, Φάκελος 63, Υποφάκελος 5.

Στο διπλό τεύχος 8-9 ο Κ.Ν. Χατζηπατέρας (1920-2002) παρουσίασε ως πρότυπο πολιτικού ηγέτη τον Δραγούμη στο άρθρο «Ο Ίων Δραγούμης και η συνείδησις της εθνότητας. Το παράδειγμα ενός ηγέτου». Στο *Ελληνισμός του Εξωτερικού*, έτος Α', τεύχος 8-9, Αθήνα-Αλεξάνδρεια-Latrobe (USA) Αύγουστος –Σεπτέμβριος 1948, σελ. 1-3,16, στην Αμερικανική Σχολή Κλασικών Σπουδών στην Αθήνα, Τμήμα Αρχείων, Αρχείο Ίωνος Δραγούμη, Φάκελος 63, Υποφάκελος 5.

Στο 14 τεύχος η διεύθυνση του περιοδικού επανέλαβε ότι ο Ίων Δραγούμης αποτέλεσε βασική ιδεολογική επιρροή για τον «Οργανισμό Νεοελληνικής Αναγεννήσεως». *Ελληνισμός του Εξωτερικού*, έτος Β', τεύχος 13, Αθήνα-Αλεξάνδρεια-Latrobe (USA) Φεβρουάριος 1949, σελ. 6, στην Αμερικανική

αναφορές στην σκέψη του Δραγούμη περιελάμβανε το τεύχος 12 του εν λόγω περιοδικού. Ο Δώρος Πολίτης, απαντώντας σε άρθρο που είχε γράψει ο Ευάγγελος Παπανούτσος (1900-1982) κατά του «Οργανισμού Νεοελληνικής Αναγεννήσεως» στο *Βήμα των Αθηνών*, υιοθετώντας μια χερντεριανή ερμηνευτική, υποστήριξε ότι ο οικουμενισμός είναι συμβατός με τον ρομαντικό εθνικισμό.⁶⁶

Επιπλέον ο Δώρος Πολίτης υιοθέτησε την φρασεολογία της επικοινωνιακής σύγκρουσης των εθνικιστών με τους δεξιούς και τους αριστερούς πολιτικούς τους αντιπάλους στην Ελλάδα η οποία υφίσταται σχεδόν απaráλλαχτη μέχρι σήμερα. Κατά τον Πολίτη τα μέλη του «Οργανισμού Νεοελληνικής Αναγεννήσεως» μπορούσαν να συζητήσουν ιδεολογικά ζητήματα και θέματα πολιτικής θεωρίας με τους αριστερούς επειδή ήταν καλλιεργημένοι. Ωστόσο ο Πολίτης συμπλήρωσε, με ένα καυστικό σχόλιο βασισμένο στην φρασεολογία του εμφυλίου, ότι αυτός ο διάλογος θα μπορούσε να πραγματοποιηθεί μόνο υπό την προϋπόθεση ότι οι αριστεροί δεν θα εξόντωναν τους πολιτικούς τους αντιπάλους με τα κονσερβοκούτια.⁶⁷ Αντιθέτως ο Πολίτης υποστήριξε ότι με τους Έλληνες δεξιούς τα μέλη τα «Οργανισμού Νεοελληνικής Αναγεννήσεως» δεν μπορούσαν να συζητήσουν. Σύμφωνα με τον Πολίτη οι δεξιοί ήταν ιδεολογικά αμόρφωτοι. Και, μάλιστα, σε τέτοιο βαθμό ώστε να θεωρούν τους ιδεολογικούς επιγόνους του Δραγούμη κομμουνιστές.⁶⁸ Καταληκτικά ο Δώρος Πολίτης υποστήριξε ότι ο «Οργανισμός

Σχολή Κλασικών Σπουδών στην Αθήνα, Τμήμα Αρχείων, Αρχείο Ίωνος Δραγούμη, Φάκελος 63, Υποφάκελος 5.

Το ίδιο συνέβη και στο διπλό τεύχος 16-17. *Ελληνισμός του Εξωτερικού*, έτος Β', τεύχος 16-17, Απρίλιος- Μάιος 1949, σελ. 7,14,15,16, στην Αμερικανική Σχολή Κλασικών Σπουδών στην Αθήνα, Τμήμα Αρχείων, Αρχείο Ίωνος Δραγούμη, Φάκελος 63, Υποφάκελος 5.

Στο τεύχος 15 ο Αλέξανδρος Στάινμετς (1879- 1973) στο άρθρο «Ξαναδιαβάζοντας τη «Σαμοθράκη» του Δραγούμη» παρουσίασε τον Δραγούμη ως εθνικιστή. *Ελληνισμός του Εξωτερικού*, έτος Β', τεύχος 15, Αθήνα-Αλεξάνδρεια-Latrobe (USA) Μάρτιος 1949, σελ. 7, 14, στην Αμερικανική Σχολή Κλασικών Σπουδών στην Αθήνα, Τμήμα Αρχείων, Αρχείο Ίωνος Δραγούμη, Φάκελος 63, Υποφάκελος 5.

⁶⁶ Δώρος Πολίτης, «Ο εθνικός πολιτισμός ο κ. Παπανούτσος κι εμείς», στο περιοδικό *Ελληνισμός του Εξωτερικού*, έτος Α', τεύχος 12, Αθήνα-Αλεξάνδρεια-Latrobe (USA) Δεκέμβριος 1948, σελ. 10, στην Αμερικανική Σχολή Κλασικών Σπουδών στην Αθήνα, Τμήμα Αρχείων, Αρχείο Ίωνος Δραγούμη, Φάκελος 63, Υποφάκελος 5.

⁶⁷ Ο.π., σελ. 8.

⁶⁸ Ο.π.

Νεοελληνικής Αναγεννήσεως» συγκρουόταν πολιτικά τόσο με την Δεξιά όσο και με την Αριστερά και ως κύριες ιδεολογικές του αναφορές του «Οργανισμού» παρουσίαζε τον Ίωνα Δραγούμη και τον Φώτο Πολίτη (1890 - 1934).⁶⁹

Μια σύνοψη της εθνικιστικής πολιτικής σκέψης και δράσης του Δραγούμη στην Κωνσταντινούπολη περιλαμβάνει το άρθρο της Σοφίας Σπανούδη, «Ο Ίων Δραγούμης στην Πόλι. Αξέχαστες ευλαβικές αναμνήσεις», που συμπεριλήφθηκε σε επόμενο τεύχος του ίδιου περιοδικού.⁷⁰ Η Σπανούδη ανάμεσα σε σχόλια θαυμασμού και στην παράθεση συγκινητικών αναμνήσεων από την γνωριμία της με τον Δραγούμη έγραψε και κάτι που έχει ιδιαίτερη σημασία για την συνέχεια αυτής της διατριβής. Συνέδεσε τον Δραγούμη με την έννοια του ρομαντικού «ήρωα» και τον εισηγητή της στην ρομαντική ορολογία Τόμας Καρλάιλ.⁷¹ Ήταν η δεύτερη φορά που ο Δραγούμης συνδεόταν με τον Καρλάιλ. Θα γίνει αναλυτική αναφορά, σε επόμενα κεφάλαια, στην επιρροή της σκέψης του Καρλάιλ προκειμένου να διαμορφωθεί η ιδεολογία που υιοθέτησε ο Δραγούμης. Προς το παρόν εκείνο που πρέπει να σημειωθεί είναι ότι άρχισε να γίνεται σταθερός ο συσχετισμός του Δραγούμη με ελιτιστικές ιδέες σε ένα μέρος των αναγνωστών. Η σύνδεση του Δραγούμη με την ιδέα περί των ξεχωριστών ανθρώπων που εισηγήθηκε ο Καρλάιλ, επαναλήφθηκε και από τον δημοσιογράφο Ρένο Αποστολίδη (1924-2004) τον Μάρτιο του 1978.⁷² Είχαν προηγηθεί δημοσιεύσεις που αφορούσαν τον Δραγούμη σε διάφορα περιοδικά. Στο περιοδικό *Ο Συνεταιριστής*⁷³ δημοσιεύθηκε το 1946 μια σύνοψη των θέσεων του Δραγούμη για τον κοινοτισμό και τους συνεταιρισμούς.

⁶⁹ Ο.π.

⁷⁰ Σ.Κ. Σπανούδη, «Ο Ίων Δραγούμης στην Πόλι. Αξέχαστες ευλαβικές αναμνήσεις», στο περιοδικό *Ελληνισμός του Εξωτερικού*, ημίτομος Ιούνιος-Δεκέμβριος, εκδόσεις Felizian Rauch, Γενεύη 1949, σελ 92-110, διαθέσιμο στην ηλεκτρονική διεύθυνση https://www.ascsa.edu.gr/uploads/media/ID_Box_63_f_03_Spanoudi_1949.pdf

⁷¹ Με την πρώτη ματιά μπορούσε κανείς να τον κατατάξει στους ήρωες του Καρλάιλ. Ο.π. σελ. 99.

⁷² Άπαντα Ίωνος Δραγούμη, *Μελέτες, αφιερώματα και άρθρα για τον Ίωνα*, Α', Εκδόσεις Έκτωρ, Αθήνα 2012, σελ 158-160.

⁷³ *Ο Συνεταιριστής*, ΑΡΙΘ. 63-64, έτος 22^ο, Αθήνα Νοέμβριος-Δ/μβριος 1951, σελ. 138-139, στην Αμερικανική Σχολή Κλασικών Σπουδών στην Αθήνα, Τμήμα Αρχείων, Αρχείο Ίωνος Δραγούμη, Φάκελος 63, Υποφάκελος 3.

Ο Δραγούμης στην βιβλιογραφία από την δεκαετία του '50 ως εκείνη του '90

Στο περιοδικό *Ελληνική Δημιουργία* φιλοξενήθηκε το 1952 ένα εκτενές αφιέρωμα στον Δραγούμη.⁷⁴ Στα άρθρα αυτού του αφιερώματος υπάρχουν κάποιες ενδιαφέρουσες προσεγγίσεις στην πολιτική σκέψη του Δραγούμη. Ο Σπύρος Μελάς (1882-1966) εκτίμησε ότι ο Νίτσε και ο Μπαρρές δεν ήταν, εν τέλει, τόσο μεγάλες επιρροές του Δραγούμη όσο είχε γίνει πιστευτό.⁷⁵ Ο Δημήτρης Τσάκωνας (1921-2004) θεμελίωσε μια από τις απόψεις περί του Δραγούμη που επιβιώνει μέχρι σήμερα. Στο άρθρο «Ο Ίων Δραγούμης ως εξαιρέσεις»⁷⁶ ο Τσάκωνας περιέγραψε τον Δραγούμη ως πολύ ιδιαίτερη περίπτωση διανοητή που δεν είχε παρόμοια σχετικά παραδείγματα. Η εικόνα του «λοξία» Δραγούμη σχηματίστηκε αδρά τόσο μέσα από το άρθρο του Τσάκωνα όσο και από το άρθρο «Ο Ίδας»⁷⁷ της Ειρήνης Μεγαπάνου (Αθηναίας) (; -1955) που φιλοξενήθηκε στο ίδιο τεύχος.

Το περιοδικό *Κρίκος* φιλοξένησε ένα μικρό αφιέρωμα στον Ίωνα Δραγούμη το 1953, στο οποίο περιλαμβάνονται αποσπάσματα από άρθρα του Ίωνος και ένα βιογραφικό του.⁷⁸ Η *Νέα Εστία* σε τεύχος του 1960 δημοσίευσε αποσπάσματα από την αλληλογραφία του Δραγούμη με τον Πέτρο Βλαστό (1879-1941)⁷⁹ και αναδημοσίευσε το άρθρο που έφερε τον τίτλο «Ίων Δραγούμης» και είχε γράψει ο Καζαντζάκης για τον *Ελεύθερο Τύπο* το 1926. Στο συγκεκριμένο άρθρο ο Καζαντζάκης είχε επαναλάβει πόσο εκτιμούσε τον Δραγούμη αλλά διαφωνούσε με τον αντιβενιζελισμό του.⁸⁰ Την επόμενη χρονιά το εικοστό όγδοο τεύχος του περιοδικού *Αριστοτέλης* περιελάμβανε ως ένθετο αποσπάσματα από τις

⁷⁴ *Ελληνική δημιουργία*, «Ίων Δραγούμης Αφιέρωμα», έτος Ε', τόμος δέκατος, τεύχος 112, Αθήναι 1 Οκτωβρίου 1952, στην Αμερικανική Σχολή Κλασικών Σπουδών στην Αθήνα, Τμήμα Αρχείων, Αρχείο Ίωνος Δραγούμη, Φάκελος 63, Υποφάκελος 3.

⁷⁵ Σπύρου Μελά, «Ίων Δραγούμης. Ο αγώνας μας», ο.π., σελ. 386.

⁷⁶ Δημ. Τσάκωνας, «Ο Ίων Δραγούμης ως εξαιρέσεις», ο.π., σελ. 391-392.

⁷⁷ Ειρήνης Αθηναίας, «Ο Ίδας», ο.π., σελ. 410-415.

⁷⁸ *Κρίκος*, χρόνος Γ', αριθμός 33, Σεπτέμβριος 1953, στην Αμερικανική Σχολή Κλασικών Σπουδών στην Αθήνα, Τμήμα Αρχείων, Αρχείο Ίωνος Δραγούμη, Φάκελος 63, Υποφάκελος 3.

⁷⁹ *Νέα Εστία*, έτος ΛΔ, τόμος 68, τεύχος 794, Αθήναι 1 Αυγούστου 1960, σελ. 976-978, στην Αμερικανική Σχολή Κλασικών Σπουδών στην Αθήνα, Τμήμα Αρχείων, Αρχείο Ίωνος Δραγούμη, Φάκελος 66, Υποφάκελος 3.

⁸⁰ Ν. Καζαντζάκης «Ίων Δραγούμης», ο.π. σελ. 980, στην Αμερικανική Σχολή Κλασικών Σπουδών στην Αθήνα, Τμήμα Αρχείων, Αρχείο Ίωνος Δραγούμη, Φάκελος 66, Υποφάκελος 3.

ημερολογιακές σημειώσεις που έγραψε ο Δραγούμης τον Οκτώβριο και τον Νοέμβριο του 1912.⁸¹ Το 1962 ο Μανόλης Ρούνης στο άρθρο «Ίων Δραγούμης» που φιλοξενήθηκε στην ετήσια λογοτεχνική έκδοση της επιθεώρησης *Φιλολογική Πρωτοχρονιά* περιέγραψε τον Δραγούμη ως μοναδική περίπτωση και εξαίρεση ανάμεσα στους διανοητές.⁸² Η εικόνα του Δραγούμη ως εντελώς ξεχωριστού ανάμεσα στους διανοητές είχε ήδη αρχίσει να στερεώνεται. Το 1963 το περιοδικό *Πνευματική Κύπρος* δημοσίευσε την διάλεξη του Σοφοκλή Λαζάρου (1932) που δόθηκε στην Εθνικήν Εταιρεία Λογοτεχνών Κύπρου την 6^η Ιουνίου του ίδιου έτους με τον τίτλο «Ίων Δραγούμης. Το δράμα του. Η λογοτεχνία του»,⁸³ καθώς και μια σύντομη κριτική του διπλωμάτη Ευστράτιου Λαγάκου (1921-2004) που έφερε τον τίτλο «Αποσπάσματα από τον Ίωνα Δραγούμη με σχόλιο».⁸⁴ Και τα δύο κείμενα εστίασαν στον εθνοκεντρισμό της σκέψης του Ίωνος Δραγούμη.

Ιδιαίτερο ενδιαφέρον παρουσιάζει το γεγονός ότι ο Δραγούμης επανήλθε στην δημόσια συζήτηση της δεκαετίας του 1960 από τον Ανδρέα Παπανδρέου (1919-1996). Μετά τα «Ιουλιανά του 1965» ο Ανδρέας Παπανδρέου άρχισε να αρθρογραφεί συστηματικά σε έντυπα. Το 1966 οι εκδόσεις Φέξη κυκλοφόρησαν το τότε μανιφέστο του Ανδρέα Παπανδρέου που έφερε τον τίτλο *Δημοκρατία και Εθνική Αναγέννηση*. Στο συγκεκριμένο βιβλίο περιλαμβάνονται και άρθρα που είχε γράψει ο Ανδρέας Παπανδρέου την προηγούμενη χρονιά σε εφημερίδες ευρείας κυκλοφορίας. Ένα εξ αυτών είναι το «Εξωτερική Πολιτική και Εθνική Αναγέννηση», που αρχικά είχε

⁸¹ Αριστοτέλης, τεύχος 28, Φλώρινα 1961 ένθετο άνευ αρίθμησης σελιδών στην αρχή του τεύχους, στην Αμερικανική Σχολή Κλασικών Σπουδών στην Αθήνα, Τμήμα Αρχείων, Αρχείο Ίωνος Δραγούμη, Φάκελος 66, Υποφάκελος 3.

⁸² Μανόλης Ρούνης, «Ίων Δραγούμης» στην *Φιλολογική Πρωτοχρονιά. Ετήσια λογοτεχνική και καλλιτεχνική έκδοση*, χρόνος δέκατος ένατος, Αθήνα 1962, σελ. 79, στην Αμερικανική Σχολή Κλασικών Σπουδών στην Αθήνα, Τμήμα Αρχείων, Αρχείο Ίωνος Δραγούμη, Φάκελος 66, Υποφάκελος 3.

⁸³ Σοφοκλής Λαζάρου, «Ίων Δραγούμης. Το δράμα του. Η λογοτεχνία του», στο περιοδικό *Πνευματική Κύπρος*, χρονιά Γ', αριθ. 34-25, Λευκωσία Ιούλιος-Αύγουστος 1963, σελ. 355-359, στην Αμερικανική Σχολή Κλασικών Σπουδών στην Αθήνα, Τμήμα Αρχείων, Αρχείο Ίωνος Δραγούμη, Φάκελος 66, Υποφάκελος 3.

⁸⁴ Ευστ. Λαγάκος, «Αποσπάσματα από τον Ίωνα Δραγούμη με σχόλιο», ο.π., σελ. 360-361 στην Αμερικανική Σχολή Κλασικών Σπουδών στην Αθήνα, Τμήμα Αρχείων, Αρχείο Ίωνος Δραγούμη, Φάκελος 66, Υποφάκελος 3.

δημοσιευθεί στο *Βήμα*. Στο συγκεκριμένο άρθρο ο Ανδρέας Παπανδρέου είχε πλέξει το εγκώμιο του Ίωνος Δραγούμη για να προκρίνει έναν προοδευτικό αντιδεξιό εθνικισμό.⁸⁵ Μια μεταγενέστερη απόπειρα συλλογικής προσέγγισης της περίπτωσης

⁸⁵ Στο συγκεκριμένο άρθρο ο Ανδρέας Παπανδρέου παρέθεσε μια πολύ ενδιαφέρουσα ανάλυση που μοιάζει αρκετά με εκείνες του Δραγούμη κατά την σφοδρή αντιβενιζελική του περίοδο. Μολονότι ο Παπανδρέου εξέφραζε την αριστερή πτέρυγα ενός βενιζελικού κόμματος, περιέγραψε την πολιτική συνθήκη της εποχής του με ένα, θα λέγαμε, «δραγουμικό» σκεπτικό. Σύμφωνα με τον Παπανδρέου η ελληνική ελίτ εξουσίας ήταν απλώς όργανο τοποθέτησης των μεγάλων κρατών της Δύσης. Αυτή την φορά δεν έμπαινε στο στόχαστρο ο Βενιζέλος, όπως την περίοδο της δράσης του Δραγούμη, αλλά ο απόγονος του Βενιζέλου Κωνσταντίνος Μητσοτάκης (1918-2017) με το παλάτι. Ο Παπανδρέου ακολούθησε την σκέψη του Δραγούμη και στο συμπέρασμα ότι η ελληνική Δεξιά ήταν μια κοσμοπολιτική, «πατριδοκάπηλη» σύμφωνα με την ορολογία του, πολιτική δύναμη, που ταύτιζε το πατριωτικό καθήκον με τα συμφέροντα των δυτικών κρατών και διασάλευε την ελληνική ταυτότητα εισάγοντας δυτικά πρότυπα κάτω από τον μανδύα της επιδερμικής εθνικοφροσύνης. Πρόκειται για την ίδια ακριβώς κριτική που ασκούσε ο Ίων Δραγούμης στην ελληνική ελίτ εξουσίας της εποχής του και στον επικεφαλής της Ελευθέριο Βενιζέλο. Το παρακάτω απόσπασμα του συγκεκριμένου άρθρου είναι ενδεικτικό.

«Η νοοτροπία της Δεξιάς οδηγεί σε μια Ελλάδα με μειωμένο πληθυσμό, που σε τριάντα χρόνια θα κατοικείται από γεροντάκια με την πετσέτα στο χέρι για να υπηρετούν τις στρατιές των κουρασμένων περιηγητών, που θα αποτελούν τον βασικό μας οικονομικό πόρο. Θα είμαστε ένα γραφικό Μόντε Κάρλο, όπου το μόνο απομεινάρι ελληνικού χρώματος θα είναι οι τσολιάδες της φρουράς.

[...]

Οι σκοτεινές δυνάμεις με το πλήγμα της 15ης Ιουλίου προσέφεραν μια υπηρεσία. Μας έπεισαν πως μόνο ένα ιδανικό μπορούμε να έχουμε σήμερα σαν Έλληνες: τη Δημοκρατική Εθνική Αναγέννηση. Το κτίσιμο μια Νέας Ελλάδος, τέτοιας που να μην μπορή κανείς πια να την προσβάλει. Η ιδέα της Εθνικής Αναγεννήσεως πρέπει να γίνη η σημερινή μας Μεγάλη Ιδέα. [...] Έτσι θα επαναπατρίσουμε την ορολογία μας, θα παύσει η κοροϊδία του σφετερισμού του όρου «εθνικόφρων» από τους εθνοκαπήλους.

Ένας που εκφράζει καλά το Ιδανικό της Εθνικής Αναγεννήσεως είναι ο Ίων Δραγούμης, που έγραφε το 1905: «Είναι σκληρή η ιδέα πως χάνεται η Πόλη, αλλά δεν με ταραζουν βυζαντινά όνειρα τόσο όσο η γνώση πως, είτε έχουμε είτε δεν έχουμε την Πόλη, είμαστε μέτριοι, ψόφιοι, κακομοιριασμένοι, κοιμισμένοι, και μέτριοι, μέτριοι. Οι λέξεις: “Να πάρουμε την Πόλη” είναι σύμβολο που δεν σημαίνει “Να ξαναφτιάξουμε την βυζαντινή αυτοκρατορία”, αλλά “Να είμαστε δυνατοί”».

του Δραγούμη πραγματοποιήθηκε στο έβδομο τεύχος της επιθεώρησης *Τετράδια Ευθύνης*.⁸⁶ Τα περισσότερα άρθρα αυτού του αφιερώματος επανέλαβαν βιογραφικά στοιχεία του Δραγούμη και στάθηκαν στην εθνικιστική του ιδεολογία. Υπήρξαν, όμως, και κάποιες νέες προσεγγίσεις. Ο μετέπειτα υπουργός της κυβέρνησης Γεωργίου Ράλλη (1918–2006) και καθηγητής Συνταγματικού Δικαίου Γεώργιος Δ. Δασκαλάκης (1912– 1994), στο άρθρο «Αυταρχικός εθνοκεντρισμός. Συμβολή στην πολιτική φιλοσοφία του Ίωνος Δραγούμη»,⁸⁷ χρησιμοποίησε συγκεκριμένα μεθοδολογικά εργαλεία και κατέληξε στο συμπέρασμα ότι ο Δραγούμης ήταν αυταρχική προσωπικότητα και κυνικός.⁸⁸ Μπορεί τα μεθοδολογικά εργαλεία που χρησιμοποίησε ο Δασκαλάκης να είναι σήμερα ξεπερασμένα και τα συμπεράσματά του αδύναμα. Ωστόσο το άρθρο του Δασκαλάκη αποτέλεσε την πρώτη ξεκάθαρη απόπειρα να εξεταστεί ο Δραγούμης μέσα σε πλαίσια οριοθετημένα από κανόνες των κοινωνικών επιστημών. Ο Δασκαλάκης έφερε στο προσκήνιο μια νέα αντίφαση με τα παλαιότερα συμπεράσματα. Μέχρι τότε υπήρχε μια γενικότερη συμφωνία ότι ο Δραγούμης ήταν ανεκτικός ως πολιτικός. Ο Δασκαλάκης έβαλε στην συζήτηση ένα νέο δεδομένο. Ο Δραγούμης, σύμφωνα με τον Δασκαλάκη, ήταν εκφραστής του πολιτικού αυταρχισμού.

Κατά την δεκαετία του '80 η ζωή του Δραγούμη αποτέλεσε κεντρικό θέμα δύο βιβλίων του δημοσιογράφου Φρέντυ Γερμανού (1934–1999).⁸⁹ Ο Γερμανός

Έτσι το ιδανικό της ποσοτικής αυξήσεως μετατίθεται σε ιδανικό ποιοτικής αυξήσεως. Να είμαστε δυνατοί. Πρέπει να κινητοποιηθούν οι Έλληνες που δεν φέρουν την ελληνικότητά τους σαν βάρος ή ατυχία, που θα θέσουν στόχους μεγάλους και τολμηρούς [...]

Με έναν εθνικισμό προοδευτικό, όχι με την αντιδραστική πατριδοκαπηλεία της σημερινής δήθεν «εθνικής» Δεξιάς»

Στο Ανδρέα Γ. Παπανδρέου, *Δημοκρατία και Εθνική Αναγέννηση*, Εκδόσεις Φέξης, Αθήνα 1966, σελ. 77–78.

⁸⁶ Τετράδια «Ευθύνης» 7, *Επιτάφια στήλη στον Ίωνα Δραγούμη εκατό χρόνια από την γέννησή του*, Αθήνα 1978.

⁸⁷ Γεώργιος Δ. Δασκαλάκης, «Αυταρχικός εθνοκεντρισμός. Συμβολή στην πολιτική φιλοσοφία του Ίωνος Δραγούμη», ο.π., σελ 13–38.

⁸⁸ Ο.π., σελ. 29–30, 33.

⁸⁹ Φρέντυ Γερμανός, *Η Εκτέλεση*, Εκδόσεις Καστανιώτη, Αθήνα 2013 και Φρέντυ Γερμανός, *Τα ερωτικά της Κορσικής*, Κάκτος, Αθήνα 1994. Οι πρώτες εκδόσεις κυκλοφόρησαν το 1986 και το 1990

χρησιμοποίησε ιστορικές πηγές και συμπεριέλαβε πολιτικές κρίσεις για τον Δραγούμη στα δύο βιβλία.⁹⁰ Ωστόσο τα βιβλία του εστιάζουν κυρίως στην προσωπική ζωή του Δραγούμη, δεν έχουν παραπομπές και οι πολιτικές κρίσεις παραμένουν διάσπαρτες. Το 1987 κυκλοφόρησε μια παράλληλη σύντομη μονογραφία του Δραγούμη και του Παύλου Γύπαρη, η οποία εστίασε στην δράση των δύο αντρών κατά την περίοδο του Μακεδονικού Αγώνα.⁹¹ Το 1988 κυκλοφόρησαν τέσσερις τόμοι των ημερολογίων του Ίωνος Δραγούμη, βοηθώντας σημαντικά στην διαμόρφωση μιας περισσότερο καθαρής εικόνας της προσωπικότητας και της πολιτικής του σκέψης.⁹² Ωστόσο η αρχική αποτίμηση των ημερολογίων του Δραγούμη ήταν αρνητική. Όχι γιατί περιελάμβαναν τα ίδια κάτι που τα έκανε να φαίνονται αδύναμα στην ματιά των κριτικών. Αλλά γιατί συνολικά η ημερολογιακή γραφή είχε αποτιμηθεί αρνητικά για μεγάλο χρονικό διάστημα. Όπως σημειώνει ο Νίκος Φαλαγκάς,

«οι δυο πρώτοι τόμοι που εκδόθηκαν από τα προσωπικά ημερολόγια του Σεφέρη και του Δραγούμη σχολιάστηκαν σε πολύ μεγάλο βαθμό για τις παραλείψεις και τις αποσιωπήσεις τους στο πεδίο της πολιτικής, σαν να ήταν, δηλαδή, κείμενα πολιτικά. Η έμφαση στον εαυτό, η κυριαρχία του υποκειμενικού βλέμματος, το χαρακτηριστικό της «οικειότητας» με άλλα λόγια, θεωρήθηκε από τους περισσότερους κριτικούς ως [...] αδυναμία».⁹³

αντίστοιχα. Η εκτέλεση είναι ιστορικό μυθιστόρημα ενώ Τα ερωτικά της Κορσικής μια μίξη ημερολογίου και μυθιστορήματος.

⁹⁰ Όπως έγραψε οι δυο κύριες πηγές του ήταν ο αδερφός του Ίωνα, Φίλιππος Δραγούμης (1890-1980) και ο ανιψιός της συμβίας του Μαρίκας Κοτοπούλη (1887-1954) Δημήτρης Μυράτ (1908-1991).

⁹¹ Κωνσταντίνος Βακαλόπουλος, *Ίων Δραγούμης. Παύλος Γύπαρης. Κορυφαίες μορφές του μακεδονικού αγώνα*, Μπαρμπουνάκης, Θεσσαλονίκη 1987.

⁹² Αρχείο Ίωνα Δραγούμη Ίων Δραγούμης, *Φύλλα ημερολογίου Στ' (1918-1920)*, Ερμής, Αθήνα 1987.

Αρχείο Ίωνα Δραγούμη Ίων Δραγούμης, *Φύλλα Ημερολογίου Α' (1895-1902)*, Ερμής, Αθήνα 1988.

Αρχείο Ίωνα Δραγούμη Ίων Δραγούμης, *Φύλλα Ημερολογίου Ε' (1913-1917)*, Ερμής, Αθήνα 1988.

Αρχείο Ίωνα Δραγούμη, *Φύλλα ημερολογίου Δ' (1908-1912)*, Ερμής, Αθήνα 1988.

⁹³ Νίκος Φαλαγκάς, «Η κριτική του ημερολογίου στην Ελλάδα: από την καταδίκη στη μίμηση» στο συλλογικό *Ε' Ευρωπαϊκό Συνέδριο Νεοελληνικών Σπουδών της Ευρωπαϊκής Εταιρείας Νεοελληνικών Σπουδών Θεσσαλονίκη, 2-5 Οκτωβρίου 2014 Συνέχειες, ασυνέχειες, ρήξεις στον ελληνικό κόσμο*

Την δεκαετία του '90, με την κρίση του Μακεδονικού, το ενδιαφέρον για τον Δραγούμη αναζωπυρώθηκε. Επανακυκλοφόρησαν τα βιβλία του, γράφτηκαν πολλά άρθρα για την πολιτική του δράση σε εθνικιστικά έντυπα και *Η Εκτέλεση*, του Φρέντου Γερμανού, μεταφέρθηκε τηλεοπτικά.⁹⁴ Ωστόσο δεν έλειψαν και συγγραφείς της Αριστεράς που δοκίμασαν να διαβάσουν τον Δραγούμη ως σχετιζόμενο με την ελληνική σοσιαλιστική διανόηση.⁹⁵ Πέρα από τις δημοσιεύσεις εντύπων που εξέφραζαν εθνικιστικές ή αριστερές ιδέες αναφορές στην πολιτική σκέψη του Δραγούμη συνέχισαν να φιλοξενούν και επιστημονικά άρθρα.⁹⁶ Και πάλι, όμως, η όλη εκδοτική δραστηριότητα δεν βοήθησε ώστε να διαμορφωθεί μια πιο καθαρή εικόνα. Τα συμπεράσματα για την πολιτική σκέψη του Δραγούμη εξακολούθησαν να παραμένουν αμφίσημα.

Η μέχρι τότε σχετική με τον Δραγούμη βιβλιογραφία, παρά τις αναμφισβήτητα χρήσιμες πληροφορίες που περιέχει, περιλαμβάνει αναλύσεις που θεωρούνται ελλιπείς βάσει των σημερινών επιστημολογικών κριτηρίων. Τα συμπεράσματά τους περιλαμβάνουν αντιφάσεις και σοβαρές αποκλίσεις. Ο Δραγούμης παρουσιαζόταν σε ορισμένες περιπτώσεις ως ιδεαλιστής εθνικιστής και σε άλλες φιλικός προς τον κομμουνισμό, κάποτε ευγενικά ανεκτικός και άλλοτε κυνικά αυταρχικός, ενίοτε μετριοπαθής και ταυτόχρονα ελιτιστής. Στα συμπεράσματα που υπήρχαν συγκλίσεις ήταν εκείνα που ήθελαν τον Δραγούμη ρομαντικό, ιδιόμορφο και αντιφατικό ως διανοητή. Ωστόσο από την δεκαετία του 2000 άρχισαν να δημοσιεύονται μελέτες που εξέτασαν την περίπτωση του Δραγούμη με σύγχρονο μεθοδολογικό υπόβαθρο.

(1204-2014): οικονομία, κοινωνία, ιστορία, λογοτεχνία, Τόμος Β, Ευρωπαϊκή Εταιρεία Νεοελληνικών Σπουδών (ΕΕΝΣ), Αθήνα 2015, σελ. 173.

⁹⁴ *Η Εκτέλεση* προβλήθηκε σε είκοσι επεισόδια στον ΑΝΤ1, την σεζόν 1993-1994. Ο Φρέντου Γερμανός έγραψε το σενάριο και την σκηνοθεσία ανέλαβε ο Κώστας Κουτσομύτης (1938- 2016). Τον Ίωνα Δραγούμη υποδύθηκε ο Κώστας Αρζόγλου.

⁹⁵ Γιώργος Καραμπελιάς (επμλ), Γληνός Δ. – Σκληρός Γ.- *Δραγούμης Ι., Η ΑΡΙΣΤΕΡΑ και το ΑΝΑΤΟΛΙΚΟ ΖΗΤΗΜΑ*, Εναλλακτικές Εκδόσεις, Αθήνα 1998.

⁹⁶ Ο Παύλος Τζεργιάς τοποθέτησε τον Ίων Δραγούμη ανάμεσα σε περιπτωσιολογικές επισημάνσεις Ελλήνων πολιτικών που διέθεταν συντηρητικές ιδεολογικές καταβολές και ταυτόχρονα υιοθετούσαν προοδευτικές πολιτικές στάσεις. Παύλος Τζεργιάς, «Συντηρητισμός, φιλελευθερισμός, σοσιαλισμός: Η ελληνική πραγματικότητα», Συλλογικό, *Συντηρητισμός, Φιλελευθερισμός, Σοσιαλισμός*, Βιβλιοπωλείον της «Εστίας» Ι.Δ. Κολλάρου & ΣΙΑΣ Α. Ε., Αθήνα 1992, σελ. 97.

Νεότερες ακαδημαϊκές προσεγγίσεις στον Δραγούμη

Το 2006 ο Σπύρος Μαρκέτος, στην έρευνα που έκανε για τον ελληνικό φασισμό, καταπιάστηκε με την περίπτωση του Δραγούμη.⁹⁷ Ήταν η πρώτη έρευνα που μολονότι δεν εστίασε στον Δραγούμη τον συμπεριέλαβε στην ανάλυση ενός ευρύτερου φαινομένου το οποίο εξετάστηκε με όρους της σύγχρονης πολιτικής επιστήμης. Σύμφωνα με το συμπέρασμα του Μαρκέτου ο Ίων Δραγούμης υπήρξε μάλλον ο πιο ολοκληρωμένος Έλληνας πρωτοφασίστας διανοητής.⁹⁸ Το 2007 κυκλοφόρησε ο τόμος με τις αναμνήσεις της Πηνελόπης Δέλτα από το έτος 1940 στο οποίο η Δέλτα εξιστορεί τη σχέση της με τον Ίωνα Δραγούμη από τον Απρίλιο του 1908 ως το τέλος της και σχολιάζει τις σημειώσεις που έγραψε ο Δραγούμης στα ημερολόγιά του ως τον Νοέμβριο του 1911.⁹⁹ Το 2008 εκδόθηκε η έρευνα του Κωνσταντίνου Βακαλόπουλου που έφερε τον τίτλο *Ίων Δραγούμης. Μαρτύρων και Ηρώων Αίμα. Ανατομία της Ελλαδικής πραγματικότητας*.¹⁰⁰ Εστίασε στα ιστορικά γεγονότα της δράσης του Δραγούμη στον Μακεδονικό Αγώνα και στο ευρύτερο ανατολικό ζήτημα, ανακεφαλαίωσε τα συμπεράσματα των παλαιότερων προσεγγίσεων για τις κεντρικές πολιτικές ιδέες του Δραγούμη αλλά έμεινε σε μια εγκυκλοπαιδική τους σύνοψη, δίχως να εξετάσει την πολιτική του σκέψη με σύγχρονους όρους των κοινωνικών επιστημών. Την ίδια χρονιά εκδόθηκε μια έρευνα του Α. Μπλέτσιου για την επίδραση των πολιτικών ιδεολογιών στην ελληνική λογοτεχνία από την δεκαετία του 1890 μέχρι το 1930.¹⁰¹ Πρόκειται για μια έρευνα μεθοδολογικά σύγχρονη, που περιλαμβάνει αναφορές στον Ίωνα Δραγούμη. Τα συμπεράσματά της είναι χρήσιμα αλλά και λίγα, καθώς το θέμα της δεν επικεντρώνεται στην πολιτική σκέψη του Δραγούμη. Επίσης, το 2008 κυκλοφόρησε και το *Ίων Δραγούμης της Πηνελόπης Δέλτα*¹⁰² μέσω του οποίου έγινε πιο καθαρός ο

⁹⁷ Σπύρος Μαρκέτος, *Πως φίλησα τον Μουσολίνι. Τα πρώτα βήματα του ελληνικού φασισμού*, Τόμος Ι, Βιβλιόραμα, Αθήνα 2006.

⁹⁸ Ο.π., σελ. 82.

⁹⁹ Δέλτα Π. Σ., *Αναμνήσεις 1940*, Ερμής, Αθήνα 2007.

¹⁰⁰ Κωνσταντίνος Απ. Βακαλόπουλος, *Ίων Δραγούμης. Μαρτύρων και ηρώων αίμα. Ανατομία της Ελλαδικής πραγματικότητας*, Εκδοτικός Οίκος Σταμούλη, Θεσσαλονίκη 2008.

¹⁰¹ Αθανάσιος Γ. Μπλέτσιος, *Κράτος, κοινωνία και έθνος στη νεοελληνική λογοτεχνία. Από τη δεκαετία του 1890 ως το 1930*, Εκδόσεις Σοκόλη, Αθήνα 2008.

¹⁰² Χρησιμοποίησα την μεταγενέστερη έκδοση για τις ανάγκες της διατριβής. Π. Σ. Δέλτα, *Ίων Δραγούμης*, Ερμής, Αθήνα 2015.

τρόπος που αντιμετώπισε η Δέλτα τον Ίωνα και την υπόλοιπη οικογένεια Δραγούμη από την σκοπιά μιας γυναίκας που βίωσε έναν ανεκπλήρωτο έρωτα και υποστήριξε το αντίπαλο πολιτικό στρατόπεδο.

Πολύ σημαντικές έρευνες για την σκέψη του Ίωνος Δραγούμη δημοσιεύθηκαν στο δεύτερο μισό της δεκαετίας του 2010. Πρόκειται για έρευνες που έχουν πραγματοποιηθεί με τους σύγχρονους μεθοδολογικούς όρους των κοινωνικών επιστημών. Μάλλον μπορεί να γίνει με σχετική ασφάλεια η υπόθεση ότι η πολιτική συνθήκη που διαμορφώθηκε στην Ελλάδα της εποχής των μνημονίων έφερε ξανά στο προσκήνιο το ερώτημα της σχέσης της Ελλάδος με τον δυτικό κόσμο. Ο Δραγούμης έγινε πάλι επίκαιρος λόγω μιας διαφορετικής πτυχής της σκέψης του από εκείνες που τον είχαν επαναφέρει στην επικαιρότητα κατά την δεκαετία του '90. Επιπλέον η νέα κρίση στην ελληνική πολιτική ζωή που πυροδοτήθηκε από την Συμφωνία των Πρεσπών έφερε στο προσκήνιο για μια ακόμη φορά τους λόγους που έστρεψαν το αναγνωστικό κοινό προς την βιβλιογραφία του Δραγούμη πριν τριάντα χρόνια.

Ένα ενδιαφέρον άρθρο για την πολιτική ιδεολογία του Δραγούμη έγραψε ο Μιχάλης Καλιακάτσος το 2013.¹⁰³ Ο Καλιακάτσος περιέγραψε την ιδεολογία του Δραγούμη ως ρομαντικά εθνικιστική, ιδεαλιστική¹⁰⁴ και ανορθολογική¹⁰⁵ ενώ διαπίστωσε ότι στην πρακτική της εφαρμογή ο Δραγούμης την συνδύασε με μακιαβελικά στοιχεία πολιτικής δράσης. Ωστόσο εστίασε μόνο στην περίοδο του Μακεδονικού Αγώνα (1903-1908) και δεν παρέλειψε να αναφέρει ότι οι προσεγγίσεις της πολιτικής σκέψης του Δραγούμη είναι συνήθως ιδεολογικά φορτισμένες και ότι απαιτείται μια πιο ενδελεχής ανάλυσή τους.¹⁰⁶

Η πρώτη τέτοια απόπειρα κατά την δεκαετία του 2010 έγινε από τον καθηγητή ιστορίας στις ΗΠΑ Γιάννη Μάζη. Ο Μάζης έγραψε μια βιογραφία του Ίωνος Δραγούμη η οποία εστίασε σε επιμέρους πτυχές της σκέψης του.¹⁰⁷ Η συμβολή του

¹⁰³ Michalis Kaliakatsos, «Ion Dragoumis and “Machiavelli”: Armed struggle, Propaganda, and Hellenization in Macedonia and Thrace (1903–1908)», στο περιοδικό *Journal of Modern Greek Studies*, Volume 31, Number 1, May, Published by Johns Hopkins University Press 2013, σελ. 53-84.

¹⁰⁴ Ο.π., σελ. 54.

¹⁰⁵ Ο.π., σελ. 72.

¹⁰⁶ Ο.π., σελ. 54-55.

¹⁰⁷ Γιάννης Α. Μάζης, *Ίων Δραγούμης. Ο Ασυμβίβαστος*, μτφ. Ανδρέας Παππάς, Μεταίχμιο, Αθήνα 2016. Αρχικά η έρευνα του Μάζη είχε κυκλοφορήσει στην αγγλική γλώσσα το 2014 στην

Μάζη στην εξέλιξη της έρευνας για τον Δραγούμη είναι ότι επέλεξε να κάνει κάτι εύλογο. Ο Μάζης εντάσσει τον Δραγούμη στο ευρύτερο ιστορικό πλαίσιο της εποχής του. Τον εξετάζει λαμβάνοντας υπόψη το ελληνικό και το ευρωπαϊκό ιστορικό του περιβάλλον. Δεν τον αποσπά για να τον εξετάσει ως μεμονωμένη περίπτωση, όπως έκαναν οι παλιές έρευνες. Ούτε τον εξετάζει μόνο ως προς την σχέση του με τον φασισμό, όπως έκανε ο Μαρκέτος. Ωστόσο, από εκεί και πέρα, ο Μάζης παρακολουθεί και παραθέτει τις διανοητικές αναζητήσεις του Δραγούμη. Μένει σε μια εποπτική και εξ αποστάσεως περιγραφή. Δεν εισέρχεται στα ενδότερα. Δεν αναζητά αν όλα όσα επεξεργάστηκε διανοητικά ο Δραγούμης έχουν κάποια εσωτερική σύνδεση. Ούτε αν και κατά πόσο προδιαγράφουν την πολιτική του δράση. Καταλήγει έτσι ο Μάζης να περιγράφει με σύγχρονους όρους αυτά που οι παλαιότερες έρευνες είχαν συμπεράνει ότι αποτελούσαν αντιφάσεις του Δραγούμη.

Το 2017 κυκλοφόρησαν τρεις νέες έρευνες. Η μια ήταν του δημοσιογράφου Δημοσθένη Κούκουνα (1950-2022), που επικεντρώθηκε στην δημοσιογραφική αναζήτηση των όσων συνέβησαν στην δίκη για την δολοφονία του Ίωνος Δραγούμη.¹⁰⁸ Η δεύτερη ήταν μια βιογραφία του Ίωνος Δραγούμη την οποία έγραψε η Μίτση Πικραμένου.¹⁰⁹ Η Πικραμένου έχει κάνει μια διεισδυτική έρευνα στα αρχεία του Δραγούμη και παραθέτει χρήσιμες πληροφορίες. Ωστόσο η έρευνά της δεν επικεντρώνεται στην πολιτική σκέψη του Δραγούμη. Η τρίτη κυκλοφορία ήταν μια έρευνα του Παντελή Βουτουρή που εστιάζει στο πως ενσωματώθηκαν από τον Δραγούμη και από άλλους Έλληνες διανοητές των αρχών του 20^{ου} αιώνα οι ιδέες του Νίτσε, ο αναδυόμενος σε όλη την Ευρώπη εκείνη την περίοδο ρατσισμός και ο εθνικισμός.¹¹⁰

Η έρευνα του Βουτουρή έχει ιδιαίτερη σημασία για πολλούς λόγους. Καταρχάς ο Βουτουρής χρησιμοποιεί σύγχρονα μεθοδολογικά εργαλεία της συγκριτικής γραμματολογίας και αξιοποιεί και εκείνα της ιστορίας των πολιτικών ιδεών. Επιπλέον

Κωνσταντινούπολη (John. A. Mazis, *A man for all seasons. The uncompromising life of Ion Dragoumis*, The ISIS Press, Instabul 2014).

¹⁰⁸ Δημοσθένη Κούκουνα, *Ίων Δραγούμης*, Ariston books, Αθήνα 2017.

¹⁰⁹ Μίτση Σκ. Πικραμένου, *Δεν έκαμα στη ζωή ότι ήθελα μα τόσο μπόρεσα. Η βιογραφία του Ίωνα Δραγούμη*, β' έκδοση, Πικραμένος, Πάτρα 2017.

¹¹⁰ Παντελής Βουτουρής, *Ιδέες της σκληρότητας και της καλοσύνης. Εθνικισμός, σοσιαλισμός, ρατσισμός (1897-1922)*, Εκδόσεις Καστανιώτη, Αθήνα 2017.

εστιάζει αρκετά στην πολιτική σκέψη του Δραγούμη. Τρίτον εντάσσει τον Δραγούμη στο διανοητικό περιβάλλον που είχε διαμορφωθεί στην Ευρώπη κατά τις αρχές του 20^{ου} αιώνα. Και τέταρτον εξετάζει τον Δραγούμη παράλληλα με άλλους Έλληνες διανοητές, ομοϊδεάτες του ή και μη. Η έρευνα του Βουτουρή μπορεί να θεωρηθεί ότι έθεσε τις βάσεις ώστε να υπάρξει μια πρώτη σοβαρή αμφισβήτηση της άποψης περί της «λοξής ιδιαιτερότητας» του Δραγούμη. Στην έρευνα του Βουτουρή ο Δραγούμης φαίνεται να διαλέγεται με σύγχρονα ρεύματα σκέψης που απασχολούσαν και άλλους διανοητές. Ήταν ένας από τους διανοητές της γενιάς του που καταπιάστηκε με διανοητικά ζητήματα ευρύτερου ενδιαφέροντος. Μετά την ανάγνωση της έρευνας του Βουτουρή η εικόνα του διανοητικά απομονωμένου και εντελώς ιδιόμορφου Ίωνος Δραγούμη ήταν δυνατό να αμφισβητηθεί. Ο Δραγούμης, με την όποια προσωπική του ιδιαιτερότητα, εντασσόταν πλέον σε διανοητικές ομαδώσεις και ανταποκρινόταν σε παρόμοια διανοητικά ερεθίσματα με αρκετούς άλλους διανοητές. Ωστόσο η έρευνα του Βουτουρή δεν αφορούσε μόνο τον Ίωνα Δραγούμη και εστίαζε αποκλειστικά στην επιρροή των ιδεών του Νίτσε, του φυλετισμού και του εθνικισμού. Δεν θα μπορούσε να δώσει μια ολοκληρωμένη εικόνα της πολιτικής σκέψης του Δραγούμη εφόσον ο στόχος της ήταν άλλος.

Το 2020 δημοσιεύθηκε μια ακόμη ιδιαίτερος ενδιαφέρουσα έρευνα. Πρόκειται για το βιβλίο της Έφης Γαζή που φέρει τον τίτλο *Άγνωστη Χώρα. Ελλάδα και Δύση στις αρχές του 20ου αιώνα*.¹¹¹ Η Γαζή εξετάζει τον Δραγούμη ως εκφραστή ενός ρεύματος ιδεών που διαμορφώθηκε στην Ελλάδα από τα τέλη του 19^{ου} μέχρι τις δυο πρώτες δεκαετίες του 20^{ου} αιώνα. Η Γαζή μελετά το συγκεκριμένο ρεύμα ιδεών το οποίο στηρίχθηκε στην θέση ότι η νεότερη Ελλάδα υπέστη από τις ισχυρές χώρες της δυτικής Ευρώπης μια πολιτισμική αποικιοποίηση με πολιτικές προεκτάσεις.¹¹² Βασική υπόθεση εργασίας του βιβλίου είναι το συγκεκριμένο ρεύμα ιδεών, που πρόκρινε την απαλλαγή της Ελλάδας από αυτή την πολιτισμική αποικιοποίηση, προσέλαβε τελικά τον χαρακτήρα μιας συνολικής και -σε μεγάλο βαθμό- συνεκτικής, παρά τις εγγενείς αντιφάσεις της, πολιτισμικής κριτικής. Στόχος αυτής της κριτικής

¹¹¹ Έφη Γαζή, *Άγνωστη Χώρα. Ελλάδα και Δύση στις αρχές του 20ου αιώνα*, Πόλις, Αθήνα 2020.

¹¹² Όπως διευκρινίζει η Γαζή στο βιβλίο της οι έννοιες Ελλάδα, Ευρώπη, Δύση και Ανατολή δεν προσεγγίζονται ως στατικές μονοσήμαντες κατηγορίες και αποκτούν νοήματα και λειτουργίες στο πλαίσιο των μεταξύ τους σχέσεων και στην διάρκεια συγκεκριμένων ιστορικών φαινομένων. Ο.π., σελ 15.

ήταν η επανατοποθέτηση των Ελλήνων σε σχέση με τους δυτικοευρωπαίους αλλά και με τον ίδιο τους τον εαυτό.¹¹³ Το κριτικό αυτό ρεύμα ιδεών συμπεριέλαβε εφαιπόμενα διανοητικά και πολιτισμικά περιβάλλοντα όπως τον δημοτικισμό, αισθητικές θεωρίες, καθώς και πολιτικές ιδέες για την οργάνωση του κράτους και της σχέσης του με την κοινωνία και το έθνος.¹¹⁴ Η Γαζή επιχειρεί να δείξει πως αυτά τα διαφορετικά περιβάλλοντα και οι ιδέες τους δέθηκαν μεταξύ τους με ένα αόρατο αλλά δυνατό νήμα.¹¹⁵

Ο Δραγούμης εξετάστηκε από την Γαζή ως ένας εκ των επιφανών εκπροσώπων αυτού του κριτικού ρεύματος. Για μια ακόμη φορά η υποτιθέμενη ιδιόμορφη και «λοξή» μοναχικότητα του Δραγούμη εντασσόταν σε ένα ευρύτερο διανοητικό πλαίσιο. Μάλιστα, σύμφωνα με την Γαζή, η συγκεκριμένη κριτική παράδοση, μολοντί είχε εγγενείς αντιφάσεις, απέκτησε έναν βαθμό συνεκτικότητας. Στην έρευνα της Γαζή εξετάστηκε η πολιτική σκέψη του Ίωνος Δραγούμη ως έκφραση του συλλογικού αυτού ελληνικού ρεύματος ιδεών που στάθηκε κριτικά απέναντι στην εικόνα την οποία είχαν διαμορφώσει για την Ελλάδα οι επικρατούσες επιστημολογικές και πολιτικές ομάδες της δυτικής Ευρώπης και την οποία είχε αποδεχτεί η ελληνική μεγαλοαστική και πολιτική ελίτ.

Η έρευνα της Γαζή έφερε στο προσκήνιο νέα δεδομένα. Ο Δραγούμης όλα τα προηγούμενα χρόνια παρουσιαζόταν ως ένας αντιφατικός διανοητής. Στην μελέτη της Γαζή βλέπουμε ότι υπήρχαν εγγενείς αντιφάσεις συνολικά στο ρεύμα ιδεών στο οποίο εντάχθηκε ο Δραγούμης. Προέκυψε έτσι το ερώτημα μήπως στην σκέψη του Δραγούμη αντανakλούσαν οι αντιφάσεις των ευρύτερων ρευμάτων που εκπροσωπούσε; Μήπως, δηλαδή, οι αντιφάσεις δεν ήταν ένα τόσο έντονα προσωπικό του γνώρισμα όσο είχε γίνει πιστευτό παλαιότερα; Ταυτόχρονα, σύμφωνα με την Γαζή, το ρεύμα ιδεών που εντάχθηκε ο Δραγούμης, παρότι περιελάμβανε αυτές τις εγγενείς αντιφάσεις, απέκτησε μια συνοχή. Συνεπώς ο Δραγούμης ήταν μέρος μιας ομάδας ανθρώπων που υποστήριζαν ένα σύνολο ιδεών το οποίο είχε μια συνοχή και αποκτούσε δυναμική οιονεί κινήματος. Άρα και η παλαιότερη επικρατούσα αντίληψη περί της αδυναμίας να «κατανεμηθεί» ο Δραγούμης σε κάποιο ευρύτερο κοινωνικό πλαίσιο λόγω της «λοξής» του απομόνωσης δεν φαίνεται να αντιστοιχεί με την

¹¹³ Ο.π., σελ. 15-16.

¹¹⁴ Ο.π., σελ. 16.

¹¹⁵ Ο.π., σελ. 16-17.

εικόνα ενός ανθρώπου που πρωταγωνιστεί στα δρώμενα διανοητικών και κοινωνικών κινήσεων.

Στην έρευνα της Γαζή ο Δραγούμης συγκαταλέγεται ανάμεσα στους εκπροσώπους ενός ρεύματος που έχει εθνοκεντρικά ρομαντικά γνωρίσματα και προσανατολισμό αμυντικό προς τον νεωτερικό δυτικό πολιτισμό. Η Γαζή διευκρινίζει ότι αυτός είναι ένας από τους τρόπους με τους οποίους μπορεί να εξεταστεί το συγκεκριμένο φαινόμενο, λαμβάνοντας υπόψη την προγενέστερη βιβλιογραφία. Η διευκρίνιση είναι σωστή γιατί είναι προφανές ότι το φαινόμενο που περιγράφει και οι διανοητές που το εκπροσωπούσαν είχαν ήδη ιδωθεί και μπορούσαν να ιδωθούν ξανά από διαφορετικές μεθοδολογικές απαρχές.

Σε μια διαφορετική μεθοδολογική απαρχή βασίστηκε η έρευνα του Παρασκευά Ματάλα, που εξετάζει την σχέση του Μωρίς Μπαρρές (1862- 1923) με τον Δραγούμη και με άλλους διανοητές, η οποία δημοσιεύθηκε το 2021.¹¹⁶ Ο Ματάλας έχει πραγματοποιήσει αναλυτική έρευνα στα αρχεία του Μπαρρές, του Δραγούμη και άλλων μπαρεσιανών διανοητών και έχει αναδείξει την επιρροή της σκέψης του Μπαρρές σε αρκετούς Έλληνες διανοητές. Αντίθετα από την Γαζή, που εστίασε στην αντιδυτική επιχειρηματολογία του διανοητικού ρεύματος στο οποίο ενέταξε τον Δραγούμη, ο Ματάλας εστίασε στο νεορομαντικό ευρωπαϊκό υπόβαθρο της ιδεολογίας του Δραγούμη. Αλλά η σημαντική πρωτοτυπία του Ματάλα φανερώθηκε στα τελικά του συμπεράσματα για τον Δραγούμη. Ακολουθώντας την ερμηνευτική γραμμή εκείνων των μελετητών που είχαν υποστηρίξει ότι το κέντρο βάρους της σκέψης του Δραγούμη δεν βρισκόταν στον εθνικισμό αλλά στον ατομικισμό, ο Ματάλας κατέληξε στο συμπέρασμα ότι η πολιτική σκέψη του Δραγούμη είναι καλό να χωριστεί σε δυο κύριες φάσεις. Στην πρώτη, που ήταν η εθνικιστική και διήρκεσε από το πρώτο μισό της δεκαετίας του 1900 μέχρι τα 1913-14. Και στην δεύτερη, που ήταν η σοσιαλιστική και διαμορφώθηκε στην τελευταία περίοδο της ζωής του.

Ο Ματάλας υποστηρίζει ότι στο τέλος της ζωής του ο Δραγούμης είχε εγκαταλείψει ολοσχερώς τον εθνικισμό και αναζητούσε κάποιον τρόπο ιδεολογικής πρόσδεσης σε διάφορες εκδοχές του διεθνιστικού σοσιαλισμού. Το συμπέρασμα του Ματάλα είναι πρωτότυπο, υπό την έννοια ότι ακόμη και οι μαρξιστές διανοητές που είχαν φιλικές σχέσεις με τον Δραγούμη και είχαν εκφράσει παρόμοιες θέσεις μετά τον θάνατό του

¹¹⁶ Παρασκευάς Ματάλας, *Κοσμοπολίτες Εθνικιστές. Ο Μωρίς Μπαρρές και οι ανά τον κόσμο "μαθητές" του*, Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης, Ηράκλειο 2021.

στο πέρασμα του καιρού της αναθεώρησαν. Ο Ματάλας παραθέτει ένα πρωτότυπο συμπέρασμα που κάνει την αντικρουόμενη αντιφατικότητα των ερευνητικών συμπερασμάτων σχετικά με την πολιτική σκέψη του Δραγούμη να επιστρέφει θριαμβευτικά. Τελικά μετά από έναν αιώνα βιβλιογραφικών προσεγγίσεων στην σκέψη και την ζωή του Ίωνος Δραγούμη, και παρότι η έρευνα έχει ενισχυθεί με τα νεώτερα μεθοδολογικά εργαλεία των κοινωνικών επιστημών, εκείνο που μένει अपαράλλακτο είναι τα αντιφατικά και σε αρκετές περιπτώσεις πολύ διαφορετικά μεταξύ τους συμπεράσματα που εξαγουν όσοι μελετούν την σκέψη του.

Την δεκαετία του 2010 συνεχίστηκε και η κυκλοφορία ημερολογίων που έγραφε ο αδερφός του Ίωνα, Φίλιππος Δραγούμης. Το 2010 κυκλοφόρησε το πολύ χρήσιμο μέρος των ημερολογιακών αναγραφών της περιόδου 1919-1920, μέσα από το οποίο ο Φίλιππος Δραγούμης έδωσε πολλές πληροφορίες για την σκέψη και την πολιτική δράση του Ίωνος Δραγούμη μετά την επιστροφή του από την εξορία και μέχρι το τέλος της ζωής του.¹¹⁷ Την ίδια χρονιά δημοσιεύθηκε η εργασία του Νίκου Φαλαγκά που έφερε τον τίτλο «The doubling of the self in the private diaries of Ion Dragoumis, George Seferis and George Theotokas».¹¹⁸ Ήταν μια δημοσίευση βασισμένη στην διδακτορική του διατριβή που είχε ολοκληρωθεί πριν δυο χρόνια. Ο Φαλαγκάς δεν επανέφερε μόνο την προσέγγιση που θέλει τον Δραγούμη να υπήρξε αντιφατικός αλλά προχώρησε ένα βήμα παραπέρα. Σύμφωνα με τον Φαλαγκά ο Δραγούμης είχε γνωρίσματα διχασμένης προσωπικότητας τα οποία οι ημερολογιακές του αναγραφές όχι μόνο αποκάλυπταν αλλά και προϋπέθεταν.¹¹⁹

Το 2015 επανακυκλοφόρησαν οι ημερολογιακές σημειώσεις που έγραψε ο Φίλιππος Δραγούμης κατά την απαρχή του Εθνικού Διχασμού.¹²⁰ Σημαντική προσθήκη στην υπάρχουσα βιβλιογραφία ήταν και η κυκλοφορία ενός μέρους των ανέκδοτων ημερολογίων του Ίωνος Δραγούμη, που πραγματοποιήθηκε το 2021. Πρόκειται για το

¹¹⁷ Φιλίππου Στεφ. Δραγούμη, *Ημερολόγιο 1919-1920 (...φαίνεται πως εχτύπησαν τον Ίωνα)*, Εκδόσεις Δωδώνη, Αθήνα 2010.

¹¹⁸ Nikos Falagkas. «The doubling of the self in the private diaries of Ion Dragoumis, George Seferis and George Theotokas» *Byzantine and Modern Greek Studies*, volume 34, number 1, O Centre for Byzantine, Ottoman and Modern Greek Studies, University of Birmingham, Maney publishing 2010, σελ. 97-109.

¹¹⁹ Ο.π., σελ. 103.

¹²⁰ Φίλιππος Στεφ. Δραγούμης, *Ημερολόγιο, Αλεξάνδρεια 1916*, Εκδόσεις Δωδώνη, Αθήνα 2020.

βιβλίο Ίων Δραγούμης, *Τα «κρυμμένα» ημερολόγια. Οκτώβριος 1912-Αύγουστος 1913*,¹²¹ που περιλαμβάνει τα πλούσια σε πληροφορίες και ερμηνευτικές προσεγγίσεις συνοδευτικά κείμενα του Νώντα Τσίγκα. Επίσης τα τελευταία χρόνια κυκλοφόρησαν ή επανακυκλοφόρησαν έρευνες που εστιάζουν στην ιστορική περίοδο κατά την οποία έδρασε ο Δραγούμης και περιλαμβάνουν ορισμένες αναφορές στον ίδιο. Πρόκειται για έρευνες που βοηθούν στο να συγκροτηθεί με μεγαλύτερη ακρίβεια το ιστορικό πλαίσιο εντός του οποίου εκδηλώθηκε η πολιτική δράση του Δραγούμη.¹²² Τέλος χρήσιμη ήταν και η σταδιακή κυκλοφορία σε τόμους των *Απάντων* του Ίωνος Δραγούμη που ξεκίνησε σχετικά πρόσφατα. Στα *Απαντα* περιλαμβάνεται συγκεντρωμένη η ήδη γνωστή βιβλιογραφία του Δραγούμη που έχει κυκλοφορήσει σε διάφορες εκδόσεις παλαιότερα, μέρος της αρθρογραφίας του Δραγούμη,¹²³ καθώς και δευτερογενείς πηγές.¹²⁴ Η συγκέντρωση μέρους των πηγών σε ενιαίους τόμους ασφαλώς διευκολύνει την έρευνα.

Ο Δραγούμης ως διαρκής ερευνητική πρόκληση

Τελικά η περίπτωση του Δραγούμη εξακολουθεί να αποτελεί ερευνητική πρόκληση μολονότι η βιβλιογραφία που τον αφορά μεγαλώνει συνεχώς. Όπως συνέβη στις παλαιότερες έρευνες έτσι και στις έρευνες που πραγματοποιήθηκαν με σύγχρονους μεθοδολογικούς όρους τα συμπεράσματα που αφορούν την πολιτική σκέψη και την προσωπικότητα του Ίωνος Δραγούμη εξακολουθούν να αποκλίνουν σε κεντρικές τους παραδοχές. Ο Δραγούμης παρουσιάζεται σε κάποιες περιπτώσεις ως φασίστας και σε άλλες βρισκόμενος στον προθάλαμο διεθνιστικών εκδοχών του σοσιαλισμού. Άλλοτε περιγράφεται ως κεντρική μορφή διανοητικών ρευμάτων που στράφηκαν

¹²¹ Ίων Δραγούμης, *Τα «κρυμμένα» ημερολόγια. Οκτώβριος 1912-Αύγουστος 1913*, Πατάκης, Αθήνα 2021.

¹²² Ενδεικτικά αναφέρω τα Νικόλαος Τσίρος, *Κράτος, εξουσία, κοινοβουλευτικό σύστημα σε κρίση κατά την περίοδο 1914-1920. Ο Ελευθέριος Βενιζέλος και η λειτουργία του πολιτεύματος*, Εκδόσεις Παπαζήση, Αθήνα 2013, Heinz A. Richter, *Ελλάδα 1915-1917 μέσα από τα ρωσικά αρχεία*, μτφ. Βαγγέλης Στεργιόπουλος, Εκδόσεις Γκοβόστη, Αθήνα 2018, Γιώργος Θ. Μαυρογορδάτος, *1915. Ο Εθνικός Διχασμός*, δωδέκατη εκτύπωση, Εκδόσεις Πατάκη, Αθήνα 2018, Σωτήρης Ρίζας, *Βενιζελισμός και αντιβενιζελισμός στις απαρχές του Εθνικού Διχασμού*, Ψυχογιός, Αθήνα 2019.

¹²³ Άπαντα Ίωνος Δραγούμη, *Αρθρογραφία 1903-1920*, Εκδόσεις Έκτωρ, Αθήνα 2021.

¹²⁴ Άπαντα Ίωνος Δραγούμη, *Μελέτες, αφιερώματα και άρθρα για τον Ίωνα, Α΄*, Εκδόσεις Έκτωρ Αθήνα 2021.

κατά ορισμένων βασικών παραδοχών του δυτικού πολιτισμού και κάποτε ως εν Ελλάδι εκπρόσωπος πανευρωπαϊκών ιδεολογικών ρευμάτων με δυτικές καταβολές. Ενίοτε ατομικιστής και σε άλλες περιπτώσεις προάγγελος ολοκληρωτικών πολιτικών ιδεών που ελαχιστοποιούν την υπόσταση της ατομικότητας.

Υπάρχουν, ασφαλώς, και κάποιες συγκλίσεις. Από τα πρώτα άρθρα που δημοσιεύτηκαν μετά τον θάνατό του μέχρι τις τελευταίες ακαδημαϊκές έρευνες ο Δραγούμης χαρακτηρίζεται, με αδιατάρακτη συνέχεια, ως «ρομαντικός». Σε προηγούμενη παράγραφο εντοπίστηκε μάλιστα και μια συσχέτιση του Δραγούμη με μια ιδιαίτερη πτυχή της αντιδιαφωτιστικής τάσης των ιδεών του Ρομαντισμού. Δηλαδή, μια συσχέτιση του Δραγούμη με την σκέψη του Καρλάιλ. Σαφώς οι ακαδημαϊκές έρευνες της τελευταίας εικοσαετίας έχουν παρουσιάσει και πολλά χρήσιμα νέα δεδομένα. Ένα από αυτά είναι η τοποθέτηση του Δραγούμη ως ιστορικού υποκειμένου σε διανοητικά και ιστορικά πλαίσια της εποχής του. Ο Δραγούμης δεν απομονώνεται πλέον για να μελετηθεί σε ένα άχρονο περιβάλλον ως υποτιθέμενη μοναδική περίπτωση διανοητή και πολιτικού με εντελώς ιδιόμορφα γνωρίσματα, όπως συνέβαινε παλαιότερα. Αντιθέτως γίνεται αντιληπτός ως διανοητής και πολιτικός που δραστηριοποιήθηκε την περίοδο των αρχών του 20^{ου} αιώνα και του πρώιμου μεσοπολέμου. Μπορούμε έτσι να τον εξετάσουμε ως περίπτωση διανοητή και πολιτικού ο οποίος συμμετείχε στις πολιτικές εξελίξεις και τις ιδεολογικές ζυμώσεις που είχαν τα γνωρίσματα μιας συγκεκριμένης ιστορικής περιόδου.

Μάλιστα, ο Δραγούμης συμμετείχε σε εκείνες τις πολιτικές εξελίξεις και τις ιδεολογικές ζυμώσεις δρώντας ταυτοχρόνως σε δύο επίπεδα. Σε ένα διεθνές και σε ένα εθνικό. Στο διεθνές επίπεδο ο Δραγούμης συμμετείχε στις ιδεολογικές ζυμώσεις που πραγματοποιήθηκαν, σχεδόν σε όλη την Ευρώπη, ως εκπρόσωπος του νεορομαντικού διανοητικού κινήματος αμφισβήτησης της γενιάς του 1890. Στις πολιτικές διεθνείς εξελίξεις συμμετείχε ως διπλωμάτης του ελληνικού κράτους, που ανέλαβε πολλές αποστολές στο εξωτερικό μέχρι το 1915. Στο εθνικό επίπεδο ο Δραγούμης συμμετείχε στις φιλολογικές, λογοτεχνικές και ιδεολογικές ζυμώσεις εκείνης της περιόδου ως επιφανής δημοτικιστής και ως εκπρόσωπος ενός ρεύματος αμφισβήτησης των κυρίαρχων δυτικών ιδεών. Συμμετείχε και στις εξελίξεις της ελληνικής πολιτικής ζωής ως ανεξάρτητος βουλευτής με αντιβενιζελικό πολιτικό προσανατολισμό.

Η έρευνα πραγματοποιήθηκε λαμβάνοντας υπόψη τα παραπάνω δεδομένα ως διαφορετικά σημεία τα οποία ενδεχομένως είχαν κάποια κοινή αφετηρία. Μια αφετηρία που, εφόσον γινόταν εφικτό να ανακαλυφθεί, θα αποτελούσε τον οδοδείκτη για την συνέχεια της διατριβής. Το αρχικό ερώτημα ήταν αν με το να εξεταστεί η πολιτική σκέψη του Ίωνος Δραγούμη ως έκφραση του πολιτικού Ρομαντισμού γινόταν τελικά εφικτό να δοθούν κάποιες ουσιαστικές απαντήσεις για το περιεχόμενό της, καθώς και για την σχέση της με τις ιδεολογίες που συνήθως την συνέδεαν οι παλαιότερες έρευνες.

1.Α.1) Η ιδεολογία που αναζητώ. Προδρομικός φασισμός ή μήπως κάτι άλλο;

Ερωτήματα για την ιδεολογία του φασισμού

Ένα φαινόμενο της ελληνικής πολιτικής ζωής που άρχισε να αποκτά ευδιάκριτα γνωρίσματα στο δεύτερο μισό του 19^{ου} αιώνα ήταν ο λεγόμενος «αντικοινοβουλευτισμός». Ο αντικοινοβουλευτισμός δεν έχει μελετηθεί επαρκώς. Υπάρχουν αναπάντητα ερωτήματα για την σχέση του ελληνικού αντικοινοβουλευτισμού με αντίστοιχα φαινόμενα άλλων χωρών, καθώς και με προδρομικές εκδοχές του φασισμού. Ουσιαστικές πληροφορίες για τον ελληνικό αντικοινοβουλευτισμό περιλαμβάνει η σχετική μελέτη του Αθανάσιου Μποχώτη.¹²⁵ Ο Μποχώτης επικεντρώθηκε στο φαινόμενο του ελληνικού αντισυνταγματισμού της περιόδου 1864-1911. Η έρευνα του Μποχώτη καταλήγει στο εξής συμπέρασμα. Μετά την ψήφιση του Συντάγματος του 1864 και μέχρι το τέλος της δεκαετίας του 1880 εμφανίστηκε στην πολιτική ζωή της Ελλάδος, με διακριτή μορφή, ένας αστικός αντικοινοβουλευτισμός. Ο αστικός αντικοινοβουλευτισμός, από το 1890 μέχρι το 1909, μετασχηματίστηκε σε έναν ανολοκλήρωτο φασισμό, παρέχοντας για πρώτη φορά στην νεώτερη ελληνική πολιτική ιστορία την προοπτική για την πραγματοποίηση μιας συνταγματικής εκτροπής.¹²⁶ Προκαταλαμβάνοντας το ενδεχόμενο να υιοθετηθούν απόψεις οι οποίες θα ανακάλυπταν χαρακτηριστικά του φασισμού σε πολλά φαινόμενα της ελληνικής πολιτικής ζωής των αρχών του 20^{ου} αιώνα, τα οποία χαρακτηριστικά στην ουσία δεν θα υπήρχαν, ο Μποχώτης παρέθεσε την παρακάτω διευκρίνιση.

«[...] στην παρούσα μελέτη ο φασισμός ορίζεται ως μια ειδική σχέση ενός αστικού αντικοινοβουλευτισμού με τις μικροαστικές τάξεις των πόλεων. [...] πρόκειται για την αφομοίωση από τις λαϊκές ως προς την κουλτούρα και δημοκρατικές ως προς την πολιτική μικροαστικές τάξεις και τη χρήση της ενάντια στη δημοκρατία».¹²⁷

¹²⁵ Αθανάσιος Μποχώτης, *Η Ριζοσπαστική Δεξιά. Αντικοινοβουλευτισμός, συντηρητισμός και ανολοκλήρωτος φασισμός στην Ελλάδα, (1864-1911)*, (Έρευνες για σύγχρονες πολιτικές ιδεολογίες), Βιβλιόραμα, Αθήνα 2003.

¹²⁶ Ο.π., σελ. 9.

¹²⁷ Ο.π.

Ο Μποχώτης απέρριψε την διαδεδομένη για πολλά χρόνια άποψη ότι «η φασιστική ιδεολογία εξισώνεται με το άθροισμα του αντι-ατομικισμού, του ανορθολογισμού, του εθνικισμού, του φυλετισμού, του αντιφιλελευθερισμού, του αντισημιτισμού, του милитарισμού κλπ».¹²⁸ Συνδυασμοί όλων των παραπάνω μπορεί να κυριάρχησαν σε κάποια φασιστικά κινήματα του μεσοπολέμου. Ωστόσο, επικαλούμενος τις έρευνες του Zeev Sternhell (1935-2020), ο Μποχώτης υποστήριξε ότι ο φασισμός εμφανίστηκε αρχικά στην Γαλλία της δεκαετίας του 1880 και έκτοτε δεν έπαψε ποτέ να υπάρχει στην Ευρώπη. Καθώς και ότι, από την δεκαετία του 1990, απέκτησε ξανά ισχυρή εκπροσώπηση σε χώρες, όπως η Γαλλία, η Ελβετία, το Βέλγιο, η Αυστρία και η Ιταλία. Μάλιστα «στις δυο τελευταίες έχει αναλάβει και κυβερνητικές ευθύνες».¹²⁹ Το συμπέρασμα του Μποχώτη ήταν ότι «ο ορισμός της ιδεολογίας του φασισμού οφείλει να παίρνει υπόψη του όλη αυτή την εξέλιξη και να θεωρεί το φασισμό ως μόνιμη δυνατότητα του σύγχρονου κράτους».¹³⁰

Αν δεχτούμε την θέση του Μποχώτη ότι ο φασισμός είναι κάτι ασύμβατο με την δημοκρατία προκύπτει το ερώτημα πώς συμβιβάζεται αυτή η παραδοχή με την άλλη διαπίστωση του Μποχώτη ότι μετά το 1990 φασίστες πολιτικοί έχουν ισχυρή εκπροσώπηση σε πολιτικά συστήματα αναμφισβήτητα δημοκρατικά; Κατά πόσο είναι δηλαδή συνεπής η περιγραφόμενη ως νομοτελειακή εχθρότητα του φασισμού προς την δημοκρατία με την διαπίστωση ότι εκλεγμένοι εκπρόσωποι της ιδεολογίας του φασισμού έχουν αναλάβει κυβερνητικές θέσεις σε χώρες που το πολίτευμά τους εξακολουθεί να λειτουργεί σε δημοκρατικά θεσμικά πλαίσια;¹³¹ Η αποδοχή μιας τέτοιας θέσης θα μας οδηγούσε στο συμπέρασμα ότι είτε ο φασισμός ήταν συμβατός με την δημοκρατία, πράγμα που δεν ισχύει, είτε ότι οι μετά το 1990 πολιτικοί που αναφέρει ο Μποχώτης δεν ήταν φασίστες. Αν η αμφιβολία για τον ιδεολογικό προσδιορισμό πολιτικών που έπονταν χρονικά του φασισμού είναι ισχυρή το ίδιο

¹²⁸ Ο.π., σελ. 10.

¹²⁹ Ο.π.

¹³⁰ Ο.π.

¹³¹ Ο Sternhell αναφέρει για το συγκεκριμένο ζήτημα ότι «εξακολουθεί να μην υπάρχει κανένας αποδεκτός απ' όλους ορισμός του φασισμού ή αναγνωρισμένος ως καθολικά έγκυρος αλλά διευκρινίζει παράλληλα πως δεν είναι ευκολότερο να ορίσουμε την δημοκρατία: οι έννοιες είναι πολύ ευρύτερες από τις λέξεις». Ζεεβ Στέρνχελ, *Η φασιστική ιδεολογία*, μτφ. Σωτήρης Γιαννέλης, Έξοδος, Αθήνα 2021, σελ. 15-16.

ισχυρή είναι και για εκείνους τους πολιτικούς που προηγήθηκαν του φασιστικού φαινομένου. Υπήρξε, λοιπόν, εξαρχής επιφύλαξη για την ορθότητα μιας ενδεχόμενης επιλογής του φασισμού ως ιδεολογικού πλαισίου βάσει του οποίου θα εξεταζόταν η περίπτωση του Δραγούμη σε αυτή την έρευνα. Τα πρώτα συμπεράσματα της σχετικής με τον φασισμό βιβλιογραφίας έκαναν την επιφύλαξη αυτή να γίνει μεγαλύτερη.

Μια μελέτη που συνέβαλε σημαντικά στην περιγραφή του φασισμού έγραψε ο ιστορικός Στάνλεϊ Πέην. Ο Πέην παρουσίασε λεπτομερώς τυπολογίες και κατηγοριοποιήσεις οι οποίες φανέρωσαν ομοιότητες και διαφορές που υπήρξαν ανάμεσα στον φασισμό, σε επιμέρους ριζοσπαστικά εθνικιστικά κινήματα του μεσοπολέμου και σε εκδοχές του συντηρητικού αυταρχισμού. Διαφορές που σε παλαιότερες έρευνες προσπερνούνταν και τοποθετούνταν αδιάκριτα στο πεδίο του φασισμού. Ο Πέην κατέρριψε ορισμένες από τις παραδοχές παλαιότερων μαρξιστών θεωρητικών σχετικά με τις ταξικές και τις ιδεολογικές καταβολές του φασισμού. Αρχικά ο Πέην απέρριψε την εκτίμηση ότι ο φασισμός ήταν ένας δικτατορικός φορέας των μεγάλων επιχειρήσεων και των μεγαλοαστών του χρηματιστικού καπιταλισμού.¹³² Αρνητικός ήταν ο Πέην και ως προς την εκτίμηση ότι ο φασισμός υπήρξε ένα κίνημα ριζοσπαστικών μικροαστικών και μεσοαστικών στρωμάτων.¹³³ Εξίσου αβάσιμη θεώρησε και την ιδέα του «παν-φασισμού», που θέλει τον φασισμό να αποτελεί μόνιμη δυνατότητα του σύγχρονου κράτους.¹³⁴ Σύμφωνα με τον Πέην προσεγγίσεις όπως εκείνες των G.L.Mosse (1918- 1999) και J.W. Mannhardt (1883-1969) εκκινούν από την σωστή βάση. Αυτές περιγράφουν τον φασισμό ως μια πολιτισμική επανάσταση με ιδεολογικές ρίζες στον 19^ο αιώνα, η οποία στράφηκε ενάντια στον νεωτερικό φιλελευθερισμό και στις υλιστικές σοσιαλιστικές ιδεολογίες της νεωτερικότητας.¹³⁵

¹³² Στάνλεϊ Πέην, *Η Ιστορία του Φασισμού, 1914-1945*, μτφ. Κώστας Γεώργας, Φιλίστωρ, Αθήνα 2000, σελ. 613-616.

¹³³ Ο.π. σελ. 616-617. Για το ίδιο ζήτημα, ο Zeev Sternhell ανέφερε ότι «ο φασισμός [...] εξαρχής απευθύνθηκε τόσο στην πνευματική ελίτ της εποχής όσο και σε αγράμματους αγρότες. Ο φασισμός δεν διέθετε κανένα γερό και πρόδηλο έρεισμα σε καμία συγκεκριμένη τάξη και η προέλευση είναι συγκεχυμένη». Ζεεβ Στέρνχελ, *Η φασιστική ιδεολογία*, Έξοδος Αθήνα 2021, σελ. 11-12.

¹³⁴ Στάνλεϊ Πέην, *Η Ιστορία του Φασισμού, 1914-1945*, μτφ. Κώστας Γεώργας, Φιλίστωρ, Αθήνα 2000, σελ. 613-614.

¹³⁵ Ο.π., σελ. 624.

Την αντίληψη που θέλει τον φασισμό να έχει ιδεολογικές καταβολές στον 19^ο αιώνα πρόκρινε και ο Zeev Sternhell.¹³⁶ Ο Sternhell όρισε τις ιδεολογίες ως σύνολα ιδεών με τα οποία οι άνθρωποι εξηγούν και δικαιολογούν τους στόχους και τα μέσα μιας οργανωμένης κοινωνικής δράσης, με σκοπό την διατήρηση ή την ανασυγκρότηση μιας δοσμένης πραγματικότητας.¹³⁷ Ο συγκεκριμένος ορισμός της έννοιας «ιδεολογία», μολονότι προερχόμενος από ερευνητή του πεδίου της ιστορίας των ιδεών, φαίνεται να συμπεριλαμβάνει προβληματικές προσεγγίσεων προερχόμενων από το πεδίο της ιστορικής κοινωνιολογίας.¹³⁸ Επίσης, ο Sternhell

¹³⁶ Μέχρι την δεκαετία του '90 δεν γινόταν ευρύτερα δεκτό ότι ο φασισμός θα έπρεπε να μελετηθεί ως μια πολιτική ιδεολογία ανάμεσα στις άλλες. Η επικρατούσα τάση ήταν να εξετάζεται ως μια ειδική περίπτωση. Μάλιστα, σε ορισμένες περιπτώσεις, οι μνήμες του πολέμου βάραιναν ακόμη την ερευνητική κοινότητα προκαλώντας έναν εγγενή αντιφασισμό, ο οποίος δεν ευνοούσε την αμερόληπτη επιστημονική έρευνα. Όταν, το 1991, ο Roger Griffin εξέδωσε το βιβλίο *The Nature of Fascism* δημιουργήθηκε μια νέα σχολή μελέτης του φασιστικού φαινομένου. Αυτή η σχολή συμφώνησε ότι ο φασισμός θα έπρεπε να προσεγγίζεται ως μια από τις υπόλοιπες πολιτικές ιδεολογίες. Βασικοί εκπρόσωποι αυτής της σχολής υπήρξαν οι R. Griffin, R. Eatwell, S. Payne και Z. Sternhell. Ο Σωτήρης Κόκορης παραθέτει την παραπάνω πληροφορία καθώς και μια εισαγωγή στην ιστορία των μεθοδολογιών προσέγγισης του φασισμού, στην διδακτορική διατριβή *Από τον Σορέλ στη φλωρεντινή avant garde: Η βία στην ιδεολογία και τις πρακτικές του πρώιμου ιταλικού φασισμού*, ΕΚΠΑ, Φιλοσοφική Σχολή, τμήμα ιστορίας και αρχαιολογίας, Αθήνα 2017, σελ. 37, διαθέσιμο στην ηλεκτρονική διεύθυνση <https://www.didaktorika.gr/eadd/handle/10442/42575>.

¹³⁷ Ζεεβ Στέρνχελ, *Η φασιστική ιδεολογία*, μτφ. Σωτήρης Γιαννέλης, Έξοδος, Αθήνα 2021, σελ. 21.

¹³⁸ Σύμφωνα με τον Παντελή. Ε. Λέκκα, κάθε ιδεολογία έχει τρεις λειτουργίες. «Η πρώτη λειτουργία θα μπορούσε να ονομαστεί περιγραφική ή εξηγητική. Η ιδεολογία παρέχει "γνώσεις" -περιέχει αντιλήψεις και δοξασίες που εξηγούν τον κόσμο. Η ιδεολογία χαρτογραφεί, ούτως ειπείν, την πραγματικότητα "ως έχει"». Πρόκειται για την λειτουργία που ο ορισμός του Sternhell περιλαμβάνει στην διαπίστωση ότι οι άνθρωποι, μέσω των ιδεολογιών, εξηγούν και δικαιολογούν την πραγματικότητα. Η δεύτερη λειτουργία της ιδεολογίας είναι η «δεοντολογική ή παραγγελματική». Κατά τον Λέκκα, «η ιδεολογία δεν εικονογραφεί μόνον το πώς "είναι" ο κόσμος, αλλά και το πώς "πρέπει" να είναι. Ανάμεσα στις δύο προσφερόμενες εικόνες μπορεί, θεωρητικά, να υπάρχει αντιστοιχία, ή, συνηθέστερα, ασυμφωνία». Η δεύτερη λειτουργία της ιδεολογίας υποδηλώνεται στον ορισμό του Sternhell στην φράση «με σκοπό την διατήρηση ή την ανασυγκρότηση μιας δοσμένης πραγματικότητας». Τέλος ο Λέκκας επισημαίνει ότι η τρίτη λειτουργία της ιδεολογίας είναι η συνεκτική ή παραμυθητική. Η ιδεολογία, πέρα από τις περιγραφές της υπάρχουσας τάξης πραγμάτων και τις προτροπές για την ώθηση στην επίτευξη της επιθυμητής τάξης πραγμάτων, παρέχει ορισμούς των θέσεων «των κοινωνικών υποκειμένων στα οποία

εισήγαγε στην συζήτηση μια τομή της έννοιας «ιδεολογία» η οποία θα χρησιμεύσει σε αυτή την διατριβή. Πρόκειται για μια αρχική ιδέα του Martin Seliger, σύμφωνα με την οποία κάθε ιδεολογία έχει δύο διαστάσεις. Τις «θεμελιώδεις αρχές» και την «λειτουργική της υπόσταση».¹³⁹ Οι «θεμελιώδεις αρχές» μιας ιδεολογίας είναι οι πρωταρχικές ιδέες που προσδιορίζουν τους τελικούς της σκοπούς. Η «λειτουργική υπόσταση» είναι μια πρακτική εφαρμογή κάποιων από όσα προϋποθέτουν οι «θεμελιώδεις αρχές», προκειμένου να επεξηγηθούν και να δικαιολογηθούν οι πολιτικές τακτικές ενός πολιτικού κινήματος.

Υιοθετώντας για τις ανάγκες της διατριβής αυτή την τομή προχώρησα στην διαπίστωση ότι οι «θεμελιώδεις αρχές» μιας ιδεολογίας, μολονότι έχουν σταθερό πυρήνα, εμπλουτίζονται από τις προσεγγίσεις των εκάστοτε νέων διανοητών που τις επεξεργάζονται. Οι «θεμελιώδεις αρχές» είναι το πεδίο δράσης των διανοητών. Αντιθέτως η «λειτουργική υπόσταση» των ιδεολογιών μεταβάλλεται διαρκώς, εφόσον στόχος της είναι να καθιστά τις «θεμελιώδεις αρχές» επίκαιρες στις εκάστοτε νέες συνθήκες, μέσα από την δράση των οργανώσεων ή των κομμάτων. Η «λειτουργική υπόσταση» είναι το πεδίο δράσης εκείνων που διαχειρίζονται τους μηχανισμούς επικοινωνίας των πολιτικών οργανώσεων.

Ο Παντελής Λέκκας συμπέρανε ότι η προτροπή της ιδεολογίας για την επίτευξη του δέοντος βρίσκεται «συνηθέστερα σε ασυμφωνία»¹⁴⁰ με την περιγραφή του πολιτικού παρόντος. Αυτό το συμπέρασμα συνδέεται με την θέση του Stenhell ότι είναι ασφαλέστερο να εξετάζεται η ιδεολογία των πολιτικών κινήματων πριν αυτά ανέλθουν στην εξουσία. Ο Stenhell επισημαίνει ότι η παραμονή των κομμάτων στην εξουσία προϋποθέτει ιδεολογικούς συμβιβασμούς.¹⁴¹ Βασιζόμενος σε αυτή την παραδοχή ο Stenhell ξεκίνησε να ερευνά την ιδεολογία του φασισμού κατά την

απευθύνεται. Με το να εξηγεί και να προτρέπει, η ιδεολογία παρέχει τη δυνατότητα και τα κριτήρια της συνειδητής κοινωνικής συμμετοχής». Η παραμυθητική λειτουργία της ιδεολογίας, που περιγράφει ο Λέκκας, φρονώ ότι προϋποτίθεται στην «οργανωμένη κοινωνική δράση» που αναφέρει ο Stenhell. Παντελής Ε. Λέκκας, *Η εθνικιστική ιδεολογία. Πέντε υποθέσεις εργασίας στην ιστορική κοινωνιολογία*, θεωρία και μελέτες ιστορίας 13, Ε.Μ.Ν.Ε.-Μνήμων Αθήνα 1992, σελ.43-46.

¹³⁹ Ζεεβ Στέρνχελ, *Η φασιστική ιδεολογία*, μτφ. Σωτήρης Γιαννέλης, Έξοδος, Αθήνα 2021, σελ 25.

¹⁴⁰ Παντελής Ε. Λέκκας, *Η εθνικιστική ιδεολογία. Πέντε υποθέσεις εργασίας στην ιστορική κοινωνιολογία*, θεωρία και μελέτες ιστορίας 13, Ε.Μ.Ν.Ε.-Μνήμων, Αθήνα 1992, σελ. 44.

¹⁴¹ Ο.π., σελ. 29.

περίοδο που προηγήθηκε της ανόδου του στην εξουσία.¹⁴² Γιατί θεώρησε ότι ο φασισμός, προκειμένου να κυριαρχήσει πολιτικά, έπρεπε πρώτα να έχει ισχυροποιηθεί ιδεολογικά.

Η ιδεολογία του φασισμού και το κίνημα σκέψης της γενιάς του 1890

Ο Sternhell έθεσε «πειστικά για τον φασισμό το τρίπτυχο πολιτιστικό φαινόμενο- δημιουργία ιδεολογικού υπόβαθρου- ανάδειξη του κινήματος και κατάκτηση της εξουσίας».¹⁴³ Σύμφωνα με τον Stenhell οι ιδεολογικές απαρχές του φασισμού ανάγονται στο κίνημα σκέψης που γεννήθηκε στην δυτική και την κεντρική Ευρώπη κατά τις δεκαετίες του 1880 και του 1890. Ακολουθώντας αυτό τον προσανατολισμό ο Στάνλεϊ Πέιν σημειώνει το εξής.

«Ενώ ο 19ος αιώνας κυριαρχούνταν όλο και περισσότερο από το φιλελευθερισμό στην πολιτική και από τον υλισμό και την επιστήμη στην κουλτούρα, ένα μέρος της γενιάς των δεκαετιών του 1880 και του 1890 απέρριπτε αυτές τις αξίες, αντικαθιστώντας τις με έναν νέο προσανατολισμό προς τον υποκειμενισμό, το συναισθηματισμό, τον ανορθολογισμό και το βιταλισμό».¹⁴⁴

Στο ίδιο μήκος κύματος με τον Πέιν, ο Stenhell είχε επισημάνει ότι το εν λόγω κίνημα σκέψης του 1890 δεν αντιμετώπισε τον ορθολογισμό και τον θετικισμό απλά ως τρόπους και θεωρίες ανάλυσης της πραγματικότητας.¹⁴⁵ Το κίνημα σκέψης του

¹⁴² «[...] όσον αφορά την ιστορία των ιδεών, αυτό που έχει μεγαλύτερο ενδιαφέρον είναι το πολιτικό κίνημα [...]. Η πραγματική φύση των δογμάτων και οι μεταξύ τους διαφορές πάντοτε φαίνονται πιο καθαρά υπό την μορφή των βλέψεών τους, παρά όταν αυτές εφαρμόζονται στην πράξη». Ζεεβ Στέρνχελ, *Η φασιστική ιδεολογία*, μτφ. Σωτήρης Γιαννέλης, Αθήνα, Έξοδος 2021, σελ 29.

¹⁴³ Σωτήρης Κόκορης, *Από τον Σορέλ στη φλωρεντινή avant garde: Η βία στην ιδεολογία και τις πρακτικές του πρώιμου ιταλικού φασισμού*, διδακτορική διατριβή, ΕΚΠΑ, Φιλοσοφική Σχολή, τμήμα ιστορίας και αρχαιολογίας, Αθήνα 2017, σελ. 39. Διαθέσιμο στην ηλεκτρονική διεύθυνση <https://www.didaktorika.gr/eadd/handle/10442/42575>.

¹⁴⁴ Στάνλεϊ Πέιν, *Η Ιστορία του Φασισμού, 1914-1945*, μτφ. Κώστας Γεώργας, Φιλίστωρ, Αθήνα 2000, σελ. 49.

¹⁴⁵ Για μια περιγραφή των ρευμάτων που εξέφρασαν το κίνημα σκέψης του 1890 δείτε το Serge Berstein-Pierre Milza, *Ιστορία της Ευρώπης 2, Η ΕΥΡΩΠΑΪΚΗ ΣΥΜΦΩΝΙΑ ΚΑΙ Η ΕΥΡΩΠΗ ΤΩΝ ΕΘΝΩΝ 1815-1919*, μτφ. Αναστάσιος Δημητρακόπουλος, Αθήνα 1997, σελ. 225-245. Για το πώς το κίνημα σκέψης του 1890 τροφοδότησε με ιδέες εθνικιστικά κινήματα των τελών του 19^{ου} και των αρχών του

1890 στράφηκε ενάντια στις θεμελιώδεις αξίες της ευρωπαϊκής κοινωνίας που είχε εγκαθιδρύσει ο Διαφωτισμός, θεωρώντας τον θετικισμό ως απλή προμετωπίδα τους.¹⁴⁶ Ο Sternhell υπογράμμισε ότι το κίνημα του 1890 προκάλεσε μια κρίση του ευρωπαϊκού πολιτισμού, θέτοντας στο στόχαστρο της κριτικής του τις κεντρικές αξίες της φιλελεύθερης αστικής κοινωνίας.¹⁴⁷ Σε διαφορετικές χώρες της Ευρώπης άνθρωποι διαφορετικών προελεύσεων, με αντικείμενα σπουδών που συχνά δεν συνδέονταν μεταξύ τους, εξεγέρθηκαν κατά του φιλελευθερισμού και του κλασικού σοσιαλισμού, τους οποίους κατανόησαν ως πολιτικές μορφές του θετικισμού.¹⁴⁸

Το κίνημα σκέψης του 1890 επηρέασε εθνικιστικά κινήματα σε επιμέρους χώρες της Ευρώπης. Ο Stenhell ανέφερε ότι η *völkisch* ιδεολογία στην Γερμανία και αντίστοιχα εθνοτικά-εθνικιστικά (ethnic nationalism) ρεύματα στην Γαλλία ενδυναμώθηκαν στα τέλη του 19^{ου} και ισχυροποιήθηκαν στις αρχές του 20^{ου} αιώνα.¹⁴⁹ Παρατήρησε, μάλιστα, ότι αυτή η τάση δεν μετριάστηκε από το γεγονός ότι στην Γερμανία υπήρχε άνθηση των θετικών επιστημών. Επισήμανε, επίσης, ότι κάτι αντίστοιχο είχε συμβεί και περί το 1800. Στις αρχές του 19^{ου} αιώνα, μολονότι η Γερμανία διέθετε ανεπτυγμένη φιλοσοφική σκέψη, η *völkisch* ιδεολογία δεν

20^{ου} αιώνα, δείτε το Στάνλεϊ Πέην, *Η ιστορία του φασισμού, 1914-1945*, μτφ. Κώστας Γεώργας, Φιλίστωρ, Αθήνα 2000, σελ 47-111.

¹⁴⁶ Η κριτική προς τον θετικισμό δεν αφορούσε μόνο την κοινωνιολογική σχολή σκέψης του Κοντ (1798-1857) αλλά έναν αριθμό επιστημολογικών και φιλοσοφικών τάσεων που είχαν ως κοινό γνώρισμα την απόρριψη της μεταφυσικής και την αποκλειστική εστίαση της έρευνας στην παρατήρηση των φαινομένων με απώτερο στόχο τον καθορισμό των νόμων που τα διέπουν.

¹⁴⁷ Στο Ζεεβ Στέρνχελ, *Η φασιστική ιδεολογία*, μτφ. Σωτήρης Γιαννέλης, Έξοδος, Αθήνα 2021, σελ. 35-36

¹⁴⁸ Ο.π., σελ. 42-43.

¹⁴⁹ Ο Πέην σημειώνει ότι στην Γερμανία οι ρομαντικές στάσεις ζωής και ο εθνικισμός αλληλοδιαπλέχτηκαν για να δημιουργήσουν μια σχολή λαϊκής γερμανικής σκέψης και τέχνης που αποκλήθηκε *völkisch*. Ο όρος προέρχεται από το *das Volk* που σημαίνει «ο λαός». Η *völkisch* σκέψη υιοθέτησε τις αρχές του γερμανικού ρομαντικού εθνικισμού, δίνοντάς τους μυστικιστικούς τόνους. Οντολογικά βασιζόταν στην αντίληψη ότι η φύση έρεε από μια υψηλότερη πραγματικότητα του σύμπαντος προς τον άνθρωπο. Οι *völkisch* ιδέες βρήκαν καθ' όλη την διάρκεια του 19^{ου} αιώνα υποστηρικτές κι έγιναν αρκετά δημοφιλείς στο *fin de siècle*. Για περισσότερες πληροφορίες σχετικά με την *völkisch* ιδεολογία δείτε το Στάνλεϊ Πέην, *Η Ιστορία του Φασισμού, 1914-1945*, μτφ. Κώστας Γεώργας, Φιλίστωρ, Αθήνα 2000, σελ. 86-88.

εμποδίστηκε από το να αποκτήσει εκτεταμένη αποδοχή.¹⁵⁰ Αυτό είναι κάτι που ο Stenhell αναφέρει αλλά προσπερνά γρήγορα. Όμως, για τον σχηματισμό του διανοητικού πλαισίου σε σχέση με το οποίο θα εξεταστεί ο Ίων Δραγούμης σε αυτή την διατριβή έχει ιδιαίτερη σημασία.

Συνοψίζοντας τα συμπεράσματα του Stenhell διαπιστώνονται τα εξής. Πρώτον η ανάπτυξη του φασισμού δεν μπορεί να εξηγηθεί αν δεν γίνει νοητή ως συνέπεια του πολιτισμικού ευρωπαϊκού πλαισίου των τελών του 19ου αιώνα.¹⁵¹ Δεύτερον η φασιστική ιδεολογία πρέπει να κατανοηθεί ως άμεσο προϊόν μιας κρίσης του ευρωπαϊκού πολιτισμού.¹⁵² Τρίτον οι ιδεολογικές καταβολές του φασισμού ανατρέχουν στα έτη 1880-1890, όταν ξεπήδησε μια συμμαχία μεταξύ θεωριών που προέρχονταν από εκδοχές μη μαρξιστικού σοσιαλισμού και εθνικισμού.¹⁵³ Τέταρτον οι ιδεολογικές καταβολές του φασισμού ανιχνεύονται σε χώρες εκτός Ιταλίας και κυρίως στην Γαλλία. Πέμπτον ο φασισμός αποτέλεσε την τρίτη μεγάλη πολιτική ιδεολογία μετά τον φιλελευθερισμό και τον κομμουνισμό.¹⁵⁴

Σε αυτό το σημείο προκύπτουν οι πρώτες προσαρμογές για τις ανάγκες της διατριβής. Καταρχάς γίνεται αποδεκτή ως ορθή η αναζήτηση των απαρχών της ιδεολογίας του φασισμού πριν τον 20^ο αιώνα. Ασφαλώς η φασιστική ιδεολογία σχετίζεται και με το κίνημα σκέψης του 1890. Χρήσιμη είναι και η διαπίστωση ότι οι ιδεολογικές καταβολές του φασισμού δεν είναι ιταλική αλλά ευρύτερα ευρωπαϊκή υπόθεση. Ωστόσο ο Stenhell προσπέρασε το γεγονός ότι το κίνημα σκέψης του 1890 ήταν πολυσχιδές και εστίασε αποκλειστικά στην πολιτική του διάσταση.

Το κίνημα σκέψης του 1890 διέθετε επιμέρους ρεύματα. Αναμφίβολα υπήρχε ένας κοινός πυρήνας απόρριψης του ορθολογιστικού πολιτισμού και αμφισβήτησης βασικών αρχών του φιλελευθερισμού ο οποίος συγκρότησε την κεντρική του ταυτότητα. Η Κλεοπάτρα Λεονταρίτου είχε υποστηρίξει ότι ο κοινός αυτός πυρήνας

¹⁵⁰ Ζεεβ Στέρνχελ, *Η φασιστική ιδεολογία*, μτφ. Σωτήρης Γιαννέλης, Έξοδος Αθήνα 2021, σελ. 46-47.

¹⁵¹ Ο.π., σελ. 35.

¹⁵² Ο.π.

¹⁵³ Ο.π., σελ. 34.

¹⁵⁴ Σωτήρης Κόκορης, *Από τον Σορέλ στη φλωρεντινή avant garde: Η βία στην ιδεολογία και τις πρακτικές του πρώιμου ιταλικού φασισμού*, ΕΚΠΑ, Φιλοσοφική Σχολή, τμήμα ιστορίας και αρχαιολογίας, Αθήνα 2017, σελ. 39, διαθέσιμο στην ηλεκτρονική διεύθυνση <https://www.didaktorika.gr/eadd/handle/10442/42575>.

ιδεών του κινήματος σκέψης του 1890 βασίστηκε σε παλαιότερες ιδέες του Ρομαντισμού.¹⁵⁵ Γι αυτό και το ονόμασε «νεορομαντικό». Εντούτοις στο κίνημα σκέψης του 1890 συγκαταλέγονται πολλοί διανοητές για τους οποίους δεν υπάρχει σαφής αντιστοίχιση της σκέψης τους με κάποια συγκεκριμένη πολιτική ιδεολογία. Προκειμένου να γίνει περισσότερο ισχυρό το συγκεκριμένο επιχείρημα φρονώ ότι πρέπει να τονιστεί πως ο φασισμός δεν είχε αποκλειστική σχέση με το κίνημα σκέψης του 1890. Ο φασισμός αφομοίωσε ορισμένες από τις ιδέες, ορισμένων τάσεων, του κινήματος σκέψης του 1890.

Πότε γεννήθηκε ο φασισμός;

Προκύπτει έτσι το ερώτημα, πότε γεννήθηκε ο φασισμός; Αφού ο Stenhell θεωρεί ότι οι ιδεολογικές απαρχές του φασισμού ανάγονται στα τέλη του 19^{ου} αιώνα, θα ήταν ασφαλές να ονομάζαμε τις ιδέες στις οποίες ανιχνεύει τις απαρχές του φασισμού ως «φασιστικές»; Είδαμε προηγουμένως ότι ο Stenhell χρησιμοποίησε τον όρο «*nölkisch*» και όχι τον όρο «φασιστική» για να περιγράψει την γερμανική εθνικιστική ιδεολογία των αρχών του 20^{ου} αιώνα. Αναδύεται μια απορία σε αυτό το σημείο. Τα προγενέστερα του φασισμού εθνικιστικά κινήματα, που τροφοδοτήθηκαν ιδεολογικά από το κίνημα σκέψης του 1890, έχουν τόσα κοινά γνωρίσματα με τον φασισμό, αλλά και μεταξύ τους, ώστε να κατηγοριοποιηθούν ως φασιστικά; Εκείνα που ακολούθησαν τον φασισμό, και χαρακτηρίζονται ως νεοφασιστικά, είναι ορθό να ενταχθούν στον ίδιο κανόνα; Εκτιμώ πως όχι. Από την άλλη, όλα αυτά τα κινήματα, προφασιστικά και νεοφασιστικά, έχουν τόσες διαφορές από τον φασισμό ώστε να εξετασθούν ως κάτι εντελώς διαφορετικό; Και πάλι όχι.

Προκειμένου να δοθούν απαντήσεις στα παραπάνω ερωτήματα ας ξεκινήσουμε από το εξής συμπέρασμα. Ο φασισμός δεν είναι το επίκεντρο της ιδεολογίας που ερευνώ. Ο φασισμός υπήρξε μια στιγμή του συγκεκριμένου ιδεολογικού φαινομένου. Η κινηματική έκφραση μιας ευρύτερης ιδεολογίας. Ενδεχομένως η πιο εντυπωσιακή πολιτικά και ιστορικά. Αλλά όχι εκείνη που αποτελεί τον κανόνα. Ο Robert O. Paxton ανέφερε τα εξής.

«[...] ο φασισμός είναι μια θεωρία όπως όλα τα άλλα μεγάλα πολιτικά συστήματα του σύγχρονου κόσμου: ο συντηρητισμός, ο φιλελευθερισμός, ο

¹⁵⁵ Κλεοπάτρα Λεονταρίτου, *Η νεορομαντική βιοθεωρία του Καζαντζάκη. Η ποίηση της ζωής*, Θεμέλιο, Αθήνα 1981.

σοσιαλισμός. Η προϋπόθεση αυτή θεωρείται δεδομένη, ωστόσο αξίζει προσεκτικής εξέτασης.

[...] Οι κλασικές θεωρίες βασίζονταν σε λογικά φιλοσοφικά συστήματα, τα οποία αναλύονταν στα έργα μεθοδικών στοχαστών.[...]

Αντιθέτως ο φασισμός αποτέλεσε μια εφεύρεση που δημιουργήθηκε για την εποχή της μαζικής πολιτικής. Σκοπός του ήταν να απευθυνθεί στο συναίσθημα, μέσα από τη χρήση ενός προσεκτικά οργανωμένου τελετουργικού και έντονα φορτισμένου πολιτικού λόγου».¹⁵⁶

Είναι μάλλον εύστοχη η παρατήρηση του Paxton για το ελλιποβαρές θεωρητικό υπόβαθρο του φασισμού. Αλλά, ταυτόχρονα, είναι ίσως άστοχη η περιγραφή του φασισμού ως κύριας ιδεολογίας της νεωτερικότητας δίπλα στον φιλελευθερισμό και τον σοσιαλισμό. Στα πλαίσια αυτής της διατριβής ο φασισμός θεωρείται εκδοχή μιας ευρύτερης ιδεολογίας, όπως θα γίνει απόπειρα να φανεί στην συνέχεια. Ο Stenhell έδωσε το έναυσμα προς αυτή την κατεύθυνση με το να στραφεί στον 19^ο αιώνα. Δεν ολοκλήρωσε, όμως, αυτό που ξεκίνησε.

Ο Εμίλιο Τζεντίλε υποστήριξε ότι μια μελέτη του φασισμού όπως αυτή του Stenhell, που δίνει έμφαση στο κίνημα και την ιδεολογία, κρύβει τον κίνδυνο να τονιστεί η μια πλευρά του φαινομένου και να φωτιστεί μονομερώς ο ανορθολογικά μυθικός πυρήνας της ιδεολογίας του. Ο Τζεντίλε υπενθύμισε ότι ο φασισμός, εκτός από ιδεολογία, ήταν οργάνωση και θεσμός.¹⁵⁷ Και τόνισε ότι ένας σωστός ορισμός πρέπει να βασίζεται στον συσχετισμό ανάμεσα α) στην οργανωτική διάσταση (κοινωνική σύνθεση, συνεκτική δομή, μέθοδοι κομματικού αγώνα), β) στην πολιτιστική διάσταση (ιδεολογία, αξίες) και γ) στην θεσμική διάσταση (δομές και

¹⁵⁶ Robert O. Paxton, *Η Ανατομία του Φασισμού*, μτφ. Κατερίνα Χαλμούκου, Κέδρος, Αθήνα 2006, σελ. 30.

¹⁵⁷ Emilio Gentile, *Φασισμός. ΙΣΤΟΡΙΑ ΚΑΙ ΕΡΜΗΝΕΙΑ*, Γ έκδοση, μτφ. Ευάγγελος Κατσιφός, Ασίνη, Αθήνα 2016, σελ. 84. Επίσης ο Robert O. Paxton θεωρεί επίσης ότι ο φασισμός γεννήθηκε στην Ιταλία το 1919. Ωστόσο ακολουθεί μια ιδιαίτερη μεθοδολογία στην ανάγνωση και την ερμηνεία του φασιστικού φαινομένου, καθώς υποστηρίζει ότι ο φασισμός ως σύστημα εξουσίας δεν έδωσε ιδιαίτερη σημασία στην ιδεολογία και πως μόνο αν μελετηθούν πρώτα τα πεπραγμένα του ως καθεστώσ μπορεί να περιγραφεί καλύτερα το συνολικό φαινόμενο και οι ιδεολογικές αρχές του. Στο Robert O. Paxton, *Η Ανατομία του Φασισμού*, μτφ. Κατερίνα Χαλμούκου, Κέδρος, Αθήνα 2006.

σχέσεις που αποτέλεσαν το φασιστικό καθεστώς)¹⁵⁸ του φαινομένου. Ο Τζεντίλε εκτίμησε ότι αν δεν υπήρχε αυτή η σύνδεση και ο φασισμός παρέμενε στο επίπεδο της ανορθολογικής ιδεολογίας δεν θα γινόταν ποτέ μαζικό κίνημα.¹⁵⁹ Επίσης συμπεράνε ότι, σύμφωνα με όλα τα παραπάνω, ο φασισμός γεννήθηκε στην Ιταλία μετά τον Α΄ Παγκόσμιο Πόλεμο και πουθενά αλλού.¹⁶⁰

Αν όσα έγραψε ο Τζεντίλε ισχύουν τότε αυτό που περιέγραψε ο Stenhell δεν είναι η ιδεολογία του φασισμού. Είναι η ιδεολογία και του φασισμού. Εξάγεται αυτό το συμπέρασμα γιατί από την μια ο φασισμός, ως πολιτικό κίνημα, ήταν κάτι συγκεκριμένο που γεννήθηκε στην Ιταλία. Αλλά, από την άλλη, η ιδεολογία που περιγράφει ο Stenhell ως φασιστική έχει μια δεδομένη συνέχεια και τροφοδότησε τόσο το ιδεολογικό υπόβαθρο του φασισμού, όσο κι εκείνα των προφασιστικών και των νεοφασιστικών κινημάτων.

Σε αυτό το σημείο είναι χρήσιμο να θυμηθούμε την διάκριση ανάμεσα στις «θεμελιώδεις αρχές» και την «λειτουργική υπόσταση» της ιδεολογίας. Η ιδεολογία του φασισμού είχε «θεμελιώδεις αρχές» και «λειτουργική υπόσταση». Οι «θεμελιώδεις αρχές» της ιδεολογίας του φασισμού είναι οι ίδιες με εκείνες των προφασιστικών και των νεοφασιστικών κινημάτων. Ο Stenhell παρουσιάζει ως φασιστική ιδεολογία τις «θεμελιώδεις αρχές». Όμως οι «θεμελιώδεις αρχές» δεν είναι προϊόντα του φασισμού. Είναι στοιχεία που υπήρχαν πριν, κατά την διάρκεια και μετά το τέλος του φασισμού. Δεν επινόησε ο φασισμός αυτές τις «θεμελιώδεις αρχές». Ούτε σχηματίστηκαν οι «θεμελιώδεις αρχές» για να εκφραστούν αποκλειστικά από την φασιστική εκδοχή τους. Μάλλον προσαρμόστηκε σε αυτές ο φασισμός κατά την διάρκεια του σχηματισμού του από κίνημα σε κόμμα. Πρόκειται για «θεμελιώδεις αρχές» μιας ιδεολογίας που αποκρυσταλλώθηκε, ανάμεσα στις άλλες, και στην μορφή του φασισμού. Εξάλλου, ήδη στον μεσοπόλεμο, πέρα από τις διαφορετικές εκδοχές που πήρε ο φασισμός σε επιμέρους κινήματα, οι ίδιες «θεμελιώδεις αρχές» συγκρότησαν και άλλες ιδεολογικές ταυτότητες μικρότερων εθνικιστικών κινημάτων, όπως ο εθνικομπολσεβικισμός¹⁶¹ και μορφές ριζοσπαστικού

¹⁵⁸ Ο.π., σελ. 95-96.

¹⁵⁹ Ο.π., σελ. 84.

¹⁶⁰ Ο.π., σελ. 85.

¹⁶¹ Για το κίνημα του εθνικομπολσεβικισμού, Jeffrey Herff, *Αντιδραστικός μοντερνισμός. Τεχνολογία, κουλτούρα και πολιτική στη Βαϊμάρη και το Γ΄ Ράιχ*, μτφ. Παρασκευάς Ματάλας, Πανεπιστημιακές

συντηρητισμού στην Γερμανία.¹⁶² Εφόσον αυτές οι «θεμελιώδεις αρχές» υπάρχουν πριν, μετά και κυρίως πέραν του φασισμού, τότε ποια είναι η ιδεολογία που τις φιλοξενεί και πως μπορεί να ονομαστεί;

Ο Stenhell υποστήριξε ότι η ιδεολογία του φασισμού γεννήθηκε κάπου ανάμεσα στα έτη 1880-1890, «όταν ξεπήδησε μια συμμαχία θεωριών που προέρχονταν από τον ένα ή τον άλλο τύπο σοσιαλισμού -μη μαρξιστικού, αντιμαρξιστικού ή μεταμαρξιστικού- και από τον εθνικισμό».¹⁶³ Ο Παρασκευάς Ματάλας, σε πρόσφατο βιβλίο του που αφορά την πολιτική σκέψη του Μωρίς Μπαρές,¹⁶⁴ αναφέρει κάτι που κάτι που μάλλον πρέπει να ληφθεί σοβαρά υπόψη για τον προσανατολισμό της έρευνας. Σύμφωνα με τον Ματάλα, ο Μπαρές «διαμορφώθηκε ιδεολογικά μέσα στο κλίμα μιας γενικευμένης πνευματικής εξέγερσης, στα τέλη του 19^{ου} αιώνα, ενάντια στον υλισμό και τον θετικισμό, ενάντια στη συμβατικότητα της αστικής κοινωνίας, ενάντια στις ορατές επιπτώσεις της βιομηχανικής επανάστασης. Ήταν η αρχή ενός νέου ρομαντισμού».¹⁶⁵ Ο Ματάλας αναφέρθηκε σε έναν «νέο ρομαντισμό».

Σε προηγούμενη παράγραφο αναφέρθηκε ότι ο Stenhell σημείωσε πως η άνοδος της *völkisch* ιδεολογίας στην Γερμανία, πριν τον Α΄ Παγκόσμιο Πόλεμο, θύμιζε την περί το 1800 εποχή. Η «περί το 1800 εποχή» ήταν εκείνη κατά την οποία αναδύθηκε στο ιστορικό προσκήνιο η σκέψη του πολιτικού Ρομαντισμού. Στην σκέψη του πολιτικού Ρομαντισμού ήταν που πραγματοποιήθηκε για πρώτη φορά η συμμαχία ανάμεσα σε «μη ορθόδοξες» σοσιαλιστικές οικονομικές θεωρίες, με εκείνες του εθνικισμού. Αυτές οι διαπιστώσεις έδωσαν το έναυσμα ώστε να αναζητηθεί σε προγενέστερα από

Εκδόσεις Κρήτης, Ηράκλειο 2012, σελ. 44, 46-47, Karl O. Paetel, *The National Bolshevist Manifesto*, μτφ. Bogumil, Arplan 2019. Διαθέσιμο στην ηλεκτρονική διεύθυνση <https://archive.org/details/PaetelNationalBolshevistManifesto> και Karl O. Paetel, *German National Bolshevism from 1918 to 1932*. Διαθέσιμο στην ηλεκτρονική διεύθυνση <https://niekischtranslationproject.wordpress.com/2017/10/11/german-national-bolshevism-from-1918-to-1932-karl-o-paetel-aussenpolitik-april-1952/>

¹⁶² Για την πολιτική παράδοση και την ιδεολογία της «συντηρητικής επανάστασης» Jeffrey Herff, *Αντιδραστικός μοντερνισμός. Τεχνολογία, κουλτούρα και πολιτική στη Βαϊμάρη και το Γ΄ Ράιχ*, μτφ. Παρασκευάς Ματάλας, Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης, Ηράκλειο 2012.

¹⁶³ Στο Ζεεβ Στέρνχελ, *Η φασιστική ιδεολογία*, μτφ. Σωτήρης Γιαννέλης, Έξοδος, Αθήνα 2021, σελ 34.

¹⁶⁴ Παρασκευάς Ματάλας, *Κοσμοπολίτες εθνικιστές. Ο Μωρίς Μπαρές και οι ανά τον κόσμο "μαθητές" του*, Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης, Ηράκλειο 2021.

¹⁶⁵ Ο.π., σελ. 19.

το 1880 χρονικά σημεία η εμφάνιση των «θεμελιωδών αρχών» της ιδεολογίας που τροφοδότησε τον φασισμό και άλλα εθνικιστικά κινήματα. Προκύπτει έτσι η ανάγκη να αποσαφηνιστεί η έννοια του Ρομαντισμού, εφόσον θα αναζητηθούν αυτές οι «θεμελιώδεις αρχές» εντός του πεδίου της πολιτικής του σκέψης.

1.Α.2) Η πολιτική θεωρία του αντιδιαφωτιστικού Ρομαντισμού

Τι ήταν ο Ρομαντισμός;

Υπάρχουν αντικρουόμενες απόψεις σχετικά με το τι ήταν ο Ρομαντισμός. Ήταν ο Ρομαντισμός μια ατομική προδιάθεση ορισμένων διανοητών ή μήπως ήταν ένα συλλογικό κίνημα που συγκροτήθηκε σε κοινές αρχές και ιδέες; Μπορεί να γίνει λόγος για ένα ενιαίο ρομαντικό κίνημα, το οποίο εκφράστηκε σε επιμέρους εθνικές τάσεις, ή πρέπει να αποδεχτούμε ότι υπήρχαν πολλοί διαφορετικοί εθνικοί ρομαντισμοί; Τα ασφαλέστερα συμπεράσματα είναι τα εξής.

Στο ερώτημα αν ο Ρομαντισμός αποτελέσει μια ατομική προδιάθεση ή ένα κίνημα, ο προσανατολισμός που έδωσε ο Isaiah Berlin είναι ο κατάλληλος προκειμένου να ξεκινήσουμε με ασφάλεια την αναζήτηση συμπερασμάτων.

«Όταν μιλώ για τον ρομαντισμό, εννοώ ένα φαινόμενο ιστορικό, όπως φαίνεται να υποστηρίζω μέχρι τώρα, ή μήπως πρόκειται για μια μόνιμη ψυχική και πνευματική διάθεση η οποία δεν αποτελεί ούτε αποκλειστικότητα ούτε το μονοπώλιο μιας εποχής; Ο Herbert Read και ο Kenneth Clark ακολουθούν την άποψη ότι ο ρομαντισμός είναι μια μόνιμη νοοτροπία που μπορεί να απαντηθεί παντού. Ο Kenneth Clark εντοπίζει ρομαντικά στοιχεία σε κάποιους στίχους του Αδριανού, ο Herbert Read παραθέτει πληθώρα παραδειγμάτων. Ο βαρόνος Seillere, που έγραψε εκτεταμένα γι' αυτό το θέμα, παραθέτει αποσπάσματα από τον Πλάτωνα, τον Πλωτίνο, τον αρχαίο Έλληνα μυθιστοριογράφο Ηλιόδωρο, αλλά και πάρα πολλούς άλλους συγγραφείς, οι οποίοι, κατά τη γνώμη του, ήταν ρομαντικοί. Δεν θα ήθελα να επεκταθώ σε αυτό το ζήτημα-μπορεί να είναι και έτσι. Το θέμα με το οποίο προσωπικά επιθυμώ να ασχοληθώ είναι χρονικά περιορισμένο. Δεν έχω κατά νουν μια μόνιμη ανθρώπινη στάση ή συμπεριφορά, αλλά έναν μετασχηματισμό που ακολούθησε μια συγκεκριμένη ιστορική διαδρομή και μας επηρεάζει και σήμερα. Ως εκ τούτου σκοπεύω να εστιάσω την προσοχή μου σε ό,τι συνέβη κατά το δεύτερο τρίτο του δέκατου όγδοου αιώνα»¹⁶⁶.

Ο Berlin έδειξε ότι ο Ρομαντισμός, ως ιστορικό φαινόμενο που συνεχίζει να μας επηρεάζει μέχρι σήμερα, πρέπει να ληφθεί υπόψη ως κάτι διαφορετικό από μια

¹⁶⁶ Isaiah Berlin, *Οι ρίζες του ρομαντισμού*, μτφ. Γ. Παπαδημητρίου, β' έκδοση, Scripta, Αθήνα 2002, σελ. 33.

προσωπική προδιάθεση η οποία μπορεί να ανιχνευθεί ακόμη και σε προνεωτερικές περιόδους. Οι Michael Löwy και Robert Sayre προχωρώντας ένα βήμα παρακάτω παρουσιάζουν τον Ρομαντισμό ως ένα σύνολο στοιχείων που αρθρώνονται γύρω από μια ενιαία λογική. Μέσα από αυτό το πρίσμα ο Ρομαντισμός γίνεται νοητός ως μια κοσμοθεώρηση που αντιπροσωπεύει μια κριτική της νεωτερικότητας, δηλαδή του σύγχρονου καπιταλιστικού πολιτισμού, στο όνομα αξιών και ιδεωδών του προκαπιταλιστικού παρελθόντος.¹⁶⁷

Αναμφίβολα η αναγωγή του Ρομαντισμού σε κοσμοθεώρηση εμπεριέχει τον κίνδυνο να συμπεριληφθούν εντός του πολλά ανόμοια στοιχεία. Οι Löwy και Sayre απαντούν σε αυτή την πρόκληση με τα δικά τους μεθοδολογικά εργαλεία. Για την παρούσα διατριβή, που δεν αφορά αυτά τα ερωτήματα, εκείνο που έχει σημασία είναι ότι η εργασία των Löwy και Sayre θεμελιώνει ένα χρήσιμο συμπέρασμα. Ο Ρομαντισμός δεν είναι κάτι που αφορά την σφαίρα της ατομικής ιδιομορφίας. Ο Ρομαντισμός διέθετε ένα κεντρικό πυρήνα παραδοχών και εκδηλώθηκε υπό την μορφή ενός διανοητικού κινήματος προκειμένου να αντικρούσει ορισμένα διανοητικά σχήματα του Διαφωτισμού, που επικράτησαν κατά την νεωτερική εποχή στην Ευρώπη, βάσει των οποίων προσανατολίστηκε ο προσωπικός και οργανώθηκε ο δημόσιος βίος. Χρονικά ο Ρομαντισμός αναδύθηκε στην κεντρική Ευρώπη στο δεύτερο μισό του 18^{ου} αιώνα για να απλωθεί σε ολόκληρη την ήπειρο κατά τον 19^ο. Πρόκειται για ένα διανοητικό κίνημα κριτικής σκέψης που είχε πολιτική, φιλοσοφική, λογοτεχνική και εικαστική έκφραση.¹⁶⁸ Οι χώρες στις οποίες ζυμώθηκαν αρχικά οι κεντρικές του ιδέες ήταν η Γερμανία, η Βρετανία και η Γαλλία.

Οι Löwy και Sayre παραθέτουν όσα αντιλαμβάνονται ως κύρια γνωρίσματα της ρομαντικής κριτικής σκέψης. Οι ρομαντικοί άσκησαν κριτική στο κυρίαρχο μοντέλο της νεωτερικότητας επειδή α) απομάγευσε τον κόσμο, β) ποσοτικοποίησε την ζωή, γ) μηχανοποίησε τις ανθρώπινες σχέσεις, δ) αποσυνέθεσε τους κοινωνικούς δεσμούς και ε) επέβαλε μια ορθολογιστική αφαιρετική ερμηνευτική των πραγμάτων. Η κριτική του Ρομαντισμού χτύπησε τις ρίζες των αξιών πάνω στις οποίες οικοδομήθηκε ο νεωτερικός κόσμος. Όπως ακριβώς διαπίστωσε ο Sternhell ότι συνέβη και με το κίνημα σκέψης του 1890. Να μια πρώτη σημαντική ομοιότητα. Ακολούθως μπορεί να

¹⁶⁷ Michael Löwy-Robert Sayre, *Εξέγερση και Μελαγχολία. Ο ρομαντισμός στους αντίποδες της νεωτερικότητας*, μτφ. Δέσποινα Καββαδία, Εναλλακτικές Εκδόσεις, Αθήνα 1999, σελ. 85.

¹⁶⁸ Ο.π., σελ. 85.

εντοπιστεί και μια δεύτερη. Ο Sternhell αναφέρθηκε στην πρόκληση μιας πολιτισμικής κρίσης στην Ευρώπη από το κίνημα σκέψης του 1890. Αντίστοιχα, την επιδίωξη μιας συνολικής αλλαγής «συνείδησης που ράγισε τα θεμέλια της ευρωπαϊκής σκέψης», αναγνώρισε ως κύρια συνέπεια του Ρομαντισμού ο Berlin.¹⁶⁹

Αυτό που αρχίζω να υπαινίσσομαι εκτιμώ ότι αντιλήφθηκε ο Sternhell στην ύστερη σταδιοδρομία του ως ιστορικός των πολιτικών ιδεών. Το τελευταίο βιβλίο του Sternhell αποτελεί μια παράθεση πραγματολογικών στοιχείων σύνδεσης της πολιτικής σκέψης του Ρομαντισμού με ολόκληρο το φάσμα της συντηρητικής και εθνικιστικής σκέψης, από τον 18^ο αιώνα μέχρι τα μεταπολεμικά χρόνια.¹⁷⁰ Το βιβλίο δεν αποτελεί μια μεθοδολογικά οργανωμένη έρευνα που μεταθέτει την εμφάνιση των «θεμελιωδών αρχών» της ιδεολογίας του φασισμού στην περίοδο του Ρομαντισμού. Αλλά τα συμπεράσματα που προκύπτουν στρέφουν την ερευνητική ματιά προς αυτό το ενδεχόμενο. Ο Sternhell φαίνεται ότι αντιλαμβάνονταν τον φασισμό ως μια αντιφιλελεύθερη και αντικομουνιστική αντίδραση ενός σύγχρονου αντιδιαφωτισμού.¹⁷¹

Ρομαντισμός ή Ρομαντισμοί;

Πριν παραθέσω το τελικό μου συμπέρασμα σχετικά με το πού ανιχνεύεται η εμφάνιση των «θεμελιωδών αρχών» που τροφοδότησαν με ιδέες το φασιστικό καθώς και άλλα παρόμοια κινήματα, θα χρειαστεί μια απάντηση στο ερώτημα αν μπορούμε να μιλάμε για ένα ενιαίο ρομαντικό κίνημα ή για διαφορετικούς εθνικούς Ρομαντισμούς. Οι δυο απόψεις έχουν υποστηριχτεί εκατέρωθεν.¹⁷² Αλλά περισσότερο

¹⁶⁹ Lilian Furst, *Η προοπτική του ρομαντισμού*, μτφ. Κλειώ Σύρμα, Ψυχογιός, Αθήνα 2001, σελ. 45.

¹⁷⁰ Zeev Sternhell, *Ο αντιδιαφωτισμός. Από τον 18^ο αιώνα ως τον Ψυχρό Πόλεμο*, μτφ. Άννα Καρακατσούλη, Πόλις, Αθήνα 2009.

¹⁷¹ Σωτήρης Κόκορης, *Από τον Σορέλ στη φλωρεντινή avant garde: Η βία στην ιδεολογία και τις πρακτικές του πρώιμου ιταλικού φασισμού*, ΕΚΠΑ, Φιλοσοφική Σχολή, τμήμα ιστορίας και αρχαιολογίας Αθήνα 2017, σελ. 40.

¹⁷² Για μια κριτική επισκόπηση των σχετικών ακαδημαϊκών συζητήσεων δείτε το Michael Löwy-Robert Sayre, *Εξέγερση και Μελαγχολία. Ο ρομαντισμός στους αντίποδες της νεωτερικότητας*, μτφ. Δέσποινα Καββαδία, Εναλλακτικές Εκδόσεις, Αθήνα 1999, σελ 55-78. Επίσης, μια ακόμη κριτική επισκόπηση της ίδιας συζήτησης, περιορισμένη όμως μόνο στο λογοτεχνικό πεδίο του Ρομαντισμού, υπάρχει στο Lilian Furst, *Η προοπτική του ρομαντισμού*, μτφ. Κλειώ Σύρμα, Ψυχογιός, Αθήνα 2001, σελ. 25-43.

σωστή δείχνει η πρώτη. Ο Ρομαντισμός ήταν ένα κίνημα το οποίο είχε πράγματι ορισμένες διαφοροποιήσεις στους τρόπους και τους χρόνους κατά τους οποίους εκδηλώθηκε σε επιμέρους χώρες. Αυτό, όμως, δεν αναιρεί τον κοινό πυρήνα των κεντρικών αξιωμάτων του.

Η Λίλιαν Φουρστ εξέτασε λογοτεχνικές περιπτώσεις ρομαντικών κειμένων της βρετανικής, της γερμανικής και της γαλλικής σχολής.¹⁷³ Το συμπέρασμά της είναι χρήσιμο για την μελέτη του συνολικού φαινομένου. Ιδίως αν λάβουμε υπόψη ότι στα κείμενα των ρομαντικών συνυπήρξαν ο λογοτεχνικός με τον πολιτικό λόγο. Η επιχειρηματολογία της Φουρστ είναι η εξής:

«όπως τα μέλη μιας οικογένειας μπορεί να έχουν συγκεκριμένα κοινά χαρακτηριστικά, αλλά μόνο μερικά από αυτά να είναι εμφανή και μόνο μέχρι ενός σημείου ή ανάλογα με την περίπτωση, έτσι και μερικά χαρακτηριστικά λογοτεχνικών έργων που θεωρούνται ότι ανήκουν σε κάποιο ρεύμα σχετίζονται με αυτό, αλλά όχι απαραίτητα όλα, και είναι πιθανό να έχουν πολλές διαφορές μεταξύ τους όπως συμβαίνει και με τα μέλη μιας οικογένειας. Έτσι τα μέλη μιας οικογένειας μπορεί να παρουσιάζουν διαφορές χωρίς τούτο να σημαίνει ότι δεν ανήκουν σε αυτή την οικογένεια [...]».¹⁷⁴

Σύμφωνα με την Φουρστ υπάρχουν κάποια σημαντικά «κοινά σημεία» στα λογοτεχνικά κείμενα των ρομαντικών λογοτεχνών, ασχέτως της εθνικής τους προέλευσης ή του χρόνου που έγραψαν. Το συμπέρασμά της είναι ότι αυτά τα ««κοινά σημεία» ανάμεσα στα ρομαντικά έργα που είναι γραμμένα σε διαφορετικές γλώσσες γίνονται αισθητά ξανά και ξανά, σαν να έχουν σχεδόν σκοπό να βάλουν σε πειρασμό τον αναγνώστη να τα συγκρίνει, παρά τις πολλές δυσκολίες που δημιουργεί αυτή η σύγκριση».¹⁷⁵ Αν θέλουμε να ερμηνεύσουμε τα λογοτεχνικά έργα του Ρομαντισμού η Φουρστ προτείνει να αποφύγουμε την μεμονωμένη σύγκριση διαφορετικών λογοτεχνών και να επιλέξουμε την ανάλυση που θα βασιστεί σε ένα περιορισμένο αριθμό κοινών βασικών χαρακτηριστικών του Ρομαντισμού ως

¹⁷³ Lilian Furst, *Η προοπτική του ρομαντισμού*, μτφ. Κλειώ Σύρμα, Ψυχογιός, Αθήνα 2001.

¹⁷⁴ Ο.π., σελ. 28.

¹⁷⁵ Ο.π., 41.

συνολικού λογοτεχνικού φαινομένου.¹⁷⁶ Το ίδιο ερμηνευτικό εργαλείο είναι χρήσιμο και στην έρευνα της πολιτικής σκέψης του Ρομαντισμού.

Αν στρέψουμε την προσοχή στον πολιτικό Ρομαντισμό του 18^{ου} και του 19^{ου} αιώνα εκτιμώ ότι θα βρεθεί η αρχή του νήματος της πολιτικής σκέψης από την οποία σχηματίστηκαν οι «θεμελιώδεις αρχές» της ιδεολογίας του φασισμού, καθώς και άλλων παρόμοιων κινημάτων. Ο Domenico Losurdo (1941-2018) είχε κάνει μια πολύ ουσιαστική νύξη προς αυτή την κατεύθυνση, χωρίς όμως να εστιάσει περαιτέρω.¹⁷⁷ Προφανώς αναφέρομαι στις συντηρητικές εκδοχές της πολιτικής σκέψης του Ρομαντισμού και όχι το σύνολο των ρευμάτων της.¹⁷⁸ Ο Sternhell έγραψε ότι η φασιστική ιδεολογία γεννήθηκε κατά την περίοδο 1880-1890. Όταν πραγματοποιήθηκε μια συμμαχία σοσιαλιστικών και εθνικιστικών θεωριών. Ωστόσο αυτή η συμμαχία υπήρχε ήδη στην αντιδιαφωτιστική σκέψη του πολιτικού Ρομαντισμού αρκετά νωρίτερα.

Σύνδεση συντηρητικού εθνικισμού και σοσιαλισμού πριν τον φασισμό

Ήδη από τις αρχές του 19^{ου} αιώνα ο Γερμανός φιλόσοφος Γιόχαν Γκότλμπ Φίχτε (1762-1814) είχε αρχίσει να διαμορφώνει σταδιακά ένα σχήμα πολιτικής και

¹⁷⁶ Ο.π., σελ. 42.

¹⁷⁷ Domenico Losurdo, *Hegel and the Freedom of Moderns*, Duke University Press, Durham, North Carolina 2004, σελ 299.

¹⁷⁸ Θα πρέπει να αποσαφηνιστεί ότι τόσο οι αντιδιαφωτιστικές όσο και οι προοδευτικά ελευθεριακές εκδοχές της πολιτικής σκέψης του Ρομαντισμού βασίζονταν σε κοινά αναλυτικά κριτήρια. Το παράδειγμα του Βρετανού ποιητή Πέρσυ Σέλλεϋ (1792-1822) είναι χαρακτηριστικό. Ο Σέλλεϋ υπήρξε ελευθεριακός ρομαντικός. Δεν αρνήθηκε ότι η ο Διαφωτισμός συνέβαλλε σημαντικά στην χειραφέτηση του ανθρώπου. Οι αρχικές παραδοχές του Σέλλεϋ ήταν κοινές με εκείνες των διαφωτιστών. Όμως θεωρούσε ότι οι συνέπειες της επικράτησης του φιλελεύθερου ορθολογισμού οδηγούσαν όχι στην τελική χειραφέτηση αλλά σε νέες εξαρτήσεις. Σε εκείνο το σημείο υιοθέτησε την κριτική του πολιτικού Ρομαντισμού. Συμπέρανε έτσι ότι «η ανάπτυξη του τεχνικού πολιτισμού, σε βαθμό ασύμμετρο προς την ίδια τη δημιουργική δύναμη, ευθύνεται γι' αυτήν [...] τη μεγάλη ανισότητα ανάμεσα στους ανθρώπους. Σε τι άλλο μπορεί να οφείλεται το γεγονός ότι οι ανακαλύψεις, που θα έπρεπε να ελαφρύνουν τον άνθρωπο, πρόσθεσαν κι άλλο βάρος πάνω του»; Ο Σέλλεϋ άσκησε κριτική στις συνέπειες της επικράτησης του ορθολογισμού από μια «αριστερή» ρομαντική οπτική. Αλλά το αναλυτικό του κριτήριο ήταν το ίδιο με εκείνο των αντιδιαφωτιστών συντηρητικών ρομαντικών. Για τα παραπάνω αποσπάσματα του Σέλλεϋ, Πέρσυ Σέλλεϋ, *Υπεράσπιση της ποίησης*, μτφ. Ιουλίτα Ηλιοπούλου, Ύψιλον/Βιβλία, Αθήνα 1999, σελ. 75.

οικονομικής θεωρίας στο οποίο ο εθνικισμός και μια πρόιμη εκδοχή του σοσιαλισμού συνυπήρχαν.¹⁷⁹ Ο Τόμας Καρλάιλ (1795-1881) ήταν γνωστός στο ευρωπαϊκό αναγνωστικό κοινό ήδη από το πρώτο μισό του 19^{ου} αιώνα. Ο ίδιος ο Sternhell έγραψε ότι ο Καρλάιλ, μολονότι εθνοκεντρικά αντιδραστικός, υποστήριζε τους βιομηχανικούς εργάτες που ήταν υποταγμένοι στην δύναμη του χρήματος.¹⁸⁰ Ο Καρλάιλ πρότεινε φιλεργατικές μεταρρυθμίσεις στην εκπαίδευση, στα ωράρια εργασίας και στις συνθήκες κατοικίας των εργατών.¹⁸¹ Αυτές οι θέσεις του Καρλάιλ κατέστησαν τα έργα του ενδιαφέροντα ακόμη και για τους Μαρξ και Ένγκελς. Οι Löwy και Sayre υπογραμμίζουν ότι «μεταξύ των ρομαντικών επικριτών της καπιταλιστικής νεωτερικότητας, εκείνος που είχε τη σημαντικότερη επιρροή στην πνευματική διάπλαση του Μαρξ και του Ένγκελς ήταν χωρίς αμφιβολία, ο Τόμας Καρλάιλ».¹⁸² Οι λύσεις που πρότεινε ο Καρλάιλ για τα προβλήματα της εργατικής τάξης ήταν κυρίως πατερναλιστικές και αντιδημοκρατικές.¹⁸³

Ακόμη παλαιότερα ο Γάλλος αντιδιαφωτιστής Bonald (1754-1840) μίλησε για την αποξένωση και την εκμετάλλευση των εργατών στην βιομηχανική πόλη. Ο Bonald κατηγορήσε τους φιλελεύθερους ότι ενώ κατήγγειλαν τις εργασιακές συνθήκες της

¹⁷⁹ «Ο Φίχτε ανέπτυξε την βασική ιδέα του σοσιαλισμού στο έργο του *Der geschlossene Handelsstaat* (Το κλειστό εμπορικό Κράτος) (1800): το κράτος είναι υπεύθυνο για την συνολική οργάνωση της εργασίας. Μέχρι τότε το κράτος που εισηγήθηκε (ο Φίχτε) είχε γίνει ένας κοινωνικός οργανισμός, τον οποίο επιχείρησε να επεξηγήσει με περισσότερες διευκρινίσεις στο έργο του *Θεμελιώδεις Αρχές της Εποχής μας* (1806). Τον ανάγκασαν να το κάνει οι κατακτητικοί πόλεμοι του Ναπολέοντα. Δημιούργησαν στην σκέψη του το ερώτημα μήπως τα έθνη από μόνα τους, όπως και οι προσωπικότητες από μόνες τους, ίσως τελικά δεν έχουν κάποιο «πεπρωμένο» στο μεγάλο Σχέδιο του κόσμου αλλά τελικά, ακόμα και αν υπάρχει κάποιο τέτοιο ειδικό «πεπρωμένο», αυτό δεν δημιουργεί υποχρεωτικά και κάποιο καθήκον εκπλήρωσής του, προϋποθέτοντας παράλληλα το δικαίωμα αυτού του έθνους στην πολιτική ανεξαρτησία». Oskar Waltzel, *German Romanticism*, μετάφραση για τις ανάγκες της διατριβής στην ελληνική Σταμάτης Μαμούτος, Frederic Ungar Publishing CO, New York 1965, σελ. 138.

¹⁸⁰ Zeen Sternhell, *Ο αντι-Διαφωτισμός. Από τον 18^ο αιώνα ως τον Ψυχρό Πόλεμο*, μτφ. Άννα Καρακατσούλη, Πόλις, Αθήνα 2009, σελ. 338.

¹⁸¹ Ο.π., σελ. 341.

¹⁸² Michael Löwy-Robert Sayre, *Εξέγερση και Μελαγχολία, Ο ρομαντισμός στους αντίποδες της Νεωτερικότητας*, Β ΕΚΔΟΣΗ, μτφ Δέσποινα Καββαδία, Εναλλακτικές Εκδόσεις, Αθήνα, 1999, σελ. 202.

¹⁸³ Zeen Sternhell, *Ο Αντι-Διαφωτισμός. Από τον 18^ο αιώνα ως τον Ψυχρό Πόλεμο*, μτφ. Άννα Καρακατσούλη, Πόλις, Αθήνα 2009, σελ. 341.

προνεωτερικής εποχής ήταν η Γαλλία των Δικαιωμάτων του Ανθρώπου που, διαλύοντας τις συντεχνίες, άφησε απροστάτευτους τους εργαζόμενους στο έλεος των εργοδοτών τους.¹⁸⁴ Στην σκέψη του Bonald ήταν ιδανική η παραγωγική δομή του προνεωτερικού χωριού, όπου υπήρχε αυτάρκεια στην παραγωγή και μεγάλο μέρος των πόρων ήταν κοινή περιουσία.¹⁸⁵

Ο Γερμανός ρομαντικός διανοητής Άνταμ Μύλλερ (1779-1829) πρόκρινε τον σχηματισμό ενός κορπορατιστικού κράτους. Σύμφωνα με τον Μύλλερ οι λεγόμενοι φυσικοί νόμοι της οικονομίας ήταν χοντροκομμένες αφαιρέσεις που στόχο είχαν να απαλλάξουν την αστική τάξη από τις εθνικές και κοινωνικές της ευθύνες. Το ιδανικό κράτος που παρουσίασε ο Μύλλερ θα μπορούσε να ιδωθεί και ως μια πρώτη θεωρητική σκιαγράφηση του ολοκληρωτικού κράτους.¹⁸⁶ Ένα τέτοιο κράτος δεν θα επέτρεπε στην αστική τάξη να ρυθμίζει μόνη της την παραγωγή, την διανομή και την πίστωση.¹⁸⁷

Ιδιαίτερη περίπτωση είναι εκείνη του Γερμανοεβραίου διανοητή Μόζες Χες (1821-1875). Ο Χες θεωρείται ο δάσκαλος που μύησε, τρόπον τινά, τον Μαρξ στον σοσιαλισμό. Ο Χες προέβη σε μια ιδεολογική μετατόπιση από τον σοσιαλισμό στον εβραϊκό εθνικισμό. Ο Isaah Berlin επισήμανε ότι ο Χες, το 1862, στο βιβλίο του *Ρώμη και Ιερουσαλήμ*, διατράνωσε την «ιστορική αποστολή που είχαν οι Εβραίοι να ενώσουν τον κομμουνισμό με την εθνική ταυτότητα».¹⁸⁸

¹⁸⁴ John Weiss, *Συντηρητισμός και ριζοσπαστική δεξιά. Παραδοσιακρατία, αντίδραση και αντεπανάσταση στην Ευρώπη 1770-1945*, μτφ. Σπύρος Μαρκέτος, Θύραθεν, Θεσσαλονίκη 2009, σελ. 68-69.

¹⁸⁵ Ο.π., σελ. 69.

¹⁸⁶ Σταμάτης Μαμούτος, *Ο ρομαντικός συντηρητισμός του Άνταμ Μύλλερ*, πτυχιακή εργασία μεταπτυχιακού προγράμματος σπουδών Πολιτική Επιστήμη και Κοινωνιολογία, Εθνικό Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο Αθηνών, τμήμα Νομικών, Οικονομικών και Πολιτικών Επιστημών, Αθήνα 2011, διαθέσιμο στην ηλεκτρονική διεύθυνση <https://pergamos.lib.uoa.gr/uoa/dl/frontend/file/lib/default/data/1363371/theFile>

¹⁸⁷ John Weiss, *Συντηρητισμός και ριζοσπαστική δεξιά. Παραδοσιακρατία, αντίδραση και αντεπανάσταση στην Ευρώπη 1770-1945*, μτφ. Σπύρος Μαρκέτος, Θύραθεν, Θεσσαλονίκη 2009, σελ. 63.

¹⁸⁸ Isaiah Berlin, «Εθνικισμός», στο *Κόντρα στο ρεύμα. Δοκίμια στην ιστορία των ιδεών*, μτφ. Μαρία Καστανάρα, Scripta, Αθήνα 2003, σελ. 590. Για μια περιγραφή της ζωής και των δεών του Χες δείτε το

Στα παραπάνω παραδείγματα δεν διακρίνονται ολοκληρωμένες μορφές σοσιαλισμού. Ωστόσο και οι αντίστοιχες προσεγγίσεις του κινήματος σκέψης της γενιάς του 1890 δεν ήταν περισσότερο σχηματοποιημένες. Ο σοσιαλισμός που επικαλούνταν ο Μωρίς Μπαρρές (1862-1923)¹⁸⁹, ο Πωλ ντε Λαγκάρντ (1827-1891)¹⁹⁰ και οι υπόλοιποι νεορομαντικοί διανοητές της συγκεκριμένης περιόδου ήταν επίσης υπό διαμόρφωση. Επιπλέον, οι διανοητές που επιχείρησαν το μπόλιασμα του εθνικιστικού συντηρητισμού με εκδοχές σοσιαλισμού δεν ήταν μόνο Γάλλοι. Ο Sterhell παρέλειψε να αναφερθεί στην περίπτωση της βρετανικής σχολής των προ-ραφαηλιτών, στην οποία συμμετείχαν διανοητές που επιχείρησαν αντίστοιχες ζυμώσεις.¹⁹¹ Δεν χωρά αμφιβολία ότι υπήρξαν πριν το 1880 αρκετοί διανοητές που

«Η ζωή και οι απόψεις του Μόζες Χες» στο Isaiah Berlin, *Κόντρα στο ρεύμα. Δοκίμια στην ιστορία των ιδεών*, μτφ. Μαρία Καστανάρα, Scripta, Αθήνα, 2003, σελ 404-461.

¹⁸⁹ Για την πολιτική σκέψη του Μπαρρές δείτε τα Δημήτριος Μουταφίδης, *MAURICE BARRES: Το εγώ, το άτομο και το έθνος*, διπλωματική εργασία, Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης, σχολή Οικονομικών και Πολιτικών Επιστημών, τμήμα Πολιτικών Επιστημών, πρόγραμμα μεταπτυχιακών σπουδών «Πολιτική Θεωρία», Θεσσαλονίκη 2020, διαθέσιμη στην ηλεκτρονική διεύθυνση <http://ikee.lib.auth.gr/record/320145/files/GRI-2020-27835.pdf>, Κάτια Παπανδρεοπούλου «Γάλλοι διανοούμενοι ανάμεσα σε κοσμοπολιτισμό και εθνικισμό στη Γ' Γαλλική Δημοκρατία. Το παράδειγμα του κριτικού και ιστορικού της τέχνης Camille Mauclair», περιοδικό *Τα Ιστορικά*, τεύχος 68, Αθήνα 2018, διαθέσιμο στο https://www.academia.edu/37819337/Γάλλοι_διανοούμενοι_ανάμεσα_σε_κοσμοπολιτισμό_και_εθνικισμό_στη_Γ_Γαλλική_Δημοκρατία._Το_παράδειγμα_του_κριτικού_και_ιστορικού_της_τέχνης_Camille_Mauclair και το Ματάλας Παρασκευάς, *Κοσμοπολίτες εθνικιστές. Ο Μωρίς Μπαρρές και οι ανά τον κόσμο "μαθητές" του*, Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης, Ηράκλειο 2021.

¹⁹⁰ Για την σκέψη του Πωλ ντε Λαγκάρντ δείτε το Fritz Stern, *The politics of cultural despair: a study in the Rise of the Germanic ideology*, University of California press, First California Paperback Edition, California 1974. Μια περιληπτική παρουσίαση της πολιτικής σκέψης του Λαγκάρντ υπάρχει στο Marcel Gauchet, *Η άνοδος της δημοκρατίας III. Η δημοκρατία υπό την δοκιμασία των ολοκληρωτισμών, 1914-1974*, μτφ Αλέξανδρος Κιουπκιάλης, Πόλις, Αθήνα 2012, σελ. 175-184.

¹⁹¹ Για τις ιδεολογικές διαδρομές των προ-ραφαηλιτών δείτε το άρθρο των Μαρίας Βλαντή και Νίκου Βλαντή, «Προ-Ραφαηλίτες: Μια επαναστατική καλλιτεχνική αδελφότητα», στο περιοδικό *Φανταστική Λογοτεχνία*, τεύχος 7, Αθήνα Δεκέμβριος 2010, που είναι διαθέσιμο στην ηλεκτρονική διεύθυνση https://issuu.com/flefal/docs/synolo_teyxous7_gia_blog. Για τον καθοδηγητή της αδελφότητας θεωρητικό Τζων Ράσκιν δείτε το Michael Löwy-Robert Sayre, *Εξέγερση και μελαγχολία, Ο Ρομαντισμός στους Αντίποδες της Νεωτερικότητας*, Β ΕΚΔΟΣΗ, μτφ Δέσποινα Καββαδία,

επιχείρησαν συγκλίσεις σοσιαλιστικών και συντηρητικά εθνικιστικών ιδεών. Φρονώ ότι έναν πρώτο προσανατολισμό, αν και όχι αυστηρά συγκεκριμενοποιημένο, για το τι πραγματικά συμβαίνει μας δίνει η παρακάτω παραδοχή του Isaiah Berlin.

«Υπάρχει στην ευρωπαϊκή ριζοσπαστική παράδοση ένα ρεύμα ενάντια στους διανοούμενους¹⁹² και τον Διαφωτισμό, σε συμμαχία ενίοτε με τον λαϊκισμό, ή τον εθνικισμό, ή τον νεο-μεσαιωνισμό, που φτάνει πίσω μέχρι τον Ρουσσώ και τον Χέρντερ και τον Φίχτε, και εισχωρεί στο αγροτικό, αναρχικό, αντισημιτικό και άλλα αντιφιλελεύθερα κινήματα, δημιουργώντας ανώμαλους συνδυασμούς, και μερικές φορές σε ανοιχτή ρήξη, άλλες πάλι σε μιαν άβολη συμμαχία, με τα διάφορα ρεύματα της σοσιαλιστικής ή επαναστατικής σκέψης».¹⁹³

Πέρα από την άβολη συνεργασία ανάμεσα σε πρόσωπα που εξέφρασαν είτε την συντηρητική είτε την σοσιαλιστική ιδεολογία είναι εύκολο να ανιχνευτούν κάποιες ιδέες του σοσιαλισμού μέσα στην ίδια την συντηρητική ιδεολογική παράδοση. Ο Παναγιώτης Κονδύλης εντόπισε προγενέστερες των σοσιαλιστικών εκδοχές των θεωριών της εκμετάλλευσης των εργατών, της υπεραξίας και των εσωτερικών αντιφάσεων που θα οδηγήσουν σε κρίσεις του καπιταλισμού, σε κείμενα ρομαντικών και συντηρητικών διανοητών.¹⁹⁴

Εναλλακτικές Εκδόσεις, Αθήνα 1999, σελ. 264-298. Μα σύντομη και συζητήσιμη ως προς την ορθότητα των συμπερασμάτων της παρουσίαση των ιδεών του Ράσκιν περί οικονομίας επιχειρεί ο Γιώργος Μπλάνας στο Τζων Ράσκιν, *Ο βασιλιάς του χρυσού ποταμού*, μτφ. Γιώργος Μπλάνας, Ερατώ, Αθήνα 2006, σελ. 79-92.

¹⁹² Ο Berlin εννοεί τους διανοητές που είχαν ορθολογικές και προοδευτικές αντιλήψεις, τους philosophes του Διαφωτισμού και τους επιγόνους τους.

¹⁹³ Isaiah Berlin, «Ζωρζ Σορέλ», *Κόντρα στο ρεύμα. Δοκίμια στην ιστορία των ιδεών*, μτφ. Μαρία Ν. Κατσανάρα, Scripta, Αθήνα, 2023, σελ. 560.

¹⁹⁴ «Λόγου χάρη ο Μπάαντερ μιλάει για τα meetings [συναντήσεις] και τις associations [συνεργασίες] των εργοστασιαρχών στην Αγγλία, «που πάντοτε κατέληγαν στον καθορισμό ενός μεγίστου ορίου για τους μισθούς των εργατών και ενός ελάχιστου ορίου για τις τιμές πώλησης· έτσι δεν ήταν διόλου καλύτερες από συνωμοσίες απέναντι στους προλετάριους, κρατώντας το μισθό τους συνεχώς πολύ κάτω από τη φυσική αξία και τιμή του εμπορεύματός τους (δηλαδή της εργασίας)». Αυτή η υποτυπώδης της θεωρίας της υπεραξίας εμφανίζεται στον Βιλλνέβ σε μια πιο απλη εκδοχή, σύμφωνα με την οποία οι εργοδότες παρακρατούν ένα μέρος των μισθών που δικαίως θα έπρεπε να πληρώνουν, για να αυξήσουν τα κέρδη τους. Από αυτό συμπεραίνει την ανυπέρβλητη επιρρέπεια

Συμπεράσματα

Τα μέχρι στιγμής συμπεράσματα που εξάγονται είναι τα εξής:

-Θα ήταν πιο εύστοχο από το να αναζητούμε τις απαρχές της φασιστικής ιδεολογίας να αναζητήσουμε τις «θεμελιώδεις αρχές» μιας ευρύτερης ιδεολογίας, που περιλαμβάνει και τον φασισμό ανάμεσα στις κινηματικές εκδηλώσεις της.

-Η καταγωγή αυτής της ιδεολογίας δεν είναι αποκλειστικά γαλλική, γερμανική ή οτιδήποτε άλλο. Η συγκεκριμένη ιδεολογία, προκειμένου να αποκτήσει τον αρχικό σχηματισμό των «θεμελιωδών αρχών» της, απορρόφησε στοιχεία της γερμανικής, της βρετανικής και της γαλλικής αντιδιαφωτιστικής ρομαντικής πολιτικής σκέψης. Στην ιστορική συνέχεια οι «θεμελιώδεις αρχές», χωρίς να μεταβληθούν ουσιαστικά, εμπλουτίστηκαν από νεώτερους διανοητές διαφόρων εθνικών προελεύσεων.

-Οι «θεμελιώδεις αρχές» αυτής της ιδεολογίας διαμορφώθηκαν σταδιακά από το δεύτερο μισό του 18^{ου} μέχρι το τέλος του 19^{ου} αιώνα από την ώσμωση κεντρικών ιδεών ορισμένων διανοητών.

-Ο Isaiah Berlin υποστήριξε ότι ο φασισμός είναι κληρονόμος του Ρομαντισμού όχι απλά επειδή διακρίνεται από ανορθολογικότητα και πίστη στις ελίτ αλλά γιατί κληρονόμησε από τον Ρομαντισμό την ιδέα της απρόβλεπτης βούλησης της ομάδας - ή του ατόμου- η οποία προχωρά, χωρίς να εκλογικεύεται, καταστρέφοντας οτιδήποτε θεωρεί ότι περιορίζει την αδέσμευτη φύση της.¹⁹⁵ Αυτή η ερμηνεία εμπεριέχει μια αλήθεια αλλά, ταυτόχρονα, είναι αρκετά γενικευτική. Γιατί δεν διακρίνει τις ελευθεριακές από τις αντιδραστικές πολιτικές τάσεις της πολιτικής σκέψης του Ρομαντισμού. Ενώ και τις επιμέρους διαφορές κινημάτων, που πολλές φορές

του καπιταλισμού σε κρίσεις, αναπτύσσοντας μια θεωρία των κρίσεων που επίσης προεξοφλεί τις μεταγενέστερες σοσιαλιστικές διαγνώσεις.

Η βασική οικονομική αντίφαση του καπιταλισμού συνίσταται κατ' αυτόν στο γεγονός ότι για την παραγωγή φθηνών προϊόντων και την επίτευξη υψηλών κερδών πρέπει να κρατάει τους μισθούς χαμηλούς και από την άλλη μεριά να κεντρίζει τις υλικές ανάγκες των ευρύτερων μαζών, για να μπορούν γενικά να πωλούνται τα παραχθέντα φθηνά εμπορεύματα [...]

Η προκαλούμενη με αυτόν τον τρόπο κυκλική αύξηση και μείωση της καπιταλιστικής παραγωγής επιδεινώνει την υλική εξαθλίωση των εργατικών μαζών». Παναγιώτης Κονδύλης, *Συντηρητισμός. Ιστορικό περιεχόμενο και παρακμή*, μτφ. Λευτέρης Αναγνώστου, Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης, Ηράκλειο 2015, σελ. 419.

¹⁹⁵ Isaiah Berlin, *Οι ρίζες του ρομαντισμού*, μτφ. Γ. Παπαδημητρίου, β' έκδοση, Scripta, Αθήνα 2002, σελ. 224.

αποκαλούνται γενικευτικά ως φασιστικά, στριμώνγει σε μια λέξη. Στην παρούσα διατριβή δεν θα υποστηριχθεί ότι ο φασισμός είναι ο μοναδικός πολιτικός κληρονόμος του πολιτικού Ρομαντισμού. Το συμπέρασμα που προκρίνω είναι ότι η ιδεολογία, τις «θεμελιώδεις αρχές» της οποίας αναζητώ, σχηματίστηκε από έναν συνδυασμό κάποιων κεντρικών ιδεών της αντιδιαφωτιστικής σκέψης του πολιτικού Ρομαντισμού. Προκύπτει σε αυτό το σημείο το ερώτημα ποιες είναι οι «θεμελιώδεις αρχές» αυτής της ιδεολογίας.

1.B) Οι «θεμελιώδεις αρχές» της ιδεολογίας του «αντιδιαφωτιστικού πολιτικού Ρομαντισμού»

Οι πέντε «θεμελιώδεις αρχές» της ιδεολογίας που ερευνούμε είναι οι ακόλουθες.

- α) Η εννοιολόγηση του όρου «έθνος» στην θεωρία του πολιτικού Ρομαντισμού.
- β) Η πεποίθηση ότι υπάρχουν κάποιοι «ξεχωριστοί άνθρωποι» που χαρακτηρίζονται ως «ήρωες της ιστορίας» και έχουν ως αποστολή της ζωής τους να οδηγούν τα έθνη στο ιστορικό τους πεπρωμένο.
- γ) Η κριτική της φιλελεύθερης νεωτερικότητας στο όνομα των αξιών της παράδοσης.
- δ) Η αντίθεση στον οικονομικό φιλελευθερισμό και η επίκληση ενός κοινοτιστικού συνεργατισμού.
- ε) Η ενσωμάτωση μοντέρνων διανοητικών δεδομένων στο ερμηνευτικό πλαίσιο του παραδοσιακού Ρομαντισμού.

Λαμβάνοντας υπόψη ότι εστιάζουμε σε μια ιδεολογία που υπάρχει πριν, μετά και πέραν του φασισμού, είναι μάλλον ορθότερο το όνομα της να απεμπλακεί από την λέξη «φασισμός» και τα παράγωγά της. Εφόσον το κεντρικό σημείο της εν λόγω ιδεολογίας είναι ο αντιδιαφωτιστικός Ρομαντισμός, εκτιμώ ότι χρηστικότερο είναι να ονομαστεί ιδεολογία του «αντιδιαφωτιστικού πολιτικού Ρομαντισμού». Έχοντας σκιαγραφημένο το περίγραμμα και καταγεγραμμένες τις πέντε «θεμελιώδεις αρχές» της ιδεολογίας του αντιδιαφωτιστικού πολιτικού Ρομαντισμού, φρονώ ότι είναι εφικτό να μελετηθούν και να ταξινομηθούν πολιτικά κινήματα, κόμματα και ιστορικά πρόσωπα σε σχέση με αυτήν. Επειδή μπορεί να υπάρχουν περιπτώσεις πολιτικών ομαδώσεων που δεν υιοθέτησαν και τις πέντε «θεμελιώδεις αρχές» της ιδεολογίας του αντιδιαφωτιστικού πολιτικού Ρομαντισμού, καθώς και διανοητές που δεν τις επεξεργάστηκαν όλες, θεωρώ ότι η καταφυγή στις πέντε «θεμελιώδεις αρχές» δύναται να αποτελέσει βασικό κριτήριο, προκειμένου να εξεταστεί η στενότητα της σχέσης ανάμεσα σε κινήματα, κόμματα και ιστορικά πρόσωπα με την ιδεολογία του «αντιδιαφωτιστικού πολιτικού Ρομαντισμού».

Ασφαλώς, οι ιδεότυποι δεν είναι τίποτα άλλο παρά εργαλεία που βοηθούν στην περιγραφή φαινομένων τα οποία ερευνούν οι κοινωνικές επιστήμες. Δεν είναι δόγματα. Στην προκειμένη περίπτωση, οι «θεμελιώδεις αρχές» της ιδεολογίας του

«αντιδιαφωτιστικού»¹⁹⁶ πολιτικού Ρομαντισμού» δεν είναι όσο ξεχωριστές περιγράφονται για τις ανάγκες της διατριβής. Αποτελούν, τρόπον τινά, μια ενότητα σημείων που επικοινωνούν αδιάλειπτα μεταξύ τους.

Για παράδειγμα, η οργανική πρόσληψη του έθνους από τους ρομαντικούς διανοητές, που για τις ανάγκες της διατριβής έχει παρουσιαστεί ως πυρήνας της πρώτης «θεμελιώδους αρχής» της ιδεολογίας του αντιδιαφωτιστικού πολιτικού Ρομαντισμού, προδιαγράφει εξ αρχής μια οικονομική προσέγγιση αντίθετη τόσο στον φιλελεύθερο καπιταλισμό όσο και στον κλασικό σοσιαλισμό υπέρ ενός ιδιότυπου σοσιαλισμού συνεργασίας των τάξεων που περιγράφεται στην τέταρτη «θεμελιώδη αρχή». Εφόσον το έθνος έγινε αντιληπτό ως οργανισμός, ένας οργανισμός δεν μπορεί να έχει τα μέλη του σε ανταγωνισμό μεταξύ τους, όπως προϋπέθετε ο ατομικισμός του καπιταλισμού, ούτε σε ταξικό πόλεμο, όπως υποστήριζε ο κλασικός σοσιαλισμός. Τα μέλη ενός οργανισμού αποτελούν επιμέρους πτυχές μιας ολότητας. Η θέση των ρομαντικών για την συνεργασία των κοινωνικών τάξεων ήταν άμεση απόρροια της

¹⁹⁶ Στο ενδεχόμενο ερώτημα τι είναι αυτό που διακρίνει τον αντιδιαφωτισμό από τον συντηρητισμό η απάντηση είναι η εξής. Ο συντηρητισμός μπορεί κάλλιστα να είναι αντιδιαφωτιστικός και να μιλάμε για αντιδιαφωτιστικό συντηρητισμό. Μπορεί, όμως, και να μην είναι αντιδιαφωτιστικός. Υπάρχουν συντηρητικοί διανοητές, όπως για παράδειγμα ο Μάικλ Όουζοτ (1901-1990) και συντηρητικά κόμματα, όπως είναι τα περισσότερα σημερινά, που δεν συνδέονται επ' ουδενί με τον αντιδιαφωτισμό. Η συζήτηση για την τομή ανάμεσα στις δύο έννοιες είναι μεγάλη. Μπορεί να απλωθεί και σε πεδία γενικότερου προβληματισμού σχετικά με το αν υπάρχει σήμερα συντηρητισμός. Για παράδειγμα, ο Παναγιώτης Κονδύλης υποστήριξε ότι τα περισσότερα (αν όχι όλα) μεταπολεμικά κόμματα που υιοθετούν τον αυτοπροσδιορισμό του συντηρητικού απλώς κάνουν κατάχρηση του όρου και είναι στην ουσία φιλελεύθερα κόμματα που διατηρούν κάποιες συνθηματολογικές όψεις της ιδεολογίας του συντηρητισμού για επικοινωνιακούς λόγους. Σε αυτή την διατριβή δεν θα επεκταθούμε σε μια τέτοια συζήτηση που εμπεριέχει τον κίνδυνο να μας βγάλει εκτός θέματος. Θα αρκεστούμε σε μια αποσαφήνιση ότι αντιδιαφωτισμός και αντιδιαφωτιστικός συντηρητισμός υπάρχει στις περιπτώσεις όπου απορρίπτονται ως λανθασμένες ή διεφθαρμένες οι κανονιστικές αρχές της φιλοσοφίας του Διαφωτισμού και που ταυτόχρονα αποκηρύσσονται τα ιδεολογικά θεμέλια του νεωτερικού δυτικού πολιτικού κόσμου μαζί με τα δημοκρατικά πολιτικά συστήματα στο όνομα αξιών της ευρωπαϊκής προνεωτερικής παράδοσης. Στις περιπτώσεις που υφίσταται ήπια κριτική προς τις κανονιστικές αρχές του φιλελεύθερου Διαφωτισμού στο όνομα αξιών της παράδοσης, χωρίς όμως να αποκηρύσσονται τα ιδεολογικά θεμέλια του νεωτερικού δυτικού πολιτικού κόσμου και τα δημοκρατικά συστήματα μπορούμε να μιλάμε για έναν συντηρητισμό που δεν είναι αντιδιαφωτιστικός.

οργανικής αντίληψης του έθνους. Το ίδιο και η παραδοσιακή κρατία που αποτέλεσε την βάση της τρίτης «θεμελιώδους αρχής». Εφόσον το οργανικό έθνος έγινε αντιληπτό ως άχρονη πρωταρχική και εγγενώς φυσική συλλογική οργάνωση της ανθρώπινης ιστορίας, ήταν συνεπές με αυτή την ιδέα η αναζήτηση της ταυτότητας του έθνους να στραφεί στο παρελθόν. Και το παρελθόν το ανακαλύπτει κανείς εστιάζοντας στην παράδοση. Εκεί όπου θα συναντήσει παλαιότερες ιδέες αξιολόγησης των πραγμάτων, σύμφωνα με τις οποίες η ιστορία ενδεχομένως και να αποτελεί ένα θέατρο στο οποίο πρωταγωνιστικό ρόλο έχουν ορισμένοι «μεγάλοι άντρες».

Συμπερασματικά οι πέντε «θεμελιώδεις αρχές» είναι στην πραγματικότητα διαφορετικά σημεία μιας ενιαίας ιδεολογικής αφήγησης, τα οποία επικοινωνούν μεταξύ τους πολλαπλώς. Η τομή έγινε για τις ανάγκες της διατριβής και δεν υποδηλώνει σε καμία περίπτωση κάποια ολική αυτονόμηση της μιας από τις άλλες αρχές. Στην συνέχεια θα εξεταστούν αναλυτικά οι πέντε «θεμελιώδεις αρχές». Στο επόμενο κεφάλαιο της διατριβής θα εξεταστεί η πολιτική σκέψη του Ίωνος Δραγούμη σε σχέση με αυτές τις πέντε «θεμελιώδεις αρχές» της ιδεολογίας του αντιδιαφωτιστικού πολιτικού Ρομαντισμού.

1.B.1) Η έννοια του «έθνους» στον πολιτικό Ρομαντισμό

Ο ορθολογιστικός Διαφωτισμός

Η διαμορφωμένη αντίληψη περί του Διαφωτισμού τον θέλει να αποτελεί την θεμελιωμένη απαρχή μιας ιστορικής στροφής προς τον ορθολογιστικό οικουμενισμό στην πολιτική σκέψη της νεωτερικότητας. Ο Διαφωτισμός εγκαθίδρυσε μια επικρατούσα αντίληψη σύμφωνα με την οποία ο κόσμος διέπεται από μια λογική δομή. Συνέπεια αυτής της αντίληψης αποτελεί το συμπέρασμα ότι οι ορθές απαντήσεις των προβλημάτων προϋποθέτουν μια λογική εξήγηση. Μια από τις κεντρικές ιδέες του Διαφωτισμού ήταν ότι ο άνθρωπος διαθέτει την ίδια ικανότητα λογικής κατανόησης του κόσμου ανεξαρτήτως εθνικότητας. Η πολιτική σκέψη των διαφωτιστών έδωσε έμφαση στην πεποίθηση ότι θα μπορούσε να κατασκευαστεί μια λογικά διαρθρωμένη δομή από νόμους και κανόνες, οι οποίοι θα εφαρμοζόταν καθολικά σε ολόκληρη την οικουμένη. Αντίστοιχα έγινε πιστευτό ότι ορθολογικές μέθοδοι παρόμοιες με εκείνες των θετικών επιστημών θα μπορούσαν να εφαρμοστούν στο πεδίο των ευρύτερων κοινωνικών σχέσεων. Στόχος των διανοητών του Διαφωτισμού ήταν να επέλθει μια καθολικά οικουμενική πολιτισμική και ηθική «απελευθέρωση» της ανθρωπότητας από δεσμεύσεις σε ανορθολογικές παραδόσεις.

Από την άλλη υπάρχουν και βάσιμες αμφισβητήσεις αυτής της σχηματισμένης εικόνας του Διαφωτισμού. Ο Παναγιώτης Κονδύλης είχε επισημάνει ότι η μονομερής σύνδεση του Διαφωτισμού με την νοησιарχία είναι εσφαλμένη και αποτελεί προϊόν της εικόνας που φιλοτέχνησαν στον Διαφωτισμό οι συντηρητικοί αντίπαλοί του. Σύμφωνα με τον Κονδύλη υπήρχε μια ισχυρή αντινοησιарχική φιλοσοφική τάση στον Διαφωτισμό, η οποία τον έφερε σε αντιπαράθεση με την θεολογική, σχολαστική και καρτεσιανή νοησιарχία και τον βοήθησε να αναπτύξει μια θέση αντίθετη στην νοησιарχία, η οποία δεν βασιζόταν μόνο στην γνωσιολογία αλλά εξίσου στην ανθρωπολογία και την φιλοσοφία της ιστορίας. Ωστόσο, ο Διαφωτισμός πρόκρινε ταυτοχρόνως την θέση περί ύπαρξης οικουμενικών και αδιατάρακτων κανόνων που μπορούσαν να γίνουν παγκοσμίως αντιληπτοί με την δύναμη του Λόγου. Ο Κονδύλης σημείωσε ότι η αντίφαση αυτή παρακάμφθηκε καθώς οι ιδεολογικοί αντίπαλοι του Διαφωτισμού εστίασαν στην κανονιστική διάσταση των θεωριών του και τον καταδίκασαν συλλήβδην, αν και δεν ήταν οι φιλοσοφικές αρχές με την τεχνική σημασία του όρου εκείνες που τους απώθησαν. Οι συντηρητικοί διαμόρφωσαν μια

εικόνα περί του Διαφωτισμού που τον ήθελε να στόχευσε στην υποταγή κάθε διανοητικής δραστηριότητας στον ψυχρό ορθολογισμό προκειμένου να εγκαθιδρύσει ένα ομοιόμορφο παγκόσμιο πρότυπο σκέψης, συμπεριφοράς και πολιτικής τάξης. Σύμφωνα με τον Κονδύλη η συγκεκριμένη εικόνα του Διαφωτισμού είναι στρεβλή.¹⁹⁷

Πάντως, ασχέτως αν συνέβη για τους λόγους που αναφέρει ο Κονδύλης ή και για επιπλέον λόγους που δεν είναι του παρόντος να αναλυθούν, η κανονιστική πτυχή κατέστη προμετωπίδα του Διαφωτισμού. Εγκαθίδρυσε πολιτικές ιδέες και συμπεριφορές σε ολόκληρο σχεδόν τον κόσμο και προϋπέθεσε τον τρόπο με τον οποίο αντιμετώπισαν τον Διαφωτισμό οι πολιτικοί του αντίπαλοι. Πέρα, λοιπόν, από το αν ήταν σωστή ή εσφαλμένη η εικόνα του Διαφωτισμού που εντυπώθηκε στις συνειδήσεις των πολιτικών διανοητών του 18^{ου} και του 19^{ου} αιώνα, εκείνο που δεν χωρά αμφιβολία είναι ότι βάσει αυτής της εικόνας σχηματίστηκαν πολιτικές ιδεολογίες, προέκυψαν πολιτικά κινήματα και διαμορφώθηκαν στάσεις υποστηρικτών και αντιπάλων. Ο Isaiah Berlin συνόψισε τα εξής συμπεράσματα.

«Τα κεντρικά δόγματα των προοδευτικών γάλλων στοχαστών, όποιες κι αν ήταν οι διαφορές μεταξύ τους, βασίζονταν στην πεποίθηση [...] ότι η ανθρώπινη φύση παρέμενε ως προς την ουσία της η ίδια σε όλους τους τόπους και τις εποχές· ότι οι τοπικές και ιστορικές παραλλαγές της ήταν ασήμαντες συγκρινόμενες προς τον σταθερό κεντρικό πυρήνα, με τους όρους του οποίου τα ανθρώπινα όντα προσδιορίζονται ως είδος [...] ότι υπήρχαν ανθρώπινοι στόχοι καθολικού χαρακτήρα· ότι θα μπορούσε να κατασκευαστεί μια λογικά διαρθρωμένη δομή από νόμους και γενικεύσεις υποκειμένων στη λογική απόδειξη και την επαλήθευση, [...].

Υπήρχε, περαιτέρω, η πεποίθηση ότι μέθοδοι παρόμοιοι με εκείνες της Νευτώνειας Φυσικής, η οποία είχε καταγάγει θριαμβευτική νίκη στο πεδίο της ύλης, μπορούσαν να εφαρμοστούν με την ίδια επιτυχία στη σφαίρα της ηθικής, της πολιτικής και των ανθρωπίνων σχέσεων εν γένει [...] και η λογική απόρροια αυτού, ότι μόλις κάτι τέτοιο επιτυγχανόταν, θα σάρωνε στο διάβα του ανορθόλογα καταπιεστικά συστήματα και οικονομικές πολιτικές, η

¹⁹⁷ Παναγιώτης Κονδύλης, *Συντηρητισμός. Ιστορικό περιεχόμενο και παρακμή*, μτφ. Λευτέρης Αναγνώστου, Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης, Ηράκλειο 2015, σελ. 430-431.

αντικατάσταση των οποίων από την κυριαρχία του Λόγου θα έσωζε τους ανθρώπους από την πολιτική και ηθική αδικία [...]».¹⁹⁸

Ασφαλώς ο Διαφωτισμός δεν ήταν ένα διανοητικό κίνημα με αδιαπραγμάτευτες κανονιστικές παραδοχές. Υπήρχαν βαθιές διαφορές ανάμεσα σε θεωρήσεις επιμέρους διανοητών. «Η πίστη στις δυνάμεις του Λόγου και της επιστήμης δεν ήταν κατά κανέναν τρόπο καθολικού χαρακτήρα, ακόμη και στα μέσα του 18^{ου} αιώνα στη δυτική Ευρώπη».¹⁹⁹ Ωστόσο παρά τις διαφορές σχηματίστηκε ένα αρκετά ευρύ πεδίο ομοφωνίας στα βασικά σημεία των κανονιστικών αρχών του Διαφωτισμού. Όποιες κι αν ήταν οι διαφορές ανάμεσα στους πιο άκαμπτους ορθολογιστές philosophes της Γαλλίας και τους ομοϊδεάτες τους σε άλλες χώρες υπήρχε μια κοινή παραδοχή. Η φύση του κόσμου βασιζόταν σε μια αναλλοίωτη δομή και υπαγόταν σε απαρασάλευτους καθολικούς νόμους. Οι νόμοι αυτοί μπορούσαν να ανακαλυφθούν με την χρήση της λογικής. Υπήρχε, μάλιστα, η πεποίθηση ότι αυτή η αρχή θα μπορούσε να εφαρμοστεί και στην σφαίρα των ανθρωπίνων πραγμάτων. Στους ορθούς κανόνες δημόσιας και ιδιωτικής αγωγής, καθώς και στην πολιτική και κοινωνική συμπεριφορά. Ο Berlin επισήμανε ότι για τους διαφωτιστές ένα ήταν το σύνολο των καθολικών και αναλλοίωτων αρχών που κυβερνούσε τον κόσμο.

«[...] οι νόμοι αυτοί κυβερνούσαν την άψυχη και έμψυχη φύση, τα γεγονότα και τα συμβάντα, τα μέσα και τους σκοπούς, τον ιδιωτικό κι τον δημόσιο βίο, όλες τις κοινωνίες, όλες τις εποχές και τους πολιτισμούς· και μόνο εξαιτίας της παρέκκλισής τους από τις αρχές αυτές, οι άνθρωποι είχαν οδηγηθεί στο έγκλημα, τα πάθη και τη δυστυχία. Οι στοχαστές μπορεί να είχαν διαφορές ως προς το ποιοι ακριβώς ήταν αυτοί οι νόμοι ή το πώς θα μπορούσε κανείς να τους ανακαλύψει, ή ποιοι ήταν αυτοί που είχαν τα προσόντα για να τους διατυπώσουν· όμως το ότι αυτοί οι νόμοι πράγματι ίσχυαν και μπορούσαν να γνωσθούν [...] παρέμενε το κεντρικό δόγμα ολόκληρου του Διαφωτισμού».²⁰⁰

Η εξάπλωση των ιδεών του Διαφωτισμού προκάλεσε την υιοθέτηση δυο συμπερασμάτων σε κύκλους ανθρώπων που διαμόρφωναν καταλυτικά τον δημόσιο

¹⁹⁸ Isaiah Berlin, «Ο Αντιδιαφωτισμός», *Κόντρα στο ρεύμα. Δοκίμια στην ιστορία των ιδεών*, μτφ. Μαρία. Ν Καστανάρα, Scripta, Αθήνα 2003, σελ 79-80.

¹⁹⁹ Isaiah Berlin, «Ο Χιουμ και οι πηγές του γερμανικού αντιορθολογισμού», ο.π., σελ 331.

²⁰⁰ Isaiah Berlin, «Ο Αντιδιαφωτισμός», ο.π., σελ 83.

βίο στις χώρες της Ευρώπης κατά τον 18^ο αιώνα. Το πρώτο συμπέρασμα ήταν το εξής. Εφόσον η πραγματικότητα διέπεται από λογικές αρχές, κι αφού ο κάθε άνθρωπος του κόσμου διαθέτει το χάρισμα της λογικής σκέψης, η ανακάλυψη της αλήθειας θα μπορούσε να γίνει εφικτή και εφαρμόσιμη, σε κάθε σημείο της οικουμένης, με την λογική σκέψη και ανάλυση. Το δεύτερο συμπέρασμα ήταν ότι ο δυτικός πολιτισμός, μέσω της σκέψης του ορθολογιστικού Διαφωτισμού, άνοιξε τον δρόμο για την υπέρβαση των αντιλήψεων που εμπόδιζαν την πρόοδο του ανθρώπου. Συνεπώς η απελευθέρωση και η πρόοδος της ανθρωπότητας θα γινόταν εφικτή αν υιοθετείτο σε όλο το πλάτος της οικουμένης ο νέος δυτικός τρόπος σκέψης που πρόκρινε ο ορθολογιστικός Διαφωτισμός.

Είναι σαφές ότι η συγκεκριμένη αντίληψη προϋπέθετε την υποταγή των παραδόσεων, των εθνικών ιδιαιτεροτήτων και των θρησκευτικών ενατενίσεων στο σχήμα μιας παγκόσμιας εφαρμογής του ορθολογιστικού δυτικού τρόπου σκέψης. Σύμφωνα με τον Berlin οι πολιτικές δυνάμεις που υποστήριξαν τον ορθολογικό έλεγχο της φύσης, του κοινωνικού και του ατομικού βίου επικράτησαν μέχρι ενός σημείου.²⁰¹ Λόγω της πίστης τους στον ορθολογισμό κατέφυγαν σε επιθέσεις «στην παράδοση, την προκατάληψη, τον αισθητικισμό, τον κληρικαλισμό, τα συντηρητικά και εθνικιστικά μυστικιστικά οράματα, σε οτιδήποτε τέλος πάντων δεν μπορούσε να υποστηριχθεί με ορθολογική επιχειρηματολογία».²⁰²

Η ρομαντική κριτική στον ορθολογιστικό Διαφωτισμό

Υπήρξαν ωστόσο και οι διανοητές που διαφωνούσαν με τις ιδέες του Διαφωτισμού και θέλησαν να κλονίσουν τα θεμέλια της φιλοσοφίας του. Μολονότι έχουμε ιστορικά παραδείγματα μεμονωμένων σημαντικών διανοητών που προηγήθηκαν, όπως ο Ιταλός Τζιανπατίστα Βίκο (1668-1744), η ιστορική συγκυρία δημιούργησε τις προϋποθέσεις ώστε μια γερμανική διανοητική παράδοση να αναδειχτεί σε κίνημα αντιπαράθεσης με τον Διαφωτισμό. Σε συντηρητικούς κύκλους της γερμανικής διανόησης αναπτύχθηκε η ιδέα ότι η τέχνη, οι αισθήσεις και η θρησκευτική εμπειρία αποτελούσαν αλήθειες που ο ορθολογιστικός επιστημονισμός των διαφωτιστών αδυνατούσε να συλλάβει μέσα από την επιστημονική του ανάλυση. Η νεώτερη επιστημονική σκέψη έγινε νοητή ως μια απρόσωπη μεθοδολογία που απογύμωνε

²⁰¹ Isaiah Berlin, «Ζωρζ Σορέλ», ο.π., σελ 577.

²⁰² Ο.π.

καθετί που άγγιζε από την ζωή και την μοναδικότητά του.²⁰³ Οι κανόνες μπορεί να αναγνωρίζονταν ως χρήσιμοι για την καθημερινή συμπεριφορά εντούτοις είχαν μικρή σημασία μπροστά στον απώτερο στόχο του ανθρώπου, που για τους συντηρητικούς αυτούς Γερμανούς διανοητές γινόταν αντιληπτός μέσα από ένα υπερβατικά ιδεαλιστικό θρησκευτικό σχήμα. Ο άνθρωπος έπρεπε να προσανατολιστεί προς το Θείο. Η ίδια η φύση γινόταν αντιληπτή ως ένα δημιουργήμα μυστηριωδών Θείων δυνάμεων και όχι ως τέλει γεωμετρικό οικοδόμημα. «Η φύση διαθέτει άγρια φαντασία, και θα ήταν απλώς παιδαριώδες θράσος να προσπαθήσει κανείς να τη φυλακίσει στις στενές ορθολογικές κατηγορίες «ατροφικών» αφυδατωμένων φιλοσόφων»²⁰⁴, αναφέρει ο Berlin προκειμένου να περιγράψει μια από τις κεντρικές ιδέες του Γιόχαν Γκέοργκ Χάμαν (1730- 1788), ενός εκ των πλέον χαρακτηριστικών εκπροσώπων αυτής της σχολής σκέψης.

Στο δεύτερο μισό του 18^{ου} αιώνα αναδύθηκε και στην Βρετανία μια αισθητική τάση που εναντιώθηκε στις ιδέες του ορθολογιστικού Διαφωτισμού. Ήταν οι πρώιμοι Βρετανοί ρομαντικοί ποιητές που πρόκριναν την ανάγκη μιας νέας αντίληψης για την λογοτεχνία η οποία έδινε έμφαση στο συναίσθημα και την φαντασία και απέρριπτε τον κλασικιστικό φορμαλιστικό ορθολογισμό.²⁰⁵ Η βρετανική αντίληψη για την λογοτεχνία που ανέπτυξαν οι πρώτοι ρομαντικοί διανοητές βρήκε αντανάκλαση και σε κάποιες πολιτικές σκέψεις. Οι αξίες της αστικής κοινωνίας απορρίφθηκαν από τους Βρετανούς ρομαντικούς υπέρ ενός, όχι πλήρως αποκρυσταλλωμένου, ελευθεριακού ουτοπικού οράματος ισότητας και άμεσης δημοκρατίας. Ο πρώιμος βρετανικός Ρομαντισμός θα μπορούσε να ειπωθεί και ως μια ριζοσπαστική προέκταση της εμπειριστικής βρετανικής φιλοσοφίας.

Ωστόσο γρήγορα το βρετανικό ρομαντικό ρεύμα άλλαξε προσανατολισμό. Έπειτα από ένα ταξίδι των ποιητών Σ. Τ. Κόλεριτζ (1772-1843) και Ουίλιαμ Ουέρτζγουορθ (1770-1850) στην Γερμανία²⁰⁶ η βρετανική σχολή μυήθηκε στην τευτονική

²⁰³ Isaiah Berlin, «Ο Αντιδιαφωτισμός», ο.π., σελ 93.

²⁰⁴ Ο.π.

²⁰⁵ Περικλής Σ Βαλλιάνος, *Συνείδηση, γλώσσα και ιστορική ζωή: Ερμηνευτικές προσεγγίσεις στην φιλοσοφία των δυο τελευταίων αιώνων*, Πορεία, Αθήνα 2002, σελ. 113.

²⁰⁶ Οι Κόλλεριτζ και Ουέρτζγουορθ ταξίδεψαν στην Γερμανία τον Σεπτέμβριο του 1798 και άρχισαν να μελετούν τον γερμανικό ιδεαλισμό και Ρομαντισμό στο Γκέτινγκεν. Ο Κόλλεριτζ επηρεάστηκε τόσο ώστε να παρατείνει την διαμονή του μέχρι τις αρχές του 1799 και να οδηγηθεί σε ρήξη με την

ρομαντική φιλοσοφία του «βάθους».²⁰⁷ Η σκέψη του Κόλεριτζ, που για αρκετά χρόνια έγινε ο άτυπος καθοδηγητής του βρετανικού Ρομαντισμού, εστίασε στην πλατωνική παράδοση όπως αυτή προσαρμόστηκε στα πλαίσια του γερμανικού ιδεαλισμού. Με πρωτεργάτη τον Κόλεριτζ, πραγματοποιήθηκε μια μετατόπιση των πολιτικών αντανάκλασεων της βρετανικής ρομαντικής σκέψης από την αρχική ελευθεριακή ουτοπιστική παράδοση προς τον συντηρητισμό. Βέβαια, το ελευθεριακό ρεύμα της πολιτικής σκέψης του βρετανικού Ρομαντισμού παρέμεινε ενεργό στην επόμενη γενιά των Βρετανών ρομαντικών, του Βύρωνα (1788-1824), του ζεύγους Σέλλεϋ και άλλων ποιητών. Όμως, πλέον, σε όλη την Ευρώπη τον τόνο στην ρομαντική διαμαρτυρία απέναντι στον ορθολογιστικό Διαφωτισμό έδινε με τον πλέον emphatic τρόπο η αντιδραστική και συντηρητική πτυχή της πολιτικής σκέψης του Ρομαντισμού που είχε ως επίκεντρο την Γερμανία.

Στην φιλοσοφική σκέψη του Ρομαντισμού αναδύθηκαν ένα ιδεαλιστικό και ένα βουλησιαρχικό ρεύμα σκέψης. Σύμφωνα με τον ρομαντικό ιδεαλισμό υπάρχει πράγματι ένα αρχετυπικό πεδίο πέρα από τον κόσμο της υλικής εμπειρίας, όπως υποστηρίζει η πλατωνική παράδοση. Όμως ο άνθρωπος δεν μπορεί να αποκτήσει επαφή με το αρχετυπικό πεδίο που φιλοξενεί όλες τις ιδέες στην τέλεια μορφή τους μέσω του εργαλειακού ορθολογισμού των διαφωτιστών. Ο μόνος τρόπος προκειμένου ο άνθρωπος να συλλάβει απόλυτες αλήθειες είναι η απελευθέρωση της δημιουργικής του φαντασίας που έγινε νοητή ως η ύψιστη δυνατότητα του ανθρώπινου νου να συλλαμβάνει αρχετυπικά και μη εμπειρικά σχήματα. Ο κόσμος, για τους ρομαντικούς, δεν ήταν ένα δημιούργημα κατασκευασμένο με τέλειες γεωμετρικές αναλογίες και μαθηματικούς υπολογισμούς, προκειμένου να αποκρυπτογραφηθεί με την λογική ανάλυση. Ο κόσμος στην ρομαντική σκέψη έγινε νοητός ως το αποτέλεσμα μιας θεϊκής πνοής, που μόνο μέσα από τις νοητικές

οικογένειά του. Επηρεάστηκε από την σκέψη του Καντ, του Σίλερ, του Σέλλινγκ και του Αύγουστου Σλέγκελ. Όταν επέστρεψε στην Αγγλία μεταλαμπάδευσε την θεωρία του γερμανικού Ρομαντισμού η οποία έγινε έκτοτε το σημείο αναφοράς όλων των Ευρωπαίων ρομαντικών. Αργότερα, και συγκεκριμένα το 1806, ο Κόλλεριτζ γνώρισε προσωπικά τον Τηκ και τον Χούμπολτ. S.T Coleridge, *Η μπαλάντα του γέρου ναυτικού*, μτφ. Βαγγέλης Αθανασόπουλος, 6^η έκδοση, Εκδόσεις Χατζηνικολή, Αθήνα 2003, σελ. 17-21.

²⁰⁷ Περικλής Σ Βαλλιάνος, *Συνείδηση, γλώσσα και ιστορική ζωή: Ερμηνευτικές προσεγγίσεις στην φιλοσοφία των δυο τελευταίων αιώνων*, Πορεία, Αθήνα 2002, σελ. 115.

ανθρώπινες λειτουργίες οι οποίες περιλαμβάνουν υπερβατικές προοπτικές μπορεί να γίνει αντιληπτός.

Πέρα από τον ρομαντικό υπερβατικό ιδεαλισμό υπήρχαν και βουλευσιαρχικές ρομαντικές εκδοχές, οι οποίες απέρριπταν εξολοκλήρου την θέση των ορθολογιστών ότι ο κόσμος είναι μια δημιουργία που διέπεται από μια έμφυτη τάξη και διαθέτει φυσικούς κανόνες. Σύμφωνα με αυτή την εκδοχή της ρομαντικής σκέψης ο κόσμος είναι ένα χάος στο οποίο ο άνθρωπος καλείται να ζήσει επιβάλλοντας συνθήκες τάξης. Προκειμένου να επιβληθούν οι καλύτερες συνθήκες τάξης πρέπει ο άνθρωπος να απορρίψει τα μαθηματικά μοντέλα της ερμηνείας του κόσμου καθώς και τον ορθολογισμό που βασίζεται σε μια μεταφυσική πλάνη (εφόσον φυσική τάξη δεν υπάρχει για να την αναζητήσει η ορθολογιστική σκέψη) και να βασιστεί στην ενστικτώδη εσωτερική του βούληση. Η βούληση δεν είναι καλή ή κακή. Είναι αγνή και καθαρή από την φθορά του ωφελιμισμού που περιλαμβάνει ενσωματωμένη στην ουσία του ο λογικός τρόπος συμπεριφοράς και ανάλυσης. Είναι η έκφραση της εσωτερικής φωνής που εκφράζει την ανιδιοτελή αλήθεια.²⁰⁸

Η κεντρική ρομαντική κριτική -συντηρητική και ελευθεριακή- στην ορθολογιστική φιλοσοφία του Διαφωτισμού υποστήριζε πως οι ορθολογιστές ήταν απλώς κάποιοι μορφωμένοι φανατικοί σχολαστικοί, οι οποίοι προσπαθούσαν να υποτάξουν το μάγμα του πυρήνα της ανθρώπινης ζωής σε κανόνες και μαθηματικούς λογισμούς. Σε λογισμούς που ενώ ήταν απλές κατασκευές της ανθρώπινης νόησης οι ορθολογιστές τις είχαν θεοποιήσει ως αντικειμενικές και μεταφυσικές αλήθειες, με αποτέλεσμα να

²⁰⁸ Ο Περικλής Βαλλιάνος εστιάζει στην περίπτωση του Βύρωνα για να περιγράψει αυτή την φιλοσοφική εκδοχή του Ρομαντισμού, γράφοντας τα εξής.

«Ο «βυρωνικός ήρωας» δεν ήταν απλώς μια ποιητική κατασκευή, αλλά μια συγκλονιστική μαρτυρία πολιτικής άρνησης, η απόρριψη από τον στοχαζόμενο άνθρωπο κάθε εξουσίας, κοινωνικής και συμπαντικής ακόμα.

Η επανάσταση αυτή ενείχε και μια δαιμονική διάσταση. Θραύει τις μήτρες όχι μόνο του πολιτικού κονφορμισμού, αλλά και κάθε κοινωνικής συμβατικότητας, εισάγοντας ένα ήθος αποκλίνουσας συμπεριφοράς που προκαλεί και σκανδαλίζει κάθε εφησυχασμένο, αγελαίο άνθρωπο.[...]

Ο απόλυτος, εγωκεντρικός ηδονισμός καταλήγει εδώ σε μια αριστοκρατική αναρχία, η οποία συνταιριάζεται με την κατάκριση της θεοκρατικής ιδεολογίας και τον κίβδηλο ωφελιμισμό του κυρίαρχου συστήματος [...]. Περικλής Σ Βαλλιάνος, *Συνείδηση, γλώσσα και ιστορική ζωή: Ερμηνευτικές προσεγγίσεις στην φιλοσοφία των δυο τελευταίων αιώνων*, Πορεία, Αθήνα 2002, σελ. 179-180.

προτείνουν την εγκαθίδρυση θεσμών που έπνιγαν την επινοητικότητα, τον αυθορμητισμό και την βούληση του ανθρώπου. Πολύ περισσότερο όταν οι θεσμοί που πρόκριναν οι υποστηρικτές του ορθολογιστικού Διαφωτισμού προορίζονταν να εφαρμοστούν στα κράτη και τις κοινωνίες όλης της οικουμένης.

Διαμορφώθηκε έκτοτε μια επιφύλαξη προς τον ορθολογιστικό Διαφωτισμό που επιβίωσε διαχρονικά στην συντηρητική ευρωπαϊκή πολιτική σκέψη. Σύμφωνα με αυτή την επιφυλακτική ερμηνεία ο ορθολογισμός του Διαφωτισμού προϋποθέτει, «εντελώς αναπόδεικτα, ότι ο ανθρώπινος νους είναι κάτι σαν *τάμπουλα ράζα*: ότι δηλαδή αποτελεί ένα ουδέτερο ‘λογικό’ εργαλείο, [...] ανεπηρέαστο από παραδόσεις, καταναγκασμούς ή προγενέστερες προτιμήσεις και συνήθειες».²⁰⁹ Θεωρήθηκε ότι οι ορθολογιστές έκαναν λάθος όταν θεωρούσαν ότι η λογική είναι ένα εργαλείο που μπορεί, «ανά πάσα στιγμή, να τεμαχίζει ψύχραιμα και αποστασιοποιημένα την εμπειρική πραγματικότητα σε επιμέρους ακολουθίες λογικών προβλημάτων, των οποίων την επίλυση μπορεί να προβαίνει».²¹⁰ Ένας τέτοιος ανθρώπινος ορθολογικός νους για τους συντηρητικούς, «απλώς δεν υφίσταται».²¹¹

Το «πολιτικό έθνος» του Διαφωτισμού και το «πολιτιστικό έθνος» του Ρομαντισμού

Η προοπτική οικουμενικής εφαρμογής των αρχών του φιλελεύθερου ορθολογιστικού Διαφωτισμού κατέστησε αναπόφευκτη την σύγκρουση ανάμεσα στους ρομαντικούς και τους διαφωτιστές διανοητές στο πεδίο που αφορούσε την ερμηνεία και αποσαφήνιση της έννοιας «έθνος». Η αντιπαράθεση των ρομαντικών συντηρητικών με τους φιλελεύθερους διαφωτιστές σε ό,τι αφορά την έννοια «έθνος» είχε δυο πτυχές. Πρώτον, την ερμηνεία του όρου. Και δεύτερον την πολιτική χρήση του όρου «έθνος» στα πλαίσια της ρομαντικής συντηρητικής σκέψης, ως απάντηση στην προοπτική της εφαρμογής των προτύπων του δυτικού φιλελεύθερου Διαφωτισμού σε παγκόσμια κλίμακα.

Ας δούμε αρχικά την αντιπαράθεση των ερμηνειών. Το έθνος αποτέλεσε μια από τις έννοιες που η ερμηνεία της έφερε σε αντιπαράθεση την φιλελεύθερη σκέψη του

²⁰⁹ Παντελής Λέκκας, «Επίμετρο. Ιστορία, πολιτική και φιλοσοφία στο έργο του Μάικλ Όουξοτ», Μάικλ Όουξοτ, *Διαλέξεις για την ιστορία της πολιτικής σκέψης*, μτφ. Παντελής Λέκκας, Εκδόσεις Τόπος, Αθήνα 2019, σελ. 560.

²¹⁰ Ο.π.

²¹¹ Ο.π.

Διαφωτισμού με την συντηρητική πτυχή της σκέψης του Ρομαντισμού. Από την σύγκρουση αυτή προέκυψε μια τομή που διαμόρφωσε σε μεγάλο βαθμό την συνέχεια της διαπάλης των πολιτικών ιδεών της ευρωπαϊκής ιστορίας μέχρι τις μέρες μας. Στην *Encyclopedie* οι Ντιντερό (1713-1784) και Ντ' Αλαμπέρ (1717-1783), εκφράζοντας την πολιτική σκέψη του γαλλικού Διαφωτισμού, όρισαν το έθνος ως «ένα σημαντικό μέγεθος λαού, που κατοικεί σε μια ορισμένη εδαφική έκταση η οποία περικλείεται από ορισμένα όρια, και που υπακούει στην ίδια κυβέρνηση».²¹² Πρόκειται για τον λεγόμενο φιλελεύθερο ή πολιτικό ορισμό του έθνους. Ο Χιουμ (1711-1776), ως διανοητής που εξέφρασε την εμπειριστική πτυχή της βρετανικής εκδοχής του Διαφωτισμού, προχώρησε σε μια ατομικιστική προσέγγιση και υποστήριξε ότι «ένα έθνος δεν είναι παρά μια συγκέντρωση ατόμων».²¹³ Η κεντρική ιδέα των διαφωτιστών, σε κάθε περίπτωση, ήταν ότι το έθνος αποτελεί ένα άθροισμα μεμονωμένων ατόμων που προκύπτει έπειτα από μια λογική συμφωνία συμβίωσης αναμεταξύ τους (κοινωνικό συμβόλαιο). Πρόκειται για την θεωρία του «πολιτικού έθνους» ή του κράτους-έθνους, η οποία δίνει έμφαση στην ελεύθερη βούληση να ενταχθούν σε αυτό των υποκειμένων που το συγκροτούν.²¹⁴

Η πολιτική ανθρωπολογία του Διαφωτισμού αποτέλεσε μια αντιστροφή της αντίληψης περί των κοινωνικών σχηματισμών που υιοθετούσαν παραδοσιακά οι συντηρητικοί κύκλοι. Η διαφορά γίνεται εμφανής στην εννοιολόγηση της έννοιας «λαός». Σύμφωνα με τον Κονδύλη στην μεσαιωνική συνθήκη του συντεχνιακού κράτους των τάξεων, που αποτέλεσε το πρότυπο της συντηρητικής ιδεολογίας πριν ακόμα από τον Διαφωτισμό και τον Ρομαντισμό, ο λαός δεν γινόταν νοητό το σύνολο όλων των ανθρώπων. Λαός ήταν μόνο εκείνοι που είχαν προνόμια και δικαιώματα.²¹⁵ Ο «λαός», ο ηγεμόνας και οι υπόλοιποι άνθρωποι δεν ενώνονταν κάτω από την δύναμη μιας κυρίαρχης κρατικής εξουσίας μέσω ενός κατασκευασμένου δικαίου (κοινωνικού συμβολαίου), όπως αυτής που επιβλήθηκε στα νεώτερα χρόνια. Στο

²¹² Zeev Sternhell, *Ο Αντι-Διαφωτισμός. Από τον 18ο αιώνα ως τον Ψυχρό Πόλεμο*, μτφ. Άννα Καρακατσούλη, Πόλις, Αθήνα 2009, σελ. 347.

²¹³ Ο.π.

²¹⁴ Δημήτρης Βλάχος, *Οι ρίζες του γλωσσικού εθνικισμού*, β' έκδοση, Ρώμη, Θεσσαλονίκη 2021, σελ. 9.

²¹⁵ Παναγιώτης Κονδύλης, *Συντηρητισμός. Ιστορικό περιεχόμενο και παρακμή*, μτφ. Λευτέρης Αναγνώστου, Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης, Ηράκλειο 2015, σελ. 121.

μεσαιωνικό συντεχνιακό κράτος όλες οι κοινωνικές τάξεις γίνονταν αντιληπτές ως μέρη ενός ανώτερου Όλου.²¹⁶ Ο κόσμος παρουσιαζόταν να αποτελεί την υλική αντανάκλαση μιας βαθύτερης ένθεης ιεράρχησης των πραγμάτων. Συνεπώς η κοινωνική διαστρωμάτωση θα έπρεπε να αντανakλά αυτή την συμπαντική ιεραρχική δομή, πράγμα που περιόριζε την έκταση του «λαού» σε συγκεκριμένες κοινωνικές ομάδες και απέκλειε τις κατώτερες. Ταυτόχρονα, όμως, «λαός», ηγεμόνας και κοινωνικά κατώτερα στρώματα ενσωματώνονταν σε μια αντίληψη που τους τοποθετούσε σε ένα υπερβατικό Όλο. Γίνονταν έτσι μέρη ενός ενιαίου κρατικού σώματος με μεταφυσικούς όρους. Αυτή η αντίληψη υποχώρησε σταδιακά και πέρασε οριστικά στο παρελθόν μέσα από την επικράτηση της πολιτικής ανθρωπολογίας του φιλελεύθερου Διαφωτισμού. Στο νέο αστικό κράτος ως «λαός» έγιναν νοητοί όλοι όσοι ήταν πολίτες του. Υπήρξε έτσι μια διεύρυνση του κοινωνικού σώματος που ονομάστηκε λαός και μια αλλαγή της μορφής του. Ο «λαός» δεν ήταν πλέον ένα συλλογικό μέρος ενός κοινωνικού σχηματισμού που αντανakλούσε ένα βαθύτερο κοσμικό Όλο. Ήταν το άθροισμα μεμονωμένων ατόμων που ενώνονταν μόνο κατά βούληση και όχι από κάποιον Θεϊκό κανόνα αλλά από τους νόμους που κατασκεύαζε κάθε κράτος στα πλαίσια της νεώτερης κυριαρχικής εξουσίας. Το νέο κράτος του φιλελεύθερου Διαφωτισμού είχε και έναν νέο «λαό».

Η πολιτική σκέψη του εθνικιστικού Ρομαντισμού αντέκρουσε τα παραπάνω. Σύμφωνα με τον, τρόπον τινά μαθητή του Χάμαν, Γερμανό διανοητή Γιόχαν Γκότφριντ Χέρντερ (1744-1803), οι εθνικότητες «έχουν προκαθορισμένη, κληρονομική ύπαρξη και δεν εξαρτώνται από την ατομική βούληση».²¹⁷ Μολονότι συνδέθηκε με περιβάλλοντα διανοητών του Διαφωτισμού, ο Χέρντερ «απέριπτε ως αφελή την πίστη των πιο γνωστών Γάλλων Διαφωτιστών (d' Alembert, Helvetius, Holbach) ότι η πραγματικότητα υπακούει σε οικουμενικούς, αιώνιους, αντικειμενικούς νόμους, τους οποίους η αντικειμενική έρευνα μπορούσε να ανακαλύψει».²¹⁸ Ο Χέρντερ «έδωσε το προβάδισμα στο ανεξήγητο μυστήριο της

²¹⁶ Ο.π.

²¹⁷ Zeev Sternhell, *Ο Αντι-Διαφωτισμός. Από τον 18ο αιώνα ως τον Ψυχρό Πόλεμο*, μτφ. Άννα Καρακατσούλη, Πόλις, Αθήνα 2009, σελ. 384.

²¹⁸ Δημήτρης Βλάχος, *Οι ρίζες του γλωσσικού εθνικισμού*, β' έκδοση, Ρώμη, Θεσσαλονίκη 2021, σελ.28.

δημιουργικότητας ατόμων και ομάδων»²¹⁹ και καταδίκασε «την τάση του ορθολογισμού να γενικεύει και να θυσιάζει το ανόμοιο και το διαφορετικό στον βωμό των αφαιρέσεων».²²⁰

Άμεση συνέπεια των παραπάνω αντιλήψεων του Χέρντερ ήταν η άρνησή του να αποδεχτεί ότι το έθνος αποτελούσε ένα στάδιο πολιτικής ένωσης μεμονωμένων ατόμων που θα λειτουργούσε ως ενδιάμεσος σταθμός μέχρι η οικουμενική εξάπλωση των ιδεών του δυτικού ορθολογισμού να δημιουργούσε τις πολιτικές συνθήκες ώστε η ανθρωπότητα να περνούσε στην φάση της ένωσης όλων των ανθρώπων σε ένα παγκόσμιο κράτος, σε έναν κοινό τρόπο σκέψης και ζωής, σε μια οικουμενική σύγκλιση προς τα κοινά ιδεώδη της ελευθερίας. Στην σκέψη του Χέρντερ το έθνος έγινε νοητό ως η πρωταρχική συλλογική οντότητα που οι καταβολές της ανιχνεύονται στην ίδια την φύση των ιστορικών πραγμάτων. Σύμφωνα με τον Χέρντερ το να ανήκει κανείς ως αναπόσπαστο μέλος σε μια εθνική κοινότητα, το να συνδέεται με τα υπόλοιπα μέλη της με τους αρραγείς αλλά και αδιόρατους δεσμούς της κοινής γλώσσας, της ιστορικής μνήμης, των κοινών συνηθειών, παραδόσεων και αισθημάτων, είναι μια βασική ανθρώπινη ανάγκη εξίσου φυσική με εκείνη της τροφής και της αναπαραγωγής²²¹ από την οποία είναι αφύσικο να εξέλθει. Η ατομικιστική πολιτική ανθρωπολογία του φιλελεύθερου Διαφωτισμού και οι θεωρίες του κοινωνικού συμβολαίου απορρίφθηκαν αφού το έθνος του Χέρντερ δεν είναι ένα σύνολο ατόμων που αποφασίζει να ζήσει κάτω από κάποιες κοινά παραδεκτές αρχές.

Στην αριστοτελική -σε αυτό το σημείο- σκέψη του Χέρντερ, το έθνος προϋπάρχει του ατόμου. Τα άτομα γεννιούνται, αποκτούν συνείδηση και μεγαλώνουν μέσα στα έθνη τους. Σύμφωνα με τον Χέρντερ είναι εγγενές γνώρισμα της ανθρώπινης ιστορίας η ανθρωπότητα να εξατομικεύεται σε μια ποικιλία διαφορετικών εθνών. Η προσέγγιση του Χέρντερ αποτέλεσε την βάση για την ανάπτυξη της θεωρίας του «πολιτιστικού έθνους» ή του έθνους-κράτους.²²² Έκτοτε, και μέχρι σήμερα, αυτές είναι οι δύο θεωρίες για το έθνος. Από την μία εκείνη του «πολιτιστικού έθνους», που

²¹⁹ Ο.π.

²²⁰ Ο.π., σελ. 28-29.

²²¹ Isaiah Berlin, «Ο αντιδιαφωτισμός», στο *Κόντρα στο ρεύμα. Δοκίμια στην ιστορία των ιδεών*, μτφ. Μαρία. Ν Καστανάρα, Scripta, Αθήνα 2003, σελ. 96.

²²² Δημήτρης Βλάχος, *Οι ρίζες του γλωσσικού εθνικισμού*, β' έκδοση, Ρώμη, Θεσσαλονίκη 2021, σελ.10.

έχει τις καταβολές της στον Διαφωτισμό και είναι ιδεολογικά φορτισμένη με φιλελεύθερες αρχές. Από την άλλη εκείνη του «πολιτιστικού έθνους», που έχει τις καταβολές της στον Ρομαντισμό και είναι φορτισμένη με συντηρητικές ιδεολογικές αρχές.

Η κληρονομιά του Χέρντερ

Μολονότι δεν είναι εύκολο να καταταχθεί ο Χέρντερ στους συντηρητικούς διανοητές²²³ η προσέγγισή του στην έννοια «έθνος» έγινε η αιχμή μιας ρομαντικά συντηρητικής απόπειρας να αποκρουστεί η πιθανότητα της παγκοσμιοποίησης των ιδεών του φιλελεύθερου Διαφωτισμού. Με την εθνικιστική του θεωρία ο Χέρντερ έγινε πρόδρομος και σημείο αναφοράς των μεταγενέστερων συντηρητικών εθνικιστών του Ρομαντισμού.²²⁴ Ασφαλώς, η ιδέα για την κεντρική σημασία του εθνικού πνεύματος στη ανθρώπινη ιστορία δεν εκφράστηκε για πρώτη φορά από τον Χέρντερ.²²⁵ Ωστόσο, όπως παρατήρησε ο Sternhell, μέσα από την σκέψη του Χέρντερ για πρώτη φορά στην ιστορία των πολιτικών ιδεών το εθνικό αίσθημα, η λατρεία του εθνικού παρελθόντος, η κουλτούρα και οι εθνικές παραδόσεις

²²³ «[...] είναι ο εμβριθέστερος κριτικός του Διαφωτισμού, εξίσου σθεναρός με τον Burke ή τον Maistre, αλλά απαλλαγμένος από τις αντιδραστικές προκαταλήψεις τους και από το μίσος τους για την ισότητα και τη αδελφότητα». Στο Isaiah Berlin, *Τρεις κριτικοί του Διαφωτισμού. Vico, Hamman, Herder*, μτφ. Γιώργος Μέρτικας, Κριτική, Αθήνα 2002, σελ. 288.

²²⁴ «Αυτό ίσως, πράγματι, είναι το πρώτο στάδιο μιας εξέλιξης που προορίζεται στα επόμενα στάδια της να γίνει εθνικιστική και σωβινιστική με την πλήρη επιθετική έννοια των όρων. Είτε αυτό είναι ιστορικά και κοινωνιολογικά ορθό είτε όχι, είναι ξεκάθαρο ότι ο Χέρντερ δεν ενστερνιζόταν αυτά τα αισθήματα». Ο.π., σελ 314.

²²⁵ «Η ιδέα για το πνεύμα ενός έθνους ή ενός πολιτισμού ήταν κεντρική όχι μόνο στον Vico ή στον Montesquieu αλλά και στον πασίγνωστο αρθρογράφο Friedrich Karl von Moser, τον οποίο ο Χέρντερ διάβαζε και γνώριζε, στους Bodmer και Breitinger, στους Hamann και Zimmermann. Ο Bollingbroke αναφερόταν στη διαίρεση των ανθρώπων σε εθνότητες ως κάτι το βαθιά ριζωμένο στην ίδια τη Φύση. Από τα μέσα του αιώνα υπήρχαν σε αφθονία εκείνοι που πάθαιναν κελτομανία ή γοτθομανία –αξιοσημείωτη μερίδα Ιρλανδών και Σκώτων [...]. Η πασίγνωστη επιστολή του Rousseau προς τους Πολωνούς, που τους συμβούλευε να αντισταθούν στη βίαιη αφομοίωσή τους από τη Ρωσία μένοντας πιστοί μέχρις εσχάτων στα εθνικά έθιμα και χαρακτηριστικά τους, όσο απαράδεκτη κι αν ήταν για τον κοσμοπολιτισμό της εποχής του, εξέφραζε το ίδιο πνεύμα». Ο.π., σελ. 265.

επιστρατεύτηκαν ενάντια στον φιλελεύθερο ορθό λόγο.²²⁶ Ο Χέρντερ αντιπαρέταξε το έθνος στον ορθολογιστικό οικουμενισμό²²⁷ και διαμόρφωσε μια πολιτική παράδοση στα πλαίσια της οποίας ο Διαφωτισμός, τα ανθρώπινα δικαιώματα και ο ατομικισμός έθεταν σε κίνδυνο το έθνος και την πατρίδα.²²⁸

Ο ορθολογικός τρόπος σκέψης βασίζεται σε καθαρές έννοιες της κοινής ανθρώπινης λογικής. Είναι απαλλαγμένος από παρεισφρήσεις δεδομένων που παράγει η παράδοση, η εθνική ιδιαιτερότητα και, εν γένει, τα μη λογικά στοιχεία του νου. Αυτό που για τους διαφωτιστές ήταν πλεονέκτημα, για τους ρομαντικούς έγινε αντιληπτό ως μειονέκτημα. Μια καθαρά ορθολογιστική παγκόσμια σκέψη προϋποθέτει την απώλεια των γνωρισμάτων που προσδίδει στον ανθρώπινο χαρακτήρα η εθνική ιδιαιτερότητα. Ένας καθαρά ορθολογιστής άνθρωπος είναι ένας «παγκόσμιος» και όχι ένας «εθνικός» άνθρωπος. Ο «παγκόσμιος άνθρωπος», έτσι όπως τον οραματίστηκαν οι διαφωτιστές, έγινε αντιληπτός στην ρομαντική σκέψη ως μια ανθρώπινη μονάδα που είχε αποψιλωθεί από τον πλούτο της προσωπικής συγκρότησης που παρέχουν τα μη λογικά στοιχεία του νου, οι παραδόσεις και οι

²²⁶ Zeev Sternhell, *Ο Αντι-Διαφωτισμός. Από τον 18ο αιώνα ως τον Ψυχρό Πόλεμο*, μτφ. Άννα Καρακατσούλη, Πόλις, Αθήνα 2009, σελ. 366.

²²⁷ Έγραψε ο Χέρντερ με ειρωνικό ο τόνο κατά του διεθνιστικού, φιλελεύθερου Διαφωτισμού. «Πόσο απαράδεκτος (ο καιρός) όταν υπήρχαν ακόμα έθνη και εθνικά χαρακτηριστικά: με μίσος αμοιβαίο, αποστροφή προς τους ξένους, εμμονή με το (εθνικό) κέντρο, με τις προκαταλήψεις των προγόνων, προσκολλημένοι με νύχια και με δόντια σε ένα κομμάτι γης πάνω στο οποίο έχουμε γεννηθεί και πάνω στο οποίο μοιραία θα σαπίσουμε. Ιθαγενείς τρόποι σκέψης, ένας κύκλος ιδεών στενός, αιώνια βαρβαρότητα! Δόξα τω Θεώ που όλα τα εθνικά μας χαρακτηριστικά σβήστηκαν! Αγαπάμε ο ένας τον άλλον, ή καλύτερα, κανένας δεν χρειάζεται να αγαπήσει κανέναν άλλον. Αλληλοεπιδρούμε μεταξύ μας, τελείως αδιάφοροι ο ένας για τον άλλον, με τρόπους, με ευγένεια, γεμάτοι ευτυχία! Μπορεί να μην έχουμε μια πατρική γη και κανέναν (άνθρωπο) αγαπημένο και για τον οποίον θα ζούμε, αλλά είμαστε φίλοι όλων των ανθρώπων και πολίτες του κόσμου. Όλοι οι μονάρχες της Ευρώπης μιλάνε ήδη Γαλλικά και σύντομα θα μιλάμε όλοι μας. Και τότε – ω τι ευτυχία! – η χρυσή εποχή θα είναι και πάλι εδώ, «όταν όλος ο κόσμος θα έχει έναν τρόπο ομιλίας και γλώσσα και θα υπάρχει ένα ποίμνιο και ένας ποιμένας». Εθνικά χαρακτηριστικά, πού εξαφανιστήκατε;» Στο Johann Gottfried Herder, *Another Philosophy of History and Selected Political Writings*, μετάφραση στην ελληνική γλώσσα για τις ανάγκες της διατριβής Σταμάτης Μαμούτος, μτφ. στην αγγλική Ioannis D. Evrigenis and Daniel Pellerin, Hackett Publishing Company, Indianapolis/Cambridge 2004, σελ. 64-65.

²²⁸ Zeev Sternhell, *Ο Αντι-Διαφωτισμός. Από τον 18ο αιώνα ως τον Ψυχρό Πόλεμο*, μτφ. Άννα Καρακατσούλη, Πόλις, Αθήνα 2009, σελ. 384-285.

εθνικοί δεσμοί. Η εκδοχή του ατομικιστικά «παγκοσμιοποιημένου οικουμενισμού» υπήρξε, σύμφωνα με τον Χέρντερ, μια επικίνδυνη προοπτική. Γιατί θα στερούσε από τον άνθρωπο και από την οικουμένη ένα εγγενές τους γνώρισμα. Δηλαδή, την εθνικότητα.²²⁹

Στην σκέψη του Χέρντερ οι πολιτισμικές ολότητες και οι κληρονομίες των εθνικών παραδόσεων απέκτησαν προτεραιότητα σε σχέση με την παγκόσμια εφαρμογή ενός συνόλου κανόνων που αξιώνουν καθολική εγκυρότητα. «Κάθε πολιτισμός έχει το δικό του Schwerpunkt («κέντρο βάρους»), που αν δεν το συλλάβουμε, δεν μπορούμε να κατανοήσουμε τον χαρακτήρα και την αξία του».²³⁰ Ο Berlin σημείωσε ότι, σύμφωνα με τον Χέρντερ, ένα έθνος μπορεί να κατανοεί τους θεσμούς ενός άλλου έθνους μόνο γιατί αντιλαμβάνεται την αξία των δικών του θεσμών για το ίδιο.²³¹ Ο Χέρντερ θεωρούσε ότι «ο κοσμοπολιτισμός είναι η αποβολή όλων εκείνων των στοιχείων που κάνουν κάποιον να είναι όσο το δυνατόν πιο ανθρώπινος, όσο το δυνατόν ο εαυτός του».²³² Σύμφωνα με τον Χέρντερ οι δυνάμεις που διαμόρφωσαν την ανθρώπινη ιστορία ήταν πιο σύνθετες και δεν εμπεριέχονταν στους προκατασκευασμένους τύπους προς παγκόσμια χρήση, που είχαν προκρίνει οι Γάλλοι

²²⁹ «Την ίδια στιγμή, τότε έχει υπάρξει ξανά ο κόσμος τόσο καθολικά διαφωτισμένος όσο είναι σήμερα – και προχωρώντας ακόμα προς όλο και περισσότερη φώτιση; Πριν, η σοφία ήταν πάντοτε στενά εθνική και γι' αυτό έφτανε σε επίπεδα βαθύτερα και διέθετε μεγαλύτερη έλξη, αλλά πόσο πλατύτερα ακτινοβολεί τώρα! Σε ποιο τόπο δεν διαβάζονται όσα έγραψε ο Βολταίρος; Ολόκληρος ο κόσμος σχεδόν ακτινοβολεί με την φωτεινότητα του Βολταίρου!

Πόσο δίχως τέλος φαίνεται να είναι αυτή η κατάσταση! Που, αλήθεια, δεν υπάρχουν ευρωπαϊκές αποικίες και που δεν πρόκειται να υπάρξει καμιά; Όσο περισσότερο μεγαλώνει παντού η αγάπη των βαρβάρων ιθαγενών στο αλκοόλ και τις πολυτέλειές μας, τόσο πιο έτοιμοι γίνονται για να τους προσηλυτίσουμε. Παντού έρχονται πιο κοντά στον πολιτισμό μας, ειδικά διαμέσου του αλκοόλ και της πολυτέλειας και σύντομα – Θεού θέλοντος! – όλα τα ανθρώπινα πλάσματα θα είναι σαν κι εμάς: καλοί, δυνατοί και ευτυχισμένοι (άνδρες)». Johann Gottfried Herder, *Another Philosophy of History and Selected Political Writings*, μετάφραση για τις ανάγκες της διατριβής στην ελληνική γλώσσα Σταμάτης Μαμούτος, μτφ. στην αγγλική Ioannis D. Evrigenis and Daniel Pellerin, Hackett Publishing Company, Indianapolis/Cambridge 2004, σελ.58-59.

²³⁰ Isaiah Berlin, «Ο αντιδιαφωτισμός», στο *Κόντρα στο ρεύμα. Δοκίμια στην ιστορία των ιδεών*, μτφ. Μαρία. Ν Καστανάρα, Scripta, Αθήνα 2003, σελ 95.

²³¹ Ο.π., σελ. 97.

²³² Ο.π.

διαφωτιστές. Για τον Χέρντερ «οι Γερμανοί πρέπει να είναι Γερμανοί και όχι Γάλλοι τρίτης κατηγορίας· ζωή σημαίνει να παραμείνει κανείς εμποτισμένος με τη δική του γλώσσα και παράδοση, το τοπικό αίσθημα· η ομοιομορφία είναι θάνατος».²³³

Ο Χέρντερ αντιπαρέταξε στον ατομικισμό του φιλελευθερισμού την οργανική θεωρία του έθνους. Κατά τον Χέρντερ τα έθνη δεν είναι αθροίσματα ατόμων. Είναι συλλογικοί έμβιοι οργανισμοί. Όπως ένας ανθρώπινος οργανισμός έχει τα μέλη και τα ζωτικά του όργανα έτσι και το έθνος έχει τους ανθρώπους που το αποτελούν. Το έθνος είναι ένας αυτόνομος ζωντανός οργανισμός. Μια αυτόνομη συλλογική προσωπικότητα. Το ίδιο και ο κόσμος στο σύνολό του. Το σύμπαν κατά τον Χέρντερ είναι μια οργανική ολότητα.²³⁴ Μπορεί η γη να είναι ξεχωριστή αλλά εντάσσεται οργανικά στην ολότητα του σύμπαντος. Το ίδιο ισχύει και για τους ανθρώπους. Ο καθένας αποτελεί έναν ξεχωριστό πυρήνα ζωής αλλά εντάσσεται οργανικά στο έθνος του. Αν δεν το έκανε δεν θα υπήρχε σε αρμονία με την οργανικά συνεκτική και εξελισσόμενη κοσμική τάξη των πραγμάτων. Η σύλληψη της ιδέας ότι η κοινωνία είναι ενιαίος ζωντανός οργανισμός αντιπροσώπευσε μια εσκεμμένη επιστροφή σε παλιότερες θεωρήσεις της κοινωνικής ζωής.²³⁵ Ήταν μια αριστοτελική ιδέα που είχαν επεξεργαστεί εκτενώς οι μεσαιωνικοί συγγραφείς.

Σύμφωνα με τον Χέρντερ η εσωτερική συνοχή ενός κοινωνικού οργανισμού όπως είναι το έθνος επιτελείται από την γλώσσα.²³⁶ Το έθνος στην σκέψη του Χέρντερ είναι συνώνυμο με την έννοια «λαός». Στην ρομαντική σκέψη η εννοιολόγηση της λέξης «λαός» μεταβλήθηκε από εκείνη των διαφωτιστών. Οι ρομαντικοί διατήρησαν την συμπερίληψη όλων ανεξαιρέτως των μελών μιας εθνικής κοινότητας στον λαό, όπως έκαναν και οι διαφωτιστές. Ωστόσο ο «λαός» στον Ρομαντισμό δεν ήταν το άθροισμα μεμονωμένων πολιτών του φιλελεύθερου Διαφωτισμού. Ήταν μια ενότητα που υπερέβαινε αυτό το άθροισμα. Στην ουσία ο Ρομαντισμός επανέφερε την

²³³ Ο.π.

²³⁴ Δημήτρης Βλάχος, *Οι ρίζες του γλωσσικού εθνικισμού*, β' έκδοση, Ρώμη, Θεσσαλονίκη 2021, σελ. 31.

²³⁵ Στο Isaiah Berlin, *Τρεις κριτικοί του Διαφωτισμού. Vico, Hamman, Herder*, μτφ. Γιώργος Μέρτικας, Κριτική, Αθήνα 2002, σελ. 266.

²³⁶ Δημήτρης Βλάχος, *Οι ρίζες του γλωσσικού εθνικισμού*, β' έκδοση, Ρώμη, Θεσσαλονίκη 2021, σελ. 39.

μεσαιωνική αντίληψη περί του συντεχνιακού κράτους των συντηρητικών σε μια νέα εκδοχή.

Στον προνεωτερικό συντηρητισμό ήταν ο Θεός που ενσωμάτωνε τον «λαό», τον άρχοντα και τους υπόλοιπους υπηκόους σε μια ενιαία κρατική ολότητα. Στον Διαφωτισμό η μεταφυσική διάσταση είχε εκλείψει και η ενσωμάτωση του «λαού» στο νεώτερο κράτος γινόταν μέσω της αποδοχής του Συντάγματος. Παράλληλα είχε αυξηθεί ο αριθμός των ανθρώπων που περιελάμβανε ο όρος «λαός». Λαός ήταν όλοι όσοι ζούσαν εντός των ορίων ενός κράτους. Στον Ρομαντισμό διατηρήθηκε η συμπερίληψη της ολότητας των πολιτών στην περιγραφή του «λαού» που είχαν προκρίνει οι διαφωτιστές αλλά μεταβλήθηκε εντελώς το εσωτερικό περιεχόμενο του όρου. Στον Ρομαντισμό όλες οι κοινωνικές τάξεις ενός έθνους ήταν ένα, ήταν λαός. Η ενσωμάτωση στην ολότητα του λαού γινόταν μέσω της επίκλησης ενός συλλογικού σώματος που λειτουργούσε ως οργανισμός. Ο «λαός» του Ρομαντισμού δεν ήταν ένα άθροισμα μεμονωμένων πολιτών, όπως ήταν ο «λαός» του Διαφωτισμού. Ο «λαός» του Ρομαντισμού ήταν ένα συλλογικό πρόσωπο. Ο Ρομαντισμός δεν παρουσίασε μόνο μια διαφορετική εκδοχή του έθνους αλλά και μια άλλη εννοιολόγηση του λαού.²³⁷ Σε όλη αυτή την εξέλιξη ο ρόλος του Χέρντερ ήταν καταλυτικός.

Ο ρομαντικός εθνικισμός του Χέρντερ διατήρησε ένα παράθυρο ανοικτό προς τον οικουμενισμό. Όμως πρόκειται για έναν οικουμενισμό πολύ διαφορετικό από εκείνον του φιλελευθερισμού που θεμελιωνόταν στον ατομικισμό και τον ορθό λόγο. Ο Χέρντερ πρόκρινε την ιδέα ότι η διαφύλαξη της διαφορετικότητας των εθνικών πολιτισμών αποτελεί την απαραίτητη προϋπόθεση ώστε να υπηρετηθεί η έννοια του «οικουμενικού» σε μια εκδοχή καλύτερη από εκείνη του ορθολογιστικού Διαφωτισμού. Στο έργο του δεν υπάρχει καμία πίστη στην ανωτερότητα κάποιου

²³⁷ «Ήταν σε αυτό το σημείο, όπως έχει παρατηρηθεί, που ο όρος “Volk” (λαός), απέκτησε ένα πολύ πιο βαρυσήμαντο νόημα από τους αντίστοιχους όρους σε άλλες γλώσσες. Δήλωνε «μια ομάδα ανθρώπων, δεμένων μεταξύ τους από μια υπερβατική «ουσία» [...], γινόμενων ως ένα με την πιο κρυφή φύση του ανθρώπινου όντος και την θεμελιώδη πηγή της δημιουργικότητάς του, των πιο μύχιων συναισθημάτων του, της ατομικότητάς του, της σύνδεσής του με άλλα μέλη του Volk». Για να προσδώσει ακόμα μεγαλύτερη δύναμη και καθαρότητα σε αυτή την οπτική, εισήχθη ένας νέος όρος το “Volksthum” (πολιτική κοινότητα)». Domenico Losurdo, *Nietzsche, the Aristocratic Rebel Intellectual Biography and Critical Balance-Sheet*, μετάφραση για της ανάγκες της διατριβής στην ελληνική γλώσσα Ιωάννης Παπαδημητρόπουλος, μτφ. στην αγγλική Gregor Benton, Leiden/ Boston 2020, σελ. 140.

πολιτισμού ή κάποιου έθνους. Αμφισβήτησε την υπεροχή του ευρωπαϊκού πολιτισμού και θεώρησε ότι θα ήταν απαράδεκτη και αφύσικη η εξάπλωση του ευρωπαϊκού πολιτισμού σε όλη την οικουμένη την οποία πρόκριναν διανοητές του Διαφωτισμού.²³⁸ Ο Χέρντερ αποδέχτηκε ότι κάθε κοινωνία πραγματεύεται οικουμενικά οράματα και ηθικές βλέψεις. Οι εθνικές παραδόσεις είναι «όπως μια εκτυφλωτική ποικιλία άνθεων μέσα σε ένα αχανή κήπο. Είναι όλες αναγκαίες για την συγκρότηση μιας ανθρώπινης κοινότητας ζωής».²³⁹ Ασφαλώς, ο Χέρντερ διευκρίνισε ότι το όραμα αυτό ήταν διαφορετικό από εκείνο των διαφωτιστών, το οποίο αντιλαμβανόταν ως κούφιο κοσμοπολιτισμό και αφύσικη καθολικότητα.²⁴⁰

Η συγκεκριμένη διανοητική πρόσληψη της έννοιας «έθνος» που εγκαινίασε ο Χέρντερ αποτέλεσε τον σπόρο ολόκληρης της παράδοσης των διανοητών και των κινημάτων που υιοθέτησαν τις αρχές του ρομαντικού εθνικισμού μέχρι και σήμερα. Η ρομαντική ερμηνεία του έθνους, παράλληλα με την οικουμενιστική προοπτική, συνήθως συνοδεύεται από την πεποίθηση των διανοητών που την υιοθετούν ότι το έθνος τους έχει ως πεπρωμένο να πρωταγωνιστεί στην ιστορία της ανθρωπότητας. Πρόκειται για μια απόκλιση από την αρχική θεωρία του Χέρντερ η οποία διαμορφώθηκε στο ιστορικό περιβάλλον που προκάλεσε η εκτροπή της Γαλλικής Επανάστασης σε τρομοκρατία και οι Ναπολεόντειοι Πόλεμοι. Ο Ζοζέφ ντε Μαιστρ (1743-1821) υποστήριξε ότι ανάμεσα στους λαούς που έπαιξαν ρόλο στην σύγχρονη ιστορία κανείς άλλος δεν «δέχτηκε πιο ξεχωριστή αποστολή και τις απαραίτητες αρετές για να την πραγματώσει»²⁴¹ από τον γαλλικό. Ο Φίχτε (1762-1814) στους *Λόγους προς το γερμανικό Έθνος* υποστήριξε ότι οι γερμανόφωνοι λαοί της κεντρικής και βόρειας Ευρώπης μπορούν «να φτάσουν στο ύψος της αληθινής ανθρωπότητας μόνο μέσω του κατεξοχή λαού της ανθρωπότητας, δηλαδή των Γερμανών».²⁴² Ο

²³⁸ Ο.π., σελ 60.

²³⁹ Περικλής Σ. Βαλλιάνος, *Συνείδηση, γλώσσα και ιστορική ζωή: Ερμηνευτικές προσεγγίσεις στην φιλοσοφία των δυο τελευταίων αιώνων*, Πορεία, Αθήνα 2002, σελ. 167.

²⁴⁰ Isaiah Berlin, «Ο Αντιδιαφωτισμός», στο *Κόντρα στο ρεύμα. Δοκίμια στην ιστορία των ιδεών*, μτφ. Μαρία. Ν Καστανάρα, Scripta, Αθήνα 2003, σελ 95-96.

²⁴¹ Ζοζέφ ντε Μαιστρ, *Κατά της Γαλλικής Επανάστασης*, μτφ. Τάκης Αθανασόπουλος, Εκδόσεις Καστανιώτη, Αθήνα 1999, σελ. 104-105.

²⁴² Ίωνας Κον, *Πρωτοπόροι φιλόσοφοι. Ιστορική εισαγωγή στη φιλοσοφία. Σωκράτης, Πλάτων, Ντεκάρτ, Σπινόζα, Καντ, Φίχτε*, Γ. Καραγιάννης, Εκάτη, Αθήνα 1998, σελ. 206.

Φίχτε έβαλε πρώτος στο επίκεντρο της πολιτικής του σκέψης την ιδέα της ιεράρχησης των εθνών σε σημαντικά και λιγότερο σημαντικά. Κατά τον Φίχτε οι μόνοι λαοί που διατήρησαν ανόθευτη από ξένα δάνεια την αρχέγονη γλώσσα τους είναι αληθινά έθνη που μπορούν να δημιουργήσουν πολιτισμό ενώ οι λαοί που εγκατέλειψαν την πατρογονική γλώσσα για να υιοθετήσουν λατινικές διαλέκτους έχουν αποκοπεί από τις πνευματικές τους ρίζες και είναι καταδικασμένοι να παράγουν μόνο μιμήσεις πολιτισμού. Συνέπεια αυτής της ιδέας του Φίχτε ήταν να καταστεί πολιτικό αίτημα των απανταχού εθνικιστών τα εδαφικά σύνορα των κρατών να συμπίπτουν με τα γλωσσικά σύνορα ενός έθνους.²⁴³

Αντίστοιχες αντιλήψεις για τον σημαντικό ιστορικό ρόλο και την προτεραιότητα του ελληνικού έθνους ανιχνεύονται στους περισσότερους εκ των Ελλήνων ρομαντικών εθνικιστών διανοητών του 19^{ου} και του 20^{ου} αιώνα.²⁴⁴ Η προτεραιότητα του συλλογικού σώματος που ζει βασισμένο στις εθνικές παραδόσεις έναντι του μεμονωμένου ατόμου και της λογικής του που σχεδιάζει αφηρημένα, καθώς και η παράλληλη συμπίεση μιας οικουμενιστικής προοπτικής του εθνικισμού με την πεποίθηση πολλών εθνικιστών διανοητών ότι το δικό τους έθνος είναι προορισμένο να παίζει έναν ιδιαίτερο ιστορικό ρόλο, αποτελούν ιδέες που συνεχίζουν να υιοθετούνται μέχρι σήμερα. Η πρόσληψη της έννοιας «έθνος» με το περιεχόμενο που της έδωσε ο Χέρντερ και η μεταγενέστερη σκέψη του πολιτικού Ρομαντισμού αποτελεί την πρώτη «θεμελιώδη αρχή» της ιδεολογίας που εξετάζουμε σε αυτή την διατριβή. Θα παρακολουθήσουμε στην συνέχεια τον τρόπο με τον οποίο την επεξεργάστηκε και την υιοθέτησε ο Ίων Δραγούμης.

²⁴³ Στο Δημήτρης Βλάχος, *Οι ρίζες του γλωσσικού εθνικισμού*, β' έκδοση, Ρώμη, Θεσσαλονίκη 2021, σελ 64-67.

²⁴⁴ Βίκυ Καραφουλίδου, «της μεγάλης ταύτης ιδέας». *Όψεις της εθνικής ιδεολογίας 1770-1854*, Πόλις, Αθήνα 2018, σελ. 361-362.

1.B.2) Οι ξεχωριστοί άνθρωποι ως «ήρωες της ιστορίας»

Οι ρομαντικοί ποιητές ως πρότυπα «ξεχωριστών ανθρώπων»

Ο Χέρντερ, επεξεργαζόμενος πτυχές της καντιανής σκέψης, κατέληξε στο συμπέρασμα ότι ο άνθρωπος δεν είναι ένα έλλογο ον που απλώς αισθάνεται ή βούλεται. Ο άνθρωπος αισθάνεται, βούλεται αλλά ταυτόχρονα γνωρίζει τον εαυτό του ως αισθητικό και βουλευτικό υποκείμενο. Σύμφωνα με τον Χέρντερ αυτή η δυνατότητα αυτοσκόπησης που διαθέτει ο άνθρωπος είναι κάτι διαφορετικό από την ετεροκαθοριζόμενη δεκτικότητα της εμπειριστικής ψυχολογίας. Πηγάζει εκ των έσω και αποτελεί την κινητήρια δύναμη όλων των έργων του. Το συμπέρασμα του Χέρντερ ήταν ότι μέσω αυτής της αυτοστοχαστικής δυνατότητας ο άνθρωπος κινητοποιεί τις δυνάμεις που τον κάνουν να επενεργεί με ποιητικό τρόπο πάνω στην μορφή του εξωτερικού κόσμου.²⁴⁵

Βασιζόμενοι σε αυτή την σκέψη οι ρομαντικοί διανοητές αποκατέστησαν τις μη λογικές δυνάμεις του ανθρώπινου νου και αρνήθηκαν ότι η διανοητική πρωτοπορία της οικουμένης απαρτιζόταν από τους ορθολογιστές επιστήμονες του Διαφωτισμού. Η εμπροσθοφυλακή της ανθρώπινης σκέψης, σύμφωνα με τους ρομαντικούς, ήταν οι ποιητές. Όπως γράφει ο Περικλής Βαλλιάνος,

«ο ρομαντικός ποιητής είναι ταυτόχρονα και κριτικός, τόσο των λογοτεχνικών προτύπων τα οποία αποτινάσσει όσο και της κοινωνίας που τα εκτρέφει. [...] Μέσα από τον ποιητή ξεπηδάει και ο φιλόσοφος, και η ποιητική πράξη μετουσιώνεται έτσι σε ένα πρόταγμα για την γενική ανασύνταξη της ζωής».²⁴⁶

Η ιδέα ότι οι ποιητές και οι καλλιτέχνες αποτελούσαν πολιτιστικά πρότυπα της εποχής τους δεν ήταν νέα την περίοδο που έγραφε ο Χέρντερ και -πολύ περισσότερο- όταν την επεξεργάστηκαν οι μεταγενέστεροι ρομαντικοί. Είχε εκφραστεί και παλαιότερα σε διάφορες εκδοχές.²⁴⁷ Ωστόσο στα πλαίσια της ρομαντικής σκέψης απέκτησε μια ιδιαιτερότητα. Ερμηνεύτηκε βάσει της ιδεαλιστικής και αντι-

²⁴⁵ Περικλής Σ. Βαλλιάνος, *Συνείδηση, γλώσσα και ιστορική ζωή: Ερμηνευτικές προσεγγίσεις στην φιλοσοφία των δυο τελευταίων αιώνων*, Πορεία, Αθήνα 2002, σελ. 162.

²⁴⁶ Ο.π., σελ. 128.

²⁴⁷ Isaiah Berlin, *Τρεις κριτικοί του Διαφωτισμού. Vico, Hamman, Herder*, μτφ. Γιώργος Μέρτικας, Κριτική, Αθήνα 2002, σελ. 263.

ορθολογιστικής ανάλυσης του Ρομαντισμού και, κυρίως, αποτέλεσε πολιτικό αίτημα ενός τόσο σημαντικού διανοητικού κινήματος.

Στην πρώιμη κιόλας ρομαντική σκέψη ήταν αποδεκτό ότι οι φυσικοί περιορισμοί κρατούν τους περισσότερους ανθρώπους δέσμιους της υλικής εμπειρίας. Συνεπώς λίγοι καταφέρνουν να δώσουν με επιτυχία την πνευματική μάχη που οι ρομαντικοί θεωρούσαν ότι ήταν απαραίτητη ώστε ένας άνθρωπος να καταστεί «ποιητής». Είναι σαφές ότι η συγκεκριμένη γραμμή σκέψης, ακόμη και αν στην αφετηρία της δεν προοιωνίζε κάτι τέτοιο, θα μπορούσε να καταλήξει στην πρόκριση μιας ελιτιστικής ερμηνείας της πραγματικότητας. Οι «ξεχωριστοί άνθρωποι» της ιστορίας ήταν εκ των πραγμάτων λίγοι. Και στην ρομαντική οπτική γίνονταν αντιληπτοί όχι ως κάποιιοι που ξεχώρισαν λόγω της μεθοδικής δουλειάς και της ορθολογικής προσπάθειας. Όχι ως κάποιιοι, όπως οι φιλόσοφοι και οι επιστήμονες του Διαφωτισμού, στων οποίων την θέση θα μπορούσε να αναχθεί ο οποιοσδήποτε διανοητής ακολουθούσε μια συγκεκριμένη μεθοδολογία και επιδείκνυε την απαραίτητη αφοσίωση σε αυτό τον σκοπό. Ο Νοβάλις (1772-1801) έγραψε χαρακτηριστικά,

«Εκεί που κυριαρχεί αυθεντική ροπή προς τον συλλογισμό, όχι ροπή απλώς προς την σκέψη της μιας ή της άλλης ιδέας, εκεί υπάρχει προοδευτικότητα. Πάμπολλοι λόγιοι στερούνται αυτήν τη ροπή. Έχουν μάθει να περατώνουν και να ακολουθούν, όπως ένας υποδηματοποιός την τέχνη του, χωρίς ποτέ να τους περνά η ιδέα ή να επιδιώκουν να εντοπίσουν το θεμέλιο μιας σκέψης. Όμως η λύση δεν βρίσκεται σε κανέναν άλλο δρόμο. Σε πολλούς αυτή η ροπή διαρκεί ορισμένο χρόνο. Μεγαλώνει και λιγοστεύει, πολύ συχνά με τα χρόνια, συχνά με την ανακάλυψη ενός συστήματος που το αναζητούσαν απεγνωσμένα, για να απαλλαγούν από τον κόπο να συλλογίζονται».²⁴⁸

Οι ρομαντικοί δεν αναγνώρισαν στον επιστήμονα και τον λόγιο με την τυποποιημένη σκέψη τα πρωτεία. Ο «ξεχωριστός άντρας» του Ρομαντισμού έπρεπε να έχει έναν εσωτερικό προσανατολισμό και να νοηματοδοτεί τον κόσμο, σχεδόν εκ του μηδενός, με μια πρωτότυπα μεγαλοφυή δυναμική. Η έμφαση στην εσωτερικότητα, η οποία αποτέλεσε προϋπόθεση της ρομαντικής αντίληψης περί του «ξεχωριστού ανθρώπου», διαθέτει ήδη στην εμβρυακή της μορφή μια εκλεκτικότητα που είναι δύσκολο να αξιολογηθεί με λογικά μετρίσιμα δεδομένα. Και αφήνει

²⁴⁸ Νοβάλις, *Σκέψεις*, μτφ. Συμεών Σταμπουλός, Στιγμή, Αθήνα 2012, σελ. 36.

ανοικτό το παράθυρο σε ερμηνευτικές οδούς οι οποίες είναι εύκολο να καταλήξουν σε συμπεράσματα περί εγγενών γνωρισμάτων και απροσδιόριστων ένθεων δυνάμεων, που στεφανώνουν τις προσωπικότητες των «ξεχωριστών ανθρώπων».

Σε αρχικές εκδοχές αυτής της ιδέας οι «ποιητές», οι «ξεχωριστοί άνθρωποι» δηλαδή, δεν έγιναν αντιληπτοί από τους ρομαντικούς διανοητές ως κάποιιοι που ήταν γεννημένοι απαραίτητα με έναν φυσικό προορισμό να κυβερνήσουν. Παρουσιάστηκαν ως πρωτοπόροι στην οικουμενική προσπάθεια του ανθρωπίνου γένους να κατακτήσει την αυτοπραγμάτωσή του. Αν, παρεμπιπτόντως, κατάφερναν να ηγηθούν στις κοινωνίες τους, θα εξέφραζαν σε μεγαλύτερη πληρότητα το ρομαντικό ιδεώδες. Είναι ενδεικτική της σκέψης του πρώιμου Ρομαντισμού η παρακάτω επισήμανση του Νοβάλις.

«Ανέκαθεν σχεδόν συνδέουμε τον ηγέτη, τον πρώτο πολίτη του κράτους, με τον εκπρόσωπο του πνεύματος [Genius] της ανθρωπότητας, που συντείνει την ενότητα της κοινωνίας ή του λαού [...].

Αποτελεί αναντίρρητη πραγματικότητα ότι οι πλείονες των ηγεμόνων δεν υπήρξαν όντως ηγεμόνες, αλλά συνήθως λίγο πολύ ένα είδος εκπροσώπων του πνεύματος της εποχής τους, και η διακυβέρνηση βρέθηκε, ευλόγως, ως επί το πλείστον σε ανεύθυνα χέρια.

Ένας ακέραιος εκπρόσωπος του πνεύματος της ανθρωπότητας θα μπορούσε αβίαστα να είναι αυθεντικός ιερέας και κατ' εξοχήν ποιητής».²⁴⁹

Ο Νοβάλις παρέθεσε μια κεντρική ιδέα της ρομαντικής πολιτικής σκέψης στο παραπάνω απόσπασμα. Ο ηγεμόνας πρέπει να αντανakλά μια ιδέα της κοσμικής ισορροπίας που βρίσκεται στην απαρχή των πραγμάτων και είναι ανεπηρέαστη από τις εναλλασσόμενες τάσεις της κάθε ιστορικής περιόδου. Πρόκειται για την μεταφορά της φιλοσοφίας του ιδεαλισμού σε μια συντηρητική ανάγνωση της πολιτικής τάξης. Ωστόσο, ο Νοβάλις διαπίστωνε ότι αυτή η ταύτιση του ηγέτη με την εσωτερική κοσμική ισορροπία είχε διαταραχθεί και οι περισσότεροι ηγέτες ήταν απλά εκπρόσωποι του μεταβαλλόμενου πνεύματος της εποχής τους και όχι εκπρόσωποι μιας πρωταρχικής αναλλοίωτης αληθινής κοσμικής ιδέας. Ένας ιερέας που θα ήταν ταυτόχρονα και ποιητής, ένας ιεροφάντης της ρομαντικής διάνοησης δηλαδή, θα μπορούσε να συλλάβει αυτή την πρωταρχική αναλλοίωτη συνθήκη και να την εκφράσει, σύμφωνα με τον Νοβάλις.

²⁴⁹ Ο.π., σελ. 45-46.

Η έννοια του «ήρωα» στην σκέψη του Καρλάιλ

Με το πέρασμα του χρόνου, κι έπειτα από ζυμώσεις που υπέστη η αρχική ιδέα, το πρότυπο του «ξεχωριστού ανθρώπου» ειδώθηκε στα πλαίσια της αντιδιαφωτιστικής ρομαντικής σκέψης μέσα από επιμέρους αναγνώσεις. Η εκδοχή του πρωτοπόρου «ποιητή» έδωσε την θέση της σε εκείνη του «ήρωα». Ωστόσο το αρχικό νόημα δεν διαφοροποιήθηκε ριζικά. Απλώς απέκτησε μεγαλύτερη ένταση. Ο ρομαντικός διανοητής που αποκρυστάλλωσε αυτό τον εννοιολογικό μετασχηματισμό ήταν ο Τόμας Καρλάιλ (1795-1881). Θεμελιακά στοιχεία της φιλοσοφίας της ιστορίας του Καρλάιλ ήταν τα εξής. Πρώτον ότι η κοινωνία υπόκειται σε μια αέναη μεταμόρφωση κατά το πέρασμα των αιώνων. Και δεύτερον ότι οι εμπνευστές αυτής της μεταμόρφωσης είναι πάντοτε κάποιοι «ξεχωριστοί άνθρωποι». Ο Καρλάιλ απέδωσε σε αυτούς τους «ξεχωριστούς ανθρώπους» τον όρο «ήρωες».

Ούτε ο όρος «ήρωας» ούτε το περιεχόμενό του ήταν πρωτότυπες συλλήψεις του Καρλάιλ. Η έννοια «ήρωας» έχοντας περιεχόμενο το οποία ομοιάζει αρκετά με εκείνο που της έδωσε ο Καρλάιλ ήταν προς χρήση τουλάχιστον από τον 17^ο αιώνα.²⁵⁰ Όμως ο Καρλάιλ, όπως είχε συμβεί με τον Χέρντερ και τον όρο «έθνος», πρόσθεσε στην εννοιολόγηση του όρου «ήρωας» δύο νέα ουσιώδη στοιχεία. Πρώτον συνέδεσε την αποστολή του «ήρωα» όχι μόνο με την επιβολή του ως ηγέτη ενός κράτους αλλά και με το ίδιο το ιστορικό πεπρωμένο του συνόλου της ανθρωπότητας. Δεύτερον, σε μια ιστορική περίοδο που η δημοκρατία είχε κλονίσει την αφοσίωση στην αποδοχή της απόλυτης ηγεσίας του ενός προσώπου, ο Καρλάιλ δημιούργησε τις διανοητικές συνθήκες ώστε μεταγενέστερες αναγνώσεις και επεξεργασίες της σκέψης του να οδηγήσουν στην διαμόρφωση ενός πολιτικού αιτήματος το οποίο πρόκρινε την δημόσια αποδοχή της πίστης στην αδιαμφισβήτητη «χαρισματική ηγεσία».

Οι «ήρωες» έγιναν αντιληπτοί από τον Καρλάιλ, ως απεσταλμένοι του Θεού, που μόνον αυτοί από όλους τους ανθρώπους μπορούσαν να συλλάβουν την ιεράρχηση της «εσωτερικής πραγματικότητας» του σύμπαντος²⁵¹. Κατά το παρελθόν «ήρωες» μπορεί να ονομάζονταν θεοί, όπως ο Όντιν, προφήτες, όπως ο Μωάμεθ, ιερείς, όπως ο Λούθηρος, ή ποιητές, όπως ο Σαίξπηρ. Η ιδιότητα δεν είχε σημασία. Όπως έγραψε

²⁵⁰ Μπαλτάσαρ Γκρασιάν, *Ο Ήρωας*, μτφ. Φίλιππος Δ. Δρακονταειδής, Βιβλιοπωλείο της Εστίας, Αθήνα 2005, σελ.55-58 και 93-95.

²⁵¹ Zeen Sternhell, *Ο Αντι-Διαφωτισμός. Από τον 18ο αιώνα ως τον Ψυχρό Πόλεμο*, μτφ. Άννα Καρακατσούλη, Πόλις, Αθήνα 2009, σελ. 335.

ο Καρλάιλ στην πρώτη κιόλας παράγραφο του έργου *Οι Ηρωες στη Λατρεία και την Ιστορία*,

«Θα προσπαθήσωμεν να είπωμεν ολίγα τινά περί των μεγάλων ανδρών, περί του τρόπου της εμφανίσεώς των εν μέσω της κινήσεως του ανθρωπίνου κόσμου, περί της μορφής, ην έσχον εις την ιστορίαν της ανθρωπότητος, περί των ιδεών, ας οι άνθρωποι εμόρφωσαν περί αυτών, περί του έργου, το οποίον συνετέλεσαν. Με άλλας λέξεις θα ομιλήσωμεν περί των ηρώων».²⁵²

Ο Καρλάιλ δεν απέρριψε την σημασία των εξωτερικών παραγόντων στην διαμόρφωση της ανθρώπινης ιστορίας. Την αξιολόγησε, όμως, σε ένα υποδεέστερο επίπεδο από εκείνο που την τοποθετούσαν τα εμπειριστικά, τα ωφελιμιστικά και τα υλιστικά διανοητικά ρεύματα. Ο Καρλάιλ έστρεψε τους φακούς της προσοχής του σε αυτά που αντιλαμβανόταν ως ενδότερα της ανθρώπινης υπόστασης. Παρουσίασε τους «ξεχωριστούς ανθρώπους» ως διαμορφωτές του ιστορικού βίου οι οποίοι διέθεταν δυνατότητες, σε μεγάλο βαθμό, αυτονομημένες από εκείνες των ιστορικών και κοινωνικών πλαισίων της εποχής τους. Η διαφωνία του με όσους θεωρούσαν ότι οι «ξεχωριστοί άνθρωποι» είναι και αυτοί άνθρωποι των καιρών τους που απλώς έγιναν πρωταγωνιστές των ιστορικών δρώμενων γιατί κατάφεραν να ανταποκριθούν με κατάλληλο τρόπο στις απαιτήσεις της ιστορικής συγκυρίας, φαίνεται στο παρακάτω απόσπασμα.

«Μιλήστε με ένα οποιονδήποτε ανθρωπάκο για μια υψηλή, μεγαλειώδη Μεταρρύθμιση [...] και αμέσως θα αρχίσει τις μετρήσεις [...] Πως δηλαδή οι «οι περιστάσεις των καιρών» απαιτούσαν έναν ανάλογο χαρακτήρα και τον βρήκαν, υποτίθεται, να στέκεται πάνοπλος και πανέτοιμος να εκτελέσει το έργο του. Πως οι ίδιες «περιστάσεις των καιρών» τον δημιούργησαν, τον διαμόρφωσαν, τον οδήγησαν ήσυχα προς το αποτέλεσμα. Πως με απλά λόγια, αν ήταν εκεί αυτός ο ανθρωπάκος θα μπορούσε να είχε συμπεριφερθεί κατά παρόμοιο τρόπο! Διότι αυτό που τα κάνει όλα είναι «η δύναμη των περιστάσεων»· η δύναμη ενός ανθρώπου δεν μπορεί να κάνει τίποτα».²⁵³

Στο παραπάνω απόσπασμα, διαμαρτυρήθηκε γιατί οι σύγχρονές του διανοητικές τάσεις αδυνατούσαν να συλλάβουν εκείνο που ο ίδιος αντιλαμβανόταν ως πρώτη ύλη της ανθρώπινης ιστορίας. Δηλαδή την εγγενώς και χαρισμένη από την φύση υπέρτερη

²⁵² Θωμά Καρλάιλ, *Οι Ηρωες*, μτφ. Ανδρέας Γ. Δαλέζιος, Γ.Ι. Βασιλείου, Αθήναι 1924, σελ. 5.

²⁵³ Thomas Carlyle, *Σημεία των Καιρών*, μτφ. Σπύρος Δενδρινός. Β έκδοση, Ροές, Αθήνα 2009, σελ 65.

αξία των «ξεχωριστών ανθρώπων». Στις αμέσως επόμενες αράδες του συγκεκριμένου δοκιμίου, στο οποίο εκφράζει με συνοπτικά μηνυματοδοτική ακρίβεια το σύνολο, σχεδόν, των φιλοσοφικών και πολιτικών του ιδεών, αναφέρει τα εξής χαρακτηριστικά.

«Φανταζόμαστε την κοινωνία σαν μια «Μηχανή» και ότι η αντιπαράθεση μεταξύ των πνευμάτων γίνεται με τους ίδιους όρους, όπως και η αντιπαράθεση των σωμάτων. Επομένως δύο ή το πολύ δέκα μικρά μυαλά πρέπει να είναι ισχυρότερα από ένα μεγάλο. Αξιοσημείωτος παραλογισμός! Η καθαρή αλήθεια [...] είναι πως τα πνεύματα αντιπαράτιθενται με ένα εντελώς διαφορετικό τρόπο. Ένας άνθρωπος με ανώτερη Σοφία, με μίαν άγνωστη έως τώρα πνευματική Αλήθεια μέσα του, είναι ισχυρότερος όχι από δέκα ανθρώπους που δεν την έχουν ή από δέκα χιλιάδες, αλλά από όλους όσοι δεν την έχουν. Αυτός στέκει ανάμεσά τους με μίαν εντελώς αιθέρια, αγγελική δύναμη, σαν να κρατά ένα σπαθί από το οπλοστάσιο του Ουρανού».²⁵⁴

Ο Καρλάιλ εστίασε σε έναν όρο που είχε χρησιμοποιήσει εκτενώς ο Χέρντερ και άλλοι ρομαντικοί για να ασκήσουν κριτική στις συνέπειες της επικράτησης του ορθολογιστικού Διαφωτισμού. Ο Χέρντερ είχε υποστηρίξει ότι η επικράτηση των ιδεών του Διαφωτισμού είχε οδηγήσει στην επιβολή ενός αφύσικου «μηχανικισμού».²⁵⁵ Μεταγενέστεροι Γερμανοί ρομαντικοί επεξεργάστηκαν περαιτέρω αυτή την διαπίστωση.²⁵⁶ Ο Καρλάιλ χαρακτήρισε την νεωτερικότητα ως «Mechanical Age» και υποστήριξε ότι συνολικά ο μηχανιστικός τρόπος ύπαρξης του νεωτερικού ανθρώπου εμφανίστηκε σε πολλαπλά επίπεδα της κοινωνικής ζωής και ρύθμισε το θεσμικό πλέγμα των κρατών. Κατά τον Καρλάιλ το «θλιβερό και μισητό αποτέλεσμα αυτής της ολόπλευρης επιβολής του μηχανικού στοιχείου είναι ένας

²⁵⁴ Ο.π.

²⁵⁵ Johann Gottfried Herder, *Another Philosophy of History and Selected Political Writings*, μτφ. Ioannis D. Evrigenis and Daniel Pellerin, Hackett Publishing Company, Indianapolis/Cambridge 2004, σελ. 49-51.

²⁵⁶ Ο Domenico Losurdo αναφέρει ότι ο Φρίντριχ Σλέγκελ υποστήριξε πως οι κοινωνίες που γεννήθηκαν από τις νεωτερικές συνθήκες μετά την Γαλλική Επανάσταση είναι μηχανικές και βασίζονται σε διαγράμματα και στατιστικά στοιχεία. Domenico Losurdo, *Hegel and the Freedom of Moderns*, Duke University Press, Durham North Carolina 2004, σελ. 293.

κόσμος χωρίς ψυχή»,²⁵⁷ που η κατωτερότητά του σε σύγκριση με το παρελθόν επιβεβαιώνεται από την γνώση ότι τα μεγαλύτερα επιτεύγματα της ιστορίας δεν έχουν προκύψει βάσει μηχανικών αρχών αλλά χάρη στην βούληση να πραγματοποιηθούν ηθικές και αισθητικές αξίες.²⁵⁸

Ο Καρλάιλ επικαλέστηκε τον «ξεχωριστό άνθρωπο» όχι μόνο στο ερμηνευτικό του σχήμα για την ανθρώπινη ιστορία αλλά και στις πολιτικές του προτάσεις. Σύμφωνα με τον Καρλάιλ οι κοινωνίες πρέπει να κατευθύνονται από οργανωμένες ελίτ. Όταν δεν συμβαίνει αυτό η ίδια η φυσική τάξη οδηγεί σε νέες επαναστάσεις μέχρι μια καινούργια ικανή ελίτ να φέρει την πραγματικότητα σε αντιστοιχία με αυτό που οι συντηρητικοί διανοητές αντιλαμβάνονταν ως βαθύτερη κοσμική τάξη του σύμπαντος.²⁵⁹ Προκειμένου να έβρισκε η Βρετανία τον σωστό ιστορικό της προορισμό ο Καρλάιλ υποστήριξε ότι έπρεπε να διαμορφωνόταν μια νέα αριστοκρατία. Μια αριστοκρατία η οποία δεν θα είχε κληρονομικούς τίτλους ευγενείας αλλά θα εσωτερίκευε αξίες που θα πρόκριναν ένα νέο ηρωικό ιδανικό της ζωής.²⁶⁰ Αυτή η νέα αριστοκρατία θα μπορούσε να βασιστεί σε βιομήχανους που θα ξεπερνούσαν τα καπιταλιστικά τους χαρακτηριστικά²⁶¹ καθώς και σε ανθρώπους άλλων κοινωνικών τάξεων που θα απέρριπταν την δημοκρατία. Το όραμα της νέας αριστοκρατίας του Καρλάιλ δεν ήταν εξαρτημένο από προγενέστερες ταξικές τομές. Η νέα αριστοκρατία έπρεπε να γίνει πρωτίστως μια διδάσκουσα, πέρα από κυβερνώσα, ελίτ. Αυτό προϋπέθετε ότι στην νέα αριστοκρατία θα είχαν πρωταγωνιστικό ρόλο οι άνθρωποι των γραμμάτων,²⁶² οι οποίοι θα έδιναν τον

²⁵⁷ Παναγιώτης Κονδύλης, *Συντηρητισμός. Ιστορικό περιεχόμενο και παρακμή*, μτφ. Λευτέρης Αναγνώστου, Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης Ηράκλειο 2015, σελ. 520.

²⁵⁸ Ο.π.

²⁵⁹ Thomas Carlyle's collected works, Library edition in thirty volumes. VOL. XIII. *Past and Present*, London: Chapman and Hall (LIMITED), σελ. 337, διαθέσιμο στην ηλεκτρονική διεύθυνση https://www.gutenberg.org/cache/epub/26159/pg26159-images.html#Page_333

²⁶⁰ Παναγιώτης Κονδύλης, *Συντηρητισμός. Ιστορικό περιεχόμενο και παρακμή*, μτφ. Λευτέρης Αναγνώστου, Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης, Ηράκλειο 2015, σελ 524.

²⁶¹ Thomas Carlyle's collected works, Library edition in thirty volumes. VOL. XIII. *Past and Present*, London: Chapman and Hall (LIMITED), σελ. 339-340, διαθέσιμο στην ηλεκτρονική διεύθυνση https://www.gutenberg.org/cache/epub/26159/pg26159-images.html#Page_333

²⁶² Παναγιώτης Κονδύλης, *Συντηρητισμός. Ιστορικό περιεχόμενο και παρακμή*, μτφ. Λευτέρης Αναγνώστου, Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης, Ηράκλειο 2015, σελ 525.

κατάλληλο ιστορικό προσανατολισμό στο έθνος και ταυτόχρονα θα διαπαιδαγωγούσαν τον λαό.

Στην σκέψη του Καρλάιλ εκκολάφθηκε ο σπόρος τόσο της ιδέας για την αξία της «χαρισματικής ηγεσίας» όσο και η αντίληψη περί της ιστορικής σημασίας των κοινωνικών και πολιτικών ελίτ. Η ιδέα ότι υπάρχουν εκ φύσεως «ξεχωριστοί άνθρωποι», οι οποίοι γεννιούνται με την έμφυτη ικανότητα να οδηγούν τις κοινωνίες στο ιστορικό τους πεπρωμένο, αποτελεί την δεύτερη «θεμελιακή αρχή» της ιδεολογίας που ερευνούμε στα πλαίσια αυτής της διατριβής και την οποία επεξεργάστηκε ο Ίων Δραγούμης.

1.B.3) Η κριτική της φιλελεύθερης νεωτερικότητας στο όνομα των αξιών της «παράδοσης»

Η παράδοση ως έννοια της συντηρητικής σκέψης

Η κριτική του φιλελεύθερου Διαφωτισμού στο όνομα αξιών της προνεωτερικής ευρωπαϊκής παράδοσης υφίσταται από τις απαρχές της αντιφιλελεύθερης σκέψης του πολιτικού Ρομαντισμού μέχρι σήμερα. Ο ακριβής τρόπος χρήσης του όρου «παράδοση» σε αυτή την περίπτωση χρειάζεται διευκρίνηση. Ασφαλώς δεν πρόκειται για μια χρήση του όρου «παράδοση» με την έννοια των απλών πολιτιστικών κεκτημένων του παρελθόντος. Ο όρος «παράδοση» χρησιμοποιείται ως αντίπαλο δέος της ιδεολογίας του νεωτερικού φιλελευθερισμού.

Στην συντηρητική πολιτική σκέψη η επίκληση της παράδοσης συνδέθηκε με την αναπόληση των συνθηκών ζωής και των αξιών της προνεωτερικής κοινότητας. Της κοινότητας που «δεν ξεπερνούσε τα όρια της οικογένειας, του χωριού, της ενορίας, της αυλής του τοπικού άρχοντα, της συντεχνίας στις πόλεις [...]. Ο κοινοτικός χαρακτήρας της καθημερινής ζωής αφορούσε στα πάντα: δραστηριότητες οικονομικές, πολιτικές, πνευματικές, εντελώς ιδιωτικές. Υποχρεώσεις και δικαιώματα ήταν όλα γνωστά, πατροπαράδοτα, αδιαμφισβήτητα».²⁶³ Ταυτόχρονα η παραδοσιακή κοινότητα πιστώθηκε το πλεονέκτημα της οντολογικής ασφάλειας που παρείχε μέσω της θρησκείας. Στα πλαίσια των παραδοσιακών κοινωνιών οι δυσκολίες της ζωής δεν αγνοήθηκαν ούτε παραβλέφθηκαν αλλά νοσηματοδοτήθηκαν από την παραδοσιακή θρησκεία με τρόπο που τις κατέστησε μέρος του σύμπαντος κόσμου και της φυσικής τάξης πραγμάτων.²⁶⁴ Το αποτέλεσμα ήταν να υπάρξει μια συλλογική συνοχή που προσέφερε η θρησκεία, όχι απαραίτητα με το περιεχόμενο του εκάστοτε δόγματός της αλλά με τις καθολικές και αναντίρρητες παραδοχές που βοηθούσε να ριζώσουν στην ανθρώπινη συνείδηση.²⁶⁵

²⁶³ Παντελής Λέκκας, «Επίμετρο. Ιστορία, πολιτική και φιλοσοφία στο έργο του Μάικλ Όουξοτ», Μάικλ Όουξοτ, *Διαλέξεις για την ιστορία της πολιτικής σκέψης*, μτφ. Παντελής Λέκκας, Εκδόσεις Τόπος, Αθήνα 2019, σελ. 584.

²⁶⁴ Παντελής Λέκκας, *‘Ο πύργος της Βαβέλ’ του Μάικλ Όουξοτ. Ερμηνεία ενός φιλοσοφικού διηγήματος*, Εκδόσεις Τόπος, Αθήνα, 2022, σελ. 57.

²⁶⁵ Ο.π., σελ. 117.

Αυτή ήταν, σε γενικές γραμμές, η κεντρική ιδέα που υιοθέτησαν οι συντηρητικοί διανοητές για την παραδοσιακή κοινότητα ως αντίποδα της υλιστικής νεωτερικής κοινωνίας του αστικού κράτους. Ωστόσο πάνω σε αυτό τον πυρήνα της κοινής συντηρητικής παραδοχής προστέθηκαν αλληπάλληλες προσθήκες από τους ρομαντικούς διανοητές. Η συνοχή, η οργανικότητα και η ασφάλεια του σχήματος που διαμόρφωσε η συντηρητική σκέψη για την παραδοσιακή κοινότητα μεταφέρθηκε σε πολλές διαφορετικές εποχές και παραδείγματα. Η «παράδοση» την οποία επικαλούνταν οι αντιδιαφωτιστές ρομαντικοί διανοητές αποτέλεσε μια σύνθεση επιλεγμένων πολιτικών ιδεών και πρακτικών του προνεωτερικού παρελθόντος που ήρθαν σε αντιπαράθεση με τις προτάσεις του φιλελεύθερου Διαφωτισμού. Η σύνθεση αυτή των επιλεγμένων πολιτικών ιδεών και πρακτικών του προνεωτερικού παρελθόντος απλώθηκε σε ένα ευρύ φάσμα. Μπορεί να εστίασε στην μεσαιωνική πόλη-κράτος αλλά και να περιελάμβανε ιστορικές αναφορές στην περίοδο που προηγήθηκε της Γαλλικής Επανάστασης. Μπορεί να αντιπαρέθεσε στην φιλελεύθερη νεωτερικότητα αρχαία πολιτεύματα ή και φανταστικές συνθέσεις διαφόρων σημείων της προνεωτερικής ιστορίας, ακόμη και της μυθολογίας.

Οι Michael Löwy και Robert Sayre υποστηρίζουν ότι ο Ρομαντισμός είναι μια συγκεκριμένη εκδοχή κριτικής του σύγχρονου κόσμου και υπογραμμίζουν ότι ένα από τα σημεία της ρομαντικής κριτικής βασίζεται στην σχεδόν μεταφυσική εμπειρία μιας απώλειας. Η ρομαντική θεώρηση περιλαμβάνει την πεποίθηση ότι στην νεωτερική πραγματικότητα έχει χαθεί κάτι πολύτιμο τόσο σε ατομικό όσο και σε πανανθρώπινο επίπεδο. Το σύγχρονο παρόν στερείται ουσιαστικών ανθρωπίνων αξιών οι οποίες έχουν αλλοτριωθεί. Συνεπώς η νοσταλγία του παρελθόντος και η καταφυγή στην παράδοση αποτελεί μια απάντηση του Ρομαντισμού σε αυτή την απώλεια. Στην ρομαντική αντίληψη αυτό που λείπει από το παρόν υπήρχε πρωτίτερα σ' ένα παρελθόν, το οποίο, όμως, δεν είναι συγκεκριμένα προσδιορισμένο. Η ρομαντική νοσταλγία κατευθύνεται προς ένα προ-καπιταλιστικό παρελθόν όπου το σύγχρονο κοινωνικό-οικονομικό σύστημα δεν ήταν πλήρως ανεπτυγμένο. Το παρελθόν που γίνεται αντικείμενο της νοσταλγίας μπορεί να είναι μυθολογικό (Εδέμ, Χαμένη Ατλαντίδα), μια έμπνευση κάποιου φανταστικού κόσμου αποτυπωμένη σε έργα της φανταστικής λογοτεχνίας, ο μεσαιώνας, η ελληνική αρχαιότητα, το προεπαναστατικό γαλλικό καθεστώς, εν γένει ιστορικά μοτίβα που προϋπήρχαν της άνθισης του φιλελεύθερου εκσυγχρονισμού και εξιδανικεύονται από την ρομαντική

φαντασία. Όπως εξηγούν οι Michael Löwy και Robert Sayre, η ρομαντική αντίληψη διαλέγει μια στιγμή του παρελθόντος όπου δεν είχαν εμφανιστεί ακόμη παθογένειες της νεωτερικότητας και την διαμορφώνει σε ενσάρκωση των ρομαντικών προσδοκιών. Έτσι εξηγείται και το παράδοξο η ρομαντική παραδοσιοκρατία να τροφοδοτεί προτάσεις και οράματα για το μέλλον. Η εικόνα ενός καλύτερου μέλλοντος εγγράφεται στην επίκληση της προκαπιταλιστικής εποχής.²⁶⁶

Ο Παναγιώτης Κονδύλης υποστήριξε ότι η επίκληση της παράδοσης εκ μέρους των ρομαντικών αντιδιαφωτιστών αποτέλεσε μια συνέχεια του ιδεολογικού προσανατολισμού των προγενέστερων συντηρητικών, βάση του οποίου ήταν η υπεράσπιση της μεσαιωνικής *societas civilis*. Κατά τον Κονδύλη δεν είναι η αντίθεση με τον Διαφωτισμό το κύριο συστατικό στοιχείο για την γέννηση της ιδεολογίας του συντηρητισμού.²⁶⁷ Οι απαρχές της συντηρητικής ιδεολογίας είναι προγενέστερες, συνδέονται άρρηκτα με τα συμφέροντα της τάξης των αριστοκρατών στην πολιτική τους συναλλαγή με τους μονάρχες αρχικά και στην αντιπαράθεσή τους με το σύγχρονο κράτος στην συνέχεια. Το συμπέρασμα του Κονδύλη είναι ότι οι δύο βασικές αρχές της συντηρητικής ιδεολογίας συγκροτήθηκαν γύρω από την υπεράσπιση της μεσαιωνικής *societas civilis*. Πρώτον η άρνηση αναγνώρισης της αρμοδιότητας να δημιουργεί κανείς δίκαιο εκ του μηδενός.²⁶⁸ Το δίκαιο της *societas civilis* παρουσιαζόταν ως μια αποτύπωση του κοσμικού νόμου με τον οποίο έπλασε ο Θεός τον κόσμο και συνεπώς θα έπρεπε να οικοδομείται πάνω σε αυτό που οι συντηρητικοί της αριστοκρατικής τάξης αντιλαμβάνονταν ως θεϊκό σχέδιο της δημιουργίας. Δεύτερον, το κράτος των νεώτερων χρόνων, όχι μόνο το αστικό αλλά ακόμη και εκείνο της απόλυτης μοναρχίας σε πολλές περιπτώσεις, ήταν εξ αρχής δομημένο λάθος. Γιατί στους κόλπους του η κυριαρχική εξουσία αναφερόταν σε έναν απόλυτο ηγεμόνα, σε μια συνέλευση αντιπροσώπων ή σε έναν λαό που και οι τρεις βασιζόνταν σε ένα κατασκευασμένο δίκαιο και όχι στην μεταφυσική προσήλωση στο θεϊκό σχέδιο της κοσμικής ιεραρχίας.²⁶⁹ Σύμφωνα με τον Κονδύλη όλη η

²⁶⁶ Michael Löwy–Robert Sayre, *Εξέγερση και Μελαγχολία. Ο ρομαντισμός στους αντίποδες της νεωτερικότητας*, μτφ. Δέσποινα Καββαδία, Εναλλακτικές Εκδόσεις, Αθήνα 1999, σελ. 92-94.

²⁶⁷ Παναγιώτης Κονδύλης, *Συντηρητισμός. Ιστορικό περιεχόμενο και παρακμή*, μτφ. Λευτέρης Αναγνώστου, Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης, Ηράκλειο 2015, σελ. 429.

²⁶⁸ Ο.π., σελ. 120.

²⁶⁹ Ο.π.

συντηρητική επιχειρηματολογία επίκλησης της παράδοσης κατά του νεωτερικού κράτους βασίζεται σε αυτές τις δύο αρχές και υπήρχε πριν τον Ρομαντισμό.

Η παράδοση ως έννοια του ρομαντικού συντηρητισμού

Στα τέλη του 18^{ου} αιώνα η σύνδεση του συντηρητισμού με τον Ρομαντισμό, υπό την επήρεια της ισχύος του νέου λόγου που είχε αναπτύξει ο Διαφωτισμός, οδήγησε τους συντηρητικούς στην υιοθέτηση της νέας, κοσμικής και αμεσότερης γλώσσας των φιλελεύθερων αντιπάλων τους σε μια απόπειρα εκσυγχρονισμού των παραδοσιακών συντηρητικών επιχειρημάτων.²⁷⁰ Κάπου εκεί εντόπισε ο Κονδύλης και την αρχή του ουσιαστικού τέλους του κλασικού πρωταρχικού συντηρητισμού εφόσον το κοινωνικό υποκείμενο που εξέφραζε η συντηρητική ιδεολογία ολοκλήρωνε τον πολιτικό και ιστορικό του βίο.²⁷¹ Ωστόσο η κριτική της φιλελεύθερης νεωτερικότητας στο όνομα ιδεών της παράδοσης συνέχισε να υφίσταται μέσα από τον συντηρητικό Ρομαντισμό. Ο Κονδύλης θεώρησε ότι οι συντηρητικοί και οι αντιδραστικοί διανοητές του Ρομαντισμού ήταν διανοητές που εκσυγχρόνισαν και ριζοσπαστικοποίησαν τον παλαιότερο κλασικό συντηρητικό λόγο. Ανάμεσα στα άλλα αυτή η ριζοσπαστικοποίηση περιελάμβανε και έναν πρωταγωνιστικό πολιτικό ρόλο για τους διανοητές, που η κοινωνική τάξη της αριστοκρατίας μέσα από την ιδεολογία του κλασικού συντηρητισμού δεν αναγνώριζε.²⁷²

Μετά την κατάρρευση της ιδεολογίας του κλασικού συντηρητισμού ορισμένες από τις κεντρικές της ιδέες κληρονομήθηκαν από την μεταγενέστερη ιδεολογία του αντιδιαφωτιστικού Ρομαντισμού. Οι ιδέες αυτές του κλασικού συντηρητισμού ενσωματώθηκαν σε μια ρομαντική κριτική του καπιταλισμού. Η νέα ιδεολογία του αντιδιαφωτιστικού Ρομαντισμού δεν αντιπαρέθεσε στον καπιταλισμό μόνο την παράδοση της *societas civilis* αλλά και κάποια νέα ιδανικά που προέρχονταν από τον χώρο της ρομαντικής αισθητικής.

²⁷⁰ Ο.π., σελ. 19.

²⁷¹ «Η κατάρρευση του κλασικού μορφώματος σκέψης των συντηρητικών φαίνεται από το γεγονός ότι τα δύο κεντρικά μοτίβα του, η αρχή της κατασκευασσιμότητας του δικαίου και η σχετική με αυτή απόρριψη της σύγχρονης κυριαρχικής εξουσίας [...] αποσύρονται σταδιακά από την κυκλοφορία καθώς οι θεσμοί που στηρίζουν το σύγχρονο κράτος με τις διάφορες μορφές του επιβάλλονται σε όλα τα επίπεδα [...]» Ο.π., σελ. 516.

²⁷² Ο.π., σελ. 439.

Σύμφωνα με τον Κονδύλη ακόμη και όταν οι ρομαντικοί επικαλούνταν το προκαπιταλιστικό παρελθόν για σκοπούς πολεμικής, το έκαναν υπό μια νέα αισθητική και ηθική κλίμακα αξιών χωρίς να καταλήγουν στην νομιμοποίηση της παραδοσιακής μορφής κυριαρχίας της *societas civilis*. Το αισθητικό στυλιζάρισμα του παρελθόντος έδωσε στις ιδεολογικές ζυμώσεις των ρομαντικών διανοητών έναν προσανατολισμό προς μια ρομαντική αντιδιαφωτιστική ουτοπία.²⁷³ Έτσι, η επίκληση της παράδοσης εκ μέρους των ρομαντικών δεν φαινόταν πλέον σαν θεσμικό πλαίσιο κυριαρχίας των ευγενών. Ήταν ένα νέο απόλυτο πρότυπο ανθρώπινης συμβίωσης. Το συμπέρασμα του Κονδύλη ήταν ότι στην περίπτωση του κλασικού συντηρητισμού, και ασφαλώς πολύ περισσότερο σε εκείνη του χρονικά μεταγενέστερου ρομαντικού αντιδιαφωτισμού, η παραδοχή της προσυντηρητικής παραδοσιοκρατίας ως συνθήκης μιας υποτιθέμενης αδιατάρακτης σταθερότητας αξιών, ηθών και πολιτικών ιδεών είναι ιστορικά αστήρικτη και αποτελεί καθαρά μια ερμηνευτική επινόηση.²⁷⁴

Ο Κονδύλης παρουσίασε μια δική του εκδοχή για το περιεχόμενο του Ρομαντισμού και της ιστορικής σχέσης του με τον κλασικό συντηρητισμό. Στα πλαίσια αυτής της διατριβής δεν γίνονται δεκτά αρκετά από συμπεράσματά του. Η περιγραφή του Ρομαντισμού ως σχεδόν αποκλειστικά σχετιζόμενου με τον συντηρητισμό, η ταύτιση του συντηρητισμού με την *societas civilis* που αφήνει ανοιχτό το ερώτημα αν τελικά δεν υπήρξε συντηρητισμός στις χώρες της ανατολικής Ευρώπης όπου δεν επικράτησε ο καθολικισμός,²⁷⁵ η περιγραφή ρομαντικών διανοητών ως έμμισθων εντεταλμένων που υπερασπίζονταν τα συμφέροντα της αριστοκρατίας, η θέση ότι οι ρομαντικοί διανοητές λόγω του ατομικισμού τους έκαναν απλά ιδεολογικούς πειραματισμούς χωρίς να έχουν σταθερούς ιδεολογικούς άξονες, είναι σημεία της ανάλυσης του Κονδύλη που σηκώνουν μεγάλη αμφισβήτηση. Πολύ περισσότερο η θέση του Κονδύλη ότι οι ιδεολογικές επιλογές των διανοητών αποτελούν αδήριτες απόρροιες στενών ταξικών συμφερόντων, ιδίως στην περίπτωση των ρομαντικών διανοητών, είναι προβληματική. Οι ιδέες και οι ιδεολογίες, ίσως, διαθέτουν έναν βαθμό αυτονομίας από τα υλικά και αυστηρά προσδιορισμένα ταξικά συμφέροντα, αποτελώντας ενίοτε πεδίο ειλικρινά αυθόρμητων αναζητήσεων των διανοητών. Από

²⁷³ Ο.π.

²⁷⁴ Ο.π., σελ. 115.

²⁷⁵ Η *societas civilis* δεν μπορεί να νοηθεί χωρίς το υπόβαθρο της θεολογίας του Θωμά Ακινάτη (1225- 1274).

την άλλη, αναμφίβολα, ο Κονδύλης σημείωσε σωστά ότι στα πλαίσια του Ρομαντισμού εκφράστηκε ένας ριζοσπαστικά συντηρητικός πολιτικός λόγος. Ένας πολιτικός λόγος που από την μια μπορεί να βασιζόταν σε επικλήσεις της παράδοσης προκειμένου να ασκήσει κριτική στην φιλελεύθερη νεωτερικότητα. Αλλά και που, από την άλλη, το περιεχόμενό του ήταν νέο και σε διάλογο με τις διανοητικές τάσεις της πρώιμης νεωτερικότητας.

Παραδοσιοκρατία και ρομαντική κριτική της νεωτερικότητας

Το περιεχόμενο του όρου «παραδοσιοκρατία» απασχόλησε και άλλους αναλυτές. Ένας εξ αυτών ήταν και ο Καρλ Μανχάιμ (1893- 1947). Ο Μανχάιμ επεξεργάστηκε μια εννοιολογική τομή ανάμεσα στην έννοια της «παραδοσιοκρατίας» και του «συντηρητισμού». Περιέγραψε την «παραδοσιοκρατία» ως μια ψυχολογική τάση πρόσδεσης σε κληρονομημένες ιδέες και συμπεριφορές που μπορεί να υπάρχει σε κάθε άνθρωπο ασχέτως ιδεολογικών προτιμήσεων ενώ τον «συντηρητισμό» ως άμεσα συνδεδεμένο με την πολιτική δράση.²⁷⁶ Εντούτοις αυτή η τομή δεν βοηθά το επιχείρημα της παρούσας διατριβής. Ο συντηρητισμός έχει υποβληθεί σε νέες νοηματοδοτήσεις που τον έχουν απομακρύνει από το αρχικό του περιεχόμενο, ιδίως μετά το τέλος του Β΄ Παγκοσμίου Πολέμου. Επίσης η κριτική της φιλελεύθερης νεωτερικότητας στο όνομα πολιτικών ιδεών της «παράδοσης» έχει ασκηθεί και από διανοητές που δύσκολα θα μπορούσαν να χαρακτηριστούν συντηρητικοί ενώ εξίσου δύσκολα θα μπορούσαν να σχετίζονται με τον Ρομαντισμό. Τέλος, με τον ορισμό του Μανχάιμ αποδυναμώνεται η σχέση του όρου «παραδοσιοκρατία» με το πλαίσιο των πολιτικών ιδεών.

Συνεπώς στην παρούσα διατριβή θα υιοθετηθεί μια διαφοροποιημένη εκδοχή του όρου «παραδοσιοκρατία». Ως παραδοσιοκρατία θα προσδιοριστεί η πολιτική τάση της ρομαντικής διανόησης που υποστήριξε ότι συγκεκριμένες πολιτικές ιδέες και πρακτικές του προνεωτερικού παρελθόντος διαθέτουν ένα περιεχόμενο που καθιστά αναγκαία την επιβίωσή τους στην νεωτερική εποχή ακόμη και αν είναι αντίθετες με τις κυρίαρχες ιδέες της φιλελεύθερης νεωτερικότητας. Αυτές οι προνεωτερικές πολιτικές ιδέες και πρακτικές συμπεριλαμβάνονται συνήθως στο ευρύ πεδίο που οι

²⁷⁶Karl Mannheim, *Conservatism. A Contribution to the Sociology of Knowledge*, μτφ. David Kettler and Volker Meja from a first draft by Elizabeth R. King, Routledge & Kegan Paul, London & New York 1986, σελ. 73.

ρομαντικοί διανοητές αποκαλούν «παράδοση» προκειμένου να το θέσουν ως επίκεντρο του πολιτικού τους λόγου. Μέσα από την επίκληση της «παράδοσης» οι διανοητές, οι πολιτικές ομάδες καθώς και οι κοινωνικές δυνάμεις που συνθέτουν και προκρίνουν την ιδεολογία που ερευνούμε αντιτάσσονται στην επιβολή της κυριαρχίας ενός νεωτερικού αστικού κράτους και επιχειρούν να πλήξουν τις αξίες και τις αρχές στις οποίες στηρίζει το νεωτερικό κράτος την νομιμοποίηση της κυριαρχίας του. Στην πράξη η επίκληση της «παράδοσης» τους έδωσε την δυνατότητα να εντάξουν την ιδέα του οργανικού έθνους, όπως την συνέλαβε ο Χέρντερ, σε συντηρητικά οράματα τα οποία βασίζονταν σε αναβιώσεις προνεωτερικών πολιτειακών θεωρητικών πλαισίων όπως εκείνων της αυτοκρατορίας και της βασιλείας.

Ο ρομαντικός αντιδιαφωτισμός υιοθέτησε τις βασικές παραδοχές της, προγενέστερης, κατά τον Κονδύλη, συντηρητικής κριτικής κατά του κοσμικού νεωτερικού κράτους. Η άρνηση του χωρισμού κράτους και κοινωνίας, η ενότητα δικαίου και ηθικής στο πλαίσιο μιας οντολογικά θεμελιωμένης έννοιας της πολιτικής, ήταν κεντρικά μοτίβα της συντηρητικής σκέψης που είχαν αναγερθεί πριν τον Ρομαντισμό.²⁷⁷ Οι συντηρητικοί υποστήριξαν ότι το νεώτερο κράτος ήταν «υλιστικό και βασιζόταν σε μια νομιμοποιητική ιδεολογία προσανατολισμένη στην οικονομία του χρήματος. Νεώτερο κράτος και καπιταλισμός αποτελούσαν δυο όψεις του ίδιου νομίσματος καθώς ο καπιταλισμός απέκτησε την ζωτική του αυτοτέλεια έπειτα από τον χωρισμό της κοινωνίας από το πολιτικό κράτος, τον οποίο εισηγήθηκε η φιλελεύθερη πολιτική θεωρία. «Η καπιταλιστική συμπεριφορά [...] αναπτύχθηκε μόνον ως ιδεατή συνέπεια του χωρισμού της νομιμότητας από την ηθικότητα, του ιδιωτικού από το δημόσιο».²⁷⁸ Ο Ρομαντισμός μετέφρασε τις παλαιότερες συντηρητικές ιδέες σε κοσμική γλώσσα και επεξεργάστηκε επιπλέον κριτικές στο νεωτερικό κράτος. Στο εύρος του φάσματος της ιδεολογίας που εξετάζουμε η κριτική στο όνομα των αξιών της «παράδοσης» έχει ένα σταθερό μοτίβο αλλά και μεταβαλλόμενα σημεία εστίασης. Για παράδειγμα ο Έντμουντ Μπερκ (1729-1797) θεώρησε ότι μετά την Γαλλική Επανάσταση η Ευρώπη πέρασε σε μια περίοδο παρακμής. Σύμφωνα με τον Μπερκ η Γαλλική Επανάσταση έσπασε τον πολιτισμικό αρμό που συνέδεε σε αρμονική πολιτική συνέχεια τα νεότερα χρόνια με τις πολιτικές

²⁷⁷ Παναγιώτης Κονδύλης, *Συντηρητισμός. Ιστορικό περιεχόμενο και παρακμή*, μτφ. Λευτέρης Αναγνώστου, Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης, Ηράκλειο 2015, σελ. 61.

²⁷⁸ Ο.π., σελ. 409.

παραδόσεις του μεσαιωνικού παρελθόντος. Κατά τον Μπερκ, στα μεσαιωνικά ιδεώδη είχε οικοδομηθεί η συνέχεια της ευρωπαϊκής ιστορίας προκειμένου να γευθεί τους καρπούς της πολιτικής δόξας.²⁷⁹ Σε παρόμοιο ύφος, αν και με κάποιες δόσεις ιστορικής αντιφατικότητας, ο ντε Μαιστρ περιέγραψε ως ιδεατή για την Γαλλία και πιστή στα μεσαιωνικά ιδεώδη την εποχή της απολυταρχίας του Λουδοβίκου IV.²⁸⁰ Η Γαλλική Επανάσταση και ο φιλελευθερισμός θεωρήθηκαν από τον ντε Μαιστρ ως φορείς καταστροφής. Στην Γερμανία ο Νοβάλις αναζήτησε το πολιτικό του ιδεώδες σε μια φαντασιακή εκδοχή της μεσαιωνικής Ευρώπης υπό την επίδραση του Καθολικισμού και χρέωσε στον Διαφωτισμό την απώλεια αυτής της πνευματικότητας.²⁸¹ Ακόμα και το ίδιο το εμπόριο, που αποτέλεσε σημείο εστίασης των φιλελεύθερων θεωριών του Διαφωτισμού, είχε σύμφωνα με τον Νοβάλις αλλοιωθεί ως πρακτική στα νεότερα χρόνια και διέθετε αληθινά ευγενική υπόσταση κατά τον μεσαίωνα.²⁸² Ο Άνταμ Μύλλερ (1779-1829) ακολούθησε την ίδια ατραπό αναγνωρίζοντας στον μεσαίωνα υπεροχή έναντι της εποχής που εγκαινίασε η Γαλλική

²⁷⁹ «Όμως η εποχή του ιπποτισμού έχει παρέλθει. Αυτή των σοφιστών, των οικονομολόγων και των υπολογιστών την έχει διαδεχθεί· και η δόξα της Ευρώπης έχει σβήσει για πάντα». Edmund Burke, *Στοχασμοί για την επανάσταση στη Γαλλία Reflections on the Revolution in France*, μτφ. Χ. Γρηγορίου, Σαββάλας, Αθήνα 2010, σελ. 120.

²⁸⁰ «Τέτοιοι υπήρξαν οι Γάλλοι υπό τον Λουδοβίκο IV. Τότε η υποταγή, εξευγενισμένη από τον ενθουσιασμό, το εξυψωμένο αίσθημα τιμής, το ιπποτικό πνεύμα και ο άνευ ορίων σεβασμός της θρησκευτικής αλήθειας ξεχώριζαν τον Γαλλικό λαό». Ζοζέφ ντε Μαιστρ, *Κατά της Γαλλικής Επανάστασης*, μτφ. Τάκης Αθανασόπουλος, Εκδόσεις Καστανιώτη, Αθήνα 1999, σελ. 118.

²⁸¹ «Το αποτέλεσμα του μοντέρνου τρόπου του σκέπτεσθαι το ονόμασαν φιλοσοφία και ως τέτοιο θεωρούσαν οτιδήποτε εναντιωνόταν στο παλιό [...]». Νοβάλις, *Χριστιανισμός ή άλλως Ευρώπη*, μτφ. Ν.Μ. Σκουτερόπουλος, Εκκρεμές, Αθήνα 2004, σελ. 61.

²⁸² «Το ευγενικό εμπορικό πνεύμα, το αυθεντικό χονδρικό εμπόριο, άνθισε μόνο στον μεσαίωνα και ιδίως στην εποχή της γερμανικής Χάνσα. Οι Μέδικοι, οι Φούγκερ ήταν έμποροι, όπως πράγματι έπρεπε να είναι. Οι δικοί μας έμποροι εν συνόλω, των χονδρεμπόρων μη εξαιρουμένων, δεν είναι παρά γυρολόγοι». Νοβάλις, *Σκέψεις*, μτφ. Συμεών Σταμπουλός, Στιγμή, Αθήνα 2012, σελ. 40-41. Μια παρόμοια άποψη, εκφράζοντας τον αντιδιαφωτιστικό ρομαντικό λόγο της εποχής της, παρέθεσε έναν και πλέον αιώνα αργότερα ο Βρετανός συντηρητικός, αντικαπιταλιστής, διανοητής Τζ. Κ Τσέστερτον (1874- 1936). «Ότι το ραγδαία επελαύνον βασίλειο των κεφαλαιοκρατών θα καταστρέψει την τέχνη και τα γράμματα, το έχω ήδη πει. Εδώ μένει να προσθέσω ότι, [...], θα καταστρέψει και το εμπόριο». G. K. Chesterton, «Ουτοπία τοκογλύφων», *Ουτοπία τοκογλύφων και άλλα δοκίμια*, μτφ. Κατερίνα Σχινά, Κίχλη, Αθήνα 2022, σελ. 43.

Επανάσταση. Σύμφωνα με τον Μύλλερ το νεωτερικό κράτος έπαψε να έχει τα ηθικά καθήκοντα που διέθετε κατά το παρελθόν και έγινε ένας διαχειριστικό μηχανισμός για να τακτοποιεί εξωτερικές ανάγκες.²⁸³

Στα μέσα του 19^{ου} αιώνα ο Καρλάιλ αναπαρήγαγε την παραπάνω θέση παρουσιάζοντας την δημοκρατία ως τον καρπό των παρηκμασμένων νέων χρόνων. Ο Sternhell σημείωσε πως τα σημαντικότερα δοκίμια του Καρλάιλ πραγματεύονται την άρνηση της δημοκρατίας, την περιφρόνηση της αριστοκρατίας που είχε εξαγοραστεί από το χρήμα των αστών, το μίσος για την αμερικανική δημοκρατία, την απέχθεια για τον υλισμό και την εκβιομηχάνιση.²⁸⁴ «Δημοκρατία υπάρχει οπουδήποτε οι αδιάλλακτες απαιτήσεις αυτής της ιστορικής περιόδου αυτοεκπληρώνονται ταχύτατα»,²⁸⁵ έγραψε ο Καρλάιλ. Η απόρριψη του νεωτερικού παρόντος σε σύγκριση με τις προνεωτερικές περιόδους της ευρωπαϊκής ιστορίας αποτέλεσε τον κεντρικό πυρήνα των παραδοχών του.²⁸⁶

Στο δεύτερο μισό του 19^{ου} αιώνα ο Τζων Ράσκιν (1819-1900) άπλωσε το εύρος της κριτικής των κυρίαρχων ιδεών και της αισθητικής του νεώτερου κόσμου σε ένα φάσμα που συμπεριέλαβε την μεταφυσική, την τέχνη, την οικονομία και την πολιτική. Στόχος της κριτικής του Ράσκιν έγινε η βιομηχανική αγγλική κοινωνία της βικτωριανής εποχής. Σύμφωνα με τον Ράσκιν η ωφελιμιστική λογική των πολιτικών, η λανθασμένη χρήση της τεχνολογίας και η νεωτερική αστική συνθήκη αποτελούσαν

²⁸³ Παναγιώτης Κονδύλης, *Συντηρητισμός. Ιστορικό περιεχόμενο και παρακμή*, μτφ. Λευτέρης Αναγνώστου, Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης, Ηράκλειο 2015, σελ. 410.

²⁸⁴ Zeev Sternhell, *Ο Αντι-Διαφωτισμός. Από τον 18ο αιώνα ως τον Ψυχρό Πόλεμο*, μτφ. Άννα Καρακατσούλη, Πόλις, Αθήνα 2009, σελ. 326.

²⁸⁵ «Δημοκρατία υπάρχει οπουδήποτε οι αδιάλλακτες απαιτήσεις αυτών των γενεών ικανοποιούνται ταχύτατα από αυτές τις ίδιες». Thomas Carlyles, *Collected works*, μετάφραση για τις ανάγκες της διατριβής στα ελληνικά Σταμάτης Μαμούτος, Library edition in thirty volumes, VOL. XIII. *Past and Present*, London, Chapman and Hall, σελ. 268. Διαθέσιμο στην ηλεκτρονική διεύθυνση <https://www.gutenberg.org/cache/epub/26159/pg26159-images.html>

²⁸⁶ «Θεωρούμε δεδομένο ότι αυτό αποτελεί το κύριο χαρακτηριστικό της εποχής μας. Με τις μηχανικές δεξιότητές μας υπερβαίνουμε κατά κοινή ομολογία όλες τις άλλες εποχές στη διαχείριση των εξωτερικών πραγμάτων. Σε, ό,τι όμως αφορά στην καθαρά ηθική φύση, την αληθινή αξιοπρέπεια ψυχής και χαρακτήρα, είμαστε ίσως κατώτεροι από τις περισσότερες πολιτισμένες εποχές». Thomas Carlyle, *Σημεία των Καιρών* β έκδοση, μτφ Σπύρος Δενδρινός, Ροές, Αθήνα 2009, σελ. 60-61.

την ύστατη πραγμάτωση της ηθικής και αισθητικής πτώσης του ανθρωπίνου γένους, η οποία ξεκίνησε από τα τέλη του μεσαίωνα.²⁸⁷ Ο Ράσκιν βασίστηκε στην παλαιότερη συντηρητική ιδέα ότι η ηθική δεν μπορεί να νοηθεί ως κάτι που αναπτύσσεται σε επιμέρους πεδία του κοινωνικού. Η ηθική πρέπει να καλύπτει το σύνολο της κοινωνικής δράσης και οργάνωσης. Πλάι στην ηθική ο Ράσκιν πρόσθεσε και την αισθητική. Αυτή ήταν μια προσθήκη του Ρομαντισμού στην κλασική συντηρητική ιδεολογία. Έτσι στην ρομαντική οπτική του Ράσκιν κοινωνία, αισθητική και ηθική αποτελούσαν μέρη μιας ενιαίας ολότητας. Η κατάληξη αυτής της σκέψης ήθελε την κοινωνία να γίνεται νοητή ως ένα δυνητικό έργο τέχνης. Ωστόσο ο τελικός σκοπός της πολιτικής, που κατά τον Ράσκιν ήταν η διαμόρφωση της κοινωνίας σε μια ιδεατή εκδοχή, δεν ήταν δυνατόν να επιτευχθεί στον άσχημο, ωφελμιστικό και υλιστικό καπιταλιστικό κόσμο της νεωτερικότητας. Η επίκληση της «παράδοσης» και του παρελθόντος πραγματοποιήθηκε από τον Ράσκιν με σκοπό να αποτελέσει ένα μέτρο σύγκρισης με το απορριπτέο νεωτερικό παρόν, καθώς και έναν αισθητικό και πολιτικό οδηγό που θα οδηγούσε σε μια εξέγερση εναντίον του σύγχρονου κόσμου. «Ακολουθώντας όχι κατά γράμμα αλλά κατά το νόημα τον Πλάτωνα, ο Ράσκιν συνδυάζει λοιπόν μια πνευματιστική-αντιυλιστική τάση με τη λατρεία της ομορφιάς και με το ιδανικό μιας ιεραρχικής και αντιδημοκρατικής κοινωνικής τάξης».²⁸⁸

Περίπου την ίδια χρονική περίοδο στην Γερμανία ο Πωλ ντε Λαγκάρντ (1827-1891) έθεσε στο στόχαστρο της κριτικής του το ενοποιημένο κράτος του Βίσμαρκ. Ο Λαγκάρντ απέρριπτε ως ορθολογιστικό και υλιστικό το νέο γερμανικό κράτος. Σύμφωνα με τον Λαγκάρντ η Γερμανία του Βίσμαρκ «κατέκτησε την ενότητά της και απέκτησε ισχύ για να χάσει την ψυχή της».²⁸⁹ Ο Λαγκάρντ αντιμετώπισε το γερμανικό κράτος ως μια νεωτερική «μηχανή χωρίς ψυχή»,²⁹⁰ που είχε αποξενωθεί

²⁸⁷ Michael Löwy –Robert Sayre, *Εξέγερση και Μελαγχολία. Ο ρομαντισμός στους αντίποδες της νεωτερικότητας*, μτφ. Δέσποινα Καββαδία, Εναλλακτικές Εκδόσεις, Αθήνα 1999, σελ. 275.

²⁸⁸ Παναγιώτης Κονδύλης, *Συντηρητισμός. Ιστορικό περιεχόμενο και παρακμή*, μτφ. Λευτέρης Αναγνώστου, Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης, Ηράκλειο 2015, σελ. 526.

²⁸⁹ Γιώργος Μανιάτης, *ΠΙΧΑΡΝΤ ΒΑΓΚΝΕΡ Το «Καθαρά Ανθρώπινο»*, Πολύτροπον, Αθήνα 2004, σελ. 175.

²⁹⁰ Marcel Gauchet, *Η Άνοδος της Δημοκρατίας III. Η δημοκρατία υπό την δοκιμασία των ολοκληρωτισμών, 1914-1974*, μτφ Αλέξανδρος Κιουπκιόλης, Πόλις, Αθήνα 2012, σελ. 175.

από όσους διοικούσε. Όραμά του ήταν να το «επαναφέρει στην λειτουργία του «υπηρετή του έθνους»». ²⁹¹

Στα πλαίσια του κινήματος σκέψης του 1890 αναθερμάνθηκαν οι ιδέες του Ρομαντισμού και γενικεύτηκε η πολιτισμική εξέγερση ενάντια στον βιομηχανικό πολιτισμό και τις αστικές αξίες. Το πολιτικό παρόν γινόταν αντιληπτό από τους νεορομαντικούς διανοητές της γενιάς του 1890 ως πεδίο «παρακμής». Η κριτική των νεορομαντικών αντιδιαφωτιστών στο όνομα αξιών του παρελθόντος βρήκε εκείνη την περίοδο έναν ακόμη στόχο πέρα από τον φιλελευθερισμό και την τεχνολογική ανάπτυξη. Ήταν ο διεθνιστικός σοσιαλισμός. Στην περίπτωση του Μωρίς Μπαρρές η κριτική της Γ' Γαλλικής Δημοκρατίας πραγματοποιήθηκε τόσο στο όνομα αρχαίων ή μεσαιωνικών συμβόλων, όπως η Ζαν Ντ' Αρκ και η Αντιγόνη, ²⁹² όσο και σε εκείνα πιο πρόσφατων ιστορικών προσώπων, όπως ο Ναπολέοντας. ²⁹³

Η πεποίθηση ότι η νέα τάξη που εγκαθιδρύθηκε βασισμένη στις ιδέες του φιλελεύθερου Διαφωτισμού αποσυνέθεσε μια καλύτερα δομημένη παλαιότερη τάξη πραγμάτων συνέχισε να αποτελεί την μια εκ των «θεμελιωδών αρχών» της ιδεολογίας που εξετάζουμε και κατά τον 20ο αιώνα. Κατά τον μεσοπόλεμο, σύμφωνα με το σκεπτικό των Γερμανών διανοητών της «συντηρητικής επανάστασης», στην δημοκρατία της Βαϊμάρης οι δυνάμεις του ορθολογιστικού ωφελιμισμού είχαν θριαμβεύσει, επιβάλλοντας συνθήκες πολιτικής ζωής διαλυτικές για την κουλτούρα των δεσμών της κοινότητας και του ηρωισμού που είχε σφυρηλατήσει η εμπειρία του Α' Παγκοσμίου Πολέμου στα εκατομμύρια των στρατιωτών. Το ρομαντικό σημείο αναφοράς που προστέθηκε δίπλα στην «παράδοση» για να αντιπαρατεθεί στην φιλελεύθερη δημοκρατία έγινε, σε εκείνη την ιστορική συγκυρία, η εμπειρία του πολέμου.

Μεταπολεμικά η επίκληση ενός καλύτερου παρελθόντος στράφηκε ενάντια στην ιμπεριαλιστική ισχύ των ΗΠΑ και της Σοβιετικής Ένωσης. Η επίκληση του

²⁹¹ Ο.π.

²⁹² Δημήτριος Μουταφίδης, *MAURICE BARRES: Το εγώ, το άτομο και το έθνος*, διπλωματική εργασία, Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης, σχολή Οικονομικών και Πολιτικών Επιστημών, τμήμα Πολιτικών Επιστημών, πρόγραμμα μεταπτυχιακών σπουδών «Πολιτική Θεωρία», Θεσσαλονίκη 2020, διαθέσιμη στην ηλεκτρονική διεύθυνση <http://ikee.lib.auth.gr/record/320145/files/GRI-2020-27835.pdf>

²⁹³ Ο.π., σελ. 61.

παρελθόντος εκ μέρους των διανοητών και των πολιτικών αυτής της ιδεολογίας περιελάμβανε πλέον εκτός από τα παλιά σημεία αναφοράς του Ρομαντισμού (μεσαιώνας, αρχαιότητα, στιγμές του 19ου και του 20ου αιώνα) και την επιλεκτική αναδρομή στην «ιστορική σημασία» των μεσοπολεμικών εθνικιστικών κινημάτων. Κατά την δεκαετία του '90 η επίκληση ενός καλύτερου παρελθόντος στράφηκε ενάντια στην παγκοσμιοποίηση και βασίστηκε στην νοσταλγία των εθνικών κοινωνιών που άρχισαν να μετασχηματίζονται από τις αρχές της δεκαετίας του '90 στις συνθήκες του παγκοσμιοποιημένου περιβάλλοντος.

Παραδοσιοκρατική εναντίωση στο νεωτερικό κράτος

Η κριτική της φιλελεύθερης νεωτερικότητας στο όνομα αξιών της «παράδοσης» προκάλεσε ένα αναπόφευκτο ερώτημα. Το σύγχρονο κράτος απορρίφθηκε, τόσο στην φιλελεύθερη όσο και σε σοσιαλιστικές εκδοχές του, στο όνομα μιας επίκλησης του παραδοσιακού παρελθόντος. Ο Καρλάιλ διατύπωσε μια κριτική προς το νεωτερικό κράτος και προς τις δυνάμεις που κατανέμονταν στα δεξιά και τα αριστερά στον πολιτικό χάρτη του αστικού συστήματος της χώρας του, η οποία αντανακλά τον τρόπο σκέψης των διανοητών αυτής της ιδεολογίας σε όλο το ιστορικό της εύρος.

«[...] Ο φιλόσοφος της εποχής δεν είναι ένας Σωκράτης, ένα Πλάτων, ένας Χούκερ ή ένας Ταίηλορ, που να χαράζει στο νου των ανθρώπων την ανάγκη και την ανυπολόγιστη αξία της ηθικής αρετής [...]. Αντίθετα, είναι ένας Σμιθ, ένας Ντε Λολμ, ένας Μπένθαμ, οι οποίοι κηρύττουν τα ακριβώς αντίθετα, δηλαδή ότι η ευτυχία μας εξαρτάται αποκλειστικά από τις εξωτερικές συμπτώσεις και επί πλέον ότι η δύναμη και η αξιοπρέπεια του πνεύματος μέσα μας είναι η ίδια δημιουργήμα και συνέπεια αυτών των συμπτώσεων. Αν οι νόμοι και οι κυβερνήσεις ήσαν εντάξει, όλα θα ήταν καλά για εμάς. Τα υπόλοιπα θα φρόντιζαν μόνα τους τον εαυτό τους!

Το ίδιο μηχανικές και απλές είναι οι μέθοδοι που προτείνονται από τα αντιπολιτευόμενα στρατόπεδα [...]. Δεν ασχολούμαστε πλέον με την ηθική, θρησκευτική ή πνευματική κατάσταση των ανθρώπων αλλά με την φυσική, πρακτική, οικονομική τους θέση, όπως αυτή ρυθμίζεται από το δημόσιο δίκαιο [...]. Η αγάπη για τη χώρα, υπό οποιαδήποτε υψηλή και γενναιόφρονα έννοια και πέρα από μια σχεδόν ζώωδη αίσθηση ή καθαρή συνήθεια, ενδιαφέρει ελάχιστα τους οπαδούς ή τους αντιπάλους τέτοιων πολιτικών

μεταρρυθμίσεων. Οι άνθρωποι πλέον θα καθοδηγούνται από τα ατομικά τους συμφέροντα. Καλή διακυβέρνηση θεωρείται η πετυχημένη εξισορρόπηση τους και πέρα από ένα ικανό μάτι για τη σωστή διάγνωση τους και όρεξη για το ατομικό συμφέρον δεν απαιτεί καθόλου αρετή. Και για τα δύο αυτά μέρη αυτή παρουσιάζεται με έμφαση στον μηχανικό της χαρακτήρα: για τον δυσάρεστοιμένο μια «φορολογική μηχανή», για τον ευχαριστημένο μια «μηχανή διασφάλισης της περιουσίας». Τα καθήκοντα και τα σφάλματά της δεν είναι εκείνα ενός πατέρα αλλά ενός χωροφύλακα».²⁹⁴

Το νεωτερικό αστικό κράτος παρουσιάστηκε από τον Καρλάιλ ως ένας άχρωμος, ψυχρός μηχανισμός, που εκτελεί διαχειριστικά καθήκοντα, επηρεαζόμενο από την ταξική προέλευση και την κοινωνική θέση των πολιτών που εξυπηρετεί. Το συγκεκριμένο κράτος δεν συμπεριλαμβάνει στις δομές του, ούτε στα ενδιαφέροντά του, αξίες και στοιχεία της ζωής που βρίσκονται πέρα από τα υλικά μετρήσιμα πράγματα της καθημερινότητας. Ακόμη και η εθνική ταυτότητα ή το πατριωτικό φρόνημα, σύμφωνα με τον Καρλάιλ, συμπεριλαμβάνονται στην εκδοχή του νεωτερικού αστικού κράτους ως τυποποιημένες επαναλήψεις δίχως να έχουν ουσιαστικό περιεχόμενο.

Όμως, εφόσον το αστικό νεωτερικό κράτος απορρίφθηκε, ποια μορφή θα έπαιρνε η οργάνωση του δημόσιου βίου αν η ιδεολογία που εξετάζουμε επικρατούσε; Ο Χέρντερ είχε αποκηρύξει εξ αρχής το νεώτερο κράτος του «κοινωνικού συμβολαίου» ως «μηχανιστικό» και το πολυεθνικό κράτος ως αφύσικο τεχνητό κατασκεύασμα.²⁹⁵ Την περίοδο που έγραφε ο Χέρντερ το πολυεθνικό και νεώτερο κράτος βρισκόταν ακόμη υπό τον έλεγχο των δυναστειών. Με αποτέλεσμα ο Χέρντερ να θεωρήσει ότι ένα οργανικό εθνικό κράτος θα έπρεπε να είναι δημοκρατικό. Δεν προχώρησε, όμως, σε εκτενέστερη περιγραφή της κρατικής μορφής που θεωρούσε ιδεατή γιατί η ταξινόμηση των πολιτευμάτων του φαινόταν απλουστευτική σχηματοποίηση που βασιζόταν στην ισοπεδωτική λογική του Διαφωτισμού. Θεωρούσε ότι κάθε έθνος έπρεπε να διαμορφώσει την κατάλληλη για αυτό κρατική δομή βάσει των πολύ ιδιαίτερων πολιτιστικών γνωρισμάτων του, του κλίματός του και άλλων

²⁹⁴ Thomas Carlyle, *Σημεία των Καιρών* β έκδοση, μτφ. Σπύρος Δενδρινός, Ροές, Αθήνα 2009, σελ. 44-46.

²⁹⁵ Στο Δημήτρης Βλάχος, *Οι ρίζες του γλωσσικού εθνικισμού*, β' έκδοση, Ρώμη, Θεσσαλονίκη 2021, σελ. 52.

παραδοσιακών χαρακτηριστικών που δεν ήταν δυνατόν να χωρέσουν σε θεωρητικές περιγραφές. Κατέληξε έτσι στην αντιπαράθεση της οργανικής φυσικής κοινότητας του έθνους με το μηχανικό κράτος της νεωτερικότητας.

Την ίδια περίπου χρονική περίοδο ο Έντμουντ Μπερκ υποστήριξε ένα μοντέλο οργάνωσης που αφομοιώνει ενδεχόμενα νεωτερικά γνωρίσματα, τα οποία προκύπτουν λόγω της ιστορικής συγκυρίας, στην μορφή ενός παραδοσιακού συντηρητικού κράτους. Όπως έγραψε ο Μπερκ, «δεν αντιτίθεται καθόλου στη μεταβολή, αλλά ακόμα κι όταν θα άλλαζα, θα το έκανα για να συντηρήσω.[...] οι επιδιωχώσεις μου θα ακολουθούσαν όσο γίνεται πιστότερα την τεχνοτροπία του οικοδομήματος».²⁹⁶ Είναι πολύ γνωστή η περιγραφή του κράτους από τον Μπερκ ως «ενός «συνεταιρισμού» όχι μόνο ανάμεσα στους ζωντανούς, αλλά ανάμεσα στους ζωντανούς, στους νεκρούς και σε αυτούς που πρόκειται να γεννηθούν».²⁹⁷ Η συγκεκριμένη φράση γράφτηκε για να αντιπαραθέσει το ιδεατό παραδοσιοκρατικό κράτος απέναντι στο φιλελεύθερο νεωτερικό κράτος το οποίο βασιζόταν στην φιλελεύθερη πολιτική ανθρωπολογία του «κοινωνικού συμβολαίου». Ωστόσο η παράδοση και το μεγάλο ιστορικό βάθος δεν έγιναν αρεστά στον Μπερκ απλά ως δεδομένα μιας εμπειρικής σοφίας. Ο Μπερκ τα συνέδεσε με την ιδεαλιστική πολιτική θεολογία του κλασικού συντηρητισμού, την οποία ασπάστηκαν όλοι σχεδόν οι αντιδιαφωτιστές ρομαντικοί. Σύμφωνα με αυτήν το κράτος πρέπει να αντανakλά μια αόρατη θεία ιεράρχηση που διέπει ολόκληρη την πλάση. «Το κράτος δεν είναι παρά ένα άρθρο μόνο στο μεγάλο αρχέγονο συμβόλαιο της αιώνιας κοινωνίας –αυτής της οικουμενικής τάξης που συνδέει τις κατώτερες με τις ανώτερες φύσεις και τον ορατό με τον αόρατο κόσμο»,²⁹⁸ κατά τον Μπερκ.²⁹⁹

²⁹⁶ Edmund Burke, *Στοχασμοί για την επανάσταση στη Γαλλία Reflections on the Revolution in France*, μτφ. Χ. Γρηγορίου, Σαββάλας, Αθήνα 2010, σελ. 306.

²⁹⁷ Ο.π., σελ. 142.

²⁹⁸ Ο.π.

²⁹⁹ Σύμφωνα με τον Μάικλ Όουξοτ υπάρχουν τρεις ερμηνείες της συλλογικότητας του κράτους στην νεωτερικότητα. Η ερμηνεία που ήθελε το νεότερο κράτος να αποτελεί έναν «συνεταιρισμό ανθρώπων», η οποία βρισκόταν στους αντίποδες του ρομαντικού αντιδιαφωτισμού. Η ερμηνεία που αντιλαμβάνονταν το κράτος οργανικιστικά, ως «φυσική κοινότητα». Και η ερμηνεία που παρουσίαζε το νεότερο κράτος ως «ιστορικός συνεταιρισμός». Η τρίτη εκδοχή αποτελούσε μια ήπια εναλλακτική της «φυσικής κοινότητας». Συνοψιζόταν στην θέση ότι ο δεσμός που ενώνει τα μέλη ενός νεωτερικού κράτους δεν είναι ο φυσικός δεσμός της καταγωγής εξ αίματος που ένωνε τις αρχαίες

Ο Άνταμ Μύλλερ αφιέρωσε αρκετές σελίδες για να εκθειάσει την πολιτική σκέψη του Μπερκ. Ο Νοβάλις ανέφερε ότι «υπάρχουν πολλά αντεπαναστατικά βιβλία γραμμένα για την επανάσταση. Ο Burke όμως έγραψε ένα επαναστατικό βιβλίο εναντίον της επανάστασης».³⁰⁰ Ωστόσο στην Γερμανία η όλη συζήτηση προχώρησε περαιτέρω. Ο Άνταμ Μύλλερ, έχοντας ως βάση την παραπάνω θέση του Μπερκ, εισήλθε σε έναν δημόσιο διάλογο περί του ποια είναι η ιδεατή εκδοχή του κράτους, ερχόμενος σε μια φιλική αντιπαράθεση με τον Φίχτε. Ο Φίχτε δοκίμασε να προσεγγίσει την έννοια του κράτους μέσα από το πρίσμα της φιλοσοφίας του γερμανικού ιδεαλισμού, αναζητώντας όχι μόνο μια αντιστοίχιση με κάποια κοσμικά αρχέτυπα που περιέγραφε η κλασική ιδεαλιστική σκέψη αλλά και την ύπαρξη ηθικού υποβάθρου στις κρατικές οντότητες. Οι προσεγγίσεις του Φίχτε εμπεριέχουν «τον σπόρο μιας ολοκληρωτικής κοινωνίας στην οποία το άτομο παύει να υπάρχει ως αυτοκαθοριζόμενο υποκείμενο».³⁰¹ Ωστόσο η πρώτη ξεκάθαρη απόπειρα περιγραφής του οράματος για μια οργανιστική κοινωνία στα πλαίσια ενός ολοκληρωτικού κράτους έγινε από τον Άνταμ Μύλλερ. Ο Μύλλερ δοκίμασε να παντρέψει την γερμανική φιλοσοφική σκέψη με τα κεντρικά συμπεράσματα του Μπερκ. Το αποτέλεσμα ήταν να καταλήξει σε μια πρώιμη διαλεκτική μεθοδολογία και να σκιαγραφήσει ως ιδεατή μορφή του κράτους μια προδρομική εκδοχή του ολοκληρωτισμού. Εξάλλου στην γερμανική ρομαντική πολιτική σκέψη υπήρχαν πριν ο Μύλλερ γράψει τα *Στοιχεία της Πολιτικής Τέχνης* διαδεδομένες αντιλήψεις που εμπεριείχαν σπέρματα του μεταγενέστερου ολοκληρωτισμού.³⁰² Το κράτος του

πόλεις ενώ αποτελούσε σίγουρα κάτι περισσότερο από έναν τεχνητό συνεταιρισμό. Ο δεσμός που ενώνει τα μέλη ενός νεωτερικού κράτους είναι ιστορικός και διαμορφώνεται από τον χρόνο ως ιστορική εμπειρία. Ο Όουξοτ συμπεριέλαβε στην τρίτη ερμηνεία διανοητές από διάφορες παραδόσεις, ρομαντικούς και μη, που είχαν συντηρητικό ιδεολογικό υπόβαθρο. Μάικλ Όουξοτ, *Διαλέξεις για την ιστορία της πολιτικής σκέψης*, μτφ. Παντελής Λέκκας, Εκδόσεις Τόπος, Αθήνα 2019, σελ. 460.

³⁰⁰ Νοβάλις, *Σκέψεις*, μτφ. Συμεών Σταμπουλός, Στιγμή, Αθήνα 2012, σελ. 54.

³⁰¹ Στο Δημήτρης Βλάχος, *Οι ρίζες του γλωσσικού εθνικισμού*, β' έκδοση, Ρώμη, Θεσσαλονίκη 2021, σελ. 86.

³⁰² Στις απόπειρες του Νοβάλις να γεφυρώσει το μεταφυσικό με το κοινωνικό, μέσω της λογοτεχνικής εκδοχής του «απόλυτου Εγώ» που τον οδήγησε στην περιοχή της πολιτικής σκέψης, συναντάμε προτάσεις στις οποίες η οργανιστική αντίληψη τείνει να μετασχηματιστεί σε προδρομικό

Μύλλερ θα επανεισήγαγε, με μορφή καινοφανή και ικανή (σύμφωνα με τον ίδιο) να ανταποκριθεί στα νεωτερικά δεδομένα, γνωρίσματα της προνεωτερικής οργάνωσης του μεσαιωνικού γερμανικού δημόσιου βίου.

Αυτές οι δυο ήταν οι κύριες εκδοχές των εναλλακτικών μορφών προς το νεωτερικό φιλελεύθερο κράτος που πρότειναν οι θεωρητικοί της συγκεκριμένης ιδεολογίας. Η μια μπορεί να θεωρηθεί ότι είχε ως απαρχή την συντηρητική σκέψη του Μπερκ και η άλλη την ολοκληρωτική σκέψη των εκπροσώπων του γερμανικού Ρομαντισμού. Υπήρξαν παραλλαγές αυτών των εκδοχών που χρησιμοποίησαν στοιχεία και από τις δύο. Ο αυταρχισμός μπορεί να ανιχνευθεί τόσο σε συντηρητικές όσο και σε ολοκληρωτικές εκδοχές του παραδοσιακρατικού κράτους. Ο Ράσκιν, για παράδειγμα, πρότεινε ένα ουτοπιστικό μοντέλο οργάνωσης της κοινωνίας, το οποίο συνδύαζε οικολογικά αλλά και αυταρχικά γνωρίσματα.³⁰³ Σε όλες πάντως τις εκδοχές ένα κοινό γνώρισμα ήταν η πρόθεση ψαλιδίσματος τους εύρους της νομοθετικής εξουσίας που ασκείται από τα κοινοβούλια.

Καταληκτικά, τα δυο σχήματα που παραμένουν μέχρι σήμερα οι κύριες απαντήσεις προς το αστικό κράτος του φιλελευθερισμού και προκύπτουν από την τρίτη «θεμελιώδη αρχή» αυτής της ιδεολογίας είναι το συντηρητικό εθνικιστικό κράτος και το ολοκληρωτικό εθνικιστικό κράτος. Προφανώς υπάρχουν και ενδιάμεσοι συνδυασμοί τους.

ολοκληρωτισμό, όπως η εξής: «Πρέπει να γίνουμε ένας λαός. Ένας εντελής άνθρωπος είναι ένας μικρός λαός». Ο.π. σελ. 37.

³⁰³Michael Löwy-Robert Sayre, *Εξέγερση και Μελαγχολία. Ο ρομαντισμός στους αντίποδες της νεωτερικότητας*, μτφ. Δέσποινα Καββαδία, Εναλλακτικές Εκδόσεις Αθήνα 1999, σελ. 293.

1.B.4) Η αντίθεση στον οικονομικό φιλελευθερισμό και η επίκληση ενός κοινοτιστικού συνεργατισμού

Παραδοσιοκρατικός σοσιαλισμός και ταξική συνεργασία

Η τέταρτη «θεμελιώδης αρχή» αφορά το πάντρεμα του σοσιαλισμού με την παραδοσιοκρατία του ρομαντικού εθνικισμού. Όπως προαναφέρθηκε δεν υπήρξε κάποιο ενιαίο αποκρυσταλλωμένο σοσιαλιστικό σχήμα που πρόκρινε αυτή η ιδεολογία. Μάλλον για ένα ευρύ πεδίο διαφορετικών αντιφιλελεύθερων, συνεργατικών και κοινοτιστικών οικονομικών προσεγγίσεων, που μπόλιασαν θεωρίες σοσιαλισμού με ιδέες και ερμηνευτικά εργαλεία του Ρομαντισμού, είναι ορθότερο να μιλήσουμε. Μάλιστα αρκετές από αυτές εστίασαν στην κριτική προς το κυρίαρχο φιλελεύθερο μοντέλο δίχως να αποσαφηνίσουν με τι ακριβώς αποσκοπούσαν να το αντικαταστήσουν. Ασφαλώς ο σοσιαλισμός δεν είναι μια έννοια που μπορεί να αποκρυσταλλωθεί εύκολα σε έναν κοινά αποδεκτό ορισμό. Ούτε οι ιδεολογικές του εκφάνσεις ή οι πρακτικές του εφαρμογές είναι πάντοτε καθολικά αποδεκτές ως τέτοιες. Όμως στην περίπτωση των διανοητών αυτής της ιδεολογίας η ρευστότητα των οικονομικών θεωριών είναι αρκετά μεγάλη ώστε να γίνει εφικτή η περιγραφή έστω ενός γενικού περιγράμματος μιας κοινής οικονομικής γραμμής. Εκείνο που τους κάνει να μπαίνουν στο ίδιο ιδεολογικό κάδρο είναι η κοινή αντίθεση στην οικονομική πτυχή της ιδεολογίας του φιλελευθερισμού και η απόπειρα να συνδυάσουν σοσιαλιστικές -ή ευρύτερα κοινοτιστικές- οικονομικές προτάσεις με την ρομαντική κριτική.

Αν θέλουμε να εξάγουμε ένα γενικό συμπέρασμα σχετικά με τις οικονομικές προτάσεις αυτής της ιδεολογίας θα διαπιστώσουμε το εξής. Όπως συνέβη στην τρίτη της «θεμελιώδη αρχή» έτσι και στην τέταρτη, δύο είναι οι βασικές προτάσεις που απέκτησαν ευδιάκριτο σχήμα και προοπτική πρακτικής εφαρμογής. Από την μια ένας συντηρητικός παρεμβατισμός. Κι από την άλλη ένα κορπορατιστικό σύστημα παραγωγής στα πλαίσια ολοκληρωτικών ή ημιολοκληρωτικών κρατών. Στο ενδιαμέσο των δυο προτάσεων υπάρχουν πολλές παραλλαγές και διαφοροποιήσεις.

Μπορούμε να διακρίνουμε μια δηλωμένη επιφύλαξη προς τις οικονομικές πρακτικές του φιλελεύθερου καπιταλισμού ακόμη και στον συντηρητισμό που προηγήθηκε του Ρομαντισμού. Σύμφωνα με τον Παναγιώτη Κονδύλη, τα ουσιαστικά γνωρίσματα του καπιταλισμού αποτελούν μια αντιστροφή των συντηρητικών

αντιλήψεων για την πολιτική και την ιδιοκτησία. Η αυτονομία του οικονομικού που προϋπέθεσε έναν μετασχηματισμό του πολιτικού και η υποταγή της κοινωνίας στους καπιταλιστικούς οικονομικούς νόμους απάλειψε την παραδοσιακή ιδιαιτερότητα του συστήματος της γαιοκτησίας. Έτσι, την θέση της συντεχνιακής πολιτείας και της πατριαρχίας πήρε η ελευθερία του οικονομικά ενεργού ατόμου και ο ανταγωνισμός ανάμεσα σε όλα τα οικονομικά ενεργά άτομα. Αυτή η ελευθερία και αυτός ο ανταγωνισμός μπήκαν εξ αρχής στο στόχαστρο των συντηρητικών.³⁰⁴ Όταν οι κλασικοί συντηρητικοί υπερασπίζονταν την ενότητα της οικονομίας και της πολιτικής υπό την εποπτεία της ηθικής, απώτερο στόχο είχαν να υποβάλουν την ανάπτυξη της καπιταλιστικής οικονομίας και της αστικής τάξης στον έλεγχό τους.³⁰⁵

Με την έλευση του Ρομαντικού η συντηρητική κριτική στην καπιταλιστική οικονομία πήρε ριζοσπαστικές διαστάσεις. Αρκετοί ρομαντικοί αντιδιαφωτιστές υιοθέτησαν την αρχική συντηρητική επιφύλαξη στον καπιταλισμό αλλά έστρεψαν την προσοχή τους και στα κατώτερα κοινωνικά στρώματα. Υποστήριζαν ότι τα κύρια θύματα του καπιταλισμού ήταν οι φτωχοί άνθρωποι για τους οποίους η ισότητα και η ελευθερία που τους παραχώρησε ο φιλελεύθερος καπιταλισμός δεν ήταν τίποτα άλλο παρά απώλεια της προστασίας που τους παρείχαν παλαιότερα οι συντεχνίες.³⁰⁶ Ενώ δεν ήταν λίγοι εκείνοι οι αντιδιαφωτιστές ρομαντικοί που θέλησαν να κινητοποιήσουν κοινωνικές μάζες με σοσιαλιστικές ιδέες για τους δικούς της σκοπούς.³⁰⁷ Όπως προαναφέρθηκε σε προηγούμενο κεφάλαιο ο Κονδύλης εντόπισε τις απαρχές της θεωρίας της εκμετάλλευσης που ανέπτυξαν αργότερα οι σοσιαλιστές σε κείμενα ρομαντικών διανοητών. Ο Alexander Bertland αναγνώρισε σε ακόμη προγενέστερο ιστορικό στάδιο τον πρόδρομο του Ρομαντισμού Βίκο ως θεμελιωτή της αναγνώρισης του ρόλου της ταξικής πάλης στην ιστορία.³⁰⁸ Ας δούμε, όμως,

³⁰⁴ Παναγιώτης Κονδύλης, *Συντηρητισμός. Ιστορικό περιεχόμενο και παρακμή*, μτφ. Λευτέρης Αναγνώστου, Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης, Ηράκλειο 2015, σελ. 417.

³⁰⁵ Ο.π., σελ. 410.

³⁰⁶ Ο.π., σελ. 417.

³⁰⁷ Ο.π., σελ. 115.

³⁰⁸ Alexander Bertland, «Giambattista Vico (1668—1744)», στον διαδικτυακό τόπο Internet Encyclopedia of Philosophy. A Peer-Reviewed Academic Resource. Διαθέσιμο στην ηλεκτρονική διεύθυνση <https://iep.utm.edu/vico/>

αναλυτικότερα τις οικονομικές προσεγγίσεις επιμέρους ρομαντικών διανοητών, οι οποίες αντέκρουσαν τα επιχειρήματα των φιλελεύθερων οικονομολόγων.

Ο Έντμουντ Μπερκ ανέφερε στο *Reflections on the Revolution in France* ότι είναι καλύτερο για τον λαό να πληρώνει πολλούς φόρους και να κερδίζει τα αντίστοιχα οφέλη από το να εξαιρεθεί από τους φόρους και να μην κερδίζει τίποτα.³⁰⁹ «Όσο με αφορά, δεν έχω καμένα δισταγμό να επιλέξω το πρώτο»,³¹⁰ σχολίασε ο Μπερκ στρεφόμενος κατά των φιλελεύθερων οικονομολόγων και υποστήριξε ότι αυτοί «έχουν την τάση να μην βλέπουν στα δημόσια έσοδα τίποτε άλλο από τράπεζες, νομισματικές κυκλοφορίες».³¹¹ Σύμφωνα με τον Burke όλα τα εργαλεία των οικονομολόγων είναι χρήσιμα μόνο αν υπάρχει εδραιωμένη πολιτική τάξη. Το πώς αντιλαμβανόταν την έννοια της εδραιωμένης τάξης γίνεται σαφές στο παρακάτω απόσπασμα.

«Το να δημιουργήσει κανείς μια κυβέρνηση δεν απαιτεί σπουδαία φρόνηση. Αρκεί να θεμελιώσει καλά την εξουσία και να διδάξει υπακοή· και να που το έργο είναι έτοιμο. Το να παραχωρήσει ελευθερία είναι ακόμα πιο εύκολο. Δεν χρειάζεται καν να καθοδηγήσει, αρκεί μόνο να αφήσει τα χαλινάρια. Όμως το να σχηματίσει κανείς μια ελεύθερη κυβέρνηση, το να συνενώσει, δηλαδή, αρμονικά αυτά τα αντίθετα στοιχεία της ελευθερίας και του εξαναγκασμού σε ένα συνεπές σύνολο, απαιτεί πολλή σκέψη, βαθύ στοχασμό και έναν οξυδερκή, ισχυρό και επιδέξιο νου».³¹²

Η επιφύλαξη των διανοητών του ρομαντικού συντηρητισμού προς την εννοιολόγηση και την πρακτική εφαρμογή του όρου «ελευθερία» από τους φιλελεύθερους διανοητές και πολιτικούς προεκτάθηκε, ασφαλώς, και στο οικονομικό πεδίο. Η έλλειψη ενός ισχυρού σημείου ελέγχου -πάνω στο οποίο θα βασιζόταν, σύμφωνα με τους συντηρητικούς ρομαντικούς, η οικονομική ισορροπία μιας κοινωνίας- που προϋπέθετε η ελευθερία της οικονομικής πρωτοβουλίας την οποία εισηγήθηκε ο φιλελευθερισμός έγινε αντιληπτή ως προάγγελος ενός κοινωνικού χάους και πληθώρας κοινωνικών παθογενειών. Η απάντηση των ρομαντικών

³⁰⁹ Edmund Burke, *Στοχασμοί για την επανάσταση στην Γαλλία*, μτφ. Χ. Γρηγορίου, Σαββάλας, Αθήνα 2010, σελ. 303.

³¹⁰ Ο.π.

³¹¹ Ο.π.

³¹² Ο.π., σελ. 304-305.

συντηρητικών στην αυτονόμηση του οικονομικού από το πολιτικό πήρε διάφορες εκδοχές. Ωστόσο, στις περισσότερες από αυτές τις εκδοχές, η κεντρική ιδέα ήταν κοινή και επέζησε σε όλο τον 19^ο και τον 20^ο αιώνα. Πρόκειται για την ιδέα της ταξικής συνεργασίας. Οι ρομαντικοί θεώρησαν τον ταχέως αναδύμενο καπιταλισμό ως ένα σύστημα συνεχούς ταξικού πολέμου και αναπολούσαν τις παλιές μικροεμπορικές ενώσεις, τις αγροτικές κοινότητες και τις μεσαιωνικές συντεχνίες. Θεωρούσαν ότι οι δομές της προνεωτερικής οικονομικής οργάνωσης που ανάγονταν στον μεσαίωνα αποτελούσαν μια εγγύηση της συνεργασίας ανάμεσα στις κοινωνικές τάξεις, μια συνεργασία που εξαφανιζόταν εξαιτίας του laissez-faire καπιταλισμού.

Παρεμβατικός συντηρητισμός ή ολοκληρωτικό κράτος;

Η πρακτική υποστήριξη αυτής της προσέγγισης στην οικονομία έλαβε επιμέρους εκδοχές. Στον Μπερκ, που διέθετε την ιστορική εμπειρία της βρετανικής παράδοσης, το σημείο ελέγχου που θα έβαζε φρένο στις προτάσεις του οικονομικού φιλελευθερισμού ήταν ο σεβασμός στις αρχές της ευπείθειας προς τις παραδοσιακές αρχές, η προστασία της εργατικότητας και η κάλυψη του συναισθήματος της αδικίας που (ο Μπερκ αναγνωρίζει ότι ενδέχεται να αισθανθεί ένας σκληρά εργαζόμενος εργάτης ή αγρότης) με την θρησκευτική πίστη στην μεταφυσική δικαίωση. Στην θεωρία των Γερμανών συντηρητικών ρομαντικών, οι οποίοι ήταν πιο ριζοσπάστες από τον Μπερκ μολονότι τον θεωρούσαν ιδεολογικό τους καθοδηγητή,³¹³ το σημείο ελέγχου που έπρεπε να περιορίσει την ελεύθερη οικονομία και να σταματήσει τον ταξικό ανταγωνισμό θεμελιώνοντας την συνεργασία των τάξεων έγινε το ισχυρό κράτος.

Ο Φίχτε (1762-1814) πρότεινε τον κρατικό έλεγχο του εμπορίου και την προσαρμογή της οικονομίας σε συνθήκες εθνικής αυτάρκειας. Το πρότυπο κράτος

³¹³ Ο Άνταμ Μύλλερ αφιέρωσε στον Μπερκ ένα κεφάλαιο του *Die Elemente der Staatskunst*. Μαμούτος Σταμάτιος, *Ο ρομαντικός συντηρητισμός του Άνταμ Μύλλερ*, διπλωματική εργασία, Εθνικό Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο Αθηνών, σχολή Νομικών, Οικονομικών και Πολιτικών Επιστημών, πρόγραμμα μεταπτυχιακών σπουδών «Πολιτική Επιστήμη και Κοινωνιολογία», Αθήνα 2011, σελ. 24-26
διαθέσιμη στην ηλεκτρονική διεύθυνση <https://pergamon.lib.uoa.gr/uoa/dl/frontend/file/lib/default/data/1363371/theFile>. Ο Νοβάλις έγραψε, «υπάρχουν πολλά αντεπαναστατικά βιβλία γραμμένα για την επανάσταση. Ο Burke όμως έγραψε ένα επαναστατικό βιβλίο εναντίον της επανάστασης». Νοβάλις, *Σκέψεις*, μτφ. Συμεών Σταμπουλός, Στιγμή, Αθήνα 2012, σελ. 54.

του Φίχτε διέθετε αρκετά σοσιαλιστικά γνωρίσματα, καθώς ο Φίχτε αναγνώρισε στην κρατική εξουσία ένα ευρύτατο δικαίωμα εποπτείας στην παραγωγή, την κατανομή και την κατανάλωση των οικονομικών αγαθών.³¹⁴ Δεν ήταν, όμως, κομμουνιστικό γιατί επέτρεψε την ιδιοκτησία. Ο Άνταμ Μύλλερ επεξεργάστηκε την ανάλυση του Φίχτε για το κλειστό εμπορικά κράτος και παρουσίασε μια δική του εναλλακτική πρόταση. Ο Μύλλερ θεώρησε ότι η αυτάρκεια στην οικονομική ζωή ενός κράτους, μολονότι στόχευε στο καλό μιας εθνικής κοινωνίας, δεν ήταν εύκολο να εφαρμοστεί. Έτσι ο Μύλλερ εισηγήθηκε την επαναφορά του μεσαιωνικού συντεχνιακού συστήματος παραγωγής στα πλαίσια ενός εθνικού κράτους που εμπεριείχε τα σπέρματα του νεώτερου ολοκληρωτισμού, με απώτερο στόχο να βρεθεί ένας τρόπος ώστε και οι διεθνείς ροές εμπορευμάτων να συνεχιστούν και το κράτος να παραμείνει παραδοσιοκρατικό.

Σύμφωνα με τον Μύλλερ, ο Άνταμ Σμίθ (1723-1790) παρουσίασε μια φτωχή οικονομική θεωρία που εστίασε μόνο σε προϊόντα. Ο Μύλλερ συμπέρανε ότι η παραγωγή είναι αποτέλεσμα της κίνησης όχι μόνο των χεριών αλλά και των πνευμάτων. Συνεπώς όποιος ήθελε να περιγράψει την παραγωγή δεν έπρεπε να αποκλείσει τις εσωτερικές ψυχικές δυνάμεις του ανθρώπου ούτε το κράτος ως όλον με το οποίο ήταν συνδεδεμένος εξ αρχής ο άνθρωπος.³¹⁵ Κατά τον Μύλλερ πίσω από τα οικονομικά μεγέθη βρίσκονται τα κοινωνικά μεγέθη. Για τον ίδιο λόγο ο Βρετανός ρομαντικός συντηρητικός ποιητής Σ. Τ. Κόλλεριτζ κατηγόρησε τους φιλελεύθερους οικονομολόγους που δέχτηκαν την αυτονομία της οικονομίας, επισημαίνοντας ότι «πάνω από την «political economy» βρίσκεται η «political philosophy»».³¹⁶ Ο Μύλλερ θεώρησε ότι η αρχή της φιλελεύθερης οικονομικής θεωρίας, η οποία στηρίχθηκε στο αξίωμα πως αν ο καθένας επιδιώξει το ορθολογικό του συμφέρον το αποτέλεσμα θα είναι αυτομάτως θετικό για το κοινό καλό, δεν ήταν τίποτε άλλο παρά

³¹⁴ Ίωνας Κον, *Πρωτοπόροι Φιλόσοφοι, Σωκράτης, Πλάτων, Ντεκάρτ, Σπινόζα, Καντ, Φίχτε*, μτφ. Γ. Καραγιάννης, Εκάτη, Αθήνα 1998, σελ. 198.

³¹⁵ Παναγιώτης Κονδύλης, *Συντηρητισμός. Ιστορικό περιεχόμενο και παρακμή*, μτφ. Λευτέρης Αναγνώστου, Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης, Ηράκλειο 2015, σελ. 411.

³¹⁶ Ο.π.

μια σχεδιασμένη επίθεση της αστικής τάξης στο κράτος.³¹⁷ «Καμία κοινωνική τάξη δεν έπρεπε μόνη της να καθοδηγεί και να ρυθμίζει την παραγωγή, τη διανομή και την πίστωση»,³¹⁸ ήταν η θέση του. Όσον αφορά την παραγωγή ο Μύλλερ θεώρησε ότι θα έβρισκε τον αληθινό της ρυθμό στα πλαίσια ενός νέου κράτους που θα διατηρούσε την παλιά μεσαιωνική δομή, με τις συντεχνίες να παράγουν και με διαμεσολαβητικούς θεσμούς, όπως οι αρχιμάστορες, τα πατρικιάτα των πόλεων και η μοναρχία, να λύνουν τις όποιες διαφωνίες προέκυπταν για την παραγωγή και την οικονομία.³¹⁹ Σύμφωνα με τον επηρεασμένο από τις ιδέες του Μύλλερ ακαδημαϊκό Ότμαρ Σπαν (1878-1950), η κριτική του Μύλλερ προς τον Άνταμ Σμιθ ήταν στην ουσία μια συνολική κριτική στο καπιταλιστικό σύστημα³²⁰.

Αισθητική και ηθική κριτική στον οικονομικό φιλελευθερισμό

Η κριτική της φιλελεύθερης πολιτικής οικονομίας από τους διανοητές της ιδεολογίας που εξετάζουμε πραγματοποιήθηκε αρκετές φορές με πολιτικούς, φιλοσοφικούς, ακόμη και με αισθητικούς όρους. Όχι απαραίτητα με καθαρά οικονομικά επιχειρήματα. Ιδίως σε περιπτώσεις νεορομαντικών διανοητών της νεορομαντικής γενιάς του 1890, στην οποία εστίασε ο Sternhell, αυτό το γνώρισμα έγινε πολύ έντονο. Θα το διαπιστώσουμε αν δούμε ως συνοπτικά παραδείγματα τις κεντρικές γραμμές της αντιφιλελεύθερης οικονομικής σκέψης του Τζων Ράσκιν και του Μωρίς Μπαρές.

Ο Ράσκιν άλλοτε αυτοπροσδιοριζόταν ως «κομμουνιστής» και άλλοτε ως «συντηρητικός».³²¹ Κάποιες φορές ως «σοσιαλιστής συντηρητικός».³²² Ενίοτε φρόντιζε να διευκρινίσει ότι απέρριπτε τον κομμουνισμό των Γάλλων κομμουνάρων και πως υιοθετούσε τον κομμουνισμό της αρχαίας σχολής του Ορατίου και της

³¹⁷ John Weiss, *Συντηρητισμός και Ριζοपाστική Δεξιά. Παραδοσιοκρατία, Αντίδραση και Αντεπανάσταση στην Ευρώπη (1770-1945)*, μτφ. Σπύρος Μαρκέτος, Εκδόσεις Θύραθεν, Θεσσαλονίκη 2009, σελ. 63.

³¹⁸ Ο.π.

³¹⁹ Ο.π., σελ 62-63.

³²⁰ Othmar Spann, *Types of Economic Theory*, μτφ. Eden and Cedar Paul, Routledge Revivals, New York 2011, σελ. 160.

³²¹ Michael Löwy–Robert Sayre, *Εξέγερση και Μελαγχολία. Ο ρομαντισμός στους αντίποδες της νεωτερικότητας*, μτφ. Δέσποινα Καββαδία, Εναλλακτικές Εκδόσεις, Αθήνα 1999, σελ 273.

³²² Ο.π., σελ. 274.

Ουτοπίας του Thomas More (1478-1535).³²³ Αντίστοιχα, δήλωνε ότι απέρριπτε τον συντηρητισμό των Τόρις και πως υιοθετούσε τον συντηρητισμό του Γουόλτερ Σκοτ (1771-1832) και του Ομήρου.³²⁴ Ακολουθώντας την ρομαντική προσέγγιση ο Ράσκιν αναγνώριζε ως μόνο δίκαιο πλούτο αυτόν που παράγεται από την προσωπική εργασία.³²⁵ Θεωρούσε ότι η επιθυμία συσσώρευσης χρήματος οδηγεί στην εκμετάλλευση της εργασίας των άλλων και ισοδυναμεί με κλοπή.³²⁶ Το σύγχρονο εμπόριο και η κερδοσκοπία στα πλαίσια της ελεύθερης αγοράς οδηγούσε στο μονοπώλιο όλων των ευεργετημάτων από μια μειοψηφία. Ο ρόλος του χρήματος στον καπιταλισμό δημιούργησε μια πλασματική εικόνα για τον πλούτο και συσκοτίσε τους

³²³ Ο.π.

³²⁴ Ο.π.

³²⁵ Ο.π., σελ. 284.

³²⁶ «Μακράν, το μεγαλύτερο μέρος από την συμφορά και το έγκλημα που υπάρχει αυτή την στιγμή στην πολιτισμένη Ευρώπη, πηγάζει απλά από το ότι οι άνθρωποι δεν κατανοούν αυτήν την αλήθεια – δεν ξέρουν δηλαδή ότι τα υλικά αγαθά ή ο πλούτος συνδέονται αιωνίως και σύμφωνα με τους νόμους του ουρανού και της γης με την αποφασιστική (πεισματική) χειρωνακτική εργασία, αλλά ελπίζουν με κάποιον τρόπο να σπάσουν ή να παρακάμψουν αυτόν τον αιώνιο νόμο της ζωής, να τραφούν εκεί που δεν όργωσαν και να ξεσταθούν εκεί που δεν ύφαναν.

Επαναλαμβάνω, σχεδόν όλη μας η δυστυχία και το έγκλημα πηγάζουν από αυτή την μια και μοναδική παρανόηση. Ο νόμος της φύσης είναι ότι μια συγκεκριμένη ποσότητα εργασίας είναι απαραίτητη για να παραχθεί μια συγκεκριμένη ποσότητα αγαθού, οποιουδήποτε είδους. Αν επιθυμείς την γνώση, πρέπει να κοπιάσεις για αυτήν, αν επιθυμείς φαγητό, πρέπει να κοπιάσεις για αυτό και αν επιθυμείς απόλαυση πρέπει να κοπιάσεις για αυτήν. Αλλά οι άνθρωποι δεν αναγνωρίζουν αυτόν τον νόμο ή προσπαθούν να τον παρακάμψουν, ελπίζοντας να κερδίσουν γνώση, φαγητό και απόλαυση, για το τίποτα (χωρίς να δώσουν τίποτα). Και σε αυτή την προσπάθεια είτε αποτυγχάνουν να τα αποκτήσουν και μένουν αμαθείς και δυστυχείς, ή τα αποκτούν με το κάνουν άλλους ανθρώπους να δουλεύουν για το δικό τους όφελος. Τότε είναι τύραννοι και κλέφτες. Ναι, και ακόμα χειρότεροι από κλέφτες». John Ruskin, *The Two Paths*, Lecture V. — The Work of Iron in Nature, Art and Policy, A Lecture Delivered at Tunbridge Wells, February, 1858, μετάφραση για τις ανάγκες της διατριβής στην ελληνική γλώσσα Ιωάννης Παπαδημητρώπουλος, διαθέσιμο στην ηλεκτρονική διεύθυνση https://www.gutenberg.org/cache/epub/7291/pg7291-images.html#link2H_4_0008

βασικούς παράγοντες της οικονομικής ζωής, δηλαδή το έδαφος, τους φυσικούς πόρους και την εργασία.³²⁷

Η απάντηση του Ράσκιν στον φιλελεύθερο καπιταλισμό είχε επιμέρους πτυχές. Ωστόσο το αίτημά του ήταν ένα και προερχόταν από την πολιτική παράδοση του ρομαντικού αντικαπιταλισμού: Τα οικονομικά μεγέθη θα έπρεπε να γίνουν κατανοητά στην εξάρτησή τους από τις διανθρώπινες κοινωνικές σχέσεις.³²⁸ Ως πρώτο βήμα προς αυτή την κατεύθυνση ο Ράσκιν πρότεινε την αλλαγή νοοτροπίας. Έπρεπε να προσδιοριστεί διαφορετικά η έννοια του πλούτου. Σύμφωνα με τον Ράσκιν πλούσιο θα έπρεπε να θεωρηθεί το έθνος που μπορεί να θρέψει τους περισσότερους ευτυχισμένους ανθρώπους.³²⁹ Όχι εκείνο που θα πετύχαινε μεγαλύτερους αριθμούς παραγωγής. Στην κοινωνία που οραματιζόταν ο Ράσκιν όσες περιουσιακές

³²⁷ Παναγιώτης Κονδύλης, *Συντηρητισμός. Ιστορικό περιεχόμενο και παρακμή*, μτφ. Λευτέρης Αναγνώστου, Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης, Ηράκλειο 2015, σελ. 528.

³²⁸ Ο.π., σελ. 527.

³²⁹ «Μιας και η ουσία του πλούτου έγκειται στην άσκηση εξουσίας επί των ανθρώπων, δεν είναι λογική ακολουθία αυτού ότι όσο πιο ευγενή και όσο περισσότερα σε αριθμό τα πρόσωπα επί των οποίων ασκείται αυτή η εξουσία, τόσο μεγαλύτερος θα είναι και ο πλούτος; Ίσως ακόμα φανεί μετά από λίγη σκέψη, ότι τα πρόσωπα τα ίδια συνιστούν τον πλούτο – ότι αυτά τα κομμάτια χρυσού με τα οποία συνηθίζουμε να τα καθοδηγούμε, στην πραγματικότητα δεν είναι τίποτα περισσότερο από ένα είδος βυζαντινών χαλιναριών ή φορεμάτων με τα οποία ντύνουμε τα ζωντανά (τα πλάσματα), πολύ αστραφτερά και όμορφα στα μάτια των βαρβάρων. Αλλά αν τα ίδια αυτά ζωντανά μπορούσαν να καθοδηγηθούν χωρίς την πίεση και την ενόχληση αυτών των αστραφτερών βυζαντινών χαλιναριών στα στόματα και τα αυτιά τους, ίσως θα μπορούσαν τα ίδια να είναι πιο πολύτιμα από τα χαλινάρια τους. Στην πραγματικότητα, θα μπορούσαμε να ανακαλύψουμε ότι το αληθινό χρώμα του πλούτου είναι το μωβ όχι όμως σε πετράδι, αλλά σε σάρκα, ίσως ακόμα και ότι το τελικό απότοκο από όλα τα πλούτη του κόσμου είναι να γεννηθούν όσα περισσότερα υγιή, έξυπνα και ευτυχισμένα ανθρώπινα όντα γίνεται. Ο σύγχρονος πλούτος μας, πιστεύω, έχει μάλλον την αντίθετη τάση. Οι περισσότεροι μελετητές της πολιτικής οικονομίας φαίνεται να θεωρούν την πληθώρα ανθρώπων ως παράγοντα που δεν συντελεί στον πλούτο, ή, στην καλύτερη περίπτωση, που συντελεί μόνο με το να παραμένει σε μια κατάσταση αθωότητας και θνησιγένειας». John Ruskin, *Unto This Last and other essays on Political Economy*, μετάφραση για τις ανάγκες της διατριβής στην ελληνική γλώσσα Ιωάννης Παπαδημητρόπουλος, The World Library, London, Melbourne· &· Toronto, Ward Lock & Co Limited 1912, σελ. 154. Διαθέσιμο στην ηλεκτρονική διεύθυνση https://www.gutenberg.org/cache/epub/36541/pg36541-images.html#Page_127

ανισότητες συνέχισαν να υπάρχουν θα ήταν «δίκαιες» ενώ η ατομική ιδιοκτησία θα περιοριζόταν και θα αποτελούσε ένα μικρό μέρος του συνολικού πλούτου.³³⁰

Μια ακόμη ενδιαφέρουσα περίπτωση διανοητή της γενιάς του 1890 που επιχείρησε να συνδέσει τον εθνικισμό με τον σοσιαλισμό ήταν ο Μπαρρές. Ο σοσιαλισμός του Μπαρρές ήταν υπό συνεχή διαμόρφωση και σε ευθεία αντιπαράθεση με την μαρξιστική παράδοση. Ο Μαρξ είχε δύο γνωρίσματα που ο Μπαρρές απεχθανόταν πράγμα που εκμηδένιζε τις πιθανότητες της πρόσληψής του με θετικό πρόσημο από τον Μπαρρές. Ήταν Εβραίος στην καταγωγή και Γερμανός στην σκέψη.³³¹ Έτσι ο σοσιαλισμός του Μπαρρές είχε τις καταβολές του στον Προυντόν (1809-1865) και εστίαζε στις κοινότητες, τον κολεκτιβισμό και τα σωματεία.³³² Ο Μπαρρές υποστήριζε την ηθική και την οικονομική ενδυνάμωση της εργατικής τάξης μέσα από ένα σχήμα που παρουσίαζε ως αντιπάλους της όχι τους Γάλλους αστούς αλλά τους αλλοεθνείς μετανάστες, το ξένο κεφάλαιο και τους Εβραίους τραπεζίτες.³³³ Η πρόταση του Μπαρρές για την επίτευξη του σοσιαλισμού ήταν ο προστατευτισμός ενώ παραλλήλισε τον εθνικισμό με τον «σοσιαλισμό του κράτους».³³⁴ Οι κρατικές παρεμβάσεις με στόχο την παρεμπόδιση του πλουτισμού των αστών σε βάρος των άλλων τάξεων ήταν δεδομένη πρόταση των διανοητών της ιδεολογίας που ερευνούμε ήδη από τον 19^ο αιώνα. Στόχος ήταν η υποταγή του αυτονομημένου οικονομικού στοιχείου στο πολιτικό. Όπως επισήμανε ο Κονδύλης, αν το οργανικό κράτος γίνει νοητό ως ενότητα μιας ηθικά προσανατολισμένης πολιτικής και οικονομίας τότε η

³³⁰ Michael Löwy –Robert Sayre, *Εξέγερση και Μελαγχολία. Ο ρομαντισμός στους αντίποδες της νεωτερικότητας*, μτφ. Δέσποινα Καββαδία, Εναλλακτικές Εκδόσεις Αθήνα 1999, σελ. 292.

³³¹ Δημήτριος Μουταφίδης, *MAURICE BARRES: Το εγώ, το άτομο και το έθνος*, διπλωματική εργασία στο πρόγραμμα μεταπτυχιακών σπουδών Πολιτική Θεωρία, Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης, Σχολή Οικονομικών και Πολιτικών Επιστημών, Τμήμα Πολιτικών Επιστημών, Θεσσαλονίκη Ιούνιος 2020, σελ. 64, διαθέσιμο στην ηλεκτρονική διεύθυνση <http://ikee.lib.auth.gr/record/320145/files/GRI-2020-27835.pdf>

³³² Δημήτριος Μουταφίδης, *MAURICE BARRES: Το εγώ, το άτομο και το έθνος*, διπλωματική εργασία στο πρόγραμμα μεταπτυχιακών σπουδών Πολιτική Θεωρία, Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης, Σχολή Οικονομικών και Πολιτικών Επιστημών, Τμήμα Πολιτικών Επιστημών, Θεσσαλονίκη 2020, σελ. 64, διαθέσιμο στην ηλεκτρονική διεύθυνση <http://ikee.lib.auth.gr/record/320145/files/GRI-2020-27835.pdf>

³³³ Ο.π.

³³⁴ Ο.π., σελ 65.

ιδιοκτησία πρέπει να θεωρηθεί ότι είναι, τρόπον τινά, κρατική ιδιοκτησία στον βαθμό που αντιπροσωπεύει μια υπηρεσία προς τις ανώτερες αρχές που ενσαρκώνει το κράτος.³³⁵

Νεότερες θεωρητικές απόπειρες εθνικιστικού σοσιαλισμού

Οι διανοητικές απόπειρες παντρέματος εκδοχών του σοσιαλισμού με τον εθνικισμό εντάθηκαν κατά τον μεσοπόλεμο. Ένα χαρακτηριστικό παράδειγμα είναι αυτό των διανοητών της «συντηρητικής επανάστασης» στην Γερμανία.³³⁶ Η «συντηρητική επανάσταση» αποτέλεσε ένα διανοητικό κίνημα που επανέφερε τις ιδέες του παραδοσιακού αντιφιλελεύθερου γερμανικού Ρομαντισμού στην επικαιρότητα της Δημοκρατίας της Βαϊμάρης. Το ιδιαίτερο γνώρισμα αυτού του διανοητικού ρεύματος είναι ότι στους κόλπους της «συντηρητικής επανάστασης» αναπτύχθηκε και μια ισχυρή τάση που ονομάστηκε «αντιδραστικός μοντερνισμός». Ο «αντιδραστικός μοντερνισμός» ήταν μια απόπειρα να αποσπαστούν οι ερευνητικές μεθοδολογίες και οι επιστημολογικές εξελίξεις του τομέα των τεχνολογικών επιστημών από το πλαίσιο της ορθολογιστικά νεωτερικής (και πολιτικά φιλελεύθερης) σκέψης και να συνδεθούν με τον εχθρικό προς τον ορθολογισμό, μέχρι τότε, γερμανικό ρομαντικό εθνικισμό. Τόσο οι παραδοσιακοί «συντηρητικοί επαναστάτες» όσο και οι «αντιδραστικοί μοντερνιστές» εστίασαν στην αναζήτηση ενός αντιφιλελεύθερου οικονομικού μοντέλου, το οποίο θα εξέφραζε τις προνεωτερικές παραδόσεις μέσω μιας μορφής εθνικού σοσιαλισμού, αποσπώντας αυτή την φορά τις τεχνολογικές εξελίξεις από το πλαίσιο του φιλελεύθερου εκσυγχρονισμού σε εκείνο μιας συντηρητικής κοινοτιστικής ιδεολογίας.

Οι διανοητές της «συντηρητικής επανάστασης» που μπόλιασαν συντηρητικές και σοσιαλιστικές ιδέες ήταν αρκετοί. Δύο χαρακτηριστικά παραδείγματα αποτέλεσαν οι Όσβαλντ Σπένγκλερ (1880-1936) και Βέρνερ Ζόμπαρτ (1863-1941). Ο Σπένγκλερ έδωσε στην έννοια της ταξικής πάλης εθνικιστικό περιεχόμενο. Θεώρησε ότι ο Μαρξ

³³⁵ Παναγιώτης Κονδύλης, *Συντηρητισμός. Ιστορικό περιεχόμενο και παρακμή*, μτφ. Λευτέρης Αναγνώστου, Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης, Ηράκλειο 2015, σελ. 416.

³³⁶ Για μια αναλυτική περιγραφή της απόπειρας να ενταχθεί η τεχνολογία στην ρομαντικά εθνικιστική ιδεολογία δείτε το Jeffrey Herff, *Αντιδραστικός μοντερνισμός. Τεχνολογία, κουλτούρα και πολιτική στη Βαϊμάρη και το Γ' Ράιχ*, μτφ. Παρασκευάς Ματάλας, Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης, Ηράκλειο 2012.

κακώς απέδωσε στο προλεταριάτο την σοσιαλιστική ιδέα και στην αστική τάξη εκείνη του καπιταλισμού. Σύμφωνα με τον Σπένγκλερ, σε ένα πιο βαθύ επίπεδο, μαινόταν η σύγκρουση του καπιταλισμού με τον σοσιαλισμό με το νόημα του σοσιαλισμού να συμπυκνώνεται στο πνεύμα του παραδοσιακού γερμανικού πολιτισμού και το νόημα του καπιταλισμού στην εμπορική αγγλική σκέψη. Ο Σπένγκλερ μεταμορφώνοντας τις φιλοσοφικοπολιτικές κατηγορίες σε εθνικιστικές³³⁷ υποστήριξε ότι το νόημα της ταξικής πάλης αντανakλούσε την διανοητική σύγκρουση ανάμεσα στην Γερμανία και την Αγγλία. Η νίκη του σοσιαλισμού θα ήταν νίκη της γερμανικής σκέψης. Ο σοσιαλισμός του Σπένγκλερ δεν ήταν εκείνος των αριστερών κομμάτων και των εργατικών συνδικάτων αλλά η έκφραση μιας ισχυρής κρατικής οργάνωσης³³⁸ με ανάμικτα παραδοσιακά και νέα γνωρίσματα. Στο ίδιο περίπου ύφος ο Ζόμπαρτ κατηγόρησε τον Μαρξ ότι κακοποίησε την έννοια του σοσιαλισμού, καθώς την ερμήνευσε αποδεχόμενος την αποκοπή του οικονομικού στοιχείου από το κοινωνικό. Για τον Ζόμπαρτ το νέο πνεύμα του γερμανικού σοσιαλισμού δεν ήταν τίποτε περισσότερο από την απάρνηση της οικονομικής εποχής συνολικά.³³⁹ Ο σοσιαλισμός θα αποτελούσε τον δρόμο για την διάσωση της γερμανικής εθνικής ταυτότητας κόντρα στις συνθήκες της παγκόσμιας ομοιομορφίας. Συνδυασμοί του συντηρητισμού με τον σοσιαλισμό αναπαράγονται και σήμερα ως εκδοχές της τέταρτης «θεμελιώδους αρχής» της ιδεολογίας που ερευνούμε. Σύμφωνα με τον Κάι Μούρρος ο σοσιαλισμός «πρέπει να αναπτυχθεί με έναν φυσιολογικό και οργανικό τρόπο, με βάση την συγκεκριμένη ιστορική πείρα του έθνους».³⁴⁰ Ο Μούρρος υποστηρίζει ότι ο διεθνιστικός σοσιαλισμός είναι μια λανθασμένη συνταγή γιατί δεν διαθέτει ρίζες στην συγκεκριμένη ιστορία κάθε έθνους. Όπως γράφει ο

³³⁷ Ο.π., σελ. 60.

³³⁸ Γιώργος Δρίτσας, «Από τον «ριζοσπαστικό αριστοκρατισμό» του Nietzsche στον «πρωϊκό σοσιαλισμό» του Spengler - Οριακές προσλήψεις της πολιτικής στη Γερμανική πνευματική ζωή», στο περιοδικό *Ηθική*, Έκδοση του Εργαστηρίου «Φιλοσοφία-Διακυβέρνηση-Οικονομία», του Τμήματος Φιλοσοφίας της Φιλοσοφικής Σχολής του Εθνικού και Καποδιστριακού Πανεπιστημίου Αθηνών, αρ. 14, Αθήνα 2021, σελ. 50. Διαθέσιμο στην ηλεκτρονική διεύθυνση <https://ejournals.epublishing.ekt.gr/index.php/ethiki/article/view/28594/22388>

³³⁹ Jeffrey Herff, *Αντιδραστικός μοντερνισμός. Τεχνολογία, κουλτούρα και πολιτική στη Βαϊμάρη και το Γ' Ράιχ*, μτφ. Παρασκευάς Ματάλας, Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης, Ηράκλειο 2012, σελ. 180.

³⁴⁰ Κάι Μούρρος, *Η επανάσταση και πώς να την κάνεις σε μια σύγχρονη κοινωνία*, μτφ. Σωτήρης Γιαννέλης, Έξοδος, Αθήνα 2021, σελ. 32.

Μούρρος, «ένας αληθινός σοσιαλισμός μπορεί να οικοδομηθεί μονάχα πάνω σε μια εθνική βάση με οδηγό την ιστορική πείρα του λαού και του έθνους».³⁴¹

³⁴¹ Ο.π., σελ. 32-33.

1.B.5) Η ενσωμάτωση μοντέρνων διανοητικών δεδομένων στο ερμηνευτικό πλαίσιο του παραδοσιακού Ρομαντισμού

Εκμοντερνισμένος Ρομαντισμός

Η τελευταία «θεμελιώδεις αρχή» συνδυάζει στοιχεία από διαφορετικές παραδόσεις. Υπάρχει ένα πρώτο «στρώμα ιδεών» στην βάση αυτής της «θεμελιώδους αρχής» το οποίο είναι συγκροτημένο σε παραδοχές της πολιτικής θεωρίας του Ρομαντισμού. Ο ανορθολογισμός, η λατρεία της βίας και του θανάτου, η αντιπάθεια προς τους διεθνιστές «διανοούμενους», η καταπάτηση των κανόνων της αστικής κοινωνίας στο όνομα μιας ανώτερης αισθητικής και ηθικής εμπειρίας που θεωρητικά οδηγεί στην αυτοπραγμάτωση, η οργανιστική προσέγγιση του έθνους που εγκαινίασε ο Χέρντερ, η πίστη σε έναν ένθεο κόσμο κρυμμένων δυνάμεων που βρίσκεται πέρα από τον κόσμο των φαινομένων. Όλες αυτές, καθώς και άλλες ιδέες με ρομαντικές καταβολές, συγκρότησαν το «πρώτο στρώμα» ιδεών της πέμπτης «θεμελιώδους αρχής». Ωστόσο πάνω σε αυτό το «στρώμα ιδεών», που αποτέλεσε την βάση, προστέθηκε ένα δεύτερο «στρώμα ιδεών» το οποίο περιελάμβανε ιδέες που οι ρομαντικοί διανοητές απόσπασαν από άλλες θεωρητικές κατευθύνσεις για να τις προσαρμόσουν στα μέτρα της δικής τους.

Η «κατακτητική» αυτή διαλεκτική ήταν εγγενής στον Ρομαντισμό από τις απαρχές του ως ιστορικού φαινομένου. Όπως είδαμε πιο πάνω, ο Κονδύλης υποστήριξε ότι ο πρωταρχικός συντηρητικός Ρομαντισμός ήταν μια ριζοσπαστική και εκμοντερνισμένη εκδοχή του κλασικού (προγενέστερου) συντηρητισμού. Η χρήση αυτής της «κατακτητικής διαλεκτικής» εντατικοποιήθηκε σημαντικά στο δεύτερο μισό του 19^{ου} αιώνα. Το αποτέλεσμα της εντατικοποίησης ήταν καίριο. Πολλοί νεορομαντικοί διανοητές της γενιάς του 1890, συντηρητικοί ή και όχι, επιδόθηκαν σε μια απόπειρα ενσωμάτωσης μοντέρνων ρευμάτων, τάσεων ή μεμονωμένων στοιχείων τους στο ερμηνευτικό πεδίο του παραδοσιακού Ρομαντισμού. Προκειμένου να γίνει σαφής η σύνδεση του πολιτικού Ρομαντισμού με τον Μοντερνισμό μέσω των δυο «στρωμάτων ιδεών» που περιλαμβάνει η πέμπτη «θεμελιώδης αρχή», θα παραθέσω ορισμένα παραδείγματα.

Το παράδειγμα του Ζωρζ Σορέλ

Ένα ενδιαφέρον παράδειγμα αποτελεί ο Ζωρζ Σορέλ (1847-1922). Το «πρώτο στρώμα» ιδεών του Σορέλ σχηματίστηκε πάνω σε ρομαντικές αντιλήψεις. Σύμφωνα με τον Berlin «δεν μπορεί να κατανοήσει κανείς τον Σορέλ, ή τον αντίκτυπο των απόψεών του, εάν δεν αντιληφθεί ότι αυτό που προξενεί τις ζυμώσεις του πνεύματός του είναι η γεμάτη πάθος πεποίθηση που μοιράζεται με μερικούς από τους πρώιμους ρομαντικούς συγγραφείς».³⁴² Ο Η πεποίθηση του Σορέλ ότι η εργασία αποτελεί τρόπο ψυχικής αυτοπραγμάτωσης του ανθρώπου, «που βρίσκεται στην καρδιά ενός μεγάλου τμήματος του σύγχρονου σοσιαλισμού, απορρέει από τη ρομαντική αυτή σύλληψη που εντύπωσαν στην ευρωπαϊκή συνείδηση Γερμανοί στοχαστές, κυρίως ο Χέρντερ και ο Φίχτε».³⁴³

Οι αισθητικές και ηθικές αξίες είναι, κατά τον Σορέλ, ανεξάρτητες από την πορεία των ιστορικών γεγονότων. Αυτές πρέπει να αποτελούν τους φάρους της ζωής και της κοινωνικής δράσης. Σύμφωνα με τον Σορέλ στην νεωτερικότητα ο κοινωνικός φορέας των αληθινών ηθικών αξιών είναι το προλεταριάτο. «Οι προλετάριοι ήταν ό,τι ήταν ο «λαός» για τον Χέρντερ [...] ό,τι ήταν το «έθνος» για τον Μπαρρές. Είναι αυτή η παραδοσιοκρατία που είχε από κοινού με έναν τύπο συντηρητικών».³⁴⁴

Ο Σορέλ απέρριψε και τον ορθολογισμό του Διαφωτισμού και τον θετικισμό. Μολονότι αναγνώριζε την αξία της επιστήμης για την οργάνωση και την βελτίωση του ανθρώπινου βίου, απέρριπτε την πειθάρχηση του ανθρώπου σε επιστημονικές εφαρμογές που τον αντιμετώπιζαν ως αντικείμενο και όχι ως υποκείμενο δράσης. Κατηγορούσε τους κοινωνιολόγους επειδή είχαν φτιάξει συμμετρικές φόρμουλες αξιολόγησης και ερμηνείας των ιστορικών γεγονότων, οι οποίες, μολονότι ήταν άρτια ορθολογικά σχήματα, σπάνια συμφωνούσαν με τα γεγονότα. Καυτηρίαζε τον επιστημολογικό δογματισμό των θετικιστών γράφοντας ότι «αντί να εγκαταλείψουν τις λαθεμένες θέσεις τους, προτιμούσαν να διακηρύσσουν ότι τα σοβαρά αυτά

³⁴² Isaiah Berlin, «Ζωρζ Σορέλ», *Κόντρα στο ρεύμα. Δοκίμια στην ιστορία των ιδεών*, μτφ. Μαρία Ν. Καστανάρα, Scripta, Αθήνα 2003, σελ. 556-557.

³⁴³ Ο.π., σελ. 535.

³⁴⁴ Ο.π., σελ. 552.

γεγονότα ήταν απλές ανωμαλίες που η επιστήμη πρέπει να παραμερίζει για να καταλάβει καλά το σύνολο».³⁴⁵

Ο Σορέλ απέρριψε την ιδεαλιστική παράδοση από τον Σωκράτη μέχρι τον Διαφωτισμό και θεώρησε ότι ο ιδεαλισμός παρήγαγε τις ουτοπίες που αντιμετώπισαν τον άνθρωπο ως αντικείμενο. Ωστόσο η σκέψη του βασιζόταν σε κάποιες αρχές που είχαν ρομαντικά ιδεαλιστικό περιεχόμενο. Πίστευε ότι «σε κάθε ανθρώπινη ψυχή υπάρχει κρυμμένη κάποια μεταφυσική θράκα που ακτινοβολούσε κάτω από τις στάχτες».³⁴⁶ Ενώ δεν τον απασχολούσε αν τον κατηγορούσαν ότι η μεθοδολογία ανάλυσης που χρησιμοποιούσε βασιζόταν περισσότερο στην μεταφυσική παρά στην επιστήμη.³⁴⁷ Επιπλέον, ο Σορέλ καταδίκασε διαρκώς και σε κάθε ευκαιρία την αστική δημοκρατία και την θεωρία του φιλελεύθερου ανθρωπισμού. Ενώ υιοθετούσε ρομαντικές αντιλήψεις σχετικά με την απροσδιόριστα παλαιά ενεργητικότητα των εθνών που ο σύγχρονος κόσμος είχε στραγγίξει και μόνο η επαναστατική βία μπορούσε να αναγεννήσει.³⁴⁸ Με ρομαντική απόχρωση ήταν και η εικόνα που διαμόρφωσε ο Σορέλ για την κοινωνία. Σύμφωνα με τον Σορέλ η «κοινωνία είναι δημιουργία, ένα έργο τέχνης, και όχι [...] απλό προϊόν των οικονομικών δυνάμεων».³⁴⁹ Όλα τα παραπάνω αποτέλεσαν το «ρομαντικό στρώμα» των ιδεών που διαμόρφωσαν την σκέψη και την ανάλυση του Ζωρζ Σορέλ. Ωστόσο, ο Σορέλ ταίριαξε το ρομαντικό «πρώτο στρώμα» ιδεών με ένα «δεύτερο στρώμα» ιδεών το οποίο δεν σχετιζόταν άμεσα ή και καθόλου με την ρομαντική θεωρία, σχηματίζοντας

³⁴⁵ George Sorel, *Σκέψεις πάνω στη Βία*, μτφ. Αχιλλέα Βαγενά, Εκδόσεις Γερ. Αναγνωστίδη, Αθήνα 1980, σελ. 12.

³⁴⁶ Isaiah Berlin, «Ζωρζ Σορέλ», *Κόντρα στο ρεύμα. Δοκίμια στην ιστορία των ιδεών*, μτφ. Μαρία Ν. Καστανάρα, Scripta, Αθήνα 2003, σελ. 559.

³⁴⁷ «Όλοι αυτοί που έχουν έστω και ένα μικρό πασάλειμμα από την βελγική κοινωνιολογία και πιστεύουν πως έγιναν σοφοί, θα με κατηγορήσουν ότι σκοπεύω να κάνω μεταφυσική παρά επιστήμη. Είναι γνώμες που δεν με θίγουν καθόλου, [...]

Ακόμα και ο Μαρξ κατηγορήθηκε απ' τους μεγάλους ηγέτες του ποζιτιβισμού, πως έκανε στο «Κεφάλαιο» μεταφυσική πολιτική οικονομία· [...] Αυτή η κατηγορία, μου φαίνεται, δεν τον συγκίνησε πολύ». George Sorel, *Σκέψεις πάνω στη Βία*, μτφ. Αχιλλέα Βαγενά, Αθήνα, Εκδόσεις Γερ. Αναγνωστίδη, Αθήνα 1980, σελ. 10.

³⁴⁸ Ο.π., σελ. 49.

³⁴⁹ Isaiah Berlin, «Ζωρζ Σορέλ», *Κόντρα στο ρεύμα. Δοκίμια στην ιστορία των ιδεών*, μτφ. Μαρία Ν. Καστανάρα, Scripta, Αθήνα 2003, σελ. 553.

τελικά ένα διανοητικό αποτέλεσμα που ενσωμάτωσε ιδέες μοντέρνων ρευμάτων στο ερμηνευτικό οπλοστάσιο του αντιδιαφωτιστικού πολιτικού Ρομαντισμού. Ας δούμε πως το πέτυχε αυτό.

Μια από τις ιδέες του «δεύτερου στρώματος» στην σκέψη του Σορέλ ήταν η άρση της επιφύλαξης για την τεχνολογία και η θετική αποτίμηση των επιτευγμάτων της. Οι παλαιότεροι ρομαντικοί διανοητές, με το να διαφοροποιηθούν στον ορθολογισμό του Διαφωτισμού, προχώρησαν σε μια συνεπή επιφύλαξη προς την τεχνολογική εξέλιξη και την βιομηχανική παραγωγή. Όπως είδαμε στην περιγραφή της τρίτης «θεμελιώδους αρχής» οι ρομαντικοί διανοητές παραλλήλως το σύγχρονο κράτος με άψυχο μηχανισμό, με προϊόν μιας καθολικά επιβεβλημένης νεότερης τεχνοκρατίας. Η τεχνοκρατία ήταν για τους ρομαντικούς απόρροια της επικράτησης των ιδεών του ορθολογιστικού Διαφωτισμού και της εφαρμογής των δογμάτων της στην πολιτική από την αστική τάξη. Στην σκέψη των παραδοσιακών ρομαντικών η τεχνολογική εξέλιξη της νεωτερικής εποχής αποτέλεσε μια συνέπεια της μηχανιστικής αντίληψης που είχε εγκλωβίσει την ευρωπαϊκή ιστορία στο σιδερένιο της χέρι, προκαλώντας μια σειρά από παθογένειες. Οι Lowy και Sayre επισημαίνουν τα εξής.

«Το 1809, ο Franz von Baader δημοσιεύει το έργο *Συνεισφορές στη δυναμική φιλοσοφία σε αντίθεση με τη μηχανιστική φιλοσοφία*, που θα έχει σημαντική απήχηση στους ρομαντικούς. Στο όνομα του φυσικού, του οργανικού, του ζωντανού και του «δυναμικού», οι ρομαντικοί εκδηλώνουν συχνά μια βαθιά εχθρότητα σε οτιδήποτε είναι μηχανικό, τεχνητό, κατασκευασμένο. Νοσταλγοί της χαμένης αρμονίας ανάμεσα στον άνθρωπο και τη φύση, λατρεύοντας μυστικιστικά, παρατηρούν με μελαγχολία και θλίψη της προόδους της μηχανοκρατίας, της εκβιομηχάνισης, της μηχανοποιημένης κατάκτησης του περιβάλλοντος. Το καπιταλιστικό εργοστάσιο φαντάζει στα μάτια τους σαν ένα κολαστήριο και οι εργάτες σαν καταραμένοι [...] αναγκασμένοι ν' ακολουθούν τη μηχανική κίνηση, τον μονότονο ρυθμό του πιστονιού των ατμομηχανών [...]».³⁵⁰

Σύμφωνα με τον Τόμας Καρλάιλ στην νεωτερική εποχή υπάρχουν,

«μηχανές για την εκπαίδευση: [...] Η Διδασχή [...] έχει γίνει μια ασφαλής, παγκοσμιοποιημένη, καθαρή επιχείρηση, διευθυνόμενη χονδροειδώς από

³⁵⁰ Michael Lowy-Robert Sayre, *Εξέγερση και Μελαγχολία. Ο ρομαντισμός στους αντίποδες της νεωτερικότητας*, β έκδοση, μτφ. Δέσποινα Καββαδία, Εναλλακτικές Εκδόσεις, Αθήνα 1999, σελ. 119.

κατάλληλους μηχανισμούς³⁵¹. [...] Έχουμε περισσότερα μαθηματικά από ποτέ αλλά λιγότερη Μάθηση³⁵² [...] Μια βαθιά πίστη απλώνεται σε βάθος και περιστασιακά προβάλλει στην επιφάνεια, ότι δηλαδή αληθινές επιστήμες είναι μόνο οι εξωτερικές, ότι η μόνη καταληπτή μέθοδος προσέγγισης του εσωτερικού κόσμου, αν υπάρχει κάτι τέτοιο, είναι μέσω του εξωτερικού. Εν ολίγοις ότι δεν μπορούμε να κατανοήσουμε ή να ερευνήσουμε τίποτα με άλλο τρόπο παρά μόνο μηχανικά». ³⁵³

Η κριτική της τεχνοκρατίας αποτέλεσε κεντρικό γνώρισμα της πολιτικής θεωρίας του Ρομαντισμού. Ωστόσο, στους διανοητές της γενιάς του 1890 προέκυψε μια πτυχή που διαφοροποίησε όσους νεορομαντικούς την υιοθέτησαν από τους παλαιότερους ομοϊδεάτες τους. Οι νεότεροι ρομαντικοί εγκαινίασαν μια διανοητική απόπειρα προκειμένου να ενσωματώσουν μοντέρνα δεδομένα στην παραδοσιακή ρομαντική σκέψη. Ο Σορέλ, προερχόμενος από κλάδο των θετικών επιστημών, ήταν ένας από τους διανοητές που πραγματοποίησαν νωρίς το πάντρεμα ρομαντικών αντιλήψεων με την αποδοχή της μοντέρνας τεχνολογίας. Σύμφωνα με τον Σορέλ ο, «μηχανολογικός εξοπλισμός είναι ένας συνεκτικός δεσμός πιο αποτελεσματικός [...] ακόμη και από τη γλώσσα. Όλη η δημιουργία είναι κατ' ουσίαν καλλιτεχνική, και το εργοστάσιο θα έπρεπε να γίνει το όχημα της ποιήσεως των μοντέρνων παραγωγών [...] [Οι αξίες των ανθρώπων, η πρακτική τους, η δουλειά τους, συνιστούν ένα δυναμικό αδιαίρετο όλον [...]]».³⁵⁴

Στην ουσία ο Σορέλ προσπάθησε να γεφυρώσει ιδέες του παραδοσιακού Ρομαντισμού και του Μοντερνισμού πραγματοποιώντας μια διαφορετική ανάγνωση της τεχνολογίας. Η τεχνολογία δεν ήταν πλέον ο καρπός της απονευρωμένης ορθολογιστικής επιστημονικής έρευνας. Δεν ήταν ένα αποτέλεσμα μιας αποχυμωμένης μεθοδολογικής τυπολογίας. Στην σκέψη του Σορέλ η τεχνολογία είχε διαποτιστεί από εσωτερικές ανθρώπινες δυνάμεις που αναγνώριζε η ρομαντική σκέψη. Είχε γίνει ένα με την οργανιστική κοινωνική δομή και εργαλείο της

³⁵¹ Thomas Carlyle, *Σημεία των Καιρών*, β έκδοση, μτφ. Σπύρος Δενδρινός, Ροές micromega Αθήνα 2009, σελ. 27.

³⁵² Ο.π., 36.

³⁵³ Ο.π., σελ. 42.

³⁵⁴ Isaiah Berlin, «Ζωρζ Σορέλ», *Κόντρα στο ρεύμα. Δοκίμια στην ιστορία των ιδεών*, μτφ. Μαρία Ν. Καστανάρα, Scripta, Αθήνα 2003, σελ 548.

καλλιτεχνικής έμπνευσης. Για τον Σορέλ η τέχνη και η επιστήμη είναι τα δύο σημαντικότερα ανθρώπινα όπλα για την εξυπηρέτηση του ύψιστου σκοπού της ζωής. Το νόημα της ανθρώπινης ζωής είναι η δια βίου απόπειρα να «επιβάλλεις μορφή στο χάος του φυσικού κόσμου αλλά και του κόσμου της σκέψης του ανθρώπου [...] – αυτός είναι ο σκοπός της τέχνης όσο και της επιστήμης και προσιδιάζει σ' αυτήν καθ'αυτήν την ουσία του ανθρώπου».³⁵⁵

Μια ακόμη ιδέα που ήταν μοντέρνα και αντίθετη στον Ρομαντισμό, την οποία υιοθέτησε ο Σορέλ, ήταν η αποστροφή για τον μεσαίωνα και τις οικονομικο-πολιτικές του συνθήκες. Οι ρομαντικοί διανοητές θεωρούσαν την μεσαιωνική συντεχνιακή οργάνωση ως παράδειγμα προς μίμηση. Αντιθέτως ο Σορέλ κατηγορούσε ως οπισθοδρομικές και μετριοπαθείς τέτοιες προσεγγίσεις.³⁵⁶

Ωστόσο το πιο χαρακτηριστικό παράδειγμα ένωσης διαφορετικών παραδόσεων στην σκέψη του Σορέλ ήταν αυτό ανάμεσα στον μαρξισμό και τον Ρομαντισμό. Το ίδιο το περιεχόμενο του Ρομαντισμού αποδείχτηκε τελικά πλατύ, πολυσχιδές και αρκετά ελαστικό ώστε να προσαρμόσει στα πλαίσιά του όχι μόνο εννοιολογήσεις ιδεών προερχόμενων από διαφορετικές διανοητικές παραδόσεις αλλά και ολόκληρες ιδεολογίες. Ο μαρξισμός, για την ακρίβεια αναθεωρημένες εκδοχές του, ενσωματώθηκαν στην ρομαντική οπτική όχι μόνο από τον Σορέλ αλλά και σε μεταγενέστερα παραδείγματα που θα αναφερθούν παρακάτω.

Ο Σορέλ ήταν μαρξιστής και μάλιστα θεωρούσε ότι έδινε στην θεωρία του Μαρξ (1818- 1883) ορθότερες ερμηνείες από εκείνες των σοσιαλδημοκρατών. Σύμφωνα με τον Σορέλ η ιδέα για τον πόλεμο των τάξεων ως ρίζα κάθε κοινωνικής αλλαγής ήταν η πιο διεισδυτική σύλληψη του Μαρξ.³⁵⁷ Ο Σορέλ υποστήριξε μέχρι τέλους την ορθότητα της θεωρίας του Μαρξ. Πίστευε ότι η ανθρωπότητα έπρεπε να αναχθεί στο ανώτερο στάδιο της ιστορίας της μέσω της πάλης των τάξεων που θα οδηγούσε στον σοσιαλισμό. Έγραφε ότι «έναντι μιας αστικής τάξης διψασμένης για κατακτήσεις και πλούσιας, αν το προλεταριάτο σταθεί ενωμένο και επαναστατικό, τότε η

³⁵⁵ Ο.π., σελ. 534

³⁵⁶ George Sorel, *Σκέψεις πάνω στη Βία*, μτφ. Αχιλλέα Βαγενά, Εκδόσεις Γερ. Αναγνωστήδη, Αθήνα 1980, σελ. 50.

³⁵⁷ Isaiah Berlin, «Ζωρζ Σορέλ», *Κόντρα στο ρεύμα. Δοκίμια στην ιστορία των ιδεών*, μτφ. Μαρία Ν. Καστανάρα, Scripta, Αθήνα 2003, σελ. 552.

καπιταλιστική κοινωνία θα φτάσει στην ιστορική της τελειότητα».³⁵⁸ Ωστόσο ο Σορέλ θεωρούσε ότι αυτή η διαδρομή δεν ήταν νομοτελειακή και πίστευε ότι ο προορισμός για το τελικό στάδιο της ανθρώπινης ιστορίας κινδύνευε να χαθεί λόγω απρόβλεπτων εξελίξεων. Όπως επισήμανε ο Berlin, ο Σορέλ,

«αποδέχεται πλήρως τη μαρξιστική άποψη ότι οι οικονομικοί νόμοι δεν είναι νόμοι της φύσης, αλλά ανθρώπινες διευθετήσεις, δημιουργημένες [...] προς το συμφέρον μιας δεδομένης τάξης. [...] Όμως στη συνέχεια συνάγει το μη μαρξιστικό βουλησιοκρατικό συμπέρασμα ότι η προσπάθεια και η πάλη που απορρέουν από την ελεύθερη επιλογή μπορούν να αλλάξουν πολλά· και κατά συνέπεια διαχωρίζει τη θέση του από τον ορθόδοξο που εμμένει σε έναν αυστηρό και προβλέψιμο αιτιώδη συσχετισμό ανάμεσα στις παραγωγικές δυνάμεις και το εποικοδόμημα των θεσμών και των ιδεών».³⁵⁹

Ο κίνδυνος μη εκπλήρωσης του ιστορικού πεπρωμένου της ανθρωπότητας προέκυψε σύμφωνα με τον Σορέλ για δυο λόγους. Πρώτον γιατί οι αστοί είχαν χαλαρώσει την ένταση της καπιταλιστικής τους δράσης επηρεαζόμενοι από ουμανιστικές ιδέες και δεύτερον επειδή οι εργάτες είχαν αμβλύνει τις συγκρουσιακές τους διαθέσεις με τους αστούς λόγω της παρεμβολής των κοινοβουλευτικών σοσιαλιστών που ζητούσαν ήπιες μεταρρυθμίσεις. Η αμφίπλευρη συναίνεση αυτή, σύμφωνα με τον Σορέλ, άλλαξε την ιστορική ατραπό και η τελική φάση της ιστορίας απομακρυνόταν ως ενδεχόμενο.³⁶⁰ Για να βρει η ιστορία τον προσανατολισμό προς αυτό που ο Μαρξ αντιλαμβανόταν ως τελικό της στάδιο ο Σορέλ θεώρησε ότι

³⁵⁸ George Sorel, *Σκέψεις πάνω στη Βία*, μτφ. Αχιλλέα Βαγενά, Εκδόσεις Γερ. Αναγνωστίδη, Αθήνα 1980, σελ. 49.

³⁵⁹ Isaiah Berlin, «Ζωρζ Σορέλ», *Κόντρα στο ρεύμα. Δοκίμια στην ιστορία των ιδεών*, μτφ. Μαρία Ν. Καστανάρα, Scripta, Αθήνα 2003, σελ. 552.

³⁶⁰ «Αν [...] οι αστοί, αποπλανημένοι από τα κούφια λόγια των κηρύκων της ηθικής ή της κοινωνιολογίας, επανέρχονται σ' ένα ιδανικό συντηρητικό μετριότητας, ζητούν να μετριάσουν τις καταχρήσεις της οικονομίας και θέλουν να διακόψουν με την βαρβαρότητα των παλιών τους τρόπων, τότε το ένα μέρος των δυνάμεών τους που ώφειλε να δημιουργήσει την τάση του καπιταλισμού χρησιμοποιείται να τον αναχαιτίσει, μπαίνει η τύχη και το μέλλον του κόσμου είναι απροσδιόριστο.

Αυτό το ακαθόριστο μεγαλώνει ακόμα και αν το προλεταριάτο προσηλυτισθεί στην κοινωνική ειρήνη ταυτόχρονα [...] ή μάλιστα απλώς θεωρεί όλα τα πράγματα κάτω από μια συντεχνιακή όψη». Ο.π., σελ. 46

πρωτεύοντα ρόλο έπρεπε να παίζει η προλεταριακή βία. Από το σημείο εκείνο της ανάλυσής του και έπειτα ο Σορέλ ξέφυγε εντελώς από το κλασικό μαρξιστικό πλαίσιο και μπόλιασε την θεωρία του με διαδοχικές ιδέες του Ρομαντισμού.

Καταρχάς ο Σορέλ υποστήριξε ότι ο κύριος φορέας της προλεταριακής βίας ήταν τα συνδικάτα. Η προλεταριακή βία των συνδικαλιστών έτεινε, κατά τον Σορέλ, «να επανορθώσει τη διάταξη των τάξεων καθόσον αυτές φαίνονταν να ανακατεύονται μέσα σ' έναν δημοκρατικό βάλτο».³⁶¹ Για να καρποφορήσει αυτή η βία και να οδηγήσει την εργατική τάξη στην σωστή ατραπό της ιστορίας ο Σορέλ θεώρησε χρήσιμη την καταφυγή στο ανορθολογικό στοιχείο του ανθρώπινου πνεύματος και στους μύθους. Υποστήριξε ότι «μόνον οι λόγοι δεν είναι ικανοί να φέρουν σταθερά αποτελέσματα».³⁶² Για να κινητοποιηθεί το πολεμικό συναίσθημα της εργατικής τάξης ο Σορέλ πρότεινε την καταφυγή στους μύθους. Γιατί ο μύθος μπορεί να κινητοποιήσει τον όγκο των συναισθημάτων που ανταποκρίνονται στις διάφορες εκδηλώσεις του πολέμου τον οποίο διεξάγει ο σοσιαλισμός εναντίον της σύγχρονης κοινωνίας. Ακόμη και αν οι μύθοι φανούν ανεφάρμοστοι και δημιουργήσουν μια ψευδή εικόνα στους εργάτες, ο Σορέλ τόνισε ότι η εικόνα αυτή θα μπορούσε να ήταν, «στη διάρκεια της προετοιμασίας για την επανάσταση, ένα στοιχείο δύναμης πρώτης τάξης, αν έχει παραδεχτεί, με τέλειο τρόπο, όλες τις φιλοδοξίες του σοσιαλισμού και αν έδωσε στο σύνολο των επαναστατικών σκέψεων μια ακρίβεια και μια δύναμη που δεν μπορούσαν να τους δώσουν άλλοι τρόποι σκέψης».³⁶³ Εξάλλου, στα παραμύθια «ξαναβρίσκονται οι πιο ισχυρές τάσεις που παρουσιάζονται στο πνεύμα με επιμονή ενστίκτου σ' όλες τις περιστάσεις της ζωής».³⁶⁴ Η υιοθέτηση ενός ανορθολογικού στοιχείου, όπως ο μύθος, προκειμένου να λειτουργήσει ως καύσιμη ύλη μιας επαναστατικής προοπτικής ήταν πρακτική γνώριμη στην παράδοση του ελευθεριακού Ρομαντισμού ήδη από τα τέλη του 18^{ου} αιώνα. Ωστόσο, στην περίπτωση του Σορέλ δεν είχαμε μια μεμονωμένη έκφραση ελευθεριακού Ρομαντισμού. Είχαμε τον συνδυασμό του Ρομαντισμού με ερμηνείες της μαρξιστικής θεωρίας. Το «πρώτο στρώμα» των ιδεών του Ρομαντισμού συμπλέχτηκε με το «δεύτερο στρώμα»

³⁶¹ Ο.π., σελ. 49.

³⁶² Ο.π., σελ. 83.

³⁶³ Ο.π., σελ. 87.

³⁶⁴ Ο.π., σελ. 85.

διανοητικών παραδόσεων που δεν σχετίζονταν με τον Ρομαντισμό παράγοντας πρωτότυπα ερμηνευτικά σχήματα μέσα από μια «κατακτητική διαλεκτική».

Η «παρακμή» και το ρομαντικό όραμα του «νέου ανθρώπου»

Με την κεντρική ιδέα του Σορέλ για το νόημα της πάλης ως κινητήριας δύναμης της ανθρώπινης ιστορίας συνδέθηκαν δυο έννοιες που επηρέασαν κομβικά την νεορομαντική σκέψη της γενιάς του 1890. Η «παρακμή» και ο «νέος άνθρωπος». Ο Σορέλ υπέθεσε ότι εφόσον οι νεωτερικές συνθήκες ζωής είχαν διαμορφώσει ένα περιβάλλον στο οποίο κυριάρχησαν οι χαοτικές δυνάμεις του φιλελεύθερου καπιταλισμού («παρακμή»), η μάχη των εργατών για την ανατροπή θα σφυρηλατούσε έναν τύπο «νέου ανθρώπου». Μέσα από την πάλη οι εργάτες θα αναμορφώνονταν. Θα κατακτούσαν «ανώτερα πολιτιστικά σχήματα ζωής». Γιατί η τριβή του πολέμου θα τους σκληραγωγούσε και θα τους ωθούσε να κατακτήσουν εμπειρίες ζωής οι οποίες θα τους εξευγένιζαν και θα τους ανήγαγαν σε ένα ανώτερο επίπεδο υλικού και διανοητικού βίου.

Αυτή η ιδέα του «νέου ανθρώπου» έγινε κεντρικό ζητούμενο για τους νεορομαντικούς της γενιάς του 1890. Επηρέασε την λογοτεχνία, την διάνοηση αλλά και την πολιτική πρακτική των κινημάτων που στράφηκαν κατά του αστικού φιλελευθερισμού. Η Κλεοπάτρα Λεονταρίτου υποστήριξε ότι η επιθυμία για την δημιουργία του «νέου ανθρώπου» υπήρξε όραμα κάθε νεορομαντικού «διανοουμένου και ανθρώπου της τέχνης στις αρχές του αιώνα και το μεσοπόλεμο».³⁶⁵ Ο «νέος άνθρωπος», σαν μύθος, και σαν σύνθημα, πλανήθηκε «σ' όλο τον ευρωπαϊκό χώρο μεταμφιεσμένος στον ίδιο μυστικισμό, βιταλισμό, νεοεξελικτισμό, φασισμό, ναζισμό, νεοχριστιανισμό, φιλοσοφικό αισθητικισμό και ένα σωρό άλλες [...] ματιές».³⁶⁶

Ασφαλώς η αίσθηση ότι η φιλελεύθερη νεωτερικότητα αποτελεί ένα βασίλειο της «παρακμής», η αξιολόγηση του πολέμου και της πάλης με θετικό πρόσημο και η προσδοκία για την γέννηση ενός «νέου ανθρώπου» είναι ιδέες με ρομαντικές καταβολές. Η αποτίμηση των ρομαντικών ότι η έλευση της φιλελεύθερης νεωτερικότητας έριξε την Ευρώπη σε μια ιστορική περίοδο διαρκούς «παρακμής» γέννησε την ρομαντική μελαγχολία στα τέλη του 18^{ου} και στις αρχές τα 19^{ου} αιώνα.

³⁶⁵ Κλεοπάτρα Λεονταρίτου, *Η νεορομαντική βιοθεωρία του Καζαντζάκη. Η ποίηση της ζωής*, Θεμέλιο, Αθήνα 1981, σελ. 58.

³⁶⁶ Ο.π.

Το φαινόμενο του πολέμου αξιολογήθηκε θετικά ως ποιητική πράξη αναγέννησης από τους συντηρητικούς ρομαντικούς λογοτέχνες. Όπως έγραψε χαρακτηριστικά ο Νοβάλις στο απόσπασμα του μυθιστορήματος *Προσδοκία*.,

«ο πόλεμος δίνει την εντύπωση φαινομένου ποιητικού. Οι άνθρωποι θαρρούν πως αλληλοσφάζονται για ένα κομμάτι γης και δεν αντιλαμβάνονται πως τελούν υπό τις διαταγές του ρομαντικού πνεύματος, που απλώς γυρεύει να αφανίσει τη φαυλότητα και την ασημαντότητα. Ο πόλεμος είναι μια σύρραξη ποιητική και όσοι μετέχουν σ' αυτόν, ανεξαρτήτως στρατοπέδου, το ίδιο ανεπαισθήτως κρατούν λάβαρο».³⁶⁷

Επίσης, ο Χέλντερλιν (1770-1843) χαρακτήριζε το όραμά του για τον «ωριμασμένο άνθρωπο» (reife Mann) «Νέα Θρησκεία».³⁶⁸ Αυτές και άλλες ρομαντικές ιδέες επανήλθαν στο προσκήνιο από το διανοητικό κίνημα της γενιάς του 1890. Όπως επισήμανε ο Κλεοπάτρα Λεονταρίτου η νεορομαντική γενιά του 1890³⁶⁹ «ήταν ένας επαναληπτικός απόηχος της πρώτης πράξης της ρομαντικής επανάστασης».³⁷⁰ Όσον αφορά τον εθνικισμό της γενιάς του 1890 ο Παρασκευάς Ματάλας αναφέρει τα εξής.

«συνδέεται με τρόπο σύνθετο και αντιφατικό με τις δομικές μεταβολές των κοινωνιών, την εκβιομηχάνιση, την αστικοποίηση, τις νέες ταξικές διαστρωματώσεις και συγκρούσεις, την ανάδυση μορφών μαζικής δημοκρατίας. Αν και προϊόν αυτών των εξελίξεων, ο νέος εθνικισμός ταυτόχρονα τις αρνείται ως παρακμή, κηρύσσοντας μια εξέγερση ενάντια στη νεωτερικότητα, έναν νέο ρομαντισμό, όπου το αναγεννημένο έθνος νοείται

³⁶⁷ Νοβάλις, *Η Προσδοκία*. Χάινριχ φον Οφτερντίγκεν, μτφ. Θεόδωρος Λουπασάκης, Σμίλλη, Αθήνα 2003, σελ. 147. Ο Αύγουστος Βίλχελμ Σλέγκελ (1767-1845) διαβάζοντας τον Νοβάλις συμπέρανε ότι «Ο πόλεμος νιώθει σαν στο σπίτι του στην Γη. Πρέπει να υπάρχει πόλεμος στη Γη!». Oskar Waltzel, *German Romanticism*, Frederic Ungar Publishing CO, New York 1965, σελ. 136

³⁶⁸ Κλεοπάτρα Λεονταρίτου, *Η νεορομαντική βιοθεωρία του Καζαντζάκη. Η ποίηση της ζωής*, Θεμέλιο, Αθήνα 1981, σελ. 64.

³⁶⁹ Εισηγητής της φράσης «Νέος Ρομαντισμός» προκειμένου να περιγραφεί η έμφαση στην λαϊκότητα και τον εθνικισμό γερμανικών πολιτιστικών ρευμάτων των τελών του 19^{ου} και των αρχών του 20^{ου} αιώνα που συνδέονταν με το διανοητικό κίνημα της γενιάς του 1890 ήταν ο Γερμανός συντηρητικός εκδότης Eugen Diederichs (1867-1930). George L. Mosse, *The Crisis of German Ideology. Intellectual origins of the Third Reich*, Schocken Books, New York 1981, σελ. 52.

³⁷⁰ Ο.π., σελ. 18.

ως η άρνηση αυτής της παρακμής, ως ένα είδος συμβολικής επιστροφής σε μια εξιδανικευμένη προνεωτερική εποχή».³⁷¹

Ο νέος ρομαντικός απόηχος διέθετε κάποια ιδιαίτερα γνωρίσματα και νεορομαντικοί διανοητές που τον υιοθέτησαν συσσωρευμένη ιστορική εμπειρία, σε σχέση με τους παλαιούς ρομαντικούς ομοϊδεάτες τους. Σε αυτό ακριβώς το σημείο βασίστηκε ο εκμοντερνισμός της ρομαντικής οπτικής. Ο Σορέλ αποτελεί ενδεικτική περίπτωση αυτού του ρομαντικού εκμοντερνισμού στο παράδειγμα της ενσωμάτωσης του μαρξισμού στο ρομαντικό κάδρο. Ιδέες όπως η «παρακμή» της νεωτερικής εποχής, η θετική αξιολόγηση του πολέμου και η προσδοκία του «νέου ανθρώπου» δεν βρίσκονταν στο επίκεντρο των ερμηνευτικών προσεγγίσεων του κλασικού μαρξισμού. Ωστόσο ο Σορέλ τις έφερε στο προσκήνιο με έναν τρόπο που ήταν ρομαντικός -αλλά και διαφοροποιημένος από τον παραδοσιακό Ρομαντισμό- και, ταυτόχρονα, βασισμένος σε έναν κριτικό διάλογο με την θεωρία του Μαρξ.³⁷²

Συντηρητική επανάσταση και αντιδραστικός μοντερνισμός

Ένα άλλο χαρακτηριστικό παράδειγμα ενσωμάτωσης μοντέρνων ρευμάτων στην πολιτική σκέψη του ρομαντικού αντιδιαφωτισμού ήταν η τάση του «αντιδραστικού μοντερνισμού» που αναπτύχθηκε μέσα στα πλαίσια του διανοητικού ρεύματος της «συντηρητικής επανάστασης» κατά τον μεσοπόλεμο στην Γερμανία. Η «συντηρητική επανάσταση» ήταν ένα νεορομαντικό ρεύμα σκέψης που επανέφερε την παλιά ρομαντική απόπειρα της πρόκρισης ενός αντιφιλελεύθερου, εθνικιστικού και σοσιαλιστικού (μη μαρξιστικού) πολιτικού μοντέλου, στον δημόσιο διάλογο της Δημοκρατίας της Βαϊμάρης. Ασφαλώς, υπήρξαν «συντηρητικοί επαναστάτες», όπως ο Λούντβιχ Κλάγκες (1872-1956), που παρέμειναν πιστοί στην παραδοσιακή ρομαντική αντιτεχνοκρατική γραμμή.³⁷³ Ωστόσο άλλοι «συντηρητικοί επαναστάτες»

³⁷¹ Παρασκευάς Ματάλας, *Κοσμοπολίτες Εθνικιστές. Ο Μωρίς Μπαρρές και οι ανά τον κόσμο "μαθητές" του*, Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης, Ηράκλειο 2021, σελ. 17.

³⁷² Η πολιτική σκέψη του Σορέλ αποτέλεσε την κύρια επιρροή για το κίνημα των «επαναστατών συνδικαλιστών», το οποίο στην Γαλλία υποχώρησε μετά το 1906 αλλά στην Ιταλία αποτέλεσε τον πιο δυνατό πυρήνα από τον οποίο άντλησε υποστήριξη και επιχειρήματα ο φασισμός. Για τον «επαναστατικό συνδικαλισμό» δείτε το Στάνλεϊ Πέην, *Η Ιστορία του Φασισμού 1914-1945*, μτφ. Κωστής Γεώργιος, Φιλίστωρ, Αθήνα 2000, σελ. 105-109.

³⁷³ «Δεν υπάρχει πλέον σκεπτόμενος άνθρωπος που ν' αμφιβάλλει για το γεγονός ότι τα εντυπωσιακά επιτεύγματα της φυσικής και της χημείας εξυπηρετούν μονάχα το κεφάλαιο· θα

υιοθέτησαν την νεορομαντική πτυχή μπολιάσματος του εθνικισμού με την τεχνολογία. Αυτοί ήταν οι Γερμανοί «αντιδραστικοί μοντερνιστές» που συγκρότησαν ένα εσωτερικό υπορέυμα της «συντηρητικής επανάστασης».

Οι «αντιδραστικοί μοντερνιστές» διαπίστωσαν ότι το εθνικιστικό τους όραμα απαιτούσε ισχυρό στρατό και ανεπτυγμένη βιομηχανία προκειμένου να εκπληρωθεί. Ο ισχυρός στρατός και η ανεπτυγμένη βιομηχανία, στην νεωτερική εποχή, προϋπέθεταν ανεπτυγμένη τεχνολογία. Έτσι με μια σειρά εκδοτικών πρωτοβουλιών, δοκιμών πολιτικής θεωρίας και μυθιστορημάτων, οι «αντιδραστικοί μοντερνιστές» ενέταξαν την τεχνολογική πρόοδο σε ένα παραδοσιοκρατικό, αντιφιλελεύθερο, κοινοτιστικό και εθνικιστικό όραμα. Ο Jeffrey Herff επισημαίνει το εξής.

«Οι αντιδραστικοί μοντερνιστές δεν ήταν λιγότερο εχθρικοί απέναντι στον ορθό λόγο απ' ό,τι οι σύντροφοί τους που απεχθάνονταν τη μηχανή θεωρώντας την απειλή για τη γερμανική ψυχή. Το επίτευγμά τους ήταν η συνάρθρωση ενός συνόλου πολιτιστικών συμβόλων για τους μη-τεχνικούς διανοούμενους μέσα στο οποίο η τεχνολογία κατέστη μια έκφραση αυτής της ψυχής, και επομένως και της γερμανικής Kultur. Δεν είναι περίεργο που αυτή η συμφιλίωση τεχνικής και παραλόγου μας φαίνεται παράδοξη. Γιατί, αν και ήρθαν σε ρήξη με την εχθρότητα προς την τεχνολογία που χαρακτήριζε επί έναν αιώνα τον γερμανικό εθνικισμό, συνέχιζαν την εκατονταετή του εξέγερση ενάντια στην ορθολογικότητα του Διαφωτισμού».³⁷⁴

Οι «αντιδραστικοί μοντερνιστές», με το να διαβάσουν με ρομαντικό τρόπο την τεχνολογική πρόοδο, αποσπώντας την από το ορθολογιστικό και φιλελεύθερο πλαίσιο με το οποίο ήταν συνυφασμένη μέχρι τότε στην Γερμανία, έθεσαν σε λειτουργία τον

μπορούσαμε κάλλιστα ν' αποδείξουμε πως το ίδιο ισχύει και για κυρίαρχες θεωρίες. Το χαρακτηριστικό επίτευγμα της νεότερης επιστήμης, η αντικατάσταση όλων των ειδικών ιδιοτήτων από την απλή ποσοτική σχέση, [...] θυσιάζει τον λαμπερό πλούτο των ψυχικών αξιών –όπως το αίμα, η ομορφιά, η αξιοσύνη, το δόσιμο, η γοητεία, η στοργή και η μητρική αγάπη- στην απατηλή αξία εκείνης της ξιπασμένης δύναμης που ενσαρκώνεται με τρόπο μετρήσιμο στην χρηματική περιουσία». Λούντβιχ Κλάγκες, *Ο Άνθρωπος και η Γη*, μτφ. Γιώργος Στεφανίδης, Μάγμα, Αθήνα 2020, σελ. 32-33.

³⁷⁴ Jeffrey Herf, *Αντιδραστικός Μοντερνισμός. Τεχνολογία, κουλτούρα και πολιτική στη Βαϊμάρη και το Γ Ράιχ*, μτφ. Παρασκευάς Ματάλας, Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης, Ηράκλειο 2012, σελ. 54-55.

μηχανισμό της πέμπτης «θεμελιώδους αρχής» που διαθέτει η ιδεολογία που εξετάζουμε. Δηλαδή, τον εκμοντερνισμό της ρομαντικής οπτικής.

Στο ευρύτερο πλαίσιο της «συντηρητικής επανάστασης» αναπτύχθηκε και το πολιτικό κίνημα του εθνικομπολσεβικισμού. Ήταν μικρό και παρέμεινε στην σκιά του γερμανικού εθνικοσοσιαλισμού, με τον οποίο διατήρησε μια διαφορούμενη σχέση. Ο εθνικομπολσεβικισμός ήταν μια απόπειρα να προσαρμοστεί ο κομμουνισμός στο κάδρο του αντιδιαφωτιστικού ρομαντικού εθνικισμού. Στην περίπτωση του εθνικομπολσεβικισμού πραγματοποιήθηκε η ενσωμάτωση κεντρικών ιδεολογικών γνωρισμάτων του ρωσικού κομμουνισμού στην αντιδιαφωτιστική εθνικιστική θεωρία. Ο Κάελ Ο. Πάτελ (1906-1975), στο μανιφέστο των Γερμανών εθνικομπολσεβίκων, κατέστησε σαφή αυτή την ιδιότυπη απόπειρα παντρέματος του ρομαντικού εθνικισμού με την επαναστατική κομμουνιστική τάση του μαρξισμού. Αρχικά επιβεβαίωσε τον ρομαντικά αντιδιαφωτιστικό και ιδεαλιστικά εθνικιστικό πυρήνα της ιδεολογίας του εθνικομπολσεβικισμού, αναφέροντας τα εξής.

«[...] γνωρίζουμε ότι υπάρχει ένα έμφυτο νόημα μέσα στην εθνικότητα· ότι εδώ, όπως το διατυπώνει ο Ernst Junger, είναι το «μαγικό σημείο μηδέν» από το οποίο αντλούν την ουσία τους η πολιτική και η οικονομία, η ζωή και η μορφή. [...]

Ο Spengler παρατηρεί σωστά ότι οι λαοί (Voelker) γεννιούνται και χάνονται με ιστορικούς όρους, αλλά ποτέ δεν υποφέρουν από μια «εξέλιξη» και ξαφνικά γίνονται κάτι άλλο αύριο, σαν μια «ανθρώπινη φυλή». Η έκφραση του Paul de Lagarde *κάθε λαός είναι μια σκέψη του Θεού*, καθιστά σαφές ότι αυτή η πίστη στη μοιραία βάση της λαϊκής ύπαρξης [volkischen Dasein] ξεφεύγει από κάθε συζήτηση στο καθαρά ορθολογικό επίπεδο.

Είναι λοιπόν μια λανθασμένη αντίληψη εκ μέρους των μαρξιστών όταν συχνά θεωρούν ότι η πολιτική μας «ριζοσπαστικοποίηση» είναι σημάδι εξέλιξης προς τη θέση τους, ότι μια μέρα θα ξεπεράσουμε και την σημερινή μας κάπως ενοχλητική μεταφυσική παιδικότητα και επομένως την «ειδωλολατρία» μας για το έθνος.

Αυτή η πεποίθηση είναι η ίδια η βάση της ύπαρξής μας. Τέλος συζήτησης.

Όλα όσα θέλουμε πολιτικά -όλες οι προσπάθειες μας στο επίπεδο της πρακτικής πολιτικής να κυριαρχήσουμε στην πραγματικότητα με τους δικούς της νόμους, οι οποίοι είναι λόγω (όχι παρά!) του μεταφυσικού μας

συλλογισμού- είναι συνέπεια της πίστης μας στους νόμους της «αιώνιας γερμανικότητας» [ewiger Deutschheit]. Επειδή και μόνο επειδή γνωρίζουμε ότι αυτές οι πραγματικές αξίες είναι αναφαίρετες, μπορούμε ως εθνικιστές (και όχι παρά το γεγονός αυτό) να απεμπλακούμε από τα οικονομικά και πολιτικά θεμέλια της κοινωνικής μας πατρίδας. [...]».³⁷⁵

Ο Πάτελ δεν άφησε καμία αμφιβολία για το ότι ο ρομαντικός εθνικισμός αποτέλεσε την βάση της ιδεολογίας του κινήματος των εθνικομπολσεβίκων. Το έθνος είναι το σημείο μηδέν από το οποίο εκκινούν η ζωή, η πολιτική και η οικονομία. Η αντίληψή του αναφορικά με το έθνος πηγάζει από τον μεταφυσικό ιδεαλισμό του Ρομαντισμού. Επιπλέον, ο Πάτελ διευκρίνισε την πρωτεύουσα σημασία που είχε η πρωσική κουλτούρα για την εθνικομπολσεβικική ιδεολογία.

«Υπάρχει ένα πράγμα που ο σοσιαλισμός δεν μπορεί να αγνοήσει: την πραγματικότητα της Πρωσίας.

Πράγματι, όπως εντόπισαν τόσο ο Oswald Spengler όσο και ο Moeller van den Bruck, στο «πρωσικό πνεύμα» ο τύπος του κρατικού σοσιαλισμού που ζητάμε να αναδυθεί στα γερμανικά εδάφη υπάρχει ήδη σε εμβρυακή μορφή. Υπάρχει αυτή η προτίμηση στο «Εμείς» έναντι του «εγώ» [...]

Μόνο η Πρωσία είναι ιστορικά ικανή να θεωρεί τον εαυτό της πάντα ως τον ενοποιητή των αιώνιων Γερμανών. Μόνο στην Πρωσία, την περίοδο του ρομαντισμού και των ευρωπαϊκών επαναστάσεων, πήρε το δικό της μονοπάτι, αυτό που συνένωνε τις αριστοκρατικές παραδόσεις των Γιούνγκερ με τις πραγματικά φιλολαϊκές πολιτικές του βαρόνου φον Στάιν. Μόνο η Πρωσία είναι ικανή να εμπλέξει τον λαό στην ευθύνη του κράτους. [...]

Είναι αυτονόητο, φυσικά, ότι δεν πρόκειται για την χώρα της Πρωσίας –η οποία θα πρέπει να υποταχθεί στην οργανική, αποκεντρωμένη έννοια της ενότητας [...] Η Πρωσία θα «εκγερμανιστεί» εδαφικά, αλλά η Γερμανία θα «εκπρωσιστεί» πνευματικά. Και θα επιτευχθεί έτσι, ταυτόχρονα, τόσο το όραμα των Γερμανών πατριωτών του πρώτου μισού του περασμένου αιώνα, που επιζητούσαν τον εκγερμανισμό της Πρωσίας, όσο και αυτό του Βίσμαρκ

³⁷⁵ Paetel Karl O., *The National Bolshevik Manifesto*, μτφ. Bogumil, Arplan 2019, σελ. 43-44.

που επιθυμούσε τον εκπρωσισμό της Γερμανίας. Μόνο έτσι θα πάνουν να έχουν λόγο ύπαρξης οι παλιές έριδες φιλελευθέρων και συντηρητικών για το ποια από τις δύο θα ανήκει στην άλλη: έτσι μόνο θα ανήκουν πραγματικά η μία στην άλλη».³⁷⁶

Με μια ενοποιητικά ρομαντική προσέγγιση ο Πάτελ θέλησε να συγχωνεύσει τις ελευθεριακές και τις συντηρητικές τάσεις της γερμανικής πολιτικής σκέψης δυο αιώνων σε ένα εθνικιστικό πρόταγμα. Ασφαλώς ο Πάτελ έκανε ήδη λόγο για τον σοσιαλισμό και τον παραδοσιακό κοινοτισμό. Για την πρωτοκαθεδρία του «Εμείς» έναντι του «Εγώ». Ωστόσο πρόκειται για εκδοχές «σοσιαλισμού» και κοινοτισμού που είναι ήδη γνωστές στην ρομαντική πολιτική σκέψη. Ότι παρουσίασε ως εθνικομπολσεβικισμό στα παραπάνω αποσπάσματα ο Πάτελ είναι ακόμη στα πλαίσια της πολιτικής παράδοσης του Ρομαντισμού.

Στην συνέχεια, όμως, αυτό το στρώμα ιδεών μπολιάστηκε με ιδεολογικά στοιχεία της μαρξιστικής παράδοσης. Σύμφωνα με τον Πάτελ,

«η πάλη των τάξεων δεν είναι εφεύρημα του «Εβραίου» Μαρξ. Είναι γεγονός της καθημερινής ζωής, που αντικατοπτρίζει την σύμβαση εργασίας μεταξύ εργοδότη και εργαζομένου, καθώς και τις λειτουργίες του Τύπου, του κράτους και της πολιτιστικής ζωής.

Είναι μια γραμμή μάχης που εγκαθιδρύεται από αυτούς που έχουν στην κατοχή τους τα οικονομικά μέσα εξουσίας, που επιβάλλονται στους «από κάτω» [...]. Δεν απαιτεί ηθική κρίση αλλά αντίθετα δηλωμένη απόφαση σε ποια πλευρά θέλουμε να πολεμήσουμε. [...]

Η ταξική πάλη, έτσι, είναι -ανεξάρτητα από το γεγονός ότι αυτή η διαδικασία διαδραματίζεται από μόνη της μεταξύ όλων των λαών- μια πορεία γεγονότων στην ζωή του λαού [Volksleben], μια διαδικασία ανατροπής ενάντια στις ηγετικές δυνάμεις μέσα σε εθνικό οργανισμό [Volksorganismus]».³⁷⁷

Η περιγραφή της ταξικής πάλης που παρέθεσε ο Πάτελ αντλεί ξεκάθαρα τις επιρροές της από την μαρξιστική σκέψη. Ωστόσο, λίγες αράδες πιο κάτω, δεν παρέλειψε να διευκρινίσει ότι «η ταξική πάλη είναι ξεκάθαρα θεμελιωμένη στον εθνικισμό».³⁷⁸ Καθιστώντας σαφές ότι το κίνημα των εθνοκομμουνιστών ήταν κάτι

³⁷⁶ Ο.π., σελ 63-64.

³⁷⁷ Ο.π., σελ 66.

³⁷⁸ Ο.π., 67.

διαφορετικό τόσο από το Κουμμουνιστικό Κόμμα Γερμανίας όσο και από τις εθνικοσοσιαλιστικές οργανώσεις, ο Πάτελ προδιέγραψε την πολιτική στρατηγική των εθνικομπολσεβίκων ως εξής.

«Η αποστολή των εθνικο-επαναστατικών ομάδων είναι να γίνουν το σημείο συγκέντρωσης όσων, σε μια μαχητική σύμπραξη με το μαρξιστικό ΚΚΓ, σχηματίσουν ένα μέτωπο εκείνων των επαναστατών και των σοσιαλιστών που ως μη υλιστές ομολογούν το έθνος ως την υπέρτατη αξία, αλλά που είναι επίσης έτοιμοι για μια ριζική επανάσταση για χάρη του έθνους, γιατί μόνο αυτή δημιουργεί τις προϋποθέσεις για την οικοδόμηση του έθνους».³⁷⁹

Ο Πάτελ προτίμησε να συνεργαστεί με το Κομμουνιστικό Κόμμα Γερμανίας έπειτα από αμφιταλαντεύσεις, αν και συνολικά το κίνημα των εθνικομπολσεβίκων διατήρησε επαφές, κατά καιρούς, και με τις αριστερές τάσεις του εθνικοσοσιαλισμού κόμματος. Ωστόσο, πέρα από την πολιτική διαδρομή του Πάτελ, για τις ανάγκες αυτής της διατριβής εκείνο που έχει περισσότερη σημασία είναι ότι η ιδεολογία του εθνικομπολσεβικισμού αποτέλεσε ένα ακόμη απτό παράδειγμα εκμοντερνισμού της ρομαντικής οπτικής.

Κοινωνικός δαρβινισμός

Η ενσωμάτωση μοντέρνων στοιχείων πραγματοποιήθηκε και μέσω της προσαρμογής ενός ισχυρού επιστημονικού ρεύματος στις προϋποθέσεις της ιδεολογίας που ερευνώ. Πρόκειται για τον κοινωνικό δαρβινισμό. Οι καταβολές του δαρβινισμού δεν ανάγονταν ασφαλώς στον Ρομαντισμό. Ο πιο επιφανής εκπρόσωπος του κοινωνικού δαρβινισμού ήταν ο Χέρμπερτ Σπένσερ (1820-1903). Αν εξαιρέσουμε τον οργανικισμό όλες οι υπόλοιπες κεντρικές ιδέες του Σπένσερ είχαν «αντιρομαντικές» καταβολές. Ο Σπένσερ στην πολιτική του ιδεολογία υιοθέτησε τις αρχές του φιλελεύθερου, ατομικιστικού καπιταλισμού. Επηρέαστηκε από διανοητές όπως οι Άνταμ Σμιθ (1723-1790), Τζων Στιούαρτ Μίλλ (1806-1873) και Τόμας Μάλθους (1766-1834), τους οποίους οι ρομαντικοί απέρριπταν. Ο Σπένσερ, βασιζόμενος στην ιδέα της εξέλιξης, απέδωσε φυσιοκρατικό προσδιορισμό στην κοινωνική δυναμική και υποστήριξε ότι ο κόσμος εξελίσσεται με μια λογική διαρκούς μεταμόρφωσης από τις απλές στις σύνθετες μορφές, από την ομοιογένεια στην

³⁷⁹ Ο.π., σελ. 27.

ετερογένεια, από τα μονοδιάστατα στα πολυδιάστατα φαινόμενα.³⁸⁰ Η κοινωνιολογική του ανάλυση κατέληξε σε συμπεράσματα κοινωνικής ευγονικής, που περιέγραφαν την υποτιθέμενη «επιβίωση του ισχυρότερου» σαν κανόνα «της προοδευτικής πορείας του ανθρώπινου γένους».³⁸¹

Ο Σπένσερ έδωσε επιστημολογικό κύρος στην ιδεολογία ενός εξτρεμιστικού ατομικισμού. Ακολουθώντας την παράδοση της πολιτικής ανθρωπολογίας του «κοινωνικού συμβολαίου», που είχε τις καταβολές της στην σκέψη του φιλελεύθερου Διαφωτισμού, θεώρησε «ότι η κοινωνία ήταν μια ένωση ατόμων τα οποία μετά από κάποια συμβατική συμφωνία ήταν ελεύθερα να υλοποιήσουν τα συμφέροντά τους».³⁸² Αν τα κράτη έπρεπε να ακολουθήσουν την -κατά τον Σπένσερ- φυσική τάξη των πραγμάτων, θα έπρεπε να μειώσουν στο ελάχιστο τις παρεμβάσεις τους προκειμένου να επιτρέψουν στην φύση να επιλέξει ποια άτομα άξιζαν να επιβιώσουν και να επιβληθούν μέσα σε ένα περιβάλλον ατομικής πρωτοβουλίας. Σύμφωνα με την θεωρία του Σπένσερ όσοι διέθεταν την κατάλληλη δύναμη θα επιβίωναν σε μια ατομικιστική πολιτεία. Οι υπόλοιποι θα εξαφανίζονταν. Μια κρατική παρέμβαση που θα προστάτευε όσους προορίζονταν να εξαφανιστούν ισοδυναμούσε με παραμόρφωση της φυσικής νομοτέλειας του κόσμου.³⁸³

Μολονότι ο σημαντικότερος εκπρόσωπος του κοινωνικού δαρβινισμού πρόκρινε ιδέες που ήταν ξένες προς την παράδοση του αντιδιαφωτιστικού πολιτικού Ρομαντισμού, ο εξελικτικισμός στο δεύτερο μισό του 19ου αιώνα απέκτησε πλατιά αποδοχή με αποτέλεσμα να υιοθετηθεί η μεθοδολογία του από νεορομαντικούς κύκλους. Το αποτέλεσμα ήταν να προκύψουν διαφοροποιημένες εκδοχές του αρχικού εξελικτικισμού. Ο σχεδόν ρατσιστικός ατομικισμός του Σπένσερ έδωσε την θέση του στον φυλετικό ρατσισμό ορισμένων νεορομαντικών διανοητικών κύκλων. Ο αδυσώπητος ελεύθερος ανταγωνισμός των ατόμων που, σύμφωνα με τον Σπένσερ, θα οδηγούσε στην υποτιθέμενη επικράτηση των εκλεκτών της φυσικής εξέλιξης αντικαταστάθηκε, σε νεορομαντικούς κύκλους, από θεωρίες που ήθελαν την φυσική εξέλιξη να πηγάζει από έναν διαρκή -αλλά και αφανή πόλεμο- ανάμεσα στις φυλές. Ο

³⁸⁰ Νικόλαος Χ. Τάτσης, *Κοινωνιολογία. Ιστορική εισαγωγή και θεωρητικές θεμελιώσεις. Τόμος Πρώτος. Πέμπτη έκδοση και αναθεωρημένη*, Οδυσσέας, Αθήνα 1997, σελ. 118-119.

³⁸¹ Ο.π., σελ. 120.

³⁸² Ο.π.

³⁸³ Ο.π.

πλέον χαρακτηριστικός εκπρόσωπος αυτού του διανοητικού ρεύματος, δηλαδή ο Χιούστον Στιούαρτ Τσάμπερλεν (1855-1927), «συνδύασε τον κοινωνικό δαρβινισμό με τον ρατσισμό [...] δημιουργώντας κυριολεκτικά ένα σενάριο για φυλετικούς πολέμους»³⁸⁴. Σε άλλες εκδοχές ο εξελικτικισμός αποσπάστηκε τόσο από το αρχικό επιστημονικό του πεδίο όσο και από την μεταγενέστερη φιλελεύθερη κοινωνιολογική εκδοχή του Σπένσερ, για να προσαρμοστεί σε αποκρυφιστικές³⁸⁵ και ανορθολογικές νεορομαντικές προσεγγίσεις, προκειμένου να παραχθούν θεωρίες σύμφωνα με τις οποίες η ανωτερότητα της λευκής φυλής είχε μυστικιστικές καταβολές και ήταν συνυφασμένη με την εξέλιξη του κόσμου.³⁸⁶ Ο συγκεκριμένος νεορομαντικός διανοητικός προσανατολισμός επηρέασε βαθύτατα κινήματα και πολιτικές δυνάμεις τόσο στον 20ο αιώνα όσο και σήμερα.

Ασφαλώς ο φυλετισμός είναι φαινόμενο που εμφανίστηκε πολύ πριν τον 19^ο αιώνα. Στην νεωτερική περίοδο βρήκε περιθώρια για μια θεωρητική θεμελίωση στον Διαφωτισμό³⁸⁷ και επηρέασε ρεύματα αμφοτέρων ιδεολογικών προσανατολισμών,

³⁸⁴ Ο.π., σελ. 58.

³⁸⁵ «Ένα από τα ρεύματα του ρατσιστικού αντισημιτισμού με μεγάλη επιρροή ήταν αυτό που προπαγανδιζόταν στη Βιέννη μετά το 1900 από τον Γκούιντο φον Λιστ και τον αποσχισμένο καλόγερο Γιοργκ λαντς φον Λίμπενφελς που ανέπτυξαν το αποκρυφιστικό δόγμα της «Αριοσοφίας» -την υποτιθέμενη μυστική φυλετική σοφία των Αρίων που κάποτε, στους αρχαίους χρόνους, είχε εγγυηθεί τη δύναμη, την καθαρότητα και την φυλετική υπεροχή, αλλά είχε χαθεί και ή/ μολυνθεί από μια συνωμοσία φυλετικά κατώτερων και εξισωτιστών. Η κυριαρχία μιας φυλής από εθνοτικά Αρίους υπεράνθρωπους μπορούσε να επιτευχθεί πάνω στη βάση απόκρυφων και μυστικιστικών φυλετικών αριανικών δογμάτων και μυστικών γνώσεων και πρακτικών, που ονομάστηκαν Αριοσοφία, με απόκρυφα σύμβολα, τελετουργίες και κρυφές παραδόσεις». Στάνλεϊ Πέην, *Η Ιστορία του Φασισμού 1914-1945*, μτφ. Κώστας Γεώργας, Φιλίστωρ, Αθήνα 2000, σελ. 95.

³⁸⁶ «Αυτό που μπορούμε να αποκαλέσουμε σκληρό πυρήνα του αποκρυφισμού αυξήθηκε ραγδαία από τα μέσα του αιώνα και γύρω στα 1900 μετρούσε αναρίθμητα εκατομμύρια πιστών, σε εκατοντάδες διαφορετικές δοξασίες και μορφές.[...] Οι περισσότεροι πιστοί του αποκρυφισμού [...] ήσαν, πιθανόν, πολιτικά αβλαβείς, αλλά στην κεντρική Ευρώπη έτειναν να συνδέονται όλο και περισσότερο με φυλετιστικές ομάδες». Ο.π., σελ. 60.

³⁸⁷ Υπάρχει μια ενδιαφέρουσα συζήτηση ακαδημαϊκών σχετικά με τον ρατσισμό του Διαφωτισμού. Σε γενικές γραμμές η αντιπαράθεση είναι η εξής. Κάποιοι ερευνητές θεωρούν ότι τα ρατσιστικά γνωρίσματα σε απόψεις και δοκίμια διαφωτιστών φιλοσόφων είναι απλές αντιφάσεις δευτερευούσης σημασίας, που εμφανίζονται στον λόγο τους ως, τρόπον τινά, μη επαρκώς επεξεργασμένες επιρροές της ιστορικής περιόδου που έζησαν. Οι διαφωτιστές φιλόσοφοι ήταν

φιλελεύθερα³⁸⁸ και συντηρητικά. Στο τέλος του 19^{ου} και στις αρχές του 20^{ου} αιώνα υιοθετήθηκε από ανορθολογικά νεορομαντικά ρεύματα και συνδυάστηκε με εκδοχές του κοινωνικού δαρβινισμού και με στρεβλώσεις της φιλοσοφίας του Νίτσε. Μέσα από την συγκεκριμένη συμπλοκή ετερόκλητων διανοητικών ρευμάτων πραγματοποιήθηκε ένας εκμοντερνισμός της ρομαντικής οπτικής. Εκφάνσεις του παραδοσιακού αντιδιαφωτιστικού πολιτικού Ρομαντισμού επικαιροποιήθηκαν και ανανεώθηκαν χρησιμοποιώντας επικρατούσες επιστημολογίες των τελών 19^{ου} και των αρχών του 20^{ου} αιώνα.

Avant Garde

Η σύνδεση του Μοντερνισμού με τον αντιδιαφωτιστικό Ρομαντισμό γονιμοποιήθηκε και σε πολιτικές εκφάνσεις καλλιτεχνικών ρευμάτων. Μοντερνιστικά

άνθρωποι της εποχής τους, υποστηρίζει αυτή η μερίδα των ερευνητών του ρατσισμού στον Διαφωτισμό. Και θεωρεί ότι τα ρατσιστικά στοιχεία είναι αντιφάσεις που βαρύνουν την προσωπικότητα των φιλοσόφων ως προσώπων της ιστορικής τους εμπειρίας, και όχι την «κεντρική τους θεωρία» η οποία είναι ανθρωπιστική και δεν έχει καμία σχέση με τον ρατσισμό. Στην αντίπερα όχθη οι υποστηρικτές της αντίθετης προσέγγισης έχουν διαφορετική γνώμη. Θεωρούν ότι ο ρατσισμός συνιστούσε μεν αντίφαση, ωστόσο ήταν εγγενές γνώρισμα της σκέψης ορισμένων εκ των κύριων εκπροσώπων του Διαφωτισμού. Ο Ρόμπερτ Μπερνασκόνι γράφει, χαρακτηριστικά.

«Ο Λοκ, ο Καντ και ο Χέγκελ δεν απηχούσαν απλώς τις προκαταλήψεις της εποχής τους. Επανεφεύραν τις προκαταλήψεις αυτές, δίνοντας νέες μορφές στον ρατσισμό. Ο Λοκ έπαιξε έναν ρόλο στη διατύπωση της αρχής ότι οι αφέντες έχουν απόλυτη εξουσία και αρμοδιότητα επί των νέγων σκλάβων τους, σε μια εποχή που η δουλεία στη Βόρεια Αμερική απείχε πολύ από το να αποκτήσει οριστική μορφή. Ο Καντ ήταν ο πρώτος που προσέφερε έναν επιστημονικό ορισμό της φυλής και ο ίδιος προσέφυγε σε αυτή την ιδέα της φυλής προκειμένου να νομιμοποιήσει προκαταλήψεις κατά της φυλετικής πρόσμιξης. Ο Χέγκελ ήταν ένας πρόδρομος της τάσης των μέσων του 19^{ου} αιώνα να συγκροτούνται φιλοσοφίες της ιστορίας γύρω από την έννοια της φυλής, όπως αυτές που βρίσκουμε στον Ρόμπερτ Νοξ και τον Γκομπινό. Το γεγονός ότι ο Λοκ, ο Καντ και ο Χέγκελ διαδραμάτισαν επίσης έναν ρόλο στη διατύπωση χειραφετητικών ιδεών συνιστά το πρόβλημα με το οποίο καταπιάνομαι. Δεν το εξαφανίζει. Αυτό συμβαίνει επειδή ο ευαγγελισμός ευγενών αρχών -η φαιά φανέλα του φιλοσόφου- δεν εξασφαλίζει ότι κάποιος δεν υπονομεύει ταυτόχρονα ή δεν αρνείται αυτές τις αρχές». Robert Bernasconi, *Διαφωτισμός και Ρατσισμός*, μτφ. Γιάννης Βογιατζής, Ηριδανός, Αθήνα 2020, σελ. 71.

³⁸⁸ Για μια προσέγγιση που παρουσιάζει τον φιλελευθερισμό συνυφασμένο με τον ρατσισμό δείτε το Domenico Losurdo, *Liberalism- A Counter History*, μτφ. Gregory Elliott, Verso, London-New York 2011.

καλλιτεχνικά κινήματα της Avant Garde, που γεννήθηκαν στα τέλη του 19^{ου} και στις αρχές του 20^{ου} αιώνα, αντλούσαν επιρροές από τον Ρομαντισμό. Ορισμένα ήταν προσηλωμένα σχεδόν εξολοκλήρου σε αρχές του Ρομαντισμού και ευλόγως χαρακτηρίζονται ως νεορομαντικά. Το Αρ Νουβώ ήταν ένα από αυτά και στις πολιτικές του επιρροές είχε θέση ο ρομαντικός εθνικισμός.³⁸⁹ Ωστόσο ακόμη και σε κινήματα της καλλιτεχνικής πρωτοπορίας με προσανατολισμό εξ όψεως αντιτιθέμενο στον Ρομαντισμό υπήρξαν ιδιότυπες ιδεολογικές συνδέσεις. Ο Φουτουρισμός αποτελεί το καλύτερο παράδειγμα.

Οι Ιταλοί φουτουριστές αυτοπροσδιορίστηκαν ως αντιρομαντικοί³⁹⁰ και διακήρυξαν την πίστη τους στο μέλλον, στην τεχνολογική και στην βιομηχανική επανάσταση. Αποκήρυξαν την έμφαση στην αισθητική του ιστορικού παρελθόντος και εναντιώθηκαν στην κλασικιστική εκδοχή που θεωρούσαν ότι είχε υιοθετήσει ο ιταλικός Ρομαντισμός. Όμως, αν εξετάσει κανείς την ιδεολογία και την μεθοδολογία τους θα διαπιστώσει ότι, στην πραγματικότητα, υιοθέτησαν πολλές από τις παλιές ιδέες του Ρομαντισμού. Διακηρύξεις του Φ.Π. Μαρινέτι (1876-1944) που υποστήριζαν ότι οι φουτουριστές ήθελαν να διαβούν «τις μυστηριώδεις πόρτες του Αδύνατου»,³⁹¹ ότι ο χρόνος και ο χώρος πέθαναν και πως οι φουτουριστές ήδη ζούσαν «στο απόλυτο»³⁹² ήταν απότοκα του ρομαντικού ιδεαλισμού. Πολιτικές προσεγγίσεις που δόξασαν τον πόλεμο, τον милитарισμό ή τον οργανικό εθνικισμό και κατήγγειλαν τον φιλελευθερισμό και τον φεμινισμό³⁹³ είχαν τις καταβολές τους στον αντιδιαφωτιστικό πολιτικό Ρομαντισμό. Ενώ και η αποκήρυξη της φόρμας του κλασικισμού στην λογοτεχνική και καλλιτεχνική δημιουργία, την οποία υιοθέτησαν οι φουτουριστές, ήταν σαφώς μια παλιά ρομαντική μεθοδολογία. Με τόσες αφανείς επιρροές του Ρομαντισμού ίσως να μην φαντάζει παράξενο το ότι φουτουριστές

³⁸⁹ Για το καλλιτεχνικό κίνημα Αρ Νουβώ και για την σχέση του με τον εθνικισμό διαβάστε το Stephen Escriott, *Αρ Νουβώ*, Εκδόσεις Καστανιώτη, Αθήνα 2000.

³⁹⁰ Γιώτα Χρήστου, «Φουτουρισμός», διαθέσιμο στην ηλεκτρονική διεύθυνση <https://www.artycle.gr/theoria-istoria/150-futurismos.html>

³⁹¹ F.T. Marinetti, «Ίδρυση και Μανιφέστο του Φουτουρισμού», Μάριο ντε Μικέλι, *Οι Πρωτοπορίες Της Τέχνης Του Εικοστού Αιώνα*, μτφ. Λένα Παπαματθεάκη, Οδυσσέας, Αθήνα 1998, σελ. 389.

³⁹² Ο.π.

³⁹³ Γιώτα Χρήστου, «Φουτουρισμός», στην ηλεκτρονική διεύθυνση <https://www.artycle.gr/theoria-istoria/150-futurismos.html>

στρατεύτηκαν κάτω απ' το λάβαρο του φασισμού.³⁹⁴ Ο Σωτήρης Κόκορης αναφέρει τα εξής για τον Φουτουρισμό.

«Ο Φουτουρισμός [...] προσπάθησε να συγκεράσει το χάσμα ανάμεσα στα ρεύματα σκέψης του ανορθολογισμού και τη θετικιστική πίστη στις ανεξάντλητες δυνάμεις της προόδου. Ενώ απέρριπτε την αντίληψη περί ιστορικής επανάστασης καθοδηγούμενης από τη λογική, όπως επίσης τον οπτιμιστικό επιστημονισμό και την πίστη στην έννοια της πολιτικής χειραφέτησης τα οποία συνιστούσαν βασικά χαρακτηριστικά του θετικισμού, εντούτοις, οι φουτουριστές δεν μπορούσαν να φανταστούν το μέλλον χωρίς τα πλεονεκτήματα που εξασφάλιζε η τεχνολογική ανάπτυξη. Επιπρόσθετα οι φουτουριστές θα προσπαθήσουν να ανακτήσουν τον δημόσιο ρόλο που πίστευαν πως άρμοζε στους καλλιτέχνες και τον οποίο είχαν απολέσει τη μεταρομαντική περίοδο. Η καινοτομία τους έγκειται στο γεγονός πως, ενώ άλλα κινήματα μέσω των μύθων που κατασκεύαζαν προσπαθούσαν εντέχνως να κρατήσουν αποστάσεις από τον πραγματισμό και τις υλικές δυνάμεις του σύγχρονου κόσμου, οι φουτουριστές θα αποπειραθούν να ενσωματώσουν τις νέες αυτές δυνάμεις στην κοσμοθεωρία τους [...]

Επιπρόσθετα, ο Φουτουρισμός προσπάθησε να ανοίξει δίαυλους επικοινωνίας μεταξύ δύο νέων εννοιών, του ιταλισμού και της νεωτερικότητας. [...]

Ενδεικτικές είναι οι απόψεις που εξέφρασαν οι φουτουριστές για τον ρόλο της ποίησης και το «σπάσιμο» των γλωσσικών συμβάσεων στο όνομα μιας παντογνωσίας και παντοδυναμίας, την οποία ενσάρκωνε ο διαρκώς πολλαπλασιαζόμενος «φουτουριστής άνθρωπος».

Πολλά έργα των φουτουριστών αποτέλεσαν «μνημεία φραστικής και συντακτικής βιαιότητας». [...]

³⁹⁴ «Ο ιδρυτής του φουτουριστικού κινήματος Φιλίπο Τομάζο Μαρινέτι προσέγγισε το φασιστικό κίνημα και κατέστη τα επόμενα έτη μία από τις σημαντικές μορφές του καθεστώτος. Διορίστηκε γραμματέας του εθνικού φασιστικού συνδικάτου των συγγραφέων και εξελέγη ακαδημαϊκός το 1929». Francesca Tacchi, *Φασισμός. Όλη η ιστορική πορεία με φωτογραφίες και ντοκουμέντα*, μτφ. Γιώργος Κασαπίδης, Μοντέρνοι Καιροί, Αθήνα 2007, σελ. 13.

Ο φουτουριστής ποιητής ταυτίζεται με την έννοια του πολεμιστή, απέχοντας παρασάγγας από τη ρομαντική αντίληψη του καλλιτέχνη-εξερευνητή στο βασίλειο της γνώσης».³⁹⁵

Ωστόσο η αλήθεια είναι ότι η ρομαντική αντίληψη εμπεριέχει όλα τα παραπάνω γνωρίσματα του Φουτουρισμού, εκτός από την σύζευξη με τον μοντερνισμό της νεωτερικότητας. Ο ποιητής πολεμιστής, η ιδιαίτερη «εθνικότητα» και η κουλτούρα της που στον φουτουρισμό έγινε «ιταλικότητα», η υφολογική επανάσταση στην λογοτεχνία, η ενσωμάτωση αξιών σε μια νέα κοσμοθεωρία, η αντίθεση στον θετικισμό και στον Διαφωτισμό. Όλη η βάση του Φουτουρισμού είναι ρομαντική. Επίσης η απόρριψη του ιταλικού παρελθόντος εκ μέρους των φουτουριστών αφορά, εν πολλοίς, την κλασικιστική νοοτροπία και τις αστικές πολιτικές της αντανάκλασεις και όχι τον Ρομαντισμό. Για την ακρίβεια ο Φουτουρισμός στράφηκε εναντίον ιταλικών εκδοχών του Ρομαντισμού, που είχαν ενσωματωθεί στην κλασική λατινική τέχνη και κουλτούρα. Όχι ενάντια στον πυρήνα των ιδεών του Ρομαντισμού. Αλλά, από την άλλη, είναι σαφώς αντιρομαντική η έμφαση του Φουτουρισμού στην τεχνολογία, στην μηχανή και στο αστικό τοπίο.

Κοντολογίς, το συμπέρασμα είναι ότι τόσο στην περίπτωση του ιταλικού Φουτουρισμού όσο και σε εκείνες άλλων ρευμάτων της καλλιτεχνικής πρωτοπορίας που είχαν «μοντέρνα ταυτότητα», ο ρομαντικός ιδεαλισμός παρείσφρησε, ανακατεύτηκε με ξένες προς αυτόν τάσεις και τελικά κατάφερε να προδιαγράψει την προσαρμογή τους σε ιδεολογικές γραμμές του αντιδιαφωτισμού για μικρά ή μεγάλα χρονικά διαστήματα. Προέκυψε και σε αυτές τις περιπτώσεις μια ενσωμάτωση μοντέρνων στοιχείων σε ρομαντικό θεωρητικό πλαίσιο. Μεταπολεμικά η ενσωμάτωση μοντέρνων στοιχείων στο πλαίσιο της ιδεολογίας που ερευνώ πραγματοποιείται κυρίως στο περιβάλλον ρευμάτων της νεανικής μαζικής αντικουλτούρας.

³⁹⁵ Σωτήρης Κόκορης, *Από τον Σορέλ στη φλωρεντινή avant garde: Η βία στην ιδεολογία και τις πρακτικές του πρώιμου ιταλικού φασισμού*, ΕΚΠΑ, Φιλοσοφική Σχολή, τμήμα ιστορίας και αρχαιολογίας, Αθήνα 2017, σελ. 223-226, διαθέσιμο στην ηλεκτρονική διεύθυνση <https://www.didaktorika.gr/eadd/handle/10442/42575>.

Αντιδιαφωτιστική πρωτοπορία στον Ρομαντισμό

Τα παραδείγματα που παρατέθηκαν σε αυτό το κεφάλαιο φρονώ ότι καθιστούν εμφανές το συμπέρασμα στο οποίο αποσκοπώ να καταλήξω. Τόσο σε καλλιτεχνικά κινήματα υψηλής τέχνης όσο και σε εκφράσεις της μαζικής κουλτούρας, σε επιστημολογίες και σε ιδεολογίες, σε αριστερά ή σε φιλελεύθερα πολιτικά πλαίσια, κοντολογίς σε πολλά και διαφορετικά πεδία της ανθρώπινης διάνοησης που δεν έχουν ρομαντικές καταβολές, ο πολιτικός Ρομαντισμός -και στην περίπτωση που μας ενδιαφέρει για αυτή την διατριβή, ο αντιδιαφωτιστικός πολιτικός Ρομαντισμός- μπορεί να διεισδύσει και να προσαρμόσει διαφορετικές διανοητικές ή καλλιτεχνικές παραδόσεις στα μέτρα του. Με αυτό τον τρόπο η πέμπτη «θεμελιώδης αρχή» κρατά την ιδεολογία που ερευνούμε σε άμεση επαφή με τα κοινωνικά και πολιτικά δρώμενα της εκάστοτε ιστορικής περιόδου. Την ανανεώνει και την αναγεννά σε διαφορετικά ιστορικά πλαίσια.

Όπως προαναφέρθηκε στην αρχή αυτού του υποκεφαλαίου η επαφή του Ρομαντισμού με τις νεωτερικές ιδέες δεν φανερώθηκε μόνο στα κείμενα των νεορομαντικών διανοητών της γενιάς του 1890. Ο σπόρος αυτής της «θεμελιώδους αρχής» υπήρχε ήδη στον πρωταρχικό Ρομαντισμό. Ο Ρομαντισμός -ακόμη και ο αντιδιαφωτιστικός- σε καμία περίπτωση δεν περιορίστηκε σε μια ιδεολογικά μονομερή ενατένιση του παρελθόντος ή σε μια μεθοδολογικά δογματική άρνηση του διαλόγου με τα άλλα διανοητικά ρεύματα. Διαφαίνεται ήδη σε κείμενα των παλαιότερων ρομαντικών διανοητών ο διάλογος του Ρομαντισμού με τις «νέες αντιλήψεις». Σε ένα πολύ χαρακτηριστικό απόσπασμα του δοκιμίου *Σημεία των Καιρών*, ο Καρλάιλ παραδέχτηκε ότι η νεωτερικότητα είχε και θετικά γνωρίσματα. «Η γνώση και η εκπαίδευση ανοίγουν τα μάτια και του πιο ταπεινού, αυξάνοντας απεριόριστα τον αριθμό των σκεπτόμενων ανθρώπων».³⁹⁶ Ενώ κατέληξε στο αισιόδοξο συμπέρασμα ότι «αν έχουν καταρρεύσει τα πάνσεπτα ιερά [...] μπορούμε να τα επισκευάσουμε (...) Μπορούμε να ανακτήσουμε τη σωφροσύνη, την ηρωική αξία των προπατόρων μας».³⁹⁷ Καταληκτικά διατύπωσε την άποψη ότι οι «σκεπτόμενοι άνθρωποι σε όλα τα έθνη απαιτούν αλλαγή».³⁹⁸ Σύμφωνα με τον Καρλάιλ, η ιστορική εξέλιξη, το καινούργιο στοιχείο στην ζωή, δεν θα έπρεπε να

³⁹⁶ Thomas Carlyle, *Σημεία των Καιρών*, μτφ Σπύρος Δενδρινός. Β έκδοση, Ροές, Αθήνα 2009, σελ. 77.

³⁹⁷ Ο.π., σελ. 78.

³⁹⁸ Ο.π., σελ. 80.

φοβίσει τους ρομαντικούς αλλά να προσαρμοστεί στον δικό τους παραδοσιοκρατικό ιδεολογικό προσανατολισμό. Το μήνυμα ήταν σαφές. Η ρομαντική αντιδιαφωτιστική ιδεολογία επικαλείται το παρελθόν όχι για να αποτρέψει την ιστορική εξέλιξη, μα για να λάβει μέρος σε αυτήν με τους δικούς της, συντηρητικούς ή αντιδραστικούς, όρους.

Αντίστοιχα η ρομαντική μεθοδολογία στις τέχνες ήταν καινοτόμα. Τα λογοτεχνικά είδη και το καλλιτεχνικό στυλ που εισηγήθηκε ο πρωταρχικός Ρομαντισμός ήταν πρωτοφανέρωτα κατά τα τέλη του 18^{ου} αιώνα και στις αρχές του 19^{ου}. Ασχέτως αν το πραγματολογικό περιεχόμενο των ρομαντικών έργων ήταν εμπνευσμένο από τους μύθους, την αρχαία ή την μεσαιωνική ιστορία και τους λαϊκούς θρύλους, κοντολογίς από τις παραδόσεις του παρελθόντος. Η προσέγγιση του «μοντέρνου» μέσα από το «παραδοσιακό» οδήγησε και την ρομαντική πολιτική σκέψη σε παραγόμενα με πολυπρισματική εικόνα. Στην περίπτωση του γαλλικού Ρομαντισμού η εξύμνηση του μεσαίωνα και των λαϊκών παραδόσεων έγινε νοητή στους λογοτεχνικούς και τους πολιτικούς κύκλους ως κάτι «μοντέρνο». Η Γαλλία διέθετε στα τέλη του 18^{ου} και στις αρχές του 19^{ου} αιώνα μια επικρατούσα διανοητική και καλλιτεχνική παράδοση με κλασικιστικό περιεχόμενο. Οι Γάλλοι ρομαντικοί, όπως και οι υπόλοιποι ανά τον κόσμο ομοϊδεάτες τους, πρόκριναν μια φαντασιακή πρόσληψη του μεσαίωνα ως αισθητικού προτύπου απέναντι στον κλασικισμό. Αυτή η πρόταση των Γάλλων ρομαντικών δεν έγινε αντιληπτή ως μια προτροπή παραμονής ή επιστροφής στην παράδοση, αφού η γαλλική καλλιτεχνική παράδοση ήταν ο ορθολογικός κλασικισμός. Έγινε νοητή ως κάτι καινούργιο. Ως κάτι που κόμιζε στον δημόσιο λόγο το «μοντέρνο» στοιχείο, ασχέτως αν επικαλέστηκε την περίοδο του μακρινού μεσαιωνικού παρελθόντος. Σημασία είχε ότι ερχόταν να συγκρουστεί με μια καθιερωμένη παράδοση, αυτή του ορθολογικού κλασικισμού.³⁹⁹

Συμπερασματικά στον πρωταρχικό κióλας Ρομαντισμό εμφανίζονται περιπλεγμένες μεταξύ τους η ιδεολογική αντίδραση στην νεωτερικότητα από την μια και η

³⁹⁹ Αντιθέτως στην Γερμανία, που διέθετε άλλο ιστορικό υπόβαθρο από την Γαλλία, η ίδια περίπου ρομαντική πρόταση έγινε νοητή ως μια σύζευξη αντιδραστικά συντηρητικών αισθητικών στοιχείων και πολιτικών ιδεών, που υπερασπιζόταν το βαθύ παραδοσιακό γερμανικό παρελθόν εναντίον των νεωτεριστικών διανοητικών τάσεων. Ένας διανοητής που λάτρευε τον γερμανικό Ρομαντισμό και εμφορούνταν από αντιδιαφωτιστικές πολιτικές ιδέες, όπως ο Μπωντλαίρ (1821-1867), στην Γαλλία έγινε σημείο αναφοράς των μοντέρνων ιδεών.

μεθοδολογική πρωτοπορία από την άλλη.⁴⁰⁰ Και, μάλιστα, με τόσο συμπληρωματικό τρόπο ώστε να μην μπορούμε να πούμε ότι κάποια από τις δύο τάσεις είναι τόσο κυρίαρχη ώστε να καθιστά την άλλη ασήμαντη. Πρέπει να τις βλέπουμε μάλλον ως διαλεκτική ενότητα. Μια ενότητα που ως «θεμελιώδη ιδεολογική αρχή» βοηθά στον διαρκή «εκμοντερνισμό της ρομαντικής παραδοσιοκρατικής οπτικής» από τις απαρχές του Ρομαντισμού ως διανοητικού κινήματος. Ωστόσο η τάση αυτή εντάθηκε ιδιαίτερος στα πλαίσια νεορομαντικού διανοητικού ρεύματος της γενιάς του 1890.

⁴⁰⁰ Για μια προσέγγιση που εστιάζει στα μοντέρνα χαρακτηριστικά της λογοτεχνίας του γερμανικού Ρομαντισμού δείτε το Αλεξάνδρα Ρασιδάκη, *Υπό Οπτική Γωνία Ρομαντική. Γερμανικός Ρομαντισμός και Γεώργιος Βιζυηνός*, Εκδόσεις Άγρα, Αθήνα 2019.

Μέρος 2

Ο Ίων Δραγούμης ως διανοητής

2.A) Μια σύντομη πολιτική βιογραφία του Ίωνος Δραγούμη

2.A.1) Οικογενειακό περιβάλλον και ιστορικό πλαίσιο μέχρι την ενηλικίωση

Πριν εξεταστεί η προσέγγιση του Ίωνος Δραγούμη στις πέντε «θεμελιώδεις αρχές» της ιδεολογίας του αντιδιαφωτιστικού πολιτικού Ρομαντισμού καθίσταται χρήσιμο να προηγηθεί μια σύντομη περιγραφή της ιστορικής του δράσης προκειμένου να τεθεί το περίγραμμα της έρευνας και να στερεωθεί η μεθοδικότητά της. Ο Ίων Δραγούμης γεννήθηκε τον Σεπτέμβριο του 1878. Ήταν το πέμπτο από τα έντεκα παιδιά της οικογένειας του Στέφανου Δραγούμη (1842-1923) και της Ελισάβετ (ή Λίζας) Κοντογιαννάκη (1851-1931). Το όνομα με το οποίο βαφτίστηκε ήταν Ιωάννης. Ωστόσο έγινε γνωστός -και συνήθως αναφέρεται στις ιστορικές πηγές- με το χαϊδευτικό Ίων.¹ Τόσο η οικογένεια Δραγούμη όσο και η οικογένεια Κοντογιαννάκη είχαν επιφανή κοινωνική ζωή. Οι Δραγούμηδες, λόγω της σχέσης τους με τα γράμματα και την πολιτική. Οι Κοντογιαννάκηδες λόγω της οικονομικής τους ισχύος. Ο πατέρας του Ίωνος Δραγούμη, ο Στέφανος Δραγούμης, γεννήθηκε το 1842. Μαζί με τον αδελφό του Μάρκο (1840-1909), τις αδερφές του Ζωή (1843-1894) και Μαρίκα (1846-1941), και την μητέρα του εγκαταστάθηκαν για κάποια χρόνια στο Παρίσι. Το 1861 πήρε το πτυχίο της νομικής και έπειτα επέστρεψε στην Αθήνα. Εισήλθε στο δικαστικό σώμα και εξελίχθηκε ως την βαθμίδα του εφέτη. Το 1875 διορίστηκε γενικός γραμματέας του Υπουργείου Δικαιοσύνης. Ωστόσο, σύντομα παραιτήθηκε και άρχισε να ασκεί το επάγγελμα του δικηγόρου. Ο Στέφανος Δραγούμης ήταν υποστηρικτής του Χαρίλαου Τρικούπη (1832-1896) και τελικά ασχολήθηκε ενεργά με την πολιτική. Το 1879 ο Στέφανος Δραγούμης εξελέγη

¹ Το Ίων προέκυψε ως συντόμευση του Ιωάννης και ήταν ένα από τα χαϊδευτικά με τα οποία τον προσφωνούσαν στο σπίτι οι συγγενείς του. Μίτση Πικραμένου, *Δεν έκαμα στην ζωή ό,τι ήθελα μα τόσο μπόρεσα. Η Βιογραφία του Ίωνα Δραγούμη*, Πάτρα 2017, σελ. 26.

βουλευτής Μεγαρίδος και έκτοτε συνέχισε να δραστηριοποιείται στο επίκεντρο των πολιτικών δρώμενων της χώρας μέχρι το τέλος της ζωής του.²

Παππούς του Ίωνος Δραγούμη ήταν ο Νικόλαος Δραγούμης (1809-1879). Γεννήθηκε το 1809 στην Κωνσταντινούπολη σε μια οικογένεια λογίων και πολιτικών, που καταγόταν από το χωριό Βογατσικό της Μακεδονίας. Κατέληξε στο Ναύπλιο επειδή ο πατέρας του, Μάρκος Δραγούμης (1770-1854), ήταν μέλος της Φιλικής Εταιρίας και διέφυγε από την Κωνσταντινούπολη για να μην συλληφθεί. Το 1828 ο Νικόλαος Δραγούμης προσελήφθη στο γραφείο του κυβερνήτη Ιωάννη Καποδίστρια (1776- 1831) προκειμένου να προσφέρει γραμματειακές υπηρεσίες. Διευθυντής του ήταν ο Σπυρίδωνας Τρικούπης (1788- 1873). Ο Νικόλαος Δραγούμης υπήρξε αρθρογράφος σε σημαντικά έντυπα του 19^{ου} αιώνα, όπως η εφημερίδα *Αιών*, το ελληνικό γαλλόφωνο περιοδικό *Le spectateur de l'Orient* και το περιοδικό *Πανδώρα*.³

² Ο αδερφός του Μάρκος Δραγούμης σπούδασε κι εκείνος νομικά και ακολούθησε διπλωματική σταδιοδρομία. Οι δυο του αδερφές, Ζωή και Μαρίκα, έμειναν ανύπαντρες και, μαζί με την μητέρα τους Ευφροσύνη Γεωργαντά (1818-1915), μετά τον θάνατο του πατέρα τους έζησαν αρκετά χρόνια στο ίδιο σπίτι με την οικογένεια του Στέφανου Δραγούμη. Η Ζωή και η Μαρίκα Δραγούμη σπούδασαν στο Παρίσι μουσική και ζωγραφική. Είχαν καλλιτεχνικά ενδιαφέροντα και σημαντικές κοινωνικές γνωριμίες. Η Ζωή ήταν φίλη και αλληλογραφούσε με τον Γάλλο διανοητή, διπλωμάτη και πρεσβευτή της Γαλλίας στην Αθήνα Αρτούρ ντε Γκομπινώ (1816-1882). Οι επιστολές που έγραψε ο Γκομπινώ στην Ζωή Δραγούμη υπάρχουν στο Μαρία Γ. Μενεγάκη, *Ζωή Ν. Δραγούμη και Αρτύρ ντε Γκομπινώ. Δυο πλειάδες στον ελληνικό ουρανό*, Ινστιτούτο του βιβλίου – Καρδαμίτσα, Αθήνα 2022.

³ Το περιοδικό *Πανδώρα* κυκλοφόρησε από το 1850 έως και το 1872. Φιλοξένησε δοκίμια, άρθρα ιστορίας και λογοτεχνικά κείμενα διανοητών του ελληνικού Ρομαντισμού. Ο Νικόλαος Δραγούμης ήταν συνεκδότης του. Το *Le spectateur de l'Orient* αποτέλεσε, τρόπον τινά, μια εξειδικευμένη σε θέματα εξωτερικής πολιτικής, γαλλόφωνη εκδοχή του περιοδικού *Πανδώρα*. Οι συντελεστές και οι αρθρογράφοι τους ήταν, ως επί των πλείστον, οι ίδιοι. Ιδρύθηκε το 1853 και κυκλοφόρησε για τρία χρόνια. Η ιστορία του *Le spectateur de l'Orient* είναι συνυφασμένη με τον Κριμαϊκό Πόλεμο των ετών 1853-1856. Ο συγκεκριμένος πόλεμος επηρέασε τις πολιτικές εξελίξεις στην Ελλάδα αλλά οι Έλληνες διανοητές της εποχής δεν συμμετείχαν μαζικά στον δημόσιο διάλογο σχετικά με το κομβικό αυτό ζήτημα. Πολύ πιθανόν η στάση τους αυτή να συνδεόταν με την διάθεση μυστικότητας με την οποία το παλάτι στήριζε επαναστατικές κινήσεις αντάρτικων ελληνικών σωμάτων εντός της οθωμανικής επικράτειας, την ίδια ώρα που η επίσημη πολιτική του γραμμή ήταν η ουδετερότητα την οποία επιθυμούσαν οι δυτικές προστάτιδες δυνάμεις. Το *Le spectateur de l'Orient* ήταν το μοναδικό έντυπο στο οποίο Έλληνες διανοητές ανέλαβαν την υπεράσπιση της ελληνικής υπόθεσης ενώπιον της ευρωπαϊκής κοινής γνώμης. Η πληροφορία αυτή αντλήθηκε από το βιβλίο της Έλλη Σκοπετέα, *Το*

Από το 1853 μέχρι και το 1874 υπήρξε δημοτικός σύμβουλος Αθηναίων. Από τον Αύγουστο έως τον Οκτώβριο του 1862 διετέλεσε υπουργός εξωτερικών. Πέθανε το 1879, έναν χρόνο μετά την γέννηση του Ίωνος Δραγούμη. Ο Νικόλαος Δραγούμης υπήρξε μέλος της κοινωνικής ομάδας των Ελλήνων λογίων του 19^{ου} αιώνα, που συνέδεσαν την ζωή τους με την δημιουργία του κρατικού μηχανισμού της Ελλάδας, αποκτώντας status και κοινωνική αναγνώριση. Πάντως, μολονότι έζησε με την οικογένειά του απολαμβάνοντας ανέσεις του περιβάλλοντος της αστικής τάξης, δεν απέφυγε τα οικονομικά προβλήματα. Ο Στέφανος Δραγούμης και ο αδερφός του Μάρκος αναγκάστηκαν να ξεπληρώσουν ένα μεγάλο οικονομικό χρέος που τους είχε αφήσει ο πατέρας τους.⁴

Η μητέρα του Ίωνος Δραγούμη, Ελισάβετ Κοντογιαννάκη, ήταν κόρη του πλούσιου τραπεζίτη Ιωάννη Κοντογιαννάκη (1817-1888) και της Ναταλίας Kouptchinsky (1827- 1891). Ο Ιωάννης Κοντογιαννάκης ήταν ένας εύπορος τραπεζίτης, που ζούσε με την οικογένειά του στην Πετρούπολη της Ρωσίας. Η οικονομική δύναμη του Κοντογιαννάκη αποτέλεσε έναν από τους κύριους λόγους που βοήθησαν την οικογένεια του Στέφανου Δραγούμη και της Ελισάβετ Κοντογιαννάκη να ανταπεξέλθει στις απαιτήσεις της ζωής των αστικών κύκλων των Αθηνών. Το χρέος του Νικολάου Δραγούμη και το γεγονός ότι ο Στέφανος Δραγούμης είχε έντεκα παιδιά προκάλεσαν οικονομικές δυσκολίες. Η ζωή των μεγαλοαστικών κύκλων προϋπέθετε ένα συγκεκριμένο κοινωνικό status για ανθρώπους με την δημόσια εικόνα του Στέφανου Δραγούμη. Προκειμένου να ανταποκριθεί σε αυτό το status ο Στέφανος Δραγούμης χρειαζόταν να δαπανά πολλά χρήματα. Χωρίς την οικονομική βοήθεια του πεθερού του Ιωάννη Κοντογιαννάκη, ο Στέφανος Δραγούμης μάλλον θα δυσκολευόταν να βρει αυτά τα χρήματα.⁵

Κοντολογίς, ο Ίων Δραγούμης και τα αδέρφια του μεγάλωσαν σε μια μεγαλοαστική οικογένεια η οποία ζούσε σε πολυτελείς συνθήκες αλλά, ταυτόχρονα, αδυνατούσε να

«πρότυπο βασίλειο» και η Μεγάλη ιδέα. Όψεις του εθνικού προβλήματος στην Ελλάδα (1830-1880), Πολύτυπο, Αθήνα 1988, σελ. 280.

⁴ Η οφειλή ήταν της τάξεως των πενήντα δύο χιλιάδων δραχμών προς την Ιόνιο Τράπεζα. Πρόκειται για ένα εξαιρετικά μεγάλο ποσό για τα δεδομένα της εποχής. Η αποπληρωμή του έγινε γύρω στο 1883. Μίτση Πικραμένου, *Δεν έκαμα στην ζωή ό,τι ήθελα μα τόσο μπόρεσα. Η Βιογραφία του Ίωνα Δραγούμη*, Πικραμένος, Πάτρα 2017, σελ 33.

⁵ Ο.π., σελ. 32-33.

ανταποκριθεί με ευκολία σε αυτό τον τρόπο ζωής. Συνέπεια αυτής της ιδιότητας συνθήκης ήταν τα παιδιά του Στέφανου Δραγούμη, όταν ενηλικιώθηκαν, να κληρονομήσουν ένα ισχυρό όνομα αλλά όχι μεγάλη περιουσία. Έτσι, προκειμένου να αναπαραχθεί η ταξική θέση της οικογένειας, στόχος του Στέφανου Δραγούμη έγινε ο γάμος των θυγατέρων του με εύπορους άντρες και ο αυστηρός σχεδιασμός της επαγγελματικής σταδιοδρομίας των γιών του ώστε να τους εξασφαλίσει υψηλόβαθμες θέσεις στο ελληνικό δημόσιο.⁶

Η αυστηρότητα του σχεδιασμού της προσωπικής ζωής των παιδιών του έφερε τον Στέφανο Δραγούμη σε σύγκρουση με τον μεγαλύτερο από τους γιους του Νίκο (1874-1933). Ο Νίκος Δραγούμης, μετά από αμφιταλαντεύσεις και έπειτα από νομικές σπουδές στο Παρίσι, εγκατέλειψε την εργασία που του είχε βρει ο πατέρας του στην Ελλάδα. Προτίμησε να επιστρέψει στην Γαλλία και να ζήσει μακριά από την οικογένειά του, ασχολούμενος με την ζωγραφική.⁷ Ωστόσο είχε άδοξο τέλος. Έμεινε για κάποια διαστήματα έγκλειστος σε ψυχιατρικά ιδρύματα της Ευρώπης προτού βρεθεί νοσηλευόμενος για μικρό χρονικό διάστημα στο Δρομοκαΐτειο Ίδρυμα, όπου και απεβίωσε.

Η ατυχής τροπή της ζωής του Νίκου Δραγούμη έκανε τον Στέφανο Δραγούμη να στρέψει άμεσα την προσοχή του στον σχεδιασμό της ζωής του δεύτερου μεγαλύτερου σε ηλικία γιου του, Ίωνα. Ο Ίων Δραγούμης αποδέχτηκε τις πατρικές κατευθύνσεις που αφορούσαν την επαγγελματική του σταδιοδρομία. Ωστόσο η αποδοχή έγινε με μια σκωπτική απάθεια. Ο Ίων ακολούθησε τις συμβουλές του πατέρα του γιατί τα κύρια ενδιαφέροντα της νιότης του, που ήταν η λογοτεχνία και η διανόηση, δεν προσέφεραν κάποια επαγγελματική εναλλακτική. Έτσι, όταν ολοκλήρωσε τις σπουδές του στην νομική σχολή του πανεπιστημίου των Αθηνών,⁸ ανταποκρίθηκε

⁶ Όλες οι αδερφές του Ίωνα Δραγούμη παντρεύτηκαν με συναικέσιο, εκτός από την Ζωή η οποία ερωτεύτηκε και παντρεύτηκε έναν Ισπανό διπλωμάτη. Μίτση Πικραμένου, *Δεν έκαμα στην ζωή ό,τι ήθελα μα τόσο μπόρεσα. Η Βιογραφία του Ίωνα Δραγούμη*, Πικραμένος, Πάτρα 2017, σελ 63.

⁷ Πληροφορίες για την ζωή και την ζωγραφική του Νίκου Δραγούμη στο Μάρκος Δραγούμης, Φίλιππος Στ. Δραγούμης, Νίκος Π. Παΐσιος, *Νίκος Δραγούμης, ο ζωγράφος 1874-1933*, χαρτόδετη έκδοση, ΜΙΕΤ (Μορφωτικό Ίδρυμα Εθνικής Τραπέζης), Αθήνα 2015.

⁸ Το 1894 ήταν και η χρονιά κατά την οποία ο Ίων Δραγούμης γράφτηκε στην Νομική Σχολή του Πανεπιστημίου των Αθηνών. Συγκεκριμένα η εγγραφή του έγινε 9/9/1894. <https://pergamos.lib.uoa.gr/uoa/dl/object/210973>.

επιτυχώς στις εισαγωγικές εξετάσεις του Υπουργείου των Εξωτερικών και έγινε δεκτός στο διπλωματικό σώμα, το φθινόπωρο του 1899.⁹ Όμως, μολονότι ο Ίων Δραγούμης ακολούθησε τον οικογενειακό σχεδιασμό στο θέμα της επαγγελματικής του σταδιοδρομίας, ήταν διαρκώς σε ρήξη με τους γονείς του για ζητήματα της προσωπικής του ζωής. Αγνόησε τις οικογενειακές συμβουλές για έναν προσεκτικά επιλεγμένο γάμο. Έζησε μια αντισυμβατική ζωή για τα δεδομένα της εποχής, αλλάζοντας συνεχώς ερωτικές συντρόφους και συνδεδεμένος με γυναίκες που δεν ήταν αποδεκτές στους κύκλους της κοινωνικής του τάξης.

Η ιστορική δράση του Ίωνος Δραγούμη μοιράστηκε ανάμεσα στην τελευταία περίοδο της βασιλείας του Γεωργίου Α' Γκλύξμπουργκ (1845-1913) και στα επτά χρόνια μετά τον θάνατό του. Η έλευση του Γεωργίου συνδέθηκε με το νέο Σύνταγμα του 1864, με το οποίο η Ελλάδα έγινε βασιλευόμενη δημοκρατία. Το Σύνταγμα του 1864 αποτέλεσε το πολιτειακό πλαίσιο του ελληνικού κράτους μέχρι το 1911. Ο Γεώργιος χρησιμοποίησε στο έπακρο τις δυνατότητες παρέμβασης στην πολιτική ζωή που του παρείχε το Σύνταγμα, μέχρι τα μέσα της δεκαετίας του 1870. Η πολιτική κατάσταση μεταβλήθηκε την δεκαετία του 1880. Η διαμόρφωση του πολιτικού τοπίου κατά την δεκαετία του 1880 συνιστά στοιχείο ασυνέχειας με την περίοδο που προηγήθηκε.¹⁰ Ο Στέφανος Δραγούμης υπήρξε ένας από τους πολιτικούς πρωταγωνιστές της συγκεκριμένης περιόδου.

Την δεκαετία του 1880 στην πολιτική ζωή της Ελλάδος κυριάρχησε ένα δικομματικό σύστημα. Οι δυο πολιτικοί ηγέτες ήταν ο Χαρίλαος Τρικούπης (1832-1896) και ο Θεόδωρος Δηλιγιάννης (1824¹¹-1905).¹² Κατά την περίοδο που

⁹ Μίτση Πικραμένου, *Δεν έκαμα στην ζωή ό,τι ήθελα μα τόσο μπόρεσα. Η Βιογραφία του Ίωνα Δραγούμη*, Πικραμένος, Πάτρα 2017, σελ. 147.

¹⁰ Σωτήρης Ρίζας, «Το πολιτικό και το κομματικό σύστημα στην τρικουπική εποχή (1875-1895). Συνέχειες και ασυνέχειες», στο Καίτη Αρώνη-Τσίχλη, Λύντια Τρίχα (επιμλ), *Ο Χαρίλαος Τρικούπης και η εποχή του. Πολιτικές επιδιώξεις και κοινωνικές συνθήκες*, Εκδόσεις Παπαζήσης Αθήνα 2000, σελ. 153.

¹¹ Οι πηγές σχετικά με τη χρονολογία γέννησής του δεν συμφωνούν, άλλες αναφέρουν το 1820, άλλες το 1824.

¹² Ο Τρικούπης κυβέρνησε μεταξύ των ετών 1882 και 1885, 1887 και 1890, 1892 και 1895. Ο Δηλιγιάννης ήταν πρωθυπουργός στα χρονικά διαστήματα 1885 έως 1887, 1890 έως 1892 και 1895 έως 1897. Ο Δηλιγιάννης επανήλθε στην εξουσία για μικρά διαστήματα και κατά την πρώτη δεκαετία του 20ου αιώνα.

πρωταγωνίστησαν στο πολιτικό σκηνικό της χώρας ο Τρικούπης¹³ και ο Δηλιγιάννης, το παλάτι παρέμεινε αρκετά ισχυρό ώστε να επηρεάζει τις εξελίξεις, αν και όχι με τον τρόπο που το έκανε μέχρι την δεκαετία του 1870. Ο θάνατος του Τρικούπη το 1896 σηματοδότησε την απώλεια της πειθαρχημένα δικομματικής εικόνας που είχε αποκρυσταλλωθεί στο ελληνικό πολιτικό σύστημα από την δεκαετία του 1880. Τα δύο μεγάλα κόμματα, το Εθνικό και το νεοτρίκουπικό, συνέχισαν να κυριαρχούν στο ελληνικό πολιτικό στερέωμα κατά την πρώτη δεκαετία του 20^{ου} αιώνα. Ωστόσο αντιμετώπισαν φυγόκεντρες τάσεις και άρχισαν να χάνουν την συνοχή τους.¹⁴

Μετά τον θάνατο του Τρικούπη ο Στέφανος Δραγούμης υπήρξε ένας εκ των διεκδικητών της ηγεσίας του τρικουπικού κόμματος.¹⁵ Τελικά, τον Νοέμβριο του 1898, ο Γιώργος Θεοτόκης επικράτησε και ανέλαβε την ηγεσία του κόμματος. Ο Στέφανος Δραγούμης, πικραμένος από την συμπεριφορά του αντιπάλου του και απογοητευμένος από την αποτυχία του,¹⁶ αποχώρησε από το τρικουπικό κόμμα και πολιτεύτηκε αυτόνομα ή σε συνεργασία με αντιπολιτευτικές δυνάμεις μετά το 1898.¹⁷

¹³ Ο Στέφανος Δραγούμης, όντας βουλευτής εκλεγμένος με το κόμμα του Τρικούπη, ήταν από το 1886 μέχρι το 1889 υπουργός εξωτερικών. Από το 1888 μέχρι το 1889 ήταν υπουργός εσωτερικών. Από τις εκλογές του 1899 έπαψε να πολιτεύεται στην Μεγαρίδα και μεταπήδησε στην περιφέρεια της Αττικοβοιωτίας, όπου πολιτεύτηκε ως ανεξάρτητος. Επανήλθε ως υπουργός εξωτερικών για την περίοδο 1892-1893.

¹⁴ Νίκη Μαρωνίτη, «Η πολιτική φυσιογνωμία του νεοτρίκουπικού κόμματος μετά τον Χαρίλαο Τρικούπη. Προϋποθέσεις στην ανάγνωση της πολιτικής συμπεριφοράς του Γ. Θεοτόκη», στο Καίτη Αρώνη-Τσίχλη, Λύντια Τρίχα, *Ο Χαρίλαος Τρικούπης και η εποχή του. Πολιτικές Επιδιώξεις και Κοινωνικές Συνθήκες*, Εκδόσεις Παπαζήση, Αθήνα 2000, σελ. 701.

¹⁵ Αντίπαλοι του Στέφανου Δραγούμη ήταν ο Γιώργος Θεοτόκης (1844-1916), ο Ανάργυρος Σιμόπουλος (1837-1908) και εξωκομματικός διεκδικητής του συγκεκριμένου πολιτικού χώρου ο Δημήτριος Ράλλης (1844 –1921).

¹⁶ Νίκη Μαρωνίτη, «Η πολιτική φυσιογνωμία του νεοτρίκουπικού κόμματος μετά τον Χαρίλαο Τρικούπη. Προϋποθέσεις στην ανάγνωση της πολιτικής συμπεριφοράς του Γ. Θεοτόκη», στο Καίτη Αρώνη-Τσίχλη, Λύντια Τρίχα (επμλ), *Ο Χαρίλαος Τρικούπης και η εποχή του. Πολιτικές επιδιώξεις και κοινωνικές συνθήκες*, Εκδόσεις Παπαζήση, Αθήνα 2000, σελ. 709.

¹⁷ Ως ανεξάρτητος ο Στέφανος Δραγούμης εξελέγη βουλευτής στις εκλογές του 1899, του 1905, του 1906, στις διπλές εκλογές του 1910 και στις εκλογές του 1915. Στις εκλογές του 1916 και του 1920 εξελέγη ανεξάρτητος βουλευτής Θεσσαλονίκης. Το 1906 σχημάτισε στην Βουλή την ομάδα των αποκληθέντων «Ιαπώνων» βουλευτών, της οποίας ανέλαβε την αρχηγία. Από τις 18 Ιανουαρίου μέχρι τις 6 Οκτωβρίου του 1910 ο Στέφανος Δραγούμης ήταν πρωθυπουργός της μεταβατικής

Η οικογενειακή σχέση με τον Τρικούπη επηρέασε τον Ίωνα Δραγούμη. Ακόμη και κατά τις περιόδους που η πολιτική σκέψη του οδηγήθηκε στα πλέον ρομαντικά ανορθολογικά μονοπάτια ο Ίων Δραγούμης δεν έπαψε να υιοθετεί ορισμένα από τα εκσυγχρονιστικά οράματα της πολιτικής παράδοσης του Τρικούπη.¹⁸

Η δεκαετία του 1890 κατά την οποία άρχισε να ζυμώνεται η σκέψη του Ίωνος Δραγούμη ήταν γεμάτη σημαντικά ιστορικά γεγονότα. Η χρεοκοπία του 1893, η στρατιωτική ήττα του 1897 και η επιβολή διεθνούς ελέγχου της ελληνικής οικονομίας¹⁹ προκάλεσαν απογοήτευση και συσσωρευμένη κοινωνική δυσαρέσκεια. Η κοινωνική δυσαρέσκεια συνέβαλε στην δημιουργία κλίματος πολιτικής αστάθειας και προκάλεσε μια κρίση ηθικής και ιδεολογικής νομιμοποίησης στο ελληνικό πολιτικό σύστημα. Η ασφυκτική οικονομική κατάσταση από το 1893 κι έπειτα συνδέθηκε και με δύο νέα κοινωνικά φαινόμενα. Την εμφάνιση για πρώτη φορά στην ελληνική κοινωνία μιας συλλογικής δράσης στα πρότυπα της κοινωνίας των πολιτών και την διόγκωση του φαινομένου της μετανάστευσης.

Οι παλιές πρακτικές διαμαρτυρίας, οι οποίες περιελάμβαναν τοπικές εξεγέρσεις, άρνηση πληρωμής φόρων και εκδίωξη των κρατικών υπαλλήλων, δεν σταμάτησαν οριστικά. Αλλά, πλέον, ένας νέος τρόπος συλλογικής αντίδρασης είχε κάνει την εμφάνισή στα κοινωνικά δρώμενα της Ελλάδας. Από τον Σεπτέμβριο του 1893

κυβέρνησης, με πρόγραμμα την σύγκληση Εθνοσυνελεύσεως για την αναθεώρηση του Συντάγματος του 1864. Κατά την περίοδο του Εθνικού Διχασμού διετέλεσε υπουργός οικονομικών των μοναρχικών κυβερνήσεων του Αλέξανδρου Ζαΐμη (1915) και του Στέφανου Σκουλούδη (1915-1916).

¹⁸ Άρθρα «Α' Προκήρυξη προς τους σκλαβωμένους και τους ελεύθερους Έλληνες» και «Κοινωνισμός και κοινωνιολογία». Ίων Δραγούμης, *Μελέται*, Πελεκάνος Αθήνα 2014, σελ. 59-69 και 122-136 αντίστοιχα.

¹⁹ Η ήττα στον ελληνοτουρκικό πόλεμο του 1897, σε συνδυασμό με την χρεοκοπία που είχε επέλθει το 1893, είχε ως συνέπεια τον Διεθνή Οικονομικό Έλεγχο της Ελλάδας. Για τον σκοπό αυτό συστάθηκε στην Αθήνα μιας διεθνής επιτροπή στην οποία συμμετείχαν αντιπρόσωποι της Αγγλίας, της Γαλλίας, της Γερμανίας, της Αυστροουγγαρίας, της Ρωσίας και της Ιταλίας. Η επιτροπή ανέλαβε τον έλεγχο του συνόλου των προσόδων του κράτους της Ελλάδας και την δυνατότητα να απαγορεύσει στην Ελλάδα την μελλοντική έκδοση χαρτονομίσματος για οικονομικούς και επενδυτικούς σκοπούς. Η χώρα παρέμεινε υπό Διεθνή Οικονομικό Έλεγχο μέχρι την λήξη του Β' Παγκοσμίου Πολέμου. Πράγμα που υποδεικνύει τα στενά όρια της εθνικής ανεξαρτησίας και των δυνατοτήτων του ελληνικού κράτους μέσα στα οποία διαδραμάτισε τον ιστορικό του ρόλο ως πολιτικό υποκείμενο ο Ίων Δραγούμης.

ξεκίνησε ένα δυναμικό κύμα συλλαλητηρίων και κινητοποιήσεων²⁰ με αίτημα την παρέμβαση του κράτους. Στόχος τους ήταν να προστατευθούν οι παραγωγοί, οι έμποροι και οι εργαζόμενοι στην οικονομία της σταφίδας. Οι διαμαρτυρόμενοι μέσω των συλλαλητηρίων ζητούσαν από τον βασιλιά να ασκήσει το συνταγματικό του δικαίωμα διάλυσης της Βουλής.²¹ Το συγκεκριμένο αίτημα αποκαλύπτει ποια ήταν τα όρια εμπέδωσης των δημοκρατικών ιδεών και της αρχής της δεδηλωμένης σε πλατιά στρώματα της ελληνικής κοινωνίας.

Το δεύτερο φαινόμενο που συνδέεται με την οικονομική ασφυξία του ελληνικού κράτους ήταν η γενίκευση της μετανάστευσης. Η μετανάστευση ελληνικών πληθυσμών προς το εξωτερικό είχε ξεκινήσει πριν την πτώχευση. Μετά το 1893 εντάθηκε. Μεταξύ του 1890 και του 1914 το 1/6 του ελληνικού πληθυσμού, δηλαδή περίπου 350.000 άνθρωποι, είχαν μεταναστεύσει κυρίως προς τις Η.Π.Α.²² Το συνάλλαγμα που έστελναν πίσω στις οικογένειες τους οι Έλληνες μετανάστες έγινε μια σημαντική παράμετρος για το ελληνικό ισοζύγιο πληρωμών. Η μετανάστευση, όμως, είχε και πολιτικές επιπτώσεις. Οι ελληνικοί εθνικιστικοί κύκλοι αντιμετώπισαν την μετανάστευση ως ένα αρνητικό φαινόμενο. Υποστήριζαν ότι στράγγιζε την ελληνική γη από διαθέσιμα χέρια εργασίας και πως μείωνε τον εθνικό πληθυσμό. Υπάρχουν αρνητικές αναφορές για το φαινόμενο της μετανάστευσης σε μεταγενέστερα κείμενα του Ίωνος Δραγούμη,²³ καθώς και μαρτυρίες για την

²⁰ Καίτη Αρώνη-Τσίχλη, «Η κοινωνία της σταφίδας και ο Τρικούπης», στο Καίτη Αρώνη-Τσίχλη, Λύντια Τρίχα (επιμλ), *Ο Χαρίλαος Τρικούπης και η εποχή του. Πολιτικές Επιδιώξεις και Κοινωνικές Συνθήκες*, Εκδόσεις Παπαζήση, Αθήνα 2000, σελ. 364.

²¹ Ο.π., σελ. 368.

²² Θανάσης Καλαφάτης, «Τα αίτια και τα αποτελέσματα της χρεοκοπίας του ελληνικού κράτους το 1893», στο Καίτη Αρώνη-Τσίχλη, Λύντια Τρίχα (επιμλ) *Ο Χαρίλαος Τρικούπης και η εποχή του. Πολιτικές Επιδιώξεις και Κοινωνικές Συνθήκες*, Εκδόσεις Παπαζήση, Αθήνα 2000, σελ 302.

²³ Στις 12/29 Νοεμβρίου του 1905 ο Ίων Δραγούμης έγραψε ανώνυμα στην εφημερίδα *Νέα Ημέρα* το άρθρο με τον τίτλο «Μετανάστευσις». Σε αυτό συμπέρανε ότι η μετανάστευση ήταν μια πληγή για το ελληνικό έθνος, επειδή το ελληνικό οικονομικό του περιβάλλον περνούσε σε χέρια Γερμανών, Εβραίων και ξένων εφόσον οι Έλληνες το εγκατέλειπαν για να μεταναστεύσουν. Ο Δραγούμης υποστήριξε ότι η ζωή των μεταναστών στην Αμερική ήταν πολύ δύσκολη. Καλούσε το κράτος να παρέμβει για να σταματήσει η μετανάστευση. Ίων Δραγούμης, «Μετανάστευσις», εφημερίδα *Νέα Ημέρα*, φύλλο 1613 (2589), Τεργέστη 12/29 Νοεμβρίου του 1905. Επίσης, στο άρθρο «Α' Προκήρυξη προς τους σκλαβωμένους και τους ελευθερωμένους Έλληνες» που δημοσιεύθηκε στον *Νουμά*, την

προσπάθεια φίλων και ομοϊδεατών του, όπως ο συγγραφέας Περικλής Γιαννόπουλος, να μετριάσουν το φαινόμενο.²⁴

Την ίδια περίοδο η εξωτερική πολιτική του ελληνικού κράτους ήταν εστιασμένη δυο μεγάλα ζητήματα. Το ένα ήταν το «κρητικό» και το άλλο ήταν το «μακεδονικό» ζήτημα. Τόσο το «κρητικό» όσο και το «μακεδονικό» ζήτημα ήταν πτυχές που ενέπλεκαν την Ελλάδα στο ευρύτερο «ανατολικό ζήτημα».²⁵ Το «κρητικό ζήτημα» πέρασε πολλές φάσεις. Μέσα από τις συγκρούσεις και τις πολιτικές ζυμώσεις που προκάλεσε αναδείχτηκε στο πολιτικό στερέωμα ο μετέπειτα πολιτικός αντίπαλος του Ίωνος Δραγούμη, Ελευθέριος Βενιζέλος (1864-1936). Τον Ιανουάριο του 1897

17^η Φεβρουαρίου του 1908, ο Ίων Δραγούμης έγραψε το , «[...] το ξενίτεμα δεν είναι καλό πράμα [...]. Μας χρειάζεται σιμά της η πατρίδα, να μας έχει στο χέρι. Δεν είναι σωστό να της ξεφεύγουμε. Έπειτα, καθώς είπαμε, τα ελληνικά τα χώματα μπορούν να μας θρέψουν, είναι λογής λογής, και τα περισσότερα πλουτοφόρα. Αντί να πηγαίνουμε στην Αμερική και στη Αφρική, μπορούμε, όσοι δεν είμαστε ευχαριστημένοι με τη δουλειά στον τόπο μας, να πηγαίνουμε σ' άλλους ελληνικούς τόπους κι όχι στην ξενιτιά. [...]. Αν εξακολουθήσει να γίνεται αυτό, θαρβούνε σίγουρα, σήμερα αύριο, ξένοι να εκμεταλλευτούν τον τόπο μας. [...]. Αφού οι ξένοι έρχονται να δουλέψουνε στον τόπο μας, θα πει πως ο τόπος μας έχει αξίες, και πλούτο, και δουλειά, για να θρέψει πολλούς ανθρώπους». Ίων Δραγούμης, *Μελέται*, Πελεκάνος, Αθήνα 2014, σελ. 68.

²⁴ Ο Παύλος Νιρβάνας αναφέρει ότι ο Περικλής Γιαννόπουλος μολοντί είχε πλούσιους συγγενείς και φίλους, που θα μπορούσαν να τον βοηθήσουν, δεν δέχτηκε ποτέ καμία οικονομική βοήθεια. Ο γαμπρός του, που αντιπροσώπευε μια ισχυρή διεθνή εταιρία μεταναστεύσεων η οποία αναλάμβανε την μεταφορά Ελλήνων μεταναστών στην Αμερική, πρόσφερε στον Γιαννόπουλο την θέση του διευθυντή στο πρακτορείο της εταιρίας του στον Πειραιά. Στην αρχή ο Γιαννόπουλος πίστεψε ότι οι Έλληνες εργάτες που μετανάστευαν θα εκπολιτίζαν την αμερικανική κοινωνία. Ωστόσο, καθώς ενημερώθηκε με πληρότητα για τα μεταναστευτικά ζητήματα, σύντομα άλλαξε γνώμη. Όπως γράφει ο Νιρβάνας, *πράκτορας αυτός μεταναστευτικού γραφείου -και είναι γνωστό τι μέσα μηχανεύονται τα μεταναστευτικά γραφεία, για να προσηλυτίσουν μετανάστες- αυτός άρχισε να κατηχή τους πελάτες του γραφείου να μην μεταναστεύουν. Ασφαλώς, σύντομα παραιτήθηκε από αυτή την θέση και επέστρεψε, σύμφωνα με τον Νιρβάνα, στην περήφανη φτώχεια και στη μυστική του δυστυχία. Παύλου Νιρβάνα, Τα Άπαντα, Τόμος Δεύτερος, (επιμλ). Γ. Βαλέτας,, Εκδοτικός Οίκος Χρήστου Γιοβάνη, Αθήνα 1968, σελ. 348-349.*

²⁵ Για μια επισκόπηση του «ανατολικού ζητήματος» δείτε το Édouard Driault, *Το Ανατολικό Ζήτημα, Από Τις Αρχές Του Έως Τη Συνθήκη Των Σεβρών* μέρος Α, Κάτοπτρο-Ιστορητής, Αθήνα 1997 και Édouard Driault, *Το Ανατολικό Ζήτημα, Από Τις Αρχές Του Έως Τη Συνθήκη Των Σεβρών*, μέρος Β, Κάτοπτρο-Ιστορητής, Αθήνα 2000.

Κρητικοί επαναστάτες κατέλαβαν το Ακρωτήρι με αίτημα την αυτονομία του νησιού.²⁶ Γρήγορα άρχισαν να θέτουν υπό τον έλεγχο τους περιοχές γύρω από τα Χανιά. «Η μεγάλη στιγμή του Βενιζέλου έφτασε το 1897 [...] αμέσως πήρε την αρχηγία και η γρήγορη αυτή άνοδος συνήθως αναφέρεται ως απόδειξη της χαρισματικής ηγετικής προσωπικότητάς του».²⁷ Η εξέγερση πήρε μορφή γενικευμένης κρίσης στην νοτιοανατολική μεσόγειο.²⁸ Ταυτόχρονα ξέσπασε και ο ελληνοτουρκικός πόλεμος. Τον Αύγουστο του 1897 η Συνέλευση των Κρητών δέχτηκε επίσημα το καθεστώς της αυτονομίας. Οι Μεγάλες Δυνάμεις τοποθέτησαν στην θέση του Ύπατου Αρμοστή τον δευτερότοκο γιό του βασιλιά Γεωργίου Α', πρίγκιπα Γεώργιο. Το 1899 η Συνέλευση των Κρητών επικύρωσε το σύνταγμα της Κρητικής Πολιτείας. Ο Ελευθέριος Βενιζέλος ήταν μέλος του υπουργικού συμβουλίου, στον τομέα της δικαιοσύνης.

Παράλληλα με το «κρητικό» ζήτημα η ελληνική εξωτερική πολιτική είχε να αντιμετωπίσει και το «μακεδονικό».²⁹ Το καλοκαίρι του 1878 στο συνέδριο του

²⁶ Ήταν η πρώτη από τις πολλές κρητικές επαναστάσεις που δεν έγινε με αίτημα την ένωση της Κρήτης με την Ελλάδα αλλά την αυτονομία της.

²⁷ Λίλη Μακράκη, «Η εξέγερση στο Ακρωτήρι», στο Θ. Βερέμης-Η. Νικολακόπουλος (επιμλ), *Ο Ελευθέριος Βενιζέλος και η εποχή του*, Τα Νέα-Ελληνικά Γράμματα Α.Ε., Αθήνα 2005, σελ 37.

²⁸ Η ελληνική κυβέρνηση του Θεόδωρου Δηλιγιάννη προσπάθησε να μπει στο διπλωματικό παιχνίδι, στέλνοντας εκστρατευτικό σώμα στην Κρήτη. Το ελληνικό εκστρατευτικό σώμα βοήθησε τους επαναστάτες να κερδίσουν επιμέρους εδάφη. Η παρουσία του, όμως, δυσaráεστησε τις Μεγάλες Δυνάμεις. Όταν οι Μεγάλες Δυνάμεις πρότειναν την αυτονομία του νησιού και την αποχώρηση του ελληνικού εκστρατευτικού σώματος, η κυβέρνηση Δηλιγιάννη αρνήθηκε. Άρχισε τότε ο ελληνοτουρκικός πόλεμος του 1897. Με ορατή την διαφαινόμενη ήττα ο Δηλιγιάννης απομακρύνθηκε από την εξουσία. Η νέα κυβέρνηση του Δημήτριου Ράλλη που ανέλαβε την 15η Απριλίου του 1897, αναγκάστηκε να ανακαλέσει βαθμιαία από την Κρήτη το σύνολο του ελληνικού εκστρατευτικού σώματος.

²⁹ Η απαρχή του «μακεδονικού ζητήματος» για το ελληνικό κράτος ανάγεται στα 1870. Ήταν η χρονιά που οι οθωμανικές αρχές επέτρεψαν την δημιουργία μιας αυτοκέφαλής βουλγαρικής εκκλησίας, με επικεφαλής έναν Έξαρχο. Από την χρονιά εκείνη οι χριστιανικές κοινότητες της Μακεδονίας μπορούσαν να επιλέξουν την δικαιοδοσία στην οποία θα υπάγονταν. Το Πατριαρχείο κήρυξε το 1872 την βουλγαρική εκκλησία σχισματική. Το ανάθεμα αυτό αποσύρθηκε το 1945. Μετά την βαλκανική κρίση του 1875-76 και τον ρωσοτουρκικό πόλεμο του 1877-1878, η συνθήκη του Αγίου Στεφάνου, που υπογράφηκε τον Μάρτιο του 1878, πρόβλεπε την δημιουργία ενός βουλγαρικού κράτους, η έκταση του οποίου περιελάμβανε σχεδόν όλη την Μακεδονία και είχε πρόσβαση στο Αιγαίο. Όμως οι

Βερολίνου διαμορφώθηκαν οι συσχετισμοί των Βαλκανίων μέχρι την περίοδο των Βαλκανικών Πολέμων. Προέκυψε μια αυτόνομη βουλγαρική ηγεμονία βόρεια του Αίμου. Στα νότια δημιουργήθηκε η επαρχία της Ανατολικής Ρωμυλίας, που επρόκειτο να διοικηθεί από χριστιανό κυβερνήτη διορισμένο από την Υψηλή Πύλη. Αναγνωρίστηκε η τυπική ανεξαρτησία της Σερβίας, του Μαυροβουνίου και της Ρουμανίας. Η Βρετανία, με χωριστή συνθήκη, ανέλαβε την διοίκηση της Κύπρου, αλλά όχι και την κυριαρχία της. Τρία χρόνια αργότερα, δηλαδή το 1881, σε μια διάσκεψη πρεσβευτών στην Κωνσταντινούπολη, οι Οθωμανοί, πιεζόμενοι από τους δυτικούς, συμφώνησαν να παραχωρήσουν την επαρχία της Θεσσαλίας και την περιοχή της Άρτας στην Ελλάδα. Ωστόσο, μολονότι η διεθνής διπλωματία έδωσε μια πρώτη λύση στο «μακεδονικό ζήτημα», ο αφανής ανταγωνισμός του ελληνικού και του βουλγαρικού στοιχείου στην Μακεδονία μόλις είχε αρχίσει.

Μολονότι το δίδαγμα της εμπλοκής σε στρατιωτικά επεισόδια κατά τον 19^ο αιώνα ήταν για την Ελλάδα σαφές και συνοψιζόταν στην παραδοχή ότι η χώρα είχε δημιουργηθεί με την παρέμβαση των ισχυρών ευρωπαϊκών δυνάμεων και είχε ενταχθεί από αυτές στο σύστημα ασφαλείας που εκείνες επόπτευαν και ρύθμιζαν,³⁰ η ελληνική ρομαντική διάνοηση είχε φιλοτεχνήσει επί μακρόν μια εικόνα αλύτρωτου έθνους την οποία υιοθέτησε η ελληνική ιστοριογραφία και εν συνεχεία η ελληνική εξωτερική πολιτική.³¹ Το αποτέλεσμα ήταν, όταν προέκυπταν οι κατάλληλες προϋποθέσεις, με τον έναν ή τον άλλο τρόπο, είτε με εθελοντικές πρωτοβουλίες εθνικιστικών οργανώσεων είτε με συμμετοχή του ελληνικού κράτους, η Ελλάδα να βρίσκεται εμπλεκόμενη, από τον 19^ο αιώνα μέχρι την μικρασιατική καταστροφή, σε μικρές ή μεγάλες στρατιωτικές πολεμικές δραστηριότητες. Ο πατέρας του Ίωνος Δραγούμη ήταν ένας από τους πολιτικούς που υποστήριξε με δικές του πρωτοβουλίες

αντιδράσεις των Βρετανών και των Αυστριακών οδήγησαν στο συνέδριο του Βερολίνου, όπου πραγματοποιήθηκε τον Ιούνιο και τον Ιούλιο του 1878 και αναθεώρησε την συνθήκη του Αγία Στεφάνου.

³⁰ Θάνος Βερέμης-Γιάννης Κολλιόπουλος, *Ελλάς. Η σύγχρονη συνέχεια από το 1821 μέχρι σήμερα*, τρίτη έκδοση, Εκδόσεις Καστανιώτη, Αθήνα 2006, σελ. 244.

³¹ Ο.π., σελ. 273.

δίκτυα ελληνικών κινήσεων για την υπεράσπιση του ελληνικού στοιχείου της Μακεδονίας.³²

³² Ο Στέφανος Δραγούμης είχε μεταφέρει ο ίδιος όπλα με καράβι σε Μακεδόνες επαναστάτες το 1878, κατά την διάρκεια μιας προσπάθειας της τελευταίας στιγμής από τον ελληνικό παράγοντα προκειμένου να αποκτήσει παρουσία και λόγο στην βαλκανική κρίση του 1875-1878. Μάλιστα, ο Στέφανος Δραγούμης κινδύνευσε να συλληφθεί από τις οθωμανικές αρχές. Αρχείο Ίωνα Δραγούμη Ίων Δραγούμης, *Φύλλα Ημερολογίου Α' (1895-1902)*, Ερμής, Αθήνα 1988, σελ. 242.

2.Α.2) Ο Ίων Δραγούμης μέχρι την έναρξη των Βαλκανικών Πολέμων

Ο Ίων Δραγούμης άρχισε να καταθέτει γραπτά τους προβληματισμούς του το 1894, με το δοκίμιο «Η Μεγαρίς εν τω παρόντι».³³ Ακολούθησε η γραφή των ημερολογίων του που ξεκίνησε τον Μάη του 1895 και συνεχίστηκε μέχρι το τέλος της ζωής του. Η εικόνα που μας δίνει η ανάγνωση όσων κειμένων έγραψε μέχρι το 1899 είναι αυτή ενός νεαρού που αντιμετώπιζε μάλλον με μικρό ενδιαφέρον τις εξελίξεις της εξωτερικής πολιτικής. Για το «κρητικό ζήτημα» δεν εκδήλωσε γραπτώς κανένα ενδιαφέρον. Όσον αφορά το «μακεδονικό ζήτημα», μολονότι η οικογένεια Δραγούμη έδειχνε μεγάλο ενδιαφέρον, στα ημερολόγια και στα πρώτα δοκίμια του Ίωνος Δραγούμη δεν υπάρχει καμιά εγγραφή που να δείχνει ότι ο ίδιος, πριν το 1900, συμεριζόταν τις ανησυχίες της.

Η συμμετοχή του Ίωνος Δραγούμη ως εθελοντή στρατιώτη στον ελληνοτουρκικό πόλεμο του 1897 έχει ενδιαφέρον πολιτικό παρασκήνιο. Τόσο ο ίδιος όσο και ο αδερφός του Νίκος δεν ήταν ανάμεσα στις ομάδες των νέων που έπρεπε να στρατευτούν υποχρεωτικά.³⁴ Όμως αθηναϊκοί κύκλοι κακολόγησαν τον Στέφανο Δραγούμη ότι αυτός, με την πολιτική του ισχύ, είχε φροντίσει ώστε οι γιοι του να απαλλαγούν από την υποχρέωση της στράτευσης.³⁵ Ο Ίων Δραγούμης, για να προστατεύσει την φήμη της οικογένειας, θέλησε να καταταχτεί ως εθελοντής στον στρατό, τον Μάρτιο του 1897. Ο Στέφανος Δραγούμης τον εμπόδισε.³⁶ Όταν ο πόλεμος άρχισε να παίρνει άσχημη τροπή ο Ίων Δραγούμης έσπευσε στην στρατολογία και παρουσιάστηκε ως εθελοντής στο σώμα του Μηχανικού, την 25^η Απριλίου του 1897.³⁷ Ο ίδιος ομολόγησε στο *Μονοπάτι*.

«Γιατί είμαι στρατιώτης αυτή τη στιγμή; Είναι υπερβολή πατριωτισμού και ενθουσιασμού; Είναι φιλοδοξία; Όχι. [...] Το τι λέει ο κόσμος δε με μέλει, όταν μιλεί για μένα. Μα όταν μιλεί για κείνους αγαπώ μπορεί να μ’

³³ Ίων Δραγούμης, «Η μεγαρίς εν τω παρόντι», Αρχείο Ίωνα Δραγούμη, *Ίων Δραγούμης, Φύλλα Ημερολογίου Α' (1895-1902)*, Ερμής, Αθήνα 1988, σελ. 191-213.

³⁴ Μίτση Πικραμένου, *Δεν έκαμα στην ζωή ό,τι ήθελα μα τόσο μπόρεσα. Η Βιογραφία του Ίωνα Δραγούμη*, Πικραμένος, Πάτρα 2017, σελ. 114.

³⁵ Ο.π.

³⁶ Ο.π.

³⁷ Ο.π., σελ 115.

αναγκάση να κάμω ό,τι πράμα. Στην Αθήνα έλεγαν πως ο αδελφός μου κι εγώ δεν θέλαμε να πάμε στον πόλεμο και κατηγόρησαν τον πατέρα μου για την ανατροφή μας. Η αλήθεια είναι πως πριν αρχίσει ο πόλεμος είχα πει του πατέρα πως θέλω να γίνω στρατιώτης και μ' εμπόδισε. Όταν άρχισε ο πόλεμος και μπήκαν οι Τούρκοι στη Λάρισα, πήγα αμέσως και κατατάχτηκα».³⁸

Ο Δραγούμης κράτησε για είκοσι οκτώ μέρες ημερολογιακές σημειώσεις κατά την περίοδο που υπηρέτησε ως εθελοντής στρατιώτης. Η πρώτη εξ αυτών ήταν της 14^{ης} Μαΐου και τελευταία εκείνη της 8^{ης} Αυγούστου του 1897. Η μοναδική ημέρα κατά την οποία υπάρχει μια αναγραφή του Δραγούμη που αφορά την εξωτερική πολιτική είναι η 19^η Μαΐου του 1897. Η αναγραφή αναφέρει ότι η «Αγγλία φοβερίζε πως θα χαλάση την ευρωπαϊκή συμφωνία, αν δεν φύγουν από τη Θεσσαλία οι Τούρκοι πριν το θέρο».³⁹ Υπάρχει, επίσης, μια αναγραφή που αποπνέει πατριωτικό συναίσθημα. Συγκεκριμένα την 19^η Μαΐου του 1897, όταν η ήττα στον πόλεμο φαινόταν αναπόφευκτη, έγραψε «Καϋμένη μου Ελλάδα. Κ' εγώ είμαι λυπημένος βαριά για σένα και για μένα, γιατί κ' εγώ έχω πόνους».⁴⁰ Ωστόσο, όλες τις υπόλοιπες ημέρες οι ημερολογιακές του αναγραφές περιλαμβάνουν ρομαντικές περιγραφές της φύσης, σκέψεις και εμπειρίες της στρατιωτικής ζωής.

Δεν υπάρχει καμία ένδειξη ότι ο Ίων Δραγούμης ενδιαφερόταν για τα εθνικά θέματα εκείνη την περίοδο. Αργότερα, όταν επέστρεψε στις φοιτητικές του σπουδές, εξακολούθησε να αδιαφορεί για ζητήματα της εξωτερικής πολιτικής.⁴¹ Καταλυτικό

³⁸ Άπαντα Ίωνος Δραγούμη, *Το Μονοπάτι*, Νέα Θέσις, Αθήνα 1992, σελ. 48.

³⁹ Ο.π., σελ. 47.

⁴⁰ Ο.π.

⁴¹ Οι εγγραφές στα ημερολόγια του Ίωνος Δραγούμη, από το τέλος του πολέμου του 1897 μέχρι να γίνει δεκτός στο διπλωματικό σώμα το 1899, περιλαμβάνουν απόπειρες φιλοσοφικών αναλύσεων, περιγραφές τοπίων, απόψεις για τις τέχνες και την λογοτεχνία, αλλά καμία αναφορά σε ζητήματα της ελληνικής εξωτερικής πολιτικής. Υπάρχουν μόλις δυο αναγραφές που σχετίζονται με θεματικές της εξωτερικής πολιτικής μέχρι την πρόσληψή του στο διπλωματικό σώμα. Αυτές αφορούν έναν προβληματισμό για το διεθνές δίκαιο και για την σχετική ύλη που έπρεπε να διδαχθεί. Όχι για την εξωτερική πολιτική του ελληνικού κράτους. Πρόκειται για δυο αναγραφές της ίδιας μέρας Συγκεκριμένα της 21ης Ιουλίου του 1899. Σε αυτές ο Δραγούμης εκφράζει την διαφωνία του για κάποιες παραδοχές του διεθνούς δικαίου και του Ελβετού νομομαθή και πολιτικού Johannes

γεγονός για την ολική στροφή του Ίωνος Δραγούμη προς τον ρομαντικό εθνικισμό και την ιδεολογία του αντιδιαφωτιστικού πολιτικού Ρομαντισμού υπήρξε η γνωριμία του με τον Γάλλο συγγραφέα Μωρίς Μπαρρές. Ο Μπαρρές βρέθηκε στην Αθήνα τον Απρίλιο του 1900. Ο Ίων Δραγούμης γνωρίστηκε μαζί του και τον ξενάγησε στην Αττική.⁴² Από τον Απρίλιο του 1900 μέχρι το 1902 πραγματοποιήθηκε σταδιακά η μεταστροφή του Ίωνος Δραγούμη στον αντιδιαφωτιστικό πολιτικό Ρομαντισμό. Η «θεμελιώδης αρχή» που τον ώθησε αρχικά σε αυτή την μεταστροφή ήταν η ερμηνεία της έννοιας «έθνος» με τους όρους του εθνικιστικού Ρομαντισμού. Το 1901 ο Δραγούμης πήρε την πρώτη του προαγωγή. Το 1902, όντας πλέον εθνικιστής, ως υποπρόξενος στο Μοναστήρι ξεκίνησε την δράση του στα πλαίσια του Μακεδονικού Αγώνα.

Από το 1878 μέχρι το 1902 είχε οξυνθεί ένας αφανής ανταγωνισμός ανάμεσα στις ελληνικές και τις βουλγαρικές κοινότητες της οθωμανοκρατούμενης Μακεδονίας. Μέχρι την τοποθέτηση του Ίωνος Δραγούμη στην Μακεδονία ο ανταγωνισμός για την άσκηση επιρροής της ελληνικής και της βουλγαρικής πλευράς είχε εστιαστεί στο εκκλησιαστικό και στο εκπαιδευτικό πεδίο.⁴³ Ο Δραγούμης, αμέσως μετά την άφιξή του στο Μοναστήρι, στάθμισε εύστοχα τους συσχετισμούς δυνάμεων. Κάνοντας επιτόπιες έρευνες διαπίστωσε σε ποια σημεία της Μακεδονίας οι βουλγαρικές παραστρατιωτικές ομάδες ασκούσαν πίεση στο ελληνικό στοιχείο. Με διαδοχικές εκθέσεις προς το Υπουργείο Εξωτερικών ενημέρωσε για την κατάσταση που επικρατούσε και πρότεινε λύσεις.⁴⁴ Στα τέλη του 1902 ο Ίων Δραγούμης ίδρυσε την μυστική οργάνωση «Μακεδονική Άμυνα». Η «Μακεδονική Άμυνα» αποτέλεσε την

Bluntschli. Αρχείο Ίωνα Δραγούμη Ίων Δραγούμης, *Φύλλα Ημερολογίου Α' (1895-1902)*, Ερμής, Αθήνα 1988, σελ. 39-40.

⁴² Ο Παρασκευάς Ματάλας υποθέτει ότι είναι πιθανόν ο μεσολαβητής για την γνωριμία του Μπαρρές και του Ίωνος Δραγούμη να ήταν ο λογοτέχνης Κωνσταντίνος Χρηστομάνος (1867-1911). Παρασκευάς Ματάλας, *Κοσμοπολίτες εθνικιστές. Ο Μωρίς Μπαρρές και οι ανά τον κόσμο "μαθητές" του*, Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης, Ηράκλειο 2021, σελ. 251.

⁴³ Κωνσταντίνος Βακαλόπουλος, *Ίων Δραγούμης. Παύλος Γύπαρης. Κορυφαίες μορφές του μακεδονικού αγώνα*, Μπαρμπουνάκης, Θεσσαλονίκη 1987, σελ. 50.

⁴⁴ Ο.π., σελ 44.

βάση στην οποία οργανώθηκε η ελληνική προπαγάνδα και προετοιμάστηκε η δράση των ελληνικών αντάρτικων σωμάτων κατά τον Μακεδονικό Αγώνα.⁴⁵

Στις 20 Ιουλίου του 1903 ξέσπασε η εξέγερση του Ίλιντεν, υποκινούμενη από την οργάνωση Εσωτερική Μακεδονική Επαναστατική Οργάνωση (Ε.Μ.Ε.Ο.) που είχε ιδρυθεί το 1893, με αίτημα την ανεξαρτησία της Μακεδονίας. Η ελληνική πλευρά θεώρησε ότι το αίτημα για την ανεξαρτησία της Μακεδονίας ήταν προσωρινό. Ο πραγματικός στόχος ήταν η μελλοντική ενσωμάτωση της περιοχής στο βουλγαρικό κράτος. Μετά την καταστολή της εξέγερσης οι οθωμανικές αρχές και οι Μεγάλες Δυνάμεις συμφώνησαν να εφαρμοστεί στην περιοχή το μεταρρυθμιστικό πρόγραμμα «Μύρτσεγκ». Στην Αθήνα οργανώθηκε το «Ελληνομακεδονικό Κομιτάτο» από τον δημοσιογράφο Δημήτριο Καλαποθάκη (1865-1921) με τον Στέφανο Δραγούμη να έχει πρωταγωνιστικό ρόλο. Οι σκληρές μάχες των ελληνικών ένοπλων ομάδων εναντίον των βουλγαρικών ξεκίνησαν το 1904. Την ίδια χρονιά σκοτώθηκε ο Παύλος Μελάς (1870-1904) σε συμπλοκή της ομάδας ανταρτών που κατεύθυνε με απόσπασμα του οθωμανικού στρατού. Ο Μελάς ήταν σύζυγος της αδερφής του Ίωνος Δραγούμη, Ναταλίας (1872-1973).⁴⁶

Ο θάνατος του Μελά αποτέλεσε το εφιαλτήριο για την κινητοποίηση του ελληνικού κράτους στο «μακεδονικό». Από την δεκαετία του 1870 το μεγάλο αγκάθι ανάμεσα στην ελληνική και την οθωμανική πλευρά ήταν το «κρητικό ζήτημα». Στην Κρήτη υπήρχε πρωτοβουλία δράσης του τοπικού πληθυσμού, που δεν ήταν άμεσα υποκινούμενη από την Αθήνα. Στο μακεδονικό πεδίο, όπου δεν υπήρχε αντίστοιχη πληθυσμιακή δυναμική και οργάνωση του ελληνικού στοιχείου, η Αθήνα επισήμως υποστήριζε την ακεραιότητα της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας αρκεί να γίνονταν σεβαστά τα κύρια αιτήματα των ελληνικών μακεδονικών κοινοτήτων. Οι συσχετισμοί στην εξωτερική πολιτική μετά την ήττα του 1897 και την μερική πρόοδο στο «κρητικό ζήτημα», η οικονομική στενότητα και η επικρατούσα κουλτούρα της Belle Époque στους αστικούς κύκλους των Αθηνών δεν άφηναν περιθώρια για την επικράτηση φιλοπόλεμων αισθημάτων. Οι αφανείς συγκρούσεις στην Μακεδονία γίνονταν αντιληπτές ως ελεγχόμενες μικρές αψιμαχίες που κάποια στιγμή θα καταλάγιαζαν. Όμως ο θάνατος του Παύλου Μελά υπήρξε το αποφασιστικό γεγονός

⁴⁵ Για το καταστατικό και την δράση της «Μακεδονικής Άμυνας», ο.π., σελ 38-41.

⁴⁶ Η Ναταλία Δραγούμη έγραψε την βιογραφία του Παύλου Μελά που εκδόθηκε στην Αλεξάνδρεια το 1926. Ναταλίας Π. Μελά, *Παύλος Μελάς*, Εκδόσεις Δωδώνη, Αθήνα 1998.

που άλλαξε τα πάντα. Ο Μελάς ήταν μέλος της αθηναϊκής αστικής τάξης και ο χαμός του προκάλεσε ανησυχία. Μετά τον θάνατό του το ελληνικό κράτος αναμίχθηκε επίσημα στην βοήθεια της οργάνωσης του ελληνικού αγώνα στην Μακεδονία.⁴⁷ Ο Ίων Δραγούμης είχε κεντρικό ρόλο στην οργάνωση των ελληνικών αντάρτικων σωμάτων και δεν δίσταζε να γυρίζει ένοπλος στα χωριά της Μακεδονίας προκειμένου να φέρνει σε πέρας τα οργανωτικά του καθήκοντα.

Παράλληλα, το 1905, στην Κρήτη εντάθηκε η αντιπαράθεση των δυο ελληνικών παρατάξεων. Οι συντηρητικοί είχαν συνασπιστεί γύρω από τον Ύπατο Αρμοστή πρίγκιπα Γεώργιο ενώ στην αντίπαλη παράταξη των φιλελευθέρων ο Ελευθέριος Βενιζέλος αποκτούσε όλο και σημαντικότερο ρόλο. Εκείνη την χρονιά ο Ίων Δραγούμης τοποθετήθηκε στο γενικό προξενείο της Αλεξάνδρειας και στο προξενείο του Δεδέαγατς. Το 1906 ο Γεώργιος αποχώρησε από την Κρήτη εν μέσω εμφύλιας αντιπαράθεσης και νέος Ύπατος Αρμοστής έγινε ο παλιός πρωθυπουργός Αλέξανδρος Ζαΐμης (1855-1936). Την ίδια χρονιά ο Ίων Δραγούμης ανακλήθηκε στην Αθήνα και το 1907 μετατέθηκε στην πρεσβεία της Κωνσταντινούπολης.

Το 1908 κόπασαν οι μάχες στην Μακεδονία αφότου τα ελληνικά αντάρτικα σώματα περιόρισαν την δράση των βουλγαρικών. Ο Ίων Δραγούμης, ακολουθώντας την γνώριμη από την θητεία του στην Μακεδονία τακτική, ίδρυσε στην Κωνσταντινούπολη με τον Αθανάσιο Σουλιώτη- Νικολαΐδη (1878-1945) την μυστική «Οργάνωση Κωνσταντινουπόλεως».⁴⁸ Μέσω της «Οργάνωσης Κωνσταντινουπόλεως» ο Δραγούμης και οι συνεργάτες του⁴⁹ συντόνισαν και

⁴⁷ Ο.π., σελ. 58.

⁴⁸ Για την «Οργάνωση Κωνσταντινουπόλεως» δείτε το Αθανάσιος Σουλιώτης-Νικολαΐδης, *Οργάνωσις Κωνσταντινουπόλεως*, Εκδόσεις Δωδώνη, Αθήνα 1984.

⁴⁹ Το 1908 ο Ίων Δραγούμης, ο Αθανάσιος Σουλιώτης-Νικολαΐδης και ο Γεώργιος Μπούσιος (1875 ή 1876-1928) ίδρυσαν την εφημερίδα *Πολιτική Επιθεώρησις*. Ιδιοκτήτης της ήταν ο Γεώργιος Θεοχαρείδης. Η *Πολιτική Επιθεώρησις* ήταν τετρασέλιδη και κυκλοφορούσε κάθε Κυριακή. Εξαιτίας της λογοκρισίας των τουρκικών αρχών η *Πολιτική Επιθεώρησις* άλλαζε συνεχώς ονόματα. Κυκλοφόρησε και ως *Δίκαια των Εθνών*, *Δράσις*, *Ελευθεροτυπία*, *Ισοπολιτεία*, *Συναδέλφωσις*, *Φωνή* και *La Tribune des Nationalites*. Ο Δραγούμης με τους συνεργάτες του επανακυκλοφόρησαν την *Πολιτική Επιθεώρησις* όχι ως εφημερίδα αλλά ως εβδομαδιαίο περιοδικό, στην Αθήνα, το 1916. Η κυκλοφορία του περιοδικού διακόπηκε τον Ιούνιο του 1917, λόγω της εξορίας του Δραγούμη και ορισμένων εκ των αρθρογράφων του περιοδικού. Στις αρχές του 1920 ο Ίων Δραγούμης και ορισμένοι συνεργάτες του θέλησαν να κάνουν την *Πολιτική Επιθεώρησις* ημερήσια εφημερίδα.

κατεύθυναν την πολιτική στρατηγική της ομογένειας. Την ίδια χρονιά πραγματοποιήθηκε η επανάσταση των Νεότουρκων. Ακολούθησαν η ανακήρυξη της πλήρους ανεξαρτησίας της Βουλγαρίας, η προσάρτηση της Βοσνίας-Ερζεγοβίνης από την Αυστρία και η μονομερής κήρυξη της ένωσης της Κρήτης με την Ελλάδα από την Βουλή των Κρητών στις 8 Οκτωβρίου. Οι Νεότουρκοι, λόγω των υποσχέσεών τους για ισότητα όλων των κατοίκων της Αυτοκρατορίας, χαιρετίστηκαν από την Ελλάδα. Αλλά το κλίμα άλλαξε γρήγορα. Η ανεξαρτησία της Βουλγαρίας, οι εξελίξεις στην Κρήτη και η προσάρτηση της Βοσνίας-Ερζεγοβίνης από την Αυστρία έκαναν τους Νεότουρκους να ακολουθήσουν μια πολιτική υποχρεωτικής «οθωμανοποίησης» των μη μουσουλμάνων υπηκόων τους. Η ανικανότητα του ελληνικού πολιτικού κόσμου να απαντήσει ικανοποιητικά σε αυτές τις εξελίξεις, σε συνδυασμό με τις οικονομικές δυσκολίες, επίσπευσαν το ξέσπασμα της σοβαρότερης εσωτερικής κρίσης στην Ελλάδα από την εποχή της ανεξαρτησίας.⁵⁰

Ο Ίων Δραγούμης αντιμετώπιζε το ελληνικό πολιτικό σύστημα με περιφρόνηση. Συμμετείχε ενεργά στις διανοητικές ζυμώσεις. Με την αρθρογραφία του σε περιοδικά και εφημερίδες, με τα λογοτεχνικά του κείμενα και με την υποστήριξή του στο δημοτικιστικό κίνημα είχε αρχίσει να αναδεικνύεται στους διανοητικούς κύκλους της εποχής ως εκφραστής της ιδεολογίας του αντιδιαφωτιστικού πολιτικού Ρομαντισμού στην Ελλάδα. Στα χρόνια που μεσολάβησαν από το 1902 μέχρι το 1913 ο Ίων Δραγούμης έγραψε τα περισσότερα από τα γνωστά βιβλία του. Το 1902 έγραψε το *Μονοπάτι* και ξεκίνησε να γράφει το *Μαρτύρων και Ηρώων Αίμα*. Το 1904 ολοκλήρωσε την συγγραφή του *Μαρτύρων και Ηρώων Αίμα*.⁵¹ Το 1906 άρχισε να γράφει το *Σαμοθράκη*. Η *Σαμοθράκη* ήταν κάτι ανάμεσα σε αυτοβιογραφικό

Ωστόσο δεν διέθεταν πόρους ούτε κατάφεραν να εξασφαλίσουν την συνδρομή ισχυρών οικονομικών παραγόντων που είχαν συγγενικούς ή φιλικούς δεσμούς με την οικογένεια Δραγούμη. Τελικά, τον Μάρτιο του 1920, ο Αθανάσιος Σουλιώτης-Νικολαΐδης δανείστηκε 50.000 δραχμές και χρηματοδότησε την επανακυκλοφορία της *Πολιτικής Επιθεωρήσεως* ως εβδομαδιαίου περιοδικού. Ιδρυτές ήταν και πάλι οι Ίων Δραγούμης, Αθανάσιος Σουλιώτης και Γεώργιος Μπούσιος. Διευθυντής ορίστηκε ο Σουλιώτης. Η *Πολιτική Επιθεώρησις* κυκλοφόρησε ξανά την 7^η Ιουνίου του 1920. Μετά την δολοφονία του Ίωνος Δραγούμη το περιοδικό συνέχισε να κυκλοφορεί, κατά διαστήματα, μέχρι το 1946 από τον Φίλιππο Δραγούμη (1890-1980).

⁵⁰ Richard Clogg, *Σύντομη Ιστορία της Νεώτερης Ελλάδας*, μτφ. Χάρης Φουντέας, Ινστιτούτο του βιβλίου-Α. Καρδαμίτσα, Αθήνα 1999, σελ. 145-146.

⁵¹ Α' κυκλοφορία, Αθήνα 1907.

μυθιστόρημα και περιηγητικό δοκίμιο. Κυκλοφόρησε για πρώτη φορά στην Αθήνα το 1909. Το 1909 ο Ίων Δραγούμης ολοκλήρωσε και την συγγραφή ενός παράλληλου ημερολόγιου σημειώσεων, το οποίο έφερε τον τίτλο *Ο Ελληνισμός μου και οι Έλληνες*. Είχε ξεκινήσει να το γράφει το 1903. Το 1911 έγραψε το *Όσοι Ζωντανοί*.⁵² Το 1913 ξεκίνησε να γράφει το δοκίμιο *Ελληνικός Πολιτισμός*, το οποίο δημοσιεύθηκε για πρώτη φορά στην Αλεξάνδρεια, το 1914.

Παράλληλα ο Ίων Δραγούμης, ως άτυπος επικεφαλής των εθνικιστών δημοτικιστών, ενεπλάκη την περίοδο 1907-1908 σε μια δημόσια αντιπαράθεση με τους μαρξιστές δημοτικιστές, που πραγματοποιήθηκε στις στήλες του περιοδικού *Ο Νουμάς*.⁵³ Η αντιπαράθεση αφορούσε τον πολιτικό προσανατολισμό που θα λάμβανε το δημοτικιστικό κίνημα.⁵⁴ Το 1910 ήταν ανάμεσα στους ιδρυτές του Εκπαιδευτικού Ομίλου μαζί με τους Νίκο Καζαντζάκη (1883- 1957), Βλάση Γαβριηλίδη (1848- 1920), Ανδρέα Καρκαβίτσα (1865- 1922), Λορέντζο Μαβίλη (1860- 1912), Αλέξανδρο Παπαναστασίου (1876- 1876), Αλέξανδρο Δελμούζο (1880- 1956) και άλλους διανοητές.⁵⁵ Μέχρι το 1910 ο Ίων Δραγούμης είχε αποτελέσει το επίκεντρο ενός κύκλου ταλαντούχων νέων εθνικιστών διανοητών που υιοθετούσαν θέσεις της ιδεολογίας του αντιδιαφωτιστικού πολιτικού Ρομαντισμού. Ο Νίκος Καζαντζάκης, ο Μάρκος Αυγέρης (1884-1973), ο Κώστας Βάρναλης (1884-1974) μέχρι το 1919, ο Άγγελος Σικελιανός (1884-1951), ο Λευτέρης Αλεξίου (1890-1964), ο Σωτήρης

⁵² Α' κυκλοφορία Αθήνα 1991.

⁵³ Περιοδικό του Δημήτρη Ταγκόπουλου (1860- 1926) που κυκλοφόρησε στις 2 Ιανουαρίου 1903 μέχρι το 1931 (με μια διακοπή μεταξύ 1917 και 1918, καθώς και κατά την περίοδο 1924-1929). Το περιοδικό ταυτίστηκε με τον γλωσσικό αγώνα για την επικράτηση της δημοτικής γλώσσας και την εκπαιδευτική μεταρρύθμιση. Το 1908 οι δημοτικιστές του περιοδικού βρέθηκαν χωρισμένοι ως προς το γλωσσικό, σε δογματικούς και μεταρρυθμιστές και ως προς το κοινωνικοπολιτικό σε σοσιαλιστές και εθνικιστές.

⁵⁴ Η σημαντικότερη φάση της συζήτησης πραγματοποιήθηκε από τον Οκτώβριο του 1907 μέχρι τον Μάιο του 1908. Σε αυτή την περίοδο η σχετική αρθρογραφία ήταν πυκνότερη από εκείνη του προηγούμενου χρόνου. Ρένα Σταυρίδη-Πατρικίου (εμπλ), *Δημοτικισμός και κοινωνικό πρόβλημα*, Βιβλιοπωλείον της Εστίας, Αθήνα 2000, σελ. οδ'.

⁵⁵ Στόχο του Εκπαιδευτικού Ομίλου αποτελούσε η εφαρμογή των παιδαγωγικών ιδεών του δημοτικιστικού κινήματος στην πρωτοβάθμια εκπαίδευση.

Σκίπης (1881-1952) και άλλοι συγγραφείς είχαν αναγάγει, κατά την πρώτη δεκαετία του 20^{ου} αιώνα, τον Ίωνα Δραγούμη σε ιδεολογικό τους καθοδηγητή.⁵⁶

Ο Δραγούμης δραστηριοποιήθηκε ως διανοητής και πολιτικός σε μια ιστορική στιγμή κατά την οποία ο ελληνικός εθνικισμός υπέστη έναν ποιοτικό μετασχηματισμό. Μέχρι την Επανάσταση του 1821 η εθνική ιδεολογία είχε φιλελεύθερο προσανατολισμό. Στην οθωνική περίοδο η ιδεολογία του φιλελεύθερου Διαφωτισμού άρχισε να υποχωρεί και να κερδίζει έδαφος ο εθνικιστικός συντηρητισμός. Ο τρίτος ποιοτικός μετασχηματισμός της εθνικής ιδεολογίας πραγματοποιήθηκε στα τέλη του 19^{ου} και στις αρχές του 20^{ου} αιώνα, μετά την ήττα του 1897. Ήταν ένας μετασχηματισμός που ταύτισε τον προγενέστερο εθνικισμό με αντιδυτικά συναισθήματα. Αυτός ο μετασχηματισμός δεν προκλήθηκε μόνο λόγω των αναγκών της αλυτρωτικής πολιτικής. Προκλήθηκε, σε μεγάλο βαθμό, και από την αποτυχία του ελληνικού κράτους και της ελληνικής κοινωνίας να αντισταθεί αποτελεσματικά στην πίεση προκειμένου να αφομοιώσει την κουλτούρα του δυτικού εκσυγχρονισμού. Ο Δραγούμης και οι υπόλοιποι Έλληνες διανοητές που αποτέλεσαν τους εκπροσώπους του κριτικού ρεύματος προς τον δυτικό εκσυγχρονισμό γαλουχήθηκαν από τα νεορομαντικά αντιορθολογιστικά ευρωπαϊκά ρεύματα και έστρεψαν τις σωτηριακές τους αναζητήσεις προς τα πολιτιστικά σχήματα του εθνικού παρελθόντος.⁵⁷

Στο πολιτικό πεδίο η επανάσταση του 1909 επιτάχυνε τις πολιτικές εξελίξεις. Από τον Ιανουάριο ως τον Οκτώβριο του 1910 ο Στέφανος Δραγούμης έγινε μεταβατικός πρωθυπουργός, μέχρι να προκηρυχτούν εκλογές για τον σχηματισμό Αναθεωρητικής Βουλής. Την ίδια χρονιά ο Ίων Δραγούμης επέστρεψε στην Αθήνα όπου και έμεινε, απουσιάζοντας για μερικούς μήνες, μέχρι το 1913. Τον Μάρτιο του 1910 έγιναν στην Θεσσαλία τα συλλαλητήρια του Κιλελέρ, στα οποία υπήρχαν νεκροί διαδηλωτές λόγω των σπασμωδικών αντιδράσεων από τις τοπικές αρχές. Η κυβέρνηση του Στέφανου Δραγούμη καταγγέλθηκε ως υπαίτια για την βία της καταστολής αλλά αυτό

⁵⁶ Παρασκευάς Ματάλας, *Κοσμοπολίτες εθνικιστές. Ο Μωρίς Μπαρρές και οι ανά τον κόσμο "μαθητές" του*, Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης, Ηράκλειο 2021, σελ. 311-319.

⁵⁷ Γ. Β. Λεονταρίτης, «Εθνικισμός και Διεθνισμός: Πολιτική Ιδεολογία», στο Συλλογικό, *Ελληνισμός-Ελληνικότητα. Ιδεολογικοί και Βιωματικοί Άξονες της Νεοελληνικής Κοινωνίας*, Βιβλιοπωλείον της Εστίας Ι. Δ. Κολλάρου & ΣΙΑΣ Α.Ε., Αθήνα 1983, σελ. 29.

δεν επηρέασε άμεσα τις πολιτικές εξελίξεις.⁵⁸ Τον Αύγουστο οργανώθηκε στην Αθήνα το Κόμμα των Φιλελευθέρων και ο Βενιζέλος εγκατέλειψε την πρωθυπουργία της Κρητικής Πολιτείας για να πολιτευτεί οριστικά στο ελληνικό κράτος.

Στις 8 Αυγούστου έγιναν οι εκλογές για την ανάδειξη Α΄ Αναθεωρητικής Βουλής. Τα παλαιά κόμματα, με ισχυρότερο εκείνο του Θεοτόκη, είχαν την συντριπτική πλειοψηφία. Όμως η Α΄ Αναθεωρητική Βουλή δεν διέθετε την απαραίτητη συνοχή για να προχωρήσει σε μεταρρυθμίσεις. Οι εκλεγμένοι χωρίστηκαν σε «μετριοπαθείς», που ήθελαν την συνέχιση των εργασιών στα πλαίσια αρμοδιοτήτων της Αναθεωρητικής Βουλής, και σε «ριζοσπαστικούς», που επιθυμούσαν να ανακηρυχθεί το σώμα σε Συντακτική Συνέλευση.⁵⁹ Η Συντακτική Συνέλευση θα έδινε την δυνατότητα για μεγαλύτερες μεταρρυθμίσεις που ενδεχομένως θα έθεταν σε κίνδυνο την ισχύ της μοναρχίας. Ο Βενιζέλος τάχθηκε υπέρ των «μετριοπαθών».

Η κυβέρνηση του Στέφανου Δραγούμη παραιτήθηκε την 12^η Σεπτεμβρίου και ο Ελευθέριος Βενιζέλος έγινε πρωθυπουργός της Ελλάδας την 6^η Οκτωβρίου του 1910. Όμως ο Βενιζέλος είχε ελάχιστους βουλευτές προσκείμενους στον ίδιο. Έτσι, με την σύμφωνη γνώμη του βασιλιά, προκήρυξε νέες εκλογές. Οι παλαιοκομματικοί αντέδρασαν αρνούμενοι να συμμετάσχουν. Οι εκλογές έγιναν την 28^η Νοεμβρίου και το κόμμα του Βενιζέλου θριάμβευσε.⁶⁰ Χάρη στην αποχή των παλαιοκομματικών η ανανέωση του πολιτικού προσωπικού της Βουλής ήταν πρωτοφανής και έμεινε ανεπανάληπτη μέχρι το 1981.⁶¹ Από τον Ιανουάριο μέχρι τον Μάιο του 1911 η Β΄ Αναθεωρητική Βουλή προχώρησε ταχύτατα στο αναθεωρητικό έργο. Το αναθεωρημένο Σύνταγμα άρχισε να ισχύει την 1^η Ιουνίου του 1911.⁶²

⁵⁸ Γιώργος Θ. Μαυρογορδάτος, 1915. *Ο Εθνικός Διχασμός*, δωδέκατη εκτύπωση, Εκδόσεις Πατάκη, Αθήνα 2018, σελ. 26.

⁵⁹ Νίκος Αλιβιζάτος, «Ο Βενιζέλος και ο θεσμικός εκσυγχρονισμός της χώρας», στο Θ.Βερέμης-Η.Νικολακόπουλος (επιμλ), *Ο Ελευθέριος Βενιζέλος και η εποχή του*, Τα Νέα-Ελληνικά Γράμματα Α.Ε, Αθήνα 2005, σελ. 79.

⁶⁰ Ο Ηλίας Νικολακόπουλος υπογράμμισε ότι το Κόμμα των Φιλελευθέρων υποστηρίχθηκε σε μεγάλο βαθμό από παλιά στελέχη της «δηληγιαννικής παράταξης». Ηλίας Νικολακόπουλος, «Οι εκλογές του Νοεμβρίου 1910», ο.π, σελ. 80.

⁶¹ Γιώργος Θ. Μαυρογορδάτος, 1915. *Ο Εθνικός Διχασμός*, δωδέκατη εκτύπωση, Εκδόσεις Πατάκη, Αθήνα 2018, σελ. 29.

⁶² Με νόμο του Ιουνίου ο διάδοχος Κωνσταντίνος διορίστηκε Γενικός Επιθεωρητής Στρατού. Ο Στέφανος Δραγούμης προέβλεψε τις αρνητικές συνέπειες αυτής της επιλογής.

Στο μεταξύ οι Μεγάλες Δυνάμεις δεν ανανέωσαν την θητεία του Υπατου Αρμοστή στην Κρήτη και αναγνώρισαν την Εκτελεστική Επιτροπή ως κυβέρνηση του νησιού. Αυτό ήταν το πρώτο βήμα για την ένωση του νησιού με την Ελλάδα. Όταν η Β' Αναθεωρητική Βουλή ολοκλήρωσε το έργο της προκηρύχθηκαν νέες εκλογές. Ήταν η στιγμή της μεγάλης αναμέτρησης ανάμεσα στον Βενιζέλο και τους παλαιοκομματικούς του αντιπάλους. Οι εκλογές έγιναν την 11^η Μαρτίου του 1912. Οι παλαιοκομματικοί εμφανίστηκαν συνασπισμένοι. Τελικά το κόμμα του Βενιζέλου κέρδισε 146 από τις 181 έδρες.⁶³ Την 19^η Μαΐου, βουλευτές της κρητικής Βουλής επιχείρησαν, όπως είχαν κάνει και πριν έναν χρόνο, να μπουκώσουν στην ελληνική Βουλή για να κηρύξουν την ένωση του νησιού με την Ελλάδα. Ο Βενιζέλος δεν ήθελε να προκαλέσει την Τουρκία. Έτσι, τους εμπόδισε. Μια νέα αναταραχή εκκολλαπτόταν με αφορμή το «κρητικό» ζήτημα και ο Βενιζέλος αποφάσισε να διακόψει τις εργασίες της Βουλής μέχρι την 1^η Οκτωβρίου.

Την ίδια περίοδο οι εξελίξεις ήταν ραγδαίες στην ανατολική μεσόγειο. Τον Σεπτέμβριο του 1911 η Ιταλία είχε κηρύξει τον πόλεμο στην Τουρκία. Οι Οθωμανοί είχαν αποκρούσει με επιτυχία την ιταλική επίθεση στην Κυρηναϊκή αλλά έχασαν από τον ιταλικό στόλο στο βόρειο Αιγαίο. Μέχρι τον Μάιο του 1912 η Ιταλία είχε καταλάβει την Ικαρία και όλα τα Δωδεκάνησα, εκτός από το Καστελόριζο. Η ελληνική πλευρά απάντησε με την διοργάνωση ενός συνεδρίου στην Πάτμο, τον Ιούνιο του 1912. Το συνέδριο είχε ως σκοπό να προωθήσει είτε την ένωση της Δωδεκανήσου με την Ελλάδα είτε την παραχώρηση αυτονομίας. Οργανωτής του συνεδρίου ήταν ο Ίων Δραγούμης.

Την 1^η Οκτωβρίου η Βουλή ξεκίνησε να λειτουργεί και δέχτηκε τους Κρήτες βουλευτές. Όμως, την επόμενη μέρα, τελείωσε ο πόλεμος της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας με την Ιταλία και οι εξελίξεις στην εξωτερική πολιτική ήταν κατατρεγμένες. Η Σερβία και η Βουλγαρία κήρυξαν τον πόλεμο στην Οθωμανική Αυτοκρατορία στις 4 Οκτωβρίου ενώ η Ελλάδα τις ακολούθησε στις 5 Οκτωβρίου. Στις 11 Οκτωβρίου ο Βενιζέλος διόρισε τον Στέφανο Δραγούμη Γενικό Διοικητή Κρήτης.

Μέχρι την έναρξη του Α' Βαλκανικού Πολέμου η οικογένεια Δραγούμη έδειχνε μια φιλική ανοχή προς τον Ελευθέριο Βενιζέλο. Τον Δεκέμβριο του 1910 ο Ίων

⁶³ Ο Βενιζέλος συμμάχησε σε αυτές τις εκλογές με το κόμμα των «Κοινωνιολόγων» του Αλέξανδρου Παπαναστασίου.

Δραγούμης παρατήρησε τον Βενιζέλο σε μια συνομιλία του τελευταίου με τον Στέφανο Δραγούμη. Του φάνηκε συμπαθητικός και ικανός πολιτικός.⁶⁴ Ωστόσο η ιδεαλιστική αντίληψη των πραγμάτων του Ίων Δραγούμη ήταν εντελώς ασύμβατη με την πρακτική σκέψη του Βενιζέλου. Όταν αυτή η διαφορά άρχισε να επενδύεται με αντικρουόμενα πολιτικά συμφέροντα η αντιπαράθεση των δυο αντρών έγινε μετωπική.

Τον Φεβρουάριο του 1912 ανιχνεύεται η τελευταία αναλαμπή συμπάθειας του Ίωνος Δραγούμη προς τον Βενιζέλο. Έχοντας αντιληφθεί ότι η πολιτική των Νεότουρκων είχε αρχίσει να μεταβάλλεται σε εθνικά αφομοιωτική, ο Ίων Δραγούμης, μέσα από την αρθρογραφία του στον *Νουμά*, υποστήριξε μια πολιτική προσέγγισης με τους Βούλγαρους,⁶⁵ με τους Αρμένιους, τους Αλβανούς και τους Σέρβους, προκειμένου να διαμορφωθεί ένα ευρύ συμμαχικό μέτωπο τόσο ενάντια στον κίνδυνο της αφομοιωτικής πολιτικής των Νεότουρκων όσο και ενάντια στις γεωπολιτικές βλέψεις των Αυστριακών και των Ρώσων στην Βαλκανική.⁶⁶ Ο Βενιζέλος ήταν θετικός στην πραγματοποίηση αυτής της προσέγγισης και ο Δραγούμης τον υπερασπίστηκε από όσους τον κατηγορήσαν.⁶⁷ Η κυβέρνηση του Στέφανου Δραγούμη ήδη είχε κινηθεί προς αυτή την κατεύθυνση από τον Αύγουστο του 1910, ανοίγοντας έναν κύκλο συζητήσεων με την αντίστοιχη βουλγαρική.⁶⁸

Στις εκλογές του 1912 ο Ίων Δραγούμης ήταν επιφυλακτικός. Στήριξε τον Βενιζέλο για να χτυπηθούν οι παραδοσιακοί πολιτικοί αντίπαλοι του πατέρα του. Όμως ο σπόρος της δυσπιστίας είχε αρχίσει να καρποφορεί. Ήδη μισό χρόνο πριν ο Βενιζέλος

⁶⁴ Εγγραφή Δεκέμβριος 1910, Ίων Δραγούμης, *Φύλλα Ημερολογίου Δ' (1908-1912)*, Ερμής, Αθήνα 1988, σελ. 150.

⁶⁵ Michalis Kaliakatsos, *Dragoumis, Macedonia and the Ottoman Empire, 1903-1913: The Great idea, Nationalism and Greek-Ottomanism*, διδακτορική διατριβή, University of Birmingham, Birmingham 2008, σελ. 265-269.

⁶⁶ Ο.π., σελ. 270.

⁶⁷ Η Έφη Γαζή σημειώνει ότι ο Δραγούμης στηλίτευσε όσους αποκαλούσαν τον Βενιζέλο προδότη στο άρθρο «Ελληνοβουλγαρικά», που δημοσιεύθηκε από τον Δραγούμη με το ψευδώνυμο Ίδας, στον *Νουμά*, τον Ιανουάριο του 1912. Πρόκειται για το άρθρο στο οποίο ο Δραγούμης ανέπτυξε την ιδέα για το σχέδιο της συμμαχίας των βαλκανικών εθνών. Έφη Γαζή, *Άγνωστη χώρα. Ελλάδα και Δύση στις αρχές του 20ου αιώνα*, Πόλις, Αθήνα 2020, σελ. 207.

⁶⁸ Μαριάννα Χριστοπούλου, *Δημήτριος Γούναρης*, Βιογραφίες Πολιτικών 5, ΙΔΡΥΜΑ ΤΗΣ ΒΟΥΛΗΣ ΤΩΝ ΕΛΛΗΝΩΝ, Αθήνα 2017, σελ. 128.

διορίσει τον Στέφανο Δραγούμη Γενικό Διοικητή Κρήτης, ο Ίων Δραγούμης έγραψε σε ημερολογιακή αναγραφή τον Μάρτιο του 1912 τα εξής.

«Με σκέψη και συγκράτηση του εαυτού μου είπα να ψηφιστεί ο Βενιζέλος γιατί απέναντί του ήταν οι Θεοτόκηδες, Μαυρομιχάληδες, Ζαΐμηδες κτλ. Μόλις όμως ψηφίστηκε και νίκησε, με άχτι λέω πως αν ο Βενιζέλος φανεί σαν τους άλλους, όπως έχω κάποια σημάδια να το πιστεύω, τουλάχιστο για μερικά πράγματα, τότε θα πρέπει κι αυτός να χτυπηθεί για νάρθουν ένας ή πολλοί καλλίτεροί του».⁶⁹

⁶⁹ Εγγραφή Μαρτίου 1912, Ίων Δραγούμης, *Φύλλα Ημερολογίου Δ' (1908-1912)*, Ερμής, Αθήνα 1988, σελ. 220.

2.A.3) Η σύγκρουση με τον Βενιζέλο

Το καλοκαίρι του 1912 ξεκίνησε η σύγκρουση του Ίωνος Δραγούμη με τους προϊστάμενούς του στην κεντρική υπηρεσία του Υπουργείου των Εξωτερικών, όπου υπηρετούσε. Ο υπουργός των εξωτερικών Λάμπρος Κορομηλάς (1856- 1923) ήταν μια ισχυρή προσωπικότητα του δημόσιου βίου και είχε ενεργή συμμετοχή στον Μακεδονικό Αγώνα ως γενικός πρόξενος της Ελλάδος στην Θεσσαλονίκη.⁷⁰ Ήταν παλιός γνώριμος και συνεργάτης του Ίωνος Δραγούμη. Ωστόσο η παλαιότερη επιτυχημένη συνεργασία τους δεν επαναλήφθηκε. Τον Ιούνιο του 1912 η ρήξη ανάμεσα στον Ίωνα Δραγούμη και τον Λάμπρο Κορομηλά είχε επέλθει ως προέκταση της απόκλισης του Δραγούμη από την παράταξη των βενιζελικών. Στην ημερολογιακή αναγραφή του Ιουνίου 1912 ο Ίων Δραγούμης αναφέρει.

«Τώρα, από 4 μέρες, δεν πηγαίνω στο Υπουργείο γιατί δε συμφωνώ με τον Υπουργό, και αυτός υποψιάζεται τις ενέργειές μου και κάθε μου λόγο ή κούνημα ή γράψιμο. Αλλά τις 4 αυτές μέρες, είχα πολλούς λογαριασμούς να ξεμπλέξω και από πολλά δεσίματα μ' ανθρώπους να ξεδεθώ. Από σήμερα φαίνεται πως μ' άφησαν μόνο, αν και όχι ολότελα. [...]

Στο Υπουργείο θέλουν να με ξεφορτωθούν και να με στείλουν γι' αυτό στο Παρίσι στην πρεσβεία. Αν μπορούσαν να με πετάξουν ολότελα από πάνω τους θα το έκαναν, μα όλοι ομολογούν πως «έχω αξία», και δε θα ήταν εύκολο να το κάνουν».⁷¹

Πρόκειται για μια εικόνα που θα επαναληφθεί πολλές φορές μέχρι το τέλος της ζωής του Ίωνος Δραγούμη. Παλιοί του γνώριμοι και συναγωνιστές από την εποχή του Μακεδονικού Αγώνα έπρεπε να διαλέξουν αν θα ακολουθούσαν τον Ελευθέριο Βενιζέλο και άλλους πολιτικούς ή αν θα συνεργάζονταν μαζί του. Συνήθως συνέβαινε το πρώτο. Ο Βενιζέλος ήταν ο ισχυρός παράγοντας ενός νέου πολιτικού σχηματισμού. Ενός σχηματισμού που συγκρότησε ανάμεσα στο 1909 και το 1912 ένα

⁷⁰ Ο Κορομηλάς είχε να επιδείξει σημαντικές σπουδές στο εξωτερικό και διέθετε περιθώρια ανεξαρτησίας από την κεντρική γραμμή του βενιζελικού πολιτικού στρατοπέδου, με το οποίο συνεργάστηκε. Ο Κορομηλάς είχε επίσης επιτυχή παρουσία ως υπουργός των οικονομικών την διετία 1910-1912.

⁷¹ Εγγραφή Ιουνίου 1912, Ίων Δραγούμης, *Φύλλα Ημερολογίου Δ' (1908-1912)*, Ερμής, Αθήνα 1988, σελ 227-228.

ισχυρό δίκτυο εξουσίας. Ο Ίων Δραγούμης στράφηκε στους αντιπάλους ενός νέου, χαρισματικού και άφθαρτου πολιτικού πρωταγωνιστή για να συσπειρώσει γύρω του υποστηρικτές. Ενώ, ταυτόχρονα, ήταν αντίθετος και με ισχυρά ονόματα παλαιοκομματικών πολιτικών. Η προσπάθειά του να βρει χώρο στο ελληνικό πολιτικό σύστημα με τους όρους που επιθυμούσε ήταν εξαιρετικά δύσκολη. Από την μια έπρεπε να προσελκύσει πολιτικές δυνάμεις του παλαιοκομματισμού, τον οποίο ο ίδιος απεχθανόταν, για να οργανώσει έναν αντιβενιζελικό πυρήνα. Από την άλλη συσπείρωνε γύρω του πρόσωπα που ζητούσαν την ολική ανατροπή του πολιτικού σκηνικού και πέρα από την αντιπαράθεση με τον Βενιζέλο θα τον στήριζαν και σε μια ενδεχόμενη σύγκρουση με τον παλαιοκομματισμό όταν οι ιστορικές συνθήκες θα το επέτρεπαν. Από το 1912 μέχρι και το τέλος της ζωής του ο Ίων Δραγούμης ακολούθησε αυτή την πολιτική πορεία της διττής αντιπαράθεσης. Μιας αντιπαράθεσης που εκδηλώθηκε κατά μέτωπο προς τον Βενιζέλο και με πλάγιο τρόπο προς τους παλαιοκομματικούς. Υπολόγιζε ότι αρχικά έπρεπε να εξουδετερώσει τον πιο επικίνδυνο αντίπαλο και να βελτιώσει την δική του θέση στο πολιτικό γίγνεσθαι. Αν κατάφερνε να πετύχει τον αρχικό του στόχο στην συνέχεια σχεδίαζε να στραφεί εναντίον των αντιβενιζελικών.⁷²

Τον Ιούνιο του 1912 ο Ίων Δραγούμης, στο ημερολόγιό του, άσκησε μια ρομαντική κριτική στον πρακτικό ορθολογιστικό ωφελιμισμό του Βενιζέλου.⁷³ Η απόσταση αντίληψεων από την οποία γεννήθηκε η πολιτική σύγκρουση του Ίωνος Δραγούμη με τον βενιζελικό πολιτικό κόσμο οριστικοποιήθηκε τον Σεπτέμβριο του 1912 όταν και έγραψε στο ημερολόγιό του τα εξής.

«Γιατί ανακατόνομαι στην πολιτική αφού κανένας δεν έχει ανάγκη την εργασία μου ή το μυαλό μου; Όλοι οι νιοφερμένοι υπουργοί και

⁷² Εγγραφή Απρίλης 1917, Αρχείο Ίωνα Δραγούμη Ίων Δραγούμης, *Φύλλα Ημερολογίου Ε' (1913-1917)*, Ερμής, Αθήνα 2006, σελ. 168.

⁷³ «Ο Βενιζέλος στοχάζεται μονάχα όσα πράγματα είναι «δυνατά» κατά την αντίληψη του κόσμου. Είναι πρακτικός άνθρωπος, τα λεγόμενα «αδύνατα» πράγματα ούτε καν τα βάζει με το νου του. Όμως αυτά τα «αδύνατα» πράγματα, που είναι και τα καλλίτερα, δεν είναι και τόσο ακατόρθωτα, αλλά εκείνος που θα τα καταπιαστεί, ή θα υψωθεί ως τα ουράνια ή θα χαντακωθεί. Αυτούς τους κινδύνους όμως δεν τους παίρνει απάνω του ο Βενιζέλος, παρά, από αίσθημα αυτοσυντηρησίας, προβαίνει με προσοχή πάντα μη τυχόν και παραστρατίζοντας από το μεγάλο δρόμο της γενικής αντίληψης, χαντακωθεί αυτός, χάσει δηλαδή την εξουσία. Τέτοιος είναι». Εγγραφή Ιούνιος 1912, Ίων Δραγούμης, *Φύλλα Ημερολογίου Δ' (1908-1912)*, Ερμής, Αθήνα 1988, σελ. 229-230.

πρωθυπουργοί φαίνονται να τα ξέρουν όλα καλλίτερα από μένα που καταγίνομαι σ' αυτά τόσον καιρό και με όλη μου τη ζωή. Ούτε καν τη γνώμη μου δε ζητούν. Μήπως πειράζει αυτό τη φιλοτιμία μου. Δεν πιστεύω. Με πειράζει που κάνουν πολιτική αστόχαστη, αφιλοσόφητη, ανιστόρητη».⁷⁴

Απομονωμένος και απογοητευμένος ο Ίων Δραγούμης χρέωνε στους αντιπάλους του πολιτική «αστόχαστη», «αφιλοσόφητη» και «ανιστόρητη». Από εκείνη την περίοδο και έπειτα αυτές θα ήταν οι σχέσεις του με τον βενιζελισμό.

Με το ξέσπασμα του Α΄ Βαλκανικού Πολέμου ο Ίων Δραγούμης στάλθηκε από τον Κορομηλά στο Γενικό Αρχηγείο Στρατού Ανατολικής Ελλάδος. Μολονότι το αποτέλεσμα της μάχης ήταν θετικό η αντιπαράθεση του Ίωνος Δραγούμη προς τον Βενιζέλο άρχισε να παίρνει διαστάσεις. Το ημερολόγιο της συγκεκριμένης περιόδου περιλαμβάνει επιθετικά σχόλια κατά του Βενιζέλου,⁷⁵ του βασιλιά⁷⁶ και του

⁷⁴ Εγγραφή Σεπτέμβρη 1912, ο.π., σελ. 236.

⁷⁵ «Μα ο πρωθυπουργός άλλη σκέψη είχε κρυφά μέσα του που δε φανερώνεται στον καθένα: φοβούνται μήπως γεννηθεί πάλι το Κρητικό ζήτημα και αναγκαστεί να παραιτηθεί από την κυβέρνηση. Και γι' αυτό έπνιξε το κρητικό ζήτημα σ' ένα μεγαλύτερο ζήτημα, βιάστηκε και είπε στους Βουλγάρους να κάνουμε πόλεμο, και ύστερα ήταν πολύ αργά και για να αλλάξει δρόμο και για να συνεννοηθούμε μαζί τους πως θα μοιράζονταν μεταξύ μας τους τόπους που θα παίρναμε. Του είπα· «Καλά, κάντε πόλεμο αφού το αποφασίσατε, μα όχι τώρα, κάντε τον την άνοιξη που και ο καιρός θα είναι καλότερος, και ο στρατός θα είναι πιο έτοιμος και καιρό θάχουμε να συνεννοηθούμε με τους συμμάχους μας ψιλοκοπής».

Όχι, ήθελε να γίνει τώρα ο πόλεμος για να μην πέσει από πρωθυπουργός. Μεγαλοφυΐα, αλήθεια! Και έπειτα του είπα και γω και άλλοι. Καλά, κάνετε πόλεμο. Πάρτε πρώτα πρώτα τον Αυλώνα, την Καβάλα, το Δεδέαγατς, το καθένα για πολλούς λόγους (και χωρίς να εμποδιστεί η άλλη, η κύρια εκστρατεία στη Μακεδονία και στην Ήπειρο). Όχι, γιατί θα μας θυμώσουν οι Βούλγαροι με την Καβάλα και το Δεδέαγατς, και οι ιταλοί και Αυστριακοί για τον Αυλώνα. [...] Τι μιλάτε εσείς για στρατιωτικά σχέδια, κυττάτε τη δουλειά σας, στρατηγοί δεν είστε. Μα, κύριε πρόεδρε, είναι πολιτικά ζητήματα αυτά και όχι στρατιωτικά. Όχι, τίποτε, ξέρω εγώ τι κάνω. Και το στρατό που μπορούσε να τον έστενε σ' αυτά τα μέρη το έστειλε στα νησιά. Και όταν πήραμε τα νησιά, αμέσως οι Βούλγαροι μα είπαν, εσείς πήρατε και τα νησιά, λοιπόν θα πάρετε λιγότερα στη Μακεδονία». Εγγραφή Νοέμβριος 1912, Ίων Δραγούμης, *Τα «κρυμμένα» ημερολόγια. Οκτώβριος 1912-Αύγουστος 1913*, Εκδόσεις Πατάκη, Αθήνα 2021, σελ. 107-108.

⁷⁶ «Μου μιλούσε ο βασιλιάς με περίσσια λογοδιάρροια, και εγώ δεν τον λογάριζα για Βασιλιά, παρά για άνθρωπο που συζητούσα μαζί του και ζύγιαζα το μυαλό του. Μιλούσε σαν παιδί». Εγγραφή Νοέμβριος 1912, ο.π., σελ. 103-104.

υπουργού των εξωτερικών.⁷⁷ Όπως σημειώνει ο Νώντας Τσίγκας εκείνη την περίοδο ο Ίων Δραγούμης είχε,

«συγκρουστεί με τους οικείους του, οι οποίοι δεν εγκρίνουν τη σχέση του με τη Μαρίκα Κοτοπούλη. Έχει κατηγορηθεί από συκοφάντες για ενθυλάκωση χρημάτων του Μακεδονικού Αγώνα και του δημοσίου (ολότελα ανυπόστατη κατηγορία, για την οποία υπέβαλε και την παραίτησή του στο υπουργείο- που δεν έγινε δεκτή). Ακόμα και για διαρροή κρατικών μυστικών προς τους Τούρκους (μέσω της Κοτοπούλη, στην οποία τάχα τα είχε εκμυστηρευθεί) είχε κατηγορηθεί. [...] Οι αγώνες του στη Μακεδονία δεν τελεσφόρησαν με τον τρόπο που θέλησε. Η σαρωτική εμφάνιση του Βενιζέλου στην πολιτική σκηνή τον απελπίζει. [...] Συνεχίζει να μην έχει χρήματα. Τα γραψίματά του δεν προχωρούν όπως θα ήθελε. Στο υπουργείο θέλουν να τον διώξουν».⁷⁸

Μέσα σε αυτό το κλίμα ο Ίων Δραγούμης ξεκίνησε την δημόσια αντιπαράθεση με τον Βενιζέλο. Τον Δεκέμβριο του 1912 δημοσιεύθηκε στο περιοδικό *Νουμάς* το άρθρο του που έφερε τον τίτλο «Τιμή και Ανάθεμα». Σε αυτό εξέθεσε τις αντιρρήσεις του για την εξωτερική πολιτική του Βενιζέλου και επισήμανε τους κινδύνους που εγκυμονούσε η ρευστότητα στην διανομή των εδαφών που είχε χάσει η Οθωμανική Αυτοκρατορία.⁷⁹ Το «Τιμή και Ανάθεμα» προκάλεσε αίσθηση στο αναγνωστικό κοινό και έντονες αντιδράσεις των βενιζελικών. Πάντως η σύγκρουση του Ίωνος Δραγούμη με τον Βενιζέλο και τον Κορομηλά κορυφώθηκε το Μάρτιο του 1913.

Τον Νοέμβριο του 1912 εκπρόσωπος των κατοίκων του Καστελλόριζου στάλθηκε να συναντήσει τον Βενιζέλο. Οι Τούρκοι είχαν χάσει τα Δωδεκάνησα και οι Ιταλοί θεωρούσαν ότι το Καστελλόριζο, λόγω της γεωγραφικής του θέσης, ήταν δύσκολο να μείνει υπό την κυριαρχία τους. Το νησί ήταν ουσιαστικά άνευ κρατικής κυριαρχίας αφού υπήρχαν ελάχιστοι φρουροί των οθωμανικών αρχών στο έδαφός του. Οι

⁷⁷ «Δε με στέλνουν στη Λόντρα για τη διαπραγμάτευση της ειρήνης και στέλνουν δέκα άλλους περιττούς. Ο κ. Λάμπρος Κορομηλάς θέλει να μου δείξει και πάλι πως δεν είμαι απαραίτητος. Έχει μάθει τη φράση *personne n' est indispensable* και, σα να την ανακάλυψε αυτός πρώτος, την κοπανάει». Εγγραφή Νοέμβριος 1912, ο.π., σελ. 101.

⁷⁸ Νώντας Τσίγκας, «Το περιεχόμενο του άρθρου «Πόλεμος»», Ίων Δραγούμης, *Τα «κρυμμένα» ημερολόγια. Οκτώβριος 1912-Αύγουστος 1913*, Εκδόσεις Πατάκη, Αθήνα 2021, σελ 310.

⁷⁹ Ίων Δραγούμης, «Τιμή και ανάθεμα», Ίων Δραγούμης, *Μελέται*, Πελεκάνος, Αθήνα 2014, σελ. 137-148.

κάτοικοι του Καστελλόριζου ζήτησαν την ένωση με την Ελλάδα. Ο Βενιζέλος απουσίαζε στο εξωτερικό. Έτσι, ο εκπρόσωπος του νησιού συνάντησε τον υπουργό εξωτερικών Κορομηλά και τον προϊστάμενο του τμήματος Ανατολικών Υποθέσεων Ίων Δραγούμη. Ο εκπρόσωπος του νησιού, φοιτητής Μιχαήλ Πετρίδης, δεν έλαβε την έγκριση μιας κατάληψης του νησιού από το ελληνικό πολεμικό ναυτικό αλλά ο Δραγούμης του πρότεινε να γίνει στο νησί ένα δημοψήφισμα για την ένωση με την Ελλάδα. Το δημοψήφισμα πραγματοποιήθηκε στις 22 Δεκεμβρίου του 1912 και το αποτέλεσμα ήταν ομόφωνο υπέρ της ένωσης. Ο Βενιζέλος απάντησε τηλεγραφικά με έναν αμφίλογο τρόπο. Μολονότι έδωσε συγχαρητήρια τους Καστελλοριζιώτες δεν άφησε να γίνει αντιληπτό αν θα τους βοηθούσε.

Ο Ίων Δραγούμης, έχοντας την έγκριση του Κορομηλά, οργάνωσε μυστικά μια αντάρτικη ομάδα τριάντα Κρητικών. Την 1^η Μαρτίου του 1913 την έστειλε να καταλάβει το νησί για να κηρύξει την ένωση. Ο αρχηγός του αντάρτικου σώματος δήλωσε στους κατοίκους του Καστελλόριζου ότι δρούσε ακολουθώντας εντολές της ελληνικής κυβέρνησης. Ο Βενιζέλος έγινε έξω φρενών και τιμώρησε τον Δραγούμη με παύση καθηκόντων για έναν μήνα. Στις 22 Μαρτίου 1913 ο Βενιζέλος έστειλε στο Καστελλόριζο ένα ελληνικό πλοίο για να πείσει τους αντάρτες να παραδοθούν και να υψώσουν ξανά την τουρκική σημαία στο νησί.⁸⁰ Η διπλωματική τάξη αποκαταστάθηκε αλλά οι σχέσεις του Δραγούμη με τον Βενιζέλο και τον Κορομηλά διαρρήχθηκαν οριστικά.

Τους επόμενους μήνες ακολούθησε ο Β΄ Βαλκανικός Πόλεμος και ο Ίων Δραγούμης αισθάνθηκε ανακούφιση αλλά και λύπη. Ανακούφιση γιατί ο φόβος της βουλγαρικής κατάκτησης μεγάλης έκτασης ελληνικών εδαφών της Μακεδονίας και της Θράκης αποφεύχθηκε. Λύπη γιατί είχε απομακρυνθεί από το πολιτικό προσκήνιο. Στην ημερολογιακή εγγραφή της 26^{ης} Ιουνίου του 1913 έγραψε τα εξής.

«Ευτυχώς ο Βασιλιάς και ο στρατός πολεμούν νικητές παντού και φτειάχνουν με το αίμα το ελληνικό την Ελλάδα μεγαλύτερη και, ας ελπίσουμε, καλύτερη.

Είναι ωραία, πολύ ωραία, η ορμή των Ελλήνων ενάντια στους φυλετικούς εχθρούς τους, και μ' αρέσει αυτός ο αγώνας. Είμαι όμως αρκετά μακριά του,

⁸⁰ Τελικά το Καστελλόριζο έμεινε στα χέρια των Οθωμανών μέχρι το 1915 όταν και το κατέλαβαν οι Γάλλοι. Παραχωρήθηκε στην Ιταλία το 1921 και ενσωματώθηκε στο ελληνικό κράτος στις 31 Μαρτίου του 1947.

γιατί στον πόλεμο δεν πήγα και δεν επιτρέπεται να ανακατόνομαι καθόλου, τουλάχιστο στην πολιτική που σχετίζεται με τον πόλεμο [...].

Και ποιον εμποδίζουν να ανακατωθεί; Αυτόν που δέκα χρόνια τώρα κατάγινε με το έθνος του και εργάστηκε για να το προετοιμάσει για τέτοιες στιγμές!

Και ποιος με εμποδίζει να ανακατωθώ; Ένας που δυό χρόνια είναι που μας ήρθε εδώ και από τα εθνικά θέματα δεν ήξερε γρυ και τώρα μοναχά τα μαθαίνει στην καμπούρα του έθνους!»⁸¹

Στη συγκεκριμένη εγγραφή ο Δραγούμης, εκτός από την πικρία του, αποκάλυψε ότι οι διακρίσεις του 19^{ου} αιώνα ανάμεσα σε αυτόχθονες και ετερόχθονες Έλληνες δεν είχαν εξαλειφθεί. Επίσης, το συγκεκριμένο απόσπασμα καταδεικνύει και την συμπάθεια του Δραγούμη προς τον πρόσωπο του βασιλιά Κωνσταντίνου. Σε αντίθεση με την συχνή περιφρόνηση που εκδήλωνε για τον βασιλιά Γεώργιο Α΄, η συμπάθειά του Δραγούμη προς τον Κωνσταντίνο (1868-1923) ήταν δεδομένη ενώ ο τελευταίος ήταν ακόμη διάδοχος.⁸² Την επόμενη μέρα από την δολοφονία του βασιλιά Γεωργίου ο Δραγούμης έγραψε στο ημερολόγιό του.

«Χτες σκοτώθηκε ο Βασιλιάς ο Γεώργιος. Δεν του έπρεπε τέτοιο τέλος, ήταν τόσο μαλακός, γλυκός, λυγρός. Μα επειδή ίσια ίσια ήτανε τέτοιος, έπρεπε να πεθάνει τώρα, γιατί η τωρινή εποχή του έθνους είναι πιο τραγική, πιο δημιουργική, από τα πενήντα χρόνια που βασίλεψε στους Ρωμιούς επάνω ο Γεώργιος. Ας έρθει τώρα Βασιλιάς ο στρατηλάτης και νικητής Κωνσταντίνος ο Α΄ ή ο ΙΒ΄. Θα είναι πρώτος, αν το ελληνικό βασίλειο χαρακτηριστεί σαν καινούρια περίοδο της ιστορίας του έθνους, και δωδέκατος αν το βασίλειο θεωρηθεί σα συνέχεια της Αυτοκρατορίας».⁸³

Με αυτές τις σκέψεις ο Ίων Δραγούμης απομακρύνθηκε από την Αθήνα και για τα επόμενα δύο χρόνια τοποθετήθηκε σε υπηρεσίες του εξωτερικού.⁸⁴ Ο Βενιζέλος,

⁸¹ Εγγραφή 26 Ιουνίου 1913, Ίων Δραγούμης, *Τα «κρυμμένα» ημερολόγια. Οκτώβριος 1912-Αύγουστος 1913*, Εκδόσεις Πατάκη, Αθήνα 2021, σελ. 238.

⁸² «Οι Τούρκοι είχαν φύγει αφήνοντας τα Γιαννιτσά. Οι δικοί μας ήταν μέσα. Και καιγόταν η πολιτεία. Προχωρήσαμε τότε. Έβρεχε μα ήμαστε χαρούμενοι. Είδα το διάδοχο που κυττάζοντας με τα κυάλια γελούσε από ευχαρίστηση. Τον αγάπησα». Εγγραφή 18 Οκτώβρη 1912, ο.π., σελ. 83.

⁸³ Εγγραφή 6 Μαρτίου 1913, ο.π., σελ. 190.

⁸⁴ Το 1913, μετά από ένα σύντομο πέρασμα από την Κωνσταντινούπολη, διεύθυνε προσωρινά την πρεσβεία της Πετρούπολης. Το 1914 υπηρέτησε στις πρεσβείες της Ρώμης, του Βερολίνου και της

πάντως, δεν είχε διαρρήξει τις σχέσεις του με τον Στέφανο Δραγούμη και του ανέθεσε την γενική διοίκηση της Μακεδονίας από τον Ιούνιο έως τον Σεπτέμβριο του 1913. Μέχρι το 1915 ο Ίων Δραγούμης ανέλαβε ουσιαστικές αποστολές στο εξωτερικό. Το 1914 εργάστηκε με την ιδιότητα του επιτετραμμένου στο Βερολίνο για εξομαλύνει τις διαταραγμένες σχέσεις ανάμεσα σε ομάδες της εκεί ελληνικής κοινότητας και της ελληνικής πρεσβείας. Τελικά ανέπτυξε φιλική σχέση τόσο με τον Γεώργιο Παπανδρέου (1888- 1968) όσο και με εκπροσώπους φοιτητικών ομάδων που ήταν σε σύγκρουση μαζί του, εξομαλύνοντας την κατάσταση.⁸⁵

Το 1915 ο Ίων Δραγούμης παραιτήθηκε από την διπλωματική υπηρεσία και εξελέγη ανεξάρτητος βουλευτής Φλωρίνης-Καστοριάς. Απέτυχε να εκλεγεί στις εκλογές του Μαΐου αλλά εξελέγη στις τοπικές επαναληπτικές εκλογές που διεξήχθησαν τον Αύγουστο.⁸⁶ Ως βουλευτής ο Ίων Δραγούμης ήταν στην αρχή συγκρατημένα αντιβενιζελικός. Την ίδια περίπου στάση κρατούσαν ο πατέρας του και τα υπόλοιπα μέλη της οικογένειας. Η κρισιμότητα της περιόδου του Α΄ Παγκοσμίου Πολέμου είχε κάνει τον Ίωνα Δραγούμη περισσότερο ήπιο σε σχέση με το παρελθόν. Ωστόσο ο Ίων έγινε βουλευτής σε μια από τις πιο περιόδους της νεότερης ελληνικής ιστορίας που δεν άφηνε πολλά περιθώρια στην μετριοπάθεια.

Το ελληνικό πολιτικό σύστημα είχε διαμορφωθεί στην βάση μιας τομής ανάμεσα σε έναν φιλελεύθερο και σε έναν πολυσυλλεκτικό πόλο στον οποίο επικρατούσαν συντηρητικές ιδεολογικές αποχρώσεις. Τον φιλελεύθερο πόλο συγκροτούσε η βενιζελική παράταξη, η οποία ευαγγελιζόταν μεταρρυθμίσεις και προοδευτικούς κοινωνικούς προσανατολισμούς, με τον επικεφαλής της να ρέπει προς την διαρκή αναζήτηση ευκαιριών η οποία προϋπέθετε, πολλές φορές, την παράκαμψη συνταγματικών κανόνων και θεσμικών περιορισμών.⁸⁷ Τον πολυσυλλεκτικό πόλο συγκροτούσαν πυρήνες παλαιοκομματικών σχηματισμών που κατευθύνονταν σε μεγάλο βαθμό από τον βασιλιά Κωνσταντίνο Α΄ και τους συνεργάτες του. Από το

Πετρούπολης. Παραιτήθηκε από την διπλωματική υπηρεσία όταν υπηρετούσε στην Πετρούπολη το 1915.

⁸⁵ Δημοσθένη Κούκουνα, *Ίων Δραγούμης*, Ariston books, Αθήνα 2017, σελ. 33-42

⁸⁶ Ιωάννου Χολέβα και Αθανασίου Κόρμαλη, *Ίων Δραγούμης. Οι ιδέες και οι αγώνες του, το έργο και η δολοφονία του*, Πελασγός, Αθήνα 2013, σελ. 26.

⁸⁷ Σωτήρης Ριζάς, *Βενιζελισμός και Αντιβενιζελισμός στις απαρχές του Εθνικού Διχασμού*, Ψυχογιός, Αθήνα 2019, σελ. 30.

1915 ο Δημήτριος Γούναρης (1867-1922) απέκτησε ένα προβάδισμα ως άτυπος επικεφαλής του δικτύου των συντηρητικών σχηματισμών οι οποίοι δεν ήταν πάντα αρνητικοί στις μεταρρυθμιστικές προτάσεις των φιλελευθέρων⁸⁸. Ωστόσο η χαμηλή τους συνοχή, η έλλειψη ξεκάθαρου ηγέτη και η πολιτική στήριξη που λάμβαναν από μεγαλοκτηματίες και παραδοσιακά ισχυρούς κοινωνικούς παράγοντες τους ανάγκαζε συνήθως να αναδιπλώνονται⁸⁹ στις μεταρρυθμιστικές πρωτοβουλίες των φιλελευθέρων οι οποίοι υποστηρίζονταν κυρίως από τα εμπορικά στρώματα και την αστική τάξη.⁹⁰ Ο Γούναρης, σε αντίθεση με τον Βενιζέλο, πολιτευόταν δεσμευμένος σε κανόνες και τύπους,⁹¹ πράγμα που καθιστά περίπλοκη την κατάταξη των δυο παρατάξεων αναφορικά με την προσήλωσή τους στην δημοκρατία.⁹²

Οι λόγοι της σφοδρής σύγκρουσης των δύο πολιτικών πόλων ήταν η αντιπάθεια που είχε αναπτύχθει ανάμεσα στα πολιτικά πρόσωπα και οι διαφορετικές προσεγγίσεις για τον γεωπολιτικό προσανατολισμό της χώρας. Κάπου ανάμεσα στους δύο αυτούς κύριους λόγους αναδύονταν, σε ορισμένες περιπτώσεις, και οι ιδεολογικές διαφορές.⁹³ Όταν οι περιστάσεις το επέτρεπαν η βενιζελική παράταξη δεν έχανε την

⁸⁸ Ο Γιώργος Μαυρογορδάτος θεωρεί ότι το γεγονός που έκανε οριστική και αμετάκλητη την αποφυγή της ολικής σύγκρουσης του Εθνικού Διχασμού ήταν η ανάδυση στην ηγεσία των αντιβενιζελικών του Γούναρη. Γιώργος Θ. Μαυρογορδάτος, 1915. *Ο Εθνικός Διχασμός*, δωδέκατη εκτύπωση, Εκδόσεις Πατάκη, Αθήνα 2018, σελ. 53. Ο Θανάσης Διαμαντόπουλος καταλήγει επίσης σε αυτό το συμπέρασμα. Θανάσης Διαμαντόπουλος, *Ο Εθνικός Διχασμός και η κορύφωσή του. Η Δίκη των «έξι». Εξιλασμός ή δικαστικός φόνος;*, πέμπτη έκδοση, Εκδόσεις Πατάκη, Αθήνα 2022, σελ. 82.

⁸⁹ Ο.π., σελ. 33.

⁹⁰ Ωστόσο η σύγκρουση στα πλαίσια του Εθνικού Διχασμού δεν ήταν σε καμία περίπτωση διαμάχη μεταξύ της τάξης των αστών και εκείνης των γαιοκτημόνων. Στην Ελλάδα δεν υπήρξε γαιοκτητική τάξη με τα γνωρίσματα των αντίστοιχων της δυτικής Ευρώπης. Γιώργος Δερτιλής, *Κοινωνικός μετασχηματισμός και στρατιωτική επέμβαση 1880-1909*, Εξάντας, Αθήνα 1977, σελ.109.

⁹¹ Σωτήρης Ριζάς, *Βενιζελισμός και Αντιβενιζελισμός στις απαρχές του Εθνικού Διχασμού*, Ψυχογιός Αθήνα 2019, σελ. 30.

⁹² Για την κρίση του συνταγματικού φιλελευθερισμού στο ελληνικό πολιτικό σύστημα κατά την περίοδο 1914-1920 δείτε το, Νικόλαος Τσίρος, *Κράτος, εξουσία, κοινοβουλευτικό σύστημα σε κρίση κατά την περίοδο 1914-1920. Ο Ελευθέριος Βενιζέλος και η λειτουργία του πολιτεύματος*, Εκδόσεις Παπαζήση, Αθήνα 2013.

⁹³ Ο Γιώργος Μαυρογορδάτος θεωρεί ότι το γεγονός που έκανε οριστική και αμετάκλητη την αποφυγή της ολικής σύγκρουσης του Εθνικού Διχασμού ήταν η ανάδυση στην ηγεσία των

ευκαιρία να τονίζει την διαφορά της φιλελεύθερης ιδεολογίας της με τον συντηρητισμό των μοναρχικών.⁹⁴ Ωστόσο αυτό μπορεί να ερμηνευτεί και ως ένα επικοινωνιακό εργαλείο που την βοηθούσε να προσεταιριστεί τις δυτικές δυνάμεις - κυρίως την Γαλλία- παρά μια καθαρά ιδεολογική τοποθέτηση που προέκυπτε έπειτα από αναλυτική επεξεργασία.

Ο Βενιζέλος και ο Κωνσταντίνος ήταν δύο ισχυρές προσωπικότητες που δεν χωρούσαν μαζί στο ίδιο πολιτικό περιβάλλον. Πολύ περισσότερο όταν ο Βενιζέλος, άλλοτε για λόγους αμιγώς ιδεολογικούς και άλλοτε για λόγους πολιτικής στρατηγικής, επιζητούσε την πρόσδεση της Ελλάδος στο στρατόπεδο των δυτικών δυνάμεων και την προσαρμογή της σε ένα κοινωνικοπολιτικό μοντέλο το οποίο θα βρισκόταν κάπου ανάμεσα στο αγγλικό και στην Τρίτη Γαλλική Δημοκρατία⁹⁵ ενώ ο Κωνσταντίνος⁹⁶ προτιμούσε την αφομοίωση ενός κρατικού μοντέλου όχι εντελώς αντίθετου στον φιλελευθερισμό αλλά εγγύτερου προς το συντηρητικό της Γερμανίας.⁹⁷ Στο περιθώριο της σύγκρουσης των δυο μεγάλων παρατάξεων άρχισε να σχηματίζεται μια σοσιαλιστική τάση η οποία αναδύθηκε το 1918. Ανάμεσα σε αυτές τις πολιτικές δυνάμεις ο Ίων Δραγούμης είχε κατά νου να συγκροτήσει σταδιακά έναν εθνικιστικό πολιτικό χώρο, αποσπώντας μετριοπαθή στελέχη από την

αντιβενιζελικών του Γούναρη. Γιώργος Θ. Μαυρογορδάτος, 1915. *Ο Εθνικός Διχασμός*, δωδέκατη εκτύπωση, Εκδόσεις Πατάκη, Αθήνα 2018, σελ. 53.

⁹⁴ «Ο Νικόλαος Πολίτης, υπουργός εξωτερικών της Προσωρινής Κυβερνήσεως, έγραφε στις 12 Απριλίου προς τους εκπροσώπους της στο Παρίσι και το Λονδίνο:

[...] υφίσταται αγεφύρωτο χάσμα ανάμεσα στο φιλελεύθερο σύστημα το οποίο εκπροσωπούμε εμείς και το απολυταρχικό εκείνο της βασιλικής κλίκας». Γεώργιος Β. Λεονταρίτης, *Η Ελλάδα στον Πρώτο Παγκόσμιο Πόλεμο 1917-1918*, μτφ. Βασίλης Οικονομίδης, Μορφωτικό Ίδρυμα Εθνικής Τραπέζης Αθήνα, 2005, σελ. 36-37.

⁹⁵ Ο Βενιζέλος δεν επιθυμούσε την αβασίλευτη δημοκρατία υπό την προϋπόθεση ότι το παλάτι δεν θα είχε παρεμβατικό ρόλο στις κυβερνητικές επιλογές. Αντιθέτως, στελέχη του κόμματός του, κατά την διάρκεια του Εθνικού Διχασμού, προσχώρησαν σε πιο ριζοσπαστικές προτάσεις και υποστήριξαν την λύση της αβασίλευτης δημοκρατίας.

⁹⁶ Για μια ιστορική προσέγγιση των επιλογών του Κωνσταντίνου και των συντηρητικών γραμμένη από φιλομοναρχική σκοπιά δείτε το Εντουάρ Ντριό, *Κωνσταντίνος και Βενιζέλος*, β έκδοση, μτφ. Κώστας Ν. Μπαρμπής, Λογοθέτης Αθήνα 2010.

⁹⁷ Γιώργος Θ. Μαυρογορδάτος, 1915. *Ο Εθνικός Διχασμός*, δωδέκατη εκτύπωση, Εκδόσεις Πατάκη, Αθήνα 2018, σελ.37.

συντηρητική παράταξη και επιχειρώντας ένα άνοιγμα στους σοσιαλιστές.⁹⁸ Όμως αυτή η απόπειρα προχώρησε με αργούς ρυθμούς και σταδιακά, χωρίς να ολοκληρωθεί ποτέ λόγω της δολοφονίας του.

Το 1915 ήταν η χρόνια που οριστικοποιήθηκε ο Εθνικός Διχασμός. Ο Ίων Δραγούμης ήταν ακόμη ένας πρωτοεμφανιζόμενος βουλευτής, χωρίς πρωταγωνιστικό ρόλο στην αντιβενιζελική συντηρητική παράταξη. Ούτως ή άλλως το εμφυλιακό κλίμα της περιόδου του Εθνικού Διχασμού δεν ήταν ευνοϊκό για τον σχηματισμό ενδιάμεσων πολιτικών τάσεων. Ο Ίων Δραγούμης ήρθε αντιμέτωπος με αυτό το εμφυλιακό κλίμα κατά τις πρώτες μέρες της παρουσίας του στην Βουλή. Οι κοινοβουλευτικές διαδικασίες και η πολιτική πρακτική του φάνηκαν απαράδεκτες. Όπως έγραψε στο ημερολόγιό του,

«κατάλαβα ότι στη βουλή δεν είναι ανάγκη να ακουστεί πολύ-πολύ το τι λέει ο αντίπαλος για να τον αντικρούσεις με σωστά επιχειρήματα, ή λογικά, αλλά μόνο να ακούς ξώπετσα τι θέλει να πει και να τον αντικρούεις δυνατά, με δημαγωγία και ψευτιές. Αυτή είναι η λογική της βουλής. Η αλήθεια δεν έχει να κάμει τίποτε μ' αυτά που θα πεις».⁹⁹

Αν υπήρχε κάτι που του προκαλούσε ενδιαφέρον για τα πολιτικά δρώμενα ήταν ο πάγιος αντιβενιζελισμός του και οι διανοητικές του προσεγγίσεις στην ιδεολογία του αντιδιαφωτιστικού πολιτικού Ρομαντισμού. Η κοινοβουλευτική πρακτική με την γραφειοκρατία και τους συμβιβασμούς που συνεπαγόταν προκαλούσε δυσφορία στον ρομαντικό Ίωνα Δραγούμη. Τον Νοέμβριο του 1915 εξομολογήθηκε στο ημερολόγιό του τα παρακάτω.

«Μου είναι τόσο ξένα και η βουλή και οι ρητορικές και οι λόγοι και οι βουλευτές και οι εκλογές και όλα τα άλλα που αποτελούν το πολιτικό παζάρι, ώστε έχω σχεδόν χαμένα τα νερά μου βρισκόμενος μέσα σ' όλα αυτά χωρίς να το πολυθέλω. Επειδή από μικρός έχω δει εκλογές και βουλές- γιατί ο

⁹⁸ «Γενικότερα η σχέση του Δραγούμη με τον αντιβενιζελισμό ήταν μάλλον χαλαρή και, ενδεχομένως, καιροσκοπική. [...] Η σύμπλευσή του με την αντιβενιζελική παράταξη ήταν αναγκαία για τον ίδιο ώστε να εξουδετερωθεί ο Βενιζέλος και να δημιουργηθεί ο πολιτικός χώρος για την επικράτηση των ιδεών του». Σωτήρης Ριζάς, *Βενιζελισμός και Αντιβενιζελισμός στις απαρχές του Εθνικού Διχασμού*, Ψυχογιός, Αθήνα 2019, σελ. 104.

⁹⁹ Εγγραφή Σεπτεμβρίου 1915, Αρχείο Ίωνα Δραγούμη, Ίων Δραγούμης, *Φύλλα Ημερολογίου Ε' (1913-1917)*, Ερμής, Αθήνα 1988, σελ. 112.

πατέρας μου σ' αυτά καταγινόταν- μου φαίνονται πολύ γνώριμα [...] και ανέκαθεν αντιπαθητικά [...]. Όμως εγώ ο ίδιος αλήθεια δεν ταχω ζήσει [...]. Τώρα τα περνώ. Τώρα βλέπω τις καθημερινές απαιτήσεις των επαρχιωτών και την επέμβαση των βουλευτών στα υπουργεία για να τελειώνουν οι δουλειές των ανθρώπων που έπρεπε χωρίς καμιά επέμβαση να γίνονται, και το μεγάλο ζήτημα της θεσηθρίας. Τώρα, όμως, βλέπω και αγγίζω χειροπιαστά και τις πληγές της διοίκησης και της κακοδιοίκησης, τις χωροφυλακίστικες παλιανθρωπιές και τον πόνο του χωριάτη. [...] Κοντά σ' αυτά που μαθαίνω, κάνω και ένα άλλο, δοκιμάζω τον εαυτό μου, [...], για να είμαι πολιτικός και να πάρω, αν μπορώ, την εξουσία στα χέρια μου καμία μέρα, για να το ιδώ και αυτό τι είναι, και για να ιδώ μήπως μπορώ να καταφέρω, καλύτερα και ωραιότερα και ευγενικότερα, αυτό που κάνουν άσκημα και πρόστυχα και κακά οι άλλοι. Μα καμία φορά απελπίζομαι γιατί αισθάνομαι πως δεν είμαι καμωμένος για να πολιτεύομαι, δεν αντέχω αυτά τα παζαρλίκια, δε μ' ενδιαφέρουν καν όσο έπρεπε ώστε να τα καταφέρνω καλά, δεν είμαι ρήτορας, δεν είμαι κόλακας ούτε λαού ούτε βασιλιά, [...] ίσως να μην έχω αρκετή ευστροφία μυαλού και αρκετή μνήμη [...]. Και με κουράζουν όλα αυτά [...] και λαχταρώ να βγω μίαν ώρα αρχήτερα από την κόλαση αυτή που μπήκα».¹⁰⁰

Ο Ίων Δραγούμης μπορεί να μην είχε μεγάλο ενδιαφέρον για την πολιτική πρακτική. Έδειχνε, όμως, ενδιαφέρον για την πολιτική ανάλυση και για τις ιδεολογικές αναζητήσεις. Είχε και μια κρυφή ελπίδα να γίνει μια μέρα πρωθυπουργός, όπως μαρτυρά το παραπάνω απόσπασμα. Έτσι, όντας σε μια διαρκή αμφιθυμία, ακροβατώντας ανάμεσα στις ιδεαλιστικές του στοχεύσεις και τις πρακτικές ανάγκες της πολιτικής καθημερινότητας, πορεύτηκε στον πολιτικό στίβο μέχρι το τέλος της ζωής του.

Κατά την τριετία 1913-1916 ο Ίων Δραγούμης χαμήλωσε τους τόνους των ιδεολογικών του διακηρύξεων. Εξακολούθησε να υιοθετεί την ρομαντική εννοιολόγηση της έννοιας «έθνος» και να αντιπαραθέτει επιλεκτικά στοιχεία της ελληνικής παράδοσης ως ιδεολογικά γνωρίσματα ενός ρομαντικού εθνικισμού απέναντι στην φιλελευθερισμό. Ωστόσο, ως βουλευτής, έδειχνε να προσαρμόζεται

¹⁰⁰ Ο.π., σελ. 115.

στην ανάγκη της πρακτικής διαχείρισης των καθημερινών πολιτικών προβλημάτων μέσα από το θεσμικό πλαίσιο που παρείχε η αστική κοινοβουλευτική δημοκρατία. Κατά την περίοδο 1914-1916 σταμάτησε να γράφει μυθιστορήματα και δοκίμια. Τον Ιανουάριο του 1916, συνεπικουρούμενος από μια ομάδα συνεργατών του, κυκλοφόρησε το πολιτικό περιοδικό *Πολιτική Επιθεώρησης*. Ήταν ένα έντυπο με ήπιες συντηρητικές ιδεολογικές αποχρώσεις μέχρι τον Νοέμβριο του 1916.¹⁰¹ Στην *Πολιτική Επιθεώρηση* φιλοξενήθηκε το άρθρο του Ίωνος Δραγούμη που έφερε τον τίτλο «Προγραμματικοί Πολιτικοί Στοχασμοί».¹⁰² Πρόκειται για ένα κείμενο στο οποίο ο Δραγούμης, ως βουλευτής, παρουσίασε τους κεντρικούς άξονες του πολιτικού του προγράμματος. Οι «Προγραμματικοί Πολιτικοί Στοχασμοί» καταδεικνύουν την ιδεολογική και την υφολογική προσαρμογή του Ίωνος Δραγούμη, εκείνη την περίοδο, στην αποδοχή κάποιων βασικών δημοκρατικών αρχών του αστικού κοινοβουλευτισμού, μολονότι το ιδεολογικό του υπόβαθρο παρέμενε συντηρητικό.¹⁰³

Η στάση του Ίωνος Δραγούμη απέναντι στον Βενιζέλο ήταν πιο αιχμηρή από εκείνη του μετριοπαθούς Ζαΐμη αλλά και πιο συγκρατημένη από εκείνη του

¹⁰¹ Είναι ενδεικτικό της διάθεσης του Ίωνα Δραγούμη να χαμηλώσει τους παλαιότερους ρομαντικούς ιδεολογικούς τόνους από την στιγμή που εξελέγη βουλευτής ότι ακόμη και η αρνητική στάση του προς το φαινόμενο της μετανάστευσης δεν απέτρεψε την δημοσίευση στις σελίδες του πρώτου τεύχους της *Πολιτικής Επιθεωρήσεως* του άρθρου «Το ζήτημα της μεταναστεύσεως», που υπέγραψε ο Κ. Σπυρίδης. Ο Σπυρίδης περιέγραψε την μετανάστευση με θετικό πρόσημο, με έντονα φιλελεύθερη επιχειρηματολογία και παραπομπές στους κλασικούς φιλελεύθερους θεωρητικούς του Διαφωτισμού, ως θετικό κοινωνικό και οικονομικό φαινόμενο. *Πολιτική Επιθεώρησης*, έτος Α', αριθ. 1 Αθήνα 2 Ιανουαρίου 1916, σελ. 30-37.

¹⁰² *Πολιτική Επιθεώρησης*, έτος Α, αριθμός 27, Αθήναι 2 Ιουλίου 1916, σελ 924-936.

¹⁰³ Δεν είναι εύκολο να ειπωθεί με σιγουριά αν οι δημοκρατικές παραδοχές του Ίωνος Δραγούμη που περιλαμβάνονται σε αυτό το κείμενο ήταν αποτέλεσμα μιας συνειδητής ιδεολογικής μετατόπισης από τις παλαιότερες θέσεις του ή αν προβλήθηκαν επειδή του φάνηκαν χρήσιμες ως πολιτικά εργαλεία, προκειμένου να θωρακίσει τον πολιτικό του χώρο και να ανασχέσει την έκταση των δυνατοτήτων παρέμβασης που έδινε στον Βενιζέλο η ευρεία αποδοχή του ως χαρισματικού ηγέτη. Ο Δραγούμης υποστήριξε στους «Προγραμματικούς Πολιτικούς Στοχασμούς» την δυνατότητα παρεμβάσεων του Στέμματος στην άσκηση της πολιτικής. Ταυτόχρονα, έδωσε και δημοκρατικά διαπιστευτήρια. Ί. Δραγούμης, «Προγραμματικοί Πολιτικοί Στοχασμοί», *Πολιτική Επιθεώρησης*, έτος Α', αριθ. 27, Αθήναι 2 Ιουλίου 1916, σελ. 935-936.

Δημήτριου Γούναρη (1867-1922). Στην αρθρογραφία της *Πολιτικής Επιθεώρησης* η φρασεολογία των πολιτικών τοποθετήσεων ήταν προσεκτική. Ακόμη και η γλώσσα των άρθρων που φιλοξενήθηκαν στις στήλες της *Πολιτικής Επιθεώρησης* προσαρμόστηκε σε μια καθαρευουσιάνικη εκδοχή που απέπνεε επισημότητα. Η ρομαντική γλαφυρότητα και ο συναισθηματισμός που χαρακτήριζαν τον γραπτό λόγο του Δραγούμη όταν χρησιμοποιούσε την δημοτική γλώσσα είχαν προσωρινά εγκαταλειφθεί. Η γραμμή που πρόκρινε ο Ίων Δραγούμης στην εξωτερική πολιτική μέσα από το περιοδικό ήταν αυτή της ουδετερότητας μέχρι να επέλθει ρητή συμφωνία με την Αντάντ, που θα διασφάλιζε στην Ελλάδα απτά εδαφικά κέρδη.¹⁰⁴ Η γραμμή που επικρατούσε στο πολιτικό στρατόπεδο των υπόλοιπων μοναρχικών ήταν μετατοπισμένη προς την μονιμοποίηση μιας ουδετερότητας που προσανατολιζόταν προς το συμφέρον της Γερμανίας. Η θέση του Ίωνος Δραγούμη και των συνεργατών του για την στάση που έπρεπε να τηρήσει η χώρα κατά την διάρκεια του Α΄ παγκοσμίου Πολέμου ήταν διαφορετική τόσο από εκείνη των βενιζελικών όσο και από αυτή των στενά προσηλωμένων στο παλάτι.

¹⁰⁴ «Δεν μανθάνομεν διά πρώτην φοράν από την συνέντευξιν που έδωσεν εις τον «Ελεύθερον Τύπον» ο κ. Πολίτης τέως γενικός διευθυντής του υπουργείου των εξωτερικών, ότι η κυβέρνησις Καλογεροπούλου έκαμε προτάσεις εις την Συνεννόησιν διά την ελληνικήν επέμβασιν εις το πλευρόν της. Ο κ. Πολίτης βεβαιώνει ότι αι προτάσεις αυταί ήσαν ειλικρινέσταται, και δεν είχαμεν δι αυτό την παραμικράν αμφιβολίαν, διότι γνωρίζομεν τας σκέψεις του υπουργού των εξωτερικών κ. Α. Καραπάνου, που δεν επρότεινεν τον πόλεμον με συμαχίαν προς τα Δυτικάς Δυνάμεις μόνον ως αποτέλεσμα ανάγκης, αλλά και από πεποίθησιν ότι εσύμφερε εις την Ελλάδα να συμμαχήση με τας Δυνάμεις αυτάς κατά τον πόλεμον». Στήλη «Εξωτερική Επιθεώρησις», περιοδικό *Πολιτική Επιθεώρησις*, έτος Α, αριθμός 45, Αθήναι 5 Νοεμβρίου 1916, σελ 1494.

2.Α.4) Εθνικός Διχασμός, εξορία και δολοφονία του Ίωνος Δραγούμη

Από τις αρχές του 1916 οι εξελίξεις στο βαλκανικό θέατρο του Α΄ Παγκοσμίου Πολέμου έφεραν τις ελληνικές κυβερνήσεις προ τετελεσμένων γεγονότων. Τον Ιούνιο του 1916 οι πιέσεις των δυνάμεων της Αντάντ μετατράπηκαν σε ευθείες παρεμβάσεις στα εσωτερικά της Ελλάδας. Βασιζόμενες στην πρόφαση ότι το παλάτι παρενέβαινε στην πολιτική με τρόπους που δημιουργούσαν ζητήματα συνταγματικής τάξης η Αγγλία, η Γαλλία και η Ρωσία επικαλέστηκαν τα δικαιώματα της επέμβασης στα εσωτερικά της ελληνικής πολιτικής ζωής που διατηρούσαν ως «Προστάτιδες Δυνάμεις» από την ίδρυση του ελληνικού κράτους. Ο Κωνσταντίνος και οι φιλικές προς αυτόν κυβερνήσεις βρέθηκαν σε δύσκολη θέση. Ωστόσο είχαν την στήριξη ενός μεγάλου μέρους της ελληνικής κοινωνίας.¹⁰⁵

Την ίδια περίοδο ο Βενιζέλος με τους υποστηρικτές του ζητούσαν διαρκώς την έξοδο της Ελλάδας στον πόλεμο στο πλευρό της Αντάντ. Αυτή η διαφωνία με το παλάτι είχε αναγκάσει τον Βενιζέλο να τεθεί στο πολιτικό περιθώριο από τον Δεκέμβριο του 1915. Οι υποστηρικτές του ένιωθαν αδικημένοι από τις μεθοδεύσεις του παλατιού. Έτσι, το Κόμμα των Φιλελευθέρων χαιρέτισε την επέμβαση των δυνάμεων της Αντάντ στα εσωτερικά της Ελλάδας. Αυτό έδωσε την ευκαιρία στους αντιπάλους του να υποστηρίξουν ότι λειτουργούσε ως δούρειος ίππος των δυτικών δυνάμεων στην χώρα και πως ο Βενιζέλος ήταν πράκτορας.¹⁰⁶

¹⁰⁵ «Υπήρξε λοιπόν αναμφισβήτητη η λαϊκή λατρεία και αφοσίωση στον Κωνσταντίνο. Ο «Κωνσταντινισμός» ως χαρισματικό κίνημα αποτελούσε τη μαχητικότερη και μαζικότερη όψη του Αντιβενιζελισμού μέχρι το 1922». Γιώργος Θ. Μαυρογορδάτος, 1915. *Ο Εθνικός Διχασμός*, δωδέκατη εκτύπωση, Εκδόσεις Πατάκη, Αθήνα 2018, σελ.180.

¹⁰⁶ Σύμφωνα με τον Αλέξανδρο Κοτζιά (1926-1992) η στάση των βενιζελικών στις επεμβάσεις των δυνάμεων της Αντάντ στα εσωτερικά της χώρας ήταν παραδομένη στο τοξικό πάθος της εποχής. Αλέξανδρος Κοτζιάς, «Η Ελλάδα στις συμπληγάδες των υπερδυνάμεων της εποχής», στο *Ε Ιστορικά* (Ελευθεροτυπία), ΒΑΣ ΚΑΡΔΑΣΗΣ. –ΑΡΤ. ΨΑΡΟΜΗΛΙΓΚΟΣ. (επμλ),, *Εθνικός Διχασμός. Ο Κωνσταντίνος, ο Βενιζέλος και το Ανάθεμα*, Αθήνα 2009, σελ. 51-70. Την ίδια γνώμη έχει και ο Γιώργος Μαυρογορδάτος που θεωρεί προσωπικό λάθος του Βενιζέλου την μη αποστασιοποίηση και την ταύτιση του Κόμματος των Φιλελευθέρων με την ωμή επέμβαση των δυνάμεων της Αντάντ στα εσωτερικά της Ελλάδος. Γιώργος Θ., Μαυρογορδάτος, 1915. *Ο Εθνικός Διχασμός*, δωδέκατη εκτύπωση, Εκδόσεις Πατάκη, Αθήνα 2018, σελ. 84.

Η κατάσταση εκτραχύνθηκε από τον Αύγουστο του 1916 κι έπειτα. Οι διαδηλώσεις και οι αντιδιαδηλώσεις ήταν συνεχείς. Οι μοναρχικοί ενισχύθηκαν από την οργάνωση των Επιστράτων.¹⁰⁷ Οι σύνδεσμοι των Επιστράτων ενεπλάκησαν σε συμπλοκές με οπαδούς του Βενιζέλου και έγιναν η ομάδα κρούσης των μοναρχικών πολιτικών δυνάμεων. Η γενίκευση των επεισοδίων τον Αύγουστο του 1916 έκανε την Αντάντ να απαιτήσει την ματαίωση των εκλογών που θα πραγματοποιούνταν τον Σεπτέμβριο του 1916 και την διάλυση των Επιστράτων.

Ο Βενιζέλος εγκατέστησε τον Σεπτέμβριο επαναστατική κυβέρνηση στην Θεσσαλονίκη. Στην Ελλάδα υπήρχαν πια δύο κράτη με τους Γάλλους να παίζουν συχνά ρόλο μεσολαβητή ανάμεσα στις δύο ελληνικές κυβερνήσεις. Στο πλευρό του Κωνσταντίνου στάθηκε η πλειοψηφία των κατοίκων της Παλαιάς Ελλάδας και οι μειονότητες των περιοχών που είχαν ενσωματωθεί στο ελληνικό κράτος πρόσφατα. Αντίθετα, τον Βενιζέλο στήριξε η πλειοψηφία των κατοίκων των πρόσφατα απελευθερωμένων περιοχών και οι ελληνικές κοινότητες των παροικιών.¹⁰⁸ Το μέλλον του Κωνσταντίνου άρχισε να φαντάζει δυσοίωνα. Ωστόσο οι δυσκολίες στο πεδίο των μαχών, οι διαφωνίες ανάμεσα στους Άγγλους και τους Γάλλους για το μέλλον της Ελλάδας και ο φόβος των Άγγλων ότι μαζί με τον Κωνσταντίνο μπορεί να δεχόταν πλήγμα και ο θεσμός της μοναρχίας συνολικά, έδωσαν χρόνο στην παράταξη του Κωνσταντίνου να πραγματοποιήσει ορισμένους πολιτικούς ελιγμούς.¹⁰⁹

¹⁰⁷ Οι Επίστρατοι ήταν στρατιώτες που είχαν αποστρατευτεί μετά από την γενική επιστράτευση που είχε επιβάλει ο Βενιζέλος το φθινόπωρο του 1915. Οι Επίστρατοι είχαν περίπου 200.000 μέλη και συγκρότησαν την πρώτη μαζική οργάνωση στην Ελλάδα. Επικεφαλής σύνδεσμος των Επιστράτων ήταν ο Πανελλήνιος Σύνδεσμος Εφέδρων. Οι Επίστρατοι έθεταν ως κύριο αίτημα την άρνηση των στρατιωτών να συμμετάσχουν σε έναν ιμπεριαλιστικό πόλεμο και, συνεπώς, την αντίθεση στην πολιτική του Βενιζέλου. Κατά τα άλλα, οι ιδεολογικές τους αναφορές ήταν προσανατολισμένες προς τον αντιδιαφωτιστικό ρομαντικό εθνικισμό ενώ λάτρευαν τον βασιλιά Κωνσταντίνο ως συμπολεμιστή τους στα πεδία μαχών των Βαλκανικών Πολέμων. Γιώργος Θ., Μαυρογορδάτος, *Εθνικός Διχασμός και Μαζική οργάνωση. 1. Οι Επίστρατοι του 1916*, Αλεξάνδρεια, Αθήνα 1996 και Γιώργος Θ., Μαυρογορδάτος, *1915. Ο Εθνικός Διχασμός*, δωδέκατη εκτύπωση, Εκδόσεις Πατάκη, Αθήνα 2018, σελ. 85.

¹⁰⁸ Γιώργος Θ., Μαυρογορδάτος, *1915. Ο Εθνικός Διχασμός*, δωδέκατη εκτύπωση, Εκδόσεις Πατάκη Αθήνα 2018, σελ. 93.

¹⁰⁹ Για το πόσο ψηλά στην ατζέντα των δυτικών Συμμάχων είχε αναχθεί το ζήτημα του ελληνικού Εθνικού Διχασμού, για το πώς συνδεόταν ο Εθνικός Διχασμός με τις στρατιωτικές εξελίξεις του Α΄

Τον Νοέμβριο του 1916, έπειτα από διπλωματική ασυνεννοησία του Κωνσταντίνου με τον Γάλλο βουλευτή Μπεναζέ, ο ναύαρχος Φουρνέ (1856 1940) αξίωσε την παράδοση του οπλισμού που διέθετε ο ελληνικός στρατός της κυβέρνησης των Αθηνών. Τα συμβούλια του Στέμματος που πραγματοποιήθηκαν στις 7 και στις 15 Νοεμβρίου κατέληξαν στην απόρριψη του γαλλικού αιτήματος. Ως απάντηση της Αντάντ, στις 18 Νοεμβρίου, αγήματα Γάλλων, Άγγλων και Ιταλών επιχείρησαν να καταλάβουν σημεία των Αθηνών. Σώματα του ελληνικού στρατού υποστηριζόμενα από σχηματισμούς Επιστράτων τα αντιμετώπισαν. Το τέλος της μάχης βρήκε τους στρατιώτες της Αντάντ ηττημένα. Μετά την ελληνική νίκη έλαβε χώρα μια έκρηξη μίσους κατά των υποστηρικτών του Βενιζέλου στην Αθήνα και σε άλλες περιοχές που βρίσκονταν υπό τον έλεγχο του κράτους των Αθηνών. Ξέσπασαν ταραχές και οι Επίστρατοι επιδόθηκαν σε βιαιοπραγίες κατά πολιτικών τους αντιπάλων. Τα γεγονότα αυτά ονομάστηκαν «Νοεμβριανά».¹¹⁰

Σύμφωνα με την Ελισάβετ Παπαχρήστου μετά τα «Νοεμβριανά» και το ανάθημα εναντίον του Βενιζέλου που πραγματοποίησε επισήμως η Ελληνική Εκκλησία, στις 12 Δεκεμβρίου 1916, ο Εθνικός Διχασμός προσέλαβε νέα σφοδρότητα. Ο αντίκτυπος των βιαιοτήτων, οι χειρισμοί των δυνάμεων της Αντάντ και η πολιτική διαχείριση της κατάστασης από τις δύο παρατάξεις είχαν ως αποτέλεσμα η ουδετερότητα μέρους της αντιβενιζελικής παράταξης υποχωρήσει. Πρώην μετριοπαθείς αντιβενιζελικοί ενώθηκαν με τις ακραίες φωνές και συντάχθηκε ένα μεγάλο μέρος του πολιτικού κόσμου της χώρας με την στάση εχθρότητας προς την Αντάντ. Παράλληλα, ο ναυτικός αποκλεισμός που είχε επιβληθεί από τις 25 Νοεμβρίου 1916 συσπείρωσε τον ελληνικό λαό γύρω από τον βασιλιά Κωνσταντίνο και απελευθέρωσε μια «φρενίτιδα μίσους» προς τον Βενιζέλο.¹¹¹

Ο Ίων Δραγούμης ήταν μια από τις ψύχραιμες αντιβενιζελικές φωνές μέχρι τον Νοέμβριο του 1916. Ωστόσο, μετά τα «Νοεμβριανά», ανέβασε τους τόνους. Η

Παγκοσμίου Πολέμου στο βαλκανικό μέτωπο και για τις διαφορετικές προσεγγίσεις ανάμεσα σε Άγγλους και Γάλλους σχετικά με την τύχη του Κωνσταντίνου δείτε το Γεώργιος Β. Λεονταρίτης, *Η Ελλάδα στον Πρώτο Παγκόσμιο Πόλεμο 1917-1918*, μτφ. Βασίλης Οικονομίδης, Μορφωτικό Ίδρυμα Εθνικής Τραπέζης, Αθήνα 2005, σελ. 30-52.

¹¹⁰ Για τα «Νοεμβριανά» δείτε το Γιάννης Μουρέλος, *Τα «Νοεμβριανά» του 1916. Από το Αρχείο της Μικτής Επιτροπής Αποζημιώσεως των Θυμάτων*, Εκδόσεις Πατάκη, Αθήνα 2007.

¹¹¹ Ελισάβετ Παπαχρήστου, *Ο αντιβενιζελισμός [1917-1920]*, Εκδόσεις Ασίνη, Αθήνα 2024, σελ. 28.

αρθρογραφία της *Πολιτικής Επιθεώρησης* απέκτησε σφοδρά αντιβενιζελικό περιεχόμενο ενώ, για πρώτη φορά, το περιοδικό έδειξε έναν φιλογερμανικό προσανατολισμό και ιδεολογικά γνωρίσματα που θα μπορούσαν να χαρακτηριστούν ως προδρομικά του φασισμού. Θα εξεταστεί αναλυτικά στο τρίτο κεφάλαιο της διατριβής το ιδεολογικό περιεχόμενο αυτής της μεταβολής. Προς το παρόν εκείνο που έχει σημασία να συγκρατηθεί είναι ότι η αλλαγή γραμμής στην αρθρογραφία του περιοδικού αποτέλεσε την αφετηρία μιας σειράς γεγονότων που σφράγισαν την συνέχεια της ζωής του Ίωνα Δραγούμη.

Η εμφύλια σύγκρουση ολοκληρώθηκε τον Ιούνιο του 1917 όταν η Αντάντ επέβαλε την αποχώρηση του Κωνσταντίνου από την χώρα και την θριαμβευτική επιστροφή του Βενιζέλου. Στις 13 Ιουνίου 1917 σχηματίστηκε η τρίτη κυβέρνηση του Βενιζέλου στην Αθήνα η οποία εφάρμοσε στρατιωτικό νόμο για τα επόμενα τρία χρόνια.¹¹² Στις 29 Ιουνίου ο Βενιζέλος, προχωρώντας σε μια συνταγματική ακροβασία, αναβίωσε την Βουλή που είχε συγκροτηθεί τον Μάιο του 1915 προκειμένου να δώσει μια κοινοβουλευτική νομιμοποίηση στην κυβέρνησή του.¹¹³ Η επιθετική αρθρογραφία του 1917 στοίχισε ακριβά στην οικογένεια Δραγούμη. Ο Ίων Δραγούμης συγκαταλέχθηκε με καθυστέρηση στην λίστα με τους αντιβενιζελικούς πολιτικούς και στρατιωτικούς που θα εξορίζονταν στην Κορσική. Ο Στέφανος Δραγούμης μπήκε στην λίστα των πολιτικών που θα αντιμετώπιζαν αστυνομικούς περιορισμούς και δικάστηκε για την υπόθεση της παράδοσης του οχυρού Ρούπελ στους Γερμανούς με άλλα μέλη της κυβέρνησης του Στέφανου Σκουλούδη (1838- 1928). Ο αδερφός του Ίωνος, Φίλιππος Δραγούμης (1890- 1980), απολύθηκε από το διπλωματικό σώμα και εξορίστηκε σε Κρήτη, Θήρα και Αμοργό. Ο άλλος του αδερφός, ο Αλέξανδρος Δραγούμης (1891-1977), αποτάχθηκε από αξιωματικός του ελληνικού στρατού και εξορίστηκε στην Κρήτη. Ο στενός συνεργάτης του Ίωνος Δραγούμη, Αθανάσιος Σουλιώτης- Νικολαΐδης, εξορίστηκε και αυτός στην Κρήτη.

Ο Ίων Δραγούμης έζησε εξόριστος στην Κορσική από τις 17 Ιουνίου 1917 μέχρι τις 29 Απριλίου 1919. Έπειτα εκτοπίστηκε στην Σκόπελο ως τις 6 Νοεμβρίου του

¹¹² Ο στρατιωτικός νόμος επιβλήθηκε από τον Βενιζέλο στις 2 Αυγούστου 1917, αρχικά τμηματικά και στην συνέχεια επεκτάθηκε σε όλη την Ελλάδα. Διατηρήθηκε σχεδόν για όλη την τριετία 1917-1920. Ο.π., σελ. 70-71.

¹¹³ Αυτή η παράδοση επαναφορά ήταν η αφορμή για να χαρακτηριστεί σατιρικά το συγκεκριμένο κοινοβουλευτικό σώμα ως «Βουλή των Λαζάρων».

1917¹¹⁴, όταν και απελευθερώθηκε για να επιστρέψει στην Αθήνα. Από τον Ιούνιο του 1917 μέχρι τον Σεπτέμβριο του 1918 χάνονται ίχνη του. Όντας νέος εξόριστος είναι πιθανό να φοβήθηκε την Γαλλική Αστυνομία και να κατέστρεψε ένα τετράδιο με ημερολογιακές σημειώσεις εκείνης της περιόδου.¹¹⁵ Το σίγουρο είναι ότι για το συγκεκριμένο διάστημα δεν υπάρχουν ημερολογιακές σημειώσεις του. Το 1917 ο Δραγούμης έγραψε και το τελευταίο του αυτοβιογραφικό μυθιστόρημα, το *Σταμάτημα*.¹¹⁶ Το *Σταμάτημα* έχει πολύ λιγότερο πολιτικό ενδιαφέρον από τα προηγούμενα μυθιστορήματα.

Το 1918 ήταν η χρονιά της σημαντικής ιδεολογικής μεταβολής του Ίωνος Δραγούμη. Την ίδια χρονιά έγραψε την *Ελληνική Τραγωδία*, ένα κείμενο που δεν έχει εκδοθεί μέχρι σήμερα. Ωστόσο τα σημαντικά στοιχεία εκείνης της περιόδου προέρχονται από τις ημερολογιακές του αναγραφές. Ο Δραγούμης, όντας συναισθηματικά φορτισμένος λόγω της εξορίας, βίωσε την Οκτωβριανή Επανάσταση με έντονο τρόπο μέσα από τις στήλες των ξενόγλωσσων εφημερίδων. Η επικράτηση του κομμουνιστικού κινήματος στην Ρωσία και το ξέσπασμα σοσιαλιστικών κινημάτων σε άλλες χώρες της Ευρώπης του κίνησε το ενδιαφέρον. Η παλιά αντίθεσή στον σοσιαλισμό είχε παρέλθει οριστικά. Από το φθινόπωρο του 1918 και μέχρι το τέλος της ζωής του ο σοσιαλισμός και ο αναρχισμός κέντριζαν το ενδιαφέρον του.

¹¹⁴ Για την εξορία του Δραγούμη και άλλων αντιβενιζελικών στην Σκόπελο δείτε το Ελένη Κ. Σπηλιώτη, *Εθνικός Διχασμός. Φιλοβασιλικοί εξόριστοι στη Σκόπελο*, Νίκας, Αθήνα 2023.

¹¹⁵ Ή, εναλλακτικά, να το κατέστρεψε η Ειρήνη Πεσματζόγλου. Η Ειρήνη Πεσματζόγλου ήταν σύζυγος του, συνεξόριστου με τον Δραγούμη, πολιτικού Γεώργιου Πεσματζόγλου (1890-1984). Ο Πεσματζόγλου και ο Μεταξάς δραπέτευσαν από την εξορία και κατέφυγαν στην Ιταλία όταν ενημερώθηκαν ότι θα καταδικάζονταν εις θάνατον για την συμμετοχή τους στην οργάνωση των Επιστράτων κατά τις μέρες των «Νοεμβριανών». Στο διάστημα που έμεινε μόνη η Πεσματζόγλου είχε αναπτύξει ένα ερωτικό φλερτ με τον Δραγούμη. Η εξορία της Πεσματζόγλου ολοκληρώθηκε νωρίτερα από εκείνη του Δραγούμη. Όταν η Πεσματζόγλου έφευγε από την Κορσική ο Δραγούμης της έδωσε σημειώσεις και κείμενα που είχε γράψει στην εξορία για να τα μεταφέρει στους συγγενείς του στην Αθήνα. Ενδεχομένως να είχε γράψει κάτι για το φλερτ τους στις σημειώσεις του τετραδίου που κάλυπτε την περίοδο από τον Ιούνιο του 1917 μέχρι τον Σεπτέμβριο του 1918 και να το κατέστρεψε η Πεσματζόγλου κατά την επιστροφή της. Η πιθανή αυτή εκδοχή αναφέρεται από τον Νώντα Τσίγκα στο Ίων Δραγούμης, *Τα «κρυμμένα» ημερολόγια. Οκτώβριος 1912-Αύγουστος 1913*, Εκδόσεις Πατάκη, Αθήνα 2021, σελ. 29.

¹¹⁶ Άπαντα Ίωνος Δραγούμη, *Σταμάτημα*, Νέα Θέσις, Αθήνα 1992. (Α' έκδοση, Αθήνα 1927).

Προσπαθούσε να βρει τρόπο ώστε να μπολιάσει τις σοσιαλιστικές ιδέες με τον ρομαντικό εθνικισμό και αμφιταλαντευόταν αν θα έπρεπε να συμμαχήσει με τους σοσιαλιστές. Τελικά ακολούθησε μια μέση οδό.

Πριν ακόμη επιστρέψει από την εξορία ο Ίων Δραγούμης καθοδηγούσε τον αδερφό του Φίλιππο προκειμένου να σχεδιαστεί μια σύγκλιση όλων των αντιπολιτευτικών δυνάμεων κατά του Κόμματος των Φιλελευθέρων. Ο Βενιζέλος κυβερνούσε με ένα ιδιότυπο νομικό καθεστώς. Προκειμένου να ελέγξει ένα εχθρικό περιβάλλον, όπως ήταν η Αθήνα του 1917, επέβαλε λογοκρισία των εντύπων. Επιπλέον, λόγω της κατάστασης εκτάκτου ανάγκης, όταν επανήλθε το 1917 στην Αθήνα, νομιμοποίησε τάγματα ασφαλείας που στην πραγματικότητα εκτελούσαν χρέη πολιτοφυλακής της κυβέρνησης των Φιλελευθέρων.¹¹⁷ Ο Βενιζέλος χαλάρωσε την ισχύ του στρατιωτικού νόμου την άνοιξη του 1920 και άρχισε να χορηγεί σταδιακά αμνηστίες σε αντιβενιζελικούς πολιτικούς κρατούμενους.

Οι αντιβενιζελικοί υιοθέτησαν μια δημοκρατική ατζέντα και απαίτησαν την επάνοδο στην ομαλότητα, την κατάργηση της λογοκρισίας και την διεξαγωγή ελεύθερων εκλογών. Στα 1917 όσοι αντιβενιζελικοί πολιτικοί και δημοσιογράφοι παρέμεναν ενεργοί στην πολιτική ζωή εμφανίστηκαν συναινετικοί, κάνοντας λόγο για «συμφιλίωση του έθνους».¹¹⁸ Άτυπος αρχηγός των αντιβενιζελικών αναδείχθηκε ο Νικόλαος Στράτος (1872- 1922).¹¹⁹ Ο Στράτος στήριξε την εξωτερική πολιτική της μικρασιατικής εκστρατείας αλλά δεν αναγνώρισε την νομιμότητα της κυβέρνησης του Βενιζέλου. Σε γενικές γραμμές αυτή ήταν η στάση των περισσότερων πολιτικών της αντιβενιζελικής παράταξης.

Ο Ίων Δραγούμης, μετά την επιστροφή του από την εξορία, αναδείχθηκε σε πρωταγωνιστή της κινητοποίησης για την οικοδόμηση πολιτικής συμμαχίας όλων των αντιβενιζελικών δυνάμεων. Αρνήθηκε να παραστεί στις εργασίες της Βουλής υποστηρίζοντας ότι η συγκεκριμένη κοινοβουλευτική σύνθεση ήταν προϊόν καταπάτησης του Συντάγματος και απαίτησε την επάνοδο στην κανονικότητα.¹²⁰ Το

¹¹⁷ Δημοσθένη Κούκουνα, *Ίων Δραγούμης*, Ariston books, Αθήνα 2017, σελ. 76.

¹¹⁸ Ελισάβετ Παπαχρήστου, *Ο αντιβενιζελισμός [1917-1920]*, Εκδόσεις Ασίνη, Αθήνα 2024, σελ. 54.

¹¹⁹ Ο.π., σελ. 127.

¹²⁰ Ενδεικτικά:

Ίων Δραγούμης, «Τι λέγει ο κ. Δραγούμης» (Συνέντευξη) στην εφημερίδα Πολιτεία, 25 Νοεμβρίου 1919, στο Άπαντα Ίωνος Δραγούμη, *Αρθρογραφία 1903-1920*, Εκδόσεις Έκτωρ, Αθήνα 2021, σελ. 259.

ίδιο επιχείρημα είχε χρησιμοποιήσει ο Ίων Δραγούμης το 1919 όταν, εξόριστος ακόμη, είχε στείλει στους πρωθυπουργούς της Αγγλίας, της Γαλλίας, της Ιταλίας και στον πρόεδρο των Ηνωμένων Πολιτειών δύο υπομνήματα σχετικά με την Συνδιάσκεψη της Ειρήνης. Στα υπομνήματα ο Δραγούμης παρουσίασε τα γεγονότα της περιόδου του Εθνικού Διχασμού από την σκοπιά των αντιβενιζελικών, καυτηρίασε την στάση της Αγγλίας και της Γαλλίας κατά της Ελλάδας και πρόκρινε τις αξιώσεις που θα έπρεπε να εγείρει η ελληνική κυβέρνηση.¹²¹ Η κριτική του Ίωνος Δραγούμη προς την αγγλογαλλική παρέμβαση στα εσωτερικά της Ελλάδας βασίστηκε στο επιχείρημα ότι καταπατήθηκε η εθνική ανεξαρτησία και αντικαταστάθηκε το νόμιμο πολίτευμα της χώρας με την εγκαθίδρυση δικτατορίας από τον Βενιζέλο. Ένα από τα κεντρικά του αιτήματα ήταν η επιστροφή στην δημοκρατική κανονικότητα και η διενέργεια ελεύθερων εκλογών.¹²²

Παράλληλα με την αποδοχή των βασικών όρων της αντιπροσωπευτικής δημοκρατίας, ο Ίων Δραγούμης, κατά τα τελευταία χρόνια της ζωής του, προώθησε συγκρατημένα την πρακτική υλοποίηση ορισμένων από τις ριζοσπαστικές ιδεολογικές αρχές που είχε επεξεργαστεί από το 1918 και έπειτα. Διατηρώντας προσωπική επαφή με σοσιαλιστές διανοητές, λόγω της δράσης του στο δημοτικιστικό κίνημα, άνοιξε δημόσιο δίαυλο επικοινωνίας μαζί τους. Προχώρησε, μάλιστα, στην συγγραφή άρθρων προκειμένου να παρουσιάσει μια δική του εθνοκεντρική προσέγγιση στον σοσιαλισμό. Η ιδέα της συνεργασίας με τους σοσιαλιστές σε κοινό μέτωπο κατά των Φιλελευθέρων ήταν διαδεδομένη στο πολιτικό στρατόπεδο των μοναρχικών. Ωστόσο η σχέση του Ίωνος Δραγούμη μαζί τους δεν ήταν τόσο τυπική. Ο Δραγούμης είχε προσωπικές επαφές με Έλληνες σοσιαλιστές, διάβαζε τους

Ίων Δραγούμης, «Η συγκρότηση της αντιπολιτεύσεως», εφημερίδα *Βαλκανικός Ταχυδρόμος*, 24 Δεκεμβρίου 1919, στο ο.π., σελ. 271-272.

Ίων Δραγούμης, «Αντιπολίτευσις και λαός», εφημερίδα *Πολιτεία*, 20 Φεβρουαρίου 1920, στο ο.π., σελ. 274-278.

¹²¹ Ίων Δραγούμης, «Υπόμνημα προς το εν Παρισίοις Συνέδριον της Ειρήνης», στο ο.π., σελ. 364-383 και Ίων Δραγούμης, «Υπόμνημα επί του ελληνικού ζητήματος προς την εν Παρισίοις Συνδιάσκεψιν της Ειρήνης», στο ο.π., σελ. 384-398.

¹²² «Να δοθεί εις την Ελλάδα, απαλλασσομένην τέλος της ξένης κατοχής, το δυνατόν της διενέργειας ελευθέρων εκλογών, όπως επιτραπεί εις τον λαόν να εκφράση την κυρίαρχον αυτού θέλησιν». Ιωαν. Ηρ. Μάλλωση, *Ο Ίων Δραγούμης εξόριστος (Κορσική-Σκόπελος)*, Πελασγός, Αθήνα 1992, σελ. 44.

σοσιαλιστές διανοητές, λάμβανε υπόψη τι υποστήριζαν και ανέλυε τον σοσιαλισμό με τους όρους της ιδεολογίας του αντιδιαφωτιστικού πολιτικού Ρομαντισμού.

Ο Ίων Δραγούμης, ως ένας από τους δεκαέξι ηγέτες του συνασπισμού της Ηνωμένης Αντιπολιτεύσεως, αναβάθμισε αισθητά τον ρόλο του στο ελληνικό πολιτικό γίγνεσθαι. Η πολιτική κινητικότητα που ανέπτυξε μετά το τέλος της εξορίας του, το γήρας πρωτοκλασάτων παλαιοκομματικών πολιτικών και τα υπομνήματα που έστειλε για την Συνδιάσκεψη της Ειρήνης όσο ήταν εξόριστος, τον ανέδειξαν σε έναν από τους πρωταγωνιστές της κερματισμένης παράταξης των αντιβενιζελικών. Τον Μάιο του 1919 ο αδερφός του Φίλιππος Δραγούμης σημείωνε ότι «όλοι έχουν την προσοχή και τις ελπίδες των στραμμένες»¹²³ στον Ίωνα. Σύμφωνα με τον Φίλιππο Δραγούμη εξόριστος βασιλιάς Κωνσταντίνος με τους συνεργάτες του έβλεπαν πλέον τον Ίωνα σαν να ήταν ο «ενδεδειγμένος ν' αναλάβει την αρχή. Εδημοσίεψαν γαλλικά όλα τα άρθρα της «Πολιτικής Επιθεώρησης» (εσωτερικής και εσωτερικής πολιτικής) από τον Οκτ. 1916 έως τον Ιούνιο 1917. Αναδημοσίεψαν και το υπόμνημά του».¹²⁴

Τον Οκτώβριο του 1919 ο Φίλιππος Δραγούμης σημείωσε ότι «ο Δημητρακόπουλος είναι άχρηστος πια από την αρρώστια του· ο Γούναρης λείπει, ο Στράτος όχι μόνο ακίνδυνος [...]. Μένει μόνο ο Ίων όπου έχουν συγκεντρώσει όλοι την προσοχή τους».¹²⁵ Σύντομα, όμως, ο Φίλιππος Δραγούμης και ορισμένοι συναγωνιστές του Ίωνος, όντας απογοητευμένοι από την αδυναμία της Ηνωμένης Αντιπολίτευσης να ξεπεράσει τις παλαιοκομματικές πρακτικές, πρότειναν την απομάκρυνση του πολιτικού τους δικτύου από την Ηνωμένη Αντιπολίτευση και την επιλογή της αυτόνομης πολιτικής δράσης.¹²⁶

¹²³ Εγγραφή 15ης του Μάη 1919, Φιλίππου Στεφ. Δραγούμη, *Ημερολόγιο. Διχασμός 1916-1919*, Εκδόσεις Δωδώνη, Αθήνα-Γιάννινα 1995, σελ. 388.

¹²⁴ Εγγραφή 28^{ης} του Ιούλη 1919, ο.π., σελ. 447.

¹²⁵ Εγγραφή 12^{ης} του Οκτώβρη 1919, ο.π., σελ., 488.

¹²⁶ Την τριετία 1917-1920 υπήρχαν οι παρακάτω αντιβενιζελικές πρατάξεις. Το Κόμμα των Εθνικοφρόνων υπό την ηγεσία του Δημήτριου Γούναρη. Το Εθνικόν Συντηρητικόν Κόμμα, υπό την ηγεσία του Νικόλαου Στράτου. Το Νεοελληνικόν Κόμμα με αρχηγό τον Δημήτριο Ράλλη (1844-1921). Το Προοδευτικόν Κόμμα με αρχηγό τον Νικόλαο Δημητρακόπουλο (1864-1921). Οι ανεξάρτητοι βουλευτές της Ομάδας των Μακεδόνων στην οποία άνηκε ο Δραγούμης και οι περισσότεροι συνεργάτες του. Η Ηνωμένη Αντιπολίτευσις ήταν ένας συνασπισμός όλων των παραπάνω παρατάξεων (το Προοδευτικόν Κόμμα συμμετείχε αλλά απείχε ο αρχηγός το Ν. Δημητρακόπουλος) με απομεινάρια του Νεωτεριστικού Κόμματος που ήταν ενεργά μετά τον θάνατο του αρχηγού του

Ο Ίων κράτησε μια διφορούμενη στάση. Μολονότι δεν θεώρησε ποτέ τον εαυτό του αληθινά μέλος της συγκεκριμένης πολιτικής παράταξης, σχεδίαζε να χρησιμοποιήσει την δυναμική της για να προωθήσει τους σχεδιασμούς του πολιτικού πυρήνα στον οποίο ηγούνταν.¹²⁷ Αυτή η τακτική τον βοήθησε να μεγαλώσει το πολιτικό του κεφάλαιο μετά την επιστροφή από την εξορία. Όμως, ταυτόχρονα, τον έφερε στο επίκεντρο μιας ετερόκλητης μαζικής παράταξης, η οποία ακόμα και μετά το 1917 συνέχισε να περιλαμβάνει παρακρατικές δομές, εξίσου επιθετικές με τις βενιζελικές,¹²⁸ στις οποίες ο Ίων Δραγούμης, όπως θα δούμε και στο τελευταίο μέρος

Γεώργιου Ν. Α. Θεοτόκη (1844-1916), καθώς και εναπομείναντα στελέχη του Εθνικού Κόμματος που παρέμεναν ενεργά μετά τον θάνατο του Κυριακούλη Π. Μαυρομιχάλη (1850-1916).

¹²⁷ «Πρώτα να χτυπήσω την βενιζελική φάρα, ακουμπώντας απάνω στον εαυτό μου και βοηθούμενος από τους άλλους αντιβενιζελικούς ή βοηθώντας τους, και έπειτα να χτυπήσω και τους αντιβενιζελικούς όσοι είναι υπεύθυνοι και αυτοί (παλιά κόμματα) για την πολιτική αχρειότητα που βασιλεύει στην Ελλάδα. Δεν μπορεί κανείς να τα κάνει όλα μαζί. Πρώτα το ένα και ύστερα το άλλο. Φτάνει ναχω δύναμη». Εγγραφή Απρίλης 1917, Αρχείο Ίωνα Δραγούμη Ίων Δραγούμης, *Φύλλα Ημερολογίου Ε' (1913-1917)*, Ερμής, Αθήνα 2006, σελ. 168.

¹²⁸ Από τις αρχές του 1919 υπήρξαν συζητήσεις στους μοναρχικούς κύκλους των Αθηνών προκειμένου να εξεταστεί το ενδεχόμενο μιας πραξικοπηματικής ανατροπής του Βενιζέλου. Η συγκεκριμένη ιδέα συζητήθηκε και από πολιτευτές πρώτης γραμμής. Ο πυρήνας του περιβάλλοντος Δραγούμη ήταν διχασμένος. Ο Χρήστος Χριστουλάκης, που μάλλον ήταν ο συντάκτης ορισμένων νεορομαντικών πρωτοφασιστικών άρθρων υπογεγραμμένων στην *Πολιτική Επιθεώρησης* με το ψευδώνυμο «Χ», ήταν θετικός προς τον σχηματισμό μυστικών ομάδων που θα έκαναν πραξικόπημα εναντίον του Βενιζέλου. Το ίδιο και η Μαρίκα Κοτοπούλη. Μάλιστα, ο Χριστουλάκης είχε επαφές με το δίκτυο των συνωμοτών του πρώην στρατιωτικού και μετέπειτα πολιτικού Θεόδωρου Λιμπρίτη (1846-1928). Ο Λιμπρίτης συγκρότησε το πιο εκτενές από τα μοναρχικά δίκτυα με σκοπό την πραξικοπηματική ανατροπή του Βενιζέλου. Ωστόσο ο πληθωρικός χαρακτήρας του Λιμπρίτη τράβηξε γρήγορα την προσοχή των αρχών και το φθινόπωρο του 1919 ήταν κοινό μυστικό ότι γρήγορα θα ακολουθούσαν συλλήψεις. Όπως και έγινε. Από την άλλη ο Φίλιππος Δραγούμης και ο Αθανάσιος Σουλιώτης-Νικολαΐδης απέρριπταν την επαναστατική οδό. Θεωρούσαν ότι είχε μηδαμινές πιθανότητες επιτυχίας και πως ακόμη κι αν πετύχαινε οι Αγγλογάλλοι θα επενέβαιναν για να την καταπνίξουν. Ο Ίων μόλις επέστρεψε από την εξορία ενημερώθηκε από τον Χριστουλάκη για την ύπαρξη του δικτύου Λιμπρίτη. Ο Φίλιππος Δραγούμης διευκρίνισε στον Ίωνα ότι το δίκτυο του Λιμπρίτη αντιμετωπιζόταν μάλλον ως επικίνδυνο ανέκδοτο από το οποίο έπρεπε να κρατήσει αποστάσεις. Το πιο πιθανό είναι να άκουσε ο Ίων την συμβουλή του αδερφού του. Πάντως το 1920 ο Φίλιππος Δραγούμης θεωρούσε ότι ο Ίων επηρεαζόταν περισσότερο από τους πιο επιθετικούς συνεργάτες του παρά από τον ίδιο και τον Σουλιώτη. Δείτε ενδεικτικά τις παρακάτω εγγραφές στο Φιλίππου Στεφ. Δραγούμη, *Ημερολόγιο*.

της διατριβής, δεν είχε κανέναν έλεγχο. Έτσι, στις 30 Ιουλίου του 1920, πραγματοποιήθηκε απόπειρα δολοφονίας του Βενιζέλου από μοναρχικούς στρατιωτικούς, η οποία ακύρωνε την πολιτική επιχειρηματολογία του Δραγούμη και της Ηνωμένης Αντιπολίτευσης για επιστροφή στην πολιτική ομαλότητα.

Στην Αθήνα κυκλοφόρησε η είδηση ότι ο Βενιζέλος ήταν νεκρός. Το άκουσμα της είδησης πυροδότησε το ξέσπασμα τρομερών επεισοδίων, των λεγόμενων «Ιουλιανών». Βενιζελικές ομάδες επιτέθηκαν σε γραφεία εφημερίδων όπως η *Καθημερινή* και ο *Ριζοσπάστης*. Κατέστρεψαν τυπογραφεία, οικίες πολιτικών και το θέατρο της συμβίας του Ίωνος Δραγούμη, Μαρίας Κοτοπούλη (1887-1954). Η κυβέρνηση φοβήθηκε ότι οι μοναρχικοί, μετά την απόπειρα δολοφονίας του Βενιζέλου, θα επιχειρούσαν να ανατρέψουν με πραξικόπημα την κυβέρνηση. Διατάχθηκε η σύλληψη των ηγετών της αντιπολίτευσης. Ο Ίων Δραγούμης αποφάσισε να μεταβεί στα γραφεία της *Πολιτικής Επιθεωρήσεως* προκειμένου να γράψει ένα άρθρο καταδίκης της απόπειρας δολοφονίας του Βενιζέλου.¹²⁹ Συνελήφθη και εκτελέστηκε από βενιζελικό τάγμα ασφαλείας, το μεσημέρι της 31^{ης} Ιουλίου του 1920. Ήταν ο μοναδικός από τους ηγέτες της αντιπολίτευσης που δολοφονήθηκε. Και μάλιστα εν ψυχρώ, άνευ δίκης.

Διχασμός 1916-1919, Εκδόσεις Δωδώνη, Αθήνα-Γιάννινα 1995, Εγγραφή 27^{ης} του Γενάρη 1919, σελ 303, Εγγραφή 4^{ης} του Φλεβάρη 1919, σελ 311, Εγγραφή 9^η του Φλεβάρη 1919, σελ. 317, Εγγραφή 27^{ης} του Φλεβάρη 1919, σελ. 334, Εγγραφή 22^{ης} του Μάρτη 1919, σελ. 352, Εγγραφή 16^{ης} του Απρίλη 1919, σελ. 368, Εγγραφή 25^{ης} του Απρίλη 1919, σελ. 371, Εγγραφή 30^{ης} του Μάη 1919, σελ. 399, Εγγραφή 31^{ης} του Ιούλη 1919, σελ.452.

Καθώς και τις παρακάτω εγγραφές στο Φιλίππου Στεφ. Δραγούμη, *Ημερολόγιο 1919-1920 (...φαίνεται πως εκτύπησαν τον Ίωνα)*, Εκδόσεις Δωδώνη, Αθήνα 2010. Εγγραφή Πέμπτης 7ης Νοεμβρίου 1919, σελ. 13-14, Εγγραφή 24^{ης} Μαρτίου Μεγάλη Τρίτη, σελ. 118-119, Εγγραφή 21^{ης} Απριλίου Τρίτη, σελ.140-141.

¹²⁹ Δημοσθένη Κούκουνα, *Ίων Δραγούμης*, Ariston books, Αθήνα 2017, σελ.71.

2.B) Ο Ίων Δραγούμης ως διανοητής της ιδεολογίας του αντιδιαφωτιστικού πολιτικού Ρομαντισμού

2.B.1) Ο ρομαντικός εθνικισμός του Ίωνος Δραγούμη

Νεανικές αμφιταλαντεύσεις

Κατά την διάρκεια της εφηβείας του ο Ίων Δραγούμης δεν έδειχνε φιλικός προς τον εθνικισμό. Μέχρι την άνοιξη του 1900 εξέφραζε μια στάση ζωής που ήταν συνηθισμένη στους εύπορους γόνους των αστικών κύκλων της Belle Époque. Αυτή η στάση ζωής δεν συνδεόταν με κάποιο συγκεκριμένο πολιτικό προσανατολισμό. Τουναντίον αντιμετώπιζε την πολιτική με σχετική αδιαφορία στα πλαίσια μιας γενικότερης ανίας που πυροδοτούσε τάσεις παραίτησης από τις ανάγκες της καθημερινότητας. Ωστόσο η συγκεκριμένη στάση ζωής αντανakλούσε και έναν ατομικιστικό, οικουμενιστικό διανοητικό προσανατολισμό, παρότι αυτός δεν αποτυπωνόταν σε κάποια συγκροτημένη ιδεολογική πρόταση. Έτσι, ο νεαρός Ίων Δραγούμης άρχισε να συγκροτεί έναν διανοητικό προσανατολισμό ατομικιστικό, με διεθνιστικό περιεχόμενο. Από την άλλη, στο οικογενειακό περιβάλλον του Δραγούμη ήταν διάχυτο ένα πατριωτικό κλίμα. Ο Παρασκευάς Ματάλας σημειώνει ότι ο Ίων Δραγούμης «ανατράφηκε σε μια πολιτική οικογένεια, όπου η εθνική ιδέα ήταν πάνω απ' όλα».¹³⁰ Και καταλήγει στο συμπέρασμα «ότι έχουμε εδώ μια πρώτη διατύπωση ενός αντιθετικού πόλου»¹³¹ ανάμεσα στον οικουμενιστικό ανθρωπισμό από την μια και στην ελληνική εθνικότητα από την άλλη, «που σε όλα τα επόμενα χρόνια θα βασανίζει τον Δραγούμη διαρκώς, βλέποντάς το σαν μια δική του εσωτερική διχοστασία, σαν ένα δίλημμα στο οποίο θα δίνει διαφορετικές κάθε φορά απαντήσεις».¹³²

Οι πιο ενδιαφέρουσες από τις πολλές έρευνες που αφορούν τον Ίωνα Δραγούμη αναφέρουν ότι κατά την περίοδο της εφηβείας και της πρώιμης νιότης του ήταν αδιάφορος ή ακόμη και αρνητικός προς την εθνικιστική ιδεολογία. Καμία εξ αυτών, ωστόσο, δεν σημειώνει ότι αυτός ο «αντιεθνικισμός» άρχισε να αναδύεται μετά την

¹³⁰ Παρασκευάς Ματάλας, *Κοσμοπολίτες Εθνικιστές. Ο Μωρίς Μπαρρές και οι ανά τον κόσμο "μαθητές" του*, Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης, Ηράκλειο 2021, σελ. 247.

¹³¹ Ο.π., σελ. 248.

¹³² Ο.π.

εισαγωγή του πανεπιστήμιου. Δεν έχω ακόμη ανιχνεύσει κάποιο στοιχείο που να συνδέει την φοιτητική ζωή του Δραγούμη με την νεανική αντιεθνικιστική του τάση. Ίσως, όμως, η εμφάνιση του παροδικού νεανικού του αντιεθνικισμού κατά την περίοδο που ήταν φοιτητής, όπως φαίνεται από τις ημερολογιακές του αναγραφές, να μην έγινε τυχαία. Μέχρι το 1894 ο Ίων Δραγούμης είχε γράψει δυο δοκίμια. Τα «Η Μεγαρίς εν τω Παρόντι» και «Η γλώσσα μας». Στα συγκεκριμένα κείμενα δεν υπάρχει καμία αντιεθνικιστική τάση και αντανακλούν την μορφωτική φροντίδα ενός μεγαλοαστικού περιβάλλοντος της εποχής, με τον τυπικό κλασικιστικό πατριωτισμό που την συνόδευε. Ο έφηβος Ίων Δραγούμης διαπνεόταν από το τυπικό πατριωτικό φρόνημα που είχε καλλιεργήσει η οικογένειά του.

Στο «Η Μεγαρίς εν τω Παρόντι» ανιχνεύονται εθνοκεντρικά στερεότυπα που ήταν διάχυτα στο οικογενειακό περιβάλλον του Δραγούμη και στους αστικούς κύκλους της εποχής. Όπως, για παράδειγμα, η αδιαπραγμάτευτη πίστη στα προνόμια των αρχαίων Ελλήνων σε ήθη και εξωτερική ομορφιά.¹³³ Το «Η γλώσσα μας» αποτελεί μια γλωσσολογική ανάλυση που ξεκινά με την διευκρινιστική παραδοχή εκ μέρους του Δραγούμη της συνέχειας του ελληνικού έθνους από την αρχαιότητα ως τα νεότερα χρόνια, όπως αυτή γινόταν αποδεκτή από την επίσημη ελληνική ιστοριογραφία.¹³⁴ Στο ίδιο κείμενο, μάλιστα, ο Ίων Δραγούμης παρέθεσε μια πρώιμη εκδοχή της δεύτερης «θεμελιώδους αρχής» της ιδεολογίας του αντιδιαφωτιστικού πολιτικού Ρομαντισμού, καθώς παρουσίασε τους λογοτέχνες ως ήρωες-οδηγούς των κοινωνιών. Ως, τρόπον τινά, προσωπικότητες ανώτερες από τον μέσο όρο των ανθρώπων.¹³⁵

Η νεανική αντιεθνικιστική τάση του νεαρού Ίωνος Δραγούμη δεν υπάρχει στα χρόνια πριν το 1895. Ανιχνεύεται σε κείμενα και ημερολογιακές εγγραφές από το 1895 κι έπειτα. Όταν ήταν ήδη πρωτοετής φοιτητής. Αυτή η αντιεθνικιστική τάση

¹³³ Στο πρώτο κεφάλαιο του κειμένου *Η Μεγαρίς εν τω παρόντι* ο Ίων Δραγούμης αναφέρει ότι οι παλαιοελλαδίτες κάτοικοι της Μεγαρίδος ήταν κληρονόμοι των ελληνικών παραδόσεων και της αρχαίας ελληνικής ομορφιάς ενώ οι Αρβανίτες κάτοικοι των γύρω περιοχών όχι. Αναλύει, επίσης, λαογραφικά και πολιτιστικά στοιχεία που οι κάτοικοι της νεότερης Μεγαρίδας είχαν διατηρήσει ανά τους αιώνες και τους παρομοιάζει με τους αρχαίους Δωριείς. Ίων Δραγούμης, «Η Μεγαρίς εν τω παρόντι», Αρχείο Ίωνα Δραγούμη, *Ίων Δραγούμης, Φύλλα Ημερολογίου Α' (1895-1902)*, Ερμής, Αθήνα 1988, σελ. 196-197.

¹³⁴ Ίων Δραγούμης, «Η γλώσσα μας», Αρχείο Ίωνα Δραγούμη, *Ίων Δραγούμης, Φύλλα Ημερολογίου Α' (1895-1902)*, Ερμής, Αθήνα 1988, σελ. 214.

¹³⁵ Ο.π., σελ. 224,225,226, 231.

συνοδεύτηκε από την συνολική υιοθέτηση εκ μέρους του Ίωνος Δραγούμη της προαναφερθείσας οικουμενιστικής, ατομικιστικής στάσης ζωής του fin de siècle που κατέληγε στην ανία. Συγκεκριμένα, στην αναγραφή της 10^{ης} Σεπτεμβρίου του 1895, άρχισε να γράφει ότι αισθανόταν δυστυχής.¹³⁶ Η ανία¹³⁷ και η μελαγχολία¹³⁸ που αισθανόταν κλιμακώθηκαν μέχρι το 1899.¹³⁹ Παράλληλα, εξέφρασε αντιεθνικιστικές απόψεις. Στην ημερολογιακή αναγραφή της 30ης Νοεμβρίου 1898 στηλίτευσε την γερμανική προτεραιότητα στο ισχυρό εθνικό κράτος.¹⁴⁰ Ενώ στην αναγραφή της 12^{ης} Ιουνίου 1899, με αφορμή τον γερμανικό εθνικισμό, ανέφερε ότι αυτός διεπόταν από μια οικουμενική αντίληψη των πραγμάτων στην οποία η εθνικότητα περνούσε σε δεύτερη μοίρα σε σχέση με την αξία του ανθρώπου ως ατομικότητας.¹⁴¹ Επίσης, φαίνεται ότι το 1899 ήταν μια περίοδος στην οποία εστίαζε στον ορθολογισμό.¹⁴² Τον Μάρτιο του 1900 έγραψε στο ημερολόγιό του, «είμαι άνθρωπος περισσότερο από υιός, αδελφός, ανεψιός, Έλλην, Αθηναίος [...]».¹⁴³

Οι πρώτες εθνικιστικές προσεγγίσεις

Την τελευταία χρονιά του 19^{ου} αιώνα τίποτε δεν έδειχνε να προμηνύει ότι ο Ίων Δραγούμης θα γινόταν ο κατεξοχήν εκφραστής του εθνικιστικού αντιδιαφωτιστικού

¹³⁶ «[...] με λείπει η αληθινή ευτυχία, η αιώνια, η μεγαλητέρα. [...] Ναι με λείπει, με λείπει και είμαι δυστυχής». Εγγραφή 10 Σεπτεμβρίου 1895, ο.π. σελ. 23.

¹³⁷ «Βαρύνομαι. Θέλω πολλά πράγματα και δεν μπορώ να τ' αποκτήσω [...]. Οι περιτριγυρίζοντες είναι καλοί και άγιοι, όμως συχνά τους βαρύνομαι. Ήθελα να είμαι μόνος». Εγγραφή Φεβρουαρίου 10 1899, ο.π., σελ. 35.

¹³⁸ «Κάτι είναι μέσα μου που λυπάται ως τον θάνατο, μα που δεν κλαίει». Εγγραφή Νοεμβρίου 15 1899, ο.π., σελ. 44.

¹³⁹ «Θέλω η ζωή μου να είναι ωραία. Μα δεν ξέρω τι θα πη ωραία». Εγγραφή Νοεμβρίου 18 (ή μάλλον 19 γιατί είναι 1 το πρωί) 1899, ο.π.

¹⁴⁰ Εγγραφή 30 Νοεμβρίου 1898, ο.π., σελ 31-32.

¹⁴¹ «Την υπερηφάνεια την έχουν ως Γερμανοί και όχι ως άνθρωποι. Ούτε θεωρούν τους εαυτούς των ανθρώπους, αλλά Γερμανούς.

Εγώ θεωρώ τον εαυτό μου -και ας λέγη ό,τι θέλη οποιοσδήποτε- και έχω μια ιδιότητα μεταξύ των άλλων: είμαι και έλλην όπως είμαι έξυπνος ή κουτός ή ιδιότροπος ή υγιής [...]. Για τον Πρώσσο όμως το να είναι Γερμανός δεν είναι απλώς ιδιότης του. Ολόκληρος είναι Γερμανός. Ε, λοιπόν, πως μπορεί να είναι άνθρωπος;». Εγγραφή 12^{ης} Ιουνίου 1899, ο.π., σελ. 37.

¹⁴² Εγγραφή Μαρτίου 24 1899, ο.π., σελ. 36.

¹⁴³ Εγγραφή Μαρτίου 17 1900, ο.π., σελ. 71.

πολιτικού Ρομαντισμού στην ελληνική διανόηση και στην πολιτική σκηνή της πρώτης δεκαετίας του 20^{ου} αιώνα. Το γεγονός που ώθησε περισσότερο από οποιαδήποτε άλλη επιρροή τον Δραγούμη προς τον νεορομαντικό αντιδιαφωτιστικό ιδεολογικό προσανατολισμό ήταν η γνωριμία του με τον Μωρίς Μπαρρές, την άνοιξη του 1900.¹⁴⁴ Ο Ματάλας σημειώνει τα παρακάτω για την σημασία που είχε η γνωριμία με τον Μπαρρές για την ιδεολογική μεταστροφή του Δραγούμη στον εθνικισμό.

«Η συνάντηση με τον Μπαρρές υπήρξε λοιπόν καθοριστική για τον Δραγούμη. Δεν σημαίνει όμως αυτόματα και τον προσηλυτισμό του στον εθνικισμό. Οι συζητήσεις τους στην Αθήνα δεν φαίνεται να αφορούν τέτοια ζητήματα. Οι καταχωρήσεις του ημερολογίου έχουν να κάνουν περισσότερο με τον ίδιο τον Μπαρρές παρά με τις πολιτικές του ιδέες. Άλλωστε, όπως είδαμε, ο ίδιος ο Δραγούμης θα προσδιορίσει την έναρξη της «εθνικιστικής περιόδου» του δύο χρόνια αργότερα, στα 1902. Τότε είναι που ο Μπαρρές του έστειλε, μέσω της Mabel Dunlop, το βιβλίο του για τον εθνικισμό που μόλις είχε κυκλοφορήσει».¹⁴⁵

Το βιβλίο του Μπαρρές ήταν το *Scenes Et Doctrines Du Nationalisme*. Ο Ματάλας δίνει έναν χρήσιμο προσανατολισμό όσον αφορά την περιοδολόγηση των ιδεολογικών διαδρομών του Δραγούμη αλλά εκτιμώ ότι χρειάζονται επιπλέον επισημάνσεις για να έχουμε μια πιο καθαρή εικόνα. Ο ίδιος ο Δραγούμης αναφέρθηκε στο έτος 1902 ως αφετηρία της εθνικιστικής του περιόδου. Όμως, όπως ο Ματάλας επισημαίνει, είναι μεθοδολογικά πιο ασφαλές να ερευνούμε αν όντως ισχύουν αυτά που οι διανοητές αναφέρουν για τις ζωές τους. Τίποτε δεν αποκλείει να έχουν παραβλέψει, να έχουν λησμονήσει ή ακόμη και μπερδέψει κάτι που αφορά τους ίδιους. Η ολοκληρωμένη μεταστροφή του Δραγούμη στον αντιδιαφωτιστικό πολιτικό

¹⁴⁴ Ο Μπαρρές έγινε στο τέλος του 19^{ου} και τις αρχές του 20^{ου} αιώνα ο κύριος θεωρητικός του εθνικισμού στην Ευρώπη και όχι μόνο. Ήταν εκείνος που μύησε στην εθνικιστική ιδεολογία πολλούς διανοητές ανά τον κόσμο. Όπως γράφει ο Ματάλας, στις άλλες χώρες ο Μπαρρές «αποκτά “μαθητές” ενώ ο ίδιος είναι ο «Δάσκαλος», εκείνος που έχει τη δυνατότητα να συλλέγει και να επεξεργάζεται τις εμπειρίες και να παρουσιάζει ένα παγκόσμιας εμβέλειας πρότυπο». Παρασκευάς Ματάλας, *Κοσμοπολίτες Εθνικιστές. Ο Μωρίς Μπαρρές και οι ανά τον κόσμο “μαθητές” του*, Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης, Ηράκλειο 2021, σελ. 27.

¹⁴⁵ Ο.π., σελ. 256.

Ρομαντισμό μπορεί πράγματι να συντελέστηκε αρκετά αργότερα. Ωστόσο υπάρχουν ημερολογιακές σημειώσεις, που ο Ματάλας μάλλον δεν έχει λάβει υπόψη του, οι οποίες δείχνουν ότι η ζύμωση του Δραγούμη με τις εθνικιστικές ιδέες ξεκίνησε σχεδόν αμέσως μετά την γνωριμία με τον Μπαρρές.

Συγκεκριμένα την 7^η Ιουνίου του 1900 ο Δραγούμης έδειξε να ενδιαφέρεται, για πρώτη φορά, να μελετήσει σοβαρά την εξωτερική ελληνική πολιτική.¹⁴⁶ Την 3^η Σεπτεμβρίου προβληματίστηκε με ένα απόσπασμα από το έργο *Η Γαλλική Επανάσταση* του Καρλάιλ και δοκίμασε να του ασκήσει κριτική επικαλούμενος την κοινωνιολογική θεωρία του Σπένσερ.¹⁴⁷ Μπορεί να διαφώνησε με τον Καρλάιλ αλλά ο λόγος του άρχισε να έχει εθνοκεντρικά γνωρίσματα. Ενώ και από τον Σπένσερ δανείστηκε το μοναδικό «ρομαντικό» στοιχείο της θεωρίας του, δηλαδή την οργανιστική αντίληψη για την υπόσταση και την σύνθεση των κοινωνιών. Η εμφάνιση στον λόγο του Δραγούμη των μεγάλων συλλογικοτήτων, όπως το έθνος και η κοινωνία, άρχισε να δημιουργεί έκτοτε ένα όλο και μεγαλύτερο αντίβαρο στον προγενέστερο ατομικισμό του.

Το πρώτο κείμενο εθνικιστικών αντηχήσεων του Ίωνος Δραγούμη δεν γράφτηκε το 1902 ή αργότερα. Ήταν η ημερολογιακή αναγραφή της 10^{ης} Οκτωβρίου του 1900. Σε αυτήν ο Δραγούμης, εκφράζοντας την ιδεολογία του ιδεαλιστικού ρομαντικού εθνικισμού, άρχισε να αναζητά τρόπους ώστε να ενώσει το ελληνικό έθνος προς την αναζήτηση ενός βαθύτερου ιστορικού σκοπού.

«Προς τούτο χρειάζεται το κεντρί που πρέπει να υπαινίξη, να κεντρίση τους Έλληνες (τους επάνω), να τους δείξει ότι υπάρχει μέσα τους κρυμμένη αυτή η τάσις προς το υψηλότερο, αυτή η τάσις προς το βγάλσιμο του ζουμιού της υπάρξεώς των ως ελληνικής [...] που κοιμώνται. Αι δυνάμεις μας μένουν νεκραί γιατί δεν έχουν συναίσθησιν εαυτών και δεν συμπηγνύονται εις τρόπον ώστε να εκρηχθούν. [...] Τότε θα βράσουν και απ' το βράσιμο θα βγει η συνισταμένη τους και αυτή θα είνε η τάσις η γενική προς το ενιαίον ιδεώδες, του μεγαλείου του γένους.

¹⁴⁶ «Θα μελετήσω κοινωνιολογία, ό,τι σχετίζεται με το διεθνές δίκαιον και τα εξωτερικά ζητήματα της Ελλάδος». Εγγραφή Ιουνίου 7 1900, Αρχείο Ίωνα Δραγούμη, *Ίων Δραγούμης, Φύλλα Ημερολογίου Α' (1895-1902)*, Ερμής, Αθήνα 1988, σελ 78.

¹⁴⁷ Εγγραφή Σεπτεμβρίου 3 1900, ο.π., σελ.83-84.

Το βιβλίο αυτό θα χρησίμευε εν μέρει ως το ζητούμενο κεντρί, χωρίς να φαίνεται πως είναι.

Ένα βιβλίο που να ενώσει όλων την προσοχή των Ελλήνων, όλων, που διαβάζουν, και όταν το διαβάζουν, τουλάχιστον αυτήν τη στιγμή του διαβάσματος [...] να αισθάνονται πως απευθύνεται εις αυτούς, πως είναι Έλληνες, να αισθάνονται δηλαδή σαν ένα αίσθημα, *μία τάσι*».¹⁴⁸

Είναι σαφές ότι εκείνη την μέρα ο Δραγούμης είχε αποφασίσει πως χρειαζόταν ένας Έλληνας Μπαρρές. Δεν θα αργούσε να αναλάβει ο ίδιος αυτό τον ρόλο.

Λίγους μήνες αργότερα ο Δραγούμης εκτιμούσε ότι ο ατομικισμός έπρεπε να περάσει στο περιθώριο και ότι σημαντικότερο συναίσθημα ήταν ο εγωισμός που θα υπηρετούσε το κοινό καλό.

«Για να είναι κανείς τέλειος άνθρωπος πρέπει να βρίσκει ευχαρίστηση και στις θυσίες του αλτρουισμού, όπως βρίσκει ευχαρίστηση στον εγωισμό. Δηλαδή πρέπει ανάμεσα στις ευχαριστίσεις του να είναι και η θυσία του καλού του για το καλό των άλλων. Αν δεν καταλαβαίνει κι αυτήν την ευχαρίστησι, και δεν τη ζητεί είναι μικρός άνθρωπος και ανάξιος. Και ο αλτρουισμός είναι εγωισμός πιο πολύπλοκος, πιο δύσκολος και μόνον η πολύ μεγάλας ψυχαίς μπορούν να αισθανθούν την ηδονή που δίνει, η ψυχαίς η ανεπτυγμέναις».¹⁴⁹

Ασφαλώς οι θυσίες που προϋπέθετε ο αλτρουισμός τον οποίο επικαλέστηκε ο Δραγούμης προορίζονταν να γίνουν υπέρ της συλλογικότητας του έθνους. Την 7^η Ιουλίου του 1901 ο Δραγούμης έγραψε ότι αισθανόταν «σαν τους λαούς που δεν απέκτησαν ακόμη την εθνική τους ζωή όσο τη θέλουν γεμάτη και αληθινή».¹⁵⁰ Ενώ το φθινόπωρο του ίδιου έτους θεώρησε ότι το μεγαλείο των αρχαίων Ελλήνων ήταν για τους νεότερους Έλληνες «δύναμις κοινωνική μεγάλη».¹⁵¹ Και συνέχισε, εκφράζοντας μια τυπική θέση της μεταγενέστερης σκέψης του, υποστηρίζοντας ότι οι νεότεροι Έλληνες δεν θα έπρεπε να μιμηθούν τους αρχαίους. «Εκείνοι να μας εμπνέουν για να κάνουμε μεγάλα, αλλά μόνο να μας εμπνέουν. Πρέπει να μην έχουμε

¹⁴⁸ Εγγραφή Οκτωβρίου 10 1900, ο.π., σελ. 89.

¹⁴⁹ Εγγραφή Ιουνίου 7 1901, ο.π., σελ. 129-130.

¹⁵⁰ Εγγραφή Ιουλίου 7 1901, ο.π., σελ. 137.

¹⁵¹ Εγγραφή Οκτωβρίου 25 1901, ο.π., σελ. 148.

την επιθυμία όταν τους συλλογίζομαστε, να κάνουμε τα ίδια μ' εκείνους, αλλά να κάνουμε μεγάλα».¹⁵²

Θα μπορούσε κανείς να υποθέσει ότι η παραπάνω προσέγγιση εντάσσεται στην εκσυγχρονιστική πολιτική παράδοση μιας οικογένειας που συνεργάστηκε με τον Χαρίλαο Τρικούπη. Όμως τα πράγματα είχαν πάρει άλλη τροπή. Τον Δεκέμβριο του 1901 ο Ίων Δραγούμης έγραψε υπό μορφή ημερολογιακής σημείωσης ένα μικρό δοκίμιο στο οποίο ο εθνικισμός του συνοδεύτηκε από την ρομαντική αντιδυτική και αντινεωτερική κριτική. Ο νεότερος ελληνισμός είχε περιέλθει σε παρακμή και μέρος της ευθύνης για αυτό είχε ο εκμοντερνισμός του στα δυτικά πρότυπα.

«Η [...] κατάπτωσης του ελληνικού πολιτισμού φαίνεται πως τελειώνει στα 1453 αλλ' όμως διαρκεί ως τον 19^ο αιώνα. [...]

Είχε κοιμηθή, είχε ξεκουρασθή απ' την κούρασι του μεγάλου αρχαίου πολιτισμού ο μικρός λαός της Ελλάδος και χωρίς να το πολυελπίζη απ' την κατάστασι του ύπνου ξύπνησε για να ζήσει με άλλον πολιτισμό, τον πολιτισμό της Ευρώπης του 19^{ου} αιώνας. [...] Και μια μέρα που ήμουν βαρεμένος απ' την κοινοτυπία του νεότερου ελληνισμού έγραψα σ' ένα χαρτί που αντιγράφω δω. «Αφού έχασαν κάθε πρωτοτυπία οι Έλληνες τι υπάρχουν. Ακόμα κ' έπειτα απ την άλωσι της Κωνσταντινουπόλεως και ως την απελευθέρωσί τους, επειδή δεν ακολούθησαν [...] τον πολιτισμό των άλλων Ευρωπαίων, είχαν κάποια πρωτοτυπία, κάτι τι που τους συνέδεε με τον αρχαίο πολιτισμό. Αφότου όμως η ελευθερία τους άφηκε ελεύθερους να μιμηθούν τους άλλους Ευρωπαίους δεν συνδέει τίποτε τους Έλληνες με τον αρχαίο πολιτισμό. Πριν ήταν ξεχωριστός λαός που μπορούσε να εμπνεύσει άλλους. Τώρα ακολουθεί τους άλλους τελευταίος αυτός [...] και δεν εμπνέει τίποτε σε κανένα, γιατί δεν έχει τίποτε που να τον ξεχωρίζει απ' τους άλλους, περπατεί μαζί τους σε μιαν άκρη, χωρίς δύναμη ν' ανακαλύψη τίποτε.»¹⁵³

Ο γνωστός από τα μεταγενέστερα βιβλία του εθνικιστικός λόγος του Ίωνος Δραγούμη είχε ήδη αρχίσει να φανερώνεται στα γραπτά του.

¹⁵² Ο.π.

¹⁵³ Εγγραφή Δεκεμβρίου 17 1901, ο.π., σελ 159-160.

Ρομαντικός εθνικισμός. Ανάμεσα στο Εγώ και το έθνος

Ο Ματάλας ανέφερε ότι η αναζήτηση εκ μέρους του Δραγούμη μιας «γνήσιας» ελληνικής πολιτικής βρήκε τελικά το πρότυπό της στο Παρίσι.¹⁵⁴ Ωστόσο, το «Παρίσι» είχε προηγουμένως αντλήσει έμπνευση για την αναζήτηση μιας «γνήσιας» γαλλικής πολιτικής από την Γερμανία του Χέρντερ και του Φίχτε.¹⁵⁵ Από εκεί και πέρα ο ρομαντικός εθνικισμός, ως «θεμελιώδης αρχή» της ευρύτερης ιδεολογίας του αντιδιαφωτιστικού πολιτικού Ρομαντισμού, είναι κάτι σαν κλειδί για πολλές πόρτες. Μπορεί το κυρίως μέρος του «κλειδιού» να δημιουργήθηκε στην Γερμανία. Υπάρχει, ωστόσο, διεθνής συμμετοχή στην τελική του διαμόρφωση. Όταν το «κλειδί» απέκτησε μορφή, δημιουργήθηκε για αυτόν ακριβώς τον σκοπό. Να χρησιμοποιείται, σχεδόν, καθολικά. Ο ρομαντικός εθνικισμός, δηλαδή, μπορεί να γεννήθηκε στην κεντρική Ευρώπη μια συγκεκριμένη ιστορική περίοδο, μπορεί να εστιάζει στην σημασία της εθνικής ιδιαιτερότητας αλλά, ταυτόχρονα, εφαρμόζεται σε κάθε επιμέρους εθνική περίπτωση ανά τον κόσμο. Είναι, τρόπον τινά, μια ιδεολογία με εγγενή δυνατότητα διεθνούς χρήσης.

Αυτή η διττή διάσταση του ρομαντικού εθνικισμού, από την μια να εστιάζει ως θεωρία στην σημασία της κάθε εθνικής ιδιαιτερότητας και από την άλλη να εφαρμόζεται ως πολιτική πρακτική στο περιβάλλον κάθε έθνους, εμπεριέχεται στο αρχικό σχήμα σκέψης του Χέρντερ μέσω του οποίου η διατήρηση των εθνικών διαφορών έγινε νοητή ως ατραπός που οδηγεί στην επίτευξη του οικουμενισμού. Αυτό, δηλαδή, που ο Ματάλας επισήμανε στην περίπτωση του Ίωνος Δραγούμη ως μια από τις προσωπικές εσωτερικές του διχοστασίες -την αμφιταλάντευση ανάμεσα στον οικουμενικό άνθρωπο και στον εθνικισμό- είναι κάτι εγγενές στην ίδια την εθνικιστική θεωρία. Ασφαλώς, ο Ματάλας σημειώνει σωστά ότι στην περίπτωση του Δραγούμη αυτή η διχοστασία υπήρξε πριν ο Ίων γοητευθεί από τον ρομαντικό εθνικισμό. Όμως, ακόμη και μετά την υιοθέτηση του ρομαντικού εθνικισμού, η διαλεκτική ανάμεσα στο έθνος και την οικουμενικότητα δεν σταματά. Όχι μόνο στην περίπτωση του Δραγούμη. Υφίσταται ευρύτερα στο φαινόμενο του ρομαντικού εθνικισμού. Με το να δοκιμάσει να συνθέσει τους δύο πόλους, το έθνος και την

¹⁵⁴ Παρασκευάς Ματάλας, *Κοσμοπολίτες Εθνικιστές. Ο Μωρίς Μπαρρές και οι ανά τον κόσμο "μαθητές" του*, Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης, Ηράκλειο 2021, σελ 264.

¹⁵⁵ Ο Ματάλας δεν παραλείπει να αναφέρει ότι μια θεμελιώδης πηγή της ιδεολογίας του Μπαρρές ήταν ο γερμανικός Ρομαντισμός και συγκεκριμένο η εθνικιστική θεωρία του Φίχτε. Ο.π., σελ.27.

οικουμένη, ο Δραγούμης δεν έκανε ένα καινοτόμο πάντρεμα ανόμοιων καταστάσεων. Αντιθέτως βυθίστηκε όλο και πιο βαθιά στην γραμμή σκέψης του ρομαντικού εθνικισμού. Ακολούθησε με τον προσωπικό του τρόπο, όπως έκαναν και τόσοι ακόμη ρομαντικοί εθνικιστές διανοητές, έναν διανοητικό προσανατολισμό του οποίου τις απαρχές είχε υποδείξει ο Χέρντερ.

Μια άλλη ενδιαφέρουσα επισήμανση του Ματάλα έχει να κάνει με το κατά πόσο ήταν αφοσιωμένος ειλικρινά ο Ίων Δραγούμης στον εθνικισμό. Πράγματι, κατά καιρούς, όπως αποκαλύπτουν τα ημερολόγιά του, ανάμεσα στις διχοστασίες που πυροδοτούσαν οι εσωτερικές αναζητήσεις του Δραγούμη ήταν και η πίστη του στον εθνικισμό. Κάποτε ο Δραγούμης εμφανίζεται ως αφοσιωμένος εθνικιστής και άλλοτε ως ένας διανοητής που υποβιβάζει τον εθνικισμό σε απλή αφορμή την οποία χρησιμοποιεί για να καλλιεργήσει το Εγώ του και να προσεγγίσει αυτά που θεωρεί ανώτερα σχήματα ζωής. Ο Ματάλας σημειώνει αρχικά ότι η ανάγνωση αντιεθνικιστών διανοητών, όπως ο Νίτσε, δεν έγινε από τον Δραγούμη επιλεκτικά, πράγμα που συνήθιζαν να κάνουν άλλοι εθνικιστές της εποχής του. Ο Δραγούμης κατανόησε σε βάθος τον Νίτσε και τον Μπαρρές αλλά, σύμφωνα με τον Ματάλα, οι επιρροές αφομοιώθηκαν από διαφορετικές πλευρές της πολυσχιδούς σκέψης Δραγούμη.

Αυτό το εκκρεμές ανάμεσα στον εγωτισμό και τον εθνικισμό που ανιχνεύει ο Ματάλας είναι σαφές στην περίπτωση του Ίωνος Δραγούμη. Ωστόσο, εκτιμώ ότι δεν είναι κάτι που αφορά μόνο αυτόν ανάμεσα στους ρομαντικούς διανοητές, ούτε ότι έχει άμεση συνάφεια με τα βιβλία του Νίτσε και του Μπαρρές. Αυτή η ταλάντωση ανάμεσα στο Εγώ και το έθνος υπήρχε από τις απαρχές της γερμανικής πτυχής του ρομαντικού κινήματος στην σκέψη του Χέρντερ και του Φίχτε. Και, κυρίως, συνέχισε να υπάρχει μετά τον Δραγούμη, τόσο σε πρωταγωνιστές της φασιστικής διάνοησης όσο και σε «συντηρητικούς επαναστάτες». Ο Ματάλας πράγματι ανιχνεύει το συγκεκριμένο χαρακτηριστικό και σε άλλους ομοϊδεάτες διανοητές του Δραγούμη. Ωστόσο το περιγράφει ως ατομικό τους γνώρισμα. Ίσως, όμως, υπάρχει κάτι βαθύτερο που συνδέει αυτούς τους διανοητές. Η ταλάντωση ανάμεσα στον εγωτισμό και τον εθνικισμό δεν είναι μια ιδιαιτερότητα μεμονωμένων διανοητών αλλά μια από τις πρωταρχικές διανοητικές ιδιοτροπίες του Ρομαντισμού. Στην περίπτωση του Δραγούμη δεν είναι κάτι, δηλαδή, που γεννήθηκε από τις αμφιταλαντεύσεις που χαρακτήρισαν την προσωπικότητά του. Αλλά κάτι που ενεπλάκη με αυτές.

Έχοντας αναλύσει όλα τα παραπάνω ο Ματάλας κατέληξε στο συμπέρασμα ότι ο Δραγούμης υιοθέτησε τον εθνικισμό όχι λόγω της πίστης του στην ορθότητα των εθνικιστικών ιδεών αλλά γιατί μέσω του εθνικισμού βρήκε τον τρόπο να αναμετρηθεί με την πραγματικότητα προκειμένου να δώσει στην ζωή του την μεγαλύτερη έκταση εμπειριών που θεωρούσε ότι τον ολοκλήρωναν ως προσωπικότητα.¹⁵⁶ Υπάρχουν σημεία στα ημερολόγια και στα βιβλία του Δραγούμη που δείχνουν να ισχύει το συμπέρασμα του Ματάλα. Υπάρχουν, όμως, και πολύ περισσότερα που δείχνουν να ισχύει το αντίθετο.

Εξάλλου στην ρομαντική πολιτική θεωρία υπάρχει το διογκωμένο Εγώ και γίνεται μέρος του εθνικού όλου, χωρίς να χάνει την αυτοτέλειά του. Ο Γερμανός διανοητής Φρειδερίκος Λούντβιχ Γιαν (1778- 1852), μολονότι δεν είναι εύκολο να καταταχθεί χωρίς αμφιβολία στους ρομαντικούς, συνόψισε το νόημα της σχέσης ατόμου-έθνους όπως αυτό έγινε νοητό στην πολιτική σκέψη του Ρομαντισμού, γράφοντας ότι «κάθε μεμονωμένο μέλος του λαού συνάπτει μια πολλαπλή και πολύπλευρη σχέση με όλα τα άλλα μέλη σε μια ενωμένη κοινότητα, χωρίς να ακυρώνεται η ελευθερία και η αυτονομία αυτού του μέλους -αντίθετα, ακριβώς γι' αυτό το λόγο ενισχύεται περαιτέρω».¹⁵⁷ Αυτή είναι η ουσία της ρομαντικής αντίληψης αναφορικά με την σχέση ατόμου και έθνους. Αυτός είναι ο τρόπος μέσω του οποίου ο Ρομαντισμός επιχείρησε να υπερβεί την αντίφαση ανάμεσα στο διογκωμένο Εγώ και στην εθνική κοινότητα. Το έθνος γίνεται στην ουσία αντιληπτό ως ένα συλλογικό Εγώ, ως μια υπερατομική ατομικότητα με ενιαία ηθική και ιδέες,¹⁵⁸ που η κοινότητά της συνέχει τα επιμέρους άτομα και, ταυτοχρόνως, τους δίνει περιεχόμενο ως ξεχωριστές προσωπικότητες. Ο Δραγούμης δεν έκανε τίποτε περισσότερο από το να ακολουθήσει την μεθοδολογία της ρομαντικής εθνικιστικής σκέψης.

¹⁵⁶ Ο.π., σελ. 278.

¹⁵⁷ «Καθ' αυτόν τον τρόπο, κάθε ένα μέλος του λαού (κάθε ένα άτομο), εισέρχεται σε μια πολλαπλή και πολύπλευρη σχέση με όλα τα άλλα σε μια ενωμένη κοινότητα, χωρίς να ακυρώνονται η ελευθερία και η αυτονομία αυτού του μέρους – αντιθέτως, είναι εξαιτίας ακριβώς αυτού του γεγονότος, που ενισχύονται περαιτέρω». Domenico Losurdo, *Nietzsche, the Aristocratic Rebel Intellectual Biography and Critical Balance-Sheet*, μετάφραση για τις ανάγκες της διατριβής στην ελληνική γλώσσα Σταμάτης Μαμούτος, μτφ. στην αγγλική Gregor Benton, Leiden/ Boston 2020, σελ. 140.

¹⁵⁸ Δημήτρης Βλάχος, *Οι ρίζες του γλωσσικού εθνικισμού*, β' έκδοση, Ρώμη, Θεσσαλονίκη 2021, σελ.75-76.

Μια διαπίστωση του Ματάλα που δεν πρέπει να παραληφθεί είναι η εξής.

«[...] ο Δραγούμης χρησιμοποιεί, ως αντίστοιχο του παρρεσβικού nationalisme, εναλλακτικά διάφορους όρους: εθνισμός, πατριωτισμός, εθνικό αίσθημα, εθνικισμός κ.ο.κ., ενώ πολύ συχνά χρησιμοποιεί το γαλλικό όρο, natinalisme, αμετάφραστο ή ελαφρώς εξελληνισμένο: νασιοναλισμός, νασιοναλισμός. [...] Δεν κάνει διάκριση μεταξύ αυτών των όρων, τους χρησιμοποιεί όλους εξίσου θετικά ή αρνητικά».¹⁵⁹

Είναι χρήσιμο να προστεθεί ότι το ίδιο αδιάκριτα χρησιμοποίησε ο Δραγούμης τους όρους «έθνος», «Ελληνισμός», «Ελληνες», «Ρωμιοί» και «φυλή». Το ίδιο εννοούσε είτε χρησιμοποιώντας τον ένα είτε τον άλλο όρο. Εννοούσε, δηλαδή, το σύνολο των ανθρώπων που είχαν ελληνική καταγωγή είτε έζησαν σε παλαιότερες περιόδους είτε ζούσαν στην δική του εποχή. Σε όλες τις περιπτώσεις, είτε η αναφορά γινόταν με θετικό πρόσημο είτε με αρνητικό, ο Δραγούμης γράφοντας για το «έθνος», τον «Ελληνισμό», τους «Ελληνες», τους «Ρωμιούς» ή την «φυλή» εννοούσε το σύνολο ανθρώπων στο οποίο εντασσόταν και για τους σκοπούς του οποίου αγωνιζόταν.

Νεορομαντικός εθνικιστής στις αρχές του 20^{ου} αιώνα

Ας δούμε, τώρα, πως πραγματοποίησε ο Ίων Δραγούμης την δική του απόπειρα να κινηθεί διανοητικά στο μονοπάτι του ρομαντικού εθνικισμού. Στο μυθιστόρημα *Μονοπάτι* υπάρχουν αναφορές που δείχνουν ότι ο Δραγούμης είχε προσανατολιστεί σε έναν ήπιο εθνικισμό ακόμη και πριν γνωρίσει τον Μπαρρές. Ωστόσο, μολονότι το *Μονοπάτι* περιγράφει την νεανική ζωή του Δραγούμη μέχρι να φύγει για την Μακεδονία, γράφτηκε το 1902 όταν ο Δραγούμης ήταν ήδη συνειδητοποιημένος εθνικιστής. Δεν αποκλείεται να έχουν εμφολωρήσει μεταγενέστερες ιδέες του στο κείμενο. Πράγμα που σημαίνει ότι θα πρέπει να ληφθούν υπόψη με επιφύλαξη περιγραφές όπως εκείνη του υποκεφαλαίου που φέρει τον τίτλο «Πατρίδα».¹⁶⁰ Στο συγκεκριμένο υποκεφάλαιο ο Δραγούμης αναφέρει ότι είδε ένα όραμα της Ελλάδας προσωποποιημένης το οποίο ολοκληρώθηκε με μια φωνή να τον ενημερώνει ότι στο μέλλον θα έθετε τον εαυτό του στην υπηρεσία της. Αν ακολουθήσουμε την ροή της αφήγησης αυτό πρέπει να τοποθετηθεί λίγο πριν την γνωριμία του Δραγούμη με τον Μπαρρές. Έκτοτε το όραμα της ταλαιπωρημένης γυναίκας, μέσω του οποίου

¹⁵⁹ Ο.π., σελ. 279.

¹⁶⁰ Άπαντα Ίωνος Δραγούμη, *Το Μονοπάτι*, Νέα Θέσις, Αθήνα 1992, σελ. 53-55.

εμφανιζόταν στον αυτοβιογραφικό Αλέξη του μυθιστορήματος η Ελλάδα, επανήλθε. Όσπου, στο υποκεφάλαιο «Νύχτες», ο Αλέξης συζήτησε με την Ελλάδα χρησιμοποιώντας ως επιχείρημα την ημερολογιακή σημείωση που είχε γράψει ο Δραγούμης την 10^η Οκτωβρίου του 1900, την οποία παρέθεσα πιο πάνω. Η Ελλάδα χρειαζόταν έναν Έλληνα Μπαρρές.¹⁶¹ Στην συνέχεια του μυθιστορήματος ο Δραγούμης αναφέρθηκε μια φορά στην αντιδιαφωτιστική ιδεολογία του Μπαρρές¹⁶² και σε ένα ολόκληρο υποκεφάλαιο στην συνολική επιρροή που του άσκησε η μπαρρεσιανή σκέψη.¹⁶³ Στο τέλος το βιβλίου ο Δραγούμης ανέφερε ότι έφευγε για την Μακεδονία έτοιμος να υπηρετήσει ανιδιοτελώς την πατρίδα. Ακόμη οι αναφορές του εστίαζαν στο γιατί επέλεξε αυτό τον ιδεολογικό προσανατολισμό. Δεν περιελάμβαναν αναλύσεις του ρομαντικού εθνικισμού ή ερμηνείες βασισμένες σε αυτόν.

Οι πρώτες θεωρητικές προσεγγίσεις του Ίωνος Δραγούμη στον ρομαντικό εθνικισμό ανιχνεύονται στο *Ο Ελληνισμός μου και οι Έλληνες*. Πρόκειται για ένα μέρος των ημερολογιακών σημειώσεων του Δραγούμη, που γράφτηκαν σε ένα ξεχωριστό τετράδιο. Σε μια αναγραφή του 1903 ο Δραγούμης περιέγραψε την γνωστή μπαρρεσιανή εσωτερική διανοητική διαδρομή, που στόχο έχει μέσα από την βαθύτερη γνώση του εαυτού να καταλήξει στην ταύτιση με το έθνος, ως εξής.

«Όταν λέγω· «δουλεύω για τον Ελληνισμό» σημαίνω· άμεσα και κατ' ευθείαν με σκοπό να βοηθήσω το γένος μου. Όταν λέγω «δουλεύω για τον ελληνισμό μου», σημαίνω· κοιτάζω με κάθε τρόπο να νοιώσω τον εαυτό μου και, επειδή είμαι Έλληνας, πρέπει, θέλοντας και μη, 1) να νοιώσω βαθιά πως είμαι Έλληνας και έτσι θα καταλάβω τον εαυτό μου (και τον κόσμο, γιατί τα δύο είναι ένα πράμα). 2) να είμαι βέβαιος πως, ό,τι κι αν κάμω, θα είναι σωστό, γιατί είναι ελληνικό, είτε τον νιώσω είτε όχι, είτε το συλλογιστώ καν είτε όχι. [...] Είμαι Έλληνας, θέλοντας και μη, ξέροντάς το και μη».¹⁶⁴

¹⁶¹ Ο.π., σελ. 94.

¹⁶² «Πιστός στον Αυτοκράτορα, πιστός και σε μίαν αποστολική και καθολική εκκλησία, είμαι πάντα αρματωμένος να πολεμήσω και να πεθάνω για τη διπλή μου πίστη». Ο.π., σελ. 151.

¹⁶³ Ο.π., σελ 173-177.

¹⁶⁴ Εγγραφή 8, Κεφάλαιο Α', 1903, Μακεδονία, Ίων Δραγούμης, *Ο Ελληνισμός μου και οι Έλληνες*, Πελεκάνος, Αθήνα 2012, σελ. 8.

Μπορεί το ύφος να μαρτυρά ότι δεν ήταν ακόμη εντελώς πεπεισμένος, ωστόσο ο διανοητικός προσανατολισμός είναι σαφής. Ο Δραγούμης ακολουθεί την ρομαντική εσωτερική αναζήτηση ενός βαθύτερου εαυτού, η οποία σκοπό έχει να οδηγήσει στην κατανόηση του εαυτού και του κόσμου. Ωστόσο επειδή, σύμφωνα τους ρομαντικούς, το άτομο φέρει κάποια προϋπάρχοντα «εθνικά γνωρίσματα» είναι νομοτελειακό ότι η προσωπική εσωτερική διαδρομή και η εξωτερική εκδήλωση των όποιων ατομικών επιλογών θα έχει εθνικό χρώμα. Το άτομο, είτε το γνωρίζει είτε όχι, δρα με τρόπο που προσδιορίζεται από την εθνική του προέλευση. Γιατί η μονάδα είναι κύτταρο ενός εθνικού συλλογικού οργανισμού.

«Πολλές φορές αισθάνομαι εδώ πως είμαι ένα κύτταρο του μεγάλου τόπου που λέγεται Ελληνισμός. Είμαι και εγώ μια στιγμή του Ελληνισμού [...]

Παιδιακίστος είναι κάποτε ο ρομαντισμός μου· [...]

Μ' αρέσει να παίρνω η θέση μου [...] έπειτα από τους προγόνους και πριν από τους απογόνους και να ξέρω πως από μέσα μου περνά η ψυχή του Ελληνισμού για να πάγη από τους προγόνους στους απογόνους, πως είμαι κρίκος, πως είμαι γεφύρι απαραίτητο [...]

Είναι χρέος μου να ζήσω για να περάσει ο Ελληνισμός επάνω μου και να πάη στα παιδιά μου. Πρέπει να τον φυλάγω καλά».¹⁶⁵

Το 1904, όντας στην Αλεξάνδρεια της Αιγύπτου, ο Δραγούμης παρέθεσε γραπτώς την πρώτη του απόπειρα να ανιχνεύσει τις διανοητικές συνδέσεις ανάμεσα στην νεορομαντική εθνικιστική θεωρία του Μπαρρές και στις ιδέες της παραδοσιακής γερμανικής ρομαντικής εθνικιστικής θεωρίας.

«Όταν ήμουν μικρός δεν είχα συνείδηση του εαυτού μου, δεν είχα περιοδεύσει σ' όλα του σώματός μου τα μέρη, σ' όλες της ψυχής μου τις φαντασίες για να ανακαλύψω τον εαυτό μου όλον, για να τον νοιώσω, για να τον καταλάβω. Τώρα που γύρισα τον εαυτό μου, τον γνωρίζω αρκετά καλά και δεν έχω ανάγκη να βγω από την πρωτεύουσά μου πια, από το φρούριό μου, από το κάστρο. Τώρα είναι ανάγκη να τριγυρνά στο σώμα του έθνους μου, [...] να πάγω ως τα πιο απομακρυσμένα άκρα του για να τα γνωρίσω [...] και να νοιώσω τι σχέση έχουν με ολόκληρο το σώμα του έθνους μου.

¹⁶⁵ Εγγραφή 10, Σέρρες, 25 Σεπτεμβρίου 1903, ο.π., σελ. 10.

Πρώτα εγνώρισα το σώμα μου, τον εαυτό μου. Τώρα γνωρίζω το σώμα του έθνους μου, τον Ελληνισμό μου. [...]

Άραγε θα ταξιδέψω αργότερα στο σώμα της γης; Όχι, δεν είναι ανάγκη, γιατί με τον εαυτό μου και με το έθνος μου όλα τάμαθα. Η γη δεν είναι αναφορικάς προς το έθνος μου, ό,τι είναι ο εαυτός μου αναφορικάς προς το έθνος μου. Η γη δεν είναι τίποτε άλλο, παρά η γεωγραφία, δηλαδή μια από τις πολλές επιστήμες [...] είναι ψόφιο, όσο ψόφιο είναι η χημεία και η μικροβιολογία. Ζωντανά πράγμα για τον άνθρωπο είναι μόνον δύο· ο εαυτός το και το έθνος του. [...] Μ' αυτά τα δύο ο άνθρωπος είναι ΑΝΘΡΩΠΟΣ».¹⁶⁶

Ο Δραγούμης είχε αρχίσει να αναζητά τις ιδεολογικές διαδρομές του ρομαντικού εθνικισμού. Στην προσπάθειά του αυτή συνέδεσε, στην παραπάνω αναγραφή, τον διεθνισμό με τον ορθολογιστικό επιστημονισμό. Οι επιστήμες και η γη ως πρόκληση διεθνισμού, κατατάχθηκαν σε εκείνα που ο Δραγούμης χαρακτήρισε «ψόφια».

Τελικά ο Δραγούμης μπόλιασε τον οργανικιστικό ρομαντικό εθνικισμό με μπαρρεσιανή βιταλιστική φρασεολογία, τον Μάη του 1904. Το έθνος πέρα από συλλογικός οργανισμός έγινε αντιληπτό και ως «ενέργεια».¹⁶⁷ Πράγμα που το αντιπαρέθετε με την «ανενεργή» υπόσταση των διεθνιστών διανοητών. Πρόκειται, ασφαλώς, για μια γνωστή ρομαντική θέση.

«Ο εθνικισμός είναι μορφή ενέργειας. Ο Barres τιτλοφορεί τα βιβλία του με τ' όνομα των μυθιστορημάτων της εθνικής ενέργειας. Η ύπαρξις ενός έθνους είναι όλη ενέργεια. Αν παύση να είναι όλη ενέργεια, χάνεται το έθνος σιγά σιγά.

Όταν λέγω ενέργεια, εννοώ το μπλέξιμο στην τωρινή ζωή [...] τη ζωή, όχι την πολλή συλλογιά, όχι τις κρίσεις, όχι το μάζωμα εντυπώσεων [...]

¹⁶⁶ Εγγραφή 2, 1904, Αλεξάνδρεια, Αίγυπτος, ο.π., σελ. 47-48.

¹⁶⁷ «Η έννοια της «ενέργειας», η οποία εμφανίζεται τόσο στο καλλιτεχνικό, όσο και στο πολιτικό έργο του Μπαρές, αποτελεί την πλέον βασική ιδέα της σκέψης του. [...] Η «ενέργεια», στη σκέψη του Μπαρές και των ομότεχων του, συμβολίζει την αέναη κίνηση, την αέναη ζωντάνια των ατόμων και των κοινωνιών, η οποία είναι όμως οργανωμένη και συντονισμένη». Δημήτριος Μουταφίδης, *MAURICE BARRES: Το εγώ, το άτομο και το έθνος*, διπλωματική εργασία, Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης, σχολή Οικονομικών και Πολιτικών Επιστημών, τμήμα Πολιτικών Επιστημών, πρόγραμμα μεταπτυχιακών σπουδών «Πολιτική Θεωρία», Θεσσαλονίκη 2020, διαθέσιμη στην ηλεκτρονική διεύθυνση <http://ikee.lib.auth.gr/record/320145/files/GRI-2020-27835.pdf>, σελ.29.

Λοιπόν, οι ενεργητικοί άνθρωποι δεν μπορεί παρά να είναι εθνικισταί, είτε το ξέρουν είτε μη, δεν μπορεί παρά να ζουν ανάμεσα στο έθνος τους και εκεί να ξοδεύουν τη δύναμή τους και εκεί να παίρνουν δύναμη. Ο Νοβίκωφ¹⁶⁸, που λέγεται internationaliste (διεθνιστής) είναι στοιχείο θανάτου για το έθνος του. Τον ενδιαφέρουν μόνον οι ιδέες [...] η δική του ενέργεια είναι να γράφει τις ιδέες του σε βιβλία και σε γράμματα και να φροντίζει με το γράψιμο να τις σκορπίζει όσο μπορεί περισσότερο στον κόσμο. Αυτή όμως δεν είναι ενέργεια, είναι κούραση.

Έτσι η ενέργειά μου, η ζωή που έχω μέσα μου με φέρνει πίσω στο έθνος μου και κει μέσα χωμένος ενεργώ. Η ενέργειά μου με κάνει εθνικιστή [...].

Τώρα δεν είμαι εγώ· και, όταν συλλογίζωμαι, οι συλλογιές και οι σκέψεις μου είναι χωρίς να το ξέρω εθνικές».¹⁶⁹

Με το να αποκαλέσει τους διεθνιστές διανοητές «στοιχεία θανάτου» και «στερημένους ενέργειας», ο Δραγούμης αναπαρήγαγε μια νεορομαντική πανευρωπαϊκή ιδέα που ήθελε τους εθνικιστές διανοητές να καταγγέλλουν ως «στερημένους ζωτικότητας» όσους διανοητές δεν υιοθετούσαν τις ιδέες τους. Πρόκειται για μια ακόμη πρωταρχική ιδέα του Ρομαντισμού που εκφράστηκε αρχικά τον 18^ο και στις αρχές του 19^{ου} αιώνα. Οι ρομαντικοί διανοητές αναφέρονταν υποτιμητικά στους διαφωτιστές philosophes. Ο Φίχτε καλούσε τους Γερμανούς διανοητές να μην αποστασιοποιηθούν από τους ανθρώπους που τους καταλάβαιναν, δηλαδή από τους συμπατριώτες τους, και να προτιμήσουν τον φυσικό αυθορμητισμό της εθνικότητας και όχι τις τεχνητά μελετημένες ιδέες του κοσμοπολιτικού Διαφωτισμού, γιατί αυτές απόκοβαν τους διανοητές από την εθνική ζωή και τον λαό.¹⁷⁰ Ο ποιητής Φρειδερίκος Χέλντερλιν (1770- 1843) υποστήριξε ότι οι διανοητές

¹⁶⁸ Ιάκωβος Νοβίκωφ. Δεν βρήκα ημερομηνία γέννησης και θανάτου του. Ρώσος κοινωνιολόγος σοσιαλιστής με ελληνική καταγωγή. Αδελφός της γυναίκας του Μάρκου Ν. Δραγούμη, θείου του Ίωνος.

¹⁶⁹ Εγγραφή 4, *Εθνικισμός και ενέργεια*, Στου Σκριμπά το Χάνι, 17 Μάη 1904, Ίων Δραγούμης, *Ο Ελληνισμός μου και οι Έλληνες*, Πελεκάνος, Αθήνα 2012, σελ. 52-53.

¹⁷⁰ Domenico Losurdo, *Nietzsche, the Aristocratic Rebel Intellectual Biography and Critical Balance-Sheet*, μτφ. Gregor Benton, Leiden/ Boston 2020, σελ. 139.

αγαπούσαν την ζωτικότητα, η οποία συνδεόταν με την ομορφιά.¹⁷¹ Η αρχική αυτή ρομαντική ιδέα συνέχισε να επηρεάζει τους εθνικιστές διανοητές της νεορομαντικής γενιάς του 1890. Το έθνος και η ρομαντική διάνοηση συνδέονταν με την ζωτικότητα ενώ η διεθνιστική και ορθολογιστική διάνοηση με την έλλειψή της.

Ασχέτως αν ο Δραγούμης συνέχισε σε μεταγενέστερες ημερολογιακές εγγραφές να εκφράζει ενίοτε αμφιβολίες για τον εαυτό του και για το κατά πόσο αφομοιώθηκε τελικά ως πρόσωπο από την οργανικότητα του έθνους, στα κείμενα που δημοσίευσε μέχρι το τέλος της ζωής του αυτή παρέμεινε η ιδεολογική του προσέγγιση. Το πρόσωπο είναι ένα κύτταρο του συλλογικού εθνικού οργανισμού. Η ατομικότητα είναι προδιαγεγραμμένη από το έθνος. Το πρόσωπο που πρέπει να πρωταγωνιστήσει στα ιστορικά δρώμενα είναι εκείνο που θα εκφράσει ένα είδος εθνικής αυθεντικότητας και αυτογνωσίας στην μεγαλύτερη δυνατή ένταση.

Ωστόσο ο Δραγούμης παραδεχόταν με λύπη ότι ο κοσμοπολιτισμός επικρατούσε σταδιακά στην νεωτερική Ευρώπη. Η επικράτηση του διεθνισμού σηματοδοτούσε, σύμφωνα με τον Δραγούμη, την παρακμή της Ευρώπης. Η «παρακμή» είναι μια από τις ιδέες που αναπαράχθηκε διαρκώς στην επιχειρηματολογία της νεορομαντικής διάνοησης της γενιάς του 1890. Σημείο αναφοράς του συγκεκριμένου επιχειρήματος

¹⁷¹ Η συγκεκριμένη ρομαντική ιδέα αναδύεται με ενδιαφέρον τρόπο στο ποίημα «Σωκράτης και Αλκιβιάδης» του Γερμανού ρομαντικού Φρειδερίκου Χέλντερλιν. Στους στίχους του ποιήματος ο ανιψιός του Σωκράτη τον ρωτά γιατί συμπαθεί τον Αλκιβιάδη. Ο Σωκράτης απαντά, 'Όποιος το πιο βαθύ στοχάστηκε, ό,τι πιο ζωντανό 'ναι αγαπά. Την υψηλή νειότη καταλαβαίνει, όποιος κοιτάζει μέσα στον κόσμο, και, συχνά, οι σοφοί, στο τέλος, μπροστά στην ομορφιά υποκλίνονται.

Ο Σωκράτης, ως εκφραστής της βαθιάς φιλοσοφικής σοφίας, αναγνωρίζει κάτι αξιοθαύμαστο στην ορμητική ζωτικότητα, εφόσον «όποιος το πιο βαθύ στοχάστηκε, ό,τι πιο ζωντανό 'ναι αγαπά». Ο Χέλντερλιν έδωσε μέσα σε έναν στίχο την σύνοψη της συγκεκριμένης ρομαντικής ιδέας. Η ζωτικότητα αναγκάζει ακόμη και την φιλοσοφική σκέψη να υποκλιθεί. Και, μάλιστα, η ζωτικότητα συνδέεται με την «υψηλή νειότη» και την «ομορφιά». Η λατρεία των εννοιών της «νεότητας» και της «ομορφιάς» υπήρξαν διαχρονικά γνωρίσματα των εθνικιστών θεωρητικών και των εθνικιστικών κομμάτων. Ο Χέλντερλιν, ωστόσο, στην πολιτική του σκέψη ήταν ελευθεριακός και όχι αντιδραστικός ρομαντικός. Οι στίχοι του ποιήματος «Σωκράτης και Αλκιβιάδης» που παρέθεσα βρίσκονται στο Φρήντριχ Χέλντερλιν, *Πάτμος και άλλα ποιήματα*, 2η έκδοση, μτφ. Άρης Δικταίος, Αιγόκερως, Αθήνα 1994, σελ. 59.

υπήρξε το βιβλίο του Μαξ Νορντάου (1849-1923) που κυκλοφόρησε το 1892 και έγινε δεκτό πανευρωπαϊκά με πολύ ενδιαφέρον.¹⁷² Ο Δραγούμης συνέδεσε την παρακμή με τον κοσμοπολιτισμό.

«Ο πολιτισμός της Ευρώπης ο τωρινός πηγαίνει κατά τον κοσμοπολιτισμό. Οι περισσότεροι αφήνονται στο ρεύμα αυτό. Είναι όμως και πολλοί που δεν αφήνονται. Τι κάνουν αυτοί; Κλείνοντας στο καυκί τους από σιχαμό για τη μετριότητα του ευρωπαϊκού πολιτισμού και του κοσμοπολιτισμού. [...] Εκεί βρίσκουν και καλλιεργούν τη δροσερή πηγή κάθε δύναμής τους».¹⁷³

Στην ίδια ενότητα των ημερολογιακών εγγραφών ο Δραγούμης αποφάνθηκε ξεκάθαρα υπέρ της εθνικής οργανικότητας. Το έθνος έγινε αντιληπτό ως το κύριο υποκείμενο της ανθρώπινης ιστορίας, ως ο καθοριστικός πυρήνας της ανθρώπινης ύπαρξης. Και, μάλιστα, με τον τρόπο που το ερμήνευσε η σκέψη του πολιτικού Ρομαντισμού. Όχι με τον τρόπο που η έννοια «έθνος» έγινε αντιληπτή στην πολιτική παράδοση του φιλελεύθερου Διαφωτισμού.

«Ίσως μάλιστα δεν μπορεί κανείς να είναι «άνθρωπος» ξεχνώντας την καταγωγή του. Και αυτό είναι μια συνείδηση, να θυμάται κανείς από πού βγήκε, που μεγάλωσε, ποιο έθνος τον ανάθρεψε. [...]. Μ' αρέσει να βλέπη κανείς τους δεσμούς του· αυτό θα πει ελευθερία. Και το έθνος είναι ένας δεσμός και δεν μπορούμε μεις να τον σπάσωμε. Είμαι Έλληνας, όχι γιατί το

¹⁷² «Ο όρος «εκφυλισμός» ήταν βέβαια γνωστός νωρίτερα και αναφερόταν σε διαφορετικά φαινόμενα παρακμής [...]. Από τον καιρό του Δοκιμίου περί της ανισότητας των ανθρωπίνων φυλών [...] του Γκομπινώ, η έννοια απέκτησε ολοένα και σαφέστερες βιολογικές συνδηλώσεις, ενώ σταδιακά ενσωματώθηκε σε ρεύματα σκέψης που ασκούσαν κριτική στον μοντέρνο πολιτισμό και τον συνέδεαν με την παρακμή [...]. Σε αυτό το κλίμα ο Νορντάου περιέγραφε την κατάσταση παρακμής και διάλυσης των οργανισμών και τη σταδιακή τους έκπτωση, ενώ συνδύαζε τη βιολογική με την πολιτισμική κατάπτωση, αποτιμώντας ως «εκφυλισμένα» και «παρακμιακά» καλλιτεχνικά και λογοτεχνικά ρεύματα και τον τρόπο ζωής της μοντέρνας εποχής.

Το έργο μεταφράστηκε στα ελληνικά από τον Άγγελο Βλάχο [...] Στις αρχές του 1897, ο Βλάχος αναφέρθηκε στον Νορντάου και στην έννοια του «εκφυλισμού», η οποία έκτοτε έγινε δημοφιλής στην Ελλάδα». Στο Έφη Γαζή, *Άγνωστη Χώρα. Ελλάδα και Δύση στις αρχές του 20^{ου} αιώνα*, Πόλις Αθήνα 2020, σελ. 146-147.

¹⁷³ Εγγραφή 5, Κεφάλαιο Δ', α', 1905, Δεδέαγατς, Ίων Δραγούμης, *Ο Ελληνισμός μου και οι Έλληνες*, Πελεκάνος, Αθήνα 2012, σελ. 81.

θέλησα εγώ, αλλά επειδή έτσι γεννήθηκα. Και θα ήμουν ανόητος να αρνηθώ τον εθνισμό μου».¹⁷⁴

Το έθνος δεν είναι προϊόν μιας λογικής συνειδητής επιλογής ένταξης του ατόμου σε μια πολιτική κοινότητα, όπως υποστήριζαν οι θιασώτες της φιλελεύθερης θεωρίας του πολιτικού έθνους. Αλλά ένας συλλογικός ενιαίος οργανισμός που προϋπάρχει και ορίζει τα χαρακτηριστικά των ατόμων, όπως υποστήριξε η θεωρία του πολιτικού Ρομαντισμού. Γιατί σύμφωνα με τον Δραγούμη, «είμαι Έλληνας όχι γιατί το θέλησα εγώ, αλλά επειδή έτσι γεννήθηκα». Επιπλέον, ο Δραγούμης διευκρίνισε ότι αυτές οι ερμηνείες δεν ήταν απαραίτητο να συνδέονται με το πατριωτικό συναίσθημα. Θεωρούσε ότι η εθνική καταγωγή προσδιόριζε την ατομική υπόσταση ασχέτως αν το άτομο υιοθετούσε πατριωτικές ιδέες. «Το να ζω μέσα στο έθνος μου δε θα πη πως είμαι πατριώτης. Ζω όχι για το έθνος μου αλλά **μέσα** στο έθνος μου»¹⁷⁵, αποφάνθηκε ο Δραγούμης, την ίδια περίπου περίοδο, σε ένα απόσπασμα του βιβλίου *Η Σαμοθράκη*.

Η ανάγνωση των αντιεθνικιστικών θεωριών του Νίτσε έκανε τον Δραγούμη να θέσει στον εαυτό του νέα ερωτηματικά. Ωστόσο, μολονότι διστακτικός απέναντι στο διαμέτρημα του Νίτσε, ο Δραγούμης επέμεινε στον ντετερμινισμό του οργανιστικού ρομαντικού εθνικισμού.

«Κι όμως ο Νίτσε λέει· «να μη μένεις δεμένος σε πατρίδα, ας είναι κ' η πιο τυραννισμένη και αδύνατη.» μα μήπως εξαρτάται από μένα; Καλά, τα έθνη βλέπω πως ίσως θα χαθούν και θα γίνουν όλοι οι άνθρωποι, άνθρωποι του μεγαλύτερου έθνους, της γης. Βλέπω πως ο Νίτσε το θεωρεί αναχρονισμό το να πασχίζωμε να φτειάνωμε έθνη ή να τα βαστούμε να μη διαλύωνται. Μα το να κάμω που εγώ δεν μπορώ να δημιουργήσω τίποτε άλλο, όσο νοιώθω πως δεν φτειάστηκε το έθνος μου [...]. Μπορείς να κατηγορήσεις τον ποντικό, επειδή είναι μόνο ποντικός; Έτσι γεννήθηκε ο κακόμοιρος».¹⁷⁶

¹⁷⁴ Εγγραφή 13, Κεφάλαιο Δ', α', 1905, Δεδέαγατς, ο.π., σελ. 85-86.

¹⁷⁵ Ίων Δραγούμης, *Η Σαμοθράκη*, Πελεκάνος, Αθήνα 2009, σελ. 109.

¹⁷⁶ Εγγραφή 28, Έθνος και Εγώ, Κεφάλαιο Δ', α', 1905, Δεδέαγατς, *Ο Ελληνισμός μου και οι Έλληνες*, Πελεκάνος, Αθήνα 2012, σελ. 95-96.

Ενάντια στον ορθολογισμό και τον διεθνισμό

Στην αμέσως επόμενη ημερολογιακή εγγραφή ο Δραγούμης καταφέρθηκε κατά του ορθολογισμού. Αρχικά υποστήριξε ότι η λογική είναι κατώτερη, ως νοητικό εργαλείο, από τις αισθήσεις και ο ορθολογισμός υποδεέστερος ως μεθοδολογία από την βιωματική εσωτερίκευση των εμπειριών. Χαρακτήρισε, μάλιστα, την λογική ως μια «ψυχρή Εγγλέζα κυρία».¹⁷⁷ Όμως, στην συνέχεια της αναγραφής προχώρησε παραπέρα καταφεύγοντας στον σχετικισμό. Συμπέρανε, δηλαδή, ότι δεν υπάρχει καν η λογική ως κοινά πανανθρώπινη ικανότητα αλλά μόνο επιμέρους ξεχωριστές λογικές ικανότητες του κάθε ανθρώπου.¹⁷⁸

Ο Ίων Δραγούμης εισχωρούσε όλο και πιο βαθιά στο πλέγμα ιδεολογικών συνδέσεων και ερμηνειών που είχε αρθρώσει για περισσότερο από έναν αιώνα η θεωρία του ρομαντικού εθνικισμού. Όντας σημαιοφόρος του ελληνικού εθνικισμού δεν έπαυε να δηλώνει τα πατριωτικά του συναισθήματα. «Αγαπώ την φυλή μου και είμαι περήφανος που είμαι Έλλην».¹⁷⁹ Παράλληλα με την υιοθέτηση του ρομαντικού εθνικισμού, προχωρούσε και στην προβολή της εικόνας για το ελληνικό έθνος που είχε αναδείξει η ελληνική ρομαντική ιστοριογραφία του 19^{ου} αιώνα.¹⁸⁰ Στα 1907 είχε αποκρυσταλλώσει το ερμηνευτικό σχήμα του Χέρντερ για την σχέση ανάμεσα στο έθνος και την οικουμενικότητα. Ο κοσμοπολιτισμός και όλες εν γένει οι διεθνιστικές ιδεολογίες ήταν πλάνες. Η αληθινή οικουμενικότητα δεν ήταν τίποτε περισσότερο

¹⁷⁷ «Για μένω όμως η λογική αξίζει λιγότερο από την αισθητική δύναμη. Η λογική είναι μια ψυχρή κυρία (εγγλέζα, μάλιστα), που η στενοκεφαλιά της δεν έχει όρια. Η λογική είναι τυφλή. Η αισθητική δύναμη είναι ζεστή γυναίκα, ζωντανή, ζουμερή, γεμάτη φώτα [...]. Άμα με την αισθητική δύναμη δω κάτι, άμα το έχω μάθει πια και το έχω κάμει δικό μου, τότε το μεταφέρνω στη λογική και η λογική μπορεί να μου το ξανασερβίρει για δικό της εύρημα· μα δικό της δεν είναι. Εγγραφή 29, Πατρίδες και κοσμοπολιτισμός (ανατροφή)», Κεφάλαιο Δ', α', 1905, Δεδέαγατς. ο.π., σελ. 97.

¹⁷⁸ «Λογική δεν υπάρχει· υπάρχει μόνο λογική μου, λογική σου, λογική του». Ο.π. σελ 98.

¹⁷⁹ Εγγραφή 2, Κεφάλαιο Ε', α', Αθήνα, Μάρτη 28, 1907, ο.π., σελ. 104.

¹⁸⁰ «Ο λαός ο ελληνικός ολόκληρος είναι πολιτισμένος· [...] έχει κάποια λεπτότητα, τη λεπτότητα κάθε ευγενικής καταγωγής, κάθε μακρινού πολιτισμού, που ήταν αδιάκοπος για πολλούς αιώνες. Οι Πελασγοί ήταν πολιτισμένοι· οι Έλληνες ήταν πολιτισμένοι· οι μακεδόνες ήταν πολιτισμένοι· οι Βυζαντινοί ήταν πολιτισμένοι· τόσοι αιώνες πολιτισμός μπήκε πια στο αίμα και στα νεύρα του ελληνικού λαού, μπήκε ως τα κόκκαλα του κορμιού του. Ο σκελετός, τα νεύρα και το αίμα του Έλληνας είναι παλιά και πολιτισμένα». Εγγραφή 9, *Culture*, Κεφάλαιο Ε', α', 1907, Αθήνα, ο.π., σελ.114.

από ένα άθροισμα διαφορετικών εθνών στην ποικιλομορφία του παγκόσμιου καμβά. Μόνο αν η εθνική διαφορετικότητα διατηρούνταν θα συνέχιζε να υπάρχει το σύνολο που προϋπέθετε η αληθινή, σύμφωνα με τους ρομαντικούς, οικουμενικότητα. Αν οι εθνικές διαφορές υποχωρούσαν και επικρατούσε ένας παγκόσμιος τύπος ανθρώπου, πολιτεύματος και πολιτισμού αυτό που θα προέκυπτε δεν θα ήταν οικουμενικό. Θα ήταν κάτι διεθνιστικό και ξένο προς την αληθινή υπόσταση της ανθρωπότητας. Κάτι που θα βίαζε την ανθρωπότητα να ακολουθήσει έναν προορισμό αφύσικο.¹⁸¹

Αυτή ήταν η θέση του Δραγούμη για τον ρομαντικό εθνικισμό και την σχέση του με την οικουμενικότητα μέχρι το τέλος ης ζωής του. Στο *Σαμοθράκη* ο Δραγούμης επέκτεινε τον σχετικισμό του, υιοθετώντας, διαδοχικά, την ρομαντική εθνικιστική κριτική προς την πανανθρώπινη καθολικότητα του ορθού λόγου, προς την αξία της επιστήμης και προς την επιστημονική εξαγωγή μιας αποδεκτής αλήθειας. Όπως έγραψε χαρακτηριστικά,

«η **Λογική** δεν υπάρχει, [...] υπάρχουν λογικές πολλές, του καθενός μας και από μία [...]. Όπως και η **Επιστήμη** δεν υπάρχει, παρά μόνο πολλές επιστήμες, ανάλογες με τον κύκλο των φαινομένων, που η κάθε μια περιέχει. Όπως και η Αλήθεια δεν υπάρχει, παρά μόνο αλήθειες άπειρες [...] του καθενός ανθρώπου ή της καθεμιάς φυλής».¹⁸²

Μολονότι ο Δραγούμης δεχόταν ότι προκειμένου να διαμορφωθεί η εθνική συνείδηση παίζουν πιο σημαντικό ρόλο τα παιδικά βιώματα και ακολουθεί η καταγωγή,¹⁸³ επιδιόμενος σε φραστικές εντυπώσεις νεορομαντικών προσανατολισμών δήλωσε ότι ακριβώς επειδή η λογική έδειξε να δικαιώνει τον κοσμοπολιτισμό εκείνος τον απέρριψε. «Δεν μπορώ να γίνω κοσμοπολίτης, γιατί ο

¹⁸¹ «Μόνο εμείς, όσοι νοιώθουμε τη δική μας την πατρίδα, μπορούμε να νοιώσουμε καλά και των άλλων τις πατρίδες, όσο και να μας είναι αδιάφορες. [...] μπορώ να καταλάβω τους λαούς και τα έθνη και ύστερα τον άνθρωπο. Μονομιάς δεν μπορώ να φτάσω στην έννοια της ανθρωπότητας, χρειάζονται στάδια διάφορα. Πρώτα πρέπει να νοιώσω τον εαυτό μου καλά, έπειτα καλά το έθνος μου και έτσι φτάνω στα άλλα έθνη και στην ανθρωπότητα. Όσοι λένε πως είναι κοσμοπολίτες και δεν περνούν απ' όλα τα στάδια, πολύ λαφριά το παίρνουν το ζήτημα και δεν μπορεί να νοιώθουν την ανθρωπότητα». Εγγραφή 9, Κοσμοπολιτισμός, Κεφάλαιο Ε', β' 1907, Πόλη, ο.π., σελ. 128.

¹⁸² Ίων Δραγούμης, *Η Σαμοθράκη*, Πελεκάνος, Αθήνα 2009, σελ. 83.

¹⁸³ Ο.π., σελ. 106.

κοσμοπολιτισμός [...] περνώντας από τη λογική μου, φαίνεται σα σωστός»,¹⁸⁴ αποφάνθηκε ο Δραγούμης emphaticά.

Το συμπέρασμα του Δραγούμη αναφορικά με την σχέση του ρομαντικού εθνικισμού και της οικουμενικότητας συνοψίστηκε με παραθέσεις αποσπασμάτων στο ημερολόγιο *Ο Ελληνισμός μου και οι Έλληνες*, ως εξής.

«[...] δεν μπορεί να είναι άνθρωπος όποιος ξεχνά την καταγωγή του, όποιος δεν αναγνωρίζει τους δεσμούς του και όποιος δεν είναι περήφανος για το δικό του πολιτισμό, που είναι ο εαυτός του όλος. Κάθε συνείδηση κάνει τον άνθρωπο πιο άνθρωπο· γι' αυτό μ' αρέσει να θυμάται ο καθένας από πού βγήκε, που μεγάλωσε, ποια τριγυρισιά τον έζωσε και τον ανάθρεψε· μ' αρέσει να διακρίνει κανείς τους δεσμούς του και να τους παραδέχεται χωρίς γρίνιες· αυτό θα πει ελευτεριά και ανθρωπιά [...].

Πιστεύω πως μόνο εκείνος, που νοιώθει το δικό του εθνισμό, μπορεί να νοιώσει καλά και των άλλων τις πατρίδες. Από τους ξένους μ' αρέσουν όσοι νοιώθουν πως όλα τα έθνη μοιάζουν αναμεταξύ τους, κρατούν ωστόσο την εθνική τους την ψυχή και το ξέρουν. Όσο και να μας είναι αληθινά αδιάφορη και γνωστή η αίσθηση της πατρίδας, μέσον της όμως μπορούμε να καταλαβαίνομαι τα έθνη και από τα έθνη τον άνθρωπο. [...] Πρώτα πρέπει να νοιώσω τον εαυτό μου [...] μόλις τον αναλύσω καλά θα νοιώσω και το έθνος μου, από το έθνος μου φτάνω στα άλλα έθνη, έπειτα ξαναγυρίζω στον εαυτό μου και βλέπω την ανθρωπότητα. Όσοι λεν πως είναι κοσμοπολίτες και δεν περνούν απ' όλ' αυτά τα στάδια [...] γενικεύουν, φαντάζονται πως νοιώθουν κάτι, μα είναι τόσο εύκολο να γενικεύει κανείς· το λογικό μας συνήθως δεν κάνει και τίποτε άλλο».¹⁸⁵

Πρόκειται για μια ξεκάθαρα χερντεριανή αντίληψη της σχέσης του έθνους με την οικουμενικότητα. Από αυτή την ρομαντική χερντεριανή οπτική προήλθε και η ανησυχία του Δραγούμη για τον δυνητικό κίνδυνο που συνιστά η πιθανή επικράτηση της λογικής επί των βαθύτερων διανοητικών δυνάμεων. Σύμφωνα με τον Δραγούμη

¹⁸⁴ Ο.π., σελ. 105.

¹⁸⁵ Ίων Δραγούμης, *Ο Ελληνισμός μου και οι Έλληνες*, Πελεκάνος, Αθήνα 2012, σελ. 110-112.

όταν η λογική επιβάλλεται οδηγεί στην, αντίθετη με τον ρομαντικό εθνικισμό, διεθνιστική αντίληψη του κοσμοπολιτικού οικουμενισμού.¹⁸⁶

Επιπλέον, στην οπτική των ρομαντικών διανοητών η λογική έγινε αντιληπτή ως η νοητική δύναμη που οδηγεί στην αποδοχή του κοσμοπολιτισμού και στον συμβιβασμό με τις υπόλοιπες «παρακμιακές» τάσεις της νεωτερικής ιστορικής περιόδου. Για να αποτινάξει ο νεωτερικός άνθρωπος το πλέγμα της «παρακμής» που άπλωσε η επικράτηση του ορθολογισμού, ο Δραγούμης θεώρησε ότι χρειαζόταν μια ολικά ανατρεπτική πρόταση που θα φάνταζε «τρελή» στα μάτια των συμβιβασμένων. Σε ένα άρθρο για τον φίλο και ομοϊδεάτη του εθνικιστή διανοητή Περικλή Γιαννόπουλο (1869-1910) το οποίο δημοσιεύθηκε στον *Νουμά*, ο Δραγούμης έγραψε ότι οι κριτικοί των βιβλίων αποκάλεσαν τρελό τον πιο σωστό Έλληνα συγγραφέα της εποχής. «Την «τρέλα» θέλω [...] η τρέλα έχει μάτια και βλέπει. Η φρονιμάδα είναι τύφλα»,¹⁸⁷ έγραψε ο Δραγούμης προκειμένου να παραθέσει την διανοητική του αντιπρόταση στον ορθολογισμό.

Στη *Σαμοθράκη* ο Δραγούμης ενέταξε την ιστορική διαδρομή του ελληνικού έθνους σε ένα ερμηνευτικό σχήμα χερντεριανών αποχρώσεων, γράφοντας τα εξής.

«Ο Ελληνισμός, αφότου φανερώθηκε στον κόσμο, δε γυρεύει ναυτειάσει στενοκέφαλα εθνικά έργα, παρά *έργα ανθρώπινα*, αλλά για να τα καταφέρει στερεώνεται πρώτα καλά μέσα στην πατρίδα του. Και ονομάζει τους άλλους λαούς βάρβαρους μονάχα για να μην τους μιμηθή πάρα πολύ και χάση την πρωτοτυπία του μαζί με την περηφάνεια του για τη δική του ψυχή, για τον πολιτισμό του, αφού αυτός ο πολιτισμός του ίσα ίσα είναι η δύναμη, που δημιουργεί έργα ανθρώπινα».¹⁸⁸

¹⁸⁶ Ήδη στο *Μαρτύρων και Ηρώων Αίμα* ο Δραγούμης είχε αμφισβητήσει την πρόοδο της νεωτερικής επιστήμης σε σύγκριση με την επιστήμη του Αριστοτέλη, γράφοντας ότι «η τωρινή επιστήμη από την επιστήμη του Αριστοτέλη μονάχα λίγους περισσότερους κόκκους ή λεπτομέρειες ξεχώρισε, [...] ο κόσμος της δεν είναι πλατύτερος από του Αριστοτέλη· είναι μόνον αναλυτικώτερος». Ίων Δραγούμης, *Μαρτύρων και Ηρώων Αίμα*, Νέα Θέσις, Αθήνα 1992, σελ. 111.

¹⁸⁷ Ίων Δραγούμης, «Για το βιβλίο του Γιαννόπουλου», *Νουμάς*, Χρονιά Δ', 15 του Οχτώβρη του 1906, αρ.φ.217, σελ. 5.

¹⁸⁸ Ίων Δραγούμης, *Η Σαμοθράκη*, Πελεκάνος, Αθήνα 2009, σελ 112.

Εχθροί του έθνους

Εχθροί του ελληνικού έθνους, σύμφωνα με τον Δραγούμη, ήταν τόσο τα γειτονικά έθνη που είχαν βλέψεις σε περιοχές όπου ζούσαν ελληνικοί πληθυσμοί όσο και οι εκφραστές του δυτικού πολιτισμού. Όπως σημειώνει η Έφη Γαζή, ο Ίων Δραγούμης υπήρξε εκφραστής ενός ρεύματος ιδεών που υποστήριξε ότι η Ελλάδα είχε υποστεί ένα είδος πολιτισμικής και πολιτικής αποικιοποίησης. Σύμφωνα με αυτή την θέση οι Έλληνες, στην προσπάθειά τους να ανταποκριθούν στο πολιτισμικό πρότυπο της δυτικής Ευρώπης, υπονόμευσαν τον δικό τους πολιτισμό και ακρωτηρίασαν την εθνική του δημιουργικότητα για να χωρέσουν στις προδιαγραφές του δυτικού πολιτισμού.¹⁸⁹

Στην παρατήρηση της Γαζή πρέπει να προστεθεί μια διευκρίνιση. Η αντιπαλότητα με τον «δυτικό» πολιτισμό δεν ήταν γνώρισμα μόνο του ελληνικού εθνικισμού. Ήταν γνώρισμα συνολικά του ευρωπαϊκού ρομαντικού εθνικισμού. Ακόμη και στην δυτική ή την κεντρική Ευρώπη οι ρομαντικοί εθνικιστές λέγοντας ότι πολεμούσαν τον «δυτικό πολιτισμό» εννοούσαν ότι έθεταν στο στόχαστρο της κριτικής τους την παράδοση της φιλελεύθερης νεωτερικότητας. Ο όρος «δυτικός» δεν είχε αυστηρά γεωγραφική σημασία, ασχέτως αν στην ελληνική περίπτωση ταίριαζε και στα γεωγραφικά δεδομένα. «Δυτικός πολιτισμός» στην ρομαντική ορολογία ήταν η επικρατούσα στην Ευρώπη φιλελεύθερη ιδεολογία, καθώς και τα οικονομικά και κοινωνικά φαινόμενα που συνδέθηκαν μαζί της, όπως ο καπιταλισμός, η μετακίνηση πληθυσμών, η αστική δημοκρατία και ο ιμπεριαλισμός. Ο Δραγούμης, δίνοντας στην ρομαντική κριτική την ελληνική της ιδιαιτερότητα, υποστήριξε ότι το ελληνικό έθνος έπρεπε να πολεμήσει όχι μόνο τους Τούρκους και τους Βούλγαρους αλλά και τους Φράγκους.¹⁹⁰

Στο *Όσοι Ζωντανοί* ο Δραγούμης επιβεβαίωσε την προσήλωσή του στον ρομαντικό εθνικισμό της θεωρίας του Χέρντερ. «Τι σημαίνει το εγώ μου;», διερωτήθηκε για να συμπεράνει τελικά ότι δεν έχει καμία υπόσταση το άτομο.¹⁹¹ Εκείνη την ημέρα ο Δραγούμης,

¹⁸⁹ Έφη Γαζή, *Άγνωστη Χώρα. Ελλάδα και Δύση στις αρχές του 20ου αιώνα*, Πόλις, Αθήνα 2020, σελ. 15-16.

¹⁹⁰ Ίων Δραγούμης, *Η Σαμοθράκη*, Πελεκάνος, Αθήνα 2009, σελ 112.

¹⁹¹ Ίων Δραγούμης, *Όσοι Ζωντανοί*, Πελεκάνος, Αθήνα 2006, σελ. 26.

«[...] ένοιωσε πως δεν είναι ξεχωριστός από τα ζωή του έθνους του, και ούτε μπορεί να είναι σαν τόσους άλλους νέους που κάνουν τους πολιτισμένους, τους φραγκοφερμένους και τους κοσμοπολίτες. Αυτός χώνεται μέσα και ανακατόνεται και ζει μαζί με το έθνος του. Όμως δε λησμονεί ούτε τότε, σαν άλλους πάλι νέους, τον εαυτό του και το όραμα της αιωνιότητας».¹⁹²

Στο συγκεκριμένο απόσπασμα το όραμα του οικουμενικά αιώνιου περνά και πάλι μέσα από τον εθνικισμό ενώ, ταυτόχρονα, η προσωπικότητα του ξεχωριστού ατόμου δεν χάνεται στα πλαίσια της εθνικής συλλογικότητας.

Ωστόσο τα έθνη στις συνθήκες της φιλελεύθερης νεωτερικότητας κινδύνευαν να μετατραπούν σε απρόσωπες «κοινωνίες», σύμφωνα με τον Δραγούμη. Το δίπολο ήταν ξεκάθαρο. Από την μια το υγιές οργανικό «έθνος» της ρομαντικής πολιτικής θεωρίας. Από την άλλη το εκφυλισμένο σύνολο της «κοινωνίας», που διαθέτει όλα τα γνωρίσματα της ορθολογιστικής και φιλελεύθερης νεωτερικότητας. Πρόκειται για διαχρονική τομή που διαμόρφωσε η ρομαντική σκέψη ανάμεσα σε μια θετικά νοούμενη παραδοσιακή κοινότητα και σε μια νεωτερική κοινωνία με αρνητικό πρόσημο.¹⁹³

«Όσο τα έθνη μεταμορφώνονται σ' απλές κοινωνίες ανθρώπων τόσο φτωχότερα καταντούν [...] οι άνθρωποι όλοι ισοπεδώνονται μικραίνοντας και γενάμενοι φιλήσυχοι, χωρίς ορμές πολλές και έντονες, χωρίς πλούτη από νιάτα, δίχως τρέλλα και λαχτάρεις και καρδιοχτύπια, δίχως τυχοδιωκτική όρεξη, χωρίς λάμψη, χωρίς πολεμική μανία. Οι κουρασμένοι κάνουν κοινωνίες εβραϊκές με μόνο σκοπό τη γενική αλληλοβοήθεια [...].

Κάτω οι Μασόνοι, οι Εβραίοι, οι Σοσιαλιστές!».¹⁹⁴

Το υγιές έθνος που οραματίστηκε ο Δραγούμης αποτελεί ένα ρομαντικό ιδεώδες. Μια συλλογικότητα εμποτισμένη στο πνεύμα της περιπέτειας και του πολέμου που θα βιώνει μια πνευματική έγερση και ένα συναισθηματικό βρασμό. Στον αντίποδα βρίσκεται ολόκληρο το φάσμα των προοδευτικών δυνάμεων της νεωτερικότητας που εξέφρασε τον ορθολογιστικό τρόπο σκέψης. Ο φιλελευθερισμός, η αστική κοινωνία,

¹⁹² Ο.π. σελ. 27.

¹⁹³ «[...] οι ρομαντικοί επίγονοι του Χέρντερ διέκριναν τα εννοιολογικά ζεύγη Kultur-Gemeinschaft από το ένα μέρος και Zivilisation-Gesellschaft από το άλλο». Δημήτρης Βλάχος, *Οι ρίζες του γλωσσικού εθνικισμού*, β' έκδοση, Ρώμη, Θεσσαλονίκη 2021, σελ. 53.

¹⁹⁴ Ίων Δραγούμης, *Όσοι Ζωντανοί*, Πελεκάνος, Αθήνα 2006, σελ. 77-78.

η Αριστερά. Επιπλέον, στους αντιπάλους του ρομαντικού έθνους ο Δραγούμης συγκατέλεξε τους τέκτονες και τους Εβραίους. Αναπαρήγαγε έτσι την εκδοχή των θεωριών που είχαν αναπτύξει οι νεορομαντικοί κύκλοι της γενιάς του 1890, σχετικά με τις κοινωνικές ομάδες που θεωρούσαν ότι κρατούσαν τα κλειδιά της εξουσίας στο παρασκήνιο των πολιτικών δρώμενων της νεωτερικής ιστορικής περιόδου.

Ρομαντικός εθνικισμός και ιστορικό πεπρωμένο

Κατά την διάρκεια των γεγονότων που περιγράφει στο αυτοβιογραφικό *Οσοι Ζωντανοί* ο Δραγούμης φάνηκε για λίγο σκεπτικιστής προς τον εθνικισμό. Υποστήριξε ότι το εθνικιστικό του ιδανικό ήταν χρηστικό και πως «το έθνος είναι απλώς όργανο για την τελειοποίηση των ατόμων».¹⁹⁵ Ωστόσο, αμέσως μετά αναθεώρησε την συγκεκριμένη άποψη και επανερχόμενος στον παλιό ντετερμινισμό υποστήριξε ότι το έθνος δεν είναι απλά ένα εργαλείο για την ενδυνάμωση των ατόμων αλλά ο μονόδρομος προς την κατάκτηση ανώτερων σχημάτων ζωής.

«Δεν έχει πια να βγω από το έθνος μου, θα κυλιστώ μέσα του αναγνωρίζοντάς τη σκλαβιά μου και ομολογώντας την. [...] Είμαι νεύρο της ελληνικής ζωής όπου κι αν σταθώ, όπου κι αν βρεθώ. Είμαι σε φυσιολογική κατάσταση, όταν αισθάνομαι τον εαυτό μου ένα με τους ανθρώπους του έθνους μου».¹⁹⁶

Προχώρησε μάλιστα στο σημείο ώστε να υποστηρίξει ότι είχε γίνει πολιτικός του σκοπός «το σβήσιμο κάθε ατόμου, η υποταγή του σ' ένα γενικό πρόγραμμα».¹⁹⁷ Γιατί ο ατομικιστικός ωφελιμισμός αποτέλεσε, σύμφωνα με τον Δραγούμη, μια ακόμα νέα παθογένεια που μαζί με τις παλαιότερες πολιτικές αντιλήψεις συνιστούσαν εμπόδια στα σχέδιά του για την δημιουργία ενός νέου πολιτισμού από την συλλογικότητα του ελληνικού έθνους.

«[...] τίποτε δεν αναγκάζει τους Ρωμιούς να μπουν σε ομαδιακές πράξεις, και απόλυτη αξία γι' αυτούς έχει μόνο η θεωρία και η εφαρμογή του ατομικού τους συμφέροντος. Αυτή η ατομική θεωρία, όπως και η πατροπαράδοτη

¹⁹⁵ Ο.π., σελ. 86.

¹⁹⁶ Ο.π., σελ. 93.

¹⁹⁷ Ο.π., σελ. 126.

ομαδιακή, πρέπει να τσαλαπατηθούν και να λείψουν, και τη θέση τους να πάρει μια καινούρια ομαδιακή θεωρία».¹⁹⁸

Ο Δραγούμης πραγματοποίησε μια σύνοψη της θεωρίας του για το έθνος στο δοκίμιο *Ελληνικός Πολιτισμός*. Αρχικά υποστήριξε ότι το ελληνικό έθνος κινδύνευσε να χάσει την ζωτικότητα του επειδή οι μορφωμένες κοινωνικές τάξεις και η διανοητική ελίτ της Ελλάδας εκπαίδευσαν τον λαό στον ορθολογισμό και στον συμβιβασμό με το πεπρωμένο που είχαν διαμορφώσει για το ελληνικό έθνος οι μεγάλες δυνάμεις της Ευρώπης. Σύμφωνα με τον Δραγούμη, πριν τους βαλκανικούς πολέμους, «το ελληνικό έθνος δεν μπορούσε να φανταστεί πως είχε τη δύναμη να ζήσει αληθινά και να νικήσει».¹⁹⁹ Ωστόσο, ο Δραγούμης ερμήνευσε το ξέσπασμα των Βαλκανικών Πολέμων, και κυρίως του δεύτερου, ως μια ευκαιρία να αποδεσμευτεί το ελληνικό έθνος από αυτή την νοοτροπία. Η στρατιωτική νίκη έγινε από τον Δραγούμη αντιληπτή ως μια λύτρωση από την επιρροή της νοοτροπίας των συμβιβασμένων μορφωμένων ορθολογιστών.²⁰⁰ Ο λαός «άνοιξε τα μάτια του, τα έτριψε και είδε, σα μαγευτικό φως, πως αυτά που του έψελναν οι βραχμάνες του γένους ήταν μια μεγάλη βλακεία, και το έθνος ήταν ζωντανό».²⁰¹ Ο πόλεμος είχε απελευθερώσει το έθνος από τον ορθολογισμό των μορφωμένων και του είχε δώσει ζωή.

Ο Δραγούμης, συνδέοντας τον Μπαρρές με τον Χέρντερ, υποστήριξε ότι μόνο τα έθνη ως ιστορικά υποκείμενα έχουν την δυνατότητα να δημιουργούν σχήματα πολιτισμού. Και για να το κάνουν πρέπει να είναι ζωντανά. Όπως έγραψε,

«[...] το έθνος είναι η ζωή και θέλει να δημιουργήσει. Μοναχά το έθνος μπορεί και δημιουργεί, αυτό έχει τη χάρη τούτη, απόδειξη πως δημιουργεί και τους πολιτικούς οργανισμούς που λέγονται κράτη. Μα θέλει και άλλα να δημιουργήσει. [...] Τα κράτη χάνονται, τα έθνη πολύ σπάνια. Κάποτε τα κράτη είναι αδύνατα ό,τι και να τους κάμεις, ενώ τα έθνη [...] ζουμερά, γερά και δυνατά».²⁰²

¹⁹⁸ Ο.π., σελ. 148.

¹⁹⁹ Ίωνος Δραγούμη, *Ελληνικός Πολιτισμός*, Φιλόμυθος, Αθήνα 1993, σελ. 63.

²⁰⁰ Ο.π.

²⁰¹ Ο.π.

²⁰² Ο.π., σελ 67.

Η ίδρυση κράτους είναι ένας από τους στόχους του έθνους. Σύμφωνα με τον Δραγούμη ένας «ενδιάμεσος σκοπός». Ποιο είναι όμως το πεπρωμένο των εθνών; Ο Δραγούμης, σε πλήρη στοίχιση με την σκέψη του Χέρντερ, αποφάνθηκε ότι «είναι των εθνών ο σκοπός ο τελικός, πες τον προορισμό, πες τον αποστολή, [...] Ο πολιτισμός! [...] Να πως τα έθνη είναι χρήσιμα στην ανθρωπότητα».²⁰³ Το έθνος, στην σκέψη του Δραγούμη, συνδέεται με το νόημα της ζωής και της ανθρώπινης ιστορίας. Όπως υποστήριξε στο *Σαμοθράκη* και στο *Ελληνικός Πολιτισμός*, το νόημα της ανθρώπινης ζωής είναι η κατάκτηση ανώτερων σχημάτων πολιτισμού και, ασφαλώς, «πολιτισμούς γεννούν τα έθνη και αυτά μονάχα».²⁰⁴ Σύμφωνα με την χερντεριανή εννοιολόγηση του έθνους ο Δραγούμης θεώρησε ότι τα έθνη δημιουργούν πολιτισμό όχι λόγω κάποιας συνειδητής απόφασης αλλά επειδή αυτή είναι η έμφυτη τάση τους. «Του έθνους το άνθισμα [...] είναι ο πολιτισμός. [...] Έτσι και [...] το φυτό ανθοβολεί. Λες και να πόθησαν τα κρόδια την ίδια τη γέννησή τους».²⁰⁵ Η γέννηση και η συνέχεια ενός πολιτισμού είναι, σύμφωνα με τον Δραγούμη, καθαρά εθνική υπόθεση. Μολονότι αποδεχόταν ότι τα πολιτιστικά επιτεύγματα έχουν οικουμενική αξία επισήμανε ότι οι «πολιτισμοί γεννιούνται ο καθένας σε κάποια πατρίδα, σε κάποια εποχή και σε κάποιο έθνος. Έξω απ' αυτά δεν μπορεί να σταθεί πολιτισμός. Όσο για τον κοσμοπολιτισμό, είναι το αποσταμένο απομεινάρι του κάθε πολιτισμού».²⁰⁶

Ο Δραγούμης συνέχισε να υιοθετεί την προσέγγιση του Χέρντερ περί της ιδιαίτερης σημασίας κάθε έθνους της οικουμένης. Ωστόσο στο δοκίμιο *Ελληνικός Πολιτισμός* εξέφρασε την μοναδική, σε όλη την συγγραφική του διαδρομή, σχετικά εκτενή απόπειρα να ιεραρχήσει τα έθνη βάσει μιας δαρβινιστικής αντίληψης. Ο Δραγούμης, περιέγραψε την απόπειρα ιεράρχησης των εθνών που πραγματοποίησε ως εξής.

«Είναι έθνη που δεν μπορούν να δημιουργήσουν πολιτισμούς παρά μόνο δέχονται ξενοφερμένους και τους διαστρέφουν κατά το φυσικό τους. Είναι και άλλα που μήτε αυτό δύνανται να καταφέρουν, δε χωνεύουν καν τους πολιτισμούς. Μα βρίσκονται και τέτοια έθνη που όλοι οι ξένοι και παλιότεροι πολιτισμοί αφομοιώνονται μέσα τους και γίνονται αφορμή για να

²⁰³ Ο.π., σελ. 68

²⁰⁴ Ο.π.

²⁰⁵ Ο.π.

²⁰⁶ Ο.π., σελ.120

προχωρέσουν πάρα πέρα [...] σπορά για να καρπίσουν αυτά και να γεννοβολήσουν το δικό τους γνήσιο πολιτισμό τους. Γι' αυτά τα έθνη ο πολιτισμός δεν πάρθηκε απ' αλλού παρά είναι καρπός εντόπιος [...] από τα τρίςβαθα των σωθικών τους βγαλμένος».²⁰⁷

Όπως αναφέρθηκε σε προηγούμενο κεφάλαιο, οι ρομαντικοί εθνικιστές συνήθως υποστηρίζουν ότι το έθνος τους διαθέτει ένα γνώρισμα ιστορικής προτεραιότητας σε σχέση με τα υπόλοιπα έθνη. Ο Δραγούμης δεν αποτέλεσε εξαίρεση στον κανόνα. Εκτίμησε ότι το ελληνικό έθνος ήταν ένα από τα έθνη που βρίσκονταν στην κορυφή της άτυπης ιεράρχησης γιατί μπορούσε να δημιουργεί δικούς του πολιτισμούς. Παρότι επανέλαβε το νεορομαντικό επιχείρημα για την «παρακμή» της εποχής του και θεώρησε την ελληνική κοινωνία των αρχών του 20^{ου} αιώνα δέσμια αυτής της «παρακμής», κατέληξε στο συμπέρασμα ότι, αν δημιουργούνται οι κατάλληλες προϋποθέσεις, το ελληνικό έθνος θα έβρισκε τον τρόπο να αποδείξει την αξία του και να πρωταγωνιστήσει στην ιστορία δημιουργώντας τον νέο ελληνικό πολιτισμό.²⁰⁸ Το ελληνικό έθνος είχε, σύμφωνα με τον Δραγούμη, μια μοναδική ιστορική ικανότητα και μια ιστορική αποστολή. Η ικανότητα του ελληνικού έθνους ήταν «από τα παλιά τα χρόνια να εκφράζει ό,τι οι άνθρωποι μισοένοιωθαν, να ανθρωπίζει, να δίνει μορφή στα ασύνειδα, να τραβά [...] από τα πλούτη του ασύνειδου και να φέρνει στο φως όσα μπορούσε περισσότερο [...] δίνοντάς τους νοητή μορφή».²⁰⁹ Η ιστορική αποστολή του ελληνικού έθνους ήταν «να βοηθεί την ανθρωπότητα να για να εκφραστεί».²¹⁰

Ο Δραγούμης εκφράζει στο *Ελληνικός Πολιτισμός* με τον πιο emphatic και θεμελιωμένο τρόπο τις ιδέες του ρομαντικού εθνικισμού. Η πίστη ότι το έθνος αποτελεί την πρωταρχική συλλογική οντότητα της ανθρώπινης ιστορίας και όχι κάποια νεωτερική κατασκευή. Η πεποίθηση ότι το ελληνικό έθνος διαθέτει μια έμφυτη δυνατότητα υπεροχής. Η ερμηνεία του έθνους ως ενιαίου συλλογικού οργανισμού και όχι ως αθροίσματος μεμονωμένων ατόμων. Όλα αυτά είναι εκπεφρασμένα με σαφήνεια στο *Ελληνικός Πολιτισμός*.

²⁰⁷ Ο.π., σελ. 69.

²⁰⁸ Ο.π.

²⁰⁹ Ο.π., σελ. 121.

²¹⁰ Ο.π.

Σύμφωνα με τον Δραγούμη, το κάθε μεμονωμένο πρόσωπο δεν είναι πλάσμα «ξεμοναχιασμένο [...] ουρανοκατέβατο και άτομο, παρά μόνο κύτταρο της ζωντανής μάζας της ανθρωποσύνης, δεμένο με αναρίθμητα νήματα [...] και προς τα περασμένα και προς τα ερχόμενα».²¹¹ Στην παραπάνω φράση, που θυμίζει προφανώς τον Έντμουντ Μπερκ, ο Δραγούμης παρουσίασε το άτομο ως κύτταρο μιας οργανικά συνδεδεμένης οικουμενικής ανθρωπότητας. Ωστόσο, προσέθεσε ότι τα πιο ισχυρά νήματα που δένουν το μεμονωμένο άτομο είναι αυτά του έθνους του. Γιατί το άτομο «κληρονομιά την ψυχή των αποθαμένων»²¹² και έχει «μέσα του την πνοή που πήρε από τους γεννήτορές του σα γεννήθηκε».²¹³ Συνεχίζοντας να επεξεργάζεται ιδέες του πολιτικού Ρομαντισμού, ο Δραγούμης υπενθύμισε ότι εφόσον «οι πεθαμένοι είναι οι «πλείονες», και μεις οι λιγότεροι ανάγκη πάσα να υποχωρούμε στην πίεση των περισσοτέρων, αφού κιόλα απ' αυτούς πήραμε την πνοή της ζωής».²¹⁴ Για να κατέληξε στο συμπέρασμα ότι υπάρχει στους ανθρώπους η έμφυτη ελεύθερη βούληση προκειμένου οι νεότερες γενιές να δημιουργήσουν τα δικά τους καινούργια σχήματα πολιτισμού αλλά χωρίς ποτέ να χάνεται η επαφή με αυτά που τους όρισαν οι περασμένες γενιές.

Κρίση εμπιστοσύνης

Ωστόσο, σύμφωνα με τον Ματάλα, η περίοδος αυτή σηματοδοτεί την αρχή της σταδιακής απομάκρυνσης του Δραγούμη από τον εθνικισμό. Ενώ μέχρι τον Ιανουάριο του 1914 ο Δραγούμης ιεραρχούσε ως σημαντικότερες οντότητες το έθνος²¹⁵ και τις συλλογικότητες από το μεμονωμένο άτομο,²¹⁶ τον Φεβρουάριο του

²¹¹ Ο.π., σελ 87.

²¹² Ο.π.

²¹³ Ο.π.

²¹⁴ Ο.π., σελ. 88.

²¹⁵ «Υπάρχει τώρα μια παγκόσμια σχεδόν συνείδηση πως υπάρχουν στη γη επάνω διάφορα έθνη με ξεχωριστή εθνική συνείδηση. Αυτό είναι το principe des nationalités και η εθνολατρεία. Υπάρχει δηλαδή μια διεθνής ενότητα στη συνείδηση πως τα έθνη ξεχωρίζονται το ένα από τ' άλλο. Κατά τούτο ο εθνικισμός είναι διέθνο αίσθημα». Εγγραφή Βιέννα (29 Γενάρη) 1914, Αρχείο Ίωνα Δραγούμη, *Ίων Δραγούμης, Φύλλα Ημερολογίου Ε' (1913-1917)*, Ερμής, Αθήνα 1988, σελ. 37.

²¹⁶ «[...] καλήτερα έχω να καλλιεργώ την απροσωπία, την κατάργηση του ατομικού εγώ, και το χάσιμό μου μέσα στο γενικότερο, στο ομαδιακό εγώ της ανθρωπότης και της φύσης όλης. Το άτομο δεν είναι τίποτα και δεν αξίζει ούτε και να το λυπάται κανένας πολύ ούτε να το χαίρεται», ο.π.

ίδιου έτους έδειξε να έχει κλονισμένη πίστη σε αυτό το συμπέρασμα. Συγκεκριμένα, ο Δραγούμης ανέφερε τα εξής.

«Κάτι άλλο, κάτι πολύ σύνθετο και καινούριο πρέπει να βρω να με τραβήξει, να μ' εμπνεύσει, κάτι άλλο από το έθνος, γιατί, δεν ξέρω, μα κάποτε δεν έχω απόλυτη πίστη στο έθνος, όπως είχα τα δέκα τελευταία χρόνια. [...]. Τι τάχα βράζει μέσα μου; [...] Ποιο νέο φως να χύνεται; Ποιος ξέρει; Ο καιρός θα το δείξει. [...]. Νοιώθω πάντα κάτι πλούτη στα σωθικά μου και σα μια στρογγυλότερη, περιφερικότερη αντίληψη του κόσμου».²¹⁷

Σε μια σειρά ημερολογιακών εγγραφών που εμφανίζονται αραιά σε διάστημα ενός έτους ο Δραγούμης επανήλθε σε αυτή την κρίση εμπιστοσύνης προς τις παλαιότερες θέσεις του. Ο Ματάλας εστιάζει σε αυτές και θεωρεί ότι σηματοδοτούν την αρχή μιας ολικής απομάκρυνσης του Δραγούμη από τον ρομαντικό εθνικισμό, η οποία συντελέστηκε αργά και σταδιακά μέχρι το τέλος της ζωής του. Παραθέτει, επίσης, ένα απόσπασμα από μια συνομιλία του Δραγούμη με τον Γεώργιο Παπανδρέου κατά τον Μάρτιο του 1914, προκειμένου να δείξει την απομάκρυνση του Δραγούμη από τον ιδεαλισμό και την προσέγγιση μιας περισσότερο υλιστική σκέψης. Ωστόσο, ο Ματάλας παραθέτει μόνο ένα μέρος αυτής της συνομιλίας. Συγκεκριμένα, το απόσπασμα στο οποίο ο Δραγούμης ανέφερε τα εξής.

«Από μια συζήτηση με τον Παπαντρέα φτάσαμε στο συμπέρασμα πως οι βιοτικές ανάγκες είναι πρώτα, αυτές πλάθουν μια κατάσταση της κοινωνίας και από την κατάσταση αυτή, σαν πόρισμα ή σαν αντανάκλαση, προβάλλουν κάποια ιδανικά που κι' αυτά έπειτα αντιφέγγουν στην κοινωνική κατάσταση και ενεργούν με ακαθόριστο από πριν τρόπο απάνω της».²¹⁸

Ωστόσο αυτή είναι η μισή αναγραφή. Στις αμέσως επόμενες φράσεις ο Δραγούμης έγραψε,

«Ο συνομιλητής μου τον έχει για δευτερότερη τον οραματισμό αυτόν που συνεπαίρνει τον άνθρωπο. Εγώ την έχω για αιτία που τα αποτελέσματά της είναι επίσης σημαντικά στη ζωή του ανθρώπου και των κοινωνιών όσο και οι

²¹⁷ Εγγραφή Φεβρουάριος 1914, Βιέννα, ο.π., σελ. 43.

²¹⁸ Παρασκευάς Ματάλας, *Κοσμοπολίτες Εθνικιστές. Ο Μωρίς Μπαρρές και οι ανά τον κόσμο "μαθητές" του*, Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης, Ηράκλειο 2021, σελ. 294.

βιοτικές ανάγκες. Δηλαδή είναι κι' αυτός μια ανάγκη του ανθρώπου που είναι πλάσμα ανώτερο από τα ζώα για τούτον ίσα-ίσα το λόγο».²¹⁹

Φρονώ ότι είναι δύσκολο να βασιστεί το επιχείρημα της υποτιθέμενης απομάκρυνσης του Δραγούμη από τον ιδεαλισμό σε μια αναγραφή όπως η παραπάνω. Όπως είναι εξίσου δύσκολο να συνηγορήσει κανείς υπέρ της απομάκρυνσης του Δραγούμη από τον εθνικισμό. Μπορεί πράγματι να υπάρχουν κάποιες ημερολογιακές εγγραφές από το 1914 μέχρι το 1916 που δείχνουν ότι ο Δραγούμης περνούσε μια κρίση της πίστης του στο εθνικισμό. Ωστόσο υπάρχουν στο ενδιάμεσο και άλλες εγγραφές που δείχνουν το αντίθετο.

Όντως, τον Μάιο του 1914 ο Δραγούμης έδειξε να αναζητά έναν ατομοκεντρισμό που ανέτρεπε όσα είχε υποστηρίξει για την σχέση έθνους και ατόμου παλαιότερα.

«Δε μου φτάνει να ζήσω όπως μου το ορίζουν οι άλλοι άνθρωποι, η οικογένειά μου, η κοινωνία μου, το κράτος μου, ή το έθνος μου. Η αντίληψή τους για μένα δεν είναι και δική μου αντίληψη για μένα. Αυτοί μπορεί να με θέλουν παντρεμένο, και πλούσιο, και πρέσβυ, και ηθικό (όπως εννοούν αυτοί την ηθική). Εγώ θέλω να νοιώσω τη ζωή. Μία φορά θα την περάσω αυτή τη ζωή [...] και θέλω να τη χαρώ όσο μπορώ περισσότερο [...].

Καμιά φορά ρωτώ: «Μήπως δεν είμαι Έλλην; Και γι' αυτό έχω τέτοιες διαφορές από τους άλλους Έλληνες».[...] Το βέβαιο είναι πως καμιά φορά μου φαίνεται πως δε συνεννοούμαστε καθόλου με τους Έλληνες, εγώ λέω άλλα και κείνοι άλλα λεν [...].

Ή, μήπως το λάθος μου είναι πως είμαι ιδεαλιστής; Δεν ξέρω, μα κάποτε νοιώθω να ξεγλιστράει και [...] να χάνεται [...] κάθε επικοινωνία [...] με τους ανθρώπους της φυλής μου και το λάθος θα είναι δικό μου, αφού όλους αυτούς τους βλέπω μαζεμένους, σα μια μάζα, και τον εαυτό μου ξέχωρα [...].²²⁰

Ωστόσο αυτή η εγγραφή του Δραγούμη δείχνει μάλλον να αποτελεί το ξέσπασμα ενός πιεσμένου από την καθημερινότητα ανθρώπου παρά ιδεολογικά επεξεργασμένη θέση. Ένα ξέσπασμα προερχόμενο ίσως από τις συχνές συγκρούσεις με την οικογένειά του που είχαν ως αφορμή την ερωτική του σχέση με την Κοτοπούλη. Εξάλλου τον ίδιο

²¹⁹ Εγγραφή Βερολίνο, Μάρτης 1914, Αρχείο Ίωνα Δραγούμη, *Ίων Δραγούμης, Φύλλα Ημερολογίου Ε' (1913-1917)*, Ερμής, Αθήνα 1988, σελ. 57.

²²⁰ Εγγραφή Μάης 1914, ο.π., σελ 66-67.

μήνα ο Δραγούμης έδειχνε τόσο απογοητευμένος από την ζωή και τον εαυτό του ώστε δεν παρέλειψε να αναφερθεί ακόμη και στις αυτοκτονικές του τάσεις.²²¹

Κατά τον ίδιο τρόπο διαβάζω και την εγγραφή του Ιουνίου 1914 στην οποία ο Δραγούμης ανέφερε, «όταν με κατατάσσουν στους νατσιοναλιστές με μικραίνουν, με κάνουν κομματάρχη ενώ κομματάρχης δεν είμαι».²²² Αν λάβουμε υπόψη ότι η εγγραφή τελειώνει με τις φράσεις,

«Η επιστημονική παρατήρηση ξερή, που με κατατάσσει σε ορισμένη τάξη από ανθρώπους της κοινωνίας, ξεραίνει όλη τη ζουμεράδα μου, ναρκώνει την ενεργητικότητά μου, με παραλεί. Ευτυχώς που η επιστημονική παρατήρηση δεν είναι όλη η ζωή [...]»²²³

τότε αυτό που φαίνεται να ενοχλούσε περισσότερο τον Δραγούμη ήταν η κοινωνική του συναναστροφή και ο θετικισμός. Όχι η εθνικιστική ιδεολογία. Επίσης η συνεπής εκ μέρους του Δραγούμη αναπαραγωγή των νεορομαντικών επιχειρημάτων κατά της «επιστήμης» και του «ορθολογισμού» δεν δείχνουν κάποιον διανοητή που έχει εμφανώς και συνειδητά αρχίσει να μεταστρέφεται από τον Ρομαντισμό.

Υπάρχουν άλλες δύο εγγραφές, η πρώτη τον Φεβρουάριο του 1915²²⁴ και η δεύτερη τον Απρίλιο του 1916²²⁵, στις οποίες αναδύεται μια αποστασιοποίηση του Δραγούμη από το εθνικιστικό του παρελθόν. Εκείνα με τα οποία φαίνεται να συνδέεται χρονικά αυτή η αποστασιοποίηση είναι τα συνεχή ταξίδια στο εξωτερικό. Ωστόσο, στο χρονικό διάστημα από το 1914 μέχρι το 1916, που υποτίθεται ότι άρχισε η

²²¹ «Ας πεθάνω τώρα δα, αυτή τη στιγμή που περπατώ στο δρόμο [...] Τι άλλο θέλω από τη ζωή; [...] μα που να βρω το θάρρος να σκοτωθώ. Και γιατί να σκοτωθώ αφού μπορώ να χαρώ ακόμα τη ζωή θαυμάζοντας τους άλλους και ξεχνώντας ολότελα τον εαυτό μου; Υποθέτω πως θέλω να σκοτωθώ γιατί δεν έχω το θάρρος να βγω από το δρόμο που πήρα και ακολούθησα ως τώρα. Μα δεν έχω το θάρρος ούτε αυτό να κάνω [...] Τι γελοίος που είμαι!» Εγγραφή 19 του Μάη 1914, ο.π., σελ. 69.

²²² Εγγραφή Ιούνιος 1914, ο.π., σελ. 74.

²²³ Ο.π.

²²⁴ «Πολλές φορές μακριά από την πατρίδα, μένω αδιάφορος ολότελα για κάθε παράδοση, και για κάθε πατρίδα, και γίνομαι μονάχα άνθρωπος. Μ' αρέσει αυτή η κατάσταση (ψυχοστασία)». Εγγραφή Φεβρουάριος 1915, ο.π., σελ. 91

²²⁵ «Άλλοτε, στην αρχή του εαυτού μου, μόλις έφευγα από την Αθήνα και από το σπίτι [...] παραξενευόμουν με όλα. Τώρα πηγαίνω οπουδήποτε, εδώ και κει, φτάνει να έχω κάποια άνεση [...]. Είμαι πια αυτεξούσιος και αυτόνομος, και νομάς και άπατρις». Εγγραφή ανάμεσα στον Φεβρουάριο και τον Μάη του 1916, χωρίς ακριβή ημερομηνία, ο.π., σελ. 144.

μεταστροφή του από τις ιδέες του ρομαντικού εθνικισμού, υπάρχουν και ημερολογιακές αναγραφές που δείχνουν το αντίθετο. Συγκεκριμένα, τον Φεβρουάριο του 1914, έγραψε ότι ήθελε να γνωρίσει τον ιδιαίτερο εθνικό πολιτισμό κάθε λαού και ότι ένιωθε άβολα όταν βρισκόταν σε κέντρο «κοσμοπολιτικό ή ευρωπαϊκό».²²⁶ Με αποτέλεσμα να συμπεράνει ότι, «αν το αποτέλεσμα του σμιξίματος όλων των ειδικών πολιτισμών της Ευρώπης είναι τούτο, τότε μα την αλήθεια δεν αξίζει και πάρα πολύ».²²⁷ Συνέχιζε, επίσης, να προσανατολίζεται προς τον ιδεαλισμό. Στην αναγραφή του Μαρτίου 1914 ανέφερε ότι, «το αιώνιο μέρος των πραγμάτων να μ' ενδιαφέρει, όχι το ατομικό, το σύγχρονο».²²⁸ Τον Ιούλιο του 1914 ο Δραγούμης επανήλθε σε εθνικιστικό ύφος και παραλλήλισε τον βασιλιά Κωνσταντίνο Α' με τον Μέγα Αλέξανδρο.²²⁹ Ενώ τον Μάιο του 1915 εκδήλωσε ενδιαφέρον για την λαογραφία με ύφος που θυμίζει τον γνωστό εθνικιστικό του λόγο.²³⁰

Φαίνεται ότι ο Δραγούμης ξεκαθάρισε στην ημερολογιακή εγγραφή του Ιουνίου 1915 τι πραγματικά ίσχυε. Θαυμάζοντας τον παλαιότερο ρομαντικό εθνικιστή διανοητή Γρηγόριο Παπαδόπουλο (1819 -1873), ο Δραγούμης εξήγησε ότι η διαφανόμενη κρίση πίστης προς τον εθνικισμό, που αποκάλυπτε κατά καιρούς στα ημερολόγιά του, πήγαζε κυρίως από την έλλειψη εμπιστοσύνης προς τον εαυτό του ως ταγού του ελληνικού εθνικισμού.

«Όταν βλέπω σ' αυτά που διαβάζω πως άνθρωποι σαν το Γρηγόριο Παπαδόπουλο εργάστηκαν την αχάριστη εργασία την εθνική, λέω πως ίσως

²²⁶ Εγγραφή Φεβρουάριος 1914, Βιέννα, ο.π., σελ. 45.

²²⁷ Ο.π.

²²⁸ Εγγραφή Βερολίνο, Μάρτης 1914, ο.π., σελ. 48.

²²⁹ «Μου διηγήθηκε κάποιος στο βαπόρι· στην καβάλα, όταν πρωτοπήγε ο Βασιλιάς Κωνσταντίνος, ο ραβίνος τον παρακάλεσε να έρθει στη συναγωγή να του διαβάσει την ίδια ευχή που είχανε διαβάσει οι Εβραίοι στον Αλέξανδρο σαν μπήκε στη Βαβυλώνα.

Η επιμονή των Εβραίων στην παράδοσή τους μας αναγκάζει και μας να μένουμε πιστοί στη δική μας την παράδοση και εμπνέει τον Κωνσταντίνο να κάμει ό,τι και ο Αλέξανδρος». Εγγραφή Ιούλιος 1914, ο.π., σελ 79.

²³⁰ «Είναι απαραίτητο να μελετηθεί η λαογραφία όλου του έθνους, παντού. Μα πρέπει να μελετηθεί στον τόπο, στο κάθε χωριό, στην κάθε πολιτεία. Άνθρωποι πολλοί, με φρέσκο το παρατηρητικό τους να πηγαίνουν, να τριγυρνούν, να βλέπουν, ν' ακούν και να σημειώνουν, ήθη και έθιμα, συνήθειες, λέξεις, [...]να καταστιχογραφούν τη ζωή όλη κάθε ελληνικού τόπου». Εγγραφή Μάης 1915, ο.π., σελ. 95.

να μην πήγαν χαμένοι και οι δικοί μου κόποι. Αλλά τέτοιοι σαν αυτόν τον άνθρωπο έχουν ατράνταχτη την πίστη την εθνική, ενώ εγώ την έχω κάποτε κλονισμένη, όχι πως δεν πιστεύω στην εθνική ιδεολογία και στα έθνη γενικώς, μα δεν πιστεύω πως εγώ είμαι πάντα για τέτοια ιδεολογία και εργασία καμωμένος. Και πολλά άλλα με τραβούν, και δε σταματώ πουθενά. Άνθρωποι σαν τον Γ. Παπαδόπουλο είναι στύλοι της εθνικής εργασίας και νεύρα του έθνους [...] Τόσο το αισθάνθηκα πολλές φορές, που έβαλα τον εαυτό μου συχνά [...] να πάρει αυτό το ρόλο, επειδή έβλεπα πως έλλειπε άλλος για το αξίωμα του στύλου της εθνικής εργασίας».²³¹

Ο Δραγούμης ομολόγησε ότι δεν αισθανόταν σε κάθε περίοδο της ζωής του ικανός να βρίσκεται ανάμεσα στους επικεφαλής του ελληνικού εθνικισμού. Ωστόσο αυτό είναι κάτι διαφορετικό από την «ιδεολογική απομάκρυνση» από τον εθνικισμό. Ιδίως όταν ο ίδιος επαναλάμβανε ότι δεν έπαψε να πιστεύει «στην εθνική ιδεολογία και στα έθνη γενικώς».

Εθνικιστής μέχρι το τέλος;

Ο Ματάλας υποστηρίζει ότι ο Δραγούμης, μετά το 1917-18, μάλλον δεν πίστευε πια στον εθνικισμό και απλώς, στην πολιτική του δράση, παρίστανε τον εθνικιστή.²³² Είναι δύσκολο να συμφωνήσει κανείς με αυτό το επιχείρημα. Γιατί αν το κάνει θα πρέπει να θεωρήσει υποκριτικές τις συνεχείς αναφορές του Δραγούμη υπέρ του ρομαντικού εθνικισμού που υπάρχουν σε κείμενα και ημερολογιακές αναγραφές του μέχρι το τέλος της ζωής του. Πράγμα που δεν ισχύει σε καμία περίπτωση. Ο Δραγούμης συμπλήρωνε συνεχώς με αταλάντευτη ειλικρίνεια τις ημερολογιακές του αναγραφές.

Σύμφωνα με τον Ματάλα το «ξεθύμασμα» του έθνους στην σκέψη του Δραγούμη συνδέθηκε με την παράλληλη αμφισβήτηση της αριστοκρατικής νοοτροπίας που εκφραζόταν από τον μπαρρεσικό εγωτισμό και τη νιτσειϊκή βούληση για ισχύ, η οποία έδωσε την θέση της σε μια αυξημένη ευαισθησία για τους ταπεινούς ανθρώπους.²³³ Κοντά σε αυτά στην αναθεώρηση απόψεων του Δραγούμη συνέβαλαν σύμφωνα με

²³¹ Εγγραφή Ιούνιος, Αθήνα 1915, ο.π., σελ 99.

²³² Παρασκευάς Ματάλας, *Κοσμοπολίτες Εθνικιστές. Ο Μωρίς Μπαρρές και οι ανά τον κόσμο "μαθητές" του*, Ηράκλειο, Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης 2021, σελ 293.

²³³ Ο.π., σελ. 293.

τον Ματάλα η αντίθεση στον παρατεταμένο πόλεμο, ο αντιβενιζελισμός και η Ρωσική Επανάσταση που πυροδότησε το ενδιαφέρον του Δραγούμη να γνωρίσει τις σοσιαλιστικές ιδέες και τις λαϊκές τάξεις.²³⁴ Εκτιμώ ότι όλες οι παρατηρήσεις του Ματάλα είναι ορθές. Προκύπτει, ωστόσο, το ερώτημα αν όλα τα παραπάνω είναι βέβαιο ότι βρίσκονται πέρα από τον ρομαντικό εθνικισμό και αν σηματοδοτούν μια αναγκαστική ρήξη με τις ιδέες του. Ίσως όχι.

Ο Ματάλας στηρίζει το επιχείρημα της απομάκρυνσης του Δραγούμη από τον ρομαντικό εθνικισμό με μια σειρά από ημερολογιακές εγγραφές στις οποίες ο Δραγούμης, κατά τα τελευταία δύο χρόνια της ζωής του, έδειξε φιλικός προς τις σοσιαλιστικές ιδέες, τα εργατικά στρώματα της κοινωνίας, την Ρωσική Επανάσταση και αντίθετος στον ιμπεριαλισμό. Θεωρώντας αυτονόητο ότι όλα αυτά στέκονται απέναντι στον ρομαντικό εθνικισμό, ο Ματάλας καταλήγει στο συμπέρασμα ότι ο Δραγούμης είχε απομακρυνθεί από τις παλαιότερες εθνικιστικές του θέσεις.²³⁵ Αλλά μάλλον δεν ισχύει κάτι τέτοιο.

Όπως έχουμε δει εξετάζοντας τις «θεμελιώδεις αρχές» της ιδεολογίας του «αντιδιαφωτιστικού πολιτικού Ρομαντισμού» δεν είναι αναγκαστικό η έμφαση στον σοσιαλισμό, η αντίθεση στον ιμπεριαλισμό και η συμπάθεια προς την εργατική τάξη να σηματοδοτούν αντίθεση με τον ρομαντικό εθνικισμό. Αρκετοί ήταν οι ρομαντικοί διανοητές πριν και μετά τον Δραγούμη που υιοθετούσαν σοσιαλιστικές ιδέες και ταυτόχρονα ήταν εθνικιστές. Μετά τον θάνατο του Δραγούμη υπήρξαν, επίσης, πολλοί ρομαντικοί εθνικιστές που είδαν με συμπάθεια τον ρωσικό κομμουνισμό και πρότειναν την συνεργασία με την Σοβιετική Ένωση. Οι διανοητές της γερμανικής «συντηρητικής επανάστασης» αποτελούν χαρακτηριστικά παραδείγματα.

Η ημερολογιακή εγγραφή που παραθέτει ο Ματάλας για να στηρίζει το επιχείρημά της απομάκρυνσης του Δραγούμη από τον εθνικισμό είναι αυτή της 10^{ης} Φεβρουαρίου 1919.²³⁶

«Βαρέθηκα όλους τους ιμπεριαλισμούς και τα επιχειρήματά τους, βαρέθηκα όλους τους διπλωμάτες και τη διανοητικότητά τους. Είμαι πιο κοντά στους λαούς και στα αισθήματά τους, είτε εθνικιστικά είτε σοσιαλιστικά. Μ' αρέσει να θέλουν να κρατήσουν τη διαφορά που ο καθένας αισθάνεται πως έχει από

²³⁴ Ο.π., σελ. 299.

²³⁵ Ο.π., σελ. 299-302.

²³⁶ Ο.π., σελ. 302.

τους άλλους λαούς. Μ' αρέσει να συλλογίζονται και το ψωμί τους. Είναι αληθινά αισθήματα. Μα μ' αρέσει και να μη σκοτίζομαι για πάρα πέρα, για ιμπεριαλιστικά σχέδια, μ' αρέσει η αδελφότητα που αισθάνονται αναμεταξύ τους οι λαοί σαν άνθρωποι, μ' αρέσει ο γάλλος να βλέπει το γερμανό σαν αδελφό, σαν όμοιό του, σαν άνθρωπο, να βλέπει τη διαφορά του αλλά και να μην τον βρίζει, να μην τον περιφρονεί».²³⁷

Φρονώ, όμως, ότι στο συγκεκριμένο κείμενο ο εθνικισμός δεν έρχεται σε αντιπαράθεση με τον σοσιαλισμό. Αντιθέτως συνυπάρχουν. Η οικουμενικότητα εξακολουθεί να βασίζεται στην προϋπόθεση των εθνικών διαφορών. Ο ορθολογισμός παραμένει απορριπτέος ως «διπλωματική διανοητικότητα». Όλα είναι σύμφωνα με την πρώτη «θεμελιώδη αρχή» της ιδεολογίας του αντιδιαφωτιστικού πολιτικού Ρομαντισμού. Είναι, ασφαλώς, σαφής η επιρροή της σοσιαλιστικής παράδοσης στις φράσεις του Δραγούμη που αφορούν την αδελφосύνη των εθνών. Εκεί μπορεί πράγματι να αναγνωριστεί μια μετατόπιση ύφους σε σχέση με παλαιότερα κείμενά του.²³⁸ Αλλά δεν μπορεί να ειπωθεί το ίδιο και για τον ρομαντικό εθνικισμό, ο οποίος παρέμεινε κεντρικός άξονας της πολιτικής του σκέψης μέχρι το τέλος. Είτε τον υπερασπιζόταν σε νεανικά του κείμενα μέσα από επιθετική και υποτιμητική για τους εθνικούς αντιπάλους φρασεολογία, είτε τον πρόκρινε -ήδη από το πρώτο μισό της πρώτης δεκαετίας του 20^{ου} αιώνα- ως προϋπόθεση της καλύτερης δυνατής οικουμενικής συμβίωσης των λαών.

Σε αυτή την άποψη συνηγορούν και οι μεταγενέστερες εγγραφές του Δραγούμη. Πολύ χαρακτηριστική είναι αυτή της 18^{ης} Μαρτίου 1919. Στην οποία ο Δραγούμης, έχοντας αρχίσει να επεξεργάζεται και να ενσωματώνει σοσιαλιστικές ιδέες στην σκέψη του, αποφάνθηκε ότι «όποιος δεν αγαπά την πατρίδα του δεν μπορεί να αγαπά αληθινά την ανθρωπότητα. [...] Εύκολο είναι να πεις· «εγώ αγαπώ την ανθρωπότητα, εγώ είμαι πρώτα άνθρωπος και έπειτα γάλλος ή Έλληνας». Αλλά βαθύτερο είναι να

²³⁷ Εγγραφή Φεβρουαρίου 10 1919, Αρχείο Ίωνα Δραγούμη Ίων Δραγούμης, *Φύλλα ημερολογίου Στ' (1918-1920)*, Ερμής, Αθήνα 1987, σελ. 41.

²³⁸ Δεν υπάρχει αμφιβολία ότι στο *Μαρτύρων και Ηρώων Αίμα* ο Δραγούμης υιοθέτησε ρατσιστικούς χαρακτηρισμούς για τους Βούλγαρους. Ίων Δραγούμης, *Μαρτύρων και Ηρώων Αίμα*, Νέα Θέσις, Αθήνα 1992, σελ 58.

αισθανθείς ότι είσαι πρώτα Γάλλος ή Έλληνας και έπειτα άνθρωπος».²³⁹ Το τελικό συμπέρασμα του Δραγούμη ήταν ξεκάθαρο.

«Από στενός πατριώτης, γίνομαι εθνικιστής, με τη συνείδηση του έθνους μου και όλων των άλλων εθνών, και χαίρομαι που υπάρχουν αυτές οι διαφορές, που με τις αντιθέσεις τους, με τις αντιλήψεις τους, υψώνουν την ανθρώπινη συνείδηση και ενέργεια.

Από άτομο γίνομαι άνθρωπος».²⁴⁰

Στα κείμενα που έγραψε ο Δραγούμης μετά την επιστροφή του από την εξορία δεν εστίασε αρκετά σε θεωρητικά ζητήματα. Τα περισσότερα από τα ύστερα άρθρα του αφορούσαν την επικαιρότητα υπό την οπτική του αντιβενιζελισμού. Ωστόσο είναι εμφανές και σε αυτά τα άρθρα ότι η πίστη του Δραγούμη στην ιδεολογία του ρομαντικού εθνικισμού και στο ερμηνευτικό της πλαίσιο παρέμεινε μέχρι το τέλος. Στο άρθρο που έγραψε για την εφημερίδα *Πολιτεία* την 10^η Ιανουαρίου 1920, ο Δραγούμης ανέφερε ότι για τους λαούς που υπέφεραν από τον αγγλικό ιμπεριαλισμό ο μπολσεβικισμός γινόταν αντιληπτός ως αγώνας για την εθνική ανεξαρτησία.²⁴¹

Είναι ενδεικτικό ότι ακόμη και στο τελευταίο άρθρο που έγραψε ο Δραγούμης στην *Καθημερινή*, λίγες μέρες πριν την δολοφονία του, αποκάλεσε τον Βενιζέλο «ψευδοεθνικιστή». Υποδήλωσε, δηλαδή, ότι εκείνος και οι συνεργάτες του ήταν οι γνήσιοι εκφραστές της εθνικιστικής ιδεολογίας στην Ελλάδα και ότι ο Βενιζέλος δεν θα μπορούσε να είναι τέτοιος. Σύμφωνα με τον Δραγούμη, όταν ο Βενιζέλος ήταν ακόμη στην Κρήτη ένα ολόκληρο δίκτυο ανθρώπων εργαζόταν σιωπηλά προετοιμάζοντας το έδαφος για την απελευθέρωση ελληνικών πληθυσμών «από του 1903 εις την Μακεδονίαν, από του 1906 εις την Θράκην και την Ήπειρον, από του 1908 εις την Πόλιν και εις όλην την τότε Τουρκία».²⁴² Ενώ ο Βενιζέλος «τώρα δε

²³⁹ Εγγραφή Μαρτίου 18 1919, Αρχείο Ίωνα Δραγούμη Ίων Δραγούμης, *Φύλλα Ημερολογίου Στ' (1918-1920)*, Ερμής, Αθήνα 1987, σελ. 58.

²⁴⁰ Ο.π., σελ. 59.

²⁴¹ Ίων Δραγούμης, «Μπολσεβικισμός, Ανατολή και Ελληνισμός», εφημερίδα *Πολιτεία*, Έτος Α', αριθμός 165, Αθήναι, Παρασκευή 10 Ιανουαρίου 1920. Ψηφιακή βιβλιοθήκη της Βουλής των Ελλήνων, στην ηλεκτρονική διεύθυνση https://digitallib.parliament.gr/display_doc.asp?item=40268&seg=7387

²⁴² Ίων Δραγούμης, «Ο Εξαγνισμός Αδύνατος», Άπαντα Ίωνος Δραγούμη, *Αρθρογραφία 1903-1920*, Εκδόσεις Έκτωρ, Αθήνα 2021, σελ. 333.

όπου ηναγκάσθη να αναγνωρίσει την αξίαν των εθνικών διεκδικήσεων, ο νεοφώτιστος αυτός ψευδοεθνικιστής, νομίζει ότι ανακάλυψε κάτι νέον».²⁴³ Ο Βενιζέλος, κατά τον Δραγούμη, δεν ήταν εθνικιστής και καρπωνόταν καιροσκοπικά, για λόγους επικοινωνιακής σκοπιμότητας, την εργασία των «αληθινών εθνικιστών». Έχοντας όλα τα παραπάνω δεδομένα μπορεί γίνει σαφές ποια ήταν η σχέση του Έωνος Δραγούμη με τον ρομαντικό εθνικισμό. Η έμφαση που έδινε ο Δραγούμης στην πρώτη «θεμελιώδη αρχή» της ιδεολογίας του αντιδιαφωτιστικού πολιτικού Ρομαντισμού αποτέλεσε μέχρι το τέλος της ζωής του κεντρικό άξονα της πολιτικής του σκέψης και των ευρύτερων διανοητικών του αναζητήσεων.

²⁴³ Ο.π.

2.B.2) Ο Ίων Δραγούμης και η ιδέα του «ξεχωριστού ανθρώπου»

Ο «ήρωας» στον ελληνικό Ρομαντισμό

Στη διανοητική παράδοση του Ρομαντισμού ο όρος «ήρωας» αποτέλεσε το επίκεντρο ερμηνευτικών σχημάτων με τα οποία ορισμένοι ρομαντικοί διανοητές επιχείρησαν να εξηγήσουν το νόημα της ανθρώπινης ιστορίας. Η κεντρική ιδέα των ερμηνευτικών αυτών σχημάτων στηρίχθηκε στο συμπέρασμα ότι υπάρχουν «ξεχωριστοί άνθρωποι» που διαθέτουν έμφυτα «θεία χαρίσματα», τα οποία, αν εκδηλωθούν με τον κατάλληλο τρόπο, τους καθιστούν ικανούς να διαμορφώσουν τις ιστορικές συνθήκες σύμφωνα με τις προσωπικές τους ενοράσεις. Ο όρος «ήρωας» χρησιμοποιήθηκε για να περιγράψει αυτούς τους «ξεχωριστούς ανθρώπους».

Εστιάζοντας στην ελληνική ρομαντική διάνοηση θα διαπιστώσουμε ότι η συγκεκριμένη έννοια, ο «ήρωας» δηλαδή νοούμενος ως «ξεχωριστός άνθρωπος», είχε αποκτήσει ήδη από τον 19^ο αιώνα υποστηρικτές. Φαίνεται ότι ο Ίων Δραγούμης βρήκε διάχυτη στον ελληνικό επιστημονικό και δημόσιο λόγο την αντίληψη περί της κοσμοϊστορικής σημασίας των «ξεχωριστών αντρών» της ιστορίας. Ο Κ.Θ. Δημαράς σημείωσε το εξής, αναφορικά με το πόσο επηρέασε αυτή η ιδέα τον Κωνσταντίνο Παπαρρηγόπουλο και πολλούς ακόμη Έλληνες λόγιους στο δεύτερο μισό του 19^{ου} αιώνα.

«Από τα δυο σύμβολα της ρομαντικής ιστοριογραφίας, τον ήρωα και τον λαό, εκείνο που περνάει ασυμμέτρως πυκνότερα στην σκέψη και κάτω από την γραφίδα του Κ.Δ.Π. είναι το πρώτο. Ο λαός περνάει σε καίριες στιγμές, αλλά σπανίως [...]. Αλλά ακόμη πιο σπάνια είναι η συσχέτιση του λαού με τον ήρωα. [...]

Η ηρωολατρία του [...] παρατηρήθηκε, κατά καιρούς, και εσχολιάστηκε· αλλά είναι ένα, αποτελεί μια ενότητα, και με την μεγάλη συγγραφή του, την Ι.Ε.Ε., και με όλη την πολιτεία του μέσα στον ελληνικό δημοσιολογικό χώρο [...] είναι αρχή του ιστοριογράφου μας, μια από τις θεμελιακές του αρχές [...] Ας πούμε ότι δεν εσχολιάστηκε [...] γιατί μια τέτοια θέση βρίσκεται αρκετά συχνά, μέσα στο πνεύμα του λόγιου Ελληνισμού των χρόνων του».²⁴⁴

²⁴⁴ Κ.Θ. Δημαράς, *Κ. Παπαρρηγόπουλος*, Μορφωτικό Ίδρυμα Εθνικής Τραπέζης, Αθήνα 2006, σελ 285-286.

Ο «λόγιος ελληνισμός» είχε ήδη προσεγγίσει την συγκεκριμένη ιδέα του πολιτικού Ρομαντισμού αρκετά χρόνια πριν αρχίσει να γράφει ο Ίων Δραγούμης. Αλλά και το κλίμα της ευρωπαϊκής διανόησης ήταν θετικό προς μια τέτοια κατεύθυνση. Στα πλαίσια της νεορομαντικής γενιάς του 1890 είχε καθιερωθεί η μελέτη του Νίτσε με έναν στρεβλό τρόπο, ο οποίος προσάρμοζε την νιτσεϊκή σκέψη στα πλαίσια της «ηρωολατρείας» του Καρλάιλ.²⁴⁵ Ο Δραγούμης υπήρξε ένας εκ των Ελλήνων μετακενωτών αυτής της στρέβλωσης.²⁴⁶

Ο Παράσχος, έχοντας μελετήσει εκτενώς τα κείμενα του Δραγούμη, εντόπισε ότι ο Δραγούμης στράφηκε προς το πρότυπο του ρομαντικού «ήρωα» νοουμένου ως εξαιρετικού ανθρώπου που η αποστολή της ζωής του είναι να «φτιάχνει» την

²⁴⁵ Ο συντηρητικός διανοητής G. K. Chesterton (1874-1936) περιέγραψε ως εξής τον τρόπο με τον οποίο θεωρούσε ότι επηρεάστηκε η σκέψη και οι αναγνώστες του Νίτσε από την θεωρία του Καρλάιλ στο τέλος του 19^{ου} και στην αρχή του 20^{ου} αιώνα.

«Από αυτή την άποψη, ο Καρλάιλ είχε αναμφισβήτητη μεγάλη και αναμφισβήτητη κακή επιρροή. Όλη αυτή η πρόσφατη πολιτική ηθική που συλλαμβάνει ότι, αν τελματώσουμε την συλλογιστική μας, μπορούμε να βρούμε απόλυτες απαντήσεις σε κάτι μια για πάντα, ότι το να είσαι δυνατός συνίσταται κυρίως στο να συμπεριφέρεσαι εσκεμμένα ως κουφός και τυφλός, οφείλει μεγάλο μέρος της πλήρους επιρροής της στο παράδειγμά του. Από μέσα του ρέει το μεγαλύτερο μέρος της φιλοσοφίας του Νίτσε, ο οποίος είναι στη σύγχρονη εποχή ο μανιακά απόλυτος θιασώτης αυτής της αλαφροϊσκιωτής κοσμοθεωρίας. Αν και ο Νίτσε και ο Καρλάιλ ήταν στην πραγματικότητα βαθιά διαφορετικοί, ο Καρλάιλ ήταν ένας σκληροτράχηλος χωρικός και ο Νίτσε ένας πολύ εύθραυστος αριστοκράτης, ήταν όμοιοι σε αυτή την ιδιότητα την οποία αναφέρουμε, το παράξενο και αξιοθρήνητο θράσος με το οποίο εφάρμοσαν το μονήρες ηθικό τους τεστ για τα πάντα σε ουρανό και γη. Ο οπαδός του Νίτσε, πράγματι, ασπάζεται την ανηθικότητα σαν μια λιτή και δύσκολη μορφή πίστης. Προτρέπει τον εαυτό του στη λαγνεία και τη σκληρότητα με τον ίδιο τραγικό ενθουσιασμό με τον οποίο ένας Χριστιανός προτρέπει τον εαυτό του σε αγνότητα και υπομονή. Παλεύει, όπως ένας μοναχός παλεύει με κτηνώδη οράματα και πειρασμούς, με τις αρχαίες ανάγκες της τιμής και της δικαιοσύνης και της συμπόνιας. Σε αυτό το τρελοκομείο, δύσκολα θα μπορούσε κανείς να αρνηθεί, ότι το διανοητικό θάρρος της Καρλάιλ έφερε, τελικά, πολλούς.» G.K. Chesterton, «Thomas Carlyle», στο *Twelve Types*, μετάφραση για τις ανάγκες της διατριβής στην ελληνική γλώσσα Αχιλλέας Καραπατάκης, London, Arthur L. Humphreys 1902, διαθέσιμο στην ηλεκτρονική διεύθυνση https://www.gutenberg.org/cache/epub/12491/pg12491-images.html#THOMAS_CARLYLE

²⁴⁶ Βίκυ Καραφουλίδου, «της μεγάλης ταύτης ιδέας». *Όψεις της Εθνικής Ιδεολογίας 1770-1854*, Πόλις, Αθήνα 2018, σελ. 380.

ανθρώπινη ιστορία.²⁴⁷ Μάλιστα, ο Παράσχος αντιλήφθηκε ότι ο Δραγούμης υιοθέτησε την ιδέα του ρομαντικού «ήρωα» με διαφορετική ένταση σε διαφορετικές περιόδους. Ωστόσο, όντας επηρεασμένος από τις πολιτικές συνθήκες του μεσοπολέμου, ο Παράσχος δεν απέφυγε τις μεθοδολογικές παγίδες της εποχής του. Περιέγραψε την ιδέα του ρομαντικού «ήρωα» με εθνικοσοσιαλιστικούς όρους²⁴⁸ και, κυρίως, πίστευε αυτή την επιρροή της σκέψης του Δραγούμη στον Νίτσε.²⁴⁹ Ο Δραγούμης, όπως και οι περισσότεροι νεορομαντικοί διανοητές της γενιάς του 1890, διάβασε πράγματι τον Νίτσε. Αλλά το πρότυπο του ρομαντικού «ήρωα» που υιοθέτησε είχε τις καταβολές του στον Καρλάιλ και σε προγενέστερους ρομαντικούς διανοητές. Όχι στον Νίτσε.

Η πρώτη «ηρωολατρεία» του Δραγούμη

Ο Δραγούμης υιοθέτησε την «ηρωολατρεία», δηλαδή την δεύτερη «θεμελιώδη αρχή» της ιδεολογίας του αντιδιαφωτιστικού πολιτικού Ρομαντισμού, προτού ακόμη γίνει εθνικιστής. Στο δοκίμιο «Η γλώσσα μας», που έγραψε όταν ήταν δεκαέξι ετών, υπάρχει μια πρώτη ανίχνευση της κεντρικής ιδέας του «ήρωα». Σύμφωνα με τον Δραγούμη ο λαός είναι ο γεννήτορας της γλώσσας αλλά ο συγγραφέας είναι ο ρυθμιστής της. Είναι ένας «ξεχωριστός άνθρωπος» που αναλαμβάνει να εκφράσει την εθνική γλώσσα με τον κατάλληλο τρόπο, διατηρώντας την εθνική της φυσικότητα και την γλαφυρή της ζωντάνια.²⁵⁰ Ο συγγραφέας έγινε νοητός από τον νεαρό Δραγούμη ως ένας εκφραστής του εθνικού συνόλου που ήταν επιφορτισμένος με έναν ιστορικά σημαίνοντα ρόλο, όπως ακριβώς τον είχε περιγράψει ο Φίχτε.²⁵¹

Στις ημερολογιακές εγγραφές της 7^{ης} και 12^{ης} Ιανουαρίου 1902 ο Δραγούμης υποστήριξε ότι ο ρόλος των κοινωνιών είναι να βοηθούν τους «ξεχωριστούς ανθρώπους» να βρίσκουν τον προορισμό τους. «Οι πολλοί, η σαβούρα, μόνον αυτό

²⁴⁷ Κλ. Παράσχου, *Ίων Δραγούμης*, Πυρσός Α.Ε., Αθήνα 1936, σελ. 57.

²⁴⁸ Ο.π., σελ. 55.

²⁴⁹ Ο.π., σελ. 50.

²⁵⁰ Ίων Δραγούμης, «Η γλώσσα μας», Αρχείο Ίωνα Δραγούμη, *Ίων Δραγούμης, Φύλλα Ημερολογίου Α' (1895-1902)*, Ερμής, Αθήνα 1988, σελ. 224-225.

²⁵¹ «[...] η πιο ιερή υπηρεσία του συγγραφέα είναι αυτή: να συγκεντρώσει το έθνος του και να συσχεφθεί μαζί του για τις σοβαρές υποθέσεις του [...]». Δημήτρης Βλάχος, *Οι ρίζες του γλωσσικού εθνικισμού*, β' έκδοση, Ρώμη, Θεσσαλονίκη 2021, σελ. 73.

συλλογίζονται, πώς να ζήσουν»,²⁵² ανέφερε ο Δραγούμης απαξιώνοντας τα μαζικά στρώματα των κοινωνιών που απορροφούνταν από τις ανάγκες μιας συνηθισμένης καθημερινότητας. Οι άνθρωποι που ο Δραγούμης θεώρησε ότι είχαν ενδιαφέρον ήταν εκείνοι «που δεν συλλογίζονται μόνον πως θα ζήσουν γεννούν και καρπούς»²⁵³ και γίνονται καλλίτεροι απ' τον εαυτό τους».²⁵⁴

Ο Δραγούμης επεξεργάστηκε την έννοια του «ξεχωριστού ανθρώπου» στα περισσότερα μυθιστορήματά του. Μάλιστα, λόγω της αυτοβιογραφικής τους ιδιαιτερότητας, οι λογοτεχνικοί χαρακτήρες που δείχνουν να πληρούν τα κριτήρια του «ρομαντικού ήρωα» αποτελούν αντανakλάσεις του ίδιου του συγγραφέα τους. Μια μικρή εξαίρεση παρατηρείται στο *Μαρτύρων και Ηρώων Αίμα*, όπου ο Δραγούμης είδε να εκφράζεται το πρότυπο του «ήρωα» στην περίπτωση του Παύλου Μελά. Το συγκεκριμένο βιβλίο γράφτηκε ανάμεσα στα 1902 και 1904. Η προσέγγιση του Δραγούμη στο πρότυπο του «ξεχωριστού ανθρώπου» που περιλαμβάνει το *Μαρτύρων και Ηρώων Αίμα* αντανakλά επακριβώς την σκέψη του Καρλάιλ.

Ο Δραγούμης δεν ερμήνευσε την περίπτωση του Παύλου Μελά ως παράδειγμα ενός συνηθισμένου ήρωα του πολέμου που εκπλήρωσε με οδυνηρά τραγικό τρόπο το στρατιωτικό χρέος του προς την πατρίδα. Ο Μελάς παρουσιάστηκε στο *Μαρτύρων και Ηρώων Αίμα* ως ένας «ξεχωριστός άνθρωπος» που με τις πράξεις του κατάφερε να στρέψει τον ρου της ιστορίας προς τα πέρατα των ενοράσεών του. Σύμφωνα με τον Δραγούμη ο Παύλος Μελάς βρήκε στο ελληνικό αντάρτικο της Μακεδονίας τον ιστορικό προορισμό ενός βαθύτερου προσωπικού πεπρωμένου.

«ΟΛΗ ΤΗ ΖΩΗ ΤΟΥ πάλευαν μέσα του ο κόσμος ο μέτριος και οι πόθοι οι δικοί του και ο πόλεμος αυτός του έφερνε βαθιά στενοχώρια. Ποτέ δε μπόρεσε να του φανή αρκετή η γύρω μετριότητα και, είτε ξέροντάς το είτε μη, γύρευε πάντα κάτι περισσότερο ή κάτι άλλο. Νίκησε τέλος η ψυχή του, μα του πήρε, προτού γεράση, τη ζωή. Με το θάνατό του νίκησε τη

²⁵² Εγγραφή Ιανουαρίου 7 1902, στο ο.π., σελ. 167.

²⁵³ Εγγραφή Ιανουαρίου 12 1902, ο.π. σελ. 169.

²⁵⁴ Ο.π.

μετριότητα. Ο θάνατος του είναι ζωή στους κουρασμένους από τη μετριότητα το κόσμου».²⁵⁵

Ξαναδιαβάζοντας τις φράσεις «όλη του την ζωή πάλευαν μέσα του ο κόσμος ο μέτριος και οι πόθοι οι δικοί του» και «ποτέ δε μπόρεσε να του φανεί αρκετή η γύρω μετριότητα, και είτε ξέροντάς το είτε μη, γύρευε πάντα κάτι περισσότερο ή κάτι άλλο», δυο είναι τα συμπεράσματα που εξάγονται. Πρώτον φαίνεται ότι ο Δραγούμης, με το να αναφέρει πως «είτε ξέροντάς το είτε μη» ο Μελάς αναζητούσε κάτι περισσότερο από τον τυπικό ανθρώπινο βίο, αναπαρήγαγε την παλαιότερη ρομαντική ιδέα που ήθελε την ιδιότητα του «ήρωα» να αποτελεί χάρισμα της μοίρας. Μια εγγενή ιδιότητα που το συγκεκριμένο πρόσωπο διαθέτει χωρίς να την έχει επιδιώξει και δίχως να την έχει καλλιεργήσει με την λογική σκέψη.²⁵⁶ Δεύτερον ο Δραγούμης περιέγραψε ως πόλεμο την εσωτερική πάλη που προκαλεί στην σκέψη ενός «ήρωα» η ιδιότητά του, πριν ακόμη αυτός που την κατέχει βρει τον τρόπο ώστε να την εκδηλώσει ως προσωπικό του πεπρωμένο στο θέατρο της ιστορίας. Κοντολογίς, σύμφωνα με τον Δραγούμη, ένας άνθρωπος που γεννιέται με το χάρισμα της ιδιοσυγκρασίας του «ρομαντικού ήρωα» νιώθει συνεχώς εγκλωβισμένος στην κανονικότητα της καθημερινής μετριότητας. Η δύναμη που φέρει ο «ήρωας» τον σπρώχνει σε μια διαρκή αναζήτηση του προσανατολισμού της ζωής, τον ωθεί σε έναν εσωτερικό πόλεμο, μέχρι να γίνει από αυτόν αντιληπτή και να μορφοποιήσει τους σκοπούς του βίου του. Μέχρι ο «ήρωας» να αντιληφθεί την ιστορική του αποστολή βιώνει μια διαρκή ανησυχία, μια εσωτερική πάλη, η οποία τον κινητοποιεί σε μια διαρκή προσπάθεια να υπερβεί τα μέτρα της καθημερινής υλικής εμπειρίας αναζητώντας υπέρτερα σχήματα ζωής. Στην περίπτωση του Μελά ο Δραγούμης

²⁵⁵ Ίων Δραγούμης, *Μαρτύρων και Ηρώων Αίμα*, Νέα Θέσις, Αθήνα, 1992, σελίδα 133. (Πρώτη έκδοση, Δραγούμης, Ίων Σ., *Μαρτύρων και Ηρώων Αίμα...*, [υπό] Ίδα [ψευδ.], Αθήνα, τυπ. "Εστία" Κ. Μάϊσνερ και Ν. Καργαδούρη, 1907).

²⁵⁶ Την ίδια θέση εκφράζει και στο *Όσοι Ζωντανοί*, όπου γράφει πως «όποιος το έχει μέσα του [...] μπορεί, θελητά ή άθελα, να επηρεάζει τη μεγάλη μάζα». Ίων Δραγούμης, *Όσοι Ζωντανοί*, Πελεκάνος Αθήνα, 2006, σελίδα 172. Επίσης, ο Καρλάιλ είχε γράψει χαρακτηριστικά «*Η αδυσώπητος εμπαρμένη είναι η βάση της ζωής παντός ανθρώπου. Είναι η ύλη εξ ης δημιουργεί ολόκληρον το οικοδόμημα των σκέψεων αυτού*». Θωμά Καρλάιλ, *Οι Ήρωες*, μτφ. Ανδρέας Γ. Δαλέζιος Γ.Ι. Βασιλείου, Αθήνα 1924, σελίδα 41.

τόνισε αυτό το συμπέρασμα, γράφοντας πως ο αρχηγός των ελληνικών αντάρτικων σωμάτων «ήθελε πάντα κάτι περισσότερο ή κάτι άλλο».²⁵⁷

Ωστόσο, όπως είχε υποστηρίξει ο Καρλάιλ, προκειμένου να εκφραστεί το ρομαντικό «ηρωικό» πρότυπο δεν αρκούσαν αυτά. Έπρεπε η υπέρβαση των κοινών μέτρων από τον «ήρωα» να αναγάγει την ανθρώπινη ιστορία στα ύψη των «ηρωικών» ενοράσεων Σύμφωνα με τον Καρλάιλ, «αναδιφώντας την ιστορίαν ευρίσκομεν, ότι ο μέγας ανήρ υπήρξεν αείποτε ο σωτήρ της εποχής του, ο κεραυνός, άνευ του οποίου ουδεμία θ' ανεπέμπετο φλοξ».²⁵⁸ Κατά τον Δραγούμη ο Παύλος Μελάς εκπλήρωσε αυτή την ιστορική αποστολή. Όχι μόνο γιατί αγωνίστηκε για το κοινό καλό του ελληνικού έθνους.²⁵⁹ Αλλά, κυρίως, επειδή ο θάνατός του έστρεψε την προσοχή της ελληνικής κοινής γνώμης στο «μακεδονικό ζήτημα».²⁶⁰

Ο Ίων Δραγούμης στον ρόλο του ρομαντικού ήρωα

Στα βιβλία που ακολούθησαν το *Μαρτύρων και Ηρώων Αίμα*, ο Ίων Δραγούμης τοποθέτησε τον εαυτό του στον ρόλο του «ρομαντικού ήρωα». Στο *Η Σαμοθράκη*, το οποίο ξεκίνησε να γράφει το 1906,²⁶¹ ο «ξεχωριστός άνθρωπος» είναι ο

²⁵⁷ Για την ανθρώπινη πλευρά του Παύλου Μελά, πέρα από τον τρόπο με τον οποίο τον ερμήνευσε ως ιστορική προσωπικότητα ο Ίων Δραγούμης και από την εικόνα που του φιλοτέχνησε ο ελληνικός τύπος της εποχής, δείτε το Περσεφόνη Γ. Καραμπάτη, *Παύλος Μελάς. Ένας άνθρωπος της εποχής του. Από το αρχείο της Ναταλίας Ιωαννίδη*, Μουσείο Μακεδονικού Αγώνα, Θεσσαλονίκη 2014.

²⁵⁸ Θωμά Καρλάιλ, *Οι Ήρωες*, μτφ. Ανδρέας Γ. Δαλέζιος, Αθήναι, Γ.Ι. Βασιλείου 1924, σελ. 20.

²⁵⁹ Αν και τα αποτελέσματα της στρατιωτικής δράσης του Μελά στην Μακεδονία ήταν μικρά ο θάνατός του πυροδότησε μια δημοσιογραφική εκστρατεία προώθησης της εικόνας ενός μεγαλοαστού που άφησε την άνετη ζωή και αναβίωσε το παραδοσιακό πρότυπο της κλεφτουριάς. Σε μια περίοδο κατά την οποία ο τακτικός στρατός θεωρούνταν άνευ αξίας ο θάνατος του αντάρτη Μελά συγκλόνισε την κοινή γνώμη της εποχής. Οι εφημερίδες δημοσίευσαν ποιήματα αφιερωμένα σε αυτόν, κυκλοφόρησαν καρτ ποστάλ με τον τάφο και την εικόνα του Μελά ενώ η γνωστή φωτογραφία του με την αντάρτικη περιβολή χρησιμοποιήθηκε για να δημιουργήσουν πορτραίτα του ο ρομαντικός ζωγράφος Γεώργιος Ιακωβίδης (1853 - 1932) και ο λαϊκός καλλιτέχνης Θεόφιλος (1870-1934).

²⁶⁰ Για μια ολοκληρωμένη ιστορική, ανθρωπολογική, λογοτεχνική και δημοσιογραφική επισκόπηση των σχετικών με τον Μακεδονικό Αγώνα γεγονότων δείτε το Peter Mackridge and Eleni Yannakakis, *Ourselves and Others: The Development of a Greek Macedonian Cultural Identity since 1912*, Berg Publishers, Oxford 1997.

²⁶¹ Το *Η Σαμοθράκη* εκδόθηκε πρώτη φορά το 1909. Η δεύτερη έκδοση έγινε το 1926.

αυτοβιογραφικός λογοτεχνικός του χαρακτήρας. Στο τέλος του βιβλίου, μιλώντας χαρακτηριστικά σε πρώτο πρόσωπο, ο πρωταγωνιστής του βιβλίου παρουσίασε τον ρομαντικό «ήρωα» άρρηκτα συνδεδεμένο με την εθνική του καταγωγή.

«Αγάπησα τη φυλή μου, όταν είδα πως γεννήθηκα σαν άνθος από μέσα της, συμπύκνωμά της. Την αντιπροσωπεύω όλην, τα όνειρά της είναι όνειρά μου και οι ελπίδες μου οι ελπίδες της. [...]. Αν δεν έχει τώρα ιδανικό ή όνειρο κανένα η φυλή μου, θα της δώσω τα δικά μου όνειρα και ιδανικά και πάλι όμως τη δύναμη για να πλάσω τα όνειρά μου και τα ιδανικά μου, μέσα της θα την εύρω. [...] Αν φόβος την πήρε, θα της δανείσω την αφοβία τη δική μου. Ότι της λείπει θα της το δώσω εγώ, και πάλι, ό,τι μου λείπει εμένα από κείνη θα το πάρω. Γιατί είμαστε ένα».²⁶²

Με μπαρρεσιανό ύφος ο Δραγούμης συμπέρανε ότι «ξεχωριστός άνθρωπος» και φυλή ήταν δύο πόλοι μια ενότητας, παρά την αυτονομία του πρώτου, με την δεύτερη να αποτελεί το πρωτογενές στρώμα από το οποίο ξεκινούν όλα.

«Εγώ πηγαίνω [...] να ρίξω όλη μου τη δύναμη στο βάραθρο, που λέγεται έθνος, να ξοδέψω τη ζωή μου, νοιώθοντας βαθιά τη φυλή μου, με λύπη, με ενθουσιασμό, με βαρεμό ή με απελπισία. [...]. Τέτοιος μπορώ να είμαι· ή πρόβατο άκακο στο κοπάδι των ανθρώπων, που με περιτριγυρίζουν, ή νικητής τους. Τρίτο καταφύγιο δεν ξέρω, παρά μόνο τη ζωή στην ερημιά. Μα μοναχός για πάντα δεν μπορώ να μείνω· η τεμπελιά δεν μου φτάνει ούτε η σκέψη μοναχή. Θέλω και το προσφάγι της την ενέργεια».²⁶³

Σε αυτό το απόσπασμα ο Δραγούμης παρέθεσε την πρώιμη εκδοχή μιας ταξινόμησης που επεξεργάστηκε αναλυτικότερα στα επόμενα βιβλία του. Πρόκειται για μια κοινωνική ταξινόμηση που αντανακλά τις ελιτιστικές αντιλήψεις οι οποίες αναδύθηκαν πανευρωπαϊκά στις αρχές του 20^{ου} αιώνα, τόσο στην νεορομαντική διανόηση όσο και σε κοινωνιολογικές σχολές.²⁶⁴

²⁶² Ίων Δραγούμης, *Η Σαμοθράκη*, Πελεκάνος, Αθήνα 2009, σελ. 114-115.

²⁶³ Ο.π., σελ. 115-116.

²⁶⁴ Η κοινωνιολογία των ελίτ αποτέλεσε αυτόνομο κλάδο κοινωνιολογικής έρευνας μετά την δημοσίευση κειμένων του Γκαετάνο Μόσκα (1858-1941) στα τέλη του 19^{ου} αιώνα. Ο Μόσκα, ο Βιλφρέντο Παρέτο (1848-1923) και ο Ρόμπερτ Μίχελς (1876-1936) έδωσαν τις διαστάσεις της έννοιας, η οποία είναι συνδεδεμένη με την εμφάνιση των βιομηχανικών κοινωνιών του ανταγωνιστικού καπιταλισμού. Ασφαλώς οι κοινωνιολογικές θεωρίες ελίτ δεν εμφανίστηκαν ως κατάλοιπα της

αριστοκρατικής πολιτικής σκέψης αλλά ως απάντηση στην προοπτική των κοινωνικών αλλαγών που αποτέλεσαν συνέπειες της εκβιομηχάνισης. Ο Kurt Lenk αναφέρει ότι στα τέλη του 19^{ου} και στις αρχές του 20^{ου} αιώνα,

«[...]με δεδομένη την παρακμή των παραδοσιακών αξιών και τον κλονισμό του αστικού κόσμου από τα σοσιαλιστικά κινήματα, τις εκλογικές μεταρρυθμίσεις και τους ιμπεριαλιστικούς πολέμους, οι θεωρίες ελίτ φάνηκαν πρόσφορες για την νομιμοποίηση της συγκέντρωσης των αποφάσεων σε ελάχιστα, «εξαιρετικά ικανά» υποκείμενα. [...] Από την στιγμή που οι ως τότε αναμφισβήτητες κοινωνικές αξίες και ιεραρχίες άρχισαν να διαλύονται, οι ελπίδες άρχισαν να στρέφονται σε εκλεκτά άτομα που φαίνονταν ικανά να σώσουν την ενότητα της κοινωνίας. [...]

Προϋπόθεση για να μπορεί να γίνει λόγος για ελίτ είναι να υπάρχει ένας ελάχιστος βαθμός κοινωνικής κινητικότητας, ιδιαίτερα κάθετης κινητικότητας. Αυτός ο δυναμικός χαρακτήρας είναι που διακρίνει την έννοια της ελίτ από την στατική έννοια της αριστοκρατίας.. τα άτομα που διαθέτουν εξαιρετικές ικανότητες πρέπει, χάρη στην ιδιαίτερη προσφορά τους, να έχουν την δυνατότητα κοινωνικής ανόδου. [...]

Η περίπλοκη και βαρυσήμαντη έννοια της ελίτ διαφοροποιείται συνήθως προς την κατεύθυνση της διάκρισης σε «ελίτ εξουσίας», «ελίτ αξιών» και «λειτουργικές ελίτ». Η διάκριση είναι κυρίως αναλυτική: σε συγγραφείς όπως ο Gaetano Mosca υπάρχουν προτάσεις που συνδυάζουν π.χ. τα στοιχεία των ελίτ εξουσίας και των ελίτ αξιών. [...]

Σαν ελίτ εξουσίας χαρακτηρίζονται λιγότερο ή περισσότερο στεγανές ομάδες με συγκεκριμένες πνευματικές κοινωνικές και πολιτικές ικανότητες, και επίσης προνομιούχες ομάδες που γίνονται ανεκτές ή αποδεκτές από τις «μάζες». Ο όρος ελίτ εξουσίας χρησιμοποιείται συχνά σαν συνώνυμος των όρων «άρχουσα τάξη» ή «ανώτερο κοινωνικό στρώμα». Όπου γίνεται λόγος για ελίτ εξουσίας η βάση είναι συνήθως ένα διχοτομικό κοινωνικό μοντέλο, με κύρια δομική αρχή τον δυϊσμό μεταξύ μίας κυρίαρχης μειοψηφίας και μίας εξουσιαζόμενης πλειοψηφίας.

Σαν ελίτ αξιών θεωρούνται συνήθως οι δημιουργικές εκείνες μειοψηφίες, που ενδιαφέρονται όχι για την απόκτηση των ορατών μέσων εξουσίας αλλά για την καλλιέργεια συγκεκριμένων αξιών. Ρόλος τους είναι να αποτελέσουν το αντίβαρο στον κίνδυνο πιθανής παντοδυναμίας των ελίτ εξουσίας. Στον πολιτικό τομέα αυτό σημαίνει προώθηση στην εξουσία των ικανότερων (με τα περισσότερα προσόντα και γνώσεις). Έτσι η έννοια αποκτά μια ουτοπιστική διάσταση στο πνεύμα μιας ηθικής επιταγής.: οι «άξιοι» πρέπει να είναι και οι «κρατούντες». Στο πλαίσιο αυτό καταλήγει συνήθως να θεωρείται σαν μια ελίτ η διάνοηση, που προσκολλάται σε πολιτιστικές αξίες [...]

Η θεωρία των λειτουργικών ελίτ προϋποθέτει μια ανάλυση ανεξάρτητη από αξίες, η οποία εστιάζει την προσοχή της μόνο στην εμπειρικά καταγραφόμενη θέση και ρόλο μιας ελίτ, στην κοινωνία στην οποία μελετάται. [...] Οι λειτουργικές ελίτ είναι εξ ορισμού «ανοιχτές» ελίτ, δηλαδή η πρόσβαση σε αυτές είναι κατ' αρχήν δυνατή για όλους όσους διαθέτουν τις αντίστοιχες ικανότητες που απαιτούνται για συμμετοχή σε κάθε συγκεκριμένη ελίτ». Στο Kurt Lenk, *Πολιτική Κοινωνιολογία*,

Ο Δραγούμης υποστήριξε ότι η ελληνική κοινωνία διαιρείται α) στο «άκακο κοπάδι» των ανθρώπων του μέσου όρου που ακολουθούν τις επικρατούσες τάσεις, β) στην τάξη των «μοναχών», των λίγων ανθρώπων δηλαδή, που συγκροτούνται ως προσωπικότητες καλλιεργώντας τους εαυτούς τους αποκομμένοι από το υπόλοιπο κοινωνικό σύνολο, στην προσωπική τους ερημιά, γ) στους «νικητές». Οι τελευταίοι είναι οι «ήρωες» του Καρλάιλ. Ο «ένας» του Μπαρρές. Οι «ξεχωριστοί άνθρωποι» που έχουν το χάρισμα να επικοινωνούν με τις ψυχές των εθνικών τους οργανισμών και να αντιλαμβάνονται την εσωτερική ιεραρχία του σύμπαντος. Οι οδηγοί της ιστορίας.

Στο *Σαμοθράκη* ο Δραγούμης περιέγραψε την απαρχή της απόπειράς του να μετρηθεί με την ιστορία, ως δυνητικός «ρομαντικός ήρωας». Από την στιγμή που ξεκίνησε να γράφει μέχρι να κυκλοφορήσει το *Η Σαμοθράκη*, ο Δραγούμης είχε δημοσιεύσει στο τεύχος 271 του περιοδικού *Ο Νουμάς*, το οποίο κυκλοφόρησε την 25^η Νοεμβρίου του 1907, ένα άρθρο που έφερε τον τίτλο «Το έθνος, οι τάξεις και ο ένας». Σε ένα σημείο του συγκεκριμένου άρθρου ο Δραγούμης παρουσίασε τον «ξεχωριστό άνθρωπο» με τρόπο που θυμίζει εντυπωσιακά τον Καρλάιλ.

«Και πιστεύω πως ένας άνθρωπος μπορεί ν' αξίζει περισσότερο από τα πλήθη των ανθρώπων. Μ' αρέσει ο άνθρωπος, δε μ' αρέσουνε τα πλήθη με τη χοντροκοπιά τους. Έχουν βέβαια δύναμη πιο τρανή και πιο όμορφη. Δεν πίστεψα ποτέ πως οι μεγάλοι άντρες έπεσαν από τον ουρανό, ούτε πως ξέρουν «εξ αποκαλύψεως» μυστικά που δεν τα ξέρει το πλήθος [...]. Αλλά πιστεύω πως οι κοινωνίες τίποτε άλλο δε χρησιμεύουν παρά για να ξεφυτρώνουν από μέσα τους εξαιρετικοί άνθρωποι, και για τούτο ονομάζω τις κοινωνίες μαγεριά ανθρώπων. Στις κοινωνίες επάνω ακουμπούν οι λιγοστοί που φανερώνονται εξαιρετικοί άνθρωποι, από τις κοινωνίες παίρνουν τη δύναμή τους, το είναι τους, όλα, μα είναι διαφορετικοί από την κοινωνία, κι αυτό μ' αρέσει».²⁶⁵

Την ίδια περίοδο σε μια ημερολογιακή εγγραφή ο Δραγούμης περιέγραψε μια συνομιλία που είχε με τον Περικλή Γιαννόπουλο πάνω σε αυτό το ζήτημα. Η

επιμέλεια- πρόλογος Ηλίας Κατσούλης, μτφ. Φώτης Κοκαβέσης, Παρατηρητής, Θεσσαλονίκη 1990, σελ. 71-77.

²⁶⁵ Ίων Δραγούμης, «Το έθνος, οι τάξεις και ο ένας», Ίων Δραγούμης, *Μελέται*, Πελεκάνος, Αθήνα 2014, σελ. 36.

συζήτηση συνεπήρε τόσο πολύ τον Δραγούμη ώστε δεν μπόρεσε να κοιμηθεί.²⁶⁶ Ο Γιαννόπουλος και ο Δραγούμης κατέληξαν στο εξής συμπέρασμα. Υπήρχαν τριών κατηγοριών άνθρωποι. Εκείνοι που απορροφούνταν από τον μέσο όρο του εθνικού τους περιβάλλοντος, εκείνοι που διατηρούσαν την ιδιαίτερη ατομικότητά τους γινόμενοι κοσμοπολίτες και οι «εξαιρετικοί». «Εξαιρετικοί» ήταν οι άνθρωποι που δίχως να χάνουν την εθνική τους ταυτότητα δημιουργούσαν τα αιώνια, πανανθρώπινα έργα. Ενώ οι κοσμοπολίτες ήταν «δημοκράτες, αντιπαθητικοί».²⁶⁷

Στο επόμενο βιβλίο του, στο *Όσοι Ζωντανοί* που γράφτηκε και κυκλοφόρησε το 1911,²⁶⁸ από το εξωτερικό σημείο που ο Καρλάιλ στάθηκε για να περιγράψει ως απλός θεατής το ιστορικό δράμα ανά τους αιώνες, ο Δραγούμης πέρασε στο εσωτερικό του «ηρωικού ψυχισμού» και, μάλιστα, με την ένταση του αυτοβιογραφικού λόγου. Όταν έγραψε το συγκεκριμένο βιβλίο ο Δραγούμης είχε ολοκληρώσει επιτυχώς την αποστολή του στον Μακεδονικό Αγώνα ενώ είχε πετύχει μια πρώτη συσπείρωση των Ελλήνων της Κωνσταντινούπολης σε κοινό πολιτικό μέτωπο, με προσωπικές του πρωτοβουλίες και σχεδιασμούς που πολλές φορές υπερέβαιναν τα καθήκοντά του ως διπλωματικού υπαλλήλου. Είναι πιθανό οι συγκεκριμένες επιτυχίες να είχαν κάνει τον Δραγούμη να πιστέψει στις κοσμογονικές ικανότητες των «ξεχωριστών ανθρώπων» και να θεωρήσει τον εαυτό του ικανό να διαμορφώσει τον ιστορικό προσανατολισμό του ελληνικού έθνους μέσα από έναν συνδυασμό πολιτικών πρωτοβουλιών, διανοητικών ζυμώσεων, παραστρατιωτικών σχεδιασμών και συνωμοτικών πρακτικών. Στα πρώτα κεφάλαια του *Όσοι Ζωντανοί* ο Δραγούμης απευθύνθηκε στον εαυτό του, γράφοντας,

«δε θα υπακούσεις σε μερικές μικρότητές σου που σου λεν στ' αυτί κρυφά και ταπεινά πως είσαι και συ άτομο σαν τους άλλους. Τι τους κυτάς αυτούς; Δε σου μοιάζουν. Θα βουλώσεις τ' αυτιά σου στις χαμηλές φωνές που κάποτε σε φωνάζουν, θ' ακούσεις τις μεγάλες σου φωνές, αυτές που σε καλούν έξω, [...] να ορίζεις τους άλλους».²⁶⁹

²⁶⁶ Εγγραφή Αθήνα, Μάρτη 28, 1907, Κεφάλαιο Ε', α', Ίων Δραγούμης, *Ο Ελληνισμός μου και οι Έλληνες*, Πελεκάνος, Αθήνα 2012, σελ. 103.

²⁶⁷ Ο.π.

²⁶⁸ Η δεύτερη έκδοση του βιβλίου έγινε στην Αθήνα το 1926.

²⁶⁹ Ίων Δραγούμης, *Όσοι Ζωντανοί*, Πελεκάνος, Αθήνα 2006, σελ. 64.

Ο τρόπος με τον οποίο αυτή η διανοητική παράδοση ήθελε τον «ήρωα» να επηρεάζει τους ανθρώπους ήταν διαφορετικός από τον τρόπο με τον οποίο επηρεάζουν τις κοινωνίες οι απλοί διανοητές και οι επιστήμονες, οι αρχηγοί των κινήσεων και οι πολιτικοί ηγέτες. Σύμφωνα με τον Δραγούμη «πολλοί άνθρωποι έχουν ιδέες και τις εκφράζουν, κάμποσοι μάλιστα πλάθουν μ' αυτές και ιδανικά [...], πιο σύμφωνες με τα τελευταία πορίσματα της τωρινής επιστήμης, ή και πιο φιλοσοφημένες ακόμη».²⁷⁰ Αντιθέτως, οι «ήρωες», «είχαν ένα θησαυρό μέσα τους που οι άλλοι άνθρωποι δεν τον έχουν [...] είχαν τη θέληση που τα λόγια τα κάνει πράγματα, και είχαν τη δύναμη που, μη λογαριάζοντας ποια κατάσταση ιδεών και πραγμάτων την περιτριγυρίζει, μεταμορφώνει και τις ιδέες ακόμη των ανθρώπων και την κατάστασή τους».²⁷¹

Ο Δραγούμης αποσαφήνισε ότι η δύναμη του «ξεχωριστού ανθρώπου» δεν περιορίζεται στην διάνοηση. Όπως είχε περιγράψει ο Καρλάιλ, ο «ήρωας» στέκεται πάνω από τα κοινωνικά σύνολα και δίνει προσανατολισμό στην ιστορία. Για να συμβεί αυτό δεν αρκεί το να σκέφτεται. Ο «ήρωας» πρέπει να σκέφτεται και να δρα παράλληλα. Στην εξομολόγηση της αναμέτρησης του εαυτού του με το πρότυπο του «ήρωα» που παρέθεσε στο *Όσοι Ζωντανοί*, ο Δραγούμης ανέφερε επηρεασμένος από τον Μπαρρές τα εξής.

«Σκέψη και Ενέργεια, αυτοί είναι οι δυο παράγοντες που η συλλογιά τους τον παίδεψε πολύ ως που να αποφασίσει πως τους χρειάζεται και τους δύο για να ζήσει στα γεμάτα [...]. Ως τόσο ξέρει καλά πως η όποια ενέργεια δεν αξίζει, γιατί δεν αποδείχνει δύναμη. Η ενέργεια πρέπει να είναι τέτοια που να τον ανεβάζει σε στυλοβάτη, νικητή ανάμεσα στους ανθρώπους».²⁷²

Κάπως έτσι ο Δραγούμης κατέληξε στην αποκρυστάλλωση του τυπολογικού σχήματος των, κατά τα γραφόμενά του, «ανθρωπίνων καταστάσεων»²⁷³ που είχε αναφέρει αρχικά στο βιβλίο *Σαμοθράκη*. «Τέσσερις είναι [...] οι ανθρώπινες καταστάσεις· ο νικητής, ο μοναχός, το πρόβατο στο κοπάδι και ο νικημένος που σκοτώνεται».²⁷⁴ Ο Δραγούμης αποφάσισε ότι από τις τέσσερις καταστάσεις

²⁷⁰ Ο.π., σελ. 114.

²⁷¹ Ο.π.

²⁷² Ο.π., σελ. 72.

²⁷³ Ο.π., σελ. 73.

²⁷⁴ Ο.π.

«φιλοδοξεί μόνο τις δύο που του αρέσουν, ή δεσπότης νικητής ανθρώπων ή ερημίτης μοναχός εξόριστος της κοινωνίας».²⁷⁵ Ο «νικητής» της τυπολογίας του Δραγούμη ήταν ο «ξεχωριστός άνθρωπος». Αυτός που δίνει το περιεχόμενο που επιθυμεί στις ιστορικές εξελίξεις.

«[...] τίποτε ανθρώπινο δεν τον πειράζει γιατί τα κύματα της αιωνιότητας, που αναβλύζουν από τα βάθη τα αγνώριστα της ψυχής του, τόσο ορμητικά βγαίνουν, που σκεπάζουν τα πράγματα του κόσμου, τα χρωματίζουν και τα μεταμορφώνουν. Η δύναμη των κυμάτων του είναι δυνατότερη από κάθε άλλη δύναμη και από κάθε του κόσμου πράμα».²⁷⁶

Το συμπέρασμα του Δραγούμη είναι ότι «η σκέψη των λιγοστών [...] μπορεί να χαράζει επάπειρο νέους φιλοσοφικούς δρόμους και να γεννοβολά νέες αντιλήψεις του κόσμου [...] οι λιγοστοί δεν θα πάψουν ποτέ να αλλάζουν τα ιδανικά της ανθρωπότητας».²⁷⁷ Αντίστοιχα, ο Καρλάιλ είχε γράψει κάτι παρόμοιο.

«Ένας άνθρωπος με ανώτερη Σοφία, με μιαν άγνωστη έως τώρα πνευματική Αλήθεια μέσα του, είναι ισχυρότερος όχι από δέκα ανθρώπους που δεν την έχουν ή από δέκα χιλιάδες, αλλά από όλους όσοι δεν την έχουν. Αυτός στέκει ανάμεσά τους με μιαν εντελώς αιθέρια, αγγελική δύναμη, σαν να κρατά ένα σπαθί από το οπλοστάσιο του Ουρανού, στο οποίο καμιά ασπίδα και κανένας χάλκινος πύργος δεν μπορεί τελικά να αντισταθεί».²⁷⁸

Ο «ξεχωριστός άνθρωπος» της ρομαντικής σκέψης ήταν ένα διανοητικό σχήμα πολύ διαφορετικό από το ορθολογικό υποκείμενο του φιλελεύθερου ατομικισμού. Στο *Όσοι Ζωντανοί* οι αυτοβιογραφικοί πρωταγωνιστές, δηλαδή ο Ίων Δραγούμης και ο Αθανάσιος Σουλιώτης-Νικολαΐδης, επιδίωξαν «την υποταγή σ' ένα γενικό πρόγραμμα».²⁷⁹ «Τι σημαίνουν τα άτομα σ' έναν αγώνα;», διερωτήθηκε ο Δραγούμης και κατέληξε στο συμπέρασμα ότι «φτάνει να προκόφτει ο αγώνας και να εφαρμόζεται το πρόγραμμα, και τα άτομα ας χάνονται, ας σβήνουν, ας γίνονται

²⁷⁵ Ο.π.

²⁷⁶ Ο.π., σελ. 177.

²⁷⁷ Ο.π., σελ. 171.

²⁷⁸ Thomas Carlyle, *Σημεία των Καιρών*, μτφ Σπύρος Δενδρινός, Β έκδοση, Ροές, Αθήνα 2009, σελ 65-66.

²⁷⁹ Ίων Δραγούμης, *Όσοι Ζωντανοί*, Πελεκάνος, Αθήνα 2006, σελ. 126.

αριθμοί»²⁸⁰. Αυτή δεν θα ήταν η τύχη μόνο των απλών ανθρώπων, που στο ελιτιστικό σκεπτικό του Δραγούμη γίνονταν αντιληπτοί ως κομπάρσοι της ιστορίας. Ακόμη και ο «ήρωας» ως ατομικότητα περνά και χάνεται, όπως οι απλοί άνθρωποι, εφόσον έχει επιτελέσει τον μεγάλο ιστορικό του σκοπό.

Ο «ξεχωριστός άνθρωπος» του *Όσοι Ζωντανοί* δεν είχε σχέση ούτε με τον «υπεράνθρωπο» της υπαρξιακής αυτεξουσιότητας του Νίτσε.²⁸¹ Ο «ένας» του Δραγούμη υπήρξε άμεσα και οργανικά συνδεδεμένος με κοινωνικά σύνολα. «Για μένα η κοινωνία δεν είναι άλλο παρά μαγειριό για να βγάξει εξαιρετικούς, είναι ο στυλοβάτης των μεγάλων»,²⁸² αποφάνθηκε ο Δραγούμης. Και συμπλήρωσε ότι «δεν είναι ευκαταφρόνητη η μεγάλη μάζα των ανθρώπων, αφού σ' αυτήν επάνω ριζώνουν [...] και από μέσα της ξεχωρίζονται τα μεγάλα άτομα, οι διαλεχτοί, που δεν είναι ουρανοκατέβατα πουλιά μα ανθοί της ανθρωποσύνης».²⁸³ Ο «ήρωας» είναι το εκλεκτότερο κάρπισμα της κοινωνίας του. Ο κορμός και οι ρίζες το «ηρωικού» ανθρώπου στεριώνονται στην κοινωνία.

Μολονότι ο Δραγούμης αποδέχτηκε ότι η εμβέλεια της ιστορικής δράσης του «ήρωα» είναι οικουμενική, υπενθύμισε ότι η προέλευση του «ήρωα» είναι εθνική. «Δεν ξεχωρίζει πια η ζωή από την ενέργειά μου. Είμαι νεύρο της ελληνικής ζωής όπου κι αν σταθώ, όπου κι αν βρεθώ. Είμαι σε φυσιολογική κατάσταση, όταν αισθάνομαι τον εαυτό μου ένα με τους ανθρώπους του έθνους μου».²⁸⁴ Αλλά αυτή θα μπορούσε να είναι αίσθηση ακόμη και ενός μέσου ανθρώπου. Ο «ήρωας» του

²⁸⁰ Ο.π.

²⁸¹ «Κι όμως ο Νίτσε λέει· «Να μη μένεις δεμένος σε μια πατρίδα, ας είναι κ' η πιο τυραννισμένη και αδύνατη». Μα μήπως εξαρτάται από μένα; [...] Βλέπω πως ο Νίτσε το θεωρεί αναχρονισμό το να πασχίζωμε να φτειάνωμε έθνη ή να τα βαστούμε να μη διαλύωνται. Μα τι να κάμω που εγώ δεν μπορώ να δημιουργήσω τίποτε άλλο, όσο νοιώθω πως δεν φτειάστηκε το έθνος μου, και όσο αισθάνομαι πως τότε μοναχά θα μπορέσω να δημιουργήσω κάτι άλλο, όταν δε θα με βασανίζει η θύμηση του βασανισμένου έθνους μου. Μα, η θύμηση τάχα τούτη, θα μ' αφήση ποτέ; Ας φτειαστή το έθνος μου και ας πέση έπειτα· αλλά πρέπει να φτειαστή για να βγάλω εγώ κάτι τι ελληνικό, κάτι δικό μου. Έτσι αισθάνομαι τώρα· τι σημαίνει αν είναι σωστό ή όχι, αφού έτσι είναι». Κεφάλαιο Δ' α' σημείωση 28 Έθνος και Εγώ 1905 Δεδέαγατς, Ίων Δραγούμης, *Ο Ελληνισμός μου και οι Έλληνες*, Πελεκάνος, Αθήνα 2012, σελ. 95-96.

²⁸² Ίων Δραγούμης, *Όσοι Ζωντανοί*, Πελεκάνος, Αθήνα 2006, σελ. 82.

²⁸³ Ο.π., σελ. 172.

²⁸⁴ Ο.π., σελ. 93.

Δραγούμη έπρεπε να βιώσει κάτι πλατύτερο. «Σ' αυτόν [...] όλη η ζωή του έθνους του είναι δική του [...] δε χωρίζει τις δυνάμεις του έθνους του, και τα κόμματα αυτόν δεν τον κομματιάζουν. Όλα τα κόμματα του έθνους του μέσα του αρμονίζονται και γίνονται ένα [...]. Όλα είναι δικά του».²⁸⁵ Αναφερόμενος σε «κόμματα» ο Δραγούμης δεν εννοούσε μόνο τις πολιτικές παρατάξεις. Εννοούσε τις κοινωνικές τάξεις της ελληνικής ομογένειας στην Κωνσταντινούπολη, καθώς και τις παρατάξεις των δημοτικιστών και των καθαρευουσιάνων. Τα «κόμματα» που αναφέρει ο Δραγούμης ήταν οι πολιτικές, οι ταξικές και οι διανοητικές παρατάξεις της ελληνικής κοινωνίας. Όλα αυτά ενώνονται σε ένα ενιαίο πλαίσιο εντός της οπτικής του «ξεχωριστού ανθρώπου». Ο «ένας» του *Όσοι Ζωντανοί*, λόγω του χαρίσματος να είναι «ξεχωριστός άνθρωπος», ήταν εκείνος ο οποίος μπορούσε να βιώσει, να ενοποιήσει και να εκφράσει τα γνωρίσματα του έθνους του με την μεγαλύτερη δυνατή ένταση.

Ρομαντικός «ήρωας», εθνικισμός και πόλεμος

Ο Δραγούμης στο *Όσοι Ζωντανοί* διαμόρφωσε ένα νεορομαντικό διανοητικό σχήμα μέσα από το οποίο πάντρεψε μια ελιτιστική ερμηνεία της ιστορίας με εθνικιστικές ιδέες και προσδοκίες. Έχοντας σχηματίσει τον σκελετό αυτού του διανοητικού σχήματος κατέληξε στο συμπέρασμα ότι ο ίδιος ήταν ένας δυνάμει «ρομαντικός ήρωας». Δεν παρέλειψε μάλιστα να περιγράψει τον στόχο του. Δηλαδή, «το έργο του σιγανού καθαρισμού της εθνικής ψυχής και το λυτρωμό της».²⁸⁶ Η κατεύθυνση που θα έδινε στους πολλούς έπρεπε να δοθεί προσεκτικά και όχι απότομα.

«Όποιος το έχει μέσα του να μπορεί, θελητά ή άθελα, να επηρεάζει τη μεγάλη μάζα, θα πάει πρώτα να σταθεί στο επίπεδο της, θα χωθεί ως το λαιμό μέσα στα τρεχούμενα ιδανικά της και από εκεί θα πασκίσει να την τραβήξει κατά το δικό του καινούριο ιδανικό. Μα για να πετύχει [...] πρέπει να μην απομακρύνεται στα μάτια της πολύ απότομα [...]. Έτσι και το εθνικό ιδανικό μπορεί να γίνει, στα χέρια ενός εξαιρετικού όργανο για το ανέβασμα των πολλών σ' άλλο ηθικό επίπεδο και για το λαγάριασμα των λίγων εξαιρετικών [...]».²⁸⁷

²⁸⁵ Ο.π., σελ. 76-77.

²⁸⁶ Ο.π., σελ. 76.

²⁸⁷ Ο.π., 72.

Φαίνεται ότι ο «ήρωας»-Δραγούμης είχε δυο αποστολές. Πρώτον, όφειλε να ανεβάσει τον ελληνικό λαό σε ένα ανώτερο ηθικό επίπεδο. Και, δεύτερον, έπρεπε να διαμορφώσει την συνθήκη που θα ήταν ικανή να επιτρέψει στους «λίγους εξαιρετικούς» Έλληνες να συνεχίσουν να αναδεικνύονται δίχως να τους συντρίψει η μάζα. Η αποστολή του «ήρωα» ήταν να οδηγήσει το έθνος του σε μια ηθική και διανοητική ανάταση.

Ανάμεσα σε όλα αυτά ο Δραγούμης παρέθεσε μια παλιά ρομαντική ιδέα. Ο πόλεμος είναι κάτι καλό. Ένα φαινόμενο με θετικό ηθικό και αισθητικό περιεχόμενο²⁸⁸. Ο πόλεμος μπορεί να αναγάγει την ανθρωπότητα σε ανώτερο ηθικό επίπεδο²⁸⁹ ενώ, ταυτόχρονα, αποτελεί τον αντίποδα της πολιτικής. Σύμφωνα με τον Δραγούμη η πολιτική πράξη θα μπορούσε να αποκτήσει αξία μόνο αν οδηγούσε σε πολεμική σύγκρουση.²⁹⁰ Στην σκέψη του Δραγούμη ο πόλεμος έγινε αντιληπτός όχι μόνο ως μια εξωτερική σύγκρουση αντίπαλων παρατάξεων αλλά και ως μια παράλληλη εσωτερική σύγκρουση του ανθρώπου με τα αρνητικά στοιχεία του εαυτού του. Ο πόλεμος έγινε νοητός ως μια συνθήκη ζωής στην οποία διαλύονται οι αστικές συμβάσεις της νεωτερικότητας και του κοινωνικού καθωσπρεπισμού. Ο ανθρώπινος νους απελευθερώνεται και αντλεί σχήματα από το ακατέργαστο απόθεμα της ψυχής,

²⁸⁸ Υπήρξαν κατά καιρούς «αντιρομαντικοί» διανοητές που υποστήριξαν ότι ο πόλεμος είναι αναγκαίο κακό προκειμένου να διατηρεί τον πληθυσμό της ανθρωπότητας σε ισορροπία. Ωστόσο η ρομαντική προσέγγιση είναι διαφορετική. Οι ρομαντικοί διανοητές που θεωρούσαν ότι ο πόλεμος ήταν ένα θετικό φαινόμενο της ιστορίας έβλεπαν σε αυτόν ένα εγγενές καλό ηθικό και αισθητικό περιεχόμενο. Δεν τον αποδέχονταν ως αναγκαίο κακό που είχε και θετικές συνέπειες. Τον περιέγραφαν ως φαινόμενο που απελευθερώνει ηθικές και αισθητικές δυνάμεις ικανές να οδηγήσουν σε ανώτερα σχήματα ζωής.

²⁸⁹ Ο Παναγιώτης Κονδύλης αναφέρει μια σειρά από ρομαντικούς αντιδιαφωτιστές που υποστήριξαν αυτή την ιδέα. Burke, De Maistre, Müller κλπ. Παναγιώτης Κονδύλης, *Συντηρητισμός. Ιστορικό περιεχόμενο και παρακμή*, μτφ. Λευτέρης Αναγνώστου, Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης, Ηράκλειο 2015, σελ. 407.

²⁹⁰ Σε παρόμοιο ύφος ο Δραγούμης είχε γράψει απευθυνόμενος στον Γεώργιο Σκληρό, τρία χρόνια νωρίτερα, στο άρθρο «Το έθνος, οι τάξεις και ο ένας», ότι «αν πιστεύει αλήθεια ο κ. Σκληρός ότι ο πόλεμος είναι ζωή, όπως το πιστεύω κ' εγώ, αν θέλει κίνηση κι αγώνες, ας θυμηθεί το τι κίνηση κι αγώνες και στρατιωτικούς και πολιτικούς και οικονομολογικούς χρειάστηκε να κάνουν οι ιταλοί πρωτού καταφέρουν την ένωσή τους». Ίων Δραγούμης, «Το έθνος, οι τάξεις και ο ένας», *Μελέται*, Πελακάνος, Αθήνα 2014, σελ. 41.

εκεί όπου βασιλεύει κάτι αδιαμεσολάβητα αληθινό. Αντιθέτως, αναφερόμενος στην πολιτική, ο Δραγούμης εννοούσε την διαχειριστική πολιτική πρακτική μιας ειρηνικής περιόδου στην οποία θριάμβευε η γραφειοκρατική τυποποίηση και η επαναλαμβανόμενη εργαλειακή κανονικότητα. Η απόδραση από αυτό τον άνευρο κύκλο της κανονικότητας μέσω του πολέμου και η χρήση του πολέμου ως δοκιμασίας για την ανάδειξη καλύτερων σχημάτων ζωής ήταν μια ιδέα των ρομαντικών διανοητών που απέκτησε πολλούς υποστηρικτές στην εθνικιστική διάνοηση του μεσοπολέμου. «Την πολιτική την σιχαίνομαι για πολλούς λόγους»,²⁹¹ έγραψε ο Δραγούμης. Για να διευκρινίσει το εξής.

«[...] μόνο αν γίνεται με την πολιτική να υψώσω την αίσθηση και τη θέληση των γύρω μου ανθρώπων κατά κάποιο αγώνα ή πόλεμο -το μόνο πράμα που αξίζει στον κόσμο γιατί βιάζει τον άνθρωπο να ελευθερώνεται- [...] μόνο τότε αξίζει να κάνω πολιτική. Η προσπάθεια θα ξεθυμάνει κάποτε, ο πόλεμος θα τελειώσει με τη νίκη, και θα μείνει έπειτα ο άνθρωπος πιο δυνατός, πιο αντρείος, [...] πιο ελεύθερος».²⁹²

Ο Δραγούμης είχε την ευκαιρία να συνδέσει την ρομαντική ερμηνεία της σημασίας του πολέμου με τον τρόπο που αντιλαμβανόταν τον «ξεχωριστό άνθρωπο» στο άρθρο που έφερε τον τίτλο «Πόλεμος». Το συγκεκριμένο άρθρο φέρει την ημερομηνία 28 Δεκεμβρίου 1912 και προοριζόταν να δημοσιευθεί στο περιοδικό *Γράμματα Αλεξάνδρειας*. Ωστόσο, για αδιευκρίνιστους λόγους, τελικά δεν δημοσιεύθηκε.²⁹³ Έμεινε ξεχασμένο μέχρι τον Οκτώβριο του 2018, όταν ο Παρασκευάς Ματάλας έγραψε για την *Εφημερίδα των Συντακτών* ένα άρθρο προβληματισμού για την ενδεχόμενη μεταστροφή στις αντιλήψεις του Δραγούμη, αναλύοντάς το.²⁹⁴

²⁹¹ Ίων Δραγούμης, *Όσοι Ζωντανοί*, Πελεκάνος, Αθήνα 2006, σελ. 94.

²⁹² Ο.π.

²⁹³ Ο Παρασκευάς Ματάλας θεωρεί ότι απορρίφθηκε λόγω της διαφοράς προσανατολισμού από τα άρθρα του υπόλοιπου τεύχους. Αντιθέτως ο Νώντας Τσίγκας υποθέτει ότι μάλλον η διεύθυνση του περιοδικού *Γράμματα* ήθελε να αποφύγει την σύγκρουση με την βενιζελική κοινή γνώμη και να προστατευτεί ο Δραγούμης από την λογοκρισία που υπήρχε στην Ελλάδα λόγω του στρατιωτικού νόμου εν καιρώ πολέμου.

²⁹⁴ Παρασκευάς Ματάλας, «Μα ποιος είναι ο ήρωας;», *Εφημερίδα των Συντακτών*, Αθήνα 7-10-2018, διαθέσιμο στην ηλεκτρονική διεύθυνση https://www.efsyn.gr/arheio/fantasma-tis-istorias/167145_ma-poi-os-einai-o-iroas

Σύμφωνα με τον Ματάλα το άρθρο «Πόλεμος» συνιστά τομή στην σκέψη του Δραγούμη γιατί σηματοδοτεί το πέρασμά του από την φιλοπόλεμη ρομαντική ρητορική σε μια σταδιακή αντιπολεμική αντίληψη. Αν και οι παρατηρήσεις του Ματάλα είναι πολύ ενδιαφέρουσες φρονώ ότι δύσκολα μπορούμε να ανιχνεύσουμε στο συγκεκριμένο άρθρο μια αντιπολεμική στάση του Δραγούμη. Εκείνο που σίγουρα ανιχνεύεται εύκολα είναι η σύνδεση του πολέμου με την ρομαντική ιδέα του «ξεχωριστού ανθρώπου». Ο Δραγούμης συνέχισε να παραδέχεται ότι ο πόλεμος ήταν μια ψυχική εκγύμναση για τον άνθρωπο. Με τυπικά νεορομαντική φρασεολογία, έγραψε τα εξής

«[...] για μένα πιο ωραίο πράμα δεν υπάρχει παρά να πηγαίνεις στον πόλεμο γερός, γεμάτος υγεία, να περνάς «άτρωτος» από μέσα από τη φωτιά και απ' όλες τις κακοπάθειες, και να γυρίζεις πίσω στο χωριό σου, πάλι γερός και όμορφος και ατσαλένιος, χωρίς να έχεις αρρωστήσει μια ώρα στο δρόμο, χωρίς να έχεις πληγωθεί, χωρίς να έχεις λυγίσει, χωρίς ούτε μια στιγμή να έχεις χάσει την καθάρια σου την σκέψη. Έχεις γίνει πιο δυνατός και πολύξενος και έχεις ματώσει. Ωραίος είναι ο πόλεμος!»²⁹⁵

Όσον αφορά τους στρατιώτες που συμμετείχαν στις μάχες ο Δραγούμης εκτίμησε ότι «οι ίδιοι αυτοί που πήραν τούτα τα χρώματα [...] θα γεννήσουν την αλλοιώτικη γενιά, και το Ελληνικό Βασίλειο θα ξαναχυθεί σε αλλοιώτικο καλούπι».²⁹⁶ Ο «νέος άνθρωπος» που γεννιέται από τον πόλεμο, ως πρότυπο και ως ιστορική στόχευση του νεορομαντικού διανοητικού κινήματος της γενιάς του 1890, είναι εμφανής κάτω από αυτές τις αράδες. Η επιθυμία για την δημιουργία ενός νέου τύπου ανθρώπου αποτέλεσε βασικό γνώρισμα και στόχο των νεορομαντικών της γενιάς του 1890.²⁹⁷ Ο «νέος άνθρωπος» ως όραμα της νεορομαντικής γενιάς του 1890 απλώθηκε, σύμφωνα με την Κλεοπάτρα Λεονταρίτου, σε όλο τον ευρωπαϊκό χώρο, «μεταμφιεσμένος στον ίδιο μυστικισμό, βιταλισμό, νεοεξελικτισμό, φασισμό, ναζισμό, νεοχριστιανισμό,

²⁹⁵ Ίων Δραγούμης, «Πόλεμος», Ίων Δραγούμης, *Τα «κρυμμένα» ημερολόγια. Οκτώβριος 1912-Αύγουστος 1913*, Εκδόσεις Πατάκη, Αθήνα 2021, σελ. 321.

²⁹⁶ Ο.π., σελ. 323.

²⁹⁷ Κλεοπάτρα Λεονταρίτου, *Η νεορομαντική βιοθεωρία του Καζαντζάκη. Η ποίηση της ζωής*, Θεμέλιο, Αθήνα 1981, σελ. 22.

φιλοσοφικό αισθητισμό και ένα σωρό άλλες [...] ματιές που έχουν για πολιτισμικό στόχο τον «νέο άνθρωπο».²⁹⁸

Ο Δραγούμης στο συγκεκριμένο άρθρο σημείωσε με καυστικό τρόπο ότι στρατιώτες -και ιδίως πολλοί αξιωματικοί- δεν στάθηκαν ως προσωπικότητες στο απαιτούμενο ηθικό ύψος. Άλλοι δέιλιασαν και άλλοι επιδόθηκαν σε πλιάτσικο. Βίωσαν μεν την ανώτερη -σύμφωνα με την ρομαντική ερμηνεία- πραγματικότητα του πολέμου. Όμως το έκαναν όχι συνειδητά, μα επειδή εξαναγκάστηκαν όταν άρχισε να «βουίζει το κανόνι».²⁹⁹ Τότε και οι δειλοί ακολούθησαν «τη γενική φόρα»³⁰⁰ γιατί «ο στρατός σαν ένα κορμί τραντάζεται»³⁰¹ σε συνθήκες μάχης. Έτσι ο Δραγούμης διερωτήθηκε ποιοι είναι τελικά οι ήρωες. «Εκείνοι που πολεμούν αντρεία ή και σκοτώνονται στον πόλεμο; Εκείνοι που χωρίς να είναι πόλεμος [...] εκθέτουν τη ζωή τους σε κίνδυνο; Ή εκείνοι που αψηφούν την κατακραυγή της κοινωνίας ή την μπουρζουαζική κρίση της και στις πράξεις, μα προπάντων στις ιδέες;»³⁰²

Το συμπέρασμα στο οποίο κατέληξε ο Δραγούμης ήταν ότι οι λιγότερο ήρωες ήταν οι πολεμιστές. Γιατί «όλο το βάρος της κοινωνίας τους σπρώχνει να πολεμήσουν αντρεία και να σκοτωθούν».³⁰³ Αντιθέτως, υποστήριξε ο Δραγούμης, ότι «ίσως οι πιο αντρείοι νάναι όσοι αψηφούν την κοινωνία και τους αμείλικτους στενούς της νόμους [...] οι άνθρωποι με πρωτοβουλία μεγάλη και με ενθουσιασμό ανεξάντλητο και με ανεξαρτησία- οι ελεύθεροι άνθρωποι- [...]».³⁰⁴ Για να καταλήξει σε ένα συμπέρασμα που μοιάζει να είναι παρμένο από την θεωρία περί «ηρώων» του Καρλάιλ. «Ηρωες είναι ο Γαλιλαίος, ο Βρούτος, ο Σωκράτης, ο Χριστός, ο Ουάιλντ, ο Βύρωνας, ο Νίτσε».³⁰⁵ Ο «ήρωας» δεν είναι απλά ένας πολεμιστής που υπερβαίνει σε συνθήκες μάχης την μετριότητα της καθημερινής υλικής εμπειρίας. «Ηρωας» είναι εκείνος που συγκρούεται με τις κατεστημένες λογικές και διαμορφώνει καίρια την ιστορία.

²⁹⁸ Ο.π., σελ. 58.

²⁹⁹ Ίων Δραγούμης, *Τα «κρυμμένα» ημερολόγια. Οκτώβριος 1912-Αύγουστος 1913*, Εκδόσεις Πατάκη, Αθήνα 2021, σελ. 320.

³⁰⁰ Ο.π.

³⁰¹ Ο.π.

³⁰² Ο.π., σελ. 322.

³⁰³ Ο.π.

³⁰⁴ Ο.π., σελ. 322-333.

³⁰⁵ Ο.π., σελ. 333.

«Ξεκίνησα για τον πόλεμο αυτό χωρίς όρεξη καμία»,³⁰⁶ εξομολογήθηκε στις πρώτες κιόλας αράδες του άρθρου ο Δραγούμης. Ωστόσο αυτό συνέβη όχι γιατί αποκήρυξε την ρομαντική ερμηνεία του πολέμου ως θετικού ιστορικού φαινομένου. Ο Δραγούμης ήταν ενάντια στον πόλεμο πρώτον γιατί θεωρούσε ότι η Βουλγαρία θα κατάφερνε να αποσπάσει εδάφη με ελληνικούς πληθυσμούς και δεύτερον επειδή εκτιμούσε ότι η εμπλοκή της Ελλάδας ήταν βιαστική, δεν αποτελούσε κοινωνικό αίτημα και ήρθε λόγω προσωπικών επιλογών του Βενιζέλου. «Δεν ήταν λαϊκός πόλεμος αυτός, ήταν πολιτικός»,³⁰⁷ έγραψε εξηγώντας την στάση του. Ενώ δεν παρέλειψε να αποκηρύξει με έναν χαρακτηριστικό ρομαντικό αφορισμό ακόμη και την στάση των μοναρχικών αξιωματικών, την οποία θεωρούσε συμβιβασμένα ορθολογιστική. Όταν οι αξιωματικοί του Επιτελείου τον ρώτησαν αν πίστευε εξαρχής ότι ο ελληνικός στρατός θα κατάφερνε τέτοιες νίκες, ο Δραγούμης απάντησε «όχι, ομολογώ πως πίστευα περισσότερα».³⁰⁸ Και όταν του αποκρίνονταν ότι ήταν πολύ απαιτητικός, εκείνος τους απαντούσε «και σας, σας λείπει η φαντασία».³⁰⁹ Εκτιμώ ότι όλα τα παραπάνω δεν είναι εύκολο να αναγνωστούν ως απαρχή μιας υποτιθέμενης αντιπολεμικής ιδεολογικής μετατόπισης του Ίωνος Δραγούμη. Η όποια επιφύλαξη είχε να κάνει με την έλλειψη εμπιστοσύνης του Δραγούμη στον Βενιζέλο και με το γεγονός ότι η εξωτερική πολιτική του Βενιζέλου ήταν αντίθετη με εκείνη που πρόκρινε ο Δραγούμης. Μάλιστα η αμφίλογη ερμηνεία του πολέμου από την μια με θετικό πρόσημο, λόγω της ψυχικής κάθαρσης την οποία οι ρομαντικοί θεωρούν ότι προσφέρει, και από την άλλη με αρνητικό πρόσημο, όταν ο πόλεμος δεν γίνεται έπειτα από λαϊκό ξεσηκωμό μα για να εξυπηρετηθούν απτά υλικά συμφέροντα των νεωτερικών κρατών και της αστικής τάξης, δεν ήταν πρωτοτυπία ή προσωπική αντίφαση του Ίωνος Δραγούμη. Σύμφωνα με τον Παναγιώτη Κονδύλη αυτή ήταν ιστορικά η στάση των συντηρητικών διανοητών για τον πόλεμο.³¹⁰

³⁰⁶ Ο.π., σελ 311.

³⁰⁷ Ο.π., σελ. 324.

³⁰⁸ Ο.π., σελ. 319.

³⁰⁹ Ο.π.

³¹⁰ «Σε αμέτρητες διατυπώσεις και παραλλαγές υποστήριξαν ότι ο πόλεμος είναι ουσιώδες συστατικό της ζωής, της φύσης και των εθνών και δεν μπορεί να καταργηθεί· ο πόλεμος εξασκεί τις δυνάμεις και επιδρά καθαρκτικά, καλλιεργεί τις ιπποτικές αρετές και το αίσθημα της δικαιοσύνης κ.λ.π. Από την άλλη πλευρά όμως τάσσονται υπέρ μιας περιχαράκωσης του πολέμου, ακριβώς

Αν θέλουμε να εντοπίσουμε ένα ενδεχόμενο σοβαρής αντίφασης του Δραγούμη σε εκείνη την περίοδο δεν θα το βρούμε στις ιδεολογικές του προσεγγίσεις. Έχει νόημα να το αναζητήσουμε στις αξιολογήσεις του πολιτικού προσωπικού της Ελλάδας. Ενώ τον Δεκέμβριο του 1912 ο Δραγούμης έγραφε στο άρθρο «Πόλεμος» όλα τα παραπάνω, δείχνοντας ξεκάθαρο αντιβενιζελικό προσανατολισμό, λίγους μήνες πριν, και συγκεκριμένα στις 23 Μαρτίου του 1912, είχε γράψει το άρθρο «Δυο εκλογές» στο περιοδικό *Ο Νουμάς*. Το συγκεκριμένο άρθρο ήταν μια ανάλυση του αποτελέσματος των εκλογών που είχαν πραγματοποιηθεί την 12^η Μαρτίου του 1912. Ακόμη δεν είχε επέλθει η ρήξη του Δραγούμη με τον Βενιζέλο. Ο Δραγούμης υποστήριζε τον Βενιζέλο προκειμένου να ηττηθεί το πολιτικό σύστημα των «παλαιοκομματικών». Στο άρθρο «Δυο εκλογές» ο Δραγούμης περιέγραψε την νίκη του Βενιζέλου ως μια νίκη του λαού, που είχε αποτινάξει την εποπτεία της μεγαλοαστικής τάξης και του διεφθαρμένου της πολιτικού προσωπικού.³¹¹ Αλλά το πιο ενδιαφέρον είναι ότι απέδωσε τον χαρακτηρισμό του «Ενός», του «ήρωα»-οδηγού, στον Βενιζέλο. Ο «λαός μονάρχος του ενέργησε και έδωσε στον Έναν αυτόν ήρωα του τη δύναμη [...]». Ο Ένας αυτός είναι ο Βενιζέλος»,³¹² έγραψε ο Δραγούμης δείχνοντας ότι μάλλον είχε αρχίσει να σκέπτεται ότι όχι ο ίδιος μα ο Βενιζέλος θα αποτελούσε τον ιστορικό ηγέτη που θα οδηγούσε την χώρα στην ιστορική της μετάβαση.

Δίπλα στον «ήρωα», ο Δραγούμης έγραψε ότι είχε αναπτυχθεί μια νέα ελίτ αξιών. Αυτή ήταν οι δημοτικιστές οι οποίοι έγιναν από τον Δραγούμη αντιληπτοί ως μια νέα κοινωνική τάξη που θα στεκόταν δίπλα στην προσπάθεια του λαού να αποτινάξει το παλιό πολιτικό και διανοητικό status και προοριζόταν να «διαφεντέψει το Έθνος στα μελλούμενα χρόνια».³¹³ Ο «ήρωας» δεν θα ήταν πλέον μόνος. Ο Δραγούμης άρχισε να σκέφτεται ότι ο ήρωας έπρεπε να τεθεί επικεφαλής μιας πνευματικής ελίτ και όλοι μαζί να οδηγούσαν το έθνος στον νέο του προσανατολισμό. Πρόκειται για μια από τις

επειδή είναι αναπόφευκτος, και επιρρίπτουν στις δημοκρατίες και τα αβασίλευτα πολιτεύματα πολεμοχαρείς τάσεις». Παναγιώτης Κονδύλης, *Συντηρητισμός. Ιστορικό περιεχόμενο και παρακμή*, μτφ. Λευτέρης Αναγνώστου, Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης, Ηράκλειο 2015, σελ. 407.

³¹¹ Ίων Δραγούμης, «Δυο εκλογές», Άπαντα Ίωνος Δραγούμη, *Αρθρογραφία 1903-1920*, Εκδόσεις Έκτωρ, Αθήνα 2021, σελ. 166.

³¹² Ο.π.

³¹³ Ο.π.

κεντρικές ιδέες του συντηρητικού Ρομαντισμού αναφορικά με τον πρωταγωνιστικό ρόλο που πρέπει να έχουν οι εθνικιστές διανοητές στην πολιτική.

Από τον ρομαντικό «ήρωα» στην «ελίτ αξιών»

Η πιο αναλυτική επεξεργασία αυτής της ιδέας, που πράγματι αποτέλεσε μια μετατόπιση του Δραγούμη από την απόλυτη προσήλωση στην ιδέα του «ενός ήρωα» προς ένα ευρύτερο σχήμα «ελίτ αξιών», πραγματοποιήθηκε στο δοκίμιο *Ελληνικός Πολιτισμός* κατά τις αρχές του 1913. Η σύγκρουση με τον Βενιζέλο είχε ξεκινήσει. Ο Βενιζέλος μετατρεπόταν σταδιακά στην σκέψη του Δραγούμη από «ήρωας» σε μικροπρεπής τυραννίσκος. Η απογοήτευση που προκάλεσε στον Δραγούμη ο Βενιζέλος έχει μάλλον σχέση με την σταδιακή απομάκρυνση από την αρχική του προσήλωση στο ιδεώδες του ρομαντικού «ήρωα». Από τότε κι έπειτα ο Δραγούμης προσέγγιζε την δεύτερη «θεμελιώδη αρχή» της ιδεολογίας του αντιδιαφωτιστικού πολιτικού Ρομαντισμού με μεγαλύτερη επιφύλαξη.

Στο *Ελληνικός Πολιτισμός* ο Δραγούμης είχε πειστεί οριστικά ότι ο ίδιος ως «ξεχωριστός άνθρωπος» δεν ήταν εφικτό να δαμάσει την ιστορία μόνος του. Έπρεπε να βρει συνεργάτες προκειμένου να διαμορφώσει μια διανοητική ολιγαρχία. «Ο λαός όμως δε φωτίζεται με μοναχικές ενέργειες μερικών ατόμων όσο φωτεινά και να είναι, χρειάζεται μια αριστοκρατία ολόκληρη για να επηρεαστεί»,³¹⁴ έγραψε χαρακτηριστικά. Ο «ρομαντικός ήρωας» του Καρλάιλ υποχωρούσε ως ιδέα. Ο Δραγούμης είχε υιοθετήσει πλέον ένα ερμηνευτικό σχήμα «ελίτ αξιών». Η διανοητική αριστοκρατία που ήθελε να οργανώσει ο Δραγούμης όφειλε να συγκρουστεί και να νικήσει την υπάρχουσα ελληνική εξουσία προκειμένου να διαμορφώσει, με τους δικούς της όρους, το ελληνικό κράτος.³¹⁵ Είναι σαφές ότι ο τρόπος που αντιλαμβανόταν ο Δραγούμης εκείνη την περίοδο την πολιτική και την άσκηση της εξουσίας ήταν ελιτιστικός και αντιδημοκρατικός. Οι Έλληνες έπρεπε να φτιάξουν νέο κράτος και να δημιουργήσουν ξανά πολιτισμό, ακολουθώντας τους «ξεχωριστούς ανθρώπους» του έθνους.

³¹⁴ Ίωνος Δραγούμη, *Ελληνικός Πολιτισμός*, Φιλόμυθος, Αθήνα 1993, σελ 96.

³¹⁵ «Αλλά είναι βέβαιο πως άμα στους καλλίτερους της φυλής γίνει ολότελα συνειδητό το έθνος και σιγά σιγά το νοιώσουν έντονα και ολοκληρωτικά, τότε και κράτος φυσιολογικά αληθινό θα φτιάξουν οι Έλληνες και πολιτισμός θα αναβρύσει πάλι από τα ελληνικά χώματα». Ο.π., σελ. 72.

«Επειδή τα έθνη από μια διανοητική ολιγαρχία κυβερνιούνται, η σημερινή τάξη των γραμματισμένων των θρεμμένων με την σχολαστική παράδοση θα χτυπηθεί, και σιγά σιγά την θέση της θα την πάρει η καινούρια τάξη των μορφωμένων ή διανοητικών ανθρώπων, που αυτοί θα είναι θρεμμένοι με την δημοτική παράδοση. Η νέα αυτή ολιγαρχία των διανοητικών θα διαφεντέψει το έθνος με το να κάμει συνειδητή σ' όλες τις άλλες τάξεις του την ίδια του την ψυχή και να τη συνεχίσει και να τη δυναμώσει πλάθοντας καινούργια παράδοση. Αυτή θα είναι η αριστοκρατία του έθνους».³¹⁶

Η «ελίτ αξιών» που οραματίστηκε να σχηματίσει ο Δραγούμης θα είχε ως αποστολή την σύγκρουση με την κοινωνική ομάδα που διαχειριζόταν την εξουσία του τότε ελληνικού κράτους. Οι εκπρόσωποι του πολιτικού, οικονομικού και διανοητικού κατεστημένου, που ήταν φορείς της αστικής σχολαστικής παράδοσης, έπρεπε να χτυπηθούν και να παραχωρήσουν την εξουσία τους στην ανερχόμενη κοινωνική ομάδα των δημοτικιστών. Αποστολή των δημοτικιστών ήταν, σύμφωνα με τον Δραγούμη, να «διαφεντέψουν το έθνος» ως μια νέα αριστοκρατία. Και, μάλιστα, ο αρχικός στόχος αυτής της νέας αριστοκρατίας ήταν να φέρει την ελληνική κοινωνία σε επαφή με την ουσία της εθνικής ψυχής.

Ο Δραγούμης περιέγραψε αυτή την νέα αριστοκρατία. Αρχικά προσδιόρισε τι δεν ήταν απαραίτητο να έχουν οι «ξεχωριστοί άνθρωποι».

«Δεν ενδιαφέρει αν θα είναι στολισμένοι με τίτλους, με γαλόνια ή με γνωστά ονόματα, δεν ενδιαφέρει αν θα είναι πλούσιοι ή φτωχοί, ούτε αν θα ξέρουν πολλά ή λίγα γράμματα, μα πρέπει δίχως άλλο να είναι ευγενικοί στη σκέψη και στην πράξη. Μπορεί να ξέρουν πολλές γλώσσες ή και να μην ξέρουν παρά την ελληνική [...]. Μπορεί να έχουν γνωριστεί με ξένες συνήθειες και φιλολογίες και πολιτισμούς ή να μην έχουν είδηση από δαύτες [...]

Μπορεί και να έχουν μελετημένες τις επιστήμες είτε σε ξένα μέρη είτε στο σπίτι τους, ή και να μην έχουν καμιά μάθηση συστηματική και από βιβλία –οι επιστήμες δε δημιουργούν πολιτισμούς».³¹⁷

«Ξεχωριστοί άνθρωποι» δεν θα ήταν οι τυπικά καλλιεργημένοι, εφόσον στην νέα αριστοκρατία θα μπορούσαν να ενταχθούν και κάποιοι που ήξεραν «λίγα γράμματα» ή που μιλούσαν μόνο την ελληνική γλώσσα. Ο Δραγούμης δεν παρέλειψε να

³¹⁶ Ο.π., σελ 95.

³¹⁷ Ίωνος Δραγούμη, *Ελληνικός Πολιτισμός*, Φιλόμυθος, Αθήνα 1993, σελ 96-97.

επαναλάβει την γνωστή ρομαντική κριτική στην επιστημονική σκέψη, υπενθυμίζοντας ότι «οι επιστήμες δεν παράγουν πολιτισμούς». Επίσης, η ταξική προέλευση του ήταν αδιάφορη προκειμένου να εντάξει κάποιον στην κοινωνική ομάδα των «ξεχωριστών ανθρώπων». Το πρώτο κριτήριο που έθεσε για την αποδοχή μελών στην «νέα αριστοκρατία» που οραματιζόταν ήταν η ευγένεια «στην σκέψη και στην πράξη». Έθεσε, δηλαδή, μια ηθική και ποιοτική προϋπόθεση. Η δεύτερη προϋπόθεση ήταν ιδεολογική. Ο «ξεχωριστός άνθρωπος» θα έπρεπε να υιοθετήσουν την γνωσιολογία και την ιδεολογία του ρομαντικού εθνικισμού. Όπως επισήμανε ο Δραγούμης, οι «ξεχωριστοί άνθρωποι» όφειλαν να έχουν «προσέξει και σπουδάσει βαθειά τον εαυτό τους. Και του εαυτού τους τις ρίζες ψάχνοντας θα τις βρουν μέσα στο έθνος τους».³¹⁸

Επιπλέον οι «ξεχωριστοί άνθρωποι» έπρεπε να είναι, σύμφωνα με τον Δραγούμη, «γνήσιοι και ξάστεροι και καθάριοι, [...] εσωτερικοί και όχι εξωτερικοί, βαθιοί στη σκέψη [...], αυτόφωτοι και όχι ετερόφωτοι [...]. Και δε θα φοβούνται τίποτα, ούτε την κοινή γνώμη που είναι ο τρομερότερος δράκος».³¹⁹ Ο Δραγούμης επανέλαβε την ρομαντική ιδέα της «εσωτερικότητας». Η επιστημονική γνώση της νεωτερικής εποχής έγινε από τους ρομαντικούς αντιληπτή ως επιδερμική κατάρτιση που δεν επιδρά στην ηθική διαμόρφωση του ανθρώπου. Ως μια απαιτητική αλλά ψυχρά τεχνική γνώση. Όπως είχε γράψει ο Καρλάιλ η επιστήμη «φλυαρεί ως προς πάντα ταύτα, αρκούμενη εις το να τιτλοφορή δι' επιστημονικών όρων ταντικείμενα και να προβαίνει εις πειράματα, ως αν επρόκειτο περί νεκρός αντικειμένου, το οποίο θα ηδύνατο τις να κλείσει εντός κυτίων και να το πωλήση ως εμπόρευμα».³²⁰ Προφανώς μια τέτοια κατάρτιση ήταν απορριπτέα για την «νέα αριστοκρατία» του Δραγούμη. Ο «ξεχωριστός άνθρωπος» που θα γινόταν οδηγός της ελληνικής κοινωνίας όφειλε να έχει εσωτερικεύσει τους καρπούς της διανοητικής του προσπάθειας και να έχει έρθει σε επαφή με την βαθύτερη ουσία του εαυτού του. Ως «ξεχωριστός άνθρωπος» περιγράφηκε ο ρομαντικός εθνικιστής διανοητής που θα είχε εσωτερικεύσει τους καρπούς της διανοητικής του τριβής, προκειμένου να συγκροτηθεί ως μια ανώτερη προσωπικότητα.

³¹⁸ Ο.π., σελ. 97.

³¹⁹ Ο.π.

³²⁰ Θωμά Καρλάιλ, *Οι Ήρωες*, μτφ. Ανδρέας Γ. Δαλέζιος, Γ.Ι. Βασιλείου Αθήναι 1924, σελ. 14-15.

Σε όλα αυτά προέκυψε και μια ελιτιστική συμβουλή. Το να μην φοβηθούν οι «ξεχωριστοί άνθρωποι» την κοινή γνώμη. Η έννοια της κοινής γνώμης έγινε νοητή από τον Δραγούμη ως η μαζικά επικρατούσα τάση που διαμορφώνεται από την επικαιρότητα της στιγμής και από την ηθική της αστικής εξουσίας. Αυτός είναι ο τρόπος με τον οποίο έγινε αντιληπτή η έννοια της «κοινής γνώμης» όχι μόνο στον Δραγούμη αλλά ευρύτερα στην παράδοση του αντιδιαφωτισμού. Ο Καρλάιλ, στα μισά του 19^{ου} αιώνα, προκειμένου καυτηριάσει την «υλιστική εποχή» της πρώιμης νεωτερικότητας είχε γράψει τα εξής.

«Και τούτο και το άλλο μπορεί να είναι σωστά και αληθινά αλλά δεν πρέπει να τα κάνουμε. Αξιοθαύμαστη «Δύναμη της Κοινής Γνώμης»! Είναι ανάγκη να ενεργούμε και να πορευόμαστε σε απόλυτη συμφωνία με ό,τι εκείνη επιτάσσει, να ακολουθούμε τη γραμμή που μας προστάζει, να εκτιμούμε το ποσό των χρημάτων, τον βαθμό της «επιρροής» που αναμένει από εμάς· διαφορετικά δεν μας εκτιμούν. [...] Ενώ, λοιπόν, οι πολιτικές ελευθερίες μας κατοχυρώνονται ολοένα και περισσότερο η ηθική μας ελευθερία έχει ολοκληρωτικά απολεσθεί».³²¹

Ο Δραγούμης περιέβαλε τους «ξεχωριστούς ανθρώπους» που οραματιζόταν με ένα γνωστό νεορομαντικό όραμα της γενιάς του 1890, το οποίο υιοθετήθηκε και από την φασιστική εκδοχή της ιδεολογίας του αντιδιαφωτιστικού ρομαντικού εθνικισμού. Ο Δραγούμης οραματίστηκε τους «ξεχωριστούς ανθρώπους» του να είναι συνάμα και «νέοι άνθρωποι». Άνθρωποι που θα κλείσουν μια εποχή και θα προαναγγείλουν μια επερχόμενη.

«Σαν οι τελευταίοι αντιπρόσωποι μιας περασμένης εποχής και οι πρώτοι μιας ερχόμενης, θα είναι οι άνθρωποι οι καμωμένοι, οι μεστωμένοι, που ως τόσο ολοένα θα γίνονται. Καλοριζωμένοι απάνω στα περασμένα, θα είναι οι φορτωμένοι από μελλούμενα και ώριμοι να τα δημιουργήσουν. Γνωρισμένοι με τα παλιά και σέβοντάς τα με φώτιση, θα έχουν τη θεία χάρη να προβαίνουν, στοχαστικά και σταθερά, στα καινούρια».³²²

Στο δοκίμιο *Ελληνικός Πολιτισμός* η ελιτιστική οπτική του Ίωνος Δραγούμη για το ποιοι πρέπει να είναι οι οδηγοί των κοινωνιών δεν άλλαξε. Όπως, επίσης, δεν άλλαξε

³²¹ Thomas Carlyle, *Σημεία των Καιρών*, μτφ Σπύρος Δενδρινός, Β έκδοση, Ροές, Αθήνα 2009, σελ. 74-75.

³²² Ίωνος Δραγούμη, *Ελληνικός Πολιτισμός*, Φιλόμυθος, Αθήνα 1993, σελ. 98.

η ιδεαλιστική του πεποίθηση ότι στην πραγματικότητα η εξουσία βρίσκεται στα χέρια εκείνων που ελέγχουν την κουλτούρα και επιβάλλουν την κυρίαρχη ιδεολογία. Μεταβλήθηκε, όμως, η έμφαση που έδωσε στο ποιος θα μπορούσε να νικήσει την τότε «ελίτ εξουσίας» της Ελλάδος. Ο «ένας» δεν ήταν πλέον μόνος. Είχε βρει μια μικρή κοινωνική ομάδα από ισάξιους συμμάχους. Αυτή την «ελίτ αξιών» πίστεψε ο Δραγούμης ότι την βρήκε στους δημοτικιστές. Το παρακάτω απόσπασμα είναι ενδεικτικό.

«Και επειδή είναι τώρα για την ελληνική φυλή εποχή γεμάτη χυμούς και δύναμη κρυμμένη, σαν άνοιξη, γι' αυτό οι άνθρωποι της φυλής οι δημιουργικοί -η αριστοκρατία του έθνους- [...] δοκιμάζουν με κάθε τρόπο να εκφραστούν, να φανερώσουν τον οργασμό που βράζει μέσα τους. και θα τον εκφράσουν! Βάλθηκαν να εκφράσουν τη νέα ελληνική ψυχή, την καθαρισμένη απ' όλες τις σκουριές, με όλα τα μέσα, με μουσική, πολέμους, ηρωισμούς. Σαν τους ανθρώπους τους μεγάλους του ξαναγεννημού στη Δύση έχει συχνά ο καθένας τους πολλές μαζί αξιосύνες, και βλέπεις έξαφνα μαθηματικούς που εναρμονίζουν τη βυζαντινή μουσική, γιατρούς που ανοίγουν τα μάτια των ειδικών στα παιδαγωγικά ή στην τοπική αυτοδιοίκηση, δικηγόρους που κάνουν ποιήματα [...] στρατιωτικούς που είναι τεχνίτες του λόγου, αρχιτέκτονες που ζωγραφίζουν και μελετούν τα βυζαντινά πρότυπα [...] καθηγητές που, δίχως να ξέρουν καλά για ποιο λόγο, περιμαζεύουν δημοτικά τραγούδια, λαϊκές λέξεις, φράσεις, παραμύθια, παροιμίες [...]. Και όλοι αυτοί που ένας ένας ξεπροβάλλουν [...] απ' όλες τις μεριές του έθνους, στα σημάδια και προμηνύματα μιας γενικής άνθισης, αυτοί που σχεδόν δεν γνωρίζονται αναμεταξύ τους και φυσικά λοιπόν ούτε συνεργάζονται συνειδητά είναι λάτρεις της δημοτικής παράδοσης, που την ανακάλυψαν και την ξεσκεπάσαν ο καθένας χωριστά σκαλίζοντας αγνώριστα βάθια της ψυχής τους.

Αυτοί είναι οι πρόδρομοι του νεοελληνικού πολιτισμού και αυτοί είναι η αριστοκρατία που θα νικήσει την ξεπεσμένη τώρα τάξη των μισογραμματοσιμένων που ως τώρα κυριαρχούσε και θα πάρει τη θέση της.

Και αυτοί θα διαφεντέψουν το έθνος και στη σκέψη και στην πράξη και θα διδάξουν τις επερχόμενες γενεές».³²³

Ωστόσο δεν ήταν όλοι οι δημοτικιστές δυνητικοί «ξεχωριστοί άνθρωποι» και σύμμαχοι του Δραγούμη. Όπως έσπευσε να διευκρινίσει «πολλοί δημοτικιστές με το να έτυχε να είναι και θετικιστές, και άλλοι σοσιαλιστές, νόμισαν πως δημοτικισμός θα πει θετικισμός, και άλλοι σοσιαλισμός, ενώ δημοτικισμός θα πει κάτι πλατύτερο, βαθύτερο και πλουσιότερο».³²⁴ Μέσα από αυτή την συνοπτική αναφορά ο Δραγούμης περιέγραψε τις εσωτερικές «παρατάξεις» του δημοτικιστικού κινήματος. Η σοσιαλιστές εξέφραζαν την αριστερή τάση του δημοτικισμού. Όσον αφορά τους υπόλοιπους δεν πρέπει να ξεχνάμε ότι οι νεορομαντικοί διανοητές της γενιάς του 1890 αποκαλούσαν (ενίοτε υποτιμητικά) «θετικιστές» όλους εκείνους που υιοθετούσαν την διανοητική και ιδεολογική παράδοση του φιλελεύθερου ορθολογιστικού Διαφωτισμού και όχι μόνο τους εκπροσώπους της συγκεκριμένης κοινωνιολογικής σχολής. Στην ουσία ο Δραγούμης υποστήριξε ότι στην «αριστοκρατία του έθνους» που οραματιζόταν δεν είχαν θέση οι φιλελεύθεροι και οι αριστεροί δημοτικιστές. Μόνο οι δημοτικιστές που ήταν εθνικιστές θα συγκροτούσαν την «ελίτ αξιών» που οραματιζόταν.

Εντούτοις ο Δραγούμης θεώρησε ότι υπήρχε κάτι που εμπόδιζε την συγκρότηση της «ελίτ αξιών». Οι δημοτικιστές που προορίζονταν να σχηματίσουν την «αριστοκρατία του έθνους» δρούσαν στα πλαίσια ενός ρευστού κινήματος, όπως ήταν ο δημοτικισμός. Αυτό δεν ήταν αρκετό. Η κοινότητα των ιδεών τους έπρεπε να διαμορφώσει μια συσπείρωση. Δεν αρκούσε να υπερασπίζονται τον ελληνικό δημοτικισμό. Έπρεπε να οργανωθούν σε ενιαία κοινωνική ομάδα με συνειδητά κοινούς πολιτικούς στόχους.³²⁵

Εκτός από τον «νέο άνθρωπο» όραμα του Δραγούμη ήταν και η δημιουργία του «νέου ελληνικού πολιτισμού». Πρόκειται για μια ιδέα που επέζησε ως στοιχείο της ιδεολογίας του ελληνικού εθνικισμού και μετά τον θάνατο του Δραγούμη.

³²³ Ο.π., σελ. 99-100.

³²⁴ Ο.π., σελ. 101.

³²⁵ «[...] πρέπει να γνωριστούν αναμεταξύ τους, να το νοιώσουν πως συγγενεύουν, να λάβουν συνείδηση πως κάνουν ο καθένας στο είδος του και με διάφορες μορφές το ίδιο πράγμα, πως η ίδια πνοή τους πήρε και τους οδηγεί προς τη δημιουργία του νέου ελληνικού πολιτισμού, και τότε θα συνεργαστούν να βάλουν σε δρόμο το μεγάλο έργο». Ο.π., σελ. 101.

Υιοθετήθηκε από τις φασιστικές εκδοχές του ελληνικού εθνικισμού³²⁶ και έγινε διακηρυγμένος στόχος και σύνθημα του πολιτεύματος της 4^{ης} Αυγούστου.³²⁷

Αμφιταλαντεύσεις

Μετά την δημοσίευση του δοκιμίου *Ελληνικός Πολιτισμός* (1914) ο Δραγούμης ολοκλήρωσε το μεγαλύτερο μέρος της συγγραφής λογοτεχνικών κείμενων και δοκιμίων. Το επόμενο βιβλίο του Δραγούμη, το *Σταμάτημα*, που ήταν και το τελευταίο, γράφτηκε το 1917 και κυκλοφόρησε το 1927. Στα τρία χρόνια που μεσολάβησαν από το 1914 μέχρι το 1917 ο Δραγούμης έγραφε κυρίως άρθρα για το περιοδικό *Πολιτική Επιθεώρησης* που εξέδωσε το 1916. Η *Πολιτική Επιθεώρηση* φιλοξένησε κυρίως άρθρα που αφορούσαν τις τρέχουσες εξελίξεις στην εξωτερική και την εσωτερική πολιτική. Στο διάστημα αυτής της τριετίας ο Δραγούμης είχε αρχίσει να μεταβάλλει εμφανώς προγενέστερες ιδέες του για τους «ξεχωριστούς ανθρώπους». Η συνεχής παραμονή του ως μέλους του διπλωματικού σώματος σε πόλεις του εξωτερικού και η ενσωμάτωσή του στους κρατικούς μηχανισμούς, ιδίως ως βουλευτή από το 1915 κι έπειτα, φάνηκε να τον προσαρμόζει σταδιακά σε μια αστική νοοτροπία. Αν υπάρχει μια «θεμελιώδης αρχή» της ιδεολογίας του

³²⁶ «Αλλά και στα υπόλοιπα στοιχεία της ρομαντικής παράδοσης επικέντρωσε ο λόγος του καθεστώτος.

Όπως στην «εθνική συνέχεια», που άλλωστε ήταν ένα βασικό συστατικό στοιχείο του ελληνικού εθνικισμού από τις αρχές του 19ου αιώνα, ενώ όσα κομμάτια του παζλ έλειπαν συμπλήρωσε αργότερα ο Παπαρρηγόπουλος. Η μεταξική προπαγάνδα έδωσε έμφαση εδώ με την καθημερινή χρήση του σλόγκαν «Ο Γ' Ελληνικός Πολιτισμός» [...]. Βαγγέλης Αγγελής, *“Γιατί χαιρέται ο κόσμος και χαμογελάει, πατέρα...”*, *“Μαθήματα Εθνικής Αγωγής” και νεολαϊστική προπαγάνδα στα χρόνια της μεταξικής δικτατορίας*, Βιβλιόραμα, Αθήνα 2006, σελ. 174-175.

³²⁷ «Το ερώτημα που απασχολούσε το Μεταξά ήταν πώς θα κατάφερνε να διαμορφώσει έναν καινούργιο Έλληνα με βάση αυτό το ιδανικό πρότυπο. [...]

Η άποψή του ότι η ελληνική ιστορία παρουσιάζει συνέχεια από την αρχαιότητα ως τις μέρες του απηχεί αντιλήψεις και θεωρίες που ξεκινούν από τον Σπυρ. Ζαμπέλιο, τον Κων. Παπαρρηγόπουλο αλλά έχουν διαμορφωθεί σαφέστερα στο διάστημα 1880-1910. Ωστόσο, η ερμηνεία της Μεγάλης Ιδέας ως σχήματος καθαρά πολιτισμικού αποτελεί το ιδεολογικό υπόβαθρο πάνω στο οποίο θα αρθρωθεί στη διάρκεια της διακυβέρνησής του το ιδεολόγημα του «Τρίτου Ελληνικού Πολιτισμού». Κατερίνα Παπακωνσταντίνου, ««Κατασκευάζοντας την εικόνα του «Μεγάλου Ηγέτη»: προπαγάνδα και ιδεολογία της 4^{ης} Αυγούστου», ΒΑΣ. ΚΑΡΔΑΣΗΣ- ΑΡΤ. ΨΑΡΟΜΗΛΙΓΚΟΣ (επιμλ), *Η δικτατορία του Μεταξά*, Ε Ιστορικά (Ελευθεροτυπία), Αθήνα Οκτώβριος 2010, σελ. 18-20.

αντιδιαφωτιστικού πολιτικού Ρομαντισμού που έχει νόημα να εξετάσουμε κατά πόσο κλονίστηκε στην σκέψη του Δραγούμη μετά το 1914 δεν είναι ο ρομαντικός εθνικισμός αλλά η έμφαση στο ιδεώδες του «ρομαντικού ήρωα».

Η κύρια πηγή από την οποία μπορούμε να παρακολουθήσουμε τον Δραγούμη κατά τα χρόνια αυτά, πέρα από τα άρθρα της *Πολιτικής Επιθεώρησης*, είναι οι ημερολογιακές του σημειώσεις. Μέχρι το 1914 εξακολουθούσε να υιοθετεί τις παλαιότερες ιδέες για την ιστορική αποστολή του «ξεχωριστού ανθρώπου» αλλά και του εαυτού του ως «ρομαντικού ήρωα». Το Μάρτιο του 1914 σε μια ημερολογιακή αναγραφή θύμιζε ακόμη τον Δραγούμη του *Όσοι Ζωντανοί*.

«Δεν πρέπει να χάνω τον εαυτό μου όπου και να βρίσκομαι. Ένα μάτι πρέπει να κυτάζει πάντα τι κάνω ή τι βλέπω να γίνεται γύρω μου. Όταν πηγαίνω σ' ένα δημόσιο μέρος [...] να μη χάνομαι. Δεν είναι για μένα όλα αυτά παρά τόσο μόνο, όσο για να τα βλέπω. Το αιώνιο μέρος των πραγμάτων να μ' ενδιαφέρει, όχι το ατομικό, το σύγχρονο».³²⁸

Όμως, τον ίδιο κιόλας μήνα, ο Δραγούμης άρχισε να χάνει την πίστη του στις δυνατότητες του εαυτού του και να αντιμετωπίζει με αποστασιοποιημένο σκεπτικισμό την παλαιότερη πεποίθηση ότι αποτελούσε έναν «ρομαντικό ήρωα». Έκτοτε, και μέχρι το τέλος της ζωής του, δεν προσέγγισε ποτέ ξανά το συγκεκριμένο ιδεολογικό σχήμα με την ενθουσιώδη ορμή της δεκαετίας του 1900. Η ημερολογιακή σημείωση που αποτέλεσε την τομή σε αυτό το ζήτημα είναι η παρακάτω.

«Δεν έχω πια το νεανικό ανεύθυνο ξεχείλισμα όταν με πιάνει κάποτε η μανία να εκφράσω τον εαυτό μου με γραψίματα.[...]. Μικρότερος είχα ελπίδες πως με τον καιρό θα έπαιρνα ανεξάντλητες μορφές και θα πρόβαινα σε καινούριους άγνωστους έως τώρα κόσμους. Είχα απεριόριστη πίστη στην απεριόριστη ανάπτυξή μου [...]. Τώρα πιστεύω πως έφτασα εκεί που μπορούσα να φτάσω, πέρασε ο καιρός και περνάει κάθε μέρα και δε γίνομαι διαφορετικός από χτες και προχτές. [...] Ωρίμασα και ό,τι καρπό μπορώ να δώσω, το δίνω κάθε μέρα. Μικρός είναι, λίγος είναι ο καρπός μου, μα αυτός είναι και όχι άλλος».³²⁹

³²⁸ Εγγραφή Βερολίνο Μάρτης 1914, Αρχείο Ίωνα Δραγούμη, *Ίων Δραγούμης, Φύλλα Ημερολογίου Ε' (1913-1917)*, Ερμής, Αθήνα 1988, σελ. 48.

³²⁹ Ο.π., σελ 51.

Η απώλεια της πίστης στις προσωπικές του δυνατότητες δεν μετρίασε, πάντως, την απόφασή του να περιφρουρήσει την ιδιαιτερότητα της προσωπικότητάς του. Ο Δραγούμης δεν σταμάτησε να αισθάνεται ότι ήταν ένας ιδιαίτερος άνθρωπος που δυσκολευόταν να προσαρμοστεί στις επικρατούσες κοινωνικές συνθήκες. Ωστόσο αυτή η έμφαση στην ιδιαιτερότητα, κατά τον Μάιο του 1914, εκφράστηκε με έναν αμυντικό τόνο. Σε καμία περίπτωση με το πληθωρικό ύφος που προϋπέθετε η παλαιότερη πίστη του στους «ξεχωριστούς ανθρώπους».

«Το συναίσθημα του αιώνιου διάβα, το όραμα του πράγματος είναι ο βοηθός μου και ο φωτιστής μου για να βρίσκω το δρόμο μου από μέσα από τα ανθρώπινα μπλεξίματα και τα βρόχια που μου στήνουν οι άλλοι. [...]».³³⁰

Η κρίση εμπιστοσύνης του Δραγούμη προς τον δρόμο της ζωής που είχε χαράξει μέχρι τότε κορυφώθηκε την 19^η Μαΐου του 1914. Εκείνη την ημέρα έγραψε τις εξής ημερολογιακές σημειώσεις.

«ας ταπεινώσω τον εαυτό μου που νομίζει πως είναι κάτι, πως είναι κάτι ανώτερο από τα γύρα του πράγματα και τους γύρω του ανθρώπους. Είμαι τίποτε, τιποτένιος, μηδαμινός, ανάξιος. Ας κλάψω ειλικρινά την αναξιοσύνη μου».³³¹

Τον επόμενο μήνα ο Δραγούμης έδειξε στις ημερολογιακές του εγγραφές ότι είχε ελέγξει την κρίση εμπιστοσύνης προς τον εαυτό του. Ωστόσο είχε πλέον απομακρυνθεί οριστικά από το ιδεώδες του «ρομαντικού ήρωα». Καταστάλαζε σταδιακά σε μια ουμανιστικά συντηρητική, προσωποκεντρική στάση ζωής. Μάλιστα, τον Μάρτιο του 1915 έδειξε πρόθυμος να αποκηρύξει την μέχρι τότε βιβλιογραφία του.

«Αυτά τα βιβλία που έγραψα ως τώρα μου φαίνονται τίποτα. Δεν έχουν πολύ βάθος και είναι πάρα πολύ σύγχρονα. Μπορεί κάποιος σύγχρονος να τα χαρακτηρίσει: εθνικιστική ψυχολογία. Κάτι άλλο αν μπορώ να γράψω, βαθύτερο, γνησιότερο, καλά. Ειδεμή καλύτερα τίποτε. Ας μην γράψω πια, ποιος με βιάζει; Μόνο η φιλοδοξία μου, υποθέτω. Βράσ' την τήν κακή αυτή φιλοδοξία που με βάζει να γράφω και να γράφω μόνο για να γράφω, και να είμαι από κείνους που γράφουν, και να με ξέρει ο κόσμος, και η ταχύπτερος

³³⁰ Εγγραφή Μάης 1914, ο.π., σελ. 66-67.

³³¹ Εγγραφή 19 του Μάη 1914, ο.π., σελ. 69.

φήμη να σέρνει το όνομά μου στις αγορές και στις πλατείες και στους δρόμους».³³²

Την άνοιξη του 1915 ο Ίων Δραγούμης ήταν υποψήφιος ως ανεξάρτητος βουλευτής Φλωρίνης και Καστοριάς. Η χαμηλή του αυτοεκτίμηση παρέμεινε σταθερή. Σε καμία περίπτωση δεν αξιολόγησε το εαυτό του ως ανώτερο «ξεχωριστό άνθρωπο». Εκείνο που φαίνεται να ισχύει για το πρώτο μισό του 1915 είναι ότι ο Δραγούμης αναζητούσε εκ νέου τον προσανατολισμό της ζωής του. «Αισθάνομαι έτσι τώρα: ή κάτι τι καλό και μεγάλο να κάνω ή να καθήσω στ' αυγά μου μην κάνοντας τίποτα και περνώντας τη ζωή μοναχικός [...] έρημος και μόνος, απόκοσμος μακριά από την κάθε αγορά»,³³³ έγραψε, επαναφέροντας την παλιά τυπολογία με τις κατηγορίες του «νικητή» και του «μοναχού».

Τον Σεπτέμβριο του 1915, ως βουλευτής πλέον, ο Δραγούμης θεώρησε ότι η βουλευτική του δράση ήταν μια δοκιμασία για την αξία του. Όπως έγραψε στην σχετική σημείωση,

«νομίζω πως με την πολιτική χάνομαι βαθύτερα μέσα σ' όλα τα στρώματα της κοινωνίας και στου κράτους τα μπερδέματα, και νοιώθω βαθύτερα, αληθινότερα, τι θα πει έθνος, κράτος, κοινωνία. [...] είμαι άνθρωπος που όλα θέλει να τα εμβαθύνει, όσο σιχαμερά και αν του φαίνονται, και όσο αντίξοα. Θα μετρήσω έτσι τη δύναμη της αντοχής μου».³³⁴

Όμως έναν χρόνο αργότερα παραδεχόταν ότι τα είχε βαρεθεί όλα αυτά και προσανατολιζόταν στο συμπέρασμα ότι του ταίριαζε η τυπολογική κατηγορία του «μοναχού».

«Ίσως και να μην είμαι κατάλληλος για κοινοβουλευτική πολιτική. Δε με τραβά αρκετά η εσωτερική, οικονομική και διοικητική πολιτική ώστε να ενδιαφερθώ και να προσέξω, και να μάθω τα σχετικά.[...]. Μ' ενδιαφέρουν πάντα περισσότερα από τα πολιτικά [...]. Και στενοχωριούμαι που δε μ' αφήνει καιρό η πολιτική να καταγίνω σ' άλλη εργασία, συγγραφική μάλλον. Δε με στενοχωρεί και πάρα πολύ η ιδέα ότι δεν είμαι καλός κοινοβουλευτικός ρήτορας και πολιτικός. Μόνον όταν θέλω να μιλήσω και βλέπω καθαρά το πώς θα ήθελα να μιλήσω και δεν μπορώ να μιλήσω έτσι.

³³² Εγγραφή Μάρτης 1915, ο.π., σελ. 91.

³³³ Εγγραφή Ιούνιος, Αθήνα 1915, ο.π., σελ. 99.

³³⁴ Εγγραφή Σεπτέμβριος 1915, ο.π., σελ. 111.

Μα νοιώθω πως είμαι καμωμένος όχι για δημόσιες ομιλίες, παρά για ατομική ενέργεια και σκέψη».³³⁵

Το 1916 γράφτηκαν και οι «Προγραμματικοί Πολιτικοί Στοχασμοί» του Ίωνος Δραγούμη. Πρόκειται για ένα κείμενο στο οποίο φαίνεται η απομάκρυνση από το παλιό ρομαντικό ύφος. Στο συγκεκριμένο κείμενο κυριαρχεί ο πραγματισμός και δεν υπάρχει καμία αναφορά σε ιδέες σχετικές με τον ιστορικό ρόλο κάποιου «ξεχωριστού ανθρώπου».³³⁶ Ούτε καν κάποια αναφορά σχετική με την ιδέα της χαρισματικής ηγεσίας, μολονότι στην πιο φιλική με τον Δραγούμη πολιτική παράταξη των φιλοβασιλικών είχε αρχίσει ήδη να καλλιεργείται η εικόνα του χαρισματικού ηγέτη στο πρόσωπο του βασιλιά Κωνσταντίνου.³³⁷

Τον Οκτώβριο του 1916 ο Ίων Δραγούμης παραδέχτηκε ότι δεν τον ενδιέφερε καθόλου να είναι πολιτικός και να ακολουθεί την τυποποιημένη γραφειοκρατική καθημερινότητα της βουλευτικής ιδιότητας. Ο αδερφός του, Φίλιππος Δραγούμης, του έκανε παρατηρήσεις για τις κακές βουλευτικές του επιδόσεις και για την αδιαφορία του. Ο Ίων Δραγούμης παραδέχτηκε ότι ο αδερφός του είχε δίκιο. Ωστόσο, για πρώτη φορά μετά από τρία χρόνια, αναφέρθηκε στο ενδεχόμενο να συμπεριφερόταν με τρόπο που, μολονότι δεν γινόταν κατανοητός από τον περίγυρό του, άρμοζε ενδεχομένως σε «ρομαντικό ήρωα».

«Ο Φίλιππος χτες με θυμό μου μίλησε για την κακή πολιτική μου. [...] έπειτα συζητήσαμε πιο ήσυχα (εγώ ήμουν από την αρχή ήσυχος γιατί δε μου έλεγε τίποτε καινούριο και άγνωστο ο Φ. και γιατί ξέρω πως δεν είμαι μεγάλος πολιτικός, ούτε μικρός πολιτικός. Δεν είμαι πολιτικός καθόλου, όπως τον εννοούν σήμερα. Άλλης εποχής άνθρωπος. [...]). Μου είπε μεταξύ άλλων πως είμαι σανπάνω από τα πράματα και όχι μέσα από τα πράματα. Μπορεί ναχει δίκιο, μα έτσι και θέλω να είμαι. Ίσως έτσι κάνω κάτι καλύτερο, τραβώντας τους ανθρώπους προς εμένα, αντί να ισοπεδώνομαι με δαύτους.

³³⁵ Εγγραφή Απολογισμός Σαββάτου (24 Σεπτέμβρη) 1916, ο.π., σελ. 151.

³³⁶ Ίωνος Δραγούμη, *Ελληνικός Πολιτισμός*, Αθήνα, Φιλόμυθος 1993, σελ. 201-228.

³³⁷ Στο μαζικό κίνημα των Επιστράτων, κατά τον Ιούλιο του 1916, αλλά και στην υπόλοιπη φιλοβασιλική παράταξη είχαν αρχίσει να εκδηλώνονται ιδεολογικά γνωρίσματα στα οποία ο βασιλιάς Κωνσταντίνος Α΄ Γκλύξμπουργκ περιγραφόταν με όρους «χαρισματικού ηγέτη». Στο Γιώργος Θ. Μαυρογορδάτος, *Εθνικός διχασμός και μαζική οργάνωση. 1. Οι Επιστράτοι του 1916*, Αλεξάνδρεια, Αθήνα 1996, σελ. 55.

Αν είμαι άξιος. Αν πάλι δεν είμαι, δεν πειράζει. Μένω με τον εαυτό μου. Τον έχω συνηθίσει με τη συντροφιά μου».³³⁸

Σε μια ημερολογιακή αναγραφή του Μαρτίου 1917, με τον Εθνικό Διχασμό να πλησιάζει στο τέλος, ο Δραγούμης επανήλθε στο όραμά του να δει την ελληνική κοινωνία να γεννά «ξεχωριστούς ανθρώπους» και τον ελληνικό λαό να κατακτά ανώτερα σχήματα πολιτισμού. Και συμπέρανε με θυμό πως αυτό το όραμα καταποντίστηκε λόγω της κακής επιρροής που άσκησε στην κοινωνία ο βενιζελισμός.

«Από την βενιζελική φούσκα, από όλη τη βενιζελική ταραχή, δε βγήκε τίποτα καλό, εκτός ίσως που συδαιλίστηκε όλη η βρώμα της λιμνοθάλασσας της ελληνικής κοινωνίας. Ό,τι ήταν στον πάτο, τα καταπάτια, τα κατακάθια, τα απορρίματα, τα σκουπίδια, οι σαπίλες ανακατώθηκαν και βγήκαν με τα βρώμικα ζουμιά και νερά τους στην επιφάνεια. Καλό είναι κάποτε να αναμοχλεύεται έτσι η λιμνοθάλασσα για να ξεκαθαριστούν λίγο οι άνθρωποι οι γεροί από τους αρρώστους, οι σάπιοι από τους καθαρούς. Μα άραγε θα ξεκαθαριστούν; Η μοιραίο είναι της κάθε κοινωνίας στο βάθος να τρέφει την παλιανθρωπιά και την κακοήθεια;

Θα ένοιωθα μια ταραχή και έναν αγώνα που να κάνει ώστε οι άνθρωποι να βγαίνουν έπειτα καθαρότεροι, καλότεροι, ανώτεροι, πιο ατσαλένιοι, πιο ανώτερα ηθικοί. Οι άνθρωποι, εννοώ, που αγωνίστηκαν σ' αυτό τον αγώνα. Μα οι βενιζελικοί τι απόγιναν με το Βενιζέλο τους; Ρουφιάνοι των ξένων και παραδόπιστοι φαγάδες και υβριστές και ψεύτες και προστυχάνθρωποι.

Τι επιδιώκω; Τι ιδανικό έχω; Ανθρώπους τέλειους; Μα τι θα πει; Ανθρώπους με ανώτερη ηθική και διαπεραστικό μυαλό, μα και τα δύο μαζί, αν μάλιστα δεν υπάρχει το δεύτερο να υπάρχει το πρώτο. Και τι κάνω γι' αυτό το ιδανικό; Πολιτική στην Ελλάδα. Σιχαμάρα!»³³⁹

Αποστασιοποίηση του Δραγούμη από τον ελιτισμό

Κατά την διάρκεια της εξορίας του στην Κορσική ο Δραγούμης έγραψε το τελευταίο του αυτοβιογραφικό μυθιστόρημα, ανάμεσα στον Νοέμβριο και τον

³³⁸ Εγγραφή Οκτώβριος Αθήνα 1916, Αρχείο Ίωνα Δραγούμη, *Ίων Δραγούμης, Φύλλα Ημερολογίου Ε' (1913-1917)*, Ερμής, Αθήνα 1988, σελ. 155.

³³⁹ Εγγραφή Μάρτης 1917, Αρχείο Ίωνα Δραγούμη, *Ίων Δραγούμης, Φύλλα Ημερολογίου Ε' (1913-1917)*, Ερμής, Αθήνα 1988, σελ. 166-167.

Δεκέμβριο του 1917. Φέρει τον τίτλο *Σταμάτημα*³⁴⁰ και στις σελίδες του αποδέχτηκε ότι του ταιριάζει μια ζωή αφιερωμένη στο διάβασμα και την διάνοηση. Όχι η ζωή του «ρομαντικού ήρωα». Αν και διευκρίνισε ότι θα ήθελε να δοκιμαστεί ως κυβερνήτης της Ελλάδας, προκειμένου να του «δυνόταν η ευκαιρία να χτυπήσει κατακέφαλα μερικές παλιανθρωπιές και να χαράξει άλλο δρόμο στη γενικήν πολιτική, εξωτερική κι οικονομική».³⁴¹ Ωστόσο κατέληξε στο συμπέρασμα ότι του ταίριαζε ο τύπος του «μοναχού» και όχι του «νικητή».

«Δεν είμαι όμως, φαίνεται αρκετά δυνατός και ούτε θα γίνω, ώστε να αντέχω πολύ στη συντροφιά των ανθρώπων. Δεν έχω κοινωνικά προσόντα και η πάλη με τους αντίμαχους ανθρώπους με κουράζει. Μπορεί και στην κοινωνία μέσα να κρατώ τις αντιλήψεις μου, αλλά δεν έχω δύναμη να κοπιάσω να τους πείσω. Γεννήθηκα για μοναχός και για μοναχικά έργα, όσο και να με τραβά κάποτε η συναναστροφή των ανθρώπων».³⁴²

Εξάλλου, όπως διαπίστωνε ο Δραγούμης, «η πολιτική, το κάτω κάτω, ήταν γι' αυτόν ένα πείραμα για να συμπληρώσει τη γνώση του [...] για τα πράγματα της ανθρωποσύνης».³⁴³

Η επιρροή της εξορίας ήταν έντονη και έκανε ακόμη μεγαλύτερη την έλλειψη εμπιστοσύνης στις δυνάμεις του. Ζώντας απομονωμένος, σε φρουρούμενους από την Γαλλική Αστυνομία χώρους, μαζί με προσωπικότητες της εποχής όπως οι Δημήτριος Γούναρης, Ιωάννης Μεταξάς (1871-1941), Βίκτωρ Δούσμανης (1861-1949) και Γεώργιος Πεσμαζόγλου (1890-1984), ο Δραγούμης είχε την ευκαιρία να συγκρίνει τον εαυτό του με πρωταγωνιστές της ελληνικής πολιτικής ζωής οι οποίοι διέθεταν μεγαλύτερη πολιτική εμπειρία. Εξήγαγε τότε συμπεράσματα που έκαναν την δυσπιστία προς τις προσωπικές του δυνατότητες να ενταθεί.

«Η ενέργεια, η δράση ανάμεσα στους ανθρώπους, το ανακάτωμα μαζί τους με κουράζει, δεν αντέχω, δεν είμαι καμωμένος γι' αυτό ολότελα. Έχω μερικές ικανότητες για ενέργεια, μα όπως βρίσκομαι αντιμέτωπος με άλλους ανθρώπους και συγκρούομαι μαζί τους δεν έχω τη δύναμη να τους νικήσω, τaráζομαι πάρα πολύ, τα χάνω βλέποντας την διαφορά μου μαζί τους και την

³⁴⁰ Κυκλοφόρησε για πρώτη φορά στην Αθήνα το 1927.

³⁴¹ Άπαντα Ίωνος Δραγούμη, *Σταμάτημα*, Νέα Θέσις, Αθήνα 1992, σελ. 46.

³⁴² Ο.π., σελ. 45.

³⁴³ Ο.π., σελ. 46.

αδυναμία μου να τους επιβληθώ [...]. Αυτοί είναι μέσα στην κοινωνική ζωή και γω έρχομαι απ' έξω και μπαίνω για να πολεμήσω, να παλέψω. Σ' αυτό το στάδιο αυτοί είναι ικανότεροι, πιο συνηθισμένοι, είναι σα στο σπίτι τους, εγώ σα σε ξένο σπίτι, επομένως σε μειονεκτική θέση. [...]

Το φυσικό μου είναι να μένω έξω από την κοινωνική πάλη. Εκεί δε μειόνομαι, εκεί μένω ολόκληρος, ακέραιος, αλώβητος, άσπιλος και αμόλυντος, και δυνατός όσο μπορώ να είμαι δυνατός εγώ».³⁴⁴

Τον Νοέμβριο του 1918 άρχισε να επανέρχεται η εμπιστοσύνη του Δραγούμη προς τις δυνατότητές του.³⁴⁵ Αλλά σύντομα επέστρεψε στην προηγούμενη αυστηρή αυτοκριτική.³⁴⁶ Τον Ιανουάριο του 1919 έγραψε στο ημερολόγιό του μια φράση που ξεχώρισαν μεταγενέστεροι αναγνώστες του ως χαρακτηριστική της αντίληψής του για την ζωή. «Δεν έκαμα στη ζωή ό,τι ήθελα, μα τόσο μπόρεσα».³⁴⁷ Λίγες μέρες αργότερα φάνηκε περισσότερο επιεικής με τον εαυτό του, γράφοντας, «κάποτε βάζω και γω τη σφραγίδα μου [...] απάνω στα τριγυρινά μου πράγματα (στην κοινωνία). Μπορεί να μη χαράζεται βαθιά η σφραγίδα μου, μα τόσο μπορώ και κάνω».³⁴⁸

Έκτοτε, και μέχρι το τέλος της ζωής του, ο Δραγούμης έμεινε σε αυτό το μεταίχμιο. Με εξαίρεση κάποιες αναλαμπές,³⁴⁹ κατά την διάρκεια των οποίων έδειξε να πιστεύει

³⁴⁴ Εγγραφή 27 Σεπτεμβρίου 1918, Αρχείο Ίωνα Δραγούμη, *Ίων Δραγούμης, Φύλλα Ημερολογίου Στ' (1918-1920)*, Ερμής, Αθήνα 1988, σελ. 3.

³⁴⁵ «Αντιδρώ παθητικά, δηλαδή βαστιούμαι, υποφέρω, αντέχω. Μα είναι δυνατό και άλλο να κάμω, να γίνομαι παράγοντας των γεγονότων και των περιστάσεων, να αντιδρώ ενεργητικά δηλαδή να δρω, να κάνω κάτι που να αλλάζει κάπως τα περιστατικά και τις περιστάσεις. Αγώνας αδιάκοπος με το περιβάλλον μου, ζωή δυνατή ή ελαττωμένη, τότε δυνατή και τότε ελαττωμένη». Εγγραφή 16 Νοεμβρίου 1918, ο.π., σελ. 14.

³⁴⁶ «Με τυραννεί τούτο· ότι δεν είμαι στο ύψος της φιλοδοξίας μου. Έχω όλα τα λεγόμενα ελαττώματα, έχω πολλές ανικανότητες, και είμαι και φιλόδοξος. Δεν το αξίζω να είμαι φιλόδοξος [...]». Εγγραφή 24 Δεκεμβρίου 1918, ο.π., σελ. 19.

³⁴⁷ Εγγραφή 4 Γενάρη 1919, ο.π., σελ. 26.

³⁴⁸ Εγγραφή 8 Ιανουαρίου 1919, ο.π., σελ. 28.

³⁴⁹ «Είμαι και γω ένας άνθρωπος μέσα στη γενική αναμπουμπούλα. Ας τον χρησιμοποιήσω τον εαυτό μου όσο καλύτερα μπορώ. Και αν όλα όσα συνήθισα να χω από μικρός και τα' αγαπώ γιατί τα συνήθισα, και αν όλα γκρεμίζονται γύρω μου, μένω εγώ, και ας στέκομαι όρθιος μέσα στο γενικό κατρακύλισμα των τριγυρινών μου πραγμάτων [...]». Αναγραφή 5^{ης} Φεβρουαρίου 1919, ο.π., σελ. 40,

ξανά ότι θα μπορούσε να δράσει ως ηγέτης ή ως σημείο αναφοράς μιας κοινωνικής ομάδας -αλλά όχι ως «ρομαντικός ήρωας» και οδηγός του έθνους-, όλο το υπόλοιπο χρονικό διάστημα μέχρι τον θάνατό του έδειχνε να τον κουράζει η ανάληψη των ιστορικών ευθυνών μιας ηγετικής προσωπικότητας.³⁵⁰ Την πιο χαρακτηριστική απόρριψη όχι μόνο του ενδεχόμενου να είναι ο ίδιος ένας «ξεχωριστός άνθρωπος» μα και της ίδιας της ιδέας των «ξεχωριστών ανθρώπων», την πραγματοποίησε ο Δραγούμης στην ημερολογιακή σημείωση της 15^{ης} Φεβρουαρίου του 1919.

«Ο Barres μου έλεγε κάποτε: «Il suffit d' affirmer». [...] Ναι, μα ως ένα σημείο, δεν μπορεί κανείς ατέλειωτα να βεβαιώνει πράγματα χωρίς να τα συντονίζει με κάποια πραγματικότητα. Ένας άνθρωπος μπορεί να «produire son ame» ή (son hérédité) όσο θέλει, δεν μπορεί όμως να επικρατήσει και να την επιβάλει και στους άλλους όταν ξεφεύγει από τη γύρω πραγματικότητα.

«Και δείχνε, με το παράδειγμά σου και με το φανέρωμα της σκέψης σου, στους άλλους το δρόμο που εσύ έλαβες συνείδηση ότι παίρνεις. Και ό,τι έχουν καλύτερο μέσα τους, θα επηρεαστεί από εσένα [...]. Γιατί θα τους δώσεις εσύ τα ιδανικά τους, τα ιδανικά που έχουν μέσα τους χωρίς να τα ξέρουν. Θα πουν: αυτό που λέει αυτός ο άνθρωπος, αυτό αλήθεια έχουμε και μεις μέσα μας και δεν το ξέραμε». Εγγραφή Μαρτίου 18 1919, ο.π., σελ. 60.

«Πρέπει να μείνω «εγώ». Δε με μέλει αν δε φτάσω στην εξουσία (που αυτή θ' άξιζε να την είχα στο χέρι για να προσπαθήσω να κάμω κάτι καλό, αν γίνεται) δε με μέλει αν θα γίνω υπουργός και τα λοιπά. Πρέπει πρώτα απ' όλα να μείνω αληθινός. Και αν έλθουν τα άλλα, τόσο το καλύτερο. Και αν δεν έλθουν, πάλι καλά, το ίδιο μου κάνει. [...] Όταν μου έρχεται δυνατή η όρεξη να κάμω κάτι κοινωνικό, ας ρίχνομαι σ' αυτό με τα όλα μου και ό,τι βγει. Ας δίνω όλο τον εαυτό μου και ας μείνει προσπάθεια, ή ας είναι και αποτυχία μερική, (όχι για τον εαυτό μου –για μένα μπορεί να είναι και απόλυτη αποτυχία, αδιάφορο- αλλά το πράμα που κυνηγώ να κάμω και να γίνει). Θα είμαι αληθινός και αυτό φτάνει». Εγγραφή Μάρτη 21 1919, ο.π., σελ. 62.

³⁵⁰ Στις παρακάτω ημερολογιακές σημειώσεις ο Δραγούμης εξέφρασε την δυσπιστία του για την αξία του ως προσωπικότητας.

Εγγραφή 26 Ιανουαρίου 1919, ο.π., σελ. 33, Εγγραφή 27 Ιανουαρίου 1919, ο.π. σελ. 35, Εγγραφή Φεβρουαρίου 27 1919, ο.π. σελ. 49, Εγγραφή Μάρτη 11 1919, ο.π. σελ. 54, Εγγραφή 25 Μαρτίου 1919, ο.π. σελ. 66-67, Εγγραφή Μάη 6 1919, ο.π. σελ. 76-77, Εγγραφή 27 Μαΐου 1919, ο.π. σελ. 88, Εγγραφή 26 Ιουνίου 1919, ο.π. σελ. 106, Εγγραφή 31 Αυγούστου 1919, ο.π. σελ. 120, Εγγραφή Οκτωβρίου 20 1919, ο.π. σελ. 135-136, Εγγραφή Αθήνα, Γενάρης 1920, ο.π. σελ. 142, Εγγραφή Ιούνιος 1920, ο.π.

Αν είναι τρελλός αυτός ας πάει στο τρελοκομείο. Δεν του χρωστάει ο άλλος τίποτα».³⁵¹

Μολονότι το 1907 ο Δραγούμης είχε συμπεράνει ότι «διέθετε δύο ζωές», ³⁵² η αλήθεια είναι ότι στα θέματα των ιδεολογικών του αρχών και των πολιτικών του στάσεων δεν παρατηρείται κάποια σημαντική απόκλιση ανάμεσα στις ημερολογιακές αναγραφές και τα βιβλία του. Στις περιόδους κατά τις οποίες, μέσω των δημοσιευμένων κειμένων του, έδειχνε πως πίστευε ότι αποτελούσε έναν «ρομαντικό ήρωα» του ελληνικού έθνους συναντάμε παρόμοιες ημερολογιακές αναγραφές του.³⁵³ Ενώ δεν

³⁵¹ Εγγραφή Φεβρουαρίου 15 1919, ο.π., σελ. 44.

³⁵² «Είπα · «ώστε θα έχω δυό ζωές [...] μια θα είναι εκείνη που φαίνεται και άλλη θα είναι εκείνη που έχω μέσα μου και φαίνεται μόνο στ τετράδιά μου». –Και φοβήθηκα, γιατί με φάνηκε πως πήγαινα να το ξεχάσω πως η δική μου ζωή άξιζε περισσότερο από εκείνη που φαίνεται στον πολύν κόσμο και την ορίζει η φιλοδοξία. Και με φάνηκε πως ο Γιαννόπουλος μου το θύμιζε. Αλλά όχι, δεν το ξέχασα ποτέ· και απόδειξη είναι τούτο το αιώνιο τετράδιο που με παρακολουθεί από μικρό και δε μ' αφήνει από κοντά. Δεν το θέλω να ξεχάσω ποτέ την αξία της δικής μου της ζωής, που φαίνεται στο αιώνιο τετράδιο». Εγγραφή 2 Κοσμοπολιτισμός Αθήνα Μάρτη 28 1907, κεφάλαιο Ε' α', Ίων Δραγούμης, *Ο Ελληνισμός μου και οι Έλληνες*, Πελεκάνος, Αθήνα 2012, σελ. 104.

³⁵³ «[...] καθένας γεννήθηκε σωτήρας του έθνους του, λίγοι όμως ξέρουν πως γεννήθηκαν τέτοιοι, δηλαδή πως αυτοί θα το σώσουν, αν θέλουν. Πρέπει να φαντάζομαι πως από μένα μόνον εξαρτάται η σωτηρία του έθνους [...]». Εγγραφή 1 1903 Μακεδονία, κεφάλαιο Α', ο.π., σελ 5.

«Μ' αρέσει να νοιώθω καμιά φορά πως και εγώ είμαι ένας από τους πολλούς και περαστικούς άρχοντες του Ελληνισμού· και πρέπει να περάση και από μένα ο Ελληνισμός για να προχωρήση». Εγγραφή 10 1903 Μακεδονία, κεφάλαιο Α, ο.π, σελ.9.

«Δεν εννοώ πως μπορεί να χαθεί ο Ελληνισμός, αφού εγώ, ως Έλλην, δεν θέλω να χαθώ. [...] Πρέπει να είμαι αρκετά δυνατός, ώστε να κάμω και τους άλλους να μη θέλουν να χαθούν, ως Έλληνες». Εγγραφή 12 1904 Φιλιππούπολη, Κεφαλαίο Β β', ο.π., σελ. 32.

«Αρνούμαι την πραγματικότητα του ελληνικού κράτους ως κέντρου του Ελληνισμού, όπως αρνούμαι κάθε πραγματικότητα. Πραγματικότης είναι η φαντασία μου». Εγγραφή 6 1905 Αθήναι Κεφάλαιο Γ, ο.π., σελ. 39.

«Μόνο να βγάλω η δύναμή μου όλη είναι αρκετό για να στηρίξη το έθνος». Εγγραφή 3 1904 Αλεξάνδρεια Αίγυπτος, Κεφάλαιο Γ, ο.π., σελ. 51.

«Μεταξύ εμένα και το έθνος μου είναι κάτι που μας βαστά συχνά, σφιχτά δεμένους· είναι σα να λαχταρώ να του μεταδώσω, να του μεταγγίσω κάτι μαγικό, κάτι που είναι στην ψυχή μου και δεν το έχουν οι πολλοί· και είναι άλλοι Έλληνες διαλεχτοί που το έχουν, μα δεν μπορούν να το μεταδώσουν

είναι λίγα τα αποσπάσματα ημερολογιακών του εγγραφών που δημοσιεύθηκαν, επεξεργασμένα ελαφρώς ή και σχεδόν αυτούσια, σε δημοσιευμένα κείμενά του. Συνεπώς μπορεί να εξαχθεί το συμπέρασμα ότι ο Δραγούμης υπήρξε για μια περίοδο της ζωής του διαπρύσιος εκφραστής της ιδέας ότι υπάρχουν ορισμένοι εκ φύσεως «ξεχωριστοί άνθρωποι», που γεννιούνται με το πεπρωμένο να οδηγούν τις κοινωνίες στον ιστορικό τους προορισμό. Η περίοδος αυτή εκτείνεται από την δεκαετία του 1890 μέχρι περίπου το 1913-14. Σε αυτό το χρονικό διάστημα ο Δραγούμης υιοθέτησε την συγκεκριμένη «θεμελιώδη αρχή» της ιδεολογίας του αντιδιαφωτιστικού πολιτικού Ρομαντισμού μέσα από έναν αυτοαναφορικό λόγο. Πίστεψε ότι ήταν και ο ίδιος ένας από αυτούς τους «ξεχωριστούς ανθρώπους». Αλλά στο δεύτερο μισό της δεκαετίας του 1910 άρχισε να αμφιβάλλει για την αξία του και να αμφισβητεί τα μέχρι τότε του συμπεράσματα. Όσο πλησίαζε προς το απροσδόκητο και βίαιο τέλος της ζωής του έδειχνε να μετριάζει την αρχική του παραδοχή ότι τα έθνη ήταν αναγκαίο να οδηγηθούν στον ιστορικό τους προορισμό από τους «ρομαντικούς τους ήρωες» και να αμφιβάλλει όλο και πιο πολύ για το αν ο ίδιος ήταν ένας από αυτούς τους «ξεχωριστούς ανθρώπους».

Σε μια επιστολή που έστειλε στον πολιτικό του συναγωνιστή Ιωάννη Μάλλωση λίγο πριν την δολοφονία του προκειμένου να διευθετήσει οργανωτικά και ιδεολογικά ζητήματα της ένωσης των αντιβενιζελικών πολιτικών δυνάμεων, έγραψε «ο λαός σήμερα δεν ενδιαφέρεται για πρόσωπα».³⁵⁴ Μάλιστα, θεώρησε αυτή την στάση του λαού ορθή και την σημείωσε για να ληφθεί υπόψη από τους πολιτευτές. Είναι πολύ ενδιαφέρον το γεγονός ότι ο Ίων Δραγούμης μετά την επιστροφή του από την εξορία, δηλαδή την περίοδο κατά την οποία ανέβαζε συνεχώς το πολιτικό του status και συγκέντρωνε πιθανότητες να γινόταν ακόμη και αρχηγός των αντιβενιζελικών και δυνητικός πρωθυπουργός της χώρας, έχανε ολοένα και περισσότερο την πίστη του

στους πολλούς». Εγγραφή 6 Επίδραση επάνω στο έθνος μου 1907, Κεφάλαιο Ε' α' Αθήναι, ο.π., σελ. 108.

«[...] περνά μέσα στην Αθήνα και βλέπω σα νικητής τους ανθρώπους που μου φαίνονται μερμήγκια. Κατέχω τον εαυτό μου και είμαι ελεύτερος και αυτοί μου φαίνονται σα σκουλήκια που σέρνονται. Των πολλών είναι σβυσμένη η ματιά». Εγγραφή 10 Απριλίου 1910, Ίων Δραγούμης, *Φύλλα ημερολογίου Δ' (1908-1912)*, Ερμής, Αθήνα 1988, σελ. 121.

³⁵⁴ Ιωάν. Ηρ. Μάλλωση, *Ο Ίων Δραγούμης Εξόριστος (Κορσική-Σκόπελος)*, Πελασγός, Αθήναι 1992, σελ. 57.

στην δεύτερη «θεμελιώδη αρχή» της ιδεολογίας του αντιδιαφωτιστικού πολιτικού Ρομαντισμού.

2.B.3) Ο Ίων Δραγούμης και η κριτική της φιλελεύθερης νεωτερικότητας στο όνομα των αξιών της παράδοσης

Παραδοσιοκράτης ενάντια στον δυτικό πολιτισμό

Το ενδιαφέρον για την ελληνική παράδοση είναι εμφανής ήδη από τα εφηβικά κείμενα του Δραγούμη. Στα δοκίμια «Η Μεγαρίς εν τω παρόντι», «Η γλώσσα μας» και «Το νεοελληνικόν λεξικόν» η ανάλυση του Δραγούμη περιστράφηκε γύρω από την ελληνική παράδοση. Την περίοδο 1895-1899, κατά την οποία φάνηκε ότι ο Δραγούμης θα ακολουθούσε έναν κοσμοπολιτικό διανοητικό προσανατολισμό, η έμφαση στην παράδοση, αν και μετριασμένη, συνέχισε να υφίσταται ως ένα από τα πεδία των διανοητικών του αναζητήσεων. Μετά το 1900 και το πέρασμα στον αντιδιαφωτιστικό εθνικισμό ο Δραγούμης αντιπαρέθεσε την παράδοση, ως αντίπαλο δέος, στις προοδευτικές και τις «μοντέρνες» ιδέες της νεωτερικότητας.

Όπως έχει προαναφερθεί σε προηγούμενο κεφάλαιο στην σκέψη των ρομαντικών παραδοσιοκρατών η παράδοση έγινε αντιληπτή ως ένας εύπλαστος όρος που προσαρμόστηκε στην ιδεολογία του αντιδιαφωτισμού μέσω μιας επιλεκτικής και διαρκώς αναπροσαρμοζόμενης ανάγνωσής της. Η παραδοσιοκρατία των ρομαντικών δεν ήταν μια πολιτιστική έμφαση στο σύνολο της ευρωπαϊκής ή άλλης παράδοσης. Ήταν η επίκληση επιλεγμένων σημείων της παράδοσης που μπορούσαν να χρησιμοποιηθούν ως πολιτικά επιχειρήματα ενάντια στον εκσυγχρονιστικό φιλελευθερισμό και τις προοδευτικές πολιτικές ιδέες. Ο Ίων Δραγούμης υιοθέτησε αυτή την ρομαντική αντιδιαφωτιστική εννοιολόγηση της παράδοσης ως σταθερό σημείο αναφοράς της επιχειρηματολογίας του μέχρι το τέλος της ζωής του. Η συνεπής παραδοσιοκρατία του Δραγούμη εξηγείται, ίσως, και από το γεγονός ότι συνδέθηκε με την υποστήριξη δυο ελληνικών κοινωνικοπολιτικών ρευμάτων της εποχής στα οποία ο Δραγούμης πρωτοστάτησε. Τον δημοτικισμό και το κοινοτισμό. Ας δούμε πως πραγματοποίησε ο Δραγούμης αυτές τις συνδέσεις.

Στο τέταρτο κεφάλαιο του *Μαρτύρων και Ηρώων Αίμα* υπάρχει ένα σημείο της αφήγησης που αποτελεί την πιο ενδεικτική εισαγωγή στην παραδοσιοκρατική του αντίληψη. Σε έναν ερημότοπο της Μακεδονίας ο Δραγούμης περνά από χωριό σε χωριό για να οργανώσει το ελληνικό αντάρτικο στα πλαίσια του Μακεδονικού Αγώνα. Τον συνοδεύει ένας Έλληνας γιατρός που διαπνέεται από τις προοδευτικές αντιλήψεις της εποχής. Ο γιατρός ανέφερε ότι μια Αγγλίδα του είχε πει πως κάποτε

μπορεί να εκσυγχρονιζόταν και να εκπολιτιζόταν εκείνη η ξεχασμένη στον χρόνο γωνιά της Ευρώπης. Όμως ο Δραγούμης αντιδρά. «Είσαι και συ από τους προοδευτικούς»,³⁵⁵ απαντά στον γιατρό και συνεχίζει με ένα αντιδυτικό κρεσέντο, «έπρεπε να είναι Ελβετία η Τουρκία για ν' αρέση των Φράγκων. Εμένα μ' αρέση όπως είναι, και τρέμω μην οι Φράγκοι μου την χαλάσουν με τον πολιτισμό τους».³⁵⁶

Με την λέξη «πολιτισμός» ο Δραγούμης εννοούσε τον τεχνολογικό πολιτισμό της φιλελεύθερης δυτικής Ευρώπης. Το συγκεκριμένο επιχείρημα έχει τις ρίζες του στην ρομαντική παράδοση επίκλησης της «ευγενούς βαρβαρότητας», ως μιας συνθήκης ειλικρινούς ζωής, σε αντιπαράθεση με τον «πολιτισμό», ως πλαίσιο διαβίωσης το οποίο η ρομαντική σκέψη συνέδεσε με τον ωφελιμισμό και την υποκρισία. Από τον Ρουσσώ και τους ρομαντικούς του 18^{ου} αιώνα μέχρι σημερινούς συντηρητικούς λογοτέχνες η αντιπαραβολή της «ευγενούς βαρβαρότητας» με τον «διεφθαρμένο πολιτισμό» είναι συνηθισμένο ρομαντικό επιχείρημα. Ωστόσο, στα πλαίσια της νεορομαντικής γενιάς του 1890 η έννοια «πολιτισμός» συνδέθηκε ρητορικά με το πλαίσιο «τεχνολογικός πολιτισμός/πολιτικο-οικονομικός φιλελευθερισμός». Η κατάκριση του «πολιτισμού» από τους νεορομαντικούς σηματοδοτούσε την επίθεση στην φιλελεύθερη ιδεολογία και στον προκρινόμενο από αυτήν ορθολογισμό, καθώς και στο αποτέλεσμά τους που ήταν ο ανεπτυγμένος τεχνολογικός πολιτισμός.

Η προσθήκη των όρων «δύση», «δυτικός πολιτισμός», «Φράγκοι» ή άλλων συνωνύμων δεν πρέπει να γίνει νοητή αποκλειστικά με γεωγραφικούς ή εθνολογικούς όρους. Οι ίδιοι οι ρομαντικοί εθνικιστές που κατάγονταν από χώρες της δυτικής ή της κεντρικής Ευρώπης, καταφέρονταν εξίσου κατά του «δυτικού πολιτισμού» εννοώντας τον πολιτισμό της φιλελεύθερης νεωτερικότητας που είχε επικρατήσει στην δυτική Ευρώπη. Ο Δραγούμης, καταγόμενος από μη δυτικό ευρωπαϊκό έθνος, είχε ακόμη μεγαλύτερη ευκολία να εκφράσει την ρομαντική παραδοσιοκρατία συνοδευόμενη με αντιδυτικά ρητορικά σχήματα.

Η συνέχεια του διαλόγου ανάμεσα στον Δραγούμη και τον γιατρό είναι εξίσου ενδιαφέρουσα. Ο Δραγούμης, χρησιμοποιώντας την ρομαντική επιχειρηματολογία, συνέχισε υπερασπιζόμενος το προνεωτερικό φυσικό τοπίο από την ενδεχόμενη εισβολή της τεχνολογίας. Εκμυστηρεύτηκε έτσι στον γιατρό ότι την έξοχη αίσθηση που του άφηνε η επαφή με το άγριο τοπίο «φαρμάκωνε η γνώση πως θαρθή ένας

³⁵⁵ Ίων Δραγούμης, *Μαρτύρων και Ηρώων Αίμα*, Νέα Θέσις, Αθήνα 1992, σελ. 51.

³⁵⁶ Ο.π.

καιρός που θα έχη δρόμους και ευνομία περίσσια ο τόπος τούτος, και οι άνθρωποι αντί να είναι κλέφτες θα είναι ψηφοφόροι».³⁵⁷ Είναι χαρακτηριστικό ότι, ακολουθώντας με συνέπεια την νεορομαντική επιχειρηματολογία, ο Δραγούμης υποστήριξε ότι η έλευση του τεχνολογικού πολιτισμού στην περιοχή θα συνοδευόταν από παθογένειες³⁵⁸ όπως η αλλαγή της φυσικής αισθητικής του τοπίου, η έλευση του φιλελευθερισμού και η εγκαθίδρυση νεωτερικών πολιτειακών θεσμών.

Δεν γνωρίζουμε αν η συνέχεια του διαλόγου είναι πραγματική ή αν ο Δραγούμης την διαμόρφωσε προκειμένου να περάσει ομαλά στο κείμενο τις πολιτικές του ιδέες. Πάντως στην συνέχεια του μυθιστορήματος ο γιατρός διαφώνησε με τον αυτοβιογραφικό ήρωα του Δραγούμη, παραθέτοντας ένα επιχείρημα που χρησίμευσε ιδανικά για να συνεχιστεί ο διάλογος με τρόπο ευνοϊκό για την πρόκριση παραδοσιακών απόψεων. «Εγώ είμαι πολιτισμένος άνθρωπος· τα μεσαιωνικά και τα άγρια δε μ' αρέσουν»,³⁵⁹ αποκρίθηκε ο γιατρός. Η αλήθεια είναι ότι αυτή η ατάκα του γιατρού βόλεψε με τον καλύτερο τρόπο το επιχείρημα του Δραγούμη. Για τους φιλελεύθερους ο μεσαίωνας είναι μια εποχή βαρβαρότητας που ο Διαφωτισμός βοήθησε την ανθρωπότητα να καταδικάσει. Αντιθέτως, η ρομαντική παραδοσιακρατία ερμήνευσε τον μεσαίωνα ως μια εποχή ιπποτισμού³⁶⁰ και την

³⁵⁷ Ο.π.

³⁵⁸ Με εντυπωσιακά παρόμοιο τρόπο αντιμετώπισε το δίπολο παραδοσιακή Ελλάδα/πολιτισμένη δυτική Ευρώπη κατά τον 19ο αιώνα ο ρομαντικός ποιητής Αχιλλέας Παράσχος (1838-1895) μετά από μια περιοδεία του στην Ευρώπη. Ο Ανδρέας Καραντώνης ανέφερε για το ποίημα «Παρίσιοι» του Παράσχου τα εξής. «Αυτός που τόσο εύκολα δόθηκε στον ευρωπαϊκό ρομαντισμό, εναντιώνεται σε κάθε τι που βλέπει και ζει στο Παρίσι, την τότε πρωτεύουσα του πολιτισμένου κόσμου, [...]. Η επιστήμη και κάθε νεωτερισμός είχαν βρει αντιμέτωπο τον ρομαντισμό, και ο Παράσχος, σαν πιστός της ρομαντικής φιλοσοφίας, δεν εννοούσε να δεχτεί τίποτε το νεωτεριστικό [...]. Όλα του φαίνονται στο Παρίσι τόσο βάρβαρα, ώστε εύχεται να μείνει πρωτόγονη και βάρβαρη η πατρίδα του, αν πρόκειται να αφομοιώσει τον «πολιτισμό» της Δύσης, το «παρισινό φως!»» Ανδρέας Καραντώνης, «Από την ποίηση του Αχιλλέα Παράσχου», περιοδικό Νέα Εστία, *Τα εκατόν πενήντα χρόνια του ελληνικού ρομαντισμού [και ο ρομαντισμός στον 19ο αιώνα]*, έτος ΝΕ', τόμος εκατοστός δέκατος, τεύχος 107, Αθήναι 1981, σελ. 29.

³⁵⁹ Ίων Δραγούμης, *Μαρτύρων και Ηρώων Αίμα*, Νέα Θέσις,, Αθήνα 1992, σελ. 51.

³⁶⁰ «Στον όρο «ρομαντικός», όπως αυτός γινόταν κατανοητός όταν εμφανίστηκε το ομώνυμο κίνημα [...] υπάρχει μια αναφορά σ' ένα συγκεκριμένο παρελθόν: τον Μεσαίωνα. Σύμφωνα με τον Φρήντριχ Σλέγκελ, πρόκειται γι' «αυτή την εποχή της υποσύνης, του έρωτα και του μύθου, απ' όπου

βαρβαρότητα ως μια κατάσταση που ευνοούσε την ανθρώπινη ανυποκρισία. Για τους ρομαντικούς το πρόβλημα δεν ήταν ο μεσαίωνας και η βαρβαρότητα αλλά ο «πολιτισμός». Ως συνεπής εκφραστής της ρομαντικής σκέψης ο Δραγούμης δεν έχασε την ευκαιρία να απαντήσει στον γιατρό διερωτώμενος, «ποιος ξέρει αν ο πολιτισμός δεν είναι άλλο παρά εκφυλισμός;»³⁶¹

Παραδοσιοκράτης ενάντια στο νεωτερικό κράτος

Στα πλαίσια της τρίτης «θεμελιώδους αρχής» της ιδεολογίας του αντιδιαφωτιστικού πολιτικού Ρομαντισμού η παραδοσιοκρατία συνοδεύεται από την απόρριψη του νεωτερικού φιλελεύθερου κράτους. Στο *Μαρτύρων και Ηρώων Αίμα* ο Δραγούμης εξέφρασε την απέχθειά του για το ελληνικό αστικό κράτος και το φιλελεύθερο πολιτειακό σύστημα. «Τι αντιπροσωπεύει η Ελληνική κυβέρνηση»,³⁶² διερωτήθηκε. Για να αποφανθεί, «βέβαια όχι το έθνος. Αν το αντιπροσώπευε, έπρεπε να είχαμε προ πολλού απελπισθή». ³⁶³ Ο Δραγούμης αντιμετώπισε σε όλη του την ζωή το ελληνικό κράτος ως ένα κατασκευάσμα των ισχυρών ξένων δυνάμεων που φορέθηκε στο ελληνικό έθνος σαν ξένο ρούχο. Τόσο λόγω των περιορισμένων συνόρων του, που άφηναν έξω από την επικράτειά του πολλούς ελληνικούς πληθυσμούς, όσο και λόγω της φιλελεύθερης και νεωτερικής φυσιогνωμίας του, που, κατά τον Δραγούμη, ήταν ξένη προς την ελληνική ταυτότητα. Ανέπτυξε έτσι την επιχειρηματολογία της αντίθεσης του ελληνικού έθνους στο ελληνικό κράτος. «Οι Έλληνες παν να πιστέψουν πως η αλήθεια είναι το κράτος και το κράτος η αλήθεια. Και όμως η αλήθεια μπορεί να είναι κάθε άλλο παρά το κράτος». ³⁶⁴ Η ίδια φράση στο τετράδιο *Ο Ελληνισμός μου και οι Έλληνες* είναι συμπληρωμένη με την διαπίστωση ότι άλλη πραγματικότητα αποτελούσε το κράτος και άλλη ο «Ελληνισμός, το Πανελλήνιον, το

απορρέουν τόσο το φαινόμενοι όσο και ο ίδιος ο όρος». Μια από τις κυριότερες πηγές της λέξης είναι το ιπποτικό μεσαιωνικό μυθιστόρημα (roman)». Στο Michael Löwy-Robert Sayre, *Εξέγερση και Μελαγχολία. Ο ρομαντισμός στους αντίποδες της νεωτερικότητας*, μτφ. Δέσποινα Καββαδία, Εναλλακτικές Εκδόσεις, Αθήνα 1999, σελ. 94.

³⁶¹ Ίων Δραγούμης, *Μαρτύρων και Ηρώων Αίμα*, Νέα Θέσις, Αθήνα 1992, σελ. 51.

³⁶² Ο.π., σελ. 36.

³⁶³ Ο.π.

³⁶⁴ Ο.π.

Γένος, το Έθνος».³⁶⁵ Προκειμένου το έθνος να εγερθεί ο Δραγούμης διερωτήθηκε, «τι με μέλει αν κινδυνεύει ή όχι το κράτος, ο βασιλιάς, οι βουλευτές, οι υπουργοί, το σύνταγμα».³⁶⁶ Ολόκληρη η πολιτειακή δομή του νεώτερου αστικού κράτους της Ελλάδας μπήκε στο στόχαστρο του Δραγούμη και απορρίφθηκε.

Το ελληνικό κράτος, όπως και τα υπόλοιπα φιλελεύθερα νεωτερικά κράτη, ήταν δομημένα σε αρχές που είχε διακηρύξει η πολιτική σκέψη του φιλελεύθερου Διαφωτισμού. Αυτό ακριβώς μπήκε στο στόχαστρο του Δραγούμη. Σε μια πολύ χαρακτηριστική αποστροφή, σημείωσε τα εξής.

«Μας επιβουλεύονται οι *idees modernes*, ο σύγχρονος πολιτισμός με τον μασονισμό του, με την φιλανθρωπία του, με την αλληλοβοήθειά του, με τον κοινοβουλευτισμό του, με το ισοπέδωμά του, που κάνει όλους τους ανθρώπους ίσους με τους μικρότερους, όλος αυτός ο σύγχρονος πολιτισμός που μας κάνει μέτριους, άκακους, και μικρότερους, που σβήνει τις διαφορές, [...]. Αυτού του σύγχρονου πολιτισμού η εισβολή και όχι των Βουλγάρων και Ιταλών, μας σαπίζει και μας μολύνει και πάγει να μας διαλύση».³⁶⁷

Αυτές οι *idees modernes* αποτέλεσαν τον πυρήνα του ελληνικού κράτους. Ενός κράτους που, σύμφωνα με τον Δραγούμη, «δε ξη φυσιολογικά, γιατί είναι τεχνητό κατασκεύασμα ξένων διπλωματών»³⁶⁸ ενώ το υπηρετούσαν «κάποιοι ανόητοι Έλληνες που θέλουν και καλά να μας καθίσουν τα φράγκικα συστήματα».³⁶⁹

Τα δύο κείμενα στα οποία ανέπτυξε λεπτομερώς τις παραδοσιοκρατικές του ιδέες ο Ίων Δραγούμης ήταν το *Όσοι Ζωντανοί* και το *Ελληνικός Πολιτισμός*. Είναι γνωστή η εκσυγχρονιστική κριτική που ασκείται στις παθογένειες του ελληνικού κράτους. Σύμφωνα με την εκσυγχρονιστική κριτική πολλές παθογένειες του ελληνικού κράτους οφείλονται στην ανικανότητα των ελληνικών θεσμών να αφομοιώσουν παραγωγικά τις νεωτερικές δυτικές διοικητικές αντιλήψεις. Και οι κακές επιδόσεις των Ελλήνων πολιτικών πηγάζουν από ριζωμένες αντιλήψεις που χρειάζονται χρόνο για να αποβληθούν. Η ρομαντική προσέγγιση υποστηρίζει τα ακριβώς αντίθετα. Οι

³⁶⁵ Εγγραφή 4, κεφάλαιο Γ' α' 1905, Αθήναι, Ίων Δραγούμης, *Ο Ελληνισμός μου και οι Έλληνες*, Πελεκάνος, Αθήνα 2012, σελ. 38.

³⁶⁶ Ο.π.

³⁶⁷ Εγγραφή 1 1905, Δεδέαγατς, β', ο.π., σελ. 73.

³⁶⁸ Εγγραφή 7 οι ελλαδικοί 1907 Αθήναι, Κεφάλαιο Ε' α', ο.π., σελ. 110.

³⁶⁹ Εγγραφή 9 Culture 1907 Αθήναι, Κεφάλαιο Ε' α', ο.π., σελ. 115.

παθογένειες του ελληνικού κράτους προέρχονται από την επιβολή στην Ελλάδα ενός νεωτερικού διοικητικού μοντέλου που είναι ασύμβατο με την ελληνική παράδοση και τον εθνικό της χαρακτήρα.³⁷⁰

Ο Δραγούμης αποκάλεσε στο *Όσοι Ζωντανοί* τους Έλληνες πολιτικούς της εποχής του κομπογιαννίτες που αντιλαμβάνονταν το κράτος σαν τσιφλίκι τους³⁷¹ ενώ κατέληξε ειρωνευόμενος στο συμπέρασμα ότι η μόνη τους διαφορά με τον βασιλιά Γεώργιο Α΄ ήταν η εξής. Ο «βασιλιάς θέλει το κράτος να γίνει Βέλγιο, αλλά Βέλγιο δίχως στρατό»³⁷² ενώ, από την άλλη, «οι πολιτικοί του άλλος το θέλει Μονακό και άλλος Ελβετία».³⁷³ Στο *Ελληνικός Πολιτισμός* ο Δραγούμης επέκτεινε το ίδιο επιχείρημα, γράφοντας ότι οι Έλληνες πολιτικοί, οι «επιστήμονες, οι νομοθέτες, όπως και οι καλλιτέχνες δεν έκαναν άλλο παρά να αντιγράφουν, να παραφράζουν ή να μιμούνται βιβλία, νόμους, συντάγματα, θεσμούς, ποιήματα από την ξενιτιά».³⁷⁴ Όμως, όταν διαπίστωναν ότι δεν μπορούσαν να οργανώσουν την ελληνική εσωτερική

³⁷⁰ Ασφαλώς και αυτή δεν ήταν πρωτοτυπία του ελληνικού Ρομαντισμού. Πρόκειται για πάγιο γνώρισμα όλων των ρομαντικών εθνικών σχολών η αντίληψη ότι ο εκσυγχρονισμός και το νεωτερικό φιλελεύθερο κράτος πρέπει να αντιμετωπιστούν ως εχθροί των εθνικών παραδόσεων. Ένα χαρακτηριστικό παράδειγμα αντιμετώπισης μιας απόπειρας εκσυγχρονισμού της δημόσιας διοίκησης στην Πρωσία από θεωρητικούς του γερμανικού Ρομαντισμού των αρχών του 19^{ου} αιώνα.

«Οι μελέτες του Reinhold Steig (Heinrich von Kleists Berliner Kaempfe - *Οι Αγώνες του Heinrich von Kleist στο Βερολίνο*) (1901) έχουν συμπεράνει ότι το Adendblaetter (*Τα Απογευματινά Κείμενα*) σαν πολιτική πρόταση, περιεχόμενο και φόρμα, αποτέλεσε όργανο των Πρώσων ευγενών στον αγώνα τους εναντίον του καγκελάριου της Πρωσίας Κόμη Χάρντενμπεργκ, συγκεκριμένα εναντίον της πολιτικής του που φλέρταρε με πλέριο ερασιτεχνισμό με τις ιδέες που αναπτύχθηκαν από την Γαλλική Επανάσταση όπως και με τις ιδέες του περί πολιτικής επιστήμης, που βασιζόνταν στις ιδέες του Άνταμ Σμιθ. Ο Άνταμ Μύλλερ έβαλε την σφραγίδα του στο περιοδικό: αντίθεση στην Επανάσταση από θέμα αρχής ακολουθώντας τις διδαχές του Μπερκ για το κράτος, θεμελιακή συνέχεια της Πρωσίας ως ένα κατά βάση αγροτικό κράτος, καμιά μεταρρύθμιση στις οικονομικές συνθήκες μέσα από τις αρχές του Άνταμ Σμιθ. Όλα αυτά υποστηρίζονταν από ένα ισχυρό αίσθημα πατριωτισμού και από την επιθυμία για αποτίναξη του γαλλικού ζυγού». Oskar Waltzel, *German Romanticism*, μετάφραση για τις ανάγκες της διατριβής στην ελληνική γλώσσα Ιωάννης Παπαδημητρώπουλος, Frederic Ungar Publishing CO, New York 1965, σελ. 140-141.

³⁷¹ Ίων Δραγούμης, *Όσοι Ζωντανοί*, Πελεκάνος, Αθήνα 2006, σελ. 11.

³⁷² Ο.π.

³⁷³ Ο.π.

³⁷⁴ Δραγούμης Ίωνος, *Ελληνικός Πολιτισμός*, Φιλόμυθος, Αθήνα 1993, σελ. 57-58.

πολιτική όπως τα μεγάλα κράτη της δυτικής Ευρώπης, «έμεναν ευχαριστημένοι και με τα πρότυπα των μικρών [...] με το Βέλγιο, τη Δανία, την Ελβετία. Φάνηκαν αρκετά συμβιβαστικοί οι άνθρωποι».³⁷⁵ Το αποτέλεσμα αυτού του συμβιβασμού με τα δυτικά πρότυπα ήταν, σύμφωνα με τον Δραγούμη, μια γενικότερη καθίζηση και του αλύτρωτου ελληνισμού. «Ο επηρεασμός και των άλλων Ελλήνων για να γίνουν και αυτοί όσο έπαιρνε λιγότερο απαιτητικοί και πιο συμβιβαστικοί, λιγότερο ανήσυχοι και φιλοτάραχοι».³⁷⁶

Ο Δραγούμης θεωρούσε ότι το ελληνικό κράτος είχε δύο εγγενείς παθογένειες. Πρώτον ήταν μικρό. Δεν συμπεριελάμβανε ολόκληρο το έθνος στην επικράτειά του ούτε και διεκδικούσε με κάποιο οργανωμένο πρόγραμμα την ενσωμάτωση των αλύτρωτων πληθυσμών.³⁷⁷ Δεύτερον ήταν οργανωμένο, από καταβολής, με τρόπο μεταμοσχευμένο από τα φιλελεύθερα δυτικά συστήματα ο οποίος ήταν ξένος προς την ελληνική παράδοση.³⁷⁸ Η παραδοσιοκρατία του Δραγούμη, αλλά και ευρύτερα του Ρομαντισμού, όπως προαναφέρθηκε ήταν κάτι διαφορετικό από την απόλυτη προσκόλληση στο παραδοσιακό παρελθόν. «Η παράδοση είναι κι αυτή ένας από τους συνδετικούς κρίκους που φτειάνουν τα έθνη, μα δεν ταιριάζει να γίνεται

³⁷⁵ Ο.π., σελ 58.

³⁷⁶ Ο.π.

³⁷⁷ «Το σχετικό κράτος [...] ένα χρέος έχει, το να εξασφαλίζει όσο καλύτερα μπορεί το άνθισμα του έθνους, γι' αυτό το κράτος δεν έχει δικαίωμα να περιορίζεται στα στενά του σύνορα τα πολιτικά, ούτε λησμονεί μέρη του έθνους οσοδήποτε μακριά από το πολιτικό του κέντρο και αν βρίσκονται, παρά χρεωστεί και αυτά τα μέρη τα έξω από τα σύνορα να τα προφυλάγει από το χαμό τους, γιατί όλα τα μέρη του έθνους μαζί, σ' όποιο πολιτικόν οργανισμό και αν τύχουν σφηνωμένα, δημιουργούν τον πολιτισμό του, συνεργάζονται όλα για το μεγάλο άνθισμα». Ο.π., σελ. 69.

³⁷⁸ «Ο ξενοφερμένος βασιλιάς με οργανωτές χοντρούς Βαυαρέζους αντίγραψαν νόμους φράγκικους και συντάγματα ισοπεδωτικά, τους νέους τους έστελναν στην Ευρώπη για να σπουδάσουν ευρωπαϊκά, και άμα ξαναγύριζαν με ένα δίπλωμα στο χέρι τούς είχαν για θεούς. Οι μικροί αυτοί διπλωματούχοι θεοί, καταφουσκωμένοι από ξένη μάθηση κακοχωνεμένα, πολεμούσαν να κλονίσουν ακόμα περισσότερο την πεποίθηση των Ρωμιών στον εαυτό τους [...]. Και ό,τι έφτανε ίσα απ' την Ευρώπη εφάνταζε και λαμποκοπούσε, ό,τι εντόπιο ήταν περιφρονημένο [...]. Ο νομοθέτης φραγκοφερμένος και αυτός ή τουλάχιστο φραγκομαθημένος ετσάκιζε με νόμους τα φυσικά του Ρωμιού, την κοινοτική ζωή, αντί να τη μελετήσει και να την καλλιτερέψει και απάνω της να θεμελιώσει τον κρατικό μηχανισμό, την κατασύντριψε, γιατί στη Βαυαρία δεν υπάρχουν κοινότητες. Η ξενομανία του κράτους έφτασε σε τέτοιο σημείο που έστειλε στην Ευρώπη και κορίτσια να μάθουν...νοικοκυρική!» Ο.π., σελ. 83-84.

παντοδύναμη σαν πρόληψη, γιατί τότε παραλείπει την τωρινή και τη μελλούμενη ζωή τους. Οι παραδόσεις είναι καλές όσο συναρπάζουν τα έθνη, πρέπει όμως να ξεχάνονται άμα αρχίζουν να τα παραλούν».³⁷⁹ Έτσι, ο Δραγούμης εξήγησε ποια ήταν η «καλή» ελληνική παράδοση και ποια η ελληνική παράδοση που έγινε «πρόληψη» και παρέλυσε το έθνος.³⁸⁰ Προκειμένου να κάνει την διάκριση ανάμεσα στην «καλή» ελληνική παράδοση και στην «πρόληψη» που έπρεπε να ξεπεραστεί γιατί ήταν επιζήμια, ο Δραγούμης κατέφυγε στο παλιό ρομαντικό ερμηνευτικό σχήμα του Σπυρίδωνα Ζαμπέλιου (1815- 1881).³⁸¹

Η διφυής παράδοση

Ο Ζαμπέλιος στο άρθρο που έφερε τον τίτλο «Ο κ. Ιούλιος Τυπάλδος», το οποίο έγραψε για το περιοδικό *Πανδώρα*, ένας εκ των ιδρυτών του οποίου ήταν ο παππούς του Ίωνος Δραγούμη, υποστήριξε ότι υπήρχαν δύο ελληνικές παραδόσεις. Αυτές οι δύο παραδόσεις είχαν ως επίκεντρο την ελληνική γλώσσα, επιβίωσαν παράλληλα ανά τους αιώνες της ζωής του ελληνικού έθνους και προσδιόρισαν το σύνολο της ελληνικής πολιτιστικής δημιουργικότητας. Πρόκειται για το λεγόμενο σχήμα της «διφυούς παράδοσης» που ο Ζαμπέλιος είχε αρχίσει να επεξεργάζεται στο δοκίμιο *Βυζαντιναί μελέται περί πηγών της νεοελληνικής εθνότητος από η άχρι ι*

³⁷⁹ Ίων Δραγούμης, *Όσοι Ζωντανοί*, Πελεκάνος, Αθήνα 2006, σελ. 156.

³⁸⁰ Δεν αποτέλεσε ιδιαίτερη θέση του Δραγούμη η πεποίθηση ότι η «καλή» παράδοση δεν συνιστά ακινησία και παράλυση της ζωής. Οι περισσότεροι συντηρητικοί διανοητές θεωρούν ότι η παράδοση είναι σταθερή επειδή εντός της τίποτα δεν είναι σταθερό. Ο Παντελής Λέκκας υπογραμμίζει ότι σύμφωνα με την συντηρητική σκέψη του Μάικλ Όουζοτ αποδίδεται εσφαλμένα το χαρακτηριστικό της αδράνειας στην παράδοση επειδή ο μέσος μοντέρνος άνθρωπος αντιλαμβάνεται ως κίνηση μόνο την συνειδητή αλλαγή. Ωστόσο, σύμφωνα με τον Όουζοτ, η αλήθεια είναι ότι η παράδοση εμπεριέχει πολλές ασύνειδες αλλαγές. Η παράδοση είναι ότι έχει κατισχύσει ανεπαίσθητα στον χρόνο έπειτα από αργές αλλά ουσιαστικές αλλαγές. Παντελής Λέκκας, «Επίμετρο. Ιστορία, πολιτική και φιλοσοφία στο έργο του Μάικλ Όουζοτ», Μάικλ Όουζοτ, *Διαλέξεις για την ιστορία της πολιτικής σκέψης*, μτφ. Παντελής Λέκκας, Εκδόσεις Τόπος, Αθήνα 2019, σελ. 593.

³⁸¹ Για τον Ζαμπέλιο και την ελληνοχριστιανική ιδεολογία δείτε το Θεόδωρος Ε. Παντούλας, *Η ελληνοχριστιανική ιδεολογία και ο ιεροφάντης του νεοελληνισμού Σπυρίδων Ζαμπέλιος*, Πορθμός, Χαλκίδα 2006.

εκατονταετηρίδος μ.Χ.³⁸² Σύμφωνα με τον Ζαμπέλιο από την μια υπήρχε η «Σχολαστική παράδοση», που είχε τις καταβολές της στα χρόνια που ακολούθησαν την παρακμή της αρχαίας κλασικής ελληνικής παιδείας και βασίστηκε στην αφοσίωση στους γραμματικούς και συντακτικούς κανόνες της αρχαίας αττικής διαλέκτου. Η έμφαση σε αυτή την φιλολογική κουλτούρα επιβίωσε στον μεσαίωνα και στην περίοδο της τουρκοκρατίας μέσα από την θεσμικά εγκεκριμένη γλώσσα της εκκλησιαστικής γραφειοκρατίας και συνέχισε να επηρεάζει τις νεότερες γενιές υπό την σκέπη των υποστηρικτών της καθαρευουσιάνικης γλωσσικής παράταξης. Η «Σχολαστική παράδοση» διείσδυσε στην λογοτεχνία και στον επίσημο δημόσιο λόγο των θεσμών του νεότερου ελληνικού κράτους, με αποτέλεσμα να συγκροτήσει έναν ολόκληρο παραδοσιακό πολιτισμικό πόλο. Ωστόσο, από την άλλη, παράλληλα με την «Σχολαστική παράδοση», κατά τον Ζαμπέλιο υπήρχε και η «Ποιητική παράδοση». Η «Ποιητική παράδοση» είχε τις καταβολές της στην μεσαιωνική περίοδο των σταυροφοριών, όταν στρώματα του ελληνικού πληθυσμού ήρθαν σε επαφή με τους κατακτητές ευρωπαίους σταυροφόρους. Τότε, το λαϊκό ελληνικό γλωσσικό ιδίωμα αφομοίωσε επιρροές από την ποίηση των δυτικών ιπποτικών ποιημάτων. Προέκυψε έτσι ένας ποιητικός λόγος ο οποίος αποτέλεσε κράμα της λαϊκής ελληνικής ντοπιολαλιάς με τους ρυθμούς των ευρωπαϊκών ιπποτικών ποιημάτων. Από τον λόγο αυτό σχηματίστηκε μια ολόκληρη παράδοση, «Ποιητική παράδοση», που επέζησε στην καθημερινή γλώσσα του λαού και σε μορφές του γραπτού λόγου. Η «Ποιητική παράδοση» επιβίωσε στα νεώτερα χρόνια μέσα από την δημοτική γλώσσα και τα δημοτικά τραγούδια. Ο Ζαμπέλιος συμπέρανε τα εξής.

«[...] προκύπτει, ότι ή μεν πρώτη των παραδόσεων προηγείται της χριστιανικής αναμορφώσεως, είναι δε και σύστημα τάξεως κοινωνικής λίαν περιορισμένης, οία ή των της Αττικής, ή της Αλεξανδρείας γραμματικών ή δε δεύτερα φύεται εκ τού νεωτέρου κόσμου, είναι απόρροια ευρωπαϊκής εξεγέρσεως, λαϊκής συμμετοχής, με τα δοθείσα επί Κομνηνών, και Παλαιολόγων παρά της Φραγκοκρατίας προς την αναγεννηθησομένην πατρίδα μας. Ώστε, την μεν πρώτην αποκλείει ό χριστιανικός πολιτισμός ως

³⁸² Σπυρίδων Ζαμπέλιος, *Βυζαντιναί μελέται περί πηγών της νεοελληνικής εθνότητος από Η άχρι Ι εκατονταετηρίδος μ.Χ.*, τύποις Χ. Νικολαΐδου Φιλαδελφείως, Αθήναι 1857. Διαθέσιμο στην ηλεκτρονική διεύθυνση

<http://editions.academyofathens.gr/epetirides/xmlui/handle/20.500.11855/547>

ετερόχρονον, την δε δευτέραν ασπάζεται ως συμφυή. Αί περιπέτειαι της δημόδους γλώσσης αυτά τούτο τεκμαίρουσι πραγματικώς».³⁸³

Αυτή η τομή ανάμεσα στο «λαϊκό» και το «κλασικιστικό» πολιτιστικό υπόβαθρο που εγκαινίασε στην Ελλάδα ο Ζαμπέλιος δεν αφορούσε μόνο την ελληνική περίπτωση. Οι πρώτες απόπειρες να ερμηνευτεί ο Ρομαντισμός ως φαινόμενο στην Ευρώπη είχαν ως επίκεντρο την λογοτεχνία και βασίστηκαν στην διαφορά της ρομαντικής λογοτεχνίας από την κλασικιστική. Ο Στέφανος Ροζάνης επισήμανε ότι η διάκριση του κλασικού με το ρομαντικό στοιχείο αποτέλεσε αντικείμενο φιλοσοφικής επεξεργασίας των κυριότερων εκφραστών του ρομαντικού κινήματος.³⁸⁴ Η οικοδόμηση της γλώσσας του Ρομαντισμού, ως πόλου αμφισβήτησης των κυρίαρχων αντιλήψεων και πολιτικών δυνάμεων της νεωτερικότητας, αρθρώθηκε ανάμεσα στα άλλα και σε μια ερμηνευτική αντιπαράθεση των αισθητικών ρομαντικών ερμηνειών με εκείνες των διανοητών του Διαφωτισμού πάνω στον καλλιτεχνικό κλασικισμό. Η ελληνική μυθολογία, ο προαρχαϊκός κόσμος και, εν γένει, οι περίοδοι της αρχαιότητας που θεωρήθηκαν λιγότερο λογοκεντρικές ενσωματώθηκαν στην ρομαντική ανάγνωση.³⁸⁵ Ωστόσο, η αναζήτηση προδρομικών σημείων αναφοράς από τους ρομαντικούς διανοητές δεν σταμάτησε στην αρχαιότητα. Το επίκεντρο της σύγκρουσης με τον Διαφωτισμό ήταν ο μεσαίωνας. Μάλιστα, όπως σημειώνει ο Ροζάνης,

«Η ερμηνευτική του μεσαίωνα εκ μέρους των ρομαντικών διανοητών, δεν αντιπροσώπευε μόνον την αντίδραση του ρομαντισμού στα σχήματα του ορθολογισμού και της μηχανοκρατίας του δέκατου όγδοου αιώνα, αλλά εντόπιζε τις φυσικές προοδευτικές μορφές μέσα από τις οποίες οι δημιουργοί ανεγνώριζαν τον εαυτό τους ως οργανική συνέπεια και συνέχεια ενός λησμονημένου οραματισμού».³⁸⁶

³⁸³ Σπυρίδων Ζαμπέλιος, «Ο κ. Ιούλιος Τυπάλδος», περιοδικό *Πανδώρα*, τόμος Ι, φυλλάδιον 236, σελ 459. Διαθέσιμο στην ηλεκτρονική διεύθυνση https://lekythos.library.ucy.ac.cy/bitstream/handle/10797/23267/pan_issue236.pdf?sequence=20&isAllowed=y

³⁸⁴ Στέφανος Ροζάνης, «Η Ρομαντική Εξέγερση», *Μελέτες για τον Ρομαντισμό*, Πλέθρον, Αθήνα 2001, σελ. 14.

³⁸⁵ Ο.π., σελ. 16-18.

³⁸⁶ Ο.π., σελ 23.

Παραδοσιοκρατικός λαϊκός «μεσαιωνισμός» ενάντια στον κλασικισμό

Η προαναφερθείσα ερμηνεία του Ζαμπέλιου περιέγραψε το υπόβαθρο μιας ελληνικής διφυούς παράδοσης, όπου το «καλό» της μέρος είχε καταβολές στην λαϊκή μεσαιωνική παράδοση ενώ το «κακό» της μέρος είχε καταβολές στην παράδοση του κλασικισμού της ελληνιστικής αρχαιότητας. Το μεταγενέστερο κίνημα των δημοτικιστών είχε ένα ισχυρό πάτημα στον ελληνικό Ρομαντισμού εφόσον υιοθέτησε την ερμηνεία του Ζαμπέλιου. Οι δημοτικιστές θεώρησαν ότι αποτελούσαν στο γλωσσικό ζήτημα συνεχιστές της μεσαιωνικής ποιητικής ελληνικής παράδοσης ενώ αντιμετώπισαν τους καθαρευουσιάνους ως συνεχιστές της σχολαστικής κλασικιστικής ελληνικής παράδοσης. Ο Δραγούμης συνηγόρησε emphatically σε αυτό το συμπέρασμα.

Τον Απρίλιο του 1916 ο Δραγούμης παρέθεσε στο ημερολόγιό του ένα απόσπασμα του δοκιμίου που έφερε τον τίτλο *Περί Γερμανίας* και είχε γράψει ο Χάινριχ Χάινε (1797-1856). Το απόσπασμα ανέφερε ότι οι Γερμανοί ρομαντικοί,

«θέλησαν να αποκαταστήσουν τον καθολικό μεσαίωνα, γιατί αισθάνθηκαν πως υπήρχαν εκεί, συντηρημένες υπό άλλες μορφές, πολλές ιερές αναμνήσεις των πρώτων τους προγόνων και της αρχέγονης εθνικότητάς τους [...] έτσι μίσησαν τον προτεσταντισμό και τον φιλελευθερισμό που, [...] δοκίμασαν να καταλύσουν τα ιερά απομεινάρια του γερμανισμού».³⁸⁷

Ο Χάινε υποστήριξε ότι ο γερμανικός μεσαίωνας συγχώνευε επιβιώσεις του πανθεϊστικού αρχαίου γερμανικού παρελθόντος σε ανορθολογικές λαϊκές δοξασίες τις οποίες υιοθέτησε ο Καθολικισμός. Αυτή η ανάμιξη της «βάρβαρης» αρχαιότητας με τον χριστιανικό μεσαίωνα στο πλαίσιο ενός επιλεκτικά πρισματικού ανορθολογισμού -μια ανάμιξη που στα μάτια των ρομαντικών διανοητών αναδεικνύει συνέχεια τις οποίες εγκολπώνει ο εθνικός βίος από την αρχαιότητα στον μεσαίωνα κι από τον μεσαίωνα στην νεότερη εποχή- αποτελεί κεντρικό στοιχείο της ρομαντικής παραδοσιοκρατίας και, ασφαλώς, του ρομαντικού εθνικισμού. Η ιστορική συνέχεια που εκφράζεται μέσα από την ύπαρξη των εθνών και βασίζεται στο πάντρεμα της αρχαιότητας με τον μεσαίωνα υφίσταται ως ιδέα σε όλο το φάσμα του πολιτικού Ρομαντισμού, σε κάθε χώρα της Ευρώπης που αναπτύχθηκε. Από τους Βρετανούς

³⁸⁷ Αρχείο Ίωνα Δραγούμη, Ίων Δραγούμης, *Φύλλα Ημερολογίου Ε' (1913-1917)*, Ερμής, Αθήνα 1988, σελ. 199.

Προραφαηλίτες μέχρι τον ελληνικό Ρομαντισμό. Ο Δραγούμης ενθουσιασμένος όταν διάβασε αυτό απόσπασμα του Χάινε το έγραψε στο ημερολόγιό του και συμπλήρωσε από κάτω το εξής.

«Έτσι και οι δημοτικιστές είναι romantiques, που σπάζουν τα δεσμά του γραμματισμένου ψευτοκλασικισμού, και βρίσκουν τη σχέση του χριστιανισμού με στοιχεία της παλιάς ελληνικής θρησκείας που διατηρήθηκαν στις λαϊκές παραδόσεις τις περιφρονεμένες από τους γραμματισμένους. Οι δημοτικιστές, που σιχάθηκαν τον καθαρευουσιάνικο ψευτοκλασικισμό, τη λόγια παράδοση που προσπάθησε να συντρίψει τα ιερά απομεινάρια του ελληνισμού που βρίσκεται στα βάθη της ψυχής των Ελλήνων».³⁸⁸

Ο Ροζάνης σημειώνει ότι το σύνθημα «πίσω στο μεσαίωνα» του Ρομαντισμού «εξυπηρέτησε το ιδανικό [...] του οράματος, της επανασύνδεσης με το «χαμένο κέντρο» της ψυχής του κόσμου, προς το οποίο σταθερά υπήρξε προσανατολισμένη η ρομαντική εξέγερση».³⁸⁹ Για τον ελληνικό Ρομαντισμό το «πίσω στο μεσαίωνα» δεν είχε τόσο έντονο μεταφυσικό περιεχόμενο. Είχε χαρακτήρα πρωταρχικά υπαρξιακό. Ο ελληνικός Ρομαντισμός εστίασε στον μεσαίωνα προκειμένου να υπερασπιστεί την ενότητα του ελληνικού έθνους στο χρόνο και, κατ' επέκταση, στον χώρο.

Η «ενότητα στον χρόνο» ως ιδέα του ελληνικού Ρομαντισμού

Η υπεράσπιση της ενότητας στον χρόνο ήταν η απάντηση των διανοητών του ελληνικού Ρομαντισμού στους Έλληνες διαφωτιστές και στην θεωρία του Ιάκωβου Φαλμεράνερ (1790-1861). Εκπρόσωποι του ελληνικού Διαφωτισμού, όντας επηρεασμένοι από τον δυτικό κλασικισμό, υιοθέτησαν μια αντίληψη που ήθελε την νεώτερη Ελλάδα να αποτελεί μια αδιάρρηκτη συνέχεια της κλασικής ελληνικής αρχαιότητας. Έτσι οι αρχαίοι Μακεδόνες θεωρήθηκαν ξένο βάρβαρο έθνος που κατέκτησε την Ελλάδα. Ο Παναγιώτης Κοδρικάς (1762-1827) έγραψε το 1794 ότι η «δυστυχής Ελλάς [...] άρχισε ολίγον κατ' ολίγον να χάνει μαζί με την ένδοξόν της ελευθερίαν [...] και την παλαιά εκείνην της γλώσσης ευγένεια. Αι αλλεπάλληλοι έφοδοι όπου κατά καιρούς εδοκίμασεν από διάφορα έθνη, πότε Μακεδόνων, πότε

³⁸⁸ Εγγραφή Απρίλης 1916, ο.π., σελ. 135.

³⁸⁹ Στέφανος Ροζάνης, «Η Ρομαντική Εξέγερση», *Μελέτες για τον Ρομαντισμό*, Πλέθρον, Αθήνα 2001, σελ 24.

Ρωμαίων και ενίοτε Γότθων».³⁹⁰ Σε ανώνυμο φυλλάδιο φιλελεύθερου προσανατολισμού γράφτηκε ότι «αφ' ότου μας επάτησεν ο Φίλιππος, εώς εις το έτος 1453. Αλλάξαμε δεσπότης διάφορους».³⁹¹ Το 1823 σε μια επαναστατική προκήρυξη αναφέρθηκε ότι το ελληνικό γένος «υποδουλώθη εις τον ζυγόν των Μακεδόνων, Ρωμαίων και εν εσχάτης εις τον παρόντα βαρύν ζυγόν».³⁹² Το 1837, στα εγκαίνια του Πανεπιστημίου Αθηνών, ο πρύτανης Κ. Δ. Σχινάς (1801-1857) και ο σχολάρχης Α. Λ. Γεωργιάδης (1773-1853) αποκάλεσαν τους αρχαίους Μακεδόνες κατακτητές της Ελλάδας.³⁹³ Το 1839 ο Γεώργιος Κοζάκης-Τυπάλδος (1790- 1867) ανέφερε ότι η Ελλάς «στερηθείσα άπαξ της ελευθερίας της, έγινεν πρώτον μεν επαρχία Μακεδονική, ύστερον δε Ρωμαϊκή».³⁹⁴ Ενώ ο Ιάκωβος Ρίζος Νερουλός (1778 -1849) ανέφερε το 1841 ότι «ο Φίλιππος έπραξεν άλλον της νίκης εκείνης [της Χαιρωνείας] ολεθριότερον, εγέννησε τον Αλέξανδρον».³⁹⁵ Όπως σημείωσε ο Κ.Θ. Δημαράς (1904- 1992) αυτή ήταν η ιδεολογία του φιλελεύθερου Διαφωτισμού που επικράτησε στην ελληνική διανόηση μέχρι τις αρχές της δεκαετίας του 1840. «Η Ελλάδα είναι κληρονόμος και διάδοχος του αρχαίου κόσμου, άσχετη από οτιδήποτε έζησε στα χώματά της, ας είναι Μακεδόνες, Ρωμαίοι, Βυζαντινοί, Τούρκοι».³⁹⁶

Στις αναλύσεις των περισσότερων φιλελεύθερων διαφωτιστών της Ελλάδας οι αρχαίοι Μακεδόνες κατηγοριοποιήθηκαν ως κατακτητές πλάι στους Τούρκους. Ασφαλώς, υπήρξαν και εξαιρέσεις. Στο βιβλίο *Όψεις της εθνικής ιδεολογίας 1770-1854* της Καραφουλίδου³⁹⁷ υπάρχουν πολλές αναφορές σε προδρομικές της Μεγάλης Ιδέας απόψεις Ελλήνων διαφωτιστών. Ωστόσο η επικρατούσα ιδεολογική τάση στον κόσμο της ελληνικής διανόησης των αρχών του 19^{ου} αιώνα ήταν εκείνη των διαφωτιστών που έβλεπαν την αρχαία Μακεδονία ως ξένη προς το ελληνικό έθνος. Εφόσον οι προσεγγίσεις των Ελλήνων διαφωτιστών ήταν απορριπτικές για μια

³⁹⁰ Αλέξης Πολίτης, *ΡΟΜΑΝΤΙΚΑ ΧΡΟΝΙΑ, ιδεολογίες και νοοτροπίες στην Ελλάδα του 1830-1880*, τρίτη έκδοση, Αθήνα, Ε.Μ.Ν.Ε.-Μνήμων, Αθήνα 2003, σελ. 40.

³⁹¹ Ο.π., σελ. 41.

³⁹² Ο.π., σελ 42.

³⁹³ Ο.π.

³⁹⁴ Ο.π.

³⁹⁵ Ο.π., σελ. 43.

³⁹⁶ Κ.Θ. Δημαράς, *Ελληνικός Ρομαντισμός*, Ερμής, Αθήνα 2004, σελ. 339.

³⁹⁷ Βίκυ Καραφουλίδου, «..της μεγάλης ταύτης ιδέας..». *Όψεις της εθνικής ιδεολογίας 1770-1854*, Πόλις, Αθήνα 2018.

αρχαία εποχή η οποία ήταν κοντινή της κλασικής, γίνεται αντιληπτό το πόσο περαιτέρω θορυβώδης ήταν η εκ μέρους τους απόρριψη του μεσαίωνα. Ο μεσαίωνας και το βυζαντινό κράτος έγιναν νοητά από τους Έλληνες διαφωτιστές ως ιστορικά παραδείγματα μιας βάρβαρης εποχής, που δεν είχε καμία σχέση με το ελληνικό έθνος και τον πολιτισμό του. Ο ιστορικός Richard Clogg αναφέρει ότι «σαν αληθινός άνθρωπος του Διαφωτισμού ο Κοραΐς [...] κάποτε έγραψε ότι του ήταν αρκετό να διαβάσει έστω και μία σελίδα βυζαντινού συγγραφέα για να πάθει αρθρίτιδα».³⁹⁸ Ασφαλώς, αυτή η αντίληψη περί της ιστορίας του ελληνικού έθνους ήταν βολική και για τα γεωπολιτικά συμφέροντα των μεγάλων δυνάμεων. Μια μικρή Ελλάδα, περιορισμένη στα σύνορα μέχρι την Θεσσαλία και διαπνεόμενη από τα ιδεώδη του φιλελεύθερου Διαφωτισμού ήταν αυτό που ακριβώς που οραματίζονταν οι δυτικές δυνάμεις για την περιοχή.

Ωστόσο η μεταβολή της ελληνικής διανόησης προς τον ρομαντικό εθνικισμό, που συντελέστηκε από τα τέλη της δεκαετίας του 1840, δημιούργησε έναν αντίπαλο ιδεολογικό και επιστημολογικό πόλο. Ο Ρομαντισμός αποκατέστησε την θέση της αρχαίας Μακεδονίας και του μεσαίωνα στην νεοελληνική ιστορική συνείδηση. Ο Κ. Θ. Δημαράς σημείωσε ότι «ο Αλέξανδρος, όπως γνωρίζουμε από διάφορα παλαιότερα τεκμήρια, είχε επιζήσει ως ηρωικός θρύλος μέσα στην ελληνική λαϊκή μνήμη»³⁹⁹ και επισήμανε ότι ο Τερτσέτης, που αποζητούσε τις εθνικές ρίζες της παιδείας, υπερέβαινε τις επιφυλάξεις των διαφωτιστών και αναφερόταν στην ελληνικότητα του Μακεδόνα βασιλιά τακτικά, από το 1833.⁴⁰⁰ Το ίδιο έκανε το 1848 και ο Π. Σοφιανόπουλος, ενώ τον ίδιο χρόνο ο Ν. Τ. Βούλγαρης από τα Επτάνησα, προσφώνησε τον βασιλιά Όθωνα διάδοχο και μιμητή του Μεγάλου Αλεξάνδρου, τον οποίο παρουσίασε ως σύμβολο ενότητας των Ελλήνων.⁴⁰¹ Τα πράγματα, ωστόσο, πήραν οριστικά τον δρόμο τους από τη δεκαετία του 1850 κι έπειτα. Το 1852 ο Σπυρίδωνας Ζαμπέλιος θεώρησε ότι στο πρόσωπο του Αλέξανδρου ενσαρκώθηκε η «ελληνική μεγαλόνοια»⁴⁰² και κατέθεσε την ελπίδα ότι μπορεί κάποτε ένας νέος

³⁹⁸ Richard Clogg, *Σύντομη Ιστορία της Νεώτερης Ελλάδας*, μτφρ. Χάρης Φουντέας, πέμπτη έκδοση, Καρδαμίτσας, Αθήνα 1999, σελ.67.

³⁹⁹ Κ.Θ. Δημαράς, *Ελληνικός Ρομαντισμός*, Ερμής, Αθήνα 2004, σελ. σελ. 367.

⁴⁰⁰ Ο.π.

⁴⁰¹ Ο. π.

⁴⁰² Ο.π., σελ. 368.

Αλέξανδρος να ξεκινούσε μια ελληνική σταυροφορία στην ανατολή. Το 1858 ο Ι. Σούτσος, στον πρυτανικό του λόγο, «ζητεί να ακούσουμε τον Αλέξανδρο και να αναδειχθούμε στον ανατολικό κόσμο κράτιστοι, δια της εθνικής μας ενότητας».⁴⁰³ Παράλληλα, η ελληνικότητα της Μακεδονίας έγινε αποδεκτή ακόμη και από τους νεότερους διαφωτιστές, πλην λίγων εξαιρέσεων. Ο Ασώπιος και ο Κουμανούδης αναφέρθηκαν επανειλημμένα στην ελληνικότητα της Μακεδονίας.⁴⁰⁴

Εκτός από την ελληνικότητα της αρχαίας Μακεδονίας, οι ρομαντικοί υιοθέτησαν και την ιδέα της ελληνικότητας του βυζαντινού μεσαιωνικού κράτους. Όπως και στο ζήτημα της ελληνικότητας της Μακεδονίας, έτσι και σε εκείνο του Μεσαίωνα, το σημαντικό για τους Έλληνες ρομαντικούς ήταν να αποδείξουν την αδιάρρηκτη συνέχεια του ελληνικού έθνους από τα αρχαία μέχρι τα νεότερα χρόνια. Το νέο δεδομένο που είχε προκύψει ήταν η περίπτωση του ιστορικού Ιάκωβου Φαλμεράνερ, ο οποίος υποστήριζε ότι οι νεότεροι Έλληνες δεν είχαν καμιά φυλετική συγγένεια με τους αρχαίους. Από την δεκαετία του 1840 ο Γρηγόριος Παππαδόπουλος είχε κάνει λόγο για την ελληνικότητα του βυζαντινού μεσαίωνα.⁴⁰⁵ Το 1851 ο Σκαρλάτος Βυζάντιος, χωρίς να εμπλέκεται με τις πολιτικές εξελίξεις, έγραψε ότι η βυζαντινή ιστορία είναι μέρος αναπόσπαστο της ελληνικής. Η θέση αυτή του Βυζάντιου δέχτηκε κριτική από τον διαφωτιστή Στέφανο Κουμανούδη, αλλά υποστηρίχθηκε από τον Κωνσταντίνο Παπαρρηγόπουλο, ο οποίος αποχώρησε απ' το «στρατόπεδο» των διαφωτιστών για να γίνει, μετά από λίγα χρόνια, ο πυλώνας της ελληνικής ρομαντικής ιστοριογραφίας.

Το 1852 ο Σπυρίδωνας Ζαμπέλιος υποστήριξε ότι κατά τους τελευταίους αιώνες της ύπαρξής της η βυζαντινή αυτοκρατορία είχε εξελληνισθεί πλήρως.⁴⁰⁶ Στο κείμενο αυτό χρησιμοποιήθηκε για πρώτη φορά η λέξη «ελληνοχριστιανικός».⁴⁰⁷ Σύμφωνα με τον Ζαμπέλιο «εάν ποτέ εκ των Ελληνικών και Βυζαντινών ερειπίων πέπρωται ν' ανεγερθή Νέα Ελλάδα, δυο τίνες αρχαί θέλουσι συντρέξει εις την αναγεννηθησόμενη εθνικότητα α': η αρχή της ελληνικής παραδόσεως [...] β' η αρχή της νεομεσαιωνικής

⁴⁰³ Ο.π., σελ. 368-369.

⁴⁰⁴ Ο.π., σελ. 368.

⁴⁰⁵ Ο.π., σελ. 377.

⁴⁰⁶ Ο.π., σελ. 378.

⁴⁰⁷ Ο.π.

εθνολογίας».⁴⁰⁸ Η ολοκλήρωση αυτής της ιστορικής κατεύθυνσης πραγματοποιήθηκε μέσα από το έργο του Κωνσταντίνου Παπαρρηγόπουλου. Το 1853 κυκλοφόρησε η μονότομη *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*. Η η εκτεταμένη εκδοχή της κυκλοφόρησε σε τόμους από το 1860 μέχρι το 1874 και συνέχισε να επανακυκλοφορεί έκτοτε. «Το 1851, από τη στιγμή που αρχίζει την πανεπιστημιακή του σταδιοδρομία, ο Κωνσταντίνος Παπαρρηγόπουλος έχει πια καταρτίσει το τρίσημο σχήμα του, αρχαιότητα, μεσαίωνας, σύγχρονη εποχή, και δεν πρόκειται να το εγκαταλείψει ποτέ».⁴⁰⁹

Η επικράτηση των ιδεών του Ρομαντισμού στην ελληνική διανόηση σχεδόν μέχρι τα τέλη του 19^{ου} αιώνα διαμόρφωσε την νεώτερη ελληνική εθνική συνείδηση. Επιπλέον, μετατόπισε τις πολιτικές προτεραιότητες του νεοσύστατου κράτους. Το ελληνικό έθνος έγινε νοητό ως μια οργανική συνέχεια που ξεκινούσε από την προαρχαϊκή εποχή και έφτανε μέχρι τα νεώτερα χρόνια, συμπεριλαμβάνοντας ασφαλώς σε περίοπτη θέση και τον μεσαιωνικό ελληνισμό του βυζαντινού κράτους. Αυτό είχε ως συνέπεια την διαμόρφωση των κρατικών πολιτικών με προτεραιότητα την ενσωμάτωση των ελληνικών πληθυσμών που βρίσκονταν ακόμη σε επικράτειες της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας. Η Μεγάλη Ιδέα υπήρξε το κύριο πολιτικό αίτημα του ελληνικού Ρομαντισμού και είχε δύο πτυχές. Η πρώτη πτυχή αφορούσε την υπεράσπιση της ενότητας του ελληνικού έθνους «στον χρόνο». Δηλαδή την απόδειξη της συνέχειας του ελληνικού έθνους από την αρχαιότητα στα νεώτερα χρόνια. Η δεύτερη πτυχή αφορούσε την πραγματοποίηση της ενότητας του ελληνικού έθνους «στον χώρο». Συνελόντι ειπείν την απελευθέρωση των υπόδουλων εδαφών και πληθυσμών, καθώς και την ενσωμάτωσή τους στο ελληνικό κράτος. Εφόσον η «ενότητα στον χρόνο» είχε αποδειχτεί από την ρομαντική ιστοριογραφία, έπρεπε να επιδιωχθεί και η «ενότητα στον χώρο». Η «ενότητα στον χώρο» θα γινόταν πραγματικότητα όταν όλοι οι ελληνικοί πληθυσμοί απελευθερώνονταν και οι τόποι που ζούσαν ενσωματώνονταν στο ελληνικό κράτος.

Μια ακόμη συνέπεια της επικράτησης των ιδεών του ελληνικού Ρομαντισμού ήταν η απομάκρυνση ενός μέρους της ελληνικής διανόησης και του πολιτικού κόσμου από τις πολιτικές ιδέες του φιλελεύθερου Διαφωτισμού. Ο θαυμασμός για τον μεσαίωνα

⁴⁰⁸ Βίκυ Καραφουλίδου, «...της μεγάλης ταύτης ιδέας...». *Όψεις της εθνικής ιδεολογίας 1770-1854*, Πόλις, Αθήνα 2018, σελ. 320.

⁴⁰⁹ Κ.Θ. Δημαράς, *Ελληνικός Ρομαντισμός*, Ερμής, Αθήνα 2004, σελ. 422.

και τον μεγάλο Αλέξανδρο συνοδευόταν από την ιδέα ότι η ελέω Θεού μοναρχία δεν ήταν παράδοση ξένη προς την ελληνική κουλτούρα. Καθώς από την διαπίστωση ότι ο ελληνικός πολιτισμός διέθετε επιπλέον παραδοσιακές πτυχές και δεν περιοριζόταν στην δημοκρατική κλασική αρχαιότητα. Σύμφωνα με τον Πασχάλη Κιτρομηλίδη τρία ήταν τα ρεύματα που διαμόρφωσαν, κατά κύριο λόγο, τους ιδεολογικούς συσχετισμούς στο ελληνικό πολιτικό στερέωμα του 19^{ου} αιώνα.⁴¹⁰ Τις πρώτες δεκαετίες επικράτησε η ιδεολογία των εκπροσώπων του ελληνικού Διαφωτισμού. Οι Έλληνες διαφωτιστές, με επιφανέστερο όλων Αδαμάντιο Κοραή, είχαν ως πολιτικά στηρίγματα την κλασική αρχαιότητα και την δυτική φιλελεύθερη σκέψη. Από το 1830 μέχρι και τις απαρχές της δεκαετίας του 1850 δυνάμωσε ένα διανοητικό ρεύμα, ως αντίπαλο δέος προς τον Διαφωτισμό, που είχε καταβολές στον εκκλησιαστική παιδεία του 18ου αιώνα. Σε αντίθεση με τους διαφωτιστές, που εστίαζαν στη δημοκρατική κλασική αρχαιότητα και συνδέονταν ιδεολογικά με τις φιλελεύθερες δυνάμεις της δυτικής Ευρώπης, οι λόγιοι της εκκλησίας εστίαζαν σε μια θεολογική ερμηνεία της πραγματικότητας και είχαν ως επίκεντρο το Πατριαρχείο Κωνσταντινουπόλεως. Οι πιο ριζοσπαστικοί εξ αυτών προσέβλεπαν σε μια πολιτική σχέση με την ορθόδοξη Ρωσία. Παλαιότεροι εκπρόσωποι της εκκλησιαστικής λογιосύνης, όπως οι Νικόδημος Αγιορείτης (1749- 1809) και Αθανάσιος Πάριος (1722- 1813) στρεφόμενοι κατά της εκκοσμίκευσης του φιλελευθερισμού, κρατούσαν μια παθητική πολιτική στάση αποδεχόμενοι την οθωμανική κυριαρχία ως θέλημα Θεού.⁴¹¹ Ο Κωνσταντίνος Οικονόμος (1780- 1857) υπήρξε μεταγενέστερος

⁴¹⁰ Π. Κιτρομηλίδης, «Ιδεολογικά ρεύματα και πολιτικά αιτήματα κατά τον ελληνικό 19^ο αιώνα», στο *Θέματα Νεοελληνικής Ιστορίας (18ος-20ος αιώνας)*, επιμλ. Γ.Β. Δερτιλής-Κ. Κωστής, Αντ. Ν. Σάκκουλας Αθήνα 1991, σελ 59-70.

⁴¹¹ Σύμφωνα με τον Χρήστο Ιωαννίδη, ο Νικόδημος χρησιμοποίησε τον όρο Έλλην «παρά μόνον με την ειδωλολατρική του σημασία. Σε πολλά σημεία διαχωρίζει τον Έλληνα από τον Χριστιανό [...] ενώ η έννοια της «Πατρίδας» για τον Χριστιανό, ορίζεται με πνευματικά κριτήρια και μόνο· είναι η Άνω Ιερουσαλήμ. Παρόμοιες ήταν και οι θέσεις του Αθανάσιου Πάριου, ο οποίος καταφέρθηκε με βιαιότητα εναντίον των αρχαίων φιλοσόφων και προσπάθησε να αντιταχθεί στην τάση της εποχής για ροπή προς την αρχαιότητα». Χρήστος Ιωαννίδης, *Λόγιοι κληρικοί & Νεοελληνικός Διαφωτισμός: μια κρίσιμη σχέση*, Μεταπτυχιακή Διπλωματική Εργασία, Εθνικό & Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο Αθηνών, Φιλοσοφική Σχολή, Τμήμα Ιστορίας & Αρχαιολογίας, Αθήνα 2017, σελ. 103, 104, 94.

εκφραστής αυτού του ρεύματος. Ως πρώην διαφωτιστής και ευρυμαθής λόγιος προσπάθησε να μπολιάσει τις διδαχές του Διαφωτισμού με την ορθόδοξη θρησκευτική παράδοση της Ελλάδας, αναγνωρίζοντας την συγγένεια των νεότερων με τους αρχαίους Έλληνες και επισημαίνοντας την σημασία του αρχαιοελληνικού πολιτισμού. Ο ελληνικός Ρομαντισμός ήταν το τρίτο ρεύμα και επικράτησε στον ελληνικό πνευματικό κόσμο, όπως προαναφέρθηκε, από την δεκαετία 1850 και ύστερα. Οι ρομαντικοί διανοητές έθεταν στο επίκεντρο της επιχειρηματολογίας τους το έθνος. Τόσο η αρχαιότητα όσο και ο μεσαιώνας αποτέλεσαν κρίκους της αλυσίδας που συμβόλιζε την συνέχεια του έθνους από τα αρχαία ως τα νεώτερα χρόνια. Για τους ρομαντικούς δεν υπήρχε κανένας σταθερός γεωπολιτικός προσανατολισμός. Τόσο τα δυτικά κράτη όσο και η Ρωσία μπορούσαν να αποτελέσουν συμμάχους ή εχθρούς, ανάλογα με το πώς προσέγγιζαν τα ελληνικά αλυτρωτικά οράματα. Τα τρία αυτά ιδεολογικά ρεύματα συνέχισαν να αντανακλώνται στις ελληνικές πολιτικές ζυμώσεις και στις αρχές του 20^{ου} αιώνα.

Ρομαντικός παραδοσιοκράτης ενάντια σε μαρξιστές και φιλελεύθερους

Ο Ίων Δραγούμης περιέγραψε μια ιδεολογική αντιπαράθεση ανάμεσα σε υποστηρικτές αυτών των ρευμάτων στο *Όσοι Ζωντανοί*. Στην Κωνσταντινούπολη πραγματοποιήθηκε ένας διαξιφισμός ανάμεσα στον ίδιο τον Δραγούμη, ως εκφραστή των ιδεών του εθνικιστικού Ρομαντισμού, σε έναν μαρξιστή νεαρό, σε έναν μετριοπαθή φιλελεύθερο και σε έναν Έλληνα ιερέα. Ο λόγος του διαξιφισμού ήταν η σημασία της εθνικής παράδοσης για την πολιτική ζωή του ελληνικού έθνους. Ο μαρξιστής φοιτητής παρουσιάστηκε από τον Δραγούμη να χρησιμοποιεί τα πιο ριζοσπαστικά επιχειρήματα του Διαφωτισμού, ο μετριοπαθής φιλελεύθερος τα επιχειρήματα των εκσυγχρονιστών μεταρρυθμιστών που και αυτά βασίζονταν στην παράδοση του Διαφωτισμού, ο ιερέας τα γνωστά επιχειρήματα των συντηρητικών εκκλησιαστικών κύκλων και ο Δραγούμης τα επιχειρήματα του ελληνικού Ρομαντισμού.

Ο μαρξιστής ανέφερε ότι η Εκκλησία ήταν ένας φεουδαλικός θεσμός που έπρεπε να χτυπηθεί για να επικρατήσει η αστική τάξη και στην συνέχεια να ακολουθήσει η επανάσταση των εργατών. Υποστήριξε ότι η Εκκλησία δεν είναι θεσμός που διαφυλάσσει την υπόσταση των εθνών, ούτε προάσπισε τα συμφέροντα του ελληνικού έθνους. Έφερε ως παράδειγμα τους Βούλγαρους, που μολονότι δεν είχαν

επί μακρόν εθνική Εκκλησία κράτησαν την εθνικότητά τους.⁴¹² Ο ιερέας από την άλλη απάντησε ότι το ελληνικό έθνος σώθηκε στα χρόνια της τουρκοκρατίας λόγω της θρησκείας του. Συμπλήρωσε ακόμη ότι οι εναπομείναντες ελληνικοί πληθυσμοί στις επικράτειες της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας, μολονότι μιλούσαν σε ορισμένες περιοχές τουρκικά, κρατήθηκαν συνδεδεμένοι με την ελληνική τους καταγωγή λόγω της θρησκείας τους. Ενώ, αντιθέτως, Κρητικοί πληθυσμοί και κοινότητες Αρβανιτών, παρότι μιλούσαν ελληνικές ντοπιολαλιές, λόγω του ισλαμικού τους θρησκευματος είχαν αποκοπεί από τον εθνικό κορμό και είχαν αποκτήσει τουρκική συνείδηση.⁴¹³ Ο μετριοπαθής φιλελεύθερος, που εργαζόταν ως σύμβουλος του Πατριαρχείου, υιοθέτησε ένα τεχνοκρατικά ορθολογιστικό επιχείρημα υποστηρίζοντας ότι η πολιτική των Ελλήνων θα καλυτέρευε αν λαμβάνονταν κάποια μεταρρυθμιστικά μέτρα που θα βελτίωναν την εκπαίδευση, το επίπεδο των ιερέων και την λειτουργία της γραφειοκρατίας.⁴¹⁴

Ο Δραγούμης παρουσίασε τον αυτοβιογραφικό του λογοτεχνικό ήρωα να παίρνει τον λόγο τελευταίος και να θεωρεί καλές αλλά όχι αρκετές τις μεταρρυθμίσεις στην εκκλησιαστική γραφειοκρατία για να «προκόψει το έθνος». Θεώρησε, μάλιστα, ότι η Εκκλησία δεν έσωσε το έθνος ούτε ήταν ο παλαιότερος θεσμός του. Ο εκκλησιαστικός οργανισμός στηρίχθηκε στον αρχαίο θεσμό των ελληνικών κοινοτήτων. Συνεπώς, σύμφωνα με τον Δραγούμη, ο θεσμός στον οποίο στηρίχθηκε το ελληνικό έθνος στην τουρκοκρατία ήταν οι κοινότητες. Όπως έγραψε,

«αν δεν υπήρχε εκκλησία, είναι πιθανό πως οι κοινότητες οι ελληνικές θα έβρισκαν άλλο μηχανισμό που να τις κυβερνήσει σαν ανώτερη πολιτική αρχή τους. Όπου έπαψαν να ορίζουν οι Τούρκοι [...] η εκκλησία έχασε την πολιτική της εξουσία [...] και τη θέση της άλλη πολιτική αρχή την πήρε».⁴¹⁵

Τότε επενέβη ο νεαρός μαρξιστής και πρότεινε το χτύπημα της ελληνικής Εκκλησίας. Ωστόσο ο Δραγούμης διαφώνησε. Γιατί θεώρησε ότι εφόσον η Ορθόδοξη Εκκλησία δεν παρενέβαινε με επιθετικό τρόπο στην ελληνική πολιτική ζωή, όπως έκανε η Καθολική, δεν αποτελούσε πρόβλημα για την προκοπή του έθνους. Αντιθέτως αρκετοί εκκλησιαστικοί «τύποι είναι σφιχτοδεμένοι με κάτι παραδόσεις

⁴¹² Ίων Δραγούμης, *Όσοι Ζωντανοί*, Πελεκάνος, Αθήνα 2006, σελ. 45-46.

⁴¹³ Ο.π., 46.

⁴¹⁴ Ο.π., σελ. 47

⁴¹⁵ Ο.π., σελ. 48.

του έθνους που [...] θυμίζουν στους Έλληνες το κοινό τους παρελθόν».⁴¹⁶ Ο νεαρός μαρξιστής απάντησε ότι «όλες οι παραδόσεις είναι προλήψεις».⁴¹⁷ Για να του απαντήσει ο Δραγούμης ότι μόνο αν εμποδίσουν το έθνος να προκόψει γίνονται προλήψεις ενώ αντιθέτως «όσο οι παραδόσεις χρησιμεύουν σ' ένα έθνος για να δυναμώσουν τη ζωή του ενόνοντας τα άτομά του, είναι ωφέλιμες».⁴¹⁸

Βλέπουμε ότι ο Δραγούμης, εκφράζοντας την ρομαντική θέση, δεν ταυτίστηκε με την εκκλησιαστική αντίληψη του ιερέα. Ασφαλώς, διαφώνησε και με τις προοδευτικές προτάσεις των άλλων δύο συνομιλητών. Η καταφυγή των Ελλήνων ρομαντικών διανοητών στον μεσαίωνα δεν πρέπει να συγχέεται με τον συντηρητισμό της εκκλησιαστικής λογισύνης. Η ρομαντική παραδοσιοκρατία ένα ρεύμα πολιτικής σκέψης που λειτουργεί συνήθως υποστηρικτικά στην προοπτική της ενσωμάτωσης του ρομαντικού εθνικισμού σε ιδεολογικά «κάδρα» με προνεωτερικές αναφορές. Η παραδοσιοκρατία είναι η βάση του επιχειρήματος των ρομαντικών διανοητών που επιζητούν την επικράτηση του εθνικισμού στο μέλλον, επικαλούμενοι την διαφύλαξη και την συνέχεια του παρελθόντος σε νέες μορφές. «Συντηρητικό στοιχείο είναι η παράδοση κα προοδευτικό η δημιουργία. [...] Κανείς ας μην αναθεματίζει τη συντηρητικότητα. Κανείς ας μην περιφρονεί την προοδευτικότητα. Για ένα έθνος και τα δύο στοιχεία είναι απαραίτητα»⁴¹⁹, έγραψε χαρακτηριστικά ο Δραγούμης. Η εκκλησία και το θρησκευτικό δόγμα δεν είναι για τους ρομαντικούς εθνικιστές το επίκεντρο της ιδεολογίας τους αλλά δύο πολιτιστικά κεκτημένα του έθνους στην ιστορική του διαδρομή. «Ένας από τους παράγοντες που συνεδέουν τα άτομα και συντηρούν το εθνικό εγώ».⁴²⁰ Στολίδια της εθνικής παράδοσης, «η οποία είναι ο σύνδεσμος των ατόμων μιας φυλής, τωρινών και περασμένων, που τα κάνει έθνος».⁴²¹ Αποσαφηνίζοντας την συγκεκριμένη στάση ο Δραγούμης έγραψε τα εξής.

«Υποστηρίζω την θρησκεία μας, επειδή είναι [...] η συνέχεια της ιστορία του γένους. Και υποστηρίζω την θρησκεία μας, και επειδή, αν δεν την είχαν αυτήν, θα είχαν άλλη και όλες οι θρησκείες είναι το ίδιο πράγμα. Αν έπαιρνα

⁴¹⁶ Ο.π., σελ. 49.

⁴¹⁷ Ο.π.

⁴¹⁸ Ο.π.

⁴¹⁹ Ίωνος Δραγούμης, *Ελληνικός Πολιτισμός*, Φιλόμυθος Αθήνα 1993, σελ. 89-90.

⁴²⁰ Ίων Δραγούμης, *Όσοι Ζωντανοί*, Πελεκάνος, Αθήνα 2006, σελ. 32.

⁴²¹ Ίωνος Δραγούμης, *Ελληνικός Πολιτισμός*, Φιλόμυθος, Αθήνα 1993, σελ. 89.

από μερικούς Έλληνες την θρησκεία τους, θα γίνονταν άθεοι ή μασόνοι ή δήθεν φιλόσοφοι, ή θα έπαιρναν άλλες ανόητες πόζες και ιδέες τωρινές, που τις σιχαίνομαι. Καλλίτερα έχω να μένω προσκυνώντας ένα είδωλο παλιό, παρά ένα καινούργιο».⁴²²

Η θρησκεία και η Εκκλησία αξιολογήθηκαν με θετικό πρόσημο από τον ρομαντικό εθνικιστή Δραγούμη γιατί αποτέλεσαν στοιχεία της ελληνικής παράδοσης που βοήθησαν το έθνος να παραμείνει συνεκτικό. Ωστόσο, όπως προαναφέρθηκε, η ελληνική παράδοση ήταν «διφυής». Υπήρχε ένα «καλό» και ένα «κακό» στοιχείο εντός της. Σε αυτό το σημείο ο Δραγούμης προέκτεινε την προσέγγιση του Ζαμπέλιου σε μια ανάλυση που παραπέμπει σε κοινωνιολογική θεωρία ελίτ. Σύμφωνα με τον Δραγούμη η άρχουσα τάξη της Ελλάδας, από την ελληνιστική περίοδο μέχρι τον 20^ο αιώνα, είχε υιοθετήσει το «κακό» στοιχείο, δηλαδή, την λόγια παράδοση, ενώ ο λαός το «καλό» στοιχείο που ήταν η δημοτική παράδοση. Όπως έγραψε στο *Όσοι Ζωντανοί* δύο ήταν οι παραδόσεις που «ζουν στον Ελληνισμό αφότου ξέπεσε ο αττικός πολιτισμός, την μια την κληρονόμησε μια ολιγαρχία, οι γραμματιζούμενοι, [...] την άλλη την κληρονόμησε ο λαός ο αγράμματος, μα ζωντανός πάντα».⁴²³ Η έννοια της «γνησιότητας» και της «ζωντάνιας» του λαϊκού πολιτισμού της δημοτικής παράδοσης επανήλθε από τον Δραγούμη και στο *Ελληνικός Πολιτισμός*. Έγραψε στο συγκεκριμένο δοκίμιο ότι δύο ήταν οι παραδόσεις του ελληνικού έθνους. Η μία ήταν «σχολαστική λογιώτατη» και η άλλη «λαϊκή δημοτική».

«Αυτή η δεύτερη παράδοση είναι ο εσωτερικότερος και γνησιότερος κρίκος που μας συνεδέει με τους παλιότερους ελληνικούς πολιτισμούς όλους. Η άλλη μόνο φαινομενικά [...] μας θυμίζει τον αρχαίο ελληνικό και τον ελληνιστικό πολιτισμό [...]. Ο χυμός του δέντρου είναι η δημοτική παράδοση».⁴²⁴

Η διαχρονική σύγκρουση των δυο ελληνικών παραδόσεων

Ο Δραγούμης ακολούθησε μια παλαιότερη διανοητική παράδοση του Ρομαντισμού που πρόκρινε την σύνδεση της λαϊκής με την λόγια κουλτούρα. Συμπέρανε ότι έπρεπε

⁴²² Εγγραφή 25 Ορθόδοξος θρησκεία, Κεφάλαιο Γ' α', 1904, Αλεξάνδρεια, Αίγυπτος, Ίων Δραγούμης, *Ο Ελληνισμός μου και οι Έλληνες*, Πελεκάνος, Αθήνα, 2012, σελ. 70.

⁴²³ Ίων Δραγούμης, *Όσοι Ζωντανοί*, Πελεκάνος Αθήνα, 2006, σελ. 28.

⁴²⁴ Ίωνος Δραγούμη, *Ελληνικός Πολιτισμός*, Φιλόμυθος, Αθήνα 1993, σελ. 75.

να επικρατήσει η λαϊκή δημοτική παράδοση προκειμένου να βρει το ελληνικό έθνος τον ιστορικό του προορισμό και τόνισε ότι ο δημοτικισμός αποτελούσε το κίνημα που στόχο είχε να πετύχει αυτή την ανατροπή. Ο Δραγούμης επικαλέστηκε την δημοτική παράδοση χωρίς να εστιάσει σε μια επιστημονικών αξιώσεων ανίχνευση της γενεαλογίας της. Στην αντίληψη του Δραγούμη η δημοτική παράδοση έγινε νοητή ως μια πολιτιστικά σχηματισμένη προέκταση της συλλογικής ψυχής του ελληνικού έθνους, η οποία υπήρχε από τις καταβολές της ιστορικής παρουσίας του. Σύμφωνα με τον Δραγούμη,

«η δημοτική παράδοση είχε την αρχή της πολύ πριν δημιουργήσει κανέναν πολιτισμό η ελληνική φυλή και είναι ζωντανή πηγή κάθε πολιτισμού ελληνικού από τότε που πλάστηκε ο Έλληνας στα ελληνικά χώματα ως τότε που θα λείψει από το πρόσωπο της γης. [...] Είναι αυτή η ψυχή των Ελλήνων».⁴²⁵

Ωστόσο, μολονότι ο Δραγούμης αντιλήφθηκε την δημοτική παράδοση ως μονοπάτι που αν οι Έλληνες την ακολουθούσαν θα έβρισκαν «την ψυχή μας, την αληθινή πηγή της νεοελληνικής ζωής»,⁴²⁶ διαπίστωσε ότι αυτό δεν ήταν εφικτό. Το απέτρεπε η συμμαχία των εκπροσώπων της «λόγιας σχολαστικής παράδοσης» με τους υποστηρικτές «ενός ξένου, του ευρωπαϊκού λεγόμενου πολιτισμού».⁴²⁷ Απέναντι στην παραδοσιοκρατία των ρομαντικών εθνικιστών ο Δραγούμης τοποθέτησε δυο συνασπισμένους αντιπάλους. Την ελληνική άρχουσα τάξη, που εξέφραζε το «κακό» στοιχείο της λογιότατης παράδοσης, με τους εκπροσώπους τους δυτικού Διαφωτισμού. Προκειμένου να εξηγήσει τον τρόπο με τον οποίο προέκυψε αυτή η συμμαχία ο Δραγούμης επιχείρησε μια ιστορική αναδρομή. Σε αυτή την αναδρομή στην οποία επιχείρησε να ανιχνεύσει την γενεαλογία της «διφυδούς» ελληνικής παράδοσης και τον τρόπο με τον οποίο συνδέθηκε το «κακό» της κομμάτι, δηλαδή ο «λογιοτατισμός», με τον δυτικό πολιτισμό.

Ο Δραγούμης υποστήριξε ότι οι δύο ελληνικές παραδόσεις ανταγωνίζονταν η μία την άλλη ήδη από την περίοδο των ελληνιστικών βασιλείων.⁴²⁸ Συμπέρανε, μάλιστα, ότι στα μεγαλύτερα χρονικά διαστήματα της ελληνικής ιστορίας επικράτησε η

⁴²⁵ Ο.π., σελ. 75-76.

⁴²⁶ Ο.π., σελ. 77.

⁴²⁷ Ο.π.

⁴²⁸ Ο.π., σελ. 78.

«σχολαστική παράδοση». Ωστόσο, κατά τον Δραγούμη υπήρχαν παραδείγματα διαφοροποίησης. Το *Χρονικό του Μωριά*, ο *Διγενής Ακρίτας*, τα δημοτικά τραγούδια, τα παραμύθια, οι Κρητικοί ποιητές του 16^{ου} και του 17^{ου} αιώνα ήταν παραδείγματα χρήσης της δημοτικής γλώσσας που ο Δραγούμης ξεχώρισε.⁴²⁹ Ωστόσο αφού, σύμφωνα με τον Δραγούμη, «κράτος, εκκλησία και γραμματισμένοι –η διανοητική δηλαδή ολιγαρχία που πάντα ως τα τώρα όριζε τα έθνη [...]- είχαν για λάβαρο τη λογιώτατη παράδοση»,⁴³⁰ μοιραία το ελληνικό έθνος ήταν υπό την εξουσία μιας ελίτ που έδινε λάθος προσανατολισμό και εμπόδιζε τις δημιουργικές του δυνάμεις να αναπτυχθούν. Όμως ο Δραγούμης διευκρίνισε ότι η «γνήσια ελληνική παράδοση» επιβίωσε στα λαϊκά στρώματα, «εκείνη που ταπεινή από γονιό σε παιδί μεταδίδεται, και η δύναμη της ξεπροβάλλει πάντα ανίκητη όσο και να μην καταδέχεται να την προσέξει ο γραμματισμένος».⁴³¹

Έχει ενδιαφέρον ο τρόπος κατά τον οποίο ο Δραγούμης ανανέωσε την προσέγγιση του Ζαμπέλιου στο θέμα του αναγεννησιακού πολιτισμού. Ο Δραγούμης υποστήριξε ότι η Αναγέννηση δυνάμωσε ακόμη περισσότερο την ελίτ του λογιωτατισμού, λόγω της έμφασης που έδωσε στην κλασική αρχαιότητα.⁴³² Επισήμανε, όμως, ότι σε περιοχές όπως η Κρήτη και τα Επτάνησα, όπου η επιρροή της δημοτικής παράδοσης ήταν μεγάλη, ο δυτικός πολιτισμός της Αναγέννησης αφομοιώθηκε και τροφοδότησε σχήματα της ελληνικής δημοτικής παράδοσης. Στο συγκεκριμένο σημείο ο Δραγούμης οδηγήθηκε στην εξής παραδοχή. «Αφομοίωση θα πει συνταίριασμα του ξένου με το δικό, έτσι που το ξένο δε θρονιάζεται ατόφιο μέσα μας παρά μεταμορφώνεται [...] ποτίζοντάς μας».⁴³³ Η διαφορά του Δραγούμη με τον Ζαμπέλιο ήταν η εξής. Ο Ζαμπέλιος είχε αναφέρει ότι το μπόλιασμα στοιχείων του δυτικού πολιτισμού με τον ελληνικό λαϊκό πολιτισμό περιοχών όπως η Κρήτη και τα Επτάνησα δημιούργησε την νεότερη ελληνική δημοτική «Ποιητική» παράδοση. Ο Δραγούμης, υποστήριξε ότι η δημοτική παράδοση ήταν υπαρκτή από τις ιστορικές απαρχές του ελληνικού έθνους και ότι με την ώθηση του πολιτισμού που έφεραν στην

⁴²⁹ Ο.π.

⁴³⁰ Ο.π.

⁴³¹ Ο.π., σελ. 79.

⁴³² Ο.π., σελ. 81.

⁴³³ Ο.π.

Ελλάδα οι σταυροφόροι απλώς αναζωπυρώθηκε. Κατά τον Δραγούμη η δημοτική παράδοση οτιδήποτε αφομοίωνε το μετέτρεπε σε ελληνικό.

Η τελευταία πράξη της αντιπαράθεσης των δύο ελληνικών παραδόσεων πραγματοποιήθηκε, σύμφωνα με τον Δραγούμη, κατά τα χρόνια της Επανάστασης του '21 και της δημιουργίας του νεότερου ελληνικού κράτους. Τότε ο λογιοτατισμός της Εκκλησίας και των μορφωμένων στρωμάτων που ζούσαν στο Φανάρι επενδύθηκε με τον κλασικισμό των Ευρωπαίων και των Ελλήνων διαφωτιστών.⁴³⁴ Ο Δραγούμης παρέκαμψε το γεγονός ότι υπήρξε αντιπαράθεση της εκκλησιαστικής λογισύνης με τους διαφωτιστές και τους συγκατέλεξε αμφότερους στους αντιπάλους του, εκφράζοντας για μια ακόμη φορά την θέση του Ρομαντισμού ως τρίτου πόλου στις ιδεολογικές αντιπαράθεσεις που έλαβαν χώρα στην Ελλάδα του 19^{ου} αιώνα.⁴³⁵ Πεποίθηση του Δραγούμη ήταν ότι «ο λαός είχε ζωντανή μέσα του σαν πόθο εθνικό πάντα τη βυζαντινή παράδοση της αυτοκρατορίας»⁴³⁶ και ότι ήταν εκείνος που «κρατούσε τη δημοτική παράδοση».⁴³⁷ Όμως, εκείνοι που συγκροτούσαν την διανοητική ελίτ του έθνους, σύμφωνα με τον Δραγούμη,

«δεν εστοχάστηκαν ότι μπορούσαν να στραφούν αλλού παρά στην Ευρώπη για να γυρέψουν πρότυπα και για τους νόμους του κράτους και για τη διοίκηση και για την πνευματική ζωή [...] δεν μπορούσαν να φανταστούν πως είχε μέσα του το έθνος τη δύναμη να συγχρονιστεί με τις νεωτερικές ανάγκες δίχως τη βοήθεια των ξενοφερμένων ιδεών και καλλίτερα παρά με την υποστήριξη των Φράγκων».⁴³⁸

Μάλλον ο Δραγούμης παρέβλεψε ότι οι ευρωπαϊκές μεγάλες δυνάμεις της εποχής δεν θα άφηναν πολλά περιθώρια για την εφαρμογή του σχεδίου που οραματιζόταν ο ίδιος, ακόμη και αν υπήρχαν στην Ελλάδα του 1821 συγκροτημένες πολιτικές δυνάμεις με τις δικές του ιδέες. Πράγμα που συνέβη στην χώρα κατά την δεκαετία

⁴³⁴ Ο.π., σελ. 81.

⁴³⁵ Βέβαια, ο Δραγούμης δεν ανέφερε ότι ο Ρομαντισμός αναπτύχθηκε αργότερα από τα δύο άλλα ρεύματα στην Ελλάδα, καθώς και ότι οι ιδέες του δυτικού Διαφωτισμού ενέπνευσαν τους λόγιους που συμμετείχαν στην Επανάσταση του '21 και εκφράστηκαν μέσα από τα Συντάγματα των Εθνοσυνελεύσεων.

⁴³⁶ Ιωαννης Δραγούμης, *Ελληνικός Πολιτισμός*, Φιλόμυθος, Αθήνα 1993, σελ. 82.

⁴³⁷ Ο.π.

⁴³⁸ Ο.π.

του 1850. Συνεχίζοντας, πάντως, την ανάλυσή του κατέστησε σαφή τον τρόπο με τον οποίο είχε ερμηνευτεί η Επανάσταση του 1821 από τους ρομαντικούς διανοητές. Κατά τον Δραγούμη «[...] σκοπός εκείνων που έφτειασαν το νέο κράτος ήταν να γίνει εργαστήριο πανελλληνικό που να εξακολουθήσει τον αγώνα του έθνους ως που το βυζαντινό κράτος να ξεφορτωθεί τον Τούρκο [...], να ξαναπιάσει ο Ρωμιός της διοίκηση του κράτους του που είχε πρωτεύουσα την Πόλη και να ξανακαθίσει Έλληνας βασιλιάς στο θρόνο των Παλαιολόγων».⁴³⁹ Ωστόσο, ο Δραγούμης συμπέρανε ότι αντί να εκπληρωθεί αυτός ο εθνικός πόθος, «τελικά ιδρύθηκε ένα μικρό ελληνικό κράτος στο μέρος που είχε ανθίσει η αρχαία Ελλάδα».⁴⁴⁰ Έτσι η νεότερη Ελλάδα κατέστη γεωγραφικά, γεωπολιτικά και ιδεολογικά δέσμια της συμμαχίας των Ελλήνων και Ευρωπαίων φιλελευθέρων διαφωτιστών με την παλιά ελίτ του λογιotaτισμού.

Ο Δραγούμης υποστήριξε ότι αυτή η εξουσία του δίπολου των διαφωτιστών και των «σχολαστικών» έπρεπε να ανατραπεί και το κράτος να μετασχηματιστεί. «Αν το κράτος στενοχωρεί το έθνος, πρέπει αναγκαστικά να αλλάξει μορφή ή να χαθεί, Το κράτος που εμποδίζει τη φυσιολογία του έθνους είναι [...] βλαβερό».⁴⁴¹ Αλλά για να ανατραπεί η ελληνική ελίτ εξουσίας και να μετασχηματιστεί το κράτος χρειαζόταν μια αντιπρόταση. Η αντιπρόταση θα ερχόταν, σύμφωνα με τον Δραγούμη, από τους υποστηρικτές της δημοτικής λαϊκής παράδοσης. Η δημοτική παράδοση αν επικρατούσε θα έδινε διαφορετικό προσανατολισμό στο έθνος και άλλη μορφή στο ελληνικό κράτος.

Όπως φαίνεται η καταφυγή στον μεσαίωνα που πρότεινε ο Δραγούμης δεν ήταν ολική αλλά ιδεολογικά επιλεκτική. Η ελληνική «σχολαστική παράδοση» που είχε επιβιώσει στον μεσαίωνα έπρεπε να σβήσει.⁴⁴² Στο *Ελληνικός Πολιτισμός* υπάρχει ένα απόσπασμα που θυμίζει την επιχειρηματολογία του Έντμουντ Μπερκ. Ο Δραγούμης έγραψε σε αυτό ότι «οι αποθαμένοι κυβερνούν βέβαια τους ζωντανούς όχι όμως και

⁴³⁹ Ο.π., σελ. 51.

⁴⁴⁰ Ο.π.

⁴⁴¹ Ο.π., σελ. 117.

⁴⁴² Για την σχέση έθνους και «σχολαστικής παράδοσης» ο Δραγούμης ανέφερε τα παρακάτω. «Αν η παράδοση ρίζωσε υπερβολικά δυνατή μέσα του, θα το εμποδίσει να ζήσει φυσιολογικά, θα το καταντήσει ξερό, αλύγιστο [...] ανίκανο να προσαρμοστεί με τις ανάγκες που αλλάζουν ολοένα, και τότε θα γίνει αναπόφευκτο [...] να τη χτυπήσει ως που να ξεδεθεί απ' αυτήν [...]». Ο.π. σελ. 90.

όσο να τους πνίξουν, αυτή δεν ήταν η θέλησή τους».⁴⁴³ Όμως, οι κλασικιστές εκπρόσωποι της «Σχολαστικής παράδοσης» «προσκολλήθηκαν στο γράμμα και όχι στο πνεύμα του αρχαίου πολιτισμού και προσπαθούν να [...] παρουσιάζουν το γράμμα σαν είδωλο για προσκύνημα και μίμηση».⁴⁴⁴ Εξίσου επικίνδυνους για το έθνος θεώρησε ο Δραγούμης τους διανοητές που υιοθετούσαν τις ιδέες του δυτικού ορθολογισμού. Αυτοί οι, κατά την ορολογία του Δραγούμη, «θετικιστές», αντί να στηλιτεύσουν την παθογένεια της «Σχολαστικής παράδοσης» θέλησαν να ξεριζώσουν συνολικά την ελληνική παράδοση. «Κοντόφθαλμοι από θετικισμό [...] θάρρεψαν πως πρέπει [...] να σκοτώσουν τους προγόνους που είναι τάχα πρόληψη, και πως κατέβηκαν στη γη ξεκρέμαστοι, σα λαμπερά μετέωρα, και δεν είναι από αυτούς άλλοι στον κόσμο».⁴⁴⁵ Απέναντι στον δυσυπόστατο κίνδυνο του δυτικού τρόπου προσέγγισης της προόδου από την μία και της εμμονής σε αυτό που θεωρούσε τύπους του παρελθόντος και όχι ουσία της παράδοσης από την άλλη, ο Δραγούμης πρόκρινε ως εναλλακτική την δυναμική πρόσδεση σε εκείνο που αντιλαμβανόταν ως υγιές και δημιουργικό μέρος της εθνικής παράδοσης. Σε αυτή την «καλή» παράδοση προσδοκούσε να βασιστεί η αφετηρία ένας νέου εθνικού προσανατολισμού. Η μεσαιωνική ελληνική παρακαταθήκη που συνδέθηκε με την «δημοτική» παράδοση έπρεπε να επιβιώσει ώστε να διαμορφώσει την νέα ελληνική κοινωνία και το νέο ελληνικό κράτος.

Παρουσιάζει, ωστόσο, ιδιαίτερο ενδιαφέρον ότι ο Δραγούμης είχε αντιληφθεί πως η αρμονική σύνδεση ανάμεσα στην δημοτική ελληνική παράδοση και στα τρέχοντα ιστορικά δρώμενα δεν θα μπορούσε να πραγματοποιηθεί με μια μονόπλευρη εμμονή στο παρελθόν. Σκεπτόμενος στο σημείο αυτό σαν προάγγελος της γερμανικής «συντηρητικής επανάστασης», ο Δραγούμης υποστήριξε ότι μόνο η ελληνική «σχολαστική» παράδοση έπρεπε να σβήσει οριστικά. Αντίθετα, η επιρροή του σύγχρονου δυτικού πολιτισμού θα έπρεπε και πάλι να αφομοιωθεί. Προφανώς ήταν αναγκαία στο ελληνικό έθνος, για πολλούς λόγους, η πρόοδος του δυτικού πολιτισμού στην τεχνολογία. Ενδεχομένως αυτός να ήταν ο λόγος που οδήγησε τον Δραγούμη στο συμπέρασμα ότι ο δυτικός πολιτισμός έπρεπε να αφομοιωθεί από την

⁴⁴³ Ο.π., σελ. 92.

⁴⁴⁴ Ο.π.

⁴⁴⁵ Ο.π., σελ. 92-93.

«γνήσια» ελληνική δημοτική παράδοση ώστε να γονιμοποιήσει την απαρχή του νέου ελληνικού πολιτισμού.⁴⁴⁶

Ο Δραγούμης παρουσίασε ένα πρώτο σχέδιο για το που έπρεπε να βασιστεί ο «νέος ελληνικός πολιτισμός». Η βάση θα ήταν η δημοτική παράδοση και για να βρεθεί το έθνος στα ίχνη της ο Δραγούμης πρότεινε μια σειρά ενεργειών. Πρώτη από όλες ήταν η μελέτη της ζωής των ελληνικών χωριών και των Ελληνίδων γυναικών. Ο Δραγούμης επέλεξε τα χωριά επειδή είχαν μείνει περισσότερο ανεπηρέαστα από τον φιλελεύθερο εκσυγχρονισμό από ότι οι πόλεις. Τις γυναίκες τις προτίμησε επειδή έμεναν περισσότερο «στο σπίτι παρά στην αγορά»,⁴⁴⁷ με αποτέλεσμα «να φυλάγουν πιστότερα την παράδοση από τους άντρες, που την παραμορφώνουν από εξωτερικές επιλογές και από τη λογική».⁴⁴⁸ Δεν παρέλειψε να εξηγήσει και ποιες θεωρούσε ότι έπρεπε να γίνουν οι καλλιτεχνικές βάσεις του νέου ελληνικού πολιτισμού. Το παρακάτω απόσπασμα αποτελεί περιληπτική σύνοψη.

«Από τους σκοπούς των δημοτικών τραγουδιών και από την εκκλησιαστική μουσική μπορείς να προβλέψεις πως θα είναι η ελληνική μουσική. Από τις εκκλησίες, τα αρχοντόσπιτα και τα χωριάτικα σπίτια θα προμαντέψεις την αρχιτεκτονική. Από τις εικόνες και τις τοιχογραφίες και τα μωσαϊκά τη ζωγραφική. Από τα κεντήματα των χωριών την ποικιλική. Από τους στίχους των τραγουδιών, από τα παραμύθια και τις παροιμίες και τις ομιλίες θα μαντέψεις τη γλώσσα και το πνεύμα και τη λογοτεχνία. [...] Και άμα γνωριστείς μ' αυτά που πάσκισαν αιώνες τώρα οι γραμματισμένοι σου πατριώτες να σ' αποξενώσουν, τότε, προσέχοντας και τη φύση, θα ωριμάσεις για να πλάσεις και συ κάτι πρωτότυπο [...]».⁴⁴⁹

⁴⁴⁶ «Ίσως εκεί που κατάντησαν τα πράγματα, να πρέπει να χωθούμε βαθύτερα ακόμη στο λουτρό του ξένου σύγχρονου πολιτισμού, αφού από την αρχή αυτό το δρόμο πήραμε, και μιαν ώρα αρχύτερα να τον μπουχτίσουμε. [...] Δηλαδή χρειάζεται χώνεμα των ξένων στοιχείων, ξεπεσμός και ξεθώριασμα της λογιώτατης παράδοσης και γνωρισμός μας τέλειος με τις πηγές της νεοελληνικής ζωής, με τη δημοτική παράδοση που είναι ο μόνος γνήσιος και βαθύς σύνδεσμος με τους παλιότερους πολιτισμούς μας. [...] Τότε μονάχα θα έχουμε λυτρωθεί από την ξενολατρεία και την αρχαιομανία, τότε θα βρούμε τη γραμμή ζωής μας τη γνήσια [...]». Ο.π., σελ. 84-85.

⁴⁴⁷ Ο.π., σελ. 103.

⁴⁴⁸ Ο.π.

⁴⁴⁹ Ο.π., σελ. 105.

Δημοτικισμός

Οι δύο προτάσεις του Δραγούμη προκειμένου να επιτυγχανόταν η γονιμοποίηση των επιρροών της δημοτικής παράδοσης στο πολιτικό και κοινωνικό πεδίο ήταν ο δημοτικισμός και ο κοινοτισμός. Όπως σημειώνει η Έφη Γαζή, ο Δραγούμης υπερηφανευόταν ότι ήταν δημοτικιστής από τα δεκαπέντε του.⁴⁵⁰ Κατά την περίοδο που έγραψε τα κείμενα που τον έκαναν δημοφιλή, ο Δραγούμης θεωρούσε ότι ο δημοτικισμός δεν ήταν απλά ένα γλωσσικό, εκπαιδευτικό και λογοτεχνικό κίνημα. Ο δημοτικισμός έγινε νοητός από τον Δραγούμη ως προέκταση της ευρύτερης παραδοσιοκρατικής πολιτικής του ιδεολογίας. Όπως έγραψε στο *Όσοι Ζωντανοί*, «η γλωσσική αλλαγή σημαίνει ψυχολογική αλλαγή, και γι' αυτό περισσότερο μ' ενδιαφέρει».⁴⁵¹ Σε άρθρο του έτους 1907 που έφερε τον τίτλο «Τι είναι το γλωσσικό ζήτημα» και δημοσιεύθηκε την 16^η Δεκεμβρίου 1907 στο *Νουμά*, ο Δραγούμης υποστήριξε ότι «το γλωσσικό ζήτημα δεν είναι ξερά γλωσσικό ζήτημα, παρά ένα κοινωνικό ζήτημα».⁴⁵²

Η Ρένα Σταυρίδη-Πατρικίου σημείωσε ότι ο κοινωνικός και πολιτικός χαρακτήρας του γλωσσικού ζητήματος είχε επισημανθεί από την αρχή των προεπαναστατικών γλωσσικών διενέξεων, σε όλη την διάρκεια του 19^{ου} αιώνα.⁴⁵³ Στις αρχές του 20^{ου} αιώνα οι δημοτικιστές εξακολουθούσαν να συνδέουν το γλωσσικό ζήτημα με το όραμα της πραγμάτωσης του «ελληνικού προορισμού». «Και σ' αυτούς, η έννοια του κοινωνικού και του πολιτικού ταυτίζεται με την έννοια του εθνικού: Το γλωσσικό ζήτημα είναι ζήτημα εθνικό, γιατί το ιδανικό μιας ενιαίας γλώσσας εξακολουθεί να εκφράζει και την τελειότερη αποκρυστάλλωση της εθνικής ενότητας, μέσα και κυρίως έξω απ' τα τότε ελληνικά σύνορα».⁴⁵⁴ Σε αυτές τις συνθήκες ο δημοτικισμός έγινε αντιληπτός από τον Δραγούμη ως ένα νεορομαντικό εθνικιστικό όραμα. Στο

⁴⁵⁰ Έφη Γαζή, *Άγνωστη Χώρα. Ελλάδα και Δύση στις αρχές του 20ου αιώνα*, Πόλις, Αθήνα 2020, σελ. 252.

⁴⁵¹ Ίων Δραγούμης, *Όσοι Ζωντανοί*, Πελεκάνος, Αθήνα 2006, σελ. 31.

⁴⁵² Ίων Δραγούμης, «Τι είναι το γλωσσικό ζήτημα», Ίων Δραγούμης, *Μελέται*, Πελεκάνος Αθήνα 2014, σελ. 51.

⁴⁵³ Ρένα Σταυρίδη-Πατρικίου (επιμλ), *Δημοτικισμός και κοινωνικό πρόβλημα*, Βιβλιοπωλείον της Εστίας, Αθήνα 2000, σελ. ζ'.

⁴⁵⁴ Ο.π., σελ. η'.

Όσοι Ζωντανοί ο Δραγούμης προσπάθησε να προωθήσει τον προσανατολισμό που οραματιζόταν να λάβει το δημοτικιστικό κίνημα διευκρινίζοντας ότι,

«οι δημοτικιστές με το να γίνηκαν άξιοι να διαλύσουν μια παράδοση που κατάντησε πρόληψη και βραχνάς, είναι έτοιμοι κάθε άλλη πρόληψη να [...] πετάξουν από πάνω τους. Δεν είναι όμως καλό ούτε έξυπνο να δέχονται ανεξέταστα, όποια και να ‘ναι, ξενοφερμένη ιδέα, γιατί βέβαια και η παράδοση [...] είναι χρήσιμη για ένα έθνος».⁴⁵⁵

Στο ιδεολογικό σχήμα που είχε διαμορφώσει ο Δραγούμης ο δημοτικισμός σηματοδοτούσε την αποτίναξη της «αρχαιομανίας των γραμματισμένων και του βυζαντινισμού των Φαναριωτών-λαϊκών και παπάδων».⁴⁵⁶ Αναλύοντας τον δημοτικισμό και θέτοντάς τον απέναντι τόσο στην «θετικιστική» δυτική όσο και στην «φαναριώτικη» αντίληψη, ο Δραγούμης υπενθύμιζε την νεορομαντική εθνικιστική θέση ότι «ούτε η κλασική Ελλάδα με τα κλασικά της σύνορα (που τα φύλαγε, σαν κέρβερος, ο στενόμυαλος Δημοσθένης), είναι κανένα πρότυπο για τη σημερινή Ελλάδα, ούτε πάλι η απέραντη βυζαντινή αυτοκρατορία, με τα αναρίθμητα έθνη της, μπορεί να γίνει παράδειγμα για μια τωρινή Ελλάδα. Η δική μας τωρινή Ελλάδα θέλει σύνορα εκεί που τελειώνει η Ελληνική φυλή».⁴⁵⁷

Στο καθαρά γλωσσικό ζήτημα ο Δραγούμης διαφωνούσε με την γραμμή του Γιάννη Ψυχάρη (1854- 1929). Σύμφωνα με τον Δραγούμη η γλωσσική εκδοχή που θα επικρατούσε ήταν αναπόφευκτο να έχει ως βάση την δημοτική. Όμως, ταυτόχρονα, έπρεπε να ενσωματώσει και ορισμένα στοιχεία της καθαρεύουσας.⁴⁵⁸ Ο Ίων

⁴⁵⁵ Ίων Δραγούμης, *Όσοι Ζωντανοί*, Πελεκάνος, Αθήνα 2006, σελ. 31-32.

⁴⁵⁶ Ίων Δραγούμης, «Τι είναι το γλωσσικό ζήτημα», Ίων Δραγούμης, *Μελέται*, Πελεκάνος, Αθήνα 2014, σελ. 48.

⁴⁵⁷ Ο.π., σελ. 50.

⁴⁵⁸ «Τρεις γλώσσες είναι τώρα στο Ελληνικό [...] η καθαρεύουσα, που την γράφουν (την μιλούν, μονάχα όταν βγάζουν λόγους), η ομιλουμένη που τη μιλούμε όλοι μας (εις διάφορα ύφη και διαφόρους βαθμούς ανακατώματος- γιατί είναι ανακάτωμα από καθαρεύουσα και δημοτική) και η δημοτική, που τη μιλούν ακόμη ίσως σε μερικά βουνά, εκεί που δεν έγιναν ακόμη σχολεία.

Σε μιαν εφημερίδα, που με είχε βάλει μαζί με εκατό σαράντα άλλους πρόβατο, στη μάνδρα του Ψυχάρη, έγραψα ένα γράμμα τέτοιο· «Επειδή εις την εφημερίδα σας είδα χθες ότι σεις ή άλλοι διορίσατε αρχηγό των ιδεών μου δια την γλώσσαν τον Ψυχάρην, σας δηλώνω ότι δεν έχω αρχηγό, αλλά νομίζω ότι η γλώσσα μας τείνει φυσικά προς την δημοτικήν, χωρίς όμως να ημπορή να

Δραγούμης ήταν ανάμεσα στους δημοτικιστές που θεώρησαν ότι για να επικρατήσει «η δημοτική γλώσσα έπρεπε να διαμορφώσει έναν τύπο που να μην είναι εντελώς αποκρουστικός σε όσους διατηρούσαν προλήψεις στο θέμα της γραπτής γλώσσας του έθνους».⁴⁵⁹ Υπήρξε μέλος του «Αδερφάτου» της Κωνσταντινούπολης, που ιδρύθηκε το 1905. Σε αυτό ο Δραγούμης συνυπήρξε με ομοϊδεάτες του συγγραφείς όπως ο Κωστής Παλαμάς (1859-1943) και ο Πέτρος Βλαστός (1879-1941), καθώς και με προοδευτικούς διανοητές όπως ο Νίκος Γιαννιός (1885-1958) και άλλοι. Επίσης, ο Δραγούμης ήταν ανάμεσα στους ιδρυτές του συλλόγου «Εταιρεία η εθνική γλώσσα». Η «Εταιρεία» ιδρύθηκε στην Αθήνα το 1905. Στόχος της ήταν να πείσει την κοινή γνώμη ότι ήταν απαραίτητη μια εκπαιδευτική μεταρρύθμιση βασισμένη στην δημοτική γλώσσα. Στην αρχή είχε ανάμεσα στα μέλη της «ψυχαρικούς» αλλά και μετριοπαθείς. Σύντομα οι «ψυχαρικοί» αποχώρησαν και η «Εταιρεία» πέρασε εξολοκλήρου στον έλεγχο των μετριοπαθών δημοτικιστών.⁴⁶⁰ Ο Ίων Δραγούμης ήταν ένας εκ των μετριοπαθών. Όπως έχει αναφερθεί σε προηγούμενο κεφάλαιο, ο Δραγούμης ήταν ιδρυτικό μέλος του «Εκπαιδευτικού Ομίλου».⁴⁶¹ Στόχος του «Εκπαιδευτικού Ομίλου» ήταν να ιδρύσει ένα Πρότυπο Δημοτικό Σχολείο. Ωστόσο οι αντιδράσεις εναντίον του συγκεκριμένου σχεδίου ήταν έντονες με αποτέλεσμα να ματαιωθεί.⁴⁶²

ξεφορτωθή εντελώς την καθαρεύουσας» (δηλαδή την επίδραση της καθαρεύουσας)». Εγγραφή 11, Κεφάλαιο Γ' α', 1905 Αθήναι, *Ο Ελληνισμός μου και οι Έλληνες*, Πελεκάνος, Αθήνα 2012, σελ. 42.

⁴⁵⁹ Εμμανουήλ Κριαράς, «Ο Μανόλης Τριανταφυλλίδης έως την εκπαιδευτική μεταρρύθμιση του 1917», Εμμανουήλ Κριαράς, *Πρόσωπα και θέματα από την ιστορία του δημοτικισμού, τόμος Α'*, Εκδόσεις Καστανιώτη, Αθήνα 1985, σελ. 112.

⁴⁶⁰ Εμμανουήλ Κριαράς, «Ο συλλογικός δημοτικισμός στις αρχές του αιώνα», ο.π., σελ. 104.

⁴⁶¹ Για μια αναλυτική περιγραφή των συλλόγων που ίδρυσαν οι δημοτικιστές σείτε το Ρένα Σταυρίδη-Πατρικίου, *Δημοτικισμός και κοινωνικό πρόβλημα*, Βιβλιοπωλείον της Εστίας, Αθήνα 2000, σελ. κα'-κη'.

⁴⁶² Εμπλοκή στο γλωσσικό ζήτημα είχε αρχικά και ο Στέφανος Δραγούμης, ως βουλευτής. Το 1907 ο Κυριακούλης Μαυρομιχάλης (1849-1916), με αφορμή ένα εκπαιδευτικό νομοσχέδιο, πρότεινε στην Βουλή τροπολογία που προστάτευε την καθαρεύουσα ως γλώσσα των διδακτικών βιβλίων. Ο Στέφανος Δραγούμης έπεισε το κόμμα των «Ιαπώνων» να απορρίψει την πρόταση. Το 1908 ο Μαυρομιχάλης ζήτησε να γίνει διάβημα στην γαλλική κυβέρνηση κατά της διδασκαλίας του Ψυχάρη στην Σχολή Ανατολικών Γλωσσών. Ο Στέφανος Δραγούμης υποστήριξε τον Ψυχάρη. Εμμανουήλ Κριαράς, «Ο Μανόλης Τριανταφυλλίδης έως την εκπαιδευτική μεταρρύθμιση του 1917», Εμμανουήλ

Το δημοτικιστικό κίνημα από την δεκαετία του 1900 συγκέντρωνε στους κόλπους του τρία πολιτικά ρεύματα. Ένα παραδοσιοκρατικό εθνικιστικό με επικεφαλής τον Δραγούμη. Ένα φιλελεύθερο στο οποίο καταλυτικό ρόλο έπαιξε η εμπλοκή του Βενιζέλου. Και ένα σοσιαλιστικό με εκφραστές τον Φώτο Πολίτη (1890 -1934), τον Κωνσταντίνο Χατζόπουλο (1868-1920) και άλλους.⁴⁶³ Ασφαλώς, ο Δραγούμης είχε πολύ διαφορετική αντίληψη για το περιεχόμενο και τους στόχους του ο δημοτικισμού και του «Εκπαιδευτικού Ομίλου» σε σχέση με τους ιδεολογικούς του αντιπάλους. Στο *Όσοι Ζωντανοί* είχε περιγράψει το όραμά του για την οργάνωση του Πρότυπου Δημοτικού Σχολείου.

«Αφού ο Αλέξης και οι όμοιοί του είναι να δώσουν το δικό τους ιδανικό στο σχολείο που σκοπεύουν να κάμουν για τους [...] η ένωση της φυλής σ' ένα κράτος, ο ταυτισμός φυλής και κράτους, που προϋποθέτει το ξύπνημα της εθνικής συνείδησης [...].

Ο Αλέξης ήθελε το δάσκαλο να ξέρει να θερμαίνει την εθνική συνείδηση στα παιδιά [...]. Φαντάζονταν το δάσκαλο άξιο να παραλληλίζει τον πόλεμο του εικοσιένα, και ν' αφίσει το μυαλό του παιδιού να δουλεύει με την επίδραση της εθνικής ντροπής. Και από το μεγάλο σηκωμό του εικοσιένα τον έβλεπε το δάσκαλο να ανεβαίνει κατά τον καιρό της γενικής Τουρκοκρατίας ως το πάρσιμο της Πόλης με το θάνατο του Κωνσταντίνου του Παλαιολόγου ως που να κάνει τα παιδιά να κλαιν. Και κει επάνω να τους δίνει να νοιώθουν την κατάντια του έθνους, τη γύρω πραγματικότητα [...] θα τους πει πως το ελληνικό κράτος είναι άχρηστο, αν δεν έχει τη θέληση να σώσει γύρω του τη φυλή».⁴⁶⁴

Είναι σαφές ότι ο Δραγούμης οραματιζόταν ένα δημοτικό σχολείο που η διδασκαλία του θα ομοιάζε με εκπαίδευση της νεολαίας ενός εθνικιστικού κόμματος. Αλλά δεν ήταν μόνο αυτός που είχε ξεχωριστή αντίληψη σχετικά με το τι ήταν και

Κριαράς, *Πρόσωπα και θέματα από την ιστορία του δημοτικισμού*, τόμος Α', Εκδόσεις Καστανιώτη, Αθήνα 1985, σελ 115.

⁴⁶³ Στυλιανή Χαντζή, *Εκπαιδευτική μεταρρύθμιση και κοινωνική αλλαγή: προσπάθειες, ματαιώσεις και αναθεωρήσεις στο πλαίσιο λειτουργίας του Εκπαιδευτικού Ομίλου (1910-1930)*, διδακτορική διατριβή, Παιδαγωγική Σχολή Φλώρινας Παιδαγωγικό τμήμα νηπιαγωγών, Φλώρινα 2019, σελ. 80-87.

⁴⁶⁴ Ίων Δραγούμης, *Όσοι Ζωντανοί*, Πελεκάνος, Αθήνα 2006, σελ. 157-158.

πώς έπρεπε να αναπτυχθεί ο δημοτικισμός. Στο δημοτικιστικό κίνημα πολιτικές αντιπαραθέσεις εκφράστηκαν πολλές. Οι πιο έντονες μετά τον θάνατο του Δραγούμη. Ο Δραγούμης παρέμεινε ένας συνεπής δημοτικιστής μέχρι το τέλος της ζωής του, μολονότι αναγκάστηκε να γράψει πολλά άρθρα σε μια ήπια καθαρεύουσα ως βουλευτής, εκφράζοντας την αντιβενιζελική πολιτική παράταξη μετά το 1915.

Ο Ίων Δραγούμης, υποστηριζόμενος από τον μικρό κύκλο των εθνικιστών δημοτικιστών που συσπείρωσε, βρέθηκε σε αντίπαλα πολιτικά στρατόπεδα με τον Μανόλη Τριανταφυλλίδη (1883-1959) και με τους περισσότερους δημοτικιστές κατά την εποχή του Εθνικού Διχασμού. Μια σχετικά ήπια αντιπαραθέση ξέσπασε ανάμεσα στον κύκλο του Δραγούμη και στους προοδευτικούς δημοτικιστές μετά την σύνδεση του κινήματος με την παράταξη του Βενιζέλου και την πραγματοποίηση της εκπαιδευτικής μεταρρύθμισης του 1917. Οι δημοτικιστές που πραγματοποίησαν την εκπαιδευτική μεταρρύθμιση του Βενιζέλου ήταν από το 1910 μαζί με τον Δραγούμη ενεργά μέλη του «Εκπαιδευτικού Ομίλου».

Ο Τριανταφυλλίδης είχε παρόμοιες απόψεις με τον Δραγούμη για τον δημοτικισμό. Συμφωνούσαν στο ότι ο δημοτικισμός δεν ήταν ζήτημα μόνο γλωσσικό αλλά λογοτεχνικό, θρησκευτικό και ευρύτερα εθνικό.⁴⁶⁵ Δραγούμης και Τριανταφυλλίδης εκτίμησαν ότι ήταν ακραία η γραμμή του Ψυχάρη και υιοθέτησαν μετριοπαθή στάση, αποδεχόμενοι ότι η δημοτική γλώσσα έπρεπε να επικρατήσει αφομοιώνοντας στοιχεία της καθαρεύουσας. Ο Τριανταφυλλίδης πρότεινε «να γίνουν κάμποσες παραχωρήσεις· μια νεοδημοτική [...] αρκετά ίσως χαλαρή».⁴⁶⁶ Δεν παρέλειπε να αναφέρει ότι ο Ίων Δραγούμης, μαζί με τους Δημήτριο Πετροκόκκινο (1861-1941), Μάρκο Τσιριμώκο (1872-1939) και Γεώργιο Σωτηριάδη (1852-1942) ήταν οι πρωτεργάτες ίδρυσης του «Εκπαιδευτικού Ομίλου», κατά τον Αύγουστο του 1910.⁴⁶⁷ Δραγούμης και Τριανταφυλλίδης υποστήριξαν το κίνημα του 1909 στο Γουδί. Αλλά κάπου εκεί άρχισαν οι διαφωνίες τους.

⁴⁶⁵ Εμμανουήλ Κριαράς, «Ο Μανόλης Τριανταφυλλίδης έως την εκπαιδευτική μεταρρύθμιση του 1917», Εμμανουήλ Κριαράς, *Πρόσωπα και θέματα από την ιστορία του δημοτικισμού, τόμος Α΄*, Εκδόσεις Καστανιώτη, Αθήνα 1985, σελ. 127-128.

⁴⁶⁶ Ο.π., σελ. 126.

⁴⁶⁷ Ο.π., σελ. 138.

Ο Τριανταφυλλίδης υποστήριξε τον Βενιζέλο. Ήταν ένας φιλελεύθερος διανοητής.⁴⁶⁸ Το 1910 στήριξε προοδευτικές και αντιεθνικιστικές θέσεις του Γεώργιου Σκλήρου (1878-1919) αλλά δεν προσχώρησε στον σοσιαλισμό.⁴⁶⁹ Με την οικογένεια Δραγούμη ο Τριανταφυλλίδης διατήρησε καλές σχέσεις. Ο αδερφός του Ίωνος, Φίλιππος Δραγούμης -ο οποίος ήταν μαχητικός εθνικιστής, αντιβενιζελικός και δημοτικιστής κατά την περίοδο του Εθνικού Διχασμού- θέλησε να κάνει μεταδιδακτορικές σπουδές στο εξωτερικό και επισκέφθηκε τον Μάρτιο του 1920 τον Τριανταφυλλίδη προκειμένου να ζητήσει συμβουλές. Ο Τριανταφυλλίδης του πρότεινε το πανεπιστήμιο της Λειψίας και, παράλληλα, εξέφρασε την θλίψη του για το γεγονός ότι ο Ίων είχε εξελιχθεί σε κεντρικό πρόσωπο του στρατοπέδου των αντιβενιζελικών. Ο Φίλιππος Δραγούμης προσπάθησε να καθησυχάσει τον Τριανταφυλλίδη λέγοντας ότι ήταν μια πρόσκαιρη συμμαχία κατά του Βενιζέλου από την οποία ο Ίων θα απαλλασσόταν σχηματίζοντας δική του πολιτική κίνηση.⁴⁷⁰

Η φιλική διαφωνία της οικογένειας Δραγούμη με τον πυρήνα των δημοτικιστών που συνεργάστηκε με τον Βενιζέλο έδωσε την θέση της σε μια πρόσκαιρη ένταση τον Απρίλιο του 1920. Ο Ίων Δραγούμης με τους συνεργάτες του εργάζονταν για την συγκρότηση μιας «Επιστημονικής Εταιρείας». Η «Επιστημονική Εταιρεία» θα πραγματοποιούσε μελέτες στο πεδίο των κοινωνικών επιστημών, οι οποίες θα αποτελούσαν την επιστημονική βάση των πολιτικών ιδεών του κύκλου των διανοητών που είχε συγκροτηθεί γύρω από τον Δραγούμη. Ωστόσο, προέκυψαν διαφωνίες για τα πρόσωπα που θα συμμετείχαν στην εταιρεία. Ο δημοσιογράφος Σπύρος Μελάς (1882-1966), ο οποίος έχοντας αλλάξει πολιτικό στρατόπεδο προσχώρησε στους υποστηρικτές της πολιτικής του Δραγούμη,⁴⁷¹ έγραψε ένα άρθρο στην *Καθημερινή* για να στηλιτεύσει την έλλειψη ιδεολογικής ομοιογένειας των

⁴⁶⁸ Μολονότι φιλελεύθερος στα φρονήματα ο Τριανταφυλλίδης, σε μεταγενέστερη περίοδο, συνεργάστηκε με το ημιφασιστικό πολίτευμα που εγκαθίδρυσε ο Ιωάννης Μεταξάς, λόγω της συμφωνίας του με την κατεύθυνση που έδινε ο Μεταξάς στην πολιτειακή διαχείριση του γλωσσικού ζητήματος.

⁴⁶⁹ Εμμανουήλ Κριαράς, «Ο Μανόλης Τριανταφυλλίδης έως την εκπαιδευτική μεταρρύθμιση του 1917», Εμμανουήλ Κριαράς, Πρόσωπα και θέματα από την ιστορία του δημοτικισμού, τόμος Α', Εκδόσεις Καστανιώτη, Αθήνα 1985, σελ. 131.

⁴⁷⁰ Εγγραφή 25 Μαρτίου Μεγάλη Τετάρτη 1920, Φιλίππου Στεφ, Δραγούμη, *Ημερολόγιο 1919-1920* (...φαίνεται πως εχτύπησαν τον Ίωνα), Εκδόσεις Δωδώνη, Αθήνα 2010, σελ. 120.

⁴⁷¹ Εγγραφή 4 Απριλίου Σάββατο 1920, ο.π. σελ. 128.

προσώπων που θα συγκροτούσαν την «Επιστημονική Εταιρεία». Ανέφερε, μάλιστα, ως αποτυχημένο παράδειγμα τον «Εκπαιδευτικό Όμιλο» στον οποίο είχε υποσκελιστεί ο Ίων Δραγούμης και είχαν επικρατήσει οι φιλελεύθεροι.⁴⁷² Ο Φίλιππος Δραγούμης ήταν σύμφωνος με την κριτική του Μελά. Όμως ο Ίων απάντησε την 5η Απριλίου με δικό του άρθρο στην *Καθημερινή*, δίνοντας την δική του εξήγηση για όσα είχαν συμβεί στον «Εκπαιδευτικό Όμιλο». Ο Φίλιππος θεώρησε ότι ήταν λάθος η επιλογή του αδερφού του γιατί θα τον έφερνε σε ανοικτή σύγκρουση με την κύρια τάση του δημοτικιστικού κινήματος. Θέλησε να γράψει εκείνος ένα άρθρο που θα ηρεμούσε τα πνεύματα.⁴⁷³ Ωστόσο, το άρθρο του Ίωνος είχε ήδη προκαλέσει την αντίδραση που φοβόταν ο Φίλιππος.

Ο Αλέξανδρος Δελμούζος (1880-1956), ένας εκ των πρωτεργατών της εκπαιδευτικής μεταρρύθμισης του 1917 μαζί τον Τριανταφυλλίδη και τον Δημήτριο Γληνό (1882-1943), απάντησε στον Ίων Δραγούμη με άρθρο που δημοσίευσε στην εφημερίδα *Νέα Ελλάς*.⁴⁷⁴ Ο Δελμούζος υποστήριξε ότι ο «Εκπαιδευτικός Όμιλος» δεν είχε προτίμηση στο πρόσωπο του Βενιζέλου. Είχε προτίμηση στις προοδευτικές ιδέες και απέρριπτε τον συντηρητισμό του Δραγούμη. Σύμφωνα με τον Δελμούζο τα μέλη του «Εκπαιδευτικού Ομίλου» συνεργάστηκαν με τον Βενιζέλο γιατί εκείνος ήταν ο πρωθυπουργός που αποδέχτηκε το πρόγραμμά τους. Αν το είχε αποδεχτεί ένας ακόμη πιο ριζοσπαστικός πρωθυπουργός τα μέλη του Ομίλου θα ήταν περισσότερο ευχαριστημένα. Ο Δελμούζος κατέληξε στο συμπέρασμα ότι οι δημοτικιστές σκέφτονταν με πρακτικούς όρους και αναζητούσαν τις πολιτικές προϋποθέσεις για να κάνουν πράξη το πρόγραμμά τους. Επιπλέον, περιέγραψε τον Ίων Δραγούμη ως έναν ουτοπιστή λογοτέχνη που αντιμετώπιζε το δημοτικιστικό κίνημα ως πτυχή του «ρομάντζου» της έντονης ζωής του. Ο Ίων Δραγούμης δεν έδωσε συνέχεια. Είναι πιθανό να υποχώρησε στις προτροπές του περιβάλλοντός του το οποίο θεωρούσε ότι ως επιφανές στέλεχος της αντιπολίτευσης, σε χρονικό διάστημα που όλοι γνώριζαν

⁴⁷² Ο.π., σελ. 129.

⁴⁷³ Ο.π.

⁴⁷⁴ Α.Π. Δελμούζος, «Δια τον κ. Ί. Δραγούμην», εφημερίδα *Νέα Ελλάς*, έτος Ζ', αριθμός φύλλου 2151, Αθήναι, Παρασκευή 10 Απριλίου 1920. Διαθέσιμο στην ηλεκτρονική διεύθυνση https://digitallib.parliament.gr/display_doc.asp?item=33508&seg=793

ότι προηγείτο των αναμενόμενων εκλογών, δεν έπρεπε να αναλωθεί σε ένα δευτερεύον πολιτικό ζήτημα.⁴⁷⁵

Συμπερασματικά αυτή ήταν η στάση του Ίωνος Δραγούμη προς τον δημοτικισμό. Υπήρξε δημοτικιστής για όλη του την ζωή. Υιοθέτησε μια μετριοπαθή προσέγγιση στην μορφή της δημοτικής γλώσσας που θεωρούσε ότι έπρεπε να επικρατήσει. Διατήρησε οργανική επαφή μέχρι το τέλος της ζωής του με το δημοτικιστικό κίνημα. Ενώ ερμήνευσε τον δημοτικισμό ως απότοκο μιας μεσαιωνικής ελληνικής παράδοσης την οποία αντιπαρέβαλε με την επικρατούσα φιλελεύθερη και αστική πολιτική συνθήκη της ελληνικής νεωτερικότητας.

Αρκετά χρόνια αργότερα ένας σημαντικός φιλόλογος που θα μπορούσε να χαρακτηριστεί ως ομοϊδεάτης του Ίωνος Δραγούμη, ο Ιωάννης Συκουτρής (1901-1937), αναγνώρισε στην περίοδο ανάπτυξης του δημοτικιστικού κινήματος δύο τάσεις. Την πρώτη ονόμασε τάση του «λαογραφικού ρομαντισμού» και την δεύτερη τάση «υπέρ της νοοτροπίας της μεγαλούπολης».⁴⁷⁶ Μολονότι ο Συκουτρής αναφερόταν στα λογοτεχνικά δρώμενα και όχι στην πολιτική αντιπαράθεση της δεκαετίας του 1910 ανάμεσα στους παραδοσιοκράτες εθνικιστές και στους προοδευτικούς δημοτικιστές, η προσέγγισή του έχει ενδιαφέρον. Πρώτον γιατί αναγνωρίζει την ιδεολογική σχέση της συντηρητικής τάσης του δημοτικισμού με τον Ρομαντισμό. Και δεύτερον γιατί ο Συκουτρής έδειξε την προτίμησή του σε μια δυνητική εξέλιξη των πραγμάτων που θυμίζει τα οράματα του Δραγούμη. Κατά τον Συκουτρή η αντίφαση ανάμεσα στον «λαογραφικό ρομαντισμό» και στην «νοοτροπία της μεγαλούπολης» έπρεπε να είχε ξεπεραστεί μέσω της σύνθεσης ενός «υπερατομικού πεδίου» από το οποίο θα προέκυπτε μια διανοητική αριστοκρατία. Ανεκπλήρωτη φιλοδοξία του Συκουτρή ήταν η δυνητική αυτή διανοητική αριστοκρατία να γινόταν δημιουργός και φορέας «παράδοσης».⁴⁷⁷ Ο Κριαράς σημείωσε ότι έτσι αποφάνθηκε «ο αξιόλογος εκπρόσωπος μιας νοοτροπίας έκδηλα συντηρητικής [...] που ήταν καρπός της μεσοπολεμικής πορείας προς τον

⁴⁷⁵ Εγγραφή 10 Απριλίου Παρασκευή, Φιλίππου Στεφ, Δραγούμη *Ημερολόγιο 1919-1920 (...φαίνεται πως εχτύπησαν τον Ίωνα)*, Αθήνα, Δωδώνη 2010, σελ. 133.

⁴⁷⁶ Εμμανουήλ Κριαράς, «Ο Μανόλης Τριανταφυλλίδης έως την εκπαιδευτική μεταρρύθμιση του 1917», Εμμανουήλ Κριαράς, *Πρόσωπα και θέματα από την ιστορία του δημοτικισμού, τόμος Α΄*, Εκδόσεις Καστανιώτη, Αθήνα 1985, σελ. 146.

⁴⁷⁷ Ο.π.

φασισμό».⁴⁷⁸ Η νοηματική αλυσίδα της σύνδεσης του δημοτικισμού τόσο με τον Ρομαντισμό όσο και με την προσδοκία ανάδειξης μιας εθνικής «πνευματικής αριστοκρατίας» η οποία θα είχε ως σκοπό την δημιουργία νέου ελληνικού πολιτισμού βασισμένου στην ανανεωτική αναπαραγωγή πτυχών της παράδοσης, είχε παρουσιαστεί για πρώτη φορά στα γραπτά του Ίωνος Δραγούμη.

Κοινοτισμός

Η δεύτερη πρόταση του Δραγούμη, μετά τον δημοτικισμό, προκειμένου να διοχετεύονταν οι επιρροές της δημοτικής παράδοσης στο κοινωνικό και το πολιτικό πεδίο ήταν ο κοινοτισμός. Μέχρι το 1914-15 ο Δραγούμης εντασσόταν σε μια ευρύτερη αντισυνταγματική πολιτική αντίληψη που είχε αναπτυχθεί ήδη από τον 19^ο αιώνα σε ελληνικούς, πολιτικούς, λογοτεχνικούς και αστικούς κύκλους.⁴⁷⁹ Το 1903 έγραψε ότι οι ισχυρές γεωπολιτικές δυνάμεις, χωρίς να σεβαστούν την ελληνική πολιτική παράδοση, «μας κόλλησαν βουλευτές και συντάγματα».⁴⁸⁰ Σύμφωνα με τον Δραγούμη η δημιουργία ενός αστικού κράτους στην Ελλάδα ήταν μια αφύσικη ξένη επιβολή. Έλπιζε ότι οι Έλληνες «αν είμαστε ζωντανό γένος, δε θα κολλήσουμε στο πολιτικό σύστημα που μας κάθισαν»⁴⁸¹ και συμπέρανε ότι η αστική δημοκρατία είναι μια αρρώστια που «ή θα μας πεθάνει ή θα ψοφήσει τέλος πάντων αυτή».⁴⁸² Μάλιστα σκεπτόταν ότι η λύση στα προβλήματα της αστικής δημοκρατίας θα μπορούσε να είναι ένα πραξικόπημα. Σε επιστολή προς τον Παύλο Μελά εξήγησε με λεπτομέρειες ποιο ακριβώς ήταν το πολιτικό σχέδιο που πρότεινε στους συνεργάτες του.

«Έχουμε βουλιάζει σε μια σιχαμερή λάσπη κοινοβουλευτισμού. Δεν βγαίνουμε απ' αυτήν με ημίμετρα. Δεν ξέρω αν θα μπορέσουμε να ξελασπώσουμε σύντομα με ένα μόνο πραξικόπημα. Όμως εν πάση περιπτώσει πρέπει να κάνουμε ένα πραξικόπημα τη στιγμή που θα είναι

⁴⁷⁸ Ο.π.

⁴⁷⁹ Αθανάσιος Μποχώτης, *Η Ριζοσπαστική Δεξιά. Αντικοινοβουλευτισμός, συντηρητισμός και ανολοκλήρωτος φασισμός στην Ελλάδα, (1864-1911)*, (Έρευνες για σύγχρονες πολιτικές ιδεολογίες), Βιβλιόραμα, Αθήνα 2003.

⁴⁸⁰ Αναγραφή 15, Κεφάλαιο Α' 1903 Μακεδονία, Ίων Δραγούμης, *Ο Ελληνισμός μου και οι Έλληνες*, Πελεκάνος, Αθήνα 2012, σελ. 12.

⁴⁸¹ Ο.π.

⁴⁸² Ο.π.

αναγκαίο, είτε να ριχτούμε επί των βουλγάρων, είτε να καταλάβομεν την χώρα που μας ανήκει [...] Αν ο βασιλεύς είναι ηλίθιος ή κοιμάται, αφήστε τον στη θέση του, τον έχουμε πάντα ανάγκη. Αυτό πρέπει να είναι ένας όρος του πραξικοπήματος, να διατηρήσωμεν τον βασιλέα [...] Πρέπει να σχηματίσωμεν την δική μας Κυβέρνησιν ώστε να είνε έτοιμη να αναλάβη την κυβέρνησιν τη στιγμή που θέλουμε. Προς το παρόν κάνετε ό,τι είνε δυνατό για να συσπειρωθείτε και ν' αφυπνίσετε τον σκεπτόμενον λαόν. (Αν πρόκειται για καινούριες εκλογές, έχετε υποψηφίους έτοιμους). Εξασφαλίστε τον στρατόν. Το σώμα των αξιωματικών πρέπει να είναι με ημάς».⁴⁸³

Εντούτοις ο Δραγούμης δεν παρέμεινε «αντισυνταγματικός» μέχρι το τέλος της ζωής του. Παρέμεινε, όμως, αρνητικός προς την οργάνωση του ελληνικού κράτους με βάση το φιλελεύθερο μοντέλο της δυτικής Ευρώπης και αντιπρότεινε μια οργανωτική δομή βασισμένη στον ελληνικό παραδοσιακό θεσμό των κοινοτήτων. Στηλιτεύοντας την αγνόηση των ελληνικών κοινοτιστικών παραδόσεων από εκείνους που οργάνωσαν το νεότερο ελληνικό κράτος, ο Δραγούμης υποστήριξε ότι,

«χαλνώντας τις κοινότητες χαλάσαμε κάτι στερεό, κάτι που ζούσε, κάτι που ήταν φυσικό. Και θα ήταν απλότερο και καλλίτερο να μην κάναμε την ελληνική ζωή *tabula rasa* για να οργανώσουμε επάνω της τις δημοτικές περιφέρειες, τους δήμους και τους δημάρχους».⁴⁸⁴

Ο κοινοτισμός πρόκρινε μια αποκεντρωμένη διοίκηση. Υπέρ της αποκεντρωμένης διοίκησης ήταν οι περισσότεροι παραδοσιοκράτες της Ευρώπης πριν την εμφάνιση του φασισμού. Η εκτίμηση ορισμένων ερευνητών ότι αυτή ήταν μια θέση που απέκλινε από τον αντιδιαφωτισμό και έστρεφε τους συντηρητικούς προς τον φιλελευθερισμό είναι μάλλον λανθασμένη. Όπως παρατήρησε ο Παναγιώτης Κονδύλης η παραδοσιακή συντηρητική θέση για τον περιορισμό της κυβερνητικής εξουσίας, προεκτάσεις της οποίας ήταν οι προτάσεις αποκέντρωσης των ρομαντικών κοινοτιστών, δεν βασιζόταν σε φιλελεύθερες ιδέες και δημοκρατικές ανησυχίες. Βασιζόταν στην ιδεολογική γραμμή του συντηρητισμού και στην επίκληση των αντιλήψεων περί της κοινωνίας, της εξουσίας και του δικαίου της μεσαιωνικής

⁴⁸³ Ίωνος Δραγούμη, *Τα τετράδια του Ίλιντεν*, Εκδόσεις Πετσίβα, Αθήνα 2000, σελ. 33-337.

⁴⁸⁴ Εγγραφή 6 Κοινοτήτες, κεφάλαιο Β' α', Ίων Δραγούμης, *Ο Ελληνισμός μου και οι Έλληνες*, Πελεκάνος, Αθήνα 2012, σελ. 18.

societas civilis.⁴⁸⁵ Αντανακλούσε την επιφύλαξη των συντηρητικών και της αριστοκρατίας προς το συγκεντρωτικό νεότερο κράτος, τόσο στην απολυταρχική του εκδοχή όσο και στην μεταγενέστερη φιλελεύθερη. Οι ρομαντικοί διανοητές απλώς διαμόρφωσαν αυτή την παλαιότερη συντηρητική ιδέα στο φόντο των αισθητικών και ιδεολογικών αναπροσαρμογών της εποχής τους. Ανάμεσα σε αυτούς που επεξεργάστηκαν την συντηρητική ιδέα της αποκέντρωσης ήταν και ο μέντορας του Δραγούμη Μωρίς Μπαρρές. Όπως γράφει ο Δημήτρης Μουταφίδης στην σκέψη των νεορομαντικών εθνικιστών της γενιάς του 1890,

«η ένωση ανθρώπου και γης θα συνδεθεί με την ευθύνη της αναγέννησης των τόπων, των κοινοτήτων και των επαρχιών σε πολιτικό επίπεδο.⁴⁸⁶ [...] Έτσι, η αισθητική πολιτικοποιείται καταστρέφοντας κάθε έννοια φιλελεύθερης διάκρισης ανάμεσα στο ιδιωτικό και το δημόσιο. Έκτοτε, η «αποκέντρωση» και η μεταφορά εξουσιών και ευθυνών από το συγκεντρωτικό και γραφειοκρατικό γαλλικό κράτος προς τις επαρχίες και τις κοινότητες θα αποτελέσει βασικό όπλο του Maurras και της Action française, παρά το γεγονός ότι θα πάρει και μια πιο δημοκρατική μορφή μέσω του Ριζοσπαστικού Κόμματος».⁴⁸⁷

Σύμφωνα με τον Μπαρρές,

«ο τόπος είναι φορέας ενός πνεύματος, δηλαδή είναι φορέας ηθικών και πολιτισμικών αξιών, και επιβιώνει μέσα στο πνεύμα, τη φυσιογνωμία και την ψυχή των ανθρώπων. [...] Είναι αρχικά τόπος της οικογένειας και τόπος της κοινότητας, δηλαδή της ένωσης οικογενειών. Οι κοινότητες αυτές συγκροτούν τις επαρχίες και η ένωση των επαρχιών συγκροτεί το Έθνος».⁴⁸⁸

⁴⁸⁵ Παναγιώτης Κονδύλης, *Συντηρητισμός. Ιστορικό περιεχόμενο και παρακμή*, μτφ. Λευτέρης Αναγνώστου, Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης, Ηράκλειο 2015, σελ. 126-127.

⁴⁸⁶ Δημήτριος Μουταφίδης, *MAURICE BARRES: Το εγώ, το άτομο και το έθνος*, διπλωματική εργασία, Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης, σχολή Οικονομικών και Πολιτικών Επιστημών, τμήμα Πολιτικών Επιστημών, πρόγραμμα μεταπτυχιακών σπουδών «Πολιτική Θεωρία», Θεσσαλονίκη 2020, σελ. 38. Διαθέσιμη στην ηλεκτρονική διεύθυνση <http://ikee.lib.auth.gr/record/320145/files/GRI-2020-27835.pdf>

⁴⁸⁷ Ο.π.

⁴⁸⁸ Ο.π., σελ. 39.

Ο Μουταφίδης σημειώνει ότι το συγκεκριμένο σχήμα πολιτικοποιήθηκε, όπως συνέβη και με τα υπόλοιπα αισθητικά μοτίβα του Μπαρρές. Ο Μπαρρές αναγνώρισε «την αναγκαιότητα της αποκέντρωσης, γιατί η επαρχία, κάθε επαρχία της Γαλλίας, είναι ένας συγκεκριμένος τρόπος να αισθάνεσαι, ένας δεσμός με το παρελθόν, μια αρχή της ηθικής στερεότητας».⁴⁸⁹ Η ομοιότητα των παραπάνω ιδεών του Μπαρρές με εκείνες του Δραγούμη είναι προφανής. Με την διαφορά ότι ο Δραγούμης προσάρμοσε το συγκεκριμένο σκεπτικό στα δεδομένα της ελληνικής πολιτικής ιστορίας.

Το 1904 ο Δραγούμης έγραψε στο ημερολόγιό του κάποιες σκέψεις για τον κοινοτισμό. Ο πυρήνας τους έμεινε अपαράλλαχτος μέχρι τον θάνατό του.

«Όταν έγινε το κράτος η Ελλάς, δεν ήταν ανάγκη [...] να καταστρέψουν τις κοινότητες και να κάμουν δήμους. Οι άνθρωποι των κοινοτήτων ήταν καλλίτεροι από τους ανθρώπους των δήμων. Οι κοινότητες ήταν αποτέλεσμα ζωής ελληνικής πολλών ετών, ήταν τύπος ελληνικής υπάρξεως, όπως τον αρχαίον καιρό ήταν οι μικρές πολιτείες [...].

Ο άνθρωπος της κοινότητος και φροντίζει γι' αυτά· πληρώνει γι' αυτά. Άμεσος ο σύνδεσμος με τα σχολεία, με τη κοινότητα. Κάνει και εκλογές ο άνθρωπος της κοινότητος· διαλέγει τη δημογεροντία, τους εφόρους των σχολείων και τους επιτρόπους της εκκλησίας· [...] μεγάλες φιλοδοξίες δεν έχει· [...] δεν έχει τις φιλοδοξίες του μικρού δημότου εκλογέως, που εκτός από το δήμαρχό του, εκλέγει και τον βουλευτή του και θα ήθελε και τον βασιλιά του να εκλέγη, και τον κόσμον όλο να τον εκλέγη αυτός, για να μπορέσει να βγάλει εκείνους που θέλει, εκείνους που θα τον προστατέψουν και για να τον έχουν ανάγκη εκείνοι θα τους εκλέξη. [...]

Τοπικισμός είναι καλός, όσο είναι μόνον αποκέντρωση. Η συγκέντρωση είναι ξερίζωμα».⁴⁹⁰

Ο Δραγούμης οραματίστηκε στα πλαίσια της κοινοτικής οργάνωσης έναν τύπο ανθρώπου απλοϊκό, συγκεκριμένο και καλύτερο από τον αντίστοιχο των νεωτερικών διοικητικών δομών ενώ περιέγραψε την εκλογική διαδικασία ως de facto συναλλαγή ανάμεσα σε ψηφοφόρους και εκλεγμένους. Αξιολόγησε τον τοπικισμό ως θετικό

⁴⁸⁹ Ο.π.

⁴⁹⁰ Εγγραφή 6 Κοινότητες, κεφάλαιο Β' α', Ίων Δραγούμης, *Ο Ελληνισμός μου και οι Έλληνες*, Πελεκάνος, Αθήνα 2012, σελ. 16-17.

φαινόμενο γιατί ενίσχυε την προοπτική της αποκέντρωσης η οποία κρατούσε τα άτομα συνδεδεμένα με τις ρίζες τους. Ωστόσο, ο Δραγούμης συμπλήρωσε ότι ο τοπικισμός θα μπορούσε να λάβει αρνητικές διαστάσεις αν εκτρεπόταν σε έχθρα για τα άλλα χωριά και για το κράτος, το οποίο ήταν ο ενοποιητικός παράγοντας του έθνους.⁴⁹¹ Έχοντας κατά νου τα αντιθετικά δίπολα «θετική εθνική συνοχή-αρνητική κρατική συγκέντρωση/ οργανική αποκέντρωση-διασπαστικός τοπικισμός», ο Δραγούμης προσπάθησε επί μακρόν να βρει ένα συμβιβαστικό σχήμα.

Καταρχάς ο Δραγούμης θεώρησε ότι οι κοινότητες ήταν συνέχειες των αρχαίων ελληνικών πόλεων και αποικιών. Το 1904 παρουσίασε μια σαφή εικόνα του τρόπου με τον οποίο θεωρούσε ότι θα έπρεπε να εφαρμοστεί ο κοινοτισμός σε ένα παραδοσιοκρατικό διοικητικό μοντέλο.

«Σε κάτι χωριά της Λακωνίας ξαναφάνηκαν οι *κοινότητες*. Επειδή φοβούνται τον δήμαρχο μην τους κλέψει, επειδή ο νομομηχανικός θα τους πάρει ακριβά, αυτοί μεταξύ τους, οι κάτοικοι, συμφωνούν κι εκλέγουν μίαν επιτροπή και χτίζουν το σχολείο τους. Οι κάτοικοι μόνοι τους φυλάγουν τα δάση τους. Το οικονομικό ζήτημα της Ελλάδος από κει εξαρτάται. Απ' αυτού πρέπει να αρχίσωμε· να ξανακάμωμε τις κοινότητες. Και ο νομομηχανικός θα λείψει τότε, και ο δημοδιδάσκαλος ο πληρωμένος από το κράτος και ο δήμαρχος. Το κράτος θ' αφήση τις κοινότητες να διευθύνονται μόνες τους (τοπική αυτοδιοίκηση).

Ένας νομάρχης μόνο θα διορίζεται και θα πληρώνεται από το κράτος για να επιβλέπη. Και οι χωροφύλακες μπορούν να λείψουν. Η αστυνομία θα είναι για τις μεγάλες πόλεις. Τα δάση τους, τις βοσκές τους, τα περιβόλια τους θα τα φυλάγουν μόνες τους οι κοινότητες, όπως στην Τουρκία. [...]

Η φυσιολογική μορφή, ο φυσιολογικός σχηματισμός της ελληνικής φυλής είναι κοινοτικός. Οι Έλληνες τί είναι;

α) Άνθρωποι, κύτταρα. Υφή της ελληνικής φυλής.

β) Οικογένεια, σπίτι.

γ) Κοινότης, χωριό, πολιτεία. Υπάρχουν επάνω στη γη και άλλα είδη συστάσεως.

⁴⁹¹ Ο.π., σελ. 18.

δ) Ιδέα, Ελληνισμός».⁴⁹²

Όταν κατά το 1904 ο Δραγούμης βρέθηκε στην Αλεξάνδρεια διαμόρφωσε στην αρχή την εικόνα ότι βρήκε μια ιδανική ελληνική κοινότητα. Όπως έγραψε, ενώ «στην Ελλάδα οι κοινότητες βρίσκονται θαμμένες [...] σε κάτι άμμους αποκάτω, που τους λένε δήμους»,⁴⁹³ στην Αίγυπτο «οι ελληνικές κοινότητες πήραν τη φυσιολογική τους μορφή· είναι φανερά ελληνικές κοινότητες,⁴⁹⁴ οι οποίες διευθύνονται καλά από τα συμβούλιά τους, και διευθύνονται πολιτικά από τους προξένους».⁴⁹⁵ Ο πλούτος και η αίγλη της ελληνικής ομογένειας στην Αλεξάνδρεια φαίνεται ότι εντυπωσίασαν αρχικά τον Δραγούμη ώστε να οραματιστεί την ομογένεια της Αλεξάνδρειας ως ενσάρκωση της ιδανικής ελληνικής κοινότητας. Παρατηρώντας με θαυμασμό την μεγαλοαστική δυναμική που διέθετε η κοινότητα της Αλεξάνδρειας της απέδωσε πανεθνικά γνωρίσματα, σε μια από τις αντιφατικές μεταστροφές της ζωής του που ωστόσο είχε μικρή διάρκεια. Έγραψε ότι «στο εμπόριο και στην κερδοσκοπία στηρίζεται όλη η ελληνική ζωή. Πρώτα κερδίζουμε χρήματα κ' έπειτα γινόμαστε συγγραφείς και τεχνίτες και μεγάλοι φιλόσοφοι και πολιτικοί».⁴⁹⁶ Σταδιακά, όμως, η εικόνα αυτή άλλαξε.

Το όραμα της υλικής δύναμης του πλούτου ήταν ξένο προς την ιδεολογία του Δραγούμη ενώ και το εμπόριο ήταν βαρετό για έναν ιδεαλιστή.⁴⁹⁷ Μέσα σε μερικούς μήνες ο θαυμασμός του μετατράπηκε σε αμφιταλάντευση. Η Αλεξάνδρεια έγινε μια πόλη «κουκουλωμένη στα βαμβάκια της και στις φωνές μπλεγμένη του χρηματιστηρίου, που την ξεκουφαίνουν».⁴⁹⁸ Μια πόλη που «μαγεύει και σφίγγει στην αγκαλιά της την εμπορική και χορεύει επάνω στα γόνατά της τους ανθρώπους και

⁴⁹² Εγγραφή 16, Κεφάλαιο Β', γ' 1904, Αθήναι, Ίων Δραγούμης, *Ο Ελληνισμός μου και οι Έλληνες*, Πελεκάνος, Αθήνα 2012, σελ 33-34.

⁴⁹³ Εγγραφή 2 Τί συλλογίζονται την πρώτη Κυριακή στην εκκλησία της Αλεξάνδρειας, Κεφάλαιο Γ' α', 1904, Αλεξάνδρεια, Αίγυπτος, ο.π., σελ. 48.

⁴⁹⁴ Ο.π.

⁴⁹⁵ Ο.π.

⁴⁹⁶ Ο.π.

⁴⁹⁷ «Θέλω να ενδιαφερθώ για το εμπόριο το ελληνικό πολύ, και δεν μπορώ· το σιχαίνομαι ύστερα από λίγη ώρα, όπως και κάθε εμπόριο, και τ' αφήνω». Εγγραφή 12, Κεφάλαιο Γ' β', 1905, Δεδέαγατς, ο.π., σελ. 77.

⁴⁹⁸ Εγγραφή 14 Έλλην, Κεφάλαιο Γ' α', 1904, Αλεξάνδρεια, Αίγυπτος, Ίων Δραγούμης, *Ο Ελληνισμός μου και οι Έλληνες*, Πελεκάνος, Αθήνα 2012, σελ. 60.

τους κάνει βαμβακερούς και εμπόρους και σκυλιά, που δουλεύουν μέρα και νύχτα, καθημερινή καισχόλη».⁴⁹⁹ Λίγο αργότερα η ολική αντιστροφή της αρχικής κρίσης του Δραγούμη για την κοινότητα της Αλεξάνδρειας πραγματοποιήθηκε όταν διαπίστωσε ότι επιφανή μέλη της απέφευγαν να πουν ότι ήταν Έλληνες για να μην θεωρηθούν συντηρητικοί και «μη πολιτισμένοι».⁵⁰⁰

Ένα από τα γνωρίσματα που θεώρησε εγγενές της κοινοτικής οργάνωσης και άρесе στον Δραγούμη ήταν η ολιγαρχική ιεράρχηση. Επέμεινε ότι η ελληνική παράδοση των κοινοτήτων ήταν ολιγαρχική και όχι δημοκρατική. Αρχικά εκτίμησε ότι η δημοκρατία των αρχαίων ελληνικών πόλεων και αποικιών ήταν πολύ περισσότερο ολιγαρχική από ότι νόμιζαν οι νεότεροι Έλληνες. «Οι δημοκρατίες είναι ελληνικό πολίτευμα, ολιγαρχικές όμως δημοκρατίες»,⁵⁰¹ έγραψε σε μια ημερολογιακή αναγραφή για να υποστηρίξει στην συνέχεια ότι οι τύραννοι ήταν αποτελεσματικότεροι.⁵⁰² Αυτή την ολιγαρχική τάξη έβλεπε και στις νεότερες ελληνικές κοινότητες. «Της κοινότητος ο πρόεδρος, αυτός είναι ο βασιλιάς, ο κοτζαμπάσης, ο προεστός, όλοι τον υπακούουν και δεν αντιλέγουν»,⁵⁰³ σημείωσε στο ημερολόγιό του. Για να συμπληρώσει, «οι Έλληνες είμεθα ολιγαρχικοί και όχι δημοκρατικοί και όμως συχνά χανόμαστε από τα λόγια και δεν το καταλαβαίνουμε πως δεν είμαστε δημοκρατικοί».⁵⁰⁴

Ο Δραγούμης βρήκε στον κοινοτισμό ένα καταφύγιο απέναντι στην παγκόσμια εξάπλωση του φιλελεύθερου δυτικού πολιτειακού και διοικητικού κανόνα. Το οποίο επένδυε ενίοτε με γνωρίσματα ενός αριστοκρατικού και αντιδημοκρατικού εθνικισμού. Το παρακάτω απόσπασμα είναι ενδεικτικό.

«Μας έβλαψαν φοβερά οι ξένοι. Καλλίτερα θα ήταν, χίλιες φορές αν, αντί να διαλέγαμε το σύνταγμα για πολίτευμά μας, διαλέγαμε την βασιλεία του

⁴⁹⁹ Ο.π.

⁵⁰⁰ «Το Παρίσι είναι χώρα που δεν ντρέπεται ο γάλλος να πη πως είναι γάλλος, ο Άγγλος Άγγλος, ο Ρώσος Ρώσος, ο Βούλγαρος Βούλγαρος, ο Έλληνας Έλληνας. Και όμως, κύριοι Αλεξανδρινοί, είναι «πολιτισμένος τόπος» το Παρίσι». Εγγραφή 16, ο.π., σελ. 63.

⁵⁰¹ Εγγραφή 13, Κεφάλαιο Β' α', 1904, Πύργος Βουλγαρίας, ο.π., σελ. 24.

⁵⁰² Ο.π.

⁵⁰³ Εγγραφή 17 Κεφάλαιο Γ' α', 1904, Αλεξάνδρεια, Αίγυπτος, ο.π., σελ. 64.

⁵⁰⁴ Ο.π.

Θησέα, του Κόδρου, ή την αθηναϊκή δημοκρατία, ή το σπαρτιατικό πολίτευμα. Μας ζάλισε πάρα πολύ ο ευρωπαϊκός πολιτισμός.

Ακόμη όμως καλλίτερα θα ήταν να μη διαλέγαμε ούτε ξένα πολιτεύματα ούτε αρχαία, παρά να φυλάγαμε ό,τι μας έμενε από τα βυζαντινά και εκκλησιαστικά έθιμα και ό,τι μπορούσε να φυλαχθή από την κοινοτική αυτοδιοίκηση της τουρκοκρατίας και μ' αυτά να πλάθαμε ένα πολίτευμα δικό μας ολότελα. Θελήσαμε να σπάσουμε όλους τους δεσμούς με τα περασμένα χρόνια [...] αλλά εκάμαμε λάθος».⁵⁰⁵

Έκτοτε ο Δραγούμης ενέταξε στις πολιτικές του προτεραιότητες την προώθηση της ιδέας για μια δημόσια διοίκηση βασισμένη στο παράδειγμα των κοινοτήτων.⁵⁰⁶ Στο βιβλίο *Σαμοθράκη*, αφού στηλίτευσε την εκκλησιαστική ηγεσία και τους προεστούς του νησιού για την δουλοπρέπεια και την ανηθικότητά τους,⁵⁰⁷ καταφέρθηκε εναντίον των απλών ανθρώπων του νησιού για την αποδοχή αυτής της παρακμής⁵⁰⁸ και κατέφυγε πάλι στον κοινοτισμό ως αντίδοτο. Η εκτίμησή του ήταν η εξής.

«Όσο οι Ρωμιοί κανονίζουν τις δουλειές τους μοναχοί τους και αναμεταξύ τους, τόσο λιγότερο χώνεται στη μέση ο Τούρκος [...] Όσο γίνονται πιο ανίκανοι να αυτοδιοικηθούν, τόσο περισσότερο δίνουν αφορμή του Τούρκου ή όποιου άλλου να ανακατώνεται στη ζωή τους και να κυβερνά αυτός».⁵⁰⁹

Ακολουθώντας ένα ιδεαλιστικό σκεπτικό, ο Δραγούμης είδε την επαρχιακή μικρή κοινότητα ως μια αέναη επιβίωση της εθνικής παράδοσης, ταυτότητας και ομοιομορφίας.

«Σε κάθε χωριό της Ρωμιοσύνης [...] τα ίδια πράγματα γίνονται χιλιάδες χρόνια τώρα [...] πράγματα χωριάτικα και μετρημένα, απλά και βαθιά, ουσιαστικά και αιώνια, που δείχνουν τη ζωή των ανθρώπων πέρα και πέρα, και την παντοτινή ομοιότητά τους. Εκεί νοιώθω καλά ότι από τον άνθρωπο

⁵⁰⁵ Εγγραφή 24 Αρχαϊσμός και ξενισμός, Κεφάλαιο Γ' α', 1904, Αλεξάνδρεια, Αίγυπτος, ο.π. σελ. 69.

⁵⁰⁶ «Να πολεμήσω για να ξεφυτρώνουν ελεύθερα οι κοινότητες μέσα στην Ελλάδα και στην Κρήτη, και να συνδεθούν όλες οι κοινότητες του Ελληνισμού· (ομοσπονδία, κοινόν, πολιτεία ελληνική μεγάλη)». Αναγραφή 29 Σκοπός μιας ζωής, Κεφάλαιο Γ' α', 1904, Αλεξάνδρεια, Αίγυπτος, ο.π. σελ. 72.

⁵⁰⁷ Ίων Δραγούμης, *Η Σαμοθράκη*, Πελεκάνος, Αθήνα 2009, σελ. 74-75.

⁵⁰⁸ Ο.π.

⁵⁰⁹ Ο.π., σελ. 76

δεν ενδιαφέρουν οι λεπτομέρειες του κάθε ατόμου, αλλά δυό τρία γενικά ανθρώπινα αισθήματα, γιατί οι διαφορές του ενός από τον άλλο είναι ασήμαντες και το μόνο που κάτι σημαίνει, όχι και πολύ σπουδαία πράγματα όμως, είναι η **ομοιότητά** τους».⁵¹⁰

Τον Μάιο του 1908, στο άρθρο του που δημοσιεύθηκε στον *Νουμά* με τον μπαρρεσιανό τίτλο «Η μικρή πατρίδα», ο Δραγούμης εστίασε στις κοινοτιστικές του ιδέες. Στο συγκεκριμένο άρθρο ο Δραγούμης έδειξε ότι αντιλαμβανόταν την κοινότητα ως κύτταρο του έθνους. Ως ζωτικό όργανο του εθνικιστικού οργανισμού. Έγραψε ότι το έθνος είναι μια «οικογένεια από κοινότητες. Όταν οι κοινότητές του - οι πολιτείες και τα χωριά του- έχουν υγεία, δουλειά και προκοπή, κοιτάξε πως προκόβει το έθνος όλο. [...] Το έθνος μας ολάκερο πάλι με κοινότητες πρέπει να κυβερνηθεί, και μόνο με κοινότητες θα προκόψει».⁵¹¹ Επιπλέον, σύμφωνα με τον Δραγούμη, η κοινότητα ήταν ο αυθόρμητα φυσικός τρόπος της οργάνωσης των μικρών πυρήνων του ελληνικού έθνους. Όπως έγραψε, οι Έλληνες όπου βρεθούν οργανώνουν αμέσως μια κοινότητα. «Συνάζουν πρώτα χρήματα για την εκκλησία. Άμα τη χτίσουνε φέρνουν παπά. Έπειτα και τις γυναίκες τους. Ύστερα, με τους δίσκους της εκκλησίας, συνάζουν χρήματα και φτειάνουνε σκολειό. Τέλος φέρνουν ένα δάσκαλο για τα παιδιά τους -και νάτην η κοινότητα».⁵¹² Επιπλέον, ο Δραγούμης υποστήριξε ότι η παραμονή των Ελλήνων στις κοινότητές τους ήταν εθνικά πιο ωφέλιμη και οικονομικά περισσότερο αποδοτική από την μετανάστευση στα αστικά κέντρα ή στο εξωτερικό.⁵¹³ Η πρόταση του Δραγούμη έτσι ώστε να καταστεί ο κοινοτισμός εφαρμόσιμο μοντέλο κρατικής οργάνωσης ήταν μια μεταφορά της θέσης του Μπαρρές για την αποκέντρωση στα ελληνικά δεδομένα.

«Και στην Ελλάδα θα ζούσανε καλλίτερα οι Έλληνες, αν το κράτος καταλάβαινε πως το φυσικό του Ρωμιού είναι να ζει σε κοινότητες ιδιοκυβέρνητες. Ω Κράτος, μην του παίρνεις του Ρωμιού το ενδιαφέρο για το χωριό του, μην του κάνεις συ σκολειά, μην του διορίζεις συ τους δασκάλους, μην του φυλάς συ ταμπέλια, τα χωράφια, τα δάση, μην του φτειάχνεις εσύ τους τοπικούς δρόμους, γιατί τον λύνεις έτσι από τους δεσμούς με το χωριό

⁵¹⁰ Ο.π., σελ. 90.

⁵¹¹ Ίων Δραγούμης, «Η μικρή πατρίδα», Ίων Δραγούμης, *Μελέται*, Πελεκάνος, Αθήνα 2014, σελ. 82.

⁵¹² Ο.π., σελ. 81.

⁵¹³ Ο.π., σελ. 76.

του. Σν έχεις άλλες δουλειές γενικώτερες. Αυτές να κοιτάξεις! Εμάς μόνο να μας επιθεωρείς, να μας παίρνεις στρατιώτες, να μας ζητάς φόρους και να μας βοηθείς, αν μπορείς, να βρίσκουμε κεφάλαια για μεγάλες επιχειρήσεις».⁵¹⁴

Μια εξίσου αναλυτική επεξήγηση του τρόπου που αντιλαμβάνόταν τον κοινοτισμό παρέθεσε ο Δραγούμης στο άρθρο που αποτέλεσε συνέχεια του «Η μικρή πατρίδα». Ήταν το «Στρατός και άλλα» ή «Γ' προκήρυξη στους «ξεσκληρωμένους και αξεσκληρωμένους» Έλληνες». Δημοσιεύθηκε στον *Νουμά* τον Οκτώβριο του 1909. Το «Στρατός και άλλα» ήταν ένα συμπυκνωμένο πολιτικό πρόγραμμα του Δραγούμη που περιελάμβανε τις θέσεις του για την εξωτερική και την εσωτερική πολιτική του ελληνικού κράτους. Το θέμα του κοινοτισμού κατέλαβε ένα ολόκληρο κεφάλαιο.

Στο «Στρατός και άλλα» ο Δραγούμης επανέλαβε το επιχείρημα ότι η αυτοδιοίκηση των κοινοτήτων ήταν μια, τρόπον τινά, φυσική δομή διοίκησης που επέλεξε το ελληνικό έθνος από τις καταβολές της ιστορίας του. Οι πόλεις κράτη της κλασικής αρχαιότητας, οι πολιτείες επί ρωμαιοκρατίας και βυζαντινής αυτοκρατορίας, οι κοινότητες των περιόδων της βενετοκρατίας, της φραγκοκρατίας και της τουρκοκρατίας παρουσιάστηκαν από τον Δραγούμη ως ένα αδιάρρηκτο συνεχές ελληνικής ανεξάρτητης τοπικής αυτοδιοίκησης.⁵¹⁵ Ωστόσο, κατά τον Δραγούμη, όσα σεβάστηκαν οι κατακτητές ανά τους αιώνες τα ισοπέδωσε το υποταγμένο στον φιλελεύθερο νεωτερικό κανόνα νεότερο ελληνικό κράτος.⁵¹⁶ Ο Δραγούμης εξέφρασε μια διπλή δυσaréσκεια. Πρώτον για το γεγονός ότι η ελληνική ιδιαιτερότητα δεν είχε ληφθεί υπόψη από τις ξένες δυνάμεις που κατασκεύασαν το ελληνικό κράτος. Και δεύτερον για το γεγονός ότι η συνολική κρατική ρύθμιση εξέφραζε έναν αστικό και δημοκρατικό συγκεντρωτισμό που ο ίδιος θεωρούσε εθνικά μη ωφέλιμο.

⁵¹⁴ Ο.π., σελ. 81.

⁵¹⁵ Ίων Δραγούμης, «Στρατός και άλλα», Ίων Δραγούμης, *Μελέται*, Πελεκάνος, Αθήνα 2014, σελ. 96-97.

⁵¹⁶ «Τώρα ήρθε το Ελλαδικό κράτος, και μ' ένα βαυαρέζικο νόμο αποκεφάλισε τη φυσική Ελληνική διοίκηση, ισοπέδωσε [...] τις πολιτείες, τα χωριά και τους ανθρώπους, κατέστρεψε δηλαδή τις κοινότητες, και έχωσε τους ισοπεδωμένους Έλληνες σ' ένα στενό παπούτσι, που είναι μονάχα η τελευταία διοικητική διαίρεση του κράτους και λέγεται δήμος. Δηλαδή τι έκανε το κράτος; Όχι μόνον αφαίρεσε τα 9/10 από τα δικαιώματα και τα χρέη που είχαν οι πολιτείες και τα χωριά, αλλά και αναποδογύρισε τον οργανισμό τους». Ίων Δραγούμης, «Στρατός και άλλα», ο.π., σελ. 97-98.

Στην συνέχεια του άρθρου ο Δραγούμης επανέλαβε το επιχείρημα της αποκεντρωμένης διοίκησης. Το κράτος έπρεπε να εστιάσει στις γενικότερες αρμοδιότητες ενώ οι κοινότητες να αυτοδιοικούνται και να αναλαμβάνουν μόνες τους τα τοπικά έργα.⁵¹⁷ Προκειμένου να γίνει σαφές τι εννοούσε παρέθεσε μια λίστα με αρμοδιότητες που θα έπρεπε να έχουν το κράτος και οι κοινότητες αντίστοιχα.⁵¹⁸

⁵¹⁷ Ο.π., σελ. 99-100.

⁵¹⁸ «Η κοινότητα η Ελληνική μπορεί και καταφέρνει μοναχή της τα ακόλουθα:

α) Χτίζει εκκλησίες και τις διατηρεί [...]

β) Χτίζει σκολειά [...] πληρώνει δασκάλους για την κατώτερη, κάποτε και για τη μέση παιδεία.

γ) Φυλάγει με δραγάτες και δασοφύλακες κοινούς, αμπέλια, χωράφια, βοσκές και δάση, και φυλάγει με τσοπάνηδες κοινούς και αγελαραίους, γιδοπρόβατα, αγελάδες, βώδια και άλογα των ανθρώπων

φ) Κάνει και νοσοκομεία με το χρήμα του πλούσιου που το συμπληρώνει με συνεισφορές, ή από την κοινοτική περιουσία που διαχειρίζεται.

ε) Κάνει και συντηρεί νεκροταφεία, τοπικούς δρόμους [...] υδραγωγεία, βρύσες και μικρά γεφύρια.

στ) με τη δημογεροντία της συμβιβάζει ή δικάζει ιδιωτικές μικροδιαφορές [...]

ζ) Έχει τοπικούς ταχυδρόμους για την πολιτεία μέσα και για τριγυρινά χωριά

η) Βαστά ληξιαρχικά βιβλία.

Στο κράτος λοιπόν απομένει να καταφέρει τα ακόλουθα:

1. Να επιβλέπει, αν θέλει, όλα αυτά που κάνει η κοινότητα μοναχή της [...]

2. Να μαζεύει φόρους λογικούς [...]

3. Να κάνει ανώτερα σχολεία, ειδικά σχολεία, πανεπιστήμια και διδασκαλεία, όσα και όπου μονάχα είναι ανάγκη.

4. Να έχει χωροφυλακή για τις μεγάλες αταξίες που μπορεί να τύχει να συμβούν, είτε εξ αιτίας τα μαλώματα μεταξύ ανθρώπων της ίδιας κοινότητας, είτε μεταξύ δύο ή τριών κοινοτήτων[...] Η χωροφυλακή θα βοηθεί και στη σύναξη των φόρων, όταν είναι ανάγκη, θα φυλάγει και τις δημόσιες φυλακές.

5. Να κάνει ανώτερα δικαστήρια όσα και όπου είναι μονάχα ανάγκη.

6. Να διατηρεί στρατό και στόλο, όσος χρειάζεται για την ασφάλεια του κράτους από εξωτερικούς εχθρούς, για την περίπτωση που πρέπει να γίνει πόλεμος για να μεγαλώσει το κράτος, και για να χρησιμεύει το κράτος [...] για δύναμη που μπορεί να τραβήξει φιλίες και συμμαχίες άλλων κρατών [...]

7. Να διατηρεί αντιπροσώπους, λιγοστούς μα διαλεμμένους, στα ξένα κράτη [...].

8. Να κάνει, είτε απευθείας, είτε με συμβόλαια με ιδιώτες, τα μεγάλα δημόσια έργα [...]και με αυτά και άλλα μέσα (φόρους προστατευτικούς κ.τ.λ.) να κοιτάζει να προστατέψει την εγχώρια παραγωγή και βιομηχανία [...]

Υποστήριξε ότι αν αυτή η διάκριση γινόταν αποδεκτή θα προέκυπταν μια σειρά από θετικές συνέπειες. Θα γινόταν πιο ποιοτική η τοπική αυτοδιοίκηση και οι κεντρικές υπηρεσίες του κράτους, θα μειωνόταν η γραφειοκρατία, θα μειώνονταν τα «ρουσφέτια» και οι κομματικές ραδιουργίες και θα προέκυπτε ένας ισορροπημένος κρατικός προϋπολογισμός.⁵¹⁹

Στα *Όσοι Ζωντανοί και Ελληνικός Πολιτισμός* υπάρχουν διάσπαρτες οι περισσότερες από τις παραπάνω απόψεις του Δραγούμη για τον κοινοτισμό. Όχι όμως κάποιο κεφάλαιο που να αφορά αποκλειστικά αυτό το θέμα. Η επόμενη ενδιαφέρουσα εκτενής αναφορά του Δραγούμη στον κοινοτισμό υπάρχει στους *Προγραμματικούς Πολιτικούς Στοχασμούς*, που γράφτηκαν τον Μάιο του 1916 για να περιγράψουν τις γενικές αρχές της βουλευτικής του δράσης. Σε αυτό το κείμενο ο Δραγούμης έδειξε να χαμηλώνει τους τόνους και να προσαρμόζεται στα δεδομένα του κοινοβουλευτικού συστήματος. Εξακολουθούσε να θεωρεί ως πρώτη προτεραιότητα την πολιτική ανεξαρτησία της ελληνικής φυλής. Δεν την οραματιζόταν, όμως, στα πλαίσια κάποιου έντονου κρατισμού.⁵²⁰ Ο Δραγούμης θεώρησε ότι ο διαρκής κρατικός παρεμβατισμός εφαρμοζόταν σωστά μόνο σε «στρατιωτικά κράτη», όπως εκείνο της αρχαίας Σπάρτης ή της σύγχρονης Γερμανίας. Στα δημοκρατικά συστήματα ο Δραγούμης εκτίμησε ότι ο αυξανόμενος κρατισμός γινόταν με λάθος τρόπο και περιόριζε την ατομική ελευθερία.⁵²¹ Επιπλέον, πρότεινε αναλογικότερο σύστημα εκλογής βουλευτών και διασφάλιση κοινοβουλευτικής εκπροσώπησης των μειοψηφιών.⁵²²

Μολονότι οι *Προγραμματικοί Πολιτικοί Στοχασμοί* αποκαλύπτουν μια στροφή του Δραγούμη προς ηπιότερες πολιτικές θέσεις καλό θα ήταν να μην εξαχθούν βιαστικά συμπεράσματα για μια ενδεχόμενη ιδεολογική μεταβολή του. Αν εξετάσουμε τις

9. Να έχει νομοθετικό σώμα, μια βουλή από 50 ανθρώπους, που να τους εκλέγουν όλους οι Έλληνες όλου του κράτους, και όχι κάθε επαρχία χωριστά από δυό τρεις. Η εκλογή θα γίνεται με απλή ή διπλή ψηφοφορία. (Ίσως η διπλή είναι καλλίτερη, δηλαδή μ' έναν τέτοιο τρόπο: κάθε κοινότητα να εκλέγει δυό τρεις αντιπροσώπους της, που αυτοί θα εκλέγουν έπειτα τους βουλευτές). Ίων Δραγούμης, «Στρατός και άλλα», ο.π., σελ. 101-103.

⁵¹⁹ Ο.π., σελ. 103-105.

⁵²⁰ Ίων Δραγούμης, *Παράρτημα «Πολιτικής Επιθεωρήσεως» Προγραμματικοί Πολιτικοί Στοχασμοί*, ο.π., σελ. 154.

⁵²¹ Ο.π., σελ. 164.

⁵²² Ο.π., σελ. 174.

συγκεκριμένες θέσεις του σε άμεση σχέση με τα ιστοριοπολιτικά δρώμενα της εποχής θα διαπιστώσουμε ότι εξυπηρετούσαν όλες τις στρατηγικές της αντιβενιζελικής παράταξης. Ακόμη και οι μειονότητες, που ο Δραγούμης ενδιαφέρθηκε να υπερασπιστεί, για λόγους πολιτικών συγκυριών της συγκεκριμένης περιόδου, ψήφιζαν κυρίως αντιβενιζελικούς υποψηφίους. Αν συνυπολογιστεί και το ότι ο Δραγούμης θεωρούσε υπερφίαλο τον κρατισμό μόνο όταν το πολίτευμα ήταν φιλελεύθερο, με αποτέλεσμα ο κρατικός αυταρχισμός να γινόταν πράξη στο όνομα του «εξισωτικού εκδημοκρατισμού», ενώ αντιθέτως στο παράδειγμα της Γερμανίας δεχόταν ότι ο κρατισμός ήταν ταιριαστός με το πολίτευμα και σωστός, προκύπτει το ερώτημα αν η μεταβολή του Δραγούμη αντανakλούσε όντως βαθύτερες πολιτικές του ιδέες ή αν ήταν απλώς προκάλυμμα για να αντικρούσει τον βενιζελισμό με την πιο χρήσιμη στρατηγική. Δεν είναι εύκολο να δοθεί μια βέβαιη απάντηση. Θα εξετάσουμε αναλυτικότερα το συγκεκριμένο ζήτημα στο τρίτο μέρος της διατριβής, όταν και θα ελέγξουμε την συνέπεια ανάμεσα στην ιδεολογία και στην πολιτική δράση του Ίωνος Δραγούμη

Το μόνο σίγουρο, σε κάθε περίπτωση, ήταν ότι η προσήλωση του Δραγούμη στον κοινοτισμό παρέμενε αταλάντευτη. Οι *Προγραμματικοί Πολιτικοί Στοχασμοί* περιλαμβάνουν εκτενείς αναφορές στην τοπική αυτοδιοίκηση, στην αποκέντρωση και στην παράδοση του κοινοτισμού. Ο Δραγούμης πρότεινε να γίνονταν οι δήμοι νομικά πρόσωπα δημοσίου δικαίου με δικά τους ταμεία και περιουσιακά στοιχεία, προκειμένου να διαχειρίζονταν μόνοι τους τα τοπικά ζητήματα.⁵²³ Ζήτησε να ιδρυθούν γενικές διοικήσεις διοικητικών περιφερειών και εστίασε στην κοινοτική αυτοδιοίκηση. Επανέλαβε την προγενέστερη εκτίμηση ότι «επί της κοινότητος ως θεμελίου έπρεπεν εξ αρχής να κτισθεί το οικοδόμημα του κράτους»,⁵²⁴ καθώς και την πρόταση μόνο η κοινότητα να αντιπροσωπεύει «την θέλησιν του λαού περί αυτοδιοικήσεως»⁵²⁵ και το κράτος να μην επεμβαίνει στα εσωτερικά της παρά μόνο για να κάνει έλεγχο.⁵²⁶

Η θέση του Δραγούμη για το θέμα των κοινοτήτων παρέμεινε αμετάβλητη μέχρι το τέλος της ζωής του. Ωστόσο από την περίοδο του Εθνικού Διχασμού και έπειτα

⁵²³ Ο.π., σελ. 162.

⁵²⁴ Ο.π., σελ. 163.

⁵²⁵ Ο.π.

⁵²⁶ Ο.π., σελ. 164.

έπαψε να τον απασχολεί συχνά. Τα τελευταία χρόνια της ζωής του υπήρξε μόνο μια ημερολογιακή αναγραφή σχετική με τον κοινοτισμό. Ήταν αυτή της 14^{ης} Αυγούστου του 1919 στην οποία ο Δραγούμης δοκίμασε να περιγράψει ένα ασχημάτιστο εξολοκλήρου όραμα μιας ενδεχόμενης ελληνικής επικράτησης στην ανατολή. Η ελληνική επικράτηση θα σηματοδοτούσε τον σχηματισμό ενός ομόσπονδου κράτους από επιμέρους εθνικά κράτη ανατολικών και βαλκανικών εθνών, στο οποίο θα αυτονομούνταν οι κοινότητες και θα δημιουργούνταν οικονομικοί συνεργατικοί συνεταιρισμοί.⁵²⁷

Το 1920, με την επανακυκλοφορία του περιοδικού της *Πολιτικής Επιθεώρησης*, η προώθηση των ιδεών του κοινοτισμού πήρε νέα ώθηση. Ανάμεσα στους αρθρογράφους του περιοδικού εμφανίστηκε και ο αντίθετος σε άλλες πολιτικές θέσεις του Δραγούμη, αριστερός βενιζελικός, Κωνσταντίνος Καραβίδας (1890-1973).⁵²⁸ Η ιδέα του κοινοτισμού προωθήθηκε από τις σελίδες της *Πολιτικής Επιθεώρησης* και μετά την δολοφονία του Ίωνος Δραγούμη. Ο Καραβίδας έγινε διευθυντής του εντύπου. Ασφαλώς, ο Καραβίδας δεν είδε τον κοινοτισμό με τον παραδοσιοκρατικό αντιδιαφωτιστικό τρόπο που το έκανε ο Δραγούμης. Ο Καραβίδας δεν υιοθέτησε την ιδέα οι κοινότητες έπρεπε να αποτελέσουν μορφή διοικητικής συνέχειας του μεσαιωνικού ελληνικού παρελθόντος που θα διατηρούσαν σε ισχύ τις παλαιότερες κοινωνικές νοοτροπίες. Ο Ίων Δραγούμης, λόγω του ρομαντικού αντιδιαφωτιστικού του ιδεολογικού υπόβαθρου, είδε τον κοινοτισμό και τον δημοτικισμό ως επιβιώσεις των υγιών στοιχείων της ελληνικής μεσαιωνικής παράδοσης που μπορούσαν να δώσουν στην ελληνική πολιτική πραγματικότητα έναν προσανατολισμό εναλλακτικό ή και αντίθετο από εκείνον της φιλελεύθερης νεωτερικότητας.

Ενάντιος στον κόσμο της νεωτερικότητας

Η απόρριψη της φιλελεύθερης νεωτερικότητας στο όνομα της επιβίωσης πτυχών της μεσαιωνικής παράδοσης υπήρξε σαφές γνώρισμα της σκέψης του Ίωνος

⁵²⁷ Εγγραφή Αυγούστου 14, Αρχείο Ίωνα Δραγούμη Ίων Δραγούμης, *Φύλλα Ημερολογίου Στ'* (1918-1920), Ερμής, Αθήνα 1987, σελ. 116.

⁵²⁸ Για μια επισκόπηση των άρθρων του Καραβίδα στο περιοδικό της *Πολιτικής Επιθεώρησης*, Σπύρος Κουτρούλης, *Εθνισμός και κοινοτισμός*, Μικρή σειρά δοκίμιο, Εναλλακτικές Εκδόσεις, Αθήνα 2004.

Δραγούμη. Αυτό κατέστησε τον Δραγούμη συνεπή εκφραστή της τρίτης «θεμελιώδους αρχής» της ιδεολογίας του αντιδιαφωτιστικού πολιτικού Ρομαντισμού. Το παρακάτω απόσπασμα από το *Σταμάτημα* είναι ενδεικτικό του τρόπου που αντιλαμβάνονταν ο Δραγούμης την σχέση της παράδοσης με την φιλελεύθερη νεωτερικότητα στις στιγμές των παραδοσιοκρατικών του εξάρσεων.

«Πόσο λιγότερο είχαν την ψυχή τους στα χείλη οι άνθρωποι άλλων εποχών, οι μεσαιωνικοί, έξαφνα, ως τη γαλλική επανάσταση. Όσο γίνονται δημοκρατικότερα τα πολιτεύματα και όσο γενικεύεται η εγγραμματοσύνη, τόσο και ανεβαίνουν τα σωθικά μας προς τα χείλη και βγαίνουν με λόγια και άλλα λόγια. Όλοι μιλούν τώρα, σαν παπαγάλοι, σα μαϊμούδες, για όλα τα πράγματα, σα να τα ήξεραν όλα και σα να μην υπάρχει γι' αυτούς τίποτα κρυμμένο ή αμφίβολο [...] για να πάρης κάποια υπεροχή απάνω στους ανθρώπους τούτους [...] πρέπει εσύ να είσαι όχι καλλίτερός τους [...] αλλά να μιλείς καλύτερα και περισσότερο».⁵²⁹

Το συγκεκριμένο απόσπασμα αναδεικνύει ένα αμάλγαμα παραδοσιοκρατικών, ιδεαλιστικών και αντιφιλελεύθερων ρομαντικών ιδεών του Δραγούμη. Οι μεσαιωνικοί άνθρωποι παρουσιάζονται να υπερτερούν εκείνων που ζουν μετά την Γαλλική Επανάσταση. Ο νεωτερικός άνθρωπος είναι επιφανειακός, μιλά συνεχώς και αδυνατεί να αφογκραστεί το «κρυμμένο» και το «αμφίβολο». Η αξιολόγηση των ατόμων του δημόσιου βίου γίνεται με βάση την ρητορική τους ικανότητα και όχι με γνώμονα την αξία τους. Πρόκειται για ένα λογοτεχνικό απόσπασμα που καταδεικνύει συμπερασματικά και επακριβώς πως ο Ίων Δραγούμης άσκησε κριτική στην φιλελεύθερη νεωτερικότητα στο όνομα των αξιών που η ρομαντική αντιδιαφωτιστική σκέψη πίστωσε στην παράδοση.

⁵²⁹ Άπαντα Ίωνος Δραγούμη, *Σταμάτημα*, Νέα Θέσις, Αθήνα 1992, σελ.56.

2.B.4) Προσεγγίσεις του Ίωνος Δραγούμη για την εθνική παραγωγή και την οικονομία

Δραγούμης και σοσιαλισμός

Στο προηγούμενο υποκεφάλαιο εξετάστηκε πως ο Δραγούμης επεξεργάστηκε την ιδέα της οργάνωσης των κοινοτήτων προκειμένου να αντιπαραθέσει ένα διοικητικό μοντέλο με παραδοσιακά γνωρίσματα στο αστικό κράτος της νεωτερικότητας. Η έμφαση στον κοινοτισμό αποτελεί μια επιλογή που είναι εκ των πραγμάτων δύσκολα συμβιβάσιμη με την οικονομία της ελεύθερης αγοράς. Μπορεί ο κοινοτισμός να προϋποθέτει την μείωση των κρατικών παρεμβάσεων. Αλλά δεν σηματοδοτεί την διαμόρφωση μιας ενοποιημένης οικονομίας της αγοράς. Γιατί αποτελεί προέκταση προνεωτερικών τοπικιστικών δομών που λειτουργούν σε συνθήκες μιας κερματισμένης διοικητικά επικράτειας. Κοντολογίς, ο κοινοτισμός περιλαμβάνει «αρκετό μεσαίωνα» για τα δεδομένα ανάπτυξης μιας ελεύθερης αγοράς.

Στην περίοδο από το 1900 μέχρι το 1917 ο Δραγούμης υιοθέτησε κάποιες οικονομικές θέσεις που θα μπορούσαν να περιγραφούν ως συντηρητικές. Δεχόταν την ελεύθερη αγορά αλλά υποστήριζε και έναν βαθμό κρατικών παρεμβάσεων σε ένα μικτό σύστημα. Παράλληλα, θεωρούσε τον σοσιαλισμό ως ένα σύμπτωμα του εκφυλισμού της νεωτερικής περιόδου. Εντούτοις, κατά την περίοδο της εξορίας του στην Γαλλία, ο Δραγούμης πραγματοποίησε μια εντυπωσιακή μεταβολή. Άρχισε να παρατηρεί με ενδιαφέρον το φαινόμενο του σοσιαλισμού και να συμπαθεί όλο και περισσότερο το σοσιαλιστικό κίνημα. Χωρίς να εγκαταλείψει εθνικιστικές και συντηρητικές ιδέες του παρελθόντος, εντυπωσιάστηκε από τα σοσιαλιστικά κινήματα και την θεωρία τους και υιοθέτησε ορισμένες ιδέες τους.

Κατά την επιστροφή του στην Ελλάδα και εμπλεκόμενος στις ζυμώσεις του αντιβενιζελικού πολιτικού μετώπου ο Δραγούμης μετρίασε τις ριζοσπαστικές εξάρσεις της περιόδου που ήταν εξόριστος. Ωστόσο διατήρησε ορισμένες από τις σοσιαλιστικές ιδέες που είχε υιοθετήσει στην εξορία και τις ενσωμάτωσε στον συντηρητικό πολιτικό του λόγο. Την ίδια εποχή διατηρούσε ανοιχτούς διαύλους επικοινωνίας με την ελληνική Αριστερά. Ο Δραγούμης και οι συνεργάτες του δοκίμασαν να οικοδομήσουν μια ουσιαστική σχέση με κύκλους των σοσιαλιστών. Ο σοσιαλισμός ως οικονομική και πολιτική θεωρία έγινε μέρος των προβληματισμών του Δραγούμη. Συμπερασματικά, ο Δραγούμης αποτέλεσε παράδειγμα διανοητή που

εξέφρασε την τέταρτη «θεμελιώδη αρχή» της ιδεολογίας του αντιδιαφωτιστικού πολιτικού Ρομαντισμού.

Βασιζόμενος σε αυτό το δεδομένο ο Παρασκευάς Ματάλας υποθέτει ότι υπήρξε μια σταδιακά μετρημένη μετάβαση του Δραγούμη προς τον σοσιαλισμό, η οποία όμως προϋπέθετε την αποκήρυξη πολλών εκ των ιδεών που είχε υιοθετήσει παλαιότερα. Ασφαλώς η αλλαγή στάσης του Δραγούμη προς τον σοσιαλισμό είναι αδιαμφισβήτητη. Εκτιμώ, όμως, ότι πραγματοποιήθηκε όχι με τον τρόπο που υποθέτει ο Ματάλας. Ο Ματάλας θεωρεί ότι η αλλαγή στάσης του Δραγούμη προς τον σοσιαλισμό άρχισε να στερεώνεται, σε λανθάνουσες μορφές, ήδη από το 1914-15. Σύμφωνα με τον Ματάλα η συμπάθεια του Δραγούμη προς τον σοσιαλισμό προετοιμαζόταν από καιρό και εκδηλώθηκε έπειτα από την επιρροή που άσκησαν σταδιακά στην σκέψη του η αντίθεσή του στον παρατεταμένο Α΄ Παγκόσμιο Πόλεμο, ο αντιβενιζελισμός του και η Ρωσική Επανάσταση.⁵³⁰ Η Ρωσική Επανάσταση, κατά τον Ματάλα, ενεργοποίησε και συνδύασε όλες τις λανθάνουσες τάσεις του Δραγούμη. «Την ανάδυση μιας ρωσικής-σλαβικής ταυτότητας⁵³¹ και της συναφούς ανατολίτικης-αντιδυτικής, την απέχθειά του για τον παραδοσιακό πολιτικό κόσμο, το ενδιαφέρον του να γνωρίσει τις σοσιαλιστικές ιδέες και τις λαϊκές τάξεις, καθώς και τον μόνιμο θαυμασμό του για τους ανθρώπους της δράσης».⁵³²

Ακολουθώντας αυτή την σκέψη ο Ματάλας παραθέτει διάφορα αποσπάσματα από ημερολογιακές αναγραφές του Δραγούμη που έχουν αντιβενιζελικό, αντιμπεριαλιστικό ή αντικαπιταλιστικό περιεχόμενο για να καταλήξει στο συμπέρασμα ότι ο Δραγούμης άφησε πίσω του πολλές ιδέες του παρελθόντος προκειμένου να αρχίσει η μεταστροφή της στάσης του προς τον σοσιαλισμό. Επίσης, ο Ματάλας εντάσσει τον σοσιαλισμό σε μια αυτονόητη ενότητα με τον διεθνιστικό αντιεθνικισμό και εν γένει με τις αξίες της Αριστεράς. Την εκδοχή του Ματάλα

⁵³⁰ Παρασκευάς Ματάλας, *Κοσμοπολίτες εθνικιστές. Ο Μωρίς Μπαρρές και οι ανά τον κόσμο "μαθητές" του*, Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης, Ηράκλειο 2021, σελ. 299.

⁵³¹ Η καταγωγή της μητέρας του Δραγούμη ήταν κατά το ήμισυ ελληνική και κατά το άλλο ήμισυ ρωσική. Σε κάποιες ημερολογιακές αναγραφές, λίγο πριν επιστρέψει στην Ελλάδα για να πολιτευτεί, ευρισκόμενος στην Ρωσία ο Δραγούμης είχε αρχίσει να αποκαλύπτει ότι αισθανόταν να αναδύεται στην εθνική του συνείδηση η ρωσική πτυχή της καταγωγής του.

⁵³² Παρασκευάς Ματάλας, *Κοσμοπολίτες εθνικιστές. Ο Μωρίς Μπαρρές και οι ανά τον κόσμο "μαθητές" του*, Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης, Ηράκλειο 2021, σελ. 299.

ενδυναμώνει και το γεγονός ότι ο Δραγούμης γνώρισε τον σοσιαλισμό μέσα από κείμενα των αριστερών και των κλασικών θεωρητικών του. Όχι μέσα από αναλύσεις των διανοητών του ρομαντικού σοσιαλισμού. Ωστόσο, εκτιμώ ότι ο σοσιαλισμός που περνάει μέσα από το ερμηνευτικό φίλτρο του Ρομαντισμού αλλάζει περιεχόμενο από αυτό που του δίνει η κλασική σοσιαλιστική θεωρία. Ο Δραγούμης ήταν ένας διανοητής που όταν ήρθε σε επαφή με τις σοσιαλιστικές θεωρίες είχε ήδη διαμορφώσει ένα ρομαντικό ερμηνευτικό πλαίσιο. Συνεπώς μολονότι είναι γεγονός ότι ο σοσιαλισμός έγινε συμπαθής στον Δραγούμη από το 1918 κι έπειτα, εκκρεμεί το ερώτημα για ποιον σοσιαλισμό μιλάμε. Για τον κλασικό σοσιαλισμό ή για τον σοσιαλισμό του αντιδιαφωτιστικού πολιτικού Ρομαντισμού; Η απάντηση θα δοθεί ασφαλώς παρακολουθώντας την διανοητική διαδρομή του Δραγούμη.

Αρχική αντίθεση στον σοσιαλισμό και ιδεολογικές αντιπαραθέσεις στον *Νουμά*

Ο Δραγούμης ως νεαρός δεν είχε δείξει ενδιαφέρον για θέματα σχετικά με τον σοσιαλισμό. Υπάρχει μια θετική ημερολογιακή του αναγραφή για τον Γάλλο σοσιαλιστή Jean Reynaud (1806–1863).⁵³³ Αλλά όχι κάτι περαιτέρω. Στην συνέχεια, από την στιγμή που άρχισε να ενδιαφέρεται για τις ιδέες του Μπαρρές, ο Δραγούμης είχε τον για τον σοσιαλισμό αρνητική γνώμη. Σε μια ημερολογιακή εγγραφή του 1901 παρουσίασε τον σοσιαλισμό ως σύμπτωμα της γενικότερης παρακμής των καιρών του.

«Η πείνα των εργατών, η ανισότητα του πλούτου η υπερβολική, η μελαγχολία και [...] ο αλκοολισμός, είναι πέσιμο δοντιών, πρεσβυωπία, κωφότητα, χαλασμός στομαχιού [...] γερόντων. Και οι Ρωμαίοι γέρασαν και οι Έλληνες και οι Ινδοί, και οι Αιγύπτιοι, και οι Πέρσαι, και οι Άραβες, και οι Τούρκοι. Γιατί πρέπει μόνον οι σημερινοί Ευρωπαίοι να μείνουν αιωνίως νέοι; Το να έχουν η κοινωνία τώρα τόσο πολύ το αίσθημα της αυτοσυντηρησίας και να φαντάζονται όλο και νέα ιατρικά υπό μορφήν θεωριών μηδενισμού, αναρχίας, σοσιαλισμού κτλ., σημαίνει πως γέρασαν πια. [...]

Αλλ' οι σοσιαλισταί και πολιτικολόγοι και ο όχλος όλος που θέλει ν' αλλάξει τα πάντα για να γείνη πιο ευτυχής, νέος χωρίς κόμην πόσο μ' ενθυμίζει

⁵³³ Εγγραφή 10 Σεπτεμβρίου 1895, Αρχείο Ίωνα Δραγούμη, Ίων Δραγούμης, *Φύλλα Ημερολογίου Α' (1895-1902)*, Ερμής, Αθήνα 1988, σελ. 22.

εκείνους; Που για να γείνουν νέοι βάφουν τα μαλλιά τους. Το βάψιμο ίσως γελά μερικούς, αλλά δεν εμποδίζει το ξαναμώραμα [...]».⁵³⁴

Το 1906 πραγματοποιήθηκε η πρώτη σύγκρουση του Δραγούμη με τους Έλληνες σοσιαλιστές. Η αντιπαράθεση ανάμεσα στους εθνικιστές και τους σοσιαλιστές δημοτικιστές ξεκίνησε στις σελίδες του *Νουμά* τον Οκτώβριο του 1906. Ο συγγραφέας και παιδικός φίλος του Δραγούμη Πέτρος Βλαστός (1879- 1941) αναλύοντας τα βιβλία *Από τη Ζωή του Δειλινού* του Κώστα Παρορίτη (1878-1931) και *Τραγούδια της Ακρογιαλιάς* του Γιάννη Περγιαλίτη (1866-1945), κατέληξε στο συμπέρασμα ότι οι περισσότεροι Έλληνες λογοτέχνες της εποχής του μπορούσαν να χρησιμοποιήσουν καλά τον γραπτό λόγο αλλά δεν είχαν το κατάλληλο φιλοσοφικό υπόβαθρο για να γράψουν ενδιαφέροντα μυθιστορήματα. Σύμφωνα με τον Βλαστό αυτό συνέβαινε επειδή πίστευαν στο ιδανικό της αγάπης ανάμεσα στους ανθρώπους με αποτέλεσμα να γράφουν έργα που απέπνεαν χλιαρά ιδεώδη. Ο Βλαστός, υιοθετώντας μια νιτσεϊκή ορολογία, επιθυμούσε να δει Έλληνες συγγραφείς που διαπνέονταν από την «λαχτάρα του θεριού» και γοητεύονταν από την θέα του «Διόνυσου βουτηγμένου στο αίμα βακχικού σκοτωμού».⁵³⁵ Στα επόμενα τεύχη δημοσιεύθηκαν απαντήσεις διαφωνούντων με τον Βλαστό. Ο Βλαστός ανταπάντησε με αποτέλεσμα να εμπλακούν στην συζήτηση αρκετοί αρθρογράφοι του *Νουμά*. Από την μια μεριά ήταν οι υποστηρικτές του Βλαστού, που υιοθετούσαν νιτσεϊκές και εθνικιστικές απόψεις. Από την άλλη ήταν εκείνοι που υπερασπίζονταν την «αγάπη» και τις ανθρωπιστικές αξίες. Μέχρις ενός σημείου οι προοδευτικοί αρθρογράφοι στέκονταν απέναντι στις νέες ιδέες της «σκληρότητας». Επίσης εστίαζαν στην αντίφαση του να είναι κανείς ως νιτσεϊκός προσηλωμένος στο Εγώ και ταυτόχρονα εθνικιστής ώστε να δίνει προτεραιότητα στην εθνική συλλογικότητα.⁵³⁶

Τα πράγματα περιπλέχτηκαν όταν τον Αύγουστο του 1907 παρενέβη στην συζήτηση ο Γεώργιος Σκληρός (1878-1919) με το κείμενο που έφερε τον τίτλο «Το

⁵³⁴ Εγγραφή Ιανουαρίου 9 1901, Αρχείο Ίωνα Δραγούμη, *Ίων Δραγούμης, Φύλλα Ημερολογίου Α' (1895-1902)*, Ερμής, Αθήνα 1988, σελ. 107.

⁵³⁵ Παντελής Βουτουρής, *Ιδέες της Σκληρότητας και της Καλοσύνης. Εθνικισμός, Σοσιαλισμός, Ρατσισμός (1897-1922)*, Εκδόσεις Καστανιώτη, Αθήνα 2017, σελ. 49.

⁵³⁶ Ο.π., σελ. 48-54.

Κοινωνικόν μας Ζήτημα».⁵³⁷ Ο Σκληρός ήταν ένας «δευτεροθεσίτης», εκσυγχρονιστής, μαρξιστής. Στο κείμενό του προσπάθησε να συνδέσει τον δημοτικισμό με μια σοσιαλιστική ιδεολογική προοπτική, η οποία περιελάμβανε όμως ορισμένες από τις ιδέες που οι προηγούμενοι αντίπαλοι του Βλαστού είχαν χρεώσει στους εθνικιστές. Σε αντίθεση με τους προοδευτικούς αρθρογράφους που υπερασπίζονταν τις ιδέες της αγάπης, ο Σκληρός έπλεκε το εγκώμιο του σοσιαλισμού ως μιας ιδεολογίας «σκληρής» και πολεμικής.⁵³⁸ Ο Σκληρός υιοθέτησε ένα τριμερές σχήμα που υιοθετούσε την κλασική μαρξιστική αντίληψη περί της νομοτελειακής τροπής που θα έπαιρναν τα ιστορικά γεγονότα. Σύμφωνα με τον Σκληρό υπήρχαν τρία αναγκαία ιστορικά στάδια μας παγκόσμιας εξελικτικής διαδικασίας.

«Το πρώτο αντιστοιχεί στο «καθυστερημένο» και «σάπιο» φεουδαλικό παρελθόν [...] και έχει ως κυρίαρχη τάξη του ευγενείς, το δεύτερο αντιστοιχεί στο παρόν με κυρίαρχη τάξη του αστούς [...] ενώ το τρίτο σοσιαλιστικό στάδιο θα ολοκληρωθεί στο μέλλον και σε αυτό θα κυριαρχήσει η προλεταριακή τάξη».⁵³⁹

Ο Βουτουρής σημειώνει ότι σε όλα τα κείμενά του Σκληρού, «όσα θα ακολουθήσουν, διαχέεται ο θαυμασμός του για το καπιταλιστικό σύστημα των εξελεγμένων ευρωπαϊκών κρατών».⁵⁴⁰ Το δόγμα του Σκληρού υποστήριζε ότι όλα «είναι ζητήματα δύναμης, ζητήματα θέσης και όχι φύσης».⁵⁴¹

Ο Δραγούμης πήρε την σκυτάλη και απάντησε στον Σκληρό και στους υποστηρικτές του μέσα από τις σελίδες του *Νουμά*.⁵⁴² Η απαξιοτική φρασεολογία για

⁵³⁷ Γ. Σκληρού, *Το Κοινωνικό μας Ζήτημα*, εκ του Τυπογραφείου των Καταστημάτων του Ανέστη Κωνσταντινίδου, Εκδόσεις Διεθνούς Επικαιρότητας, εν Αθήναις 1907.

⁵³⁸ «Το Κοινωνικόν μας ζήτημα είναι λοιπόν, από αυτή την άποψη, και ένα κήρυγμα υπέρ του πολέμου: «Όπου πάλη –εκεί κίνησις, ζωή, πρόοδος. Όπου τουναντίον λείπει –καταχρήσεις της κυριαρχούσης τάξεως, στασιμότης, σαπίλα» (Έργα, 88). Το σχήμα συμπληρώνεται με την παραδειγματική αντίστιξη της Ευρώπης με την Ασία: λαμπρό παράδειγμα της «πάλης» και της προόδου η πρώτη, της στασιμότητας και της «σαπίλας» η δεύτερη». Παντελής Βουτουρής, *Ιδέες της Σκληρότητας και της Καλοσύνης. Εθνικισμός, Σοσιαλισμός, Ρατσισμός (1897-1922)*, Εκδόσεις Καστανιώτη, Αθήνα 2017, σελ 143.

⁵³⁹ Ο.π., σελ. 144.

⁵⁴⁰ Ο.π., σελ. 143.

⁵⁴¹ Ο.π., σελ. 144.

⁵⁴² «Οι κύριοι συζητητές [...] είναι έντεκα.

ένα «σάπιο» παρελθόν, η αντιπαράθεση σε μια αίσθηση διάχυτης παρακμής, η σύνδεση του εξελικτισμού με την ιδέα της διαρκούς πάλης, όλα αυτά δεν ήταν αντίθετα με την σκέψη του Δραγούμη. Όμως, ο Δραγούμης δεν δεχόταν να πιστωθούν στον σοσιαλισμό. Η απάντηση του Δραγούμη έφερε τον τίτλο «Το έθνος, οι τάξεις και ο ένας». Δημοσιεύθηκε τον Νοέμβριο του 1907. Αρχικά, ο Δραγούμης παραδέχτηκε ότι είχε ενδιαφέρον το κείμενο του Σκληρού και πως ήταν δομημένου με άρτιο επιστημολογικά ύφος.⁵⁴³ Ωστόσο, στην συνέχεια του άσκησε κριτική υιοθετώντας πολλά από τα γνωρίσματα του πολιτικού λόγου των εθνικιστών διανοητών της νεορομαντικής γενιάς του 1890.

Ο Δραγούμης διαίρεσε την κριτική σε δυο μέρη. Στο πρώτο, σύντομο μέρος του άρθρου, απάντησε στον υποστηρικτή του Σκληρού Κώστα Χατζόπουλο (1868–1920), ο οποίος υπέγραφε με το ψευδώνυμο Πέτρος Βασιλικός. Ο Βασιλικός φάνηκε στον Δραγούμη ως πρόχειρος μαρξιστής. Σύμφωνα με τον Δραγούμη ο Βασιλικός υιοθέτησε τις ατάκες της «εξέλιξης» και της «προόδου» για να υπερασπιστεί τον Μαρξ όπως οι κομματάρχες τους Έλληνες πολιτικούς.⁵⁴⁴ Χρησιμοποιώντας την επιχειρηματολογία ενός ρομαντικού αγνωστικισμού ο Δραγούμης υποστήριξε ότι αγνοούσε την σημασία των εννοιών «εξέλιξη» και «πρόοδος». Έπειτα αντιπαρέβαλε

Οι έξι υποστηρικτές των σοσιαλιστικών ιδεών, εκτός από τον ίδιο τον Γ. Σκληρό, είναι ο Αλέξανδρος Δελμούζος, ο Κώστας Χατζόπουλος, ο Νίκος Γιαννιός, ο Μάρκος Ζαβιτσιάνος κι ο Φώτος Πολίτης. Ο Α. Δελμούζος υπογράφει Α. Ντέλος και ο Κ. Χατζόπουλος χρησιμοποιεί το ψευδώνυμο Πέτρος Βασιλικός [...].

Οι πέντε οπαδοί των εθνικιστικών αντιλήψεων είναι ο Μάρκος Τσιριμώκος, ο Ίων Δραγούμης, ο Πέτρος Βλαστός, ο Γιάννης Χατζής κι ο Αριστείδης Πουλημένος. Ο Μ. Τσιριμώκος χρησιμοποιεί το ψευδώνυμο Στέφανος Ράμας, όπως και σ' όλα τα έργα του εκείνης της περιόδου. Ο Ι. Δραγούμης υπογράφει, όπως συχνά, Ίδας. Ο Π. Βλαστός εμφανίζεται στο *Νουμά* μέχρι το 1908 ως Έρμονας, ψευδώνυμο με το οποίο εκδίδει κα τις δύο πρώτες συλλογές του». Ρένα Σταυρίδη-Πατρικίου, *Δημοτικισμός και κοινωνικό ζήτημα*, Βιβλιοπωλείον της Εστίας, Αθήνα 2000, σελ. κη'-κθ'. Χωρά μεγάλη συζήτηση η κατανομή του Βλαστού, εκ μέρους της Σταυρίδη-Πατρικίου και άλλων ερευνητών, στους εθνικιστές. Ο Βλαστός υπήρξε φυλετιστής, έχοντας βρετανικές επιρροές στην σκέψη του, γεγονός που σημείωσε η Σταυρίδη Πατρικίου στην σελίδα ζγ' του παραπάνω βιβλίου. Ωστόσο, μάλλον θα ήταν παρακινδυνευμένο να χαρακτηριστεί ως εθνικιστής.

⁵⁴³ Ίων Δραγούμης, «Το έθνος, οι τάξεις και ο ένας», Ίων Δραγούμης, *Μελέται*, Πελεκάνος, Αθήνα 2014, σελ. 28.

⁵⁴⁴ Ο.π., σελ. 30.

την έννοια της «προόδου» με εκείνη της «προκοπής» και συμπέρανε ότι «πρόοδος» ήταν κάτι διαφορετικό από την «προκοπή» γιατί η Γαλλία και τα έθνη που υιοθέτησε τις προοδευτικές ιδέες καταστράφηκαν.⁵⁴⁵ Το ίδιο δύσπιστος στάθηκε ο Δραγούμης προς την έννοια της «εξέλιξης». Υποστήριξε ότι «την ανακάλυψαν οι Άγγλοι σοφοί του καιρού μας, για να εκφράσουν τις λογικές παραδοξολογίες τους, που μπορεί αν είναι λιγάκι αλήθειες και λιγάκι ψευτιές».⁵⁴⁶ Το συμπέρασμα του Δραγούμη ήταν ότι κακώς οι μαρξιστές χρησιμοποιούσαν τις λέξεις «πρόοδος» και «εξέλιξη» για να περιγράψουν έναν υποτιθέμενο ιστορικό προσανατολισμό.

Σύμφωνα με τον Δραγούμη οι έννοιες «πρόοδος» και «εξέλιξη» χρησιμοποιούνταν με πολιτική σκοπιμότητα από μαρξιστές και φιλελεύθερου. Ο Δραγούμης κάνοντας ένα ειρωνικό λογοπαίγνιο, χρησιμοποιώντας την «πρόοδο» και την «εξέλιξη» ως κριτήρια βρήκε τους Έλληνες να υστερούν σε σχέση με άλλους λαούς «(πιο προοδευτικούς βέβαια), γιατί έχουνε μέσα τους [...] μερικούς ψευτοσοσιαλιστές, ψευτοριζοσπάστες, ψευτοφιλελεύθερους».⁵⁴⁷ Απώτερος στόχος του Βασιλικού και των ομοϊδεατών του ήταν, κατά τον Δραγούμη, να εκσυγχρονίσουν άκριτα το ελληνικό κράτος χωρίς να λαμβάνουν υπόψη τις εθνικές του ιδιαιτερότητες προκειμένου να γίνει όπως τα ευρωπαϊκά. «Να δήτε άξαφνα το Ελληνικό Βασίλειο να μεταμορφωθεί μονομιάς σε Κάτω Χώρες», έγραψε ειρωνικά.⁵⁴⁸ Με εξίσου ειρωνικό ύφος σχολίασε ο Δραγούμης ότι αν συνέβαινε αυτό, «θα πίναμε όλοι πολλή μπίρα, θα τρώγαμε λαχαναρμιά και λουκάνικα μπόλικά [...] και θα ζούσαμε με περίσσια «ευμάρεια»».⁵⁴⁹ Κλείνοντας την απάντησή του στον Βασιλικό έγραψε, «ουφ! Λίγο καθαρόν αέρα γιατί σκάνω!»⁵⁵⁰

Στον Σκληρό ο Δραγούμης απάντησε με διαφορετικό ύφος. Έδειξε ότι τον λάμβανε σοβαρά υπόψη ως ιδεολογικό αντίπαλο. Στο *Όσοι Ζωντανοί* ο Δραγούμης περιέγραψε πως αισθάνθηκε όταν διάβασε στην Κωνσταντινούπολη το κείμενο του Σκληρού. «Το άνοιξε και το διάβασε, και όσην ώρα βάσταξε το διάβασμα και όλη τη βραδιά έπειτα

⁵⁴⁵ Ο.π., σελ. 31.

⁵⁴⁶ Ο.π.

⁵⁴⁷ Ο.π.

⁵⁴⁸ Ο.π., σελ. 32.

⁵⁴⁹ Ο.π.

⁵⁵⁰ Ο.π.

η ψυχή του έλεγε· «Όχι, όχι, όχι»». ⁵⁵¹ Υιοθετώντας νιτσεϊκή ορολογία ο Δραγούμης έγραψε ότι «δεν μπορούσε να το χωρέσει ο νους του πως για πολύ μορφωμένους ανθρώπους οι ταπεινότερες ορμές της μεγάλης μάζας ή κάποιας κοινωνικής τάξης δούλων μπορούν και φαντάζουν τόσο». ⁵⁵² Ο Δραγούμης έβλεπε τον σοσιαλισμό ως παθογενή πτυχή του σύγχρονου «γερασμένου» πολιτισμού της νεωτερικότητας. ⁵⁵³ Τον αντιλαμβανόταν ως μια απλοϊκή ιδεολογία που συνοδευόταν «καταποδιαστά και άλλες παράλληλες ιδέες, τον αντιστρατιωτισμό, τον αντιεθνικισμό, την έχθρα για το τωρινό κράτος, την οχλοκρατία, τον αναρχισμό». ⁵⁵⁴ Για τους υποστηρικτές του σοσιαλισμού ο Δραγούμης πίστευε ότι ήταν ατομικιστές. Εκτίμησε, μάλιστα, «ότι αν διαλαλούν τον αλτρουισμό, το κάνουν για το συμφεροντούλι τους, γιατί με την αλληλοβοήθεια και την αλληλεγγύη πετυχαίνουν ευκολότερα εκείνα που γυρεύουν». ⁵⁵⁵

Έχοντας αξιολογήσει τον σοσιαλισμό και τους υποστηρικτές του με αυτό τον τρόπο ο Δραγούμης ξεκίνησε το άρθρο που έφερε τον τίτλο «Το έθνος, οι τάξεις και ο ένας» με ένα γνωστό εμπειριστικό επιχείρημα που χρησιμοποιούσαν οι ρομαντικοί διανοητές κατά του θετικισμού. Σύμφωνα με τον Δραγούμη το φιλοσοφικό σύστημα της διαλεκτικής του Χέγκελ και η θεωρία των μαρξιστών ήταν δύσκολο να χωρέσουν την έκταση της καθημερινής εμπειρίας. Όπως έγραψε ο Δραγούμης, «εγώ δε γνώρισα το Χέγκελ, ούτε έμαθα τι πάει να πει διαλεκτική και μεταφυσική μέθοδο. Είμαι πραχτικός άνθρωπος, Ρωμιός, Τουρκομερίτης, ραγιάς, καταγίνουμε σε πολιτικά εδώ, στην Τούρκικη Ελλάδα, που δεν καταδέχτηκε να στοχαστεί γι' αυτήν ο κ. Σκληρός». ⁵⁵⁶ Στην συνέχεια ο Δραγούμης αποδέχτηκε ότι η ύπαρξη των διαφορετικών κοινωνικών τάξεων υπήρξε διαχρονικό φαινόμενο υπαρκτό από την αυγή της ανθρώπινης ιστορίας. Όμως διαφώνησε με την μαρξιστική θέση ότι οι κοινωνικές τάξεις βρίσκονται σε μια διαρκή πάλη. Κατά τον Δραγούμη οι κοινωνικές τάξεις «πότε θα παλεύουν λιγώτερο αναμεταξύ τους, πότε περισσότερο, πότε και

⁵⁵¹ Ίων Δραγούμης, *Όσοι Ζωντανοί*, Πελεκάνος, Αθήνα 2006, σελ. 103.

⁵⁵² Ο.π.

⁵⁵³ Ο.π., σελ. 104.

⁵⁵⁴ Ο.π.

⁵⁵⁵ Ο.π.

⁵⁵⁶ Ίων Δραγούμης, «Το έθνος, οι τάξεις και ο ένας», Ίων Δραγούμης, *Μελέται*, Πελεκάνος, Αθήνα 2014, σελ. 29.

καθόλου». ⁵⁵⁷ Εκφράζοντας μια συντηρητική θέση ο Δραγούμης υποστήριξε πως όταν βρίσκονται σε ισορροπία οι τάξεις η κοινωνία είναι υγιής ενώ όταν συγκρούονται είναι άρρωστη. ⁵⁵⁸ Κάνοντας μια αναδρομή που θυμίζει τον Μπερκ και τον Ντε Μαιστρ, ο Δραγούμης απέρριψε την θετική αποτίμηση του Σκληρού για την μετά την επανάσταση του 1789 Γαλλία και παρουσίασε ως καλύτερη την περίοδο του Ancien Régime. Τότε, κατά τον Δραγούμη, «βρίσκουνταν τάξεις στη Γαλλία [...] που ζούσαν μ' έναν ανταγωνισμό αναμεταξύ τους, φυσικό κι όχι υπερβολικό, και με μian αλληλεγγύη τέλεια». ⁵⁵⁹ Πρόκειται για μια κλασική συντηρητική θέση που εστιάζει στην συνεργασία των κοινωνικών τάξεων.

Ο Δραγούμης επανέφερε και το επιχείρημα της ρομαντικής επιφύλαξης προς την ορθολογιστική νεωτερική επιστήμη. Ο Σκληρός παρέθεσε τα συμπεράσματά του ως κοινωνιολόγος. Ο Δραγούμης, ως νεορομαντικός, διατύπωσε τις επιφυλάξεις του για την καθολική ακρίβεια των συμπερασμάτων της επιστήμης. Θεωρούσε ότι τα επιστημονικά σχήματα ήταν καλούπια λογικής που στερούνταν εμπειρικής σοφίας και αδυνατούσαν να συλλάβουν την πληρότητα της ζωής. Και εκτιμούσε ότι η αποδοχή της επιστήμης ήταν κάτι σαν επικράτηση μιας ακόμη προοδευτικής ιδεολογίας της νεωτερικότητας που ο ίδιος θεωρούσε παρακμιακή. Έγραψε χαρακτηριστικά, «την επιστήμη δεν την πολυπιστεύω, και η υπερβολική πίστη του κόσμου σ' αυτήν, μου φαίνεται εμένα σαν καμμιά αρρώστια του καιρού μας». ⁵⁶⁰

Στο επόμενο πεδίο της αντιπαράθεσης με τον Σκληρό ο Δραγούμης αντιπαρέθεσε την τις εθνικιστικές του προτεραιότητες στις μαρξιστικές θέσεις του Σκληρού, κάνοντας επίδειξη «σκληρότητας». Ο Δραγούμης, ως εθνικιστής, έδινε προτεραιότητα σε εκείνο που θεωρούσε συλλογικό συμφέρον του ελληνικού εθνικού κράτους έναντι στο συμφέρον κάθε μεμονωμένης κοινωνικής τάξης. Ο ικανός πολιτικός, σύμφωνα με τον Δραγούμη, έπρεπε να έχει «νόμο απαράβατο και σταθερό το αυστηρό πολιτικό συμφέρο του κράτους [...] και τη νίκη της εθνικής ζωής». ⁵⁶¹ Αν αυτό προϋπέθετε ότι οι προλετάριοι έπρεπε να μείνουν «δίχως ψωμί, γυμνοί, χωρίς

⁵⁵⁷ Ο.π.

⁵⁵⁸ Ο.π., σελ. 30.

⁵⁵⁹ Ο.π., σελ. 29.

⁵⁶⁰ Ο.π., σελ. 32.

⁵⁶¹ Ο.π., σελ.33.

σπίτια»,⁵⁶² ο Δραγούμης δεν είχε κανέναν δισταγμό να τους έβλεπε να «χαντακώνονταν».⁵⁶³

Ωστόσο ακόμη και σε εκείνη την περίοδο της ζωής του, που ήταν τόσο αρνητικά προδιατεθειμένος προς τον σοσιαλισμό και ο ελιτισμός του τον έκανε να αποκαλεί την εργατική τάξη ως «τάξη δούλων», ο Δραγούμης δεν αρνήθηκε την ευκαιρία ένταξης της εργατικής τάξης σε αυτό που αντιλαμβανόταν ως πόλεμο επιβίωσης με τις δυνάμεις του φυσικού και ιστορικού περιβάλλοντος. Αν η εργατική τάξη κατάφερνε να επικρατήσει ενάντια στις ιστορικές αντιξοότητες και γινόταν δύναμη εξουσίας ο Δραγούμης δεν θα είχε κάποια διαφωνία να την δεχτεί. Ακόμη και μια επαναστατική κυβέρνηση θα γινόταν από τον Δραγούμη αποδεκτή.⁵⁶⁴ Αρκεί να σεβόταν την οργανική ενότητα του έθνους και να πολιτευόταν με στόχο την ενδυνάμωση του ελληνικού κράτους στον διεθνή ανταγωνισμό. Το πρόβλημά του δεν ήταν η ταξική προέλευση των κοινωνικών δυνάμεων που υποστήριζαν τον σοσιαλισμό αλλά η διεθνιστική ιδεολογία τους. Εκείνο που ζητούσε ο Δραγούμης ήταν μια επαναστατική κυβέρνηση εργατών να είχε συνείδηση πως «κάτι κοινό έχουν όλοι όσοι κάνουν το κράτος, και όλες οι τάξεις της κοινωνίας, και ότι και οι άλλες τάξεις, μ' όλες τους τις διαφορές, έχουν κάποια κοινά αισθήματα, κοινές ιδέες, κοινές παραδόσεις».⁵⁶⁵ Κοντολογίς η ιδέα ανάδυσης στην εξουσία της εργατικής τάξης δεν έβρισκε αντίθετο τον Δραγούμη. Αντίθετο τον έβρισκε ο μαρξισμός. Εκείνο που ζητούσε αν έπαιρνε την εξουσία στα χέρια της η εργατική τάξη ήταν στην ουσία να απαρνιόταν τον μαρξισμό και να υιοθετούσε εθνικιστικές θέσεις.

Βασιζόμενος στην παραπάνω θέση ο Δραγούμης προχώρησε σε μια ακόμη αντιπαράθεση με τον Σκληρό. Ο Σκληρός υιοθετούσε ένα υλιστικό ταξικό ερμηνευτικό σχήμα της πολιτικής πραγματικότητας ενώ ο Δραγούμης ένα ιδεαλιστικό σχήμα ελίτ. Στηλίτευσε, λοιπόν, ο Δραγούμης τον Σκληρό ότι ως υλιστής αδυνατούσε να αντιληφθεί πως υπήρχαν ιδέες που μολονότι δεν σχετίζονταν με την οικονομία μπορούσαν να δώσουν ώθηση σε ένα έθνος να κινηθεί προς έναν σκοπό.⁵⁶⁶ Επίσης ο Δραγούμης υποστήριξε ότι ο Σκληρός αδυνατούσε να διακρίνει «τη μεγάλη δύναμη,

⁵⁶² Ο.π.

⁵⁶³ Ο.π.

⁵⁶⁴ Ο.π., σελ 34.

⁵⁶⁵ Ο.π.

⁵⁶⁶ Ο.π., σελ. 35.

που μια εξαιρετική ιδιοφυΐα μπορεί να μαζέψει στα χέρια της».⁵⁶⁷ Στην συνέχεια του άρθρου ο Δραγούμης παράθεσε μια σειρά από θέσεις της δεύτερης «θεμελιώδους αρχής» της ιδεολογίας του αντιδιαφωτιστικού πολιτικού Ρομαντισμού. Ένας «ξεχωριστός άνθρωπος», σύμφωνα με μια αποστροφή τον Δραγούμη που θυμίζει τον Καρλάιλ, «μπορεί ν' αξίζει περισσότερο από τα πλήθη των ανθρώπων».⁵⁶⁸

Τέλος ο Δραγούμης εκτίμησε ότι ο Σκληρός και οι υπόλοιποι σοσιαλιστές δεν είχαν λάβει υπόψη στην ανάλυσή τους την ιδιαιτερότητα της ελληνικής περίπτωσης. Το ελληνικό έθνος δεν είχε αποκτήσει διοικητική ενότητα. Δεν είχε απελευθερωθεί ολόκληρο. Συνεπώς έπρεπε να προηγηθεί η απελευθέρωσή του και να ακολουθήσουν οι έριδες για τα κοινωνικά ζητήματα. Απευθυνόμενος στον Σκληρό ο Δραγούμης διερωτήθηκε το εξής.

«Δε σου φαίνεται, κ. Σκληρέ, πως [...] αυτό το μικρούτσικο Ελληνικό κράτος, που μας έφτιασαν οι ξένοι βασιλιάδες και διπλωμάτες, δεν είναι φυσιολογικά φτιασμένο; [...] Ότι [...] όσο δεν ενώνεται η φυλή [...] τα εξωτερικά ζητήματα της Ελλάδας δεν είναι σαν τα εξωτερικά ζητήματα της Αγγλίας, αλλά είναι εσωτερικά ζητήματα;»⁵⁶⁹

Την ίδια περίοδο ο Δραγούμης έγραφε στο ημερολόγιό του παρόμοιες σκέψεις. Αποκαλούσε υποτιμητικά «ελλαδικούς» εκείνους που πρότειναν να δοθεί έμφαση στην εσωτερική ανάπτυξη και πρόκριναν τον εκσυγχρονισμό του ελληνικού κράτους κατά τα δυτικά πρότυπα.⁵⁷⁰ Ο σοσιαλισμός ήταν για τον Δραγούμη μια ιδέα η οποία μόνο σε έθνη εξολοκλήρου απελευθερωμένα θα είχε νόημα να συζητηθεί. «Τα

⁵⁶⁷ Ο.π.

⁵⁶⁸ Ο.π.

⁵⁶⁹ Ο.π., σελ 39.

⁵⁷⁰ «Και η αντίληψη της τελειότητας γι' αυτούς είναι ένα άλλο, όποιο και νάναι, κράτος της Ευρώπης [...] Άγγλοι, Γάλλοι και Γερμανοί έγραψαν βιβλία επιστημονικά για το κράτος τους [...] και οι Έλληνες επιστήμονες(;) πήραν τα βιβλία αυτά και τα μετάφρασαν κατά γράμμα στα ελληνικά και είπαν· «Αυτό γίνεται στην Αγγλία. Λοιπόν...αυτό πρέπει να γίνεται και στην Ελλάδα». [...] Αλλά δε βλέπουν οι κύριοι αυτοί, [...], οι ελλαδικοί, πως η Αγγλία ζει φυσιολογικά, γιατί έχει τα φυσικά της όρια, έχει όλη την αγγλική γη για κέντρο [...]. Ενώ η Ελλάδα [...] δε ζει φυσιολογικά, γιατί είναι τεχνητό κατασκεύασμα ξένων διπλωματών, δεν έχει τα φυσικά της σύνορα [...]». Εγγραφή 7 οι ελλαδικοί, κεφάλαιο Ε' α', 1907 Αθήναι, Ίων Δραγούμης, *Ο Ελληνισμός μου και οι Έλληνες*, Πελεκάνος, Αθήνα 2012, σελ. 109-110.

σοσιαλιστικά, κοσμοπολιτικά, αναρχικά, εργατικά και φιλανθρωπικά ιδεώδη»⁵⁷¹ ήταν για τον Δραγούμη απλώς «παραστρατίσματα»⁵⁷² από τις εθνικές προτεραιότητες. Βέβαια, στην ίδια αναγραφή ο Δραγούμης υποστήριξε ότι εξίσου δευτερεύουσα ήταν «η πανάκεια της εμπορικής και βιομηχανικής και οικονομικής προκοπής».⁵⁷³ Κατά τον Δραγούμη η αρχή της σωτηρίας του έθνους ήταν κάτι απτό, «χοντροκοπιά [...] ο χοντρός στρατός».⁵⁷⁴ Μάλλον πρέπει να καταγραφεί ως μια από τις αντιφάσεις του Δραγούμη η αποσύνδεση της σκέψης για το πως μπορούσε να συνδυαστεί η βιομηχανική ανάπτυξη με την προτεραιότητα που ο ίδιος έδινε στην στρατιωτική προετοιμασία εκείνη την περίοδο.

Ο Σκληρός απάντησε στον Δραγούμη με το άρθρο «Οι Σοσιαλιστές στους Νατσιοναλιστές» και ο Δραγούμης απάντησε για δεύτερη φορά στον Σκληρό με το άρθρο «Κοινωνισμός και Κοινωνιολογία», χρησιμοποιώντας το ψευδώνυμο «Ανθρωποΐδας πίθηκος».⁵⁷⁵ Ήταν μια παραπομπή στην ρομαντική ιδέα του «ευγενούς βαρβάρου» που, έχοντας ως αφετηρία την σκέψη του Ρουσώ, αποκτούσε σταδιακά νέες σημασιοδοτήσεις στην νεορομαντική σκέψη της γενιάς του 1890. Στην αρχή του άρθρου ο Δραγούμης διευκρίνισε ότι ο σοσιαλισμός είναι ιδεολογία ενώ η κοινωνιολογία επιστήμη. Συνεπώς, ζήτησε από τον Σκληρό να ξεκαθαρίσει αν αρθρογραφούσε με την ιδιότητα του κοινωνιολόγου ή με εκείνη του ιδεολόγου σοσιαλιστή. Ο Δραγούμης απέρριπτε την επιστημολογική πτυχή του μαρξισμού. Θεωρούσε ότι ο μαρξισμός ήταν μια ακόμα ιδεολογία. Με αποτέλεσμα, εφόσον ο Σκληρός τον κατηγόρησε ότι έστελνε ανθρώπους στο μακελειό του εθνικιστικού πολέμου, ο Δραγούμης να απαντήσει ότι ο Σκληρός οραματιζόταν να στείλει άλλους ανθρώπους στο μακελειό του ταξικού πολέμου.⁵⁷⁶

Έπειτα ο Δραγούμης διευκρίνισε ότι θεωρούσε αναγκαία μια κοινωνική κινητοποίηση στην Ελλάδα. Επισήμανε ότι η οργάνωση του Μακεδονικού Αγώνα

⁵⁷¹ Ο.π., σελ. 112.

⁵⁷² Ο.π.

⁵⁷³ Ο.π.

⁵⁷⁴ Ο.π.

⁵⁷⁵ Ίων Δραγούμης «Κοινωνισμός και Κοινωνιολογία», Ίων Δραγούμης, *Μελέται*, Πελεκάνος, Αθήνα 2014.

⁵⁷⁶ «Όπως εγώ στέλνω στο μακελειό συγκεκριμένους ανθρώπους για τα ιδανικά μου, έτσι και ο κ. Σκληρός στέλνει στο μακελειό [...] άλλους ανθρώπους για τα δικά του ιδανικά». Ο.π., σελ. 126.

πέρα από τον εθνικό σκοπό είχε και αυτό το νόημα. Να κινητοποιήσει την ελληνική κοινωνία προς ένα συλλογικό σκοπό.⁵⁷⁷ Περιέγραψε ότι η διαφορά του με τον Σκληρό και τους ομοϊδεάτες του ήταν ότι και εκείνοι έθεταν ως στόχο την κινητοποίηση της ελληνικής κοινωνίας αλλά με προσανατολισμό την κοινωνική επανάσταση. Σύμφωνα με τον Δραγούμη οι σοσιαλιστές ήθελαν «να ξεσκώσουν τις εργατικές τάξεις του Ελλαδικού κράτους κατεπάνω στο κεφάλαιο. Δεν το αποκλείνω και αυτό ως καλό μέσο, μα μου φαίνεται πως για τώρα πιο γρήγορα μπορεί να πιάσει το άλλο».⁵⁷⁸ Ο Δραγούμης θεωρούσε τον αγώνα για την εθνική απελευθέρωση των αλύτρωτων πληθυσμών επίκαιρο ενώ τον σοσιαλισμό όχι. Δεν ήταν, όμως, a priori αρνητικός προς τον σοσιαλισμό. Έγραψε, μάλιστα, ότι δεν φοβόταν τις νέες ιδέες και το αίτημα του σοσιαλισμού, απλώς το θεωρούσε πρόωρο.⁵⁷⁹ Απέρριπτε, όμως, την πεποίθηση ότι θα μπορούσε να μετασχηματιστεί η κοινωνία με τρόπο που θα διέχεε την εξουσία στα αδύναμα στρώματα. Όντας ελιτιστής θεωρούσε ότι δεν γινόταν να μετασχηματιστούν οι κοινωνίες. Μόνο να εγερθούν.⁵⁸⁰ Η δυνητική αλλαγή θα σηματοδοτούσε μια αλλαγή της ελίτ που θα διαχειριζόταν την εξουσία και της κυρίαρχης ιδεολογίας. Δεν θα πετύχαινε μια δομική αλλαγή της κοινωνίας εφόσον, σύμφωνα με τον Δραγούμη, οι κοινωνίες διαμορφώνονται οριστικά από τους αιώνες της εθνικής ιδιοσυγκρασίας και διοικούνται νομοτελειακά από λίγους.⁵⁸¹ Συνεπώς ακόμη και μια επιτυχημένη επανάσταση της εργατικής τάξης θα διαμόρφωνε, κατά τον Δραγούμη, μια νέα ελίτ εξουσίας που απλώς θα είχε άλλη ιδεολογία και άλλη ταξική προέλευση.⁵⁸²

Η απόκλιση των αντιλήψεων ανάμεσα στους εθνικιστές και τους σοσιαλιστές δημοτικιστές ήταν σαφής. Οι εθνικιστές πίστωναν στην δημοτική γλώσσα την απόδειξη της εθνικής συνέχειας και ενότητας. Τον δημοτικισμό τον έβλεπαν σαν

⁵⁷⁷ «Και είδα την Ελληνική αυτή κοινωνία –λιμνοθάλασσα αποκοιμισμένη. [...] Δε μ' άρεσε η νέκρα της, και γύρεψα πως μπορούσε κανείς αν ζωντανέψει την κοινωνία μου». Ο.π., σελ 129.

⁵⁷⁸ Ο.π., σελ. 130.

⁵⁷⁹ Ο.π.

⁵⁸⁰ Ο.π., σελ. 134.

⁵⁸¹ Ο.π., σελ. 130.

⁵⁸² Σύμφωνα με την Ρένα Σταυρίδη-Πατρικίου, οι σοσιαλιστές δημοτικιστές θεωρούσαν τον Δραγούμη ως τον πλέον σοβαρό ιδεολογικό αντίπαλο. Ρένα Σταυρίδη-Πατρικίου, *Δημοτικισμός και κοινωνικό πρόβλημα*, Βιβλιοπωλείον της Εστίας, Αθήνα 2000, σελ. ξα'.

μοχλό για την ώθηση του εθνικού αγώνα.⁵⁸³ Αντιθέτως οι σοσιαλιστές θεωρούσαν ότι η δημοτική γλώσσα ήταν ένα όπλο της εργατικής τάξης και ο δημοτικισμός ένα όχημα για την διάδοση των σοσιαλιστικών ιδεών. «Και στην μια περίπτωση και στην άλλη η δημοτική είναι ένα όπλο. Για εθνικούς αγώνες στην πρώτη, για ταξικούς στην δεύτερη. Πρωταγωνιστής αυτών των αγώνων, για τους σοσιαλιστές είναι η εργατική τάξη, για τους εθνικιστές, ο λαός».⁵⁸⁴

Στο *Όσοι Ζωντανοί* που περιλαμβάνει κείμενα της ίδιας περιόδου, ο Δραγούμης υπέθεσε ότι αν επικρατούσε η εργατική τάξη η εξουσία της θα γινόταν ακόμη πιο τυραννική από εκείνη της αστικής. Γιατί τα κάστρα του πολιτισμού θα είχαν κατακτήσει «βάρβαροι, ανίκανοι, ανίδεοι, ταπεινοί και πρόστυχοι –η πλέμπα που θα νομοθετεί».⁵⁸⁵ Επιπλέον, άσκησε μια ρομαντική κριτική στις νεωτερικές κοινωνίες. Σύμφωνα με τον Δραγούμη στις νεωτερικές κοινωνίες «οι άνθρωποι όλοι ισοπεδώνονται μικραίνοντας και γενάμενοι φιλήσυχοι [...] δίχως τρέλλα και λαχτάρες και καρδιοχτύπια, δίχως τυχοδιωκτική όρεξη, χωρίς λάμψη, χωρίς πολεμική μανία».⁵⁸⁶ Θεώρησε, μάλιστα, ότι ο μαρξισμός ήταν σύμπτωμα αυτού του συμβιβασμού με την νεωτερική πραγματικότητα και υιοθετώντας μια συνηθισμένη αντισημιτική πτυχή του εθνικιστικού λόγου ο Δραγούμης συνέδεσε τον μαρξιστικό σοσιαλισμό με τους Εβραίους και τον τεκτονισμό. Ο αυτοβιογραφικός λογοτεχνικός του ήρωας αναφώνησε, «Κάτω οι Μασόνοι, οι Εβραίοι, οι Σοσιαλιστές!»⁵⁸⁷

Η θεωρία της ταξικής πάλης περιγράφηκε ως διαλυτική για την εθνική συνοχή στο *Όσοι Ζωντανοί*.⁵⁸⁸ Το ίδιο υποστήριξε και στο άρθρο «Κοινωνισμός και κοινωνιολογία». Στο συγκεκριμένο άρθρο υποστήριξε ότι οι πολιτικοί του στόχοι εκείνη την περίοδο ήταν δύο. Αρχικά η ενίσχυση των αλύτρωτων ελληνικών πληθυσμών, ακόμη και εναντίον του Φαναριού ή των «κοτζαμπάσηδων» της αστικής τάξης αν αρνούνταν να στρατευτούν στον εθνικό σκοπό. Και έπειτα η απόπειρα συνασπισμού βιομηχάνων και εμπόρων ώστε, μέσω συνεργατικών σχημάτων, να συγκέντρωναν μεγαλύτερα κεφάλαια τα οποία θα διοχέτευαν στην ελληνική

⁵⁸³ Ο.π., σελ. πς'.

⁵⁸⁴ Ο.π.

⁵⁸⁵ Ίων Δραγούμης, *Όσοι Ζωντανοί*, Αθήνα, Πελεκάνος 2006, σελ. 105.

⁵⁸⁶ Ο.π., σελ 78.

⁵⁸⁷ Ο.π.

⁵⁸⁸ Ο.π. σελ. 107.

οικονομία. Ο αναπτυξιακός στόχος του Δραγούμη, «να ενωθούν κεφάλαια σ' όλο τον Ελληνισμό, για να αρχίσουν μεγάλες επιχειρήσεις εμπορικές, ναυτιλιακές, βιομηχανικές»⁵⁸⁹ έρχεται ασφαλώς σε αντίθεση με το παραδοσιακό του όραμα να διατηρηθεί η ταυτότητα της παραδοσιακής ελληνικής αισθητικής και κουλτούρας. Μάλλον η ορμητικότητα της αντιπαράθεσης με τον Σκληρό έκανε τον Δραγούμη να παραβλέψει ότι η βιομηχανική ανάπτυξη συνοδεύεται από όλα τα γνωρίσματα της ορθολογιστικής νεωτερικής κοινωνίας που αντιλαμβάνόταν ως παρακμιακά. Ωστόσο, το συγκεκριμένο στοιχείο αποκαλύπτει ότι ακόμη και στις πλέον αντιμαρξιστικές περιόδους της σκέψης του ο Δραγούμης έδειχνε θετικός σε μορφές σχεδιασμένης κρατικής κατεύθυνσης της οικονομίας προς την επίτευξη σκοπών που θεωρούσε εθνικά αναγκαίους. Στο *Όσοι Ζωντανοί* διευκρίνισε επίσης ότι δεχόταν να ληφθούν οικονομικά μέτρα και πολιτειακές μεταρρυθμίσεις για την βελτίωση των όρων ζωής της εργατικής τάξης.⁵⁹⁰

Σταδιακή μετατόπιση

Το 1909, όντας στην Ρώμη, ο Δραγούμης επανέλαβε σε μια ημερολογιακή εγγραφή την εκτίμηση ότι ο σοσιαλισμός και ο τεκτονισμός ήταν παθογένειες της νεωτερικότητας.⁵⁹¹ Ήταν μια από τις τελευταίες φορές θα αξιολογούσε τον σοσιαλισμό τόσο αρνητικά. Λίγο αργότερα μια δυναμική διαδήλωση αλληλεγγύης των Ιταλών σοσιαλιστών για έναν Ισπανό ομοϊδεάτη τους που είχε καταδικαστεί σε θάνατο έκανε στον Δραγούμη θετική εντύπωση. Έγραψε στο ημερολόγιό του ότι εκείνη την μέρα κατάλαβε πως πέρα από τον εθνικισμό υπήρχε και ο σοσιαλισμός ως κίνημα με ανάλογη δυναμική.

⁵⁸⁹ Ίων Δραγούμης «Κοινωνισμός και Κοινωνιολογία», Ίων Δραγούμης, *Μελέται*, Πελεκάνος, Αθήνα 2014, σελ. 133.

⁵⁹⁰ «Ήταν πάντα πρόθυμος να δεχτεί κάθε πολιτειακή μεταρρύθμιση που τυχαίνει να είναι σε κάθε περίπτωση αναγκαία για να προστατευτούν καλύτερα τα συμφέροντα κάθε κοινωνικής τάξης». Ίων Δραγούμης, *Όσοι Ζωντανοί*, Πελεκάνος, Αθήνα 2006, σελ.108.

⁵⁹¹ «Μια μέρα μου ήρθε να βγω από την επίδραση της αιώνιας Ρώμης και να μπω σε μια ζωή πιο σύγχρονη. Και πήρα το τραμ και πήγα στην Πολυκλινική έξω. Εκεί ένοιωσα πως ζούσα στον 20^ο αιώνα μέσα στον ευρωπαϊκό πολιτισμό, μέσα σε μια πολύ μαλακή κατάσταση του ανθρώπου, που φτειάνει νοσοκομεία, αλληλοβοήθειες, μασονισμούς, σοσιαλισμούς κ.τ.λ». Εγγραφή 10 Σύγχρονος, Κεφάλαιο Ζ', β', 1909 Ρώμη, Ίων Δραγούμης, *Ο Ελληνισμός μου και οι Έλληνες*, Πελεκάνος Αθήνα 2012, σελ. 155.

Τον Σεπτέμβριο του 1913 ο Δραγούμης υποστήριζε ότι ο σοσιαλισμός δεν ταίριαζε στις ελληνικές συνθήκες. «Το δημοκρατικό πνεύμα στον Ελληνισμό είναι διαφορετικό από το δημοκρατικό πνεύμα στη Γαλλία. Γι' αυτό ο σοσιαλισμός δεν μπορεί να σταθεί όπως εκεί»,⁵⁹² έγραψε στο ημερολόγιό του. Μολονότι εξακολουθούσε να στέκεται απέναντι στον σοσιαλισμό είχε ήδη αρχίσει να αλλάζει την στάση του. Τον λάμβανε πλέον υπόψη. Προβληματιζόταν πάνω στις ιδέες του. Λίγους μήνες αργότερα, έχοντας επεξεργαστεί θέσεις του σοσιαλισμού, ο Δραγούμης εξέφρασε μια ρομαντικά συντηρητική, σχεδόν λουδιτική, άποψη για τα αίτια της κοινωνικής ανισότητας. «Προπάντων η μεγάλη βιομηχανία καταστρέφει την οικονομική ισορροπία και ομαλότητα μιας κοινωνίας»,⁵⁹³ αποφάνθηκε στην αρχή του συλλογισμού του. Εκτίμησε ότι μια οικονομική ομαλότητα μπορεί να υπάρξει μόνο σε προνεωτερικές οικονομικές συνθήκες αγροτικών και ναυτικών παραγωγικών δομών, όπως ήταν εκείνες της Ελλάδας του 19^{ου} αιώνα.⁵⁹⁴ Ωστόσο, συμπέρανε ότι μόλις αρχίσουν να συγκεντρώνονται οι άνθρωποι στις μεγάλες πόλεις, «αφήνοντας το χωρίο τους ή το χωράφι τους»,⁵⁹⁵ γεννιέται η βιομηχανία και ταυτόχρονα «γεννιέται το μεγαλύτερο κεφάλαιο και η μεγαλύτερη ανέχεια. Και γεννιέται η ανωμαλία, και αυξάνει η ανισότητα μεταξύ στους ανθρώπους».⁵⁹⁶

Γίνεται εμφανές είναι ότι η παλαιότερη έμφαση του Δραγούμη στον αναπτυξιακό ρόλο του μεγάλου κεφαλαίου είχε περιέλθει σε αμφισβήτηση. Εμβαθύνοντας σε μια ρομαντική επιφύλαξη απέναντι στον καπιταλισμό ο Δραγούμης άρχισε να πλαισιώνει την αντίθεσή του στον νεωτερικό φιλελευθερισμό με επιφυλάξεις και για το παραγωγικό του μοντέλο. Σε αυτή την περίοδο ο Δραγούμης δικαιολογούσε ακόμη τον καπιταλισμό ως αναγκαίο κακό, γιατί θεωρούσε ότι παράλληλα με την ανισότητα δημιούργησε και πολιτισμό. Θεώρησε ότι η «οικονομική ανισότητα και ο πολιτισμός συμβαδίζουν και το ένα δεν μπορεί να κάμει χωρίς το άλλο».⁵⁹⁷ Αυτό τον έκανε να υποστηρίξει ότι «εκείνοι που θέλουν να υποστηρίξουν τα δίκαια μόνο των εργατών

⁵⁹² Εγγραφή Αθήνα Σεπτέμβριος 1913, Αρχείο Ίωνα Δραγούμη, Ίων Δραγούμης, *Φύλλα Ημερολογίου Ε' (1913-1917)*, Ερμής, Αθήνα 1988, σελ. 8.

⁵⁹³ Εγγραφή Βερολίνο, Μάρτης 1914, ο.π. σελ. 48.

⁵⁹⁴ Ο.π.

⁵⁹⁵ Ο.π., σελ. 49.

⁵⁹⁶ Ο.π.

⁵⁹⁷ Ο.π.

(προλετάρειων) πολεμούν τον πολιτισμό [...] Είναι μονόμεροι και αποκλειστικοί».⁵⁹⁸ Μολονότι παρέμενε αντίπαλος των σοσιαλιστών ο Δραγούμης παραδέχτηκε ότι η ανισότητα ήταν εγγενής στον καπιταλισμό και γεννούσε τον σοσιαλισμό.⁵⁹⁹ Θεωρούσε, όμως, ότι η δράση των σοσιαλιστών θα στρεφόταν κατά των συνολικών αξιών του πολιτισμού και εξακολουθούσε να απορρίπτει προτεραιότητα της ταξικής πάλης.⁶⁰⁰ Η πρότασή του ήταν να αντιμετωπιζόταν η ανισότητα μέσω της ενίσχυσης όλων των τάξεων, ανάμεσα σε αυτές και της εργατικής, χωρίς όμως να εξηγήσει περαιτέρω τι εννοούσε.⁶⁰¹

Από το 1914 ο Δραγούμης είχε αρχίσει να προβληματίζεται πάνω στις παθογένειες του καπιταλισμού. Αμφισβητούσε, όμως, ακόμη την ουσία της δράσης των σοσιαλιστών και την ειλικρίνειά τους. Θεωρούσε ότι οι σοσιαλιστές ενδιαφέρονταν λιγότερο για τις ανάγκες της εργατικής τάξης και αγωνίζονταν όχι γιατί πράγματι τους καταπίεζαν οι δυσκολίες του εργατικού βίου αλλά γιατί ήθελαν να επικρατήσουν στην πολιτική ζωή. Απλώς χρησιμοποιούσαν την οικονομική ανισότητα ως πρόφαση που εξυπηρετούσε τους πολιτικούς τους σκοπούς. Έγραψε στο ημερολόγιό του για το συγκεκριμένο θέμα τα εξής.

«Είδα κάτι Ρωμιούς σοσιαλιστές [...] περίμενα να μου πουν «πεινώ». Μα μου είπαν «ο Άδαμ Σμιθ είπε τούτο, ο Μαρξ είπε το άλλο, ο Ζωρές το τρίτο. Μου είπαν βέβαια πως υποφέρουν οι εργατικές τάξεις, μα δεν το έλεγαν αυτοί οι ίδιοι από δική τους αίσθηση, παρά σα να τόχαν ακουστά ή διαβασμένο από βιβλία».⁶⁰²

Τον Ιούλιο του 1914 ο Δραγούμης, αφού πρώτα υποστήριξε ότι είναι «παλιανθρωπικό το κράτος»⁶⁰³ της Ελλάδας, κατέληξε σε μια ταξική ερμηνεία που φαίνεται να έχει επιρροές από την μαρξιστική σκέψη. «Μα τι είναι το κράτος; Μήπως δεν είναι τα μαζωμένα συμφέροντα των αρχόντων του, δηλαδή μιας τάξης από την

⁵⁹⁸ Ο.π.

⁵⁹⁹ Ο.π.

⁶⁰⁰ Ο.π.

⁶⁰¹ «Γιατί να μην υποστηριχτούν όλες οι τάξεις, με την προσπάθεια να καλυτερέψει η τύχη της εργατικής;» Ο.π.

⁶⁰² Ο.π., σελ. 50.

⁶⁰³ Εγγραφή Ιούλιος 1914, ο.π., σελ. 77.

κοινωνία την ίδια; [...] που βρίσκει το συμφέρο της να κυβερνά τους άλλους;»⁶⁰⁴ Την ίδια περίοδο ο Δραγούμης παραδέχτηκε ότι δεν είχε εξάγει οριστικό συμπέρασμα μέχρι που θεωρούσε κατάλληλο «να επεμβαίνει το κράτος στην ατομική ελευθερία».⁶⁰⁵ Αυτή η αμφιταλάντευση του Δραγούμη συνεχίστηκε τον Οκτώβριο του 1914, όταν και συμφώνησε με έναν συνομιλητή του που υποστήριζε ότι ο σοσιαλισμός δεν έκανε ευτυχέστερους τους ανθρώπους γιατί με το να εργάζονται λιγότερο και να πληρώνονται ακριβότερο, οδηγούσαν την αγορά σε ανατιμήσεις προϊόντων και έκαναν την ζωή ακριβότερη.⁶⁰⁶

Μέχρι και την περίοδο της αποκορύφωσης του Εθνικού Διχασμού ο Δραγούμης δεν είχε ξεκαθαρίσει τι κρατούσε και τι άφηνε πίσω από τις παλαιότερες απόψεις του περί του σοσιαλισμού. Παρέμενε πάντοτε κοινοτιστής και επιφυλακτικός προς τις φιλελεύθερες οικονομικές θέσεις. Από την άλλη εξακολουθούσε να βλέπει αρνητικά τον μαρξιστικό σοσιαλισμό, μολοντί είχε αρχίσει να στρέφει τα βέλη της κριτικής του κατά του καπιταλιστικού παραγωγικού συστήματος και να υιοθετεί κάποια επιχειρήματα των μαρξιστών. Εκείνο που μπορούμε να διαπιστώσουμε είναι ότι όσο η πίστη του Δραγούμη στους χαρισματικούς ανθρώπους και η προσήλωση στην δεύτερη «θεμελιώδη αρχή» της ιδεολογίας του αντιδιαφωτιστικού πολιτικού Ρομαντισμού γινόταν μικρότερη τόσο το ενδιαφέρον του γύρω από τον σοσιαλισμό γινόταν περισσότερο έντονος.

Τον Φεβρουάριο του 1917 ο Δραγούμης οραματίστηκε μια πολιτική επανάσταση εναντίον της σαπίλας του κράτους.⁶⁰⁷ Μάλιστα περιέγραψε το ελληνικό κράτος ως όργανο που εξυπηρετούσε τα συμφέροντα μόνο μιας μικρής ομάδας ανθρώπων.⁶⁰⁸ Έχει ενδιαφέρον ότι εκείνη την περίοδο στην Αθήνα το κράτος είχε γίνει όργανο στα χέρια των φιλικών προς τον Δραγούμη μοναρχικών πολιτικών δυνάμεων. Σε μια αξιοπρόσεκτη επίδειξη δημοκρατικού φρονήματος ο Δραγούμης αποφάνθηκε ότι «ισότητα θα πει να δίνει η πολιτεία ή η κοινωνία στο κάθε άτομο, απ' όποια τάξη και αν προέρχεται, τα μέσα για να ανέβει όπου μπορεί, τα μέσα για να αναπτύξει και να

⁶⁰⁴ Ο.π.

⁶⁰⁵ Ο.π.

⁶⁰⁶ Εγγραφή Οκτώβρης 1914, ο.π., σελ. 87.

⁶⁰⁷ Εγγραφή Φεβρουάριος 1917, ο.π., σελ. 166.

⁶⁰⁸ Ο.π.

αναδειξεί κάθε του ικανότητα».⁶⁰⁹ Πρόκειται για μια εκδήλωση ενδιαφέροντος προς τους ανθρώπους των κοινωνικών στρωμάτων που παλαιότερα, λόγω του ελιτισμού του, έβαζε την τύχη τους σε δεύτερη μοίρα. Τον Απρίλιο του 1917 ο αποκλεισμός της Αθήνας από τα στρατεύματα της Αντάντ είχε διαμορφώσει συνθήκες μαύρης αγοράς και αισχροκέρδειας. Ο Δραγούμης, αισθανόμενος κοντά στα αδύναμα κοινωνικά στρώματα, στράφηκε εναντίον της αστικής τάξης, κρατικών υπαλλήλων της μοναρχικής κυβέρνησης και ξένων ισχυρών δυνάμεων, γράφοντας τα εξής.

«Πεινάει ο λαός, και οι αλευράδες με τους ζυγιστές, στο λιμάνι κάτω, ζυγίζουν στραβά τους σάκκους με το αλεύρι, για να κερδίσουν εύκολα γελώντας τους άλλους. Όλοι οι έμποροι κρύβουν τα εμπορεύματά τους για να γίνει ζήτηση και να υψωθούν οι τιμές. Υπάλληλοι του κράτους συνεννοούνται μαζί τους για να κερδίσουν και αυτοί, παράνομα και ανήθικα κέρδη. Διάφορες ξένες προπαγάντες μοιράζουν χρήματα σε κατασκόπους, πολιτικούς, δημοσιογράφους, αξιωματικούς κλπ. Όλοι πεινούν και διψούν για χρήμα και για κέρδη, και εκμεταλλεύονται την πείνα του κοσμάκη».⁶¹⁰

Μπορεί ο σοσιαλισμός να βρισκόταν ακόμη πέρα από τις ιδεολογικές προτιμήσεις του Δραγούμη, όμως είχε αρχίσει να υιοθετεί μέρος της σκέψης και της φρασεολογίας του. Ο Ματάλας παρέθεσε ένα δυσσερμηνευτο σχόλιο που έγραψε ο Δραγούμης εκείνη την περίοδο για να στηρίξει το συμπέρασμα ότι ήδη ο Δραγούμης είχε αποδεχτεί τον σοσιαλισμό. Συγκεκριμένα ο Δραγούμης έγραψε ότι «οι ειρηνιστές (pacifists) είναι σοσιαλιστές ή σοσιαλίζοντες και οι σοσιαλιστές δε θέλουν τους δυναστικούς ή εθνικούς πολέμους, υποστηρίζουν όμως τους κοινωνικούς πολέμους ανάμεσα στις τάξεις. Άρα οι ειρηνιστές είναι φιλοπόλεμοι».⁶¹¹ Ο Ματάλας έχει δίκιο να θεωρεί ότι αυτή ήταν μια φιλική προς τον σοσιαλισμό αναγραφή του Δραγούμη, εφόσον ως νεορομαντικός θεωρούσε τον πόλεμο θετικό φαινόμενο. Ωστόσο δεν είμαι σίγουρος αν αυτή η αναγραφή σηματοδότησε την οριστική απομάκρυνση του Δραγούμη από τις παλαιότερες θέσεις του και την αποδοχή του κλασικού σοσιαλισμού. Φρονώ ότι δεν ισχύει κάτι τέτοιο. Κι αυτό γιατί τον Οκτώβριο του 1918 ο Δραγούμης, όντας εξόριστος στην Κορσική, έγραψε στο ημερολόγιό του με αρκετή σαφήνεια τι πίστευε εκείνη την περίοδο σχετικά με τον σοσιαλισμό. Αρχικά εξήγησε

⁶⁰⁹ Ο.π.

⁶¹⁰ Εγγραφή Απρίλιος 1917, ο.π., σελ. 171-172.

⁶¹¹ Ο.π., σελ 171.

ότι απέρριπτε την μαρξιστική θεωρία και θεώρησε ότι ο σοσιαλισμός ήταν υλιστικός και πως αν επικρατούσε δεν θα έκανε την ζωή των ανθρώπων καλύτερη.

«Όπως και να είναι δε μου φαίνεται ότι συντελεί στην ευτυχία των πολλών να κάμουν το σοσιαλισμό και τον ευδαιμονισμό θρησκεία τους, ούτε να φαντάζονται πως θα είναι πιο ευτυχισμένοι αν καταφέρουν να ζουν ανετότερα. Ουκ επ' άρτω μόνο ζήσεται άνθρωπος».⁶¹²

Ο Δραγούμης χρέωνε στον σοσιαλισμό έναν ευδαιμονιστικό υλισμό που αντιπαθούσε. Όμως, κατά τα άλλα, είχε απορρίψει οριστικά τον παλιό νιτσεϊκό ελιτισμό του και αναγνώριζε ότι τα αδύνατα οικονομικά στρώματα της κοινωνίας άξιζε να απαιτήσουν ένα καλύτερο μέλλον. Αυτό είναι σαφές στην παραδοχή του ότι άλλοτε «η αντιπάθειά μου για τον ευδαιμονισμό και τα ιδανικά του σοσιαλισμού, του θεωρητικού, μ' έκαναν να κλείνω τα μάτια στη δυστυχία του ανθρώπου. Μα τώρα ξέρω καλύτερα τον κόσμο».⁶¹³ Πράγμα που έκανε τον Δραγούμη να παραδεχτεί ότι αισθανόταν πια «πόνος για τους ανθρώπους που εργάζονται μεροδούλι για να ζήσουν, και για όλους εκείνους, άντρες, γυναίκες και παιδιά που δυσκολεύονται από χρήματα».⁶¹⁴ Ακόμη δήλωνε ότι φοβόταν τον σοσιαλισμό γιατί τον είχε ταυτίσει με τον κίνδυνο της ανατροπής «άλλων ιδανικών, προπάντων των εθνικών».⁶¹⁵ Ωστόσο, στεκόταν απέναντι στην ιδεολογία του κλασικού σοσιαλισμού και όχι στην «ανάγκη του συνασπισμού των εργατών και των εργατικών για να επιτύχουν μεγαλύτερα μεροδούλια λιγότερες ώρες δουλειάς».⁶¹⁶ Μάλιστα, ο Δραγούμης παραδέχτηκε ότι διαπίστωσε «πόσο είναι ανάγκη ο σοσιαλισμός, προπάντων χωρίς θεωρίες».⁶¹⁷ Στην ουσία, σε αυτή την αναγραφή ο Δραγούμης φαίνεται ότι είχε αποδεχτεί οριστικά την αξία και το δίκαιο υπόβαθρο των διεκδικήσεων της εργατικής τάξης. Ανέφερε για πρώτη φορά ότι δικαίωνε την ανάπτυξη του εργατικού κινήματος. Αλλά δεν ήθελε να λάβει αυτό το κίνημα τον ιδεολογικό προσανατολισμό του κλασικού σοσιαλισμού. Γιατί τον θεωρούσε υλιστικό και ευδαιμονιστικό.

⁶¹² Εγγραφή Οκτωβρίου 13 1918, Αρχείο Ίωνα Δραγούμη *Ίων Δραγούμης, Φύλλα Ημερολογίου Στ' (1918-1920)*, Ερμής, Αθήνα 1987, σελ. 8.

⁶¹³ Ο.π., σελ. 7

⁶¹⁴ Ο.π.

⁶¹⁵ Ο.π.

⁶¹⁶ Ο.π.

⁶¹⁷ Ο.π.

Την 12^η Δεκεμβρίου του 1918, εξετάζοντας τις πολιτικές ιδεολογίες της νεωτερικότητας, κατέληξε στην εξής τομή.

«Οι νέες θρησκείες είναι 1.) ο εθνικισμός (ο άνθρωπος όχι σκοπός παρά μέσο και όργανο του έθνους –ιεραρχία: υποταγή του ατόμου στην οικογένεια, της οικογένειας στην πατρίδα, μα και υποταγή της ανθρωπότητας στην πατρίδα· ο ανθρωπισμός διαμέσου της πατρίδας και του έθνους· ο ανθρώπινος πολιτισμός επιδιωκόμενος μέσω των εθνικών πολιτισμών. 2.) ο ατομικισμός (με μορφές διάφορες, διανοητισμός, σοσιαλισμός, αναρχισμός, καντισμός, τολστοϊσμός, κοσμοπολιτισμός, αντιμιλιταρισμός, πασιφισμός. Πρώτα η ανθρωπότητα χωρίς ενδοιάμεσα [...])».⁶¹⁸

Ο Δραγούμης εξακολουθούσε να θεωρεί ότι ο σοσιαλισμός ήταν μια ιδεολογική εκδοχή ατομικισμού. Αν και δεν ξεκαθάρισε τι ακριβώς εννοούσε χρησιμοποιώντας τον συγκεκριμένο όρο, φρονώ ότι μπορούμε να το συμπεράνουμε. Στην κατηγορία του ατομικισμού ο Δραγούμης ενέταξε όλα τα προοδευτικά ιδεολογικά ρεύματα που είχαν τις καταβολές τους στην παράδοση του Διαφωτισμού. Στην ουσία έβλεπε τον σοσιαλισμό, τον φιλελευθερισμό και τον αναρχισμό ως όψεις ενός πυρήνα ιδεών που ήταν ατομικιστικός και ωφελιμιστικός. Από την άλλη, πίστευε στον εθνικισμό το μονοπώλιο της συλλογικότητας. Ίσως να φαίνονται εδώ κάποια ισχνά σπέρματα παρόμοιων προσεγγίσεων που πραγματοποίησαν οι διανοητές της γερμανικής «συντηρητικής επανάστασης» λίγα χρόνια αργότερα.

Υιοθέτηση σοσιαλιστικών ιδεών

Η αλλαγή στάσης του Δραγούμη προς τον σοσιαλισμό πραγματοποιήθηκε την 16^η Δεκεμβρίου του 1918. Από εκείνη την ημέρα και μέχρι το τέλος της ζωής του μπορούμε να εξετάσουμε το κατά πόσο επηρεάστηκε ο Δραγούμης από τον σοσιαλισμό. Στην ημερολογιακή εγγραφή της 16^{ης} Δεκεμβρίου του 1918 ο Δραγούμης παρουσίασε τον σοσιαλισμό ως αποτέλεσμα πολιτικής ωριμότητας και ανεξαρτησίας.

«Οι Σλαύοι έπαιξαν πρώτης γραμμής ρόλο σ' αυτή την αναμπουμπούλα με τις εθνικές τους και τις κοινωνικές τους επαναστάσεις. [...]. Όλοι ήταν ώριμοι και για εθνικές ανεξαρτησίες πολιτικές, και για σοσιαλιστικές επαναστάσεις (και οι Γερμανικοί λαοί) μα οι πρώτοι που τις καταπιάστηκαν

⁶¹⁸ Εγγραφή 12 Δεκεμβρίου 1918, ο.π., σελ. 16.

είναι οι Σλαύοι, και όσοι επαναστάτησαν ενάντια στις ξένες κυριαρχίες και όσοι επαναστάτησαν ενάντια στον πόλεμο. Ο σοσιαλισμός νίκησε, όπου υπάρχει πολιτική ανεξαρτησία (Ρωσία, Γερμανία)».⁶¹⁹

Την 3 Ιανουαρίου του 1919 ο Δραγούμης έγραψε ένα θετικό σχόλιο για τους Ρώσους μπολσεβίκους και τους ηττημένους Γερμανούς της Αυστρίας.

«Όπως μας επείνασε εμάς τους Έλληνες η Αγγλογαλλία για να μας αναγκάσει να κάνουμε ότι ήθελε αυτή, έτσι πεινάει τώρα τους Μπολσεβίκους και τους γερμανούς της Αυστρίας. Μεταχειρίζεται την πείνα σαν εκβιαστικό μέσο και διακηρύττει την ελευθερία των λαών να κανονίζουν τις υποθέσεις τους όπως θέλουν».⁶²⁰

Την αμέσως επόμενη μέρα ο Δραγούμης στηλίτευσε ξανά τον ιμπεριαλισμό των δυτικών εθνών κατά των Ρώσων μπολσεβίκων.⁶²¹ Την 19^η Ιανουαρίου ο Δραγούμης προχώρησε ένα βήμα πιο πέρα. Άρχισε να σκέφτεται το ενδεχόμενο να γινόταν μπολσεβίκος ή αναρχικός.⁶²² Την 26^η Ιανουαρίου του 1919 ο Δραγούμης αποδέχτηκε τον χαρακτηρισμό του αναρχικού που του απέδωσε ένας φίλος του.⁶²³ Την 27^η Ιανουαρίου ο Δραγούμης στράφηκε εναντίον του Βενιζέλου με μια επιχειρηματολογία που είχε σοσιαλιστικές επιρροές. Έγραψε ότι ο Βενιζέλος ήταν «στήριγμα της κεφαλαιοκρατίας και της αστικής τάξης, του μπουρζουαζισμού».⁶²⁴ Και συμπέρανε ότι «ο λαός έχει προσόντα κάθε λογής»⁶²⁵ μόνο που η «διοικούσα τάξη του δυναμώνει μόνο τις υλιστικές ορέξεις, τη διοικούσα τάξη τη δυναμώνει ο

⁶¹⁹ Εγγραφή Δεκεμβρίου 16 1918, ο.π., σελ. 17.

⁶²⁰ Εγγραφή 3 Ιανουαρίου 1919, ο.π., σελ. 24.

⁶²¹ «Το Spectator (συντηρητικό φύλλο) επειδή φοβάται μήπως οι μπολσεβίκοι της Ρωσίας διαδώσουν τη δύναμή τους και στην κεντρική και δυτική Ευρώπη, για να «extirpate the bourgeoisie», λέει πως πρέπει τα συνεταιρισμένα κράτη να χτυπήσουν το μπολσεβισμό στη Ρωσία, γιατί «the associate nations have become the policemen of the world». Πολύ συμπαθητικά μας κατάντησαν αυτά τα συνεταιρισμένα έθνη με τα νέα τους αστυνομικά καθήκοντα! Δε μας έφταναν οι άλλοι αστυνόμοι». Εγγραφή 4 Γενάρη 1919, ο.π., σελ. 26.

⁶²² «Πολλή ψευτιά περιέχει η γλώσσα των κυβερνητικών και της τάξης που διοικεί. Γίνομαι, μα το θεό, σοσιαλιστής και αναρχικός. Πιο αληθινά μιλούνε τούτοι. Μιλούν σύμφωνα με όσα πιστεύουν». Εγγραφή 19 Ιανουαρίου 1919, ο.π., σελ. 32.

⁶²³ Εγγραφή 26 Ιανουαρίου 1919, ο.π., σελ. 33.

⁶²⁴ Εγγραφή 27 Ιανουαρίου 1919, ο.π., σελ. 34.

⁶²⁵ Ο.π., σελ. 35

Βενιζέλος για να στερεωθεί αυτός».⁶²⁶ Με μια φράση που θύμιζε τον Καρλάιλ και τον Ράσκιν, ο Δραγούμης διερωτήθηκε γιατί θα έπρεπε «οι Έλληνες να πουλήσουν τον εαυτό τους είτε στους ξένους είτε στο Μαμώνα».⁶²⁷

Οι παραπάνω προσεγγίσεις δείχνουν έναν Δραγούμη που ενώ είχε αρχίσει να βλέπει με ενδιαφέρον τον σοσιαλισμό και τον αναρχισμό δεν έδειχνε να μετακινείται από τις ρομαντικά ιδεαλιστικές απαρχές της σκέψης του. Οι Ρώσοι μπολσεβίκοι και οι αναρχικοί επαναστάτες του φαίνονταν πια συμπαθείς. Αλλά όχι γιατί συμφωνούσε με την ιδεολογία τους. Τους συμπαθούσε λόγω του ειλικρινούς αυθορμητισμού που αναγνώριζε στον πολιτικό τους λόγο και επειδή είχαν κοινούς πολιτικούς αντιπάλους με εκείνον. Εκτιμώ ότι περισσότερο με ημιτελή διάθεση πολιτικής συμμαχίας μοιάζει αυτή η προσέγγιση παρά με ιδεολογική σύμπλευση. Τα ερμηνευτικά εργαλεία του Δραγούμη παρέμεναν ιδεαλιστικά και παρμένα από το εννοιολογικό οπλοστάσιο του Ρομαντισμού. Η παρακάτω ημερολογιακή εγγραφή του Δραγούμη δείχνει να στερεώνει αυτό το συμπέρασμα.

«Βαρέθηκα όλους τους ιμπεριαλισμούς και τα επιχειρήματά τους, βαρέθηκα όλους τους διπλωμάτες και τη διανοητικότητά τους. Είμαι πιο κοντά στους λαούς και στα αισθήματά τους, είτε εθνικιστικά είτε σοσιαλιστικά. Μ' αρέσει να θέλουν να κρατήσουν τη διαφορά που ο καθένας τους αισθάνεται πως έχει από τους άλλους λαούς. Μ' αρέσει να συλλογίζονται και το ψωμί τους. Είναι αληθινά αισθήματα. Μα μ' αρέσει και [...] ο Γάλλος να βλέπει το Γερμανό σαν αδελφό, σαν όμοιό του, σαν άνθρωπο, να βλέπει τη διαφορά του αλλά και να μην τον βρίζει, να μην τον περιφρονεί».⁶²⁸

Δυο μέρες αργότερα, όντας σε ψυχική φόρτιση λόγω της παράτασης της εξορίας του, ο Δραγούμης επανέλαβε ότι υποστήριζε τα κομμουνιστικά επαναστατικά κινήματα της Ρωσίας και της Γερμανίας. Εκείνο που έλπιζε ήταν «οι ιμπεριαλιστικοί κυβερνήτες της Αγγλίας, της Γαλλίας και της Ιταλίας να αναγκάζονται να σαρωθούν από τα λαϊκά κύματα που θα σηκωθούν σήμερα αύριο».⁶²⁹ Πόθος του Δραγούμη δεν φαίνεται να ήταν τόσο ο κοινωνικός μετασχηματισμός που πρόκρινε ο κομμουνισμός αλλά η πτώση των κρατών που θεωρούσε ιμπεριαλιστικά και επικίνδυνα για την

⁶²⁶ Ο.π.

⁶²⁷ Ο.π.

⁶²⁸ Εγγραφή Φεβρουαρίου 8 1919, ο.π., σελ. 41.

⁶²⁹ Εγγραφή Φεβρουαρίου 12 1919, ο.π., σελ. 42.

ελληνική εθνική ανεξαρτησία. Επιπλέον, ο Δραγούμης επιζητούσε την εξάπλωση των κομμουνιστικών επαναστάσεων και την ανατροπή των δυτικών αστικών συστημάτων γιατί «ο Βενιζέλος, ο τσαρλατάνος, ο ραδιούργος, ο ταχυδακτυλουργός, ο δημαγωγός, ο γαλίφης, θα μείνει σόλος. Που θα στηριχτεί; Οι ιμπεριαλιστές ξένοι προστάτες του θα είναι χαντακωμένοι».⁶³⁰

Την 15^η Φεβρουαρίου 1919 ο Δραγούμης ερμήνευσε τον μπολσεβικισμό με έναν τρόπο που θα υιοθετούσε μέχρι το τέλος της ζωής του. Σύμφωνα με τον Δραγούμη οι δυτικοί ήταν κοντόφθαλμοι και θεωρούσαν ότι ο μπολσεβικισμός ήταν ένα ρωσικό πολιτικό προϊόν που εξαγόταν στις άλλες χώρες του κόσμου από την Ρωσία. Εστίασε στο γεγονός ότι οι κομμουνιστικές επαναστάσεις δεν γίνονταν σε κάθε σημείο της Ευρώπης από Ρώσους αλλά από κομμουνιστές της κάθε χώρας. Ο κομμουνισμός είχε ένα εθνικό υπόβαθρο ως κίνημα, σύμφωνα με τον Δραγούμη, το οποίο οι δυτικοί παρέβλεπαν, χρεώνοντας κάθε κομμουνιστική επανάσταση που απαντούσε στα προβλήματα επιμέρους χωρών σε «ρωσική εισβολή».⁶³¹ Διερωτήθηκε, μάλιστα, αν οι συνθήκες ζωής γίνουν άσχημες στην Αγγλία, την Γαλλία και την Ιταλία, «δε θα γεννηθεί αυτόματα μπολσεβικισμός στις χώρες τούτες;»⁶³² Για να καταλήξει σε μια ριζοσπαστική κριτική των δυτικών αστικών κρατών.

«Αν θέλετε να γλυτώσετε από το μπολσεβικισμό, τι υποστηρίζετε τους αισχροκερδείς; Τι αφήνετε τους λαούς σας να ψοφούν από την πείνα; Τι τους επιβάλλεται βάρη οικονομικά αβάσταχτα, ασήκωτα; [...] Τι εξακολουθείτε να εφαρμόζετε τα ιμπεριαλιστικά δαπανηρά σας σχέδια; Τι πηγαίνετε με στρατούς και στόλους στη Ρωσία για να πολεμήσετε το μπολσεβικισμό που τον θέλουν οι Ρώσοι γιατί έτσι θέλουν; [...] Για να πολεμήσετε αποτελεσματικά το μπολσεβικισμό στον τόπο σας, πάντε να τον πολεμάτε στη Ρωσία».⁶³³

Δύο συμπεράσματα μπορούν να εξαχθούν με ασφάλεια μέχρι εδώ. Πρώτον τον Φεβρουάριο του 1919 ο Δραγούμης είχε επεκτείνει την παλαιότερη κριτική του στον φιλελευθερισμό τόσο προς το καπιταλιστικό του μοντέλο παραγωγής όσο και προς την ιμπεριαλιστική διπλωματία των δυτικών κρατών του αστικού φιλελευθερισμού.

⁶³⁰ Ο.π.

⁶³¹ Εγγραφή Φεβρουαρίου 15 1919, ο.π., σελ. 44-45.

⁶³² Ο.π., σελ. 45.

⁶³³ Ο.π.

Δεύτερον η υποστήριξη την οποία εξέφραζε Δραγούμης προς τους μπολσεβίκους φαίνεται να σχετίζεται περισσότερο με την υπεράσπιση εκ μέρους του της δυνατότητας του κάθε λαού να επιλέγει το πολίτευμα και την κυβέρνηση που θεωρεί καλύτερη παρά με την ιδεολογική αποδοχή του κομμουνισμού. Υπάρχει και η εκδοχή να επηρέασε τον Δραγούμη και το γεγονός ότι καταγόταν εν μέρει από την Ρωσία. Ωστόσο δεν μπορεί να υποστηριχθεί με βεβαιότητα αυτό. Γιατί όλο το χρονικό διάστημα που προηγήθηκε της περιόδου κατά την οποία ο Δραγούμης άρχισε να εξετάζει με ενδιαφέρον τον σοσιαλισμό, αντιμετώπιζε τους Ρώσους ως ιμπεριαλιστές και ανταγωνιστές των ελληνικών συμφερόντων στην βαλκανική.

Το 1919, συνεχίζοντας την κριτική του προς τους νικητές του Α΄ Παγκοσμίου Πολέμου, ο Δραγούμης έγραψε ότι η Κοινωνία των Εθνών, όπως σχεδίαζαν να την δημιουργήσουν «δεν είναι παρά εταιρεία των πέντε μεγάλων για την εκμετάλλευση του κόσμου. [...] Θα διοικούν τη ligue οι πέντε μεγάλοι άρπαγες Αγγλία, γαλλία, Ιταλία, Ιαπωνία και Αμερική».⁶³⁴ Καταλήγοντας σε ένα ακόμη συμπέρασμα που μοιάζει με προαναγγελία θέσεων της γερμανικής «συντηρητικής επανάστασης», έγραψε ότι για να αλλάξει η ζοφερή εικόνα που περιέγραφε έπρεπε να συμμαχήσουν η Ρωσία με την Γερμανία ή εναλλακτικά να επικρατούσε ο μπολσεβικισμός στην Ευρώπη και την Αμερική.⁶³⁵ Στο ίδιο ύφος, λίγες μέρες αργότερα, ο Δραγούμης διατύπωνε την γνώμη ότι «άμα πέσουν τα ιμπεριαλιστικά, κεφαλαιοκρατικά καθεστώτα στη Γαλλία, Αγγλία, Ιταλία [...]. Τότε θα μπορέσει να ανασάνει ο Ελληνισμός».⁶³⁶

Όσο βρισκόταν εξόριστος στην Κορσική ο Δραγούμης διάβαζε καθημερινά γαλλικές εφημερίδες. Μάλλον ήταν και αυτός ένας από τους λόγους που πυροδότησαν την διαρκή ριζοσπαστικοποίηση των θέσεών του. «Σε τι εποχή ζούμε!»,⁶³⁷ έγραψε στις 12 Μαρτίου του 1919, για να αποφανθεί ότι «οι λαοί πεινούν, οι εμπορευόμενοι και επιχειρηματίες κερδίζουν [...] οι αχόρταγοι. Τα δημόσια οικονομικά τρίζουν από το βάρος των δανείων. Δικτατορεύουν και αγορεύουν πολιτικοί. Παχιά λόγια και λιγνές ιδέες».⁶³⁸ Δυο μέρες αργότερα μετάφερε στο

⁶³⁴ Εγγραφή Φεβρουαρίου 17 1919, ο.π., σελ. 46-47.

⁶³⁵ Ο.π., σελ. 47.

⁶³⁶ Εγγραφή Μάρτη 21 1919, ο.π., σελ. 63.

⁶³⁷ Εγγραφή Μάρτη 12 1919, ο.π., σελ. 54

⁶³⁸ Ο.π.

ημερολόγιό του αποσπάσματα από κείμενα του Κροπότκιν (1842- 1921) ⁶³⁹ και ανέφερε γιατί του άρεσε να διαβάζει την σοσιαλιστική εφημερίδα Humanité.

«Διαβάζω με πάθος την «Humanité» από την αρχή ως το τέλος. Γιατί τέτοιο ενδιαφέρον; Γιατί ξεσκεπάζει όλα τα ψέματα των ιμπεριαλιστών του καπιταλισμού (κεφαλαιοκρατίας), των επισήμων ανθρώπων, και βλέπω [...] τα ελατήρια όλων αυτών, όπως και τα ελατήρια των σοσιαλιστών που και αυτοί είναι εγωιστές σαν τους άλλους, μα θέλουν τη δημιουργία μιας νέας κοινωνίας, μιας νέας τάξης πραγμάτων όπου περισσότεροι να βγαίνουν ωφελημένοι στη γενική κοινωνική οικονομία. Αναποδογυρίζει τα καθεστώτα και τις παραδεγμένες αντιλήψεις που τις βαρέθηκα (ίσως γιατί τις είχα και γω και γιατί τώρα με βλάφτουν εμένα) και μόνο η ανατροπή αυτή μ' αρέσει, αδιάφορο αν και το καθεστώς που θέλει να εγκαταστήσει και αυτό έχει το ψέμα μέσα του. Μ' αρέσει γιατί αναποδογυρίζει ένα ψέμα, ένα καθεστώς, ένα είδωλο γνωστό μου, μολονότι πάλι ψέμα και καθεστώς και είδωλο πάει να δημιουργήσει». ⁶⁴⁰

Θα μπορούσαμε να υποθέσουμε ότι η παραπάνω εγγραφή αποτελεί μια μαρτυρία απόρριψης των θέσεων του παρελθόντος και της ιδεολογίας του αντιδιαφωτιστικού πολιτικού Ρομαντισμού; Εκτιμώ ότι ο Δραγούμης με τον όρο «παραδεγμένες αξίες» εννοούσε μια παθητική αποδοχή των προνομίων της μεγαλοαστικής τάξης από την οποία προερχόταν και όχι τις περισσότερες από τις παλαιότερες πολιτικές του ιδέες. Οι εγγραφές των επόμενων ημερών δείχνουν να υποστηρίζουν αυτή την εκδοχή.

Στις 17 Μαρτίου 1919 ο Δραγούμης έγραψε ότι συμφωνούσε με τους Ρώσους μπολσεβίκους «α) γιατί αποκρούουν την ξενική επέμβαση στον τόπο τους, β) γιατί πολεμούν τις ιμπεριαλιστικές κυβερνήσεις της Γαλλίας και της Αγγλίας, γ) γιατί προσπαθούν να καλητερέψουν τη θέση των Ρώσων γεωργών και εργατών». ⁶⁴¹

Παρατηρούμε ότι ακόμη και την περίοδο που ο Δραγούμης έδειξε να ταυτίζεται με τους Ρώσους κομμουνιστές οι λόγοι που τον οδηγούσαν σε αυτή την στάση ήταν τόσο εθνικιστικοί όσο και σοσιαλιστικοί. Τον συγκινούσε το γεγονός ότι οι μπολσεβίκοι απέκρουαν την ξενική επέμβαση και υπερασπίζονταν την πατρίδα τους από τους δυτικούς ιμπεριαλιστές. Πρόκειται, ασφαλώς, για μια συναισθηματική

⁶³⁹ Εγγραφή Μάρτη 14 1919, ο.π., σελ. 56

⁶⁴⁰ Ο.π.

⁶⁴¹ Εγγραφή Μάρτη 17 1919, ο.π., σελ. 57

σύνδεση που προκύπτει από την αντιστοίχιση με τα όσα είχαν συμβεί στην Ελλάδα προκειμένου να συρθεί η χώρα στο πλευρό των δυτικών δυνάμεων στον πόλεμο. Αλλά, ταυτόχρονα, πρόκειται και για μια πάγια θέση του Δραγούμη κατά του ιμπεριαλισμού που ως φορέας διεθνιστικής επιβολής απειλούσε την εθνική ταυτότητα των εθνών με την παγκόσμια επιβολή του δυτικού κανόνα. Στην ουσία, τον Μάρτιο του 1919, μέσω της σοσιαλιστικής ρητορικής ο Δραγούμης επαναλάμβανε τις ρομαντικές εθνικιστικές θέσεις που υποστήριζε από το 1900 κι έπειτα. Σαφώς σε αυτές είχε προστεθεί και το ενδιαφέρον του για τους ανθρώπους των οικονομικά ασθενέστερων κοινωνικών τάξεων, που σταδιακά είχε αναπτύξει από την περίοδο που ήταν βουλευτής. Ωστόσο ολική απόρριψη παλαιότερων ιδεών και μετακίνηση των πολιτικών του προβληματισμών από το πεδίο της ιδεολογίας του αντιδιαφωτιστικού πολιτικού Ρομαντισμού δεν διαπιστώνω να υπήρξε.

Εθνικιστής και σοσιαλιστής

Προς επίρρωση των παραπάνω υπάρχει η ημερολογιακή αναγραφή της επόμενης μέρας, στην οποία ο Δραγούμης διερωτήθηκε, «τι είμαι εθνικιστής; κοινωνιστής;»⁶⁴² Για να καταλήξει στο συμπέρασμα, «όλα αυτά, αλλά προπάντων άνθρωπος».⁶⁴³ Πρόκειται για μια επανάληψη των θέσεων που εξέφραζε ο Δραγούμης την περίοδο που έγραφε το *Όσοι Ζωντανοί*. Την περίοδο που ο Δραγούμης βίωνε τον πιο μεγάλο ενθουσιασμό για τις σοσιαλιστικές ιδέες θεωρούσε τον εθνικισμό και τον σοσιαλισμό συμπληρωματικούς μεταξύ τους. Αυτό φαίνεται και στην αναγραφή της 18^{ης} Μαρτίου 1919 στην οποία χρησιμοποίησε ένα χερντεριανό ερμηνευτικό σχήμα προσαρμοσμένο στην ορολογία του Μπαρρές, προκειμένου να εξηγήσει πως αντιλαμβανόταν την ορθή εκδοχή του σοσιαλισμού. Η βάση της σκέψης του παρέμενε ο ρομαντικός εθνικισμός, μέσω του οποίου θεωρούσε ότι έπρεπε να επιτευχθεί η προοπτική του οικουμενισμού.

«Το ζήτημα είναι να *νοιώσεις, de sentir et de comprendre* την ανθρωπότητα, και για να τη νοιώσεις πρέπει να έχεις νοιώσει τον εαυτό σου και για να νοιώσεις τον εαυτό σου πρέπει να έχεις νοιώσει την πατρίδα δηλαδή το έθνος σου, την κληρονομικότητά σου, την καταγωγή σου».⁶⁴⁴

⁶⁴² Εγγραφή Μαρτίου 18 1919, ο.π., σελ. 57.

⁶⁴³ Ο.π.

⁶⁴⁴ Εγγραφή Μαρτίου 18 1919, ο.π., σελ. 58.

Πρόκειται για υπενθύμιση μιας εκ των αρχικών συντηρητικά εθνικιστικών θέσεων που είχε υιοθετήσει ο Δραγούμης ήδη από την δεκαετία του 1900. Εκείνο που προστέθηκε ήταν η διαπίστωση ότι ο ρομαντικός εθνικισμός αποτελούσε ένα ανθρωπιστικό ιδεώδες που δεν συμβιβαζόταν με τον μαρξισμό. Έγραψε ο Δραγούμης, «αγαπώ πάρα πολύ τον άνθρωπο για να γίνω στενός σοσιαλιστής. Όλες οι τάξεις της κοινωνίας πρέπει να ζήσουν, όλες είναι καταναλώτριες, όχι μόνο οι εργάτες της πολιτείας ή της εξοχής. Αυτοί είναι οι περισσότεροι μα γιατί να μη ζήσουν και οι λιγότεροι;»⁶⁴⁵ Στην ίδια ημερολογιακή αναγραφή ο Δραγούμης διευκρίνισε ότι υποστήριζε την ανατρεπτική προοπτική του σοσιαλισμού γιατί ζητούσε και ο ίδιος «μια καινούρια τάξη πραγμάτων, μια καινούρια οικονομία κοινοτική που να βοηθεί όλους, τους λιγότερους και τους περισσότερους, να ζουν καλά και να υψώνονται όσο μπορούν ηθικά».⁶⁴⁶ Παράλληλα με την βελτίωση των υλικών συνθηκών της ζωής ο Δραγούμης δεν παρέλειψε να προσθέσει και την κλασική ιδέα που υιοθέτησε ο Ρομαντισμός και έθετε ως πολιτικό στόχο την ηθική ανάταση του κοινωνικού συνόλου.

Καθιστώντας σαφέστερη την θέση του για σοσιαλισμό ο Δραγούμης διευκρίνισε τα εξής.

«Δεν είμαι σοσιαλιστής όσο ο σοσιαλισμός ενεργεί για το ισοπέδωμα των ανθρώπων προς τα κάτω. Είμαι σοσιαλιστής όσο ενεργεί ο σοσιαλισμός για το λυτρωμό των ανθρώπων από τα τωρινά κράτη, τους κεφαλαιοκράτες και τους λοιπούς κυρίους τους, από τους δεσπότες και τους τυράννους, όσο ενεργεί για την ελευθερία του κάθε ατόμου να μπορεί να ανέβει όχι κοινωνικά μα ηθικά.

Δε θέλω ο εργάτης να γίνει εργοδότης, ή κεφαλαιούχος ή επιχειρηματίας. Θέλω να έχει όμως υποφερτή ζωή και να γίνει καλύτερος άνθρωπος, όσο μπορεί, να ανεβεί σε ψηλότερο ηθικό επίπεδο, να νοιώθει την καταγωγή του την εθνική, το έθνος του, τον εαυτό του και τα άλλα έθνη και τους άλλους ανθρώπους, και να νοιώθει την αλληλεγγύη που τον συνδέει με τους ανθρώπους της δικής του κοινωνίας [...] και με τα άλλα άτομα κάθε κοινωνίας ανθρώπων. Ο άνθρωπος [...] είναι ζώο κοινωνικό και δεν είναι άτομο. Όσο λαβαίνει βαθύτερη συνείδηση του εαυτού του ο άνθρωπος, τόσο

⁶⁴⁵ Ο.π.

⁶⁴⁶ Ο.π.

νοιώθει πως δεν είναι άτομο και υψώνεται σε μια συνείδηση της ανθρωπότητας, καταλαβαίνει την αλληλεγγύη και ενεργεί σύμφωνα της».⁶⁴⁷

Είναι πολύ ενδεικτικό το παραπάνω απόσπασμα. Τόσο λόγω του ότι αποκαλύπτει το πόσο βαθιά είχε αφομοιώσει ο Δραγούμης την θεωρία του χερντεριανού ρομαντικού εθνικισμού. Όσο και γιατί ξεκαθαρίζει ότι η προσέγγιση του Δραγούμη στον σοσιαλισμό δεν ήταν μαρξιστική και αποτελούσε μια ακόμη εκδοχή των επιμέρους προσπαθειών που έγιναν από νεορομαντικούς διανοητές να προσαρμόσουν τον σοσιαλισμό στο πλαίσιο των ιδεών του Ρομαντισμού. Δεν νομίζω ότι όλα αυτά αφήνουν περιθώρια στην υπόθεση ότι ο Δραγούμης εγκατέλειψε παλαιότερες ιδέες του και προσχώρησε, έστω εν μέρει, ιδεολογικά στον κλασικό σοσιαλισμό στα τέλη της ζωής του. Η μόνη διαφορά που πράγματι διακρίνεται είναι η εξής. Ο Ίων Δραγούμης από ελιτιστής νεορομαντικός εθνικιστής είχε γίνει ένας νεορομαντικός εθνικιστής που απέρριψε αρκετές παλαιότερες ελιτιστικές απόψεις και αναγνώρισε την αξία των διευρυμένων δυνατοτήτων πολιτικής συμμετοχής στις ευάλωτες κοινωνικές ομάδες.

Συνοψίζοντας τις θέσεις του ο Δραγούμης κατέληξε στο παρακάτω συμπέρασμα.

«Από άνθρωπος μιας τάξης με ορισμένα συμφέροντα τάξης, γίνομαι σοσιαλιστής με την πλατειά έννοια, και θέλω μια καινούρια οικονομία της κοινωνίας μου και των άλλων κοινωνιών. Από στενός πατριώτης, γίνομαι εθνικιστής, με τη συνείδηση του έθνους μου και όλων των άλλων εθνών, γιατί οι διαφορές των εθνών πάντα θα υπάρχουν, και έχω τη συνείδησή τους και χαίρομαι που υπάρχουν αυτές οι διαφορές, που με τις αντιθέσεις τους, με τις αντιλήψεις τους, υψώνουν την ανθρώπινη συνείδηση και ενέργεια.

Από άτομο γίνομαι άνθρωπος».⁶⁴⁸

Ο ρομαντικός εθνικισμός, η ρομαντική προσέγγιση του σοσιαλισμού και ο ανθρωπιστικός οικουμενισμός πλέχθηκαν από τον Δραγούμη σε μια ιδεολογική ενότητα η οποία παρουσιάστηκε ως ορθός διανοητικός προορισμός απέναντι στον μαρξισμό, στον φιλελεύθερο ατομικισμό και στον πατριωτισμό που δεν έχει εθνικιστικό υπόβαθρο.

Ο Δραγούμης υπενθύμισε την επιφύλαξή του προς τον μαρξιστικό σοσιαλισμό γράφοντας ότι έλπιζε ο «κοινωνισμός τουλάχιστον να μη φτάσει στο δογματισμό του

⁶⁴⁷ Ο.π.

⁶⁴⁸ Ο.π., σελ. 59.

χριστιανισμού [...] να μην καταντήσει στο «Πίστευε και μη ερεύνα» και να περιορίσει ανθρώπους να «ερευνούν τας γραφάς του Καρόλου Μαρξ»». ⁶⁴⁹ Το γεγονός ότι ο Δραγούμης δεν είχε μετακινηθεί πολύ από παλαιότερες θέσεις του φαίνεται και αν διαβάσουμε την συζήτηση που είχε με τον Κωνσταντίνο Έσλιν (1844-1920). Ο Δραγούμης έδειχνε πλέον ενδιαφέρον για τις τύχες των ανθρώπων που προέρχονταν από ασθενέστερες οικονομικά τάξεις και για αυτό έβλεπε πολύ θετικότερα από ότι στο παρελθόν την δημοκρατία. Ωστόσο εξακολουθούσε να θεωρεί, όπως έκανε και παλαιότερα, ότι το δημοκρατικό πνεύμα γονιμοποιείται μέσα σε αριστοκρατικά πλαίσια. Στην συζήτηση με τον Έσλιν ο Δραγούμης έπλεξε το εγκώμιο της δημοκρατίας εστιάζοντας στον βρετανικό βασιλικό θεσμό. Σύμφωνα με τον Δραγούμη οι Άγγλοι είχαν δημοκρατικό πνεύμα γιατί έδιναν τίτλους ευγενείας «σε κάθε άνθρωπο που δείχνει κάποια αξία» ⁶⁵⁰ ανεξαρτήτως του επαγγέλματος και της κοινωνικής του προέλευσης. Ταυτόχρονα, οι σοσιαλιστικές επαναστάσεις που πραγματοποιούνταν στην Ευρώπη τον έκαναν να αποφανθεί ότι ο σοσιαλισμός θα γινόταν η «αυγή του μέλλοντος». ⁶⁵¹ Η πιο τολμηρή απόπειρα του Δραγούμη να αφήσει οριστικά πίσω τις παλιές πολιτικές του ιδέες και να προσχωρήσει στον αναρχισμό καταγράφηκε την 6^η Απριλίου του 1919.

«Μια περίοδο της ζωής μου εθνικιστική, (από τα 1902 ως τα 1914 απάνω κάτω). Έπειτα έβαλα μια *rétition de principe* στο νατσιοναλισμό μολονότι ενεργούσα σύμφωνα του. Τώρα μπαίνω σε μια σοσιαλιστική και ανθρωπιστική περίοδο. Αρχίζω να λαβαίνω συνείδηση του αναρχισμού μου (1917-1919) και προχωρώ. [...]

Στην πρώτη περίοδο επίδραση του Nietzsche και Barres. Στη δεύτερη Τολστόϊ, Rousseau, Κροπότκιν, Gide.

Στην πρώτη περίοδο Μακεδονική ενέργεια. Στη δεύτερη Ρωσική επανάσταση και κοινωνική επανάσταση παντού. Στη Μακεδονική ενέργεια έλαβα μέρος, στην κοινωνική επανάσταση όχι ακόμα». ⁶⁵²

Ωστόσο, στην συνέχεια ο Δραγούμης οπισθοχώρησε σε προγενέστερες ιδέες και, μάλιστα, ενίοτε πιο συντηρητικές από αυτές που τον γοήτευσαν στα τέλη του 1918

⁶⁴⁹ Εγγραφή Μάρτη 19 1919, ο.π., σελ. 61.

⁶⁵⁰ Εγγραφή 5 Απρίλη 1919, ο.π., σελ. 71.

⁶⁵¹ Εγγραφή 29 Μαρτίου 1919, ο.π., σελ. 68.

⁶⁵² Εγγραφή Απρίλη 6 1919, ο.π., σελ. 72-73.

και τις αρχές του 1919. Από τον Μάιο του 1919 το ημερολόγιο περιλαμβάνει σημειώσεις που γράφτηκαν στην Σκόπελο, όπου και συνεχίστηκε η εξορία του. Η επιστροφή στην Ελλάδα των αποτράβηξε από την καρδιά των ευρωπαϊκών ιστορικών γεγονότων. Είναι μάλλον ασφαλές να συμπεράνει κανείς πως η παύση ανάγνωσης γαλλικών εφημερίδων και η απομόνωση στο ελληνικό νησί επηρέασε σημαντικά τους προβληματισμούς του. Την περίοδο της εξορίας στην Σκόπελο ο σοσιαλισμός και οι αναλύσεις πολιτικών θεωριών τον απασχόλησαν λιγότερο και εμφανίστηκαν αραιά στις αναγραφές του ημερολογίου του. Η ριζοσπαστικότητα στον γραπτό του λόγο καταλάγιασε.

Εντούτοις ο σπόρος του σοσιαλισμού είχε φυτρώσει στην σκέψη του Δραγούμη. Ο Δραγούμης άρχισε να σκέφτεται πως θα γινόταν εφικτό να σχηματίσει ένα πολιτικό μοντέλο στο οποίο θα συνέδεε τον ρομαντικό εθνικισμό, το αυτοκρατορικό όραμα μιας ομοσπονδίας των βαλκανικών εθνικών κρατών με τους Έλληνες να αποτελούν τους πολιτιστικούς οδηγούς και μιας εκδοχής σοσιαλισμού που θα υιοθετούσε την οργανωτική δομή των παραδοσιακών ελληνικών κοινοτήτων. Στις 14 Αυγούστου του 1919 έγραψε για το συγκεκριμένο ζήτημα τα παρακάτω.

«Εγώ βλέπω στους Έλληνες την κρυμμένη δύναμη [...] να φτιάσουν στην Ανατολή ανατολικό κράτος ή ανατολική ομοσπονδία από κράτη εθνικά όπου, στο καθένα μέσα, να μπορεί να ζει αυτόνομα ή αλλόφυλη ανατολική κοινότητα [...]. Θα κολλήσει απάνω σ' αυτή την οργάνωση της Ανατολής η οργάνωση των.....εργατών προς κάποια καθολικότερη κατανομή του πλούτου (νέα οικονομική οργάνωση της κοινωνίας χωρίς συγκέντρωση του κεφαλαίου στα χέρια μερικών, συνεργατικοί συνεταιρισμοί πίστης, παραγωγής και κατανάλωσης) και θα βγει απ' όλα αυτά η μεταμόρφωση του κράτους, με δύο βάσεις α) την κοινότητα αυτόνομη και β) τους συνεργατικούς συνεταιρισμούς».⁶⁵³

Ο Δραγούμης αντιλήφθηκε γρήγορα ότι αυτή η ιδέα ήταν νεφελώδης. Την 27^η Αυγούστου 1919 επιβεβαίωσε ότι έπρεπε να διαβάσει επιπλέον για να έβρισκε τον «συμβιβασμό του εθνικισμού με το σοσιαλισμό, και του εθνικισμού με την ανατολική ιδέα».⁶⁵⁴

⁶⁵³ Εγγραφή Αυγούστου 14 1919, ο.π., σελ. 116.

⁶⁵⁴ Εγγραφή 27 Αυγούστου 1919, ο.π., σελ. 120.

Η αποτυχία της επαναστατικής κομμουνιστικής κυβέρνησης του Μπέλα Κουν (1886-1937) στην Ουγγαρία έδειξε να προβληματίζει τον Δραγούμη.⁶⁵⁵ Ενώ, την 29^η Σεπτεμβρίου, η κριτική που άσκησε ένας Γάλλος σοσιαλιστής βουλευτής στην αντιδημοκρατική διάσταση του κομμουνιστικού κινήματος του κέντρισε το ενδιαφέρον. Ο Δραγούμης έδειξε να λαμβάνει υπόψη την κριτική του Γάλλου σοσιαλιστή. Όχι γιατί είχε τις ίδιες ανησυχίες για την έλλειψη δημοκρατικότητας του κομμουνισμού. Ο προβληματισμός του Δραγούμη αφορούσε το γνώρισμα του κομμουνισμού που ο ίδιος αντιλαμβανόταν ως έλλειψη προσήλωσης στα εθνικά ιδεώδη. Όπως έγραψε, η κριτική του κομμουνισμού που είχε διαβάσει «δυνάμωσε τη συνείδηση της ανάγκης να συμβιβαστεί ο σοσιαλισμός με το νατσιοναλισμό και να βρεθεί ο κρίκος ο συνδετικός και ο ρυθμός τους».⁶⁵⁶

Τον Οκτώβριο του 1919 η επιφύλαξη του Δραγούμη προς τον κομμουνισμό έγινε μεγαλύτερη. Σχολίασε ότι ο ρωμαϊκός λαός στην αρχαιότητα ζητούσε άρτο και θεάματα. Ο κομμουνισμός φαινόταν στα μάτια του αρκετά υλιστικός ώστε να του προκαλέσει τον εξής φόβο.

«Να ιδώ μήπως και οι λαοί της Ευρώπης του τωρινού πολιτισμού εκεί θα καταντήσουν, με μερικές παραλλαγές, άμα επικρατήσει οι σοσιαλισμός. Υπερπολιτισμός, κοσμοπολιτισμός, αντιμιλιταρισμός, αυτοκρατορισμός, σοσιαλισμός».⁶⁵⁷

Όταν επέστρεψε από την εξορία ο Δραγούμης δραστηριοποιήθηκε αμέσως στο επίκεντρο της παράταξης των αντιβενιζελικών. Μπορεί να δραστηριοποιήθηκε στο στον συντηρητικό χώρο αλλά στην σκέψη και τον δημόσιο λόγο του είχε αφομοιώσει στοιχεία της σοσιαλιστικής σκέψης. Τον Νοέμβριο του 1919, βλέποντας ότι ο Βενιζέλος προσπαθούσε να προσεταιριστεί εργατικές κοινωνικές ομάδες στρεφόμενος κατά της ηγεσίας του ελληνικού σοσιαλιστικού κινήματος, ο Δραγούμης παρενέβη με άρθρο στην εφημερίδα *Αθηναϊκή*. Το άρθρο του Δραγούμη έφερε τον τίτλο «Τι είναι σοσιαλισμός» και δημοσιεύθηκε στο φύλλο της 29^{ης} Νοεμβρίου. Είναι ένα ιδιαίτερης σημασίας άρθρο γιατί δείχνει πόσο καλά είχε μελετήσει ο Δραγούμης το φαινόμενο του σοσιαλισμού. Στο συγκεκριμένο άρθρο

⁶⁵⁵ Εγγραφή 11 Σεπτεμβρίου 1919, ο.π., σελ. 122

⁶⁵⁶ Εγγραφή Σεπτεμβρίου 29 1919, ο.π., σελ. 130

⁶⁵⁷ Εγγραφή Οκτωβρίου 13 1919, ο.π., σελ. 134.

αποκαλύφθηκαν οι πολιτικές κατευθύνσεις που σκεφτόταν να ακολουθήσει ο Δραγούμης σε σχέση με τον σοσιαλισμό.

Ο Δραγούμης υποστήριξε στο εν λόγω άρθρο ότι ο Βενιζέλος και αρκετοί ακόμη πολιτικοί δεν είχαν αντιληφθεί ότι ο σοσιαλισμός ήταν κάτι διαφορετικό από ένα πολιτικό αίτημα που θα μπορούσε να ικανοποιηθεί με την ψήφιση μιας δέσμης φιλεργατικών μέτρων.⁶⁵⁸ Ο Δραγούμης είχε κατανοήσει ότι τα σοσιαλιστικά αιτήματα δεν έθεταν ως στόχο την απλή βελτίωση της οικονομικής θέσης των εργατών, όπως υπέθεσαν κράτη που «περιωρίστησαν εις φιλεργατικήν νομοθεσίαν».⁶⁵⁹ Ο σοσιαλισμός, έγραψε ο Δραγούμης, είναι «οικονομικοκοινωνικόν σύστημα, το οποίον διαβλέπουν ιδίως αι εργατικά και αι διανοητικά τάξεις ότι πρέπει να επικρατήσει μιαν ημέραν δια να προσαρμοσθούν τα νεώτερα μέσα της παραγωγής προς την κατάστασιν της κοινωνίας».⁶⁶⁰ Στην συνέχεια ο Δραγούμης υποστήριξε ότι το νεωτερικό σύστημα παραγωγής και κοινωνικής οργάνωσης ήταν εγενώς φορέας άδικων ανισοτήτων. Έγραψε ότι «η δυσαρμονία μεταξύ των νεώτερων μεθόδων της παραγωγής και της σημερινής καταστάσεως των κοινωνιών δημιουργεί ανισότητα οικονομικάς που είναι ανάγκη κατά τινά τρόπον να ελαττωθούν».⁶⁶¹

⁶⁵⁸ Παρουσιάζει ενδιαφέρον ότι το ίδιο επιχείρημα είχε αναπτύξει ένας εκ των ηγετών του ελληνικού σοσιαλιστικού κινήματος, ο Νίκος Δημητράτος (1894-1944), στο άρθρο «Η χρεωκοπία του φιλεργατισμού», που δημοσιεύθηκε στην *Οργάνωσις. Σοσιαλιστική Εφημερίς, όργανον του Συνδέσμου των Εργατικών Τάξεων της Ελλάδος*, στις 13-7-1914. Ο Δημητράτος είχε υποστηρίξει ότι η φιλεργατική πολιτική του Βίσμαρκ ήταν το δόλωμα των αστικών δυνάμεων για να μειώσουν την δύναμη του σοσιαλιστικού κινήματος. Ο Δημητράτος ήταν ένας εκ των σοσιαλιστών που αποκήρυξε την συστράτευση των σοσιαλιστών με τις δημοκρατικές δυνάμεις εναντίον της милитарιστικής Γερμανίας στον Α΄ Παγκόσμιο Πόλεμο και συμφώνησε με την πολιτική της ουδετερότητας, πράγμα που τον έφερε σε επαφή με την παράταξη των μοναρχικών στην οποία δραστηριοποιήθηκε ο Δραγούμης. Ο Δραγούμης ακολούθησε την ίδια γραμμή επιχειρηματολογίας με τον Δημητράτο προκειμένου να στηλιτεύσει, όχι τον Βίσμαρκ αλλά, τον Βενιζέλο. Το άρθρο του Δημητράτου, «η χρεωκοπία του φιλεργατισμού», υπάρχει στο Παναγιώτης Νούτσος, *Η σοσιαλιστική σκέψη στην Ελλάδα από το 1875 ως το 1974, Τόμος Β΄, Ιδέες και κινήσεις για την οικονομική και πολιτική οργάνωση της εργατικής τάξης (1907-1925), Α΄ μέρος: Από το Κοινωνικόν μας ζήτημα στην ιδρυτική γενιά του ΣΕΚΕ*, Εκδόσεις Γνώση, Αθήνα 1991, σελ. 341-343.

⁶⁵⁹ Ίων Δραγούμης «Τι είναι σοσιαλισμός», Άπαντα Ίωνος Δραγούμη, *Αρθρογραφία 1903-1920*, Εκδόσεις Έκτωρ, Αθήνα 2021, σελ. 263.

⁶⁶⁰ Ο.π.

⁶⁶¹ Ο.π.

Επιπλέον έδειξε ότι γνώριζε αρκετά καλά τις εσωτερικές τομές και τα ρεύματα του σοσιαλιστικού κινήματος.⁶⁶² Μάλιστα, τοποθετήθηκε αναφορικά με το ποια θεωρούσε καλύτερη εκδοχή σοσιαλισμού για τα τότε δεδομένα του ελληνικού εργατικού κινήματος. Υποστήριξε ότι οι μικροί αριθμοί Ελλήνων εργατών προϋπέθεταν ότι ο συνδικαλισμός θα ήταν η ιδανικότερη αρχική φάση οργάνωσης των Ελλήνων σοσιαλιστών. Όταν αυτό γινόταν πραγματικότητα στην συνέχεια, σύμφωνα με τον Δραγούμη, στόχος του ελληνικού εργατικού κινήματος έπρεπε να γίνει η προσέγγιση του σοσιαλδημοκρατικού μοντέλου.

Συνεργατικός συντηρητικός σοσιαλισμός

Ο Δραγούμης, συνεχίζοντας να υιοθετεί τις παλαιότερες συντηρητικές ιδέες για την συνεργασία των κοινωνικών τάξεων, οραματιζόταν ένα εθνικά ιδιαίτερο μοντέλο σοσιαλισμού που θα βασιζόταν στην δημιουργία κορπορατιστικών δομών ανάμεσα στους εργάτες και σε άλλες κοινωνικές ομάδες. Οι Έλληνες εργάτες, κατά τον Δραγούμη, έπρεπε να δημιουργήσουν συνεργατικούς συνεταιρισμούς.⁶⁶³ Εκτιμούσε ότι το σχήμα των συνεταιρισμών ταίριαζε με την ελληνική παράδοση και με το

⁶⁶² «Από τον Μαρξισμόν εξεπορεύθησαν προ του μεγάλου πολέμου τρεις τάσεις, μεταξύ των εργατών και των διανοουμένων ο μεταρρυθμιστικός σοσιαλισμός, ο συνδικαλισμός και η σοσιαλιστική δημοκρατία. Κατά τον μεταρρυθμιστικόν σοσιαλισμόν ζητείται κυρίως επέμβασις του Κράτους δια να περιέλθουν βαθμηδόν τα μέσα της παραγωγής και της ανταλλαγής εις την κυριότητα της κοινωνίας, αντί να ανήκουν εις το κεφάλαιον. Επίσης, ζητείται και η βαθμιαία κατάκτησις των δημοσίων αρχών δια της καθολικής ψηφοφορίας. Ούτω φθάνομεν εις τον κρατικόν σοσιαλισμόν και ενίστε εις τον άκρατον κρατισμόν. Κατά τον συνδικαλισμόν επιδιώκεται η δια της οργανωμένης εργατικής τάξεως και της αυτονόμου αναπτύξεως των εργατικών συνδικάτων βαθμιαία απορρόφησις της πολιτικής εξουσίας. Η τάσις αυτή ενίστε κλίνει προς επαναστατικάς μεθόδους. Ο Μπολσεβικισμός είναι και αυτός επαναστατικός σοσιαλισμός, ή μάλλον Μαρξισμός, εφηρμοσμένος καίπερ μη προέλθον εκ της ενέργειας μόνον των εργατικών συνδικάτων, αλλά και εξ άλλων παραγόντων που ιδιάζουν εις την Ρωσσίαν, όπως το αγροτικόν στοιχείον. Όσον αφορά την σοσιαλδημοκρατίαν, αυτή επιδιώκει την κατάκτησιν του Κράτους δια του προλεταριάτου, οργανωμένου εις πολιτικόν κόμμα, και μετά την κατάκτησιν την μεταμόρφωσιν της σημερινής κοινωνίας εις μεγάλην οικονομ. Cooperative (συνεργατικόν συναιτερισμόν) δια της συγκεντρώσεως των μέσων παραγωγής». Ίων Δραγούμης «Τι είναι σοσιαλισμός», Άπαντα Ίωνος Δραγούμη, *Αρθρογραφία 1903-1920*, Εκδόσεις Έκτωρ, Αθήνα 2021, σελ. 264.

⁶⁶³ Ο.π.

κοινοστιστικό μοντέλο οργάνωσης. Παρέθεσε, μάλιστα, κάποια παραδείγματα για να στερεώσει το επιχείρημά του.

«Σημειώσατε ότι τοιαύτης περίπου μορφής συνεταιρισμού υπήρχον εις τον Ελληνισμόν και προ της ανακαλύψεως αυτών εις την Δύσιν και ως παράδειγμα φέρω τα΄ Αμπελάκια της Θεσσαλίας, τα χωριά του Πηλίου, τας νήσους Ύδραν και Σπέτσας, τους κτηνοτροφικούς συνεταιρισμούς της μακεδονίας και τα κρητικά Κινιάτα».⁶⁶⁴

Πρόταση του Δραγούμη ήταν η γενίκευση του συνεργατισμού σε όλες τις παραγωγικές ομάδες, πέρα από την εργατική τάξη. Οραματιζόμενος μια προοπτική οικονομικού ολιστικού συνεργατισμού εκτίμησε ότι ο συνεργατισμός «πάσης μορφής, γεωργικός, κτηνοτροφικός, εμπορικός, βιομηχανικός, ναυτιλιακός ή και άλλως συνεργατισμός της παραγωγής, της καταναλώσεως και της πίστεως»⁶⁶⁵ ήταν κατάλληλος για την ελληνική οικονομία. Θα μπορούσε, ενδεχομένως, να αναγνωστεί αυτή η θέση του Δραγούμη ως μια πρώτη προσέγγιση ενός κορπορατιστικού και ενδεχομένως ημι-ολοκληρωτικού οικονομικού και παραγωγικού μοντέλου.

Η περίπλοκη ιδιορρυθμία αυτής της οικονομικής προσέγγισης γεννά το ερώτημα αν όντως ο Δραγούμης ενδιαφερόταν ειλικρινά να προωθήσει ένα τέτοιο ιδεολογικό σχήμα ή αν παρέθετε δημόσια κάποιες ιδέες για τον σοσιαλισμό που δεν σκεπτόταν να κάνει πολιτική πράξη αλλά τον βοηθούσαν να συμπτύξει μια καλή σχέση με τους Έλληνες σοσιαλιστές στο γενικότερο αντιβενιζελικό κλίμα εκείνης της ιστορικής περιόδου. Φρονώ ότι το δεύτερο δεν αναιρεί το πρώτο. Το όραμα ενός ελληνικού συνεργατικού σοσιαλισμού με καταβολές στην οργανωτική παράδοση του κοινοτισμού ήταν πράγματι συμβατό με τον γενικότερο πολιτικό προσανατολισμό του Δραγούμη. Επιπλέον, τέτοιες ημισχηματισμένες προσεγγίσεις που ενσωμάτωναν τον σοσιαλισμό σε ένα παραδοσιοκρατικό πλαίσιο ήταν συνηθισμένες και στους υπόλοιπους διανοητές της ιδεολογίας του αντιδιαφωτιστικού πολιτικού Ρομαντισμού. Για αυτό και σχημάτισαν την τέταρτη «θεμελιώδη αρχή» της.

Ακόμη πιο ενδιαφέρον, πάντως, είναι ότι παρόμοιες θέσεις με αυτές του Δραγούμη θα βρούμε και σε άλλους Έλληνες μετριοπαθείς σοσιαλιστές των αρχών του 20^{ου} αιώνα, αν και στις υπόλοιπες πολιτικές τους αρχές δεν φαίνεται να συνδέθηκαν με τον αντιδιαφωτισμό. Για παράδειγμα ο διευθυντής του *Νουμά* Δημήτρης Π.

⁶⁶⁴ Ο.π.

⁶⁶⁵ Ο.π., σελ. 265.

Ταγκόπουλος (1867-1926), σε ένα γράμμα που έστειλε στην εφημερίδα *Εργάτης του Βόλου* το 1908, έκανε την παρακάτω μάλλον αισιόδοξη πρόβλεψη.

«Σοσιαλιστές και νατσιοναλιστές θα δώσουνε στο τέλος τα χέρια κ' έτσι σιγά σιγά θα γεννηθεί στην πατρίδα μας ένας καινούργιος σοσιαλισμός που να ταιριάζει και με την ψυχή μας, και με τη ζωή μας, και με το κλίμα μας, ακόμα και με τα όνειρά μας τα εθνικά, ένα είδος να πούμε Ρωμαϊκός σοσιαλισμός».⁶⁶⁶

Η συνύπαρξη σοσιαλιστικών και συντηρητικών ιδεών δεν ήταν στις αρχές του 20^{ου} αιώνα μια μεμονωμένη ιδιορρυθμία του Δραγούμη για την ειλικρίνεια της οποίας θα μπορούσαν να γεννηθούν αμφιβολίες. Ήταν ένα θεμελιώδες γνώρισμα της ιδεολογίας του αντιδιαφωτιστικού πολιτικού Ρομαντισμού. Καθώς, επίσης, και ένα φαινόμενο που μπορούσε να ανιχνευτεί πέρα από τον αντιδραστικό συντηρητισμό σε περιπτώσεις ρεφορμιστών σοσιαλιστών ή ακόμη και ορισμένων φιλελευθέρων διανοητών που έδιναν έμφαση στο κοινωνικό πρόσημο της ιδεολογίας τους.

Η συνέχεια των δημόσιων τοποθετήσεων του Ίωνος Δραγούμη για τον σοσιαλισμό ήταν παρόμοια. Την 10^η Ιανουαρίου 1920, στο άρθρο «Μπολσεβικισμός, Ανατολή κι Ελληνισμός», που δημοσιεύτηκε στην εφημερίδα *Πολιτεία*, ο Δραγούμης εστίασε σε γεωπολιτικά θέματα. Αρχικά επανέλαβε την προγενέστερη θέση του ότι οι Ρώσοι μπολσεβίκοι δεν νίκησαν τους δυτικούς ιμπεριαλιστές στο όνομα του σοσιαλισμού αλλά στο όνομα της εθνικής ανεξαρτησίας. Σύμφωνα με τον Δραγούμη η επίθεση των κεφαλαιοκρατών κέντρισε το εθνικό αίσθημα των Ρώσων που στο όνομα του μπολσεβικισμού είδαν την υπεράσπιση της εθνικής τους αξιοπρέπειας, καθώς όλοι οι ιστορικοί τους αντίπαλοι επιτέθηκαν στα εδάφη τους με πρόσχημα τον κίνδυνο του μπολσεβικισμού.⁶⁶⁷ Η φρασεολογία του είχε αποκτήσει έναν ριζοσπαστικό τόνο.

⁶⁶⁶ Δημήτρης Ταγκόπουλος, «Οι δημοτικιστάδες και σοσιαλιστάδες είμαστε αδέρφια», στο Παναγιώτης Νούτσος, *Η σοσιαλιστική σκέψη στην Ελλάδα από το 1875 ως το 1974, Τόμος Β', Ιδέες και κινήσεις για την οικονομική και πολιτική οργάνωση της εργατικής τάξης (1907-1925), Α' μέρος: Από το Κοινωνικόν μας ζήτημα στην ιδρυτική γενιά του ΣΕΚΕ*, Εκδόσεις Γνώση, Αθήνα 1991, σελ. 170.

⁶⁶⁷ «Εις την αντίληψιν του Ρωσσικού λαού πολύ δικαίως συνεταυτίσθησαν η έννοια του αγώνος κατά της ξενικής επεμβάσεως και η έννοια του αγώνος κατά της κεφαλαιοκρατίας. [...] κεφαλαιοκρατία και ξενική επέμβασις κατήντησαν δια τους Ρώσσους έννοιαι ταυτόσημοι». Ίων Δραγούμης, «Μπολσεβικισμός, Ανατολή κι Ελληνισμός», Άπαντα Ίωνος Δραγούμη, *Αρθρογραφία 1903-1920*, Εκδόσεις Έκτωρ, Αθήνα 2021, σελ. 291.

Ωστόσο ο Δραγούμης φρόντισε να κρατήσει αποστάσεις από τον μπολσεβικισμό. Θεώρησε ότι το νόημα του όρου έπρεπε να αποσαφηνιστεί. Υποστήριξε ότι οι Άγγλοι αποκαλούσαν μπολσεβίκους, για λόγους πολιτικής σκοπιμότητας, όσους λαούς υπερασπίζονταν την ανεξαρτησία τους και, ταυτόχρονα, χρησιμοποιούσαν τον όρο ως φόβητρο προς τα αστικά στρώματα της χώρας τους ώστε αυτά να τα αναγκάσουν να κινητοποιηθούν για νέους ιμπεριαλιστικούς πολέμους.⁶⁶⁸ Από την άλλη, οι Ρώσοι παρουσίαζαν τον μπολσεβικισμό ως φόβητρο που υποτίθεται ότι θα άπλωναν σε ολόκληρη την υφήλιο για να πείσουν τους δυτικούς ιμπεριαλιστές να σταματήσουν να τους πιέζουν.⁶⁶⁹ Τέλος οι λαοί της ανατολής, επειδή ήθελαν να κερδίσουν ελευθερίες από τον ιμπεριαλιστικό ζυγό των δυτικών, παρουσίαζαν τον μπολσεβικισμό ως φόβητρο και μοχλό πολιτικής πίεσης.⁶⁷⁰ Όμως, κατά τον Δραγούμη, ούτε οι Ρώσοι ούτε κανένας άλλος ήταν ικανός να μεταφυτεύσει τον μπολσεβικισμό σε ολόκληρο τον κόσμο. Αν επικρατούσε σε κάποιες χώρες ο μπολσεβικισμός, αυτό θα συνέβαινε επειδή θα υπήρχε εσωτερική ανάγκη της κοινωνίας.⁶⁷¹

Στο συγκεκριμένο άρθρο ο Δραγούμης εντόπισε κάτι ενδιαφέρον. Αναγνώρισε ότι ήταν επικοινωνιακή στρατηγική των ισχυρών αστικών κρατών να στιγματίζουν ως μπολσεβικικό κάθε κίνημα που εναντιωνόταν στην ιμπεριαλιστική τους δυναμική. Πρόκειται για μια πρακτική που στο επίπεδο της καθημερινής προπαγάνδας έχει επανέλθει με πολλές μορφές, τόσο στην πολιτική ζωή της χώρας μας όσο και στην διεθνή σκηνή, κατά τα τελευταία χρόνια. Σύμφωνα με τον Δραγούμη οι δυτικές δυνάμεις δημιουργούσαν υπερβολικό θόρυβο για τον μπολσεβικισμό. Θεώρησε ότι ήταν «αστήρικτος η γενίκευσις της ονομασίας «μπολσεβικισμός» εις τάσεις εντελώς άλλους είδους, όπως είνε αι εθνικιστικάί. Η δε υπερβολή του θορύβου γεννά την υποψίαν μήπως σκοπίμως γίνεται προς ανωτέραν λύσιν ωρισμένων ζητημάτων».⁶⁷²

⁶⁶⁸ Ο.π., σελ. 295.

⁶⁶⁹ Ο.π.

⁶⁷⁰ Ο.π.

⁶⁷¹ «Αν φανερωθή μπολσεβικισμός εις τα ινδίας και εις άλλα Έθνη της Ανατολής, θα φανερωθή από εσωτερικήν ανάγκην με την προϋπόθεσιν ότι υπάρχει αυτή η ανάγκη όπως και εις την Ρωσίαν». Ο.π., σελ. 293.

⁶⁷² Ο.π., σελ., 294.

Περίπου έναν μήνα αργότερα ο συνεργάτης του Ίωνος Δραγούμη Αθανάσιος Σουλιώτης-Νικολαΐδης και ο αδερφός του Φίλιππος Δραγούμης συνέταξαν ένα άρθρο για να σχολιάσουν το βαλκανικό σοσιαλιστικό συνέδριο. Τον Ιανουάριο του 1920 αντιπρόσωποι των σοσιαλιστικών κομμάτων της Βουλγαρίας, της Γιουγκοσλαβίας της Ρουμανίας και της Ελλάδας συνήλθαν στην Σόφια, στην πρώτη βαλκανική κομμουνιστική συνδιάσκεψη. Σε εκείνη την συνδιάσκεψη ιδρύθηκε η Βαλκανική Κομμουνιστική Ομοσπονδία και έγινε μια απόπειρα σχεδιασμού μιας κοινής δράσης της εργατικής τάξης των Βαλκανίων. Το άρθρο του Σουλιώτη-Νικολαΐδη, που γράφτηκε με την βοήθεια του Φιλίππου Δραγούμη, ήταν θετικά προσανατολισμένο προς αυτές τις εξελίξεις και αναζητούσε τρόπους συμβιβασμού των σοσιαλιστικών σχεδίων με τις συντηρητικές ιδέες όσων συγκροτούσαν τον πολιτικό πυρήνα που είχε σχηματιστεί γύρω από τον Ίωνα Δραγούμη.⁶⁷³

Την 19^η και την 20^η Απριλίου 1920 δημοσιεύθηκε στην εφημερίδα *Αθηναϊκή*, σε δύο μέρη, άρθρο του Ίωνος Δραγούμη που έφερε τον τίτλο «Η Σοσιαλιστική Πρωτομαγιά». Με αφορμή την δημοσίευση προκήρυξης του Σοσιαλιστικού Εργατικού Κόμματος της Ελλάδας που είχε προσχωρήσει στην Τρίτη Διεθνή ο Δραγούμης κατέθεσε τις προτάσεις του στους Έλληνες σοσιαλιστές, όπως διευκρίνισε, «με πνεύμα συμπάθειας».⁶⁷⁴ Αρχικά εκδήλωσε την επιφυλακτικότητά του στον διεθνιστικό στόχο των σοσιαλιστών να διαμορφώσουν μια «παγκόσμια σοβιετική δημοκρατία». Ο Δραγούμης υποστήριξε ότι δεν θα έπρεπε οι σοσιαλιστές της Ελλάδος να ακολουθήσουν διεθνιστικό προσανατολισμό και να «αποφαίνονται και δι' όλα τα κράτη του κόσμου χωρίς να λογαριάζουν αν είναι έτοιμοι και αν θέλουν οι λαοί να την δεχθούν [...] ως μόνην ορθήν λύσιν του κοινωνικού προβλήματος εις όλον τον κόσμον [...] το πρότυπον της Ρωσσίας».⁶⁷⁵ Κατά τον Δραγούμη οι Έλληνες σοσιαλιστές παρέβλεπαν ότι ακόμα και αν γινόταν δεκτή η υλιστική εξήγηση της ιστορίας των κοινωνιών θα ήταν λάθος να παραβλεφθεί ο κληρονομικός εθνικός χαρακτήρας κάθε λαού και οι διαφορές των οικονομικών

⁶⁷³ Εγγραφή 3 Φεβρουαρίου Κυριακή 1920, Φιλίππου Στεφ Δραγούμη, *Ημερολόγιο 1919-1920* (...φαίνεται πως εχτύπησαν τον Ίωνα), Εκδόσεις Δωδώνη, Αθήνα 2010, σελ. 84-85.

⁶⁷⁴ Ίων Δραγούμης, «Η Σοσιαλιστική Πρωτομαγιά Α'», Άπαντα Ίωνος Δραγούμη, *Αρθρογραφία 1903-1920*, Εκδόσεις Έκτωρ, Αθήνα 2021, σελ. 303.

⁶⁷⁵ Ο.π., σελ. 303-304.

συνθηκών ανά περίπτωση κάθε χώρας.⁶⁷⁶ Όπως επισήμανε, «ο ρυθμός της οικονομικής εξελίξεως των κοινωνιών εμπορεί να είναι ενιαίος και ομοιόμορφος, κατά την μαρξικήν θεωρίαν, αλλά δεν είναι και ποτέ σύγχρονως εις όλας τας κοινωνίας».⁶⁷⁷

Στην ουσία ο Δραγούμης εξακολουθούσε να ενδιαφέρεται για τον σοσιαλισμό ως κίνημα αλλά απέρριπτε τον μαρξισμό ως θεωρία. Επανέλαβε την γνωστή από την εποχή της αντιπαράθεσής του με τον Σκληρό κριτική ότι οι σοσιαλιστές προσπαθούσαν να ερμηνεύσουν την ελληνική πραγματικότητα με δογματικές προκαταλήψεις και πορίσματα ξένων διανοητών που αφορούσαν άλλες χώρες.⁶⁷⁸ Συνεπώς, μολονότι επικρότησε την ίδρυση εργατικών σωματείων⁶⁷⁹ ο Δραγούμης πρότεινε μια διαφορετική λύση από εκείνη στην οποία εστίαζαν οι μαρξιστές. Σύμφωνα με τον Δραγούμη καλώς οι μαρξιστές ήθελαν να αντισταθούν στους καταπιεστές κεφαλαιοκράτες. Ωστόσο θεώρησε ότι στην ελληνική παραγωγική και οικονομική συνθήκη προλετάριοι δεν ήταν μόνο οι εργάτες. Ήταν και «οι αγρόται, όσοι έχουν ιδιοκτησίαν [...] και οι ναυτικοί και οι άλλοι μικροεπαγγελματίαι βιοτέχναι».⁶⁸⁰ Σύμφωνα με τον Δραγούμη όλοι αυτοί θα έπρεπε να συνασπιστούν στο μέτωπο κατά των κεφαλαιοκρατών εκμεταλλευτών και όχι μόνο οι εργάτες.⁶⁸¹

Η πρόταση στην οποία κατέληξε ο Δραγούμης ήταν ριζοσπαστική. Το κράτος έπρεπε να θέσει περιορισμούς στην εκμετάλλευση των αδύνατων κοινωνικών στρωμάτων από τους καπιταλιστές. Όμως, αν δεν ήταν σε θέση να το πετύχει έπρεπε να αναλάβουν δράση οι εργατικές ενώσεις και οι σοσιαλιστές. Με την διαφορά ότι στο σοσιαλιστικό μέτωπο είχαν θέση περισσότερες κοινωνικές ομάδες και όχι μόνο η εργατική τάξη. Ενώ και η προοπτική του σοσιαλιστικού κινήματος δεν έπρεπε να

⁶⁷⁶ Ο.π., σελ. 304.

⁶⁷⁷ Ο.π.

⁶⁷⁸ Ο.π., σελ. 305.

⁶⁷⁹ Ο.π.

⁶⁸⁰ Ο.π.

⁶⁸¹ «Αν οι εμπορευόμενοι εκμεταλλεύονται τας άλλας τάξεις της κοινωνίας και ακριβαίνουν την ζωήν γενικώς δι' όλους, δηλαδή δια την εννοιαίαν και μεγάλην «τάξιν» των καταναλωτών, οι σοσιαλισταί θα έπρεπε να αποδείξουν τα μέσα προς καταστολήν της εκμεταλλεύσεως, και να οργανώσουν αυτοί τα μέσα ταύτα, εάν το κράτος δεν είναι ικανόν να τα επιβάλη». Ο.π., σελ. 305.

είναι η παγκοσμιοποίηση του ρωσικού κομμουνισμού μα ο ελληνικός «συνεργατισμός».⁶⁸²

Στο δεύτερο μέρος του άρθρου που δημοσιεύθηκε την επόμενη μέρα στην *Αθηναϊκή* ο Δραγούμης εξήγησε γιατί θεωρούσε ότι η κατεύθυνση της οικονομικής πολιτικής προς τον συνεργατισμό ήταν συμβατή με την ελληνική παράδοση και με την ταυτότητα του έθνους. Επίσης, υποστήριξε ότι μια τέτοια πολιτική θα μπορούσε να αποτελέσει ένα μεταβατικό στάδιο έτσι ώστε να διαμορφωνόταν μελλοντικά ένα κορπορατιστικό πλαίσιο διασύνδεσης της κοινωνίας και του κράτους.⁶⁸³ Ενώ υπέδειξε και μια επιλογή των Ελλήνων σοσιαλιστών που θεωρούσε λανθασμένη. Σύμφωνα με τον Δραγούμη «διόλου δεν εκπληρώνει τον σκοπό του ο σοσιαλισμός όταν κτυπά το εγχώριον κεφάλαιον και υφίσταται την πίεση του ξένου κεφαλαίου».⁶⁸⁴ Ο Δραγούμης υποστήριξε ότι οι Έλληνες και οι υπόλοιποι λαοί των Βαλκανίων είχαν υποστεί «εξάρτησιν οικονομικήν από τα κεφάλαια της Δύσεως, και ότι η εξάρτησις αυτή όταν δεν την προσέχωμεν [...] καταλήγει και εις πολιτικήν υποδούλωσιν».⁶⁸⁵ Συνεπώς, κατά τον Δραγούμη, ο ελληνικός σοσιαλισμός έπρεπε «να εύρη τρόπον να αποσειση πρώτα το ξένον κεφάλαιον».⁶⁸⁶

Ο Δραγούμης υποστήριξε στο συγκεκριμένο άρθρο ότι η ίδρυση του βαλκανικού σοσιαλιστικού συνδέσμου ήταν μια κίνηση προς την σωστή κατεύθυνση. Όμως εκτίμησε ότι ήταν λάθος το γεγονός ότι ο σύνδεσμος περιορίστηκε στα βαλκανικά έθνη. Ο Δραγούμης πρότεινε ο σύνδεσμος των σοσιαλιστών να συμπεριλάμβανε Τούρκους, Αρμένιους, Κούρδους και Έλληνες της Μικράς Ασίας.⁶⁸⁷ Στόχος του Δραγούμη ήταν να συνδέσει το σοσιαλιστικό κίνημα με την ιδέα του «ανατολισμού». Ο «ανατολισμός» ήταν ένα όραμα που εστίαζε στην προοπτική επικράτησης του ελληνισμού σε μια κρατικά ενοποιημένη ανατολική Μεσόγειο και βαλκανική, όπου τα εθνικά κράτη θα σχημάτιζαν ένα νέο ομόσπονδο κράτος στα εδάφη της παλιάς Οθωμανικής Αυτοκρατορίας. Το όραμα αυτό είχε συντηρητικές ιδεολογικές αποχρώσεις και αποτελούσε μια εκδοχή της Μεγάλης Ιδέας. Θα εξεταστεί αναλυτικά

⁶⁸² Ο.π.

⁶⁸³ Ίων Δραγούμης, «Η σοσιαλιστική πρωτομαγιά Β'», ο.π., σελ.308.

⁶⁸⁴ Ο.π., σελ. 306.

⁶⁸⁵ Ο.π.

⁶⁸⁶ Ο.π.

⁶⁸⁷ Ο.π., σελ. 307.

το περιεχόμενό του στο επόμενο κεφάλαιο. Σύμφωνα με τον Δραγούμη οι «ανατολικοί λαοί» θα μπορούσαν να συνασπιστούν λόγω πολιτιστικής εγγύτητας και επειδή ήταν θύματα εκμετάλλευσης του δυτικού ιμπεριαλισμού. Ο μοναδικός τρόπος να αποκρούσουν τον δυτικό ιμπεριαλισμό οι «ανατολικοί λαοί» ήταν, κατά τον Δραγούμη, ο συνασπισμός τους. Ο Δραγούμης ήθελε, ασφαλώς, να εντάσσονταν στον σοσιαλιστικό σύνδεσμο και οι πληθυσμοί της Μικράς Ασίας. Πρώτον γιατί εκεί το ελληνικό στοιχείο ήταν ισχυρό και θα έδινε στους Έλληνες τον έλεγχο του σοσιαλιστικού συνδέσμου και δεύτερον γιατί ο σύνδεσμος, απλωμένος στα εδάφη του βυζαντινού κράτους, θα αποτελούσε μια πρώτη γεωγραφική αντιστοίχιση με την Μεγάλη Ιδέα.⁶⁸⁸

Προφανώς ο Δραγούμης παρέβλεπε ή δεν ήθελε να δεχτεί ότι η επικράτηση ενός εθνικού στοιχείου ήταν αντίθετη με τους στόχους των διεθνών σοσιαλιστικών δικτύων. Όπως έγραψε ο Γιάννης Κορδάτος (1891- 1961) ο Δραγούμης ήθελε «τον Ελληνικό Σοσιαλισμό να κυριαρχεί, συλλογιότανε ολότελα ουτοπιστικά και με ουτοπιστική αντίληψη ήθελε να συμβιβάσει σοσιαλισμό με εθνικισμό».⁶⁸⁹ Πράγματι, όντας σε αντίθεση με την μαρξιστική θεωρία, πρότεινε «εθνικόν σοσιαλισμόν [...] υπό την έννοιαν, ότι η εφαρμογή του θα είναι ανάλογος προς το έθνος και προς την κατάστασιν της εξελίξεώς του».⁶⁹⁰ Ταυτόχρονα ο Δραγούμης, πέρα από την «εθνικοποίηση», υποστήριζε και μια «τοπικοποίηση» του σοσιαλισμού η οποία θα τον έφερνε στα μέτρα εθνικιστικών σχεδιασμών. Πρόκρινε, δηλαδή, παράλληλα με τον εθνικό σοσιαλισμό και τον ανατολικό «σοσιαλισμόν δια συνασπισμού όχι μόνον των προλετάρων αλλά και των κρατών της καθ' ημάς Ανατολής»,⁶⁹¹ προκειμένου να αντιμετωπιζόταν ο δυτικός ιμπεριαλισμός. Στην ουσία ο Δραγούμης έβλεπε τον σοσιαλισμό σε δύο επίπεδα. Πρώτον, ως οικονομική θεωρία ικανή να ενισχύσει την εθνική συνοχή και να απαλύνει την κοινωνική ανισότητα. Και, δεύτερον, ως μοχλό γεωπολιτικής αναδιαμόρφωσης του χάρτη της περιοχής με την ίδρυση ενός, σχεδόν

⁶⁸⁸ Ο.π.

⁶⁸⁹ Γιάννης Κορδάτος, «Ο πολιτικός Ι. Δραγούμης», Άπαντα Ίωνος Δραγούμη, *Μελέτες, αφιερώματα και άρθρα για τον Ίωνα Α΄*, Εκδόσεις Έκτωρ, Αθήνα 2021, σελ. 69.

⁶⁹⁰ Ίων Δραγούμης, «Η σοσιαλιστική πρωτομαγιά Β΄», Άπαντα Ίωνος Δραγούμη, *Αρθρογραφία 1903-1920*, Εκδόσεις Έκτωρ, Αθήνα 2021, σελ. 307.

⁶⁹¹ Ο.π., σελ. 308.

αυτοκρατορικού, ομοσπονδιακού κράτους, που θα διευθυνόταν από το ελληνικό έθνος και θα μπορούσε να ανταγωνιστεί τα μεγάλα κράτη της δυτικής Ευρώπης.

Η όλη σύλληψη του Δραγούμη ήταν σαφώς ριζοσπαστική και τον έφερνε σε σύγκρουση με την φιλελεύθερη, οικονομικά και γεωπολιτικά, διαχρονική αντίληψη της εξουσίας που διαμορφώθηκε στον πυρήνα του ελληνικού κράτους. Λιγότερο ριζοσπαστικός ήταν σίγουρα ο δρόμος που θεωρούσε ο Δραγούμης κατάλληλο προς τον σοσιαλισμό. Πρότεινε την σταδιακή μετάβαση προς τον σοσιαλισμό μέσω κορπορατιστικών σχημάτων, αντί για την επανάσταση. Όπως έγραψε,

«η μεταρρύθμιση [...] μόνο βαθμιαίως εμπορεί να επιτευχθή. Δε νομίζω ότι επαναστατικώς, αποτόμως δηλαδή και βιαίως, είναι δυνατόν να αλλαχθή ένα οικονομικό καθεστώς, και από κεφαλαιοκρατικόν να γίνη κομμουνιστικόν, χωρίς μεγάλες καταστροφές και δεινήν ταλαιπωρίαν της όλης κοινωνίας».⁶⁹²

Παρατήρησε, μάλιστα, ότι «η εφαρμογή του σοσιαλισμού πρέπει να είναι ανάλογος του εκάστοτε βαθμού της εξελίξεως, οικονομικής και κοινωνικής έκαστης χώρας».⁶⁹³

Ενώ, διατηρώντας την επαφή με την παραδοσιακή συντηρητική ιδέα για έναν σοσιαλισμό που θα στοχεύει στην συνεργασία και όχι στην σύγκρουση των κοινωνικών τάξεων, ο Δραγούμης πρότεινε την κατεύθυνση «της βαθμιαίας εσωτερικής εκάστου εξελίξεως προς νέον οικονομικόν καθεστώς δια του συνεργατισμού».⁶⁹⁴

Λαμβάνοντας όλα αυτά υπόψη προκύπτει το ερώτημα σχετικά ποια ήταν τελικά η σχέση του Δραγούμη με τον σοσιαλισμό. Μπορούμε να τον κατατάξουμε στους διανοητές και τους πολιτικούς που ήταν φιλικόι προς τον ρεφορμιστικό κλασικό σοσιαλισμό; Ή μήπως ήταν απλά ένας εκφραστής στην Ελλάδα του αντιδιαφωτιστικού πολιτικού Ρομαντισμού και των «θεμελιωδών αρχών» του. Εκτιμώ ότι η πλάστιγγα γέρνει προς την δεύτερη εκδοχή. Αναδύεται, όμως, και ένα ακόμη ερώτημα. Σε τι βαθμό υιοθέτησε ο Δραγούμης στην πράξη ως πολιτικός όσα έγραψε ως θεωρητικός για τον «εθνικό σοσιαλισμό»; Τα ερωτηματικά αυτά δοκίμασαν να απαντήσουν με υποθέσεις αρκετοί ερευνητές κατά καιρούς.

Από τους σύγχρονους του Δραγούμη ο Κώστας Βάρναλης (1884-1974), σε άρθρο του που δημοσιεύθηκε στον *Ριζοσπάστη* στις 8 Φεβρουαρίου του 1936, υπέθεσε ότι

⁶⁹² Ο.π., σελ. 307.

⁶⁹³ Ο.π.

⁶⁹⁴ Ο.π., σελ. 308.

αν ζούσε ο Δραγούμης μετά το 1929 θα γινόταν φασίστας.⁶⁹⁵ Όμως ο Βάρναλης δεν έλαβε υπόψη τις θέσεις του Δραγούμη για την οικονομία. Βάσισε το επιχείρημά του στην υπόθεση ότι δεν θα μπορούσε να οδηγήσει αλλού ο υπερβολικός «ατομικισμός» που δέσποζε ως γνώρισμα στον χαρακτήρα του Δραγούμη.

Αντίθετα Γιάννης Κορδάτος αρχικά, στο άρθρο «Ο πολιτικός Ι. Δραγούμης» που δημοσιεύθηκε στο *Νουμά* την 15^η Αυγούστου 1920, εκτίμησε ότι κάτω από τις επιδερμικές αντιφάσεις υπήρχε ένας αμετακίνητος πυρήνας ιδεών στην σκέψη του Δραγούμη.⁶⁹⁶ Ο Κορδάτος θεωρούσε ότι η απόπειρα του μπολιάσματος σοσιαλισμού και εθνικισμού που επιχείρησε ο Δραγούμης ήταν καταδικασμένη. Εκτίμησή του ήταν ότι ο Δραγούμης αποτέλεσε αρχικά έναν εθνικιστή διανοητή, που έβλεπε με ενδιαφέρον κάποιες θέσεις άλλων πολιτικών χώρων ενώ αν δεν είχε δολοφονηθεί θα απαρνιόταν τον εθνικισμό και θα μεταπηδούσε σύντομα στον σοσιαλισμό. Ήταν ακόμη 1920 και ο Κορδάτος μάλλον δεν γνώριζε την ιστορία των ιδεών του αντιδιαφωτισμού και δεν υποπευόταν όσα θα ακολουθούσαν στον μεσοπόλεμο, θεωρώντας ιδιορρυθμία του Δραγούμη την απόπειρα σύνδεσης του σοσιαλισμού με τον εθνικισμό.

Ωστόσο, αρκετά αργότερα, στο άρθρο «Ο Πατριώτης και ο Πολιτικός» που δημοσιεύθηκε στην *Νέα Εστία* τον Μάρτιο του 1941, έχοντας την ιστορική εμπειρία του μεσοπολέμου ο Κορδάτος αναδιπλώθηκε και εκτίμησε πως ο Δραγούμης είχε πλησιάσει αρκετά σε έναν οικονομικό κρατισμό, παρόμοιο με αυτόν του γερμανικού μοντέλου.⁶⁹⁷ Σύμφωνα με όσα έγραψε στο μεταγενέστερο αυτό άρθρο ο Κορδάτος, ο Δραγούμης ήταν δύσπιστος προς τον κομμουνισμό. Αναπολώντας τις συζητήσεις τους λίγο πριν την δολοφονία του Δραγούμη, ο Κορδάτος θυμήθηκε ότι ο Ίων πίστευε πως ο σοσιαλισμός στην Ελλάδα έπρεπε «να είναι ελληνικός και να μην

⁶⁹⁵ Παντελής Βουτουρής, *Ιδέες της σκληρότητας και της καλοσύνης. Εθνικισμός, σοσιαλισμός, ρατσισμός (1897-1922)*, Εκδόσεις Καστανιώτη, Αθήνα 2017, σελ. 187.

⁶⁹⁶ «Στην επιφάνεια παρουσίασε πολλές αντιφάσεις και ανομοιοότητες. Στο βάθος όμως ο Ι. Δραγούμης είτανε πάντα ο ίδιος –ο ΙΔΑΣ του Νουμά, ο πατέρας του Ελληνικού Εθνικισμού [...] ο ονειροπόλος της Μεγάλης Ιδέας». Γιάννης Κορδάτος, «Ο πολιτικός Ι. Δραγούμης», Άπαντα Ίωνος Δραγούμη, *Μελέτες, αφιερώματα και άρθρα για τον Ίωνα Α΄*, Αθήνα, Εκδόσεις Έκτωρ, Αθήνα 2021, σελ. 68.

⁶⁹⁷ Ο.π., σελ. 75.

ακολουθεί τα δόγματα του ευρωπαϊκού σοσιαλισμού».⁶⁹⁸ Το συμπέρασμα του Κορδάτου ήταν ότι προς τον σοσιαλισμό των μαρξιστών ο Δραγούμης παρέμενε επιφυλακτικός. «Είστε σαν τον Σκληρό, πολύ θεωρητικός. Βάνετε τα πράγματα σε καλούπια. Βλέπετε τάξεις. Ενώ υπάρχει μία τάξη- ο λαός. Τι να σας πω, ο διεθνισμός με τρομάζει»⁶⁹⁹ έλεγε ο Δραγούμης στον Κορδάτο.

Ο «δευτεροθεσίτης» σοσιαλιστής Νίκος Γιαννιός (1885-1958) θεωρούσε ότι ο Ίων Δραγούμης ήταν μεν ιδεολογικός αντίπαλος αλλά αποτελούσε έναν «φωτισμένο» εθνικιστή που αντιμετώπιζε φιλικά τον σοσιαλισμό.⁷⁰⁰ Ο Γιαννιός αποκάλυψε ότι στα 1908, όταν ιδρύθηκε η πρώτη εφημερίδα δημοτικιστών της Κωνσταντινούπολης που έφερε τον τίτλο «Λαός», ο Δραγούμης, σε μια περίοδο που ακόμη απέρριπτε τον σοσιαλισμό, έπαιξε καταλυτικό ρόλο ώστε να γίνει δεκτή η δημοσίευση και σοσιαλιστικών άρθρων στο έντυπο.⁷⁰¹ Από τους μεταγενέστερους ο μαρξιστής ιστορικός Τάσος Βουρνάς (1913- 1990) υπέθεσε ότι αν δεν είχε δολοφονηθεί ο Δραγούμης θα υιοθετούσε γρήγορα τις σοσιαλιστικές ιδέες.⁷⁰² Αντίθετα ο Κωστής Μοσκόφ (1939- 1998) εκτίμησε ότι ο Δραγούμης είχε αναπτύξει απλά μια «ξώφαλτση» επαφή με τον σοσιαλισμό.⁷⁰³

Οι αξιολογήσεις και οι εικασίες σχετικά με το ποια ήταν η σχέση του Δραγούμη με τον σοσιαλισμό είναι, όπως φαίνεται, αρκετές. Ασφαλώς και δεν θα επιχειρήσω να κάνω κι εγώ μια υπόθεση για το τι θα συνέβαινε αν συνέχιζε να ζει. Πρόκειται για ένα πεδίο που υπερβαίνει την πολιτική ανάλυση και αγγίζει την ικανότητα της πρόβλεψης. Το συμπέρασμα που προκύπτει από αυτή την διατριβή είναι ότι αν ο Δραγούμης δεν εξεταστεί ως ιδιαίτερη περίπτωση διανοητή αλλά ως ένας εκ των διανοητών που διαμόρφωσαν το πλαίσιο της ιδεολογίας του αντιδιαφωτιστικού πολιτικού Ρομαντισμού, πολλές από τις παραπάνω διχογνωμίες μπορούν να

⁶⁹⁸ Ο.π.

⁶⁹⁹ Ο.π., σελ. 76.

⁷⁰⁰ Ν. Γιαννιός, «ο Δραγούμης και ο σοσιαλισμός», ο.π., σελ 131.

⁷⁰¹ Ο.π., σελ. 130.

⁷⁰² Γιάννης Α. Μάζης, *Ίων Δραγούμης. Ο ασυμβίβαστος*, μτφ. Ανδρέας Παππάς, Μεταίχμιο, Αθήνα 2016, σελ. 303.

⁷⁰³ Κωστής Μοσκόφ, *Εισαγωγικά στην ιστορία του κινήματος της εργατικής τάξης. Η διαμόρφωση της εθνικής και κοινωνικής συνείδησης στην Ελλάδα*, τρίτη έκδοση, Εκδόσεις Καστανιώτη, Αθήνα 1987, σελ. 231.

ξεπεραστούν. Όπως αναφέρθηκε στην εισαγωγή, αν ο πολιτικός Ρομαντισμός γίνει πιο κατανοητός θα γίνουν περισσότερο κατανοητοί και οι εκπρόσωποί του.

2.B.5) Η ενσωμάτωση μοντέρνων διανοητικών δεδομένων στην ρομαντική σκέψη του Ίωνος Δραγούμη

Σπένσερ

Όπως συνέβη με τους υπόλοιπους νεορομαντικούς διανοητές του αντιδιαφωτιστικού πολιτικού Ρομαντισμού της γενιάς του 1890, έτσι και ο Δραγούμης επεξεργάστηκε πτυχές διανοητικών παραδόσεων που οι καταβολές τους δεν σχετίζονταν με τον Ρομαντισμό. Με το να προσαρμόσει στοιχεία μοντέρνων διανοητικών ρευμάτων στο ρομαντικά αντιδιαφωτιστικό του θεωρητικό υπόβαθρο, ο Δραγούμης κατάφερε να συμμετάσχει με αξιώσεις στις ιδεολογικές ζυμώσεις που διαμόρφωναν τους διανοητικούς ορίζοντες της εποχής του. Τα τέσσερα «μοντέρνα» διανοητικά ρεύματα με τα οποία καταπιάστηκε ο Δραγούμης, προκειμένου να προσαρμόσει στοιχεία τους στην διανοητική βάση του αντιδιαφωτιστικού πολιτικού Ρομαντισμού, ήταν η θεωρία του Σπένσερ, η φιλοσοφία του Νίτσε, ο μαρξιστικός και ο αναρχικός σοσιαλισμός, καθώς και ο φυλετισμός.

Ο Σπένσερ ήταν μια από τις αρχικές επιρροές του Ίωνος Δραγούμη. Άρχισε να τον διαβάζει πριν η γνωριμία με τον Μπαρρές τον στρέψει προς τον εθνικισμό. Η επιρροή των κειμένων του Σπένσερ στην σκέψη του Δραγούμη μειώθηκε γρήγορα. Ωστόσο άφησε δυο ισχυρές παρακαταθήκες. Πρώτον τον οργανικισμό και δεύτερον μια γενικότερη αντίληψη περί της εξέλιξης των κοινωνιών προς μια κατεύθυνση που γινόταν νοητή, εν πολλοίς, ως αναπότρεπτη. Ο οργανικισμός ήταν το μοναδικό γνώρισμα της σκέψης του Σπένσερ που είχε ρομαντικές καταβολές. Ο Δραγούμης φαίνεται ότι έλαβε από τον Σπένσερ μια ώθηση προς τον οργανικισμό πριν μνηθεί στον ρομαντικό εθνικισμό από τον Μπαρρές.

Την 31^η Ιουλίου του 1896 ο Δραγούμης έγραψε στο ημερολόγιό του για πρώτη φορά το όνομα Σπένσερ. Ανέφερε ότι είχε διαβάσει δύο κεφάλαια από ένα βιβλίο του Σπένσερ, που του μετέδωσαν έναν έρωτα για κάτι «άγνωστο» προς το οποίο θεώρησε ότι όλα τα πράγματα του κόσμου έτειναν.⁷⁰⁴ Ακολούθησαν κάποιες πρόχειρες αναλύσεις του Δραγούμη σχετικά με το νόημα της ανθρώπινης ζωής που βασίστηκαν στις εξελικτικές θεωρίες.⁷⁰⁵ Η τριβή του Δραγούμη με τις εξελικτικιστικές ιδέες

⁷⁰⁴ Εγγραφή Ιουλίου 31 1896, Αρχείο Ίωνα Δραγούμη, Ίων Δραγούμης, *Φύλλα Ημερολογίου Α' (1895-1902)*, Ερμής, Αθήνα 1988, σελ.28.

⁷⁰⁵ Εγγραφή Δεκεμβρίου 9 1899, ο.π., σελ. 46-47.

της εποχής πυροδότησε μια αναμέτρηση με τον εαυτό του. Ήταν ένας νέος διαπνεόμενος από ανθρωπιστικά ιδεώδη, που διαπίστωνε ότι ο τρόπος ζωής του δεν ταίριαζε στο πλαίσιο που παρουσιαζόταν ως «κανονικό» από τις εξελικτικιστικές ιδέες. Ταυτόχρονα οι εξελικτικιστικές θεωρίες ήταν εκείνη την περίοδο αποδεκτές ως επιστημονικοί νόμοι. Ο Δραγούμης, βλέποντας ότι δεν ανταποκρινόταν στο πλαίσιο ζωής που περιέγραφαν οι αδήριτοι νόμοι του εξελικτικισμού, κατέληξε να πιστεύει ότι είχε κάποιες εγγενείς αδυναμίες κοινωνικής προσαρμογής. Την 18^η Δεκεμβρίου του 1899 έγραψε σχετικά με αυτό.

«Εγώ όμως που αισθάνομαι τάσεις να είμαι επιεικής προς τους ανθρώπους, ό,τι και αν κάνουν, θα είμαι βέβαια άρρωστος και περιττόν μέλος της κοινωνίας, αφού συντελώ εις την αποσύνθεσίν της [...] Είμαι άρρωστος γιατί αισθάνομαι πως ό,τι και αν κάνω, όπως και αν είμαι δεν μπορώ να συντελέσω εις την ενέργειαν την συμφωνοτέραν προς την εξέλιξιν [...]».⁷⁰⁶

Ο Σπένσερ εκείνη την περίοδο είχε επηρεάσει καταλυτικά την σκέψη του Δραγούμη. Σε τέτοιο βαθμό ώστε ο Δραγούμης να χρησιμοποιεί τον Σπένσερ ως μέτρο σύγκρισης και να αξιολογεί βάσει της θεωρίας του εξελικτικισμού εκείνα που αντιλαμβανόταν ως αδυναμίες της προσωπικότητάς του. Βρισκόμενος σχεδόν σε κατάθλιψη τον Ιανουάριο του 1900, ανέφερε τα παρακάτω.

«Είμαι άρρωστος και περιττός στη ζωή [...]. Κουράζομαι να αισθάνωμαι, κουράζομαι να σκέπτομαι, κουράζομαι λοιπόν και να αγαπώ. [...] βλέπω την εικόνα του Spencer μπροστά μου, με το έξυπνο, ρυτιδωμένο, στερεό, διαπεραστικό με ressort πρόσωπό του και γυρίζω το κεφάλι μου το κουτό, το σάπιο [...] και λέγω «τι χαμένος κόπος!» και βαρυνόμαι να σκέπτομαι ό,τι εσκέφθηκεν αυτός ο άνθρωπος».⁷⁰⁷

Λίγο πριν η γνωριμία με τον Μπαρρές στρέψει το ενδιαφέρον του Δραγούμη προς τον οργανιστικό εθνικισμό φαίνεται ότι τα κείμενα του Σπένσερ είχαν δημιουργήσει μια ευνοϊκή συνθήκη για αυτή την προοπτική. Η ημερολογιακή εγγραφή της 9^{ης} Μαρτίου του 1900 δείχνει ότι ο Δραγούμης είχε ήδη αρχίσει να υιοθετεί τις ιδέες περί της οργανιστικής κοινωνίας.

«Η κοινωνία φαίνεται φυσικός οργανισμός, γεννώμενος οπουδήποτε υπάρχουν άνθρωποι. Επομένως άνθρωποι μη ζώντες προς ωφέλειαν της ζωής

⁷⁰⁶ Εγγραφή Δεκεμβρίου 18 1899, ο.π., σελ. 48.

⁷⁰⁷ Εγγραφή 29 Ιανουαρίου 1900, ο.π., σελ. 59.

της κοινωνίας είνε άρρωστοι, περιττοί [...]. Η ζωή του ανθρώπου είνε ζωή της κοινωνίας και οι περισσότεροι, χωρίς να το σκέπτονται ζουν για την κοινωνία. Ο άνθρωπος δεν είνε άτομον, δεν είνε αυτός καθ' εαυτόν κόσμος, είνε μια πέτρα ενός κτιρίου. Είνε μόνιον της κοινωνίας, όπως ένα κύταρρον του ανθρώπου είναι μόνιον του ανθρώπου, δεν ζη αν δεν ζη μες στον άνθρωπο, για τον άνθρωπο. Ένα κύταρρο, χώρισέ το από το ανθρώπινο σώμα και θα έχεις περιττό πράγμα, που δεν ζη. [...].⁷⁰⁸

Η συγκεκριμένη αντίληψη ακολούθησε τον Ίωνα Δραγούμη για όλη την υπόλοιπη ζωή του. Ασφαλώς στην συνέχεια έπαψε να την περιορίζει σε εργαλείο αξιολόγησης της προσωπικότητάς του. Την προέκτεινε στην εθνικιστική πτυχή της ιδεολογίας του, δηλαδή στην πρώτη «θεμελιώδη αρχή» της ιδεολογίας του αντιδιαφωτιστικού πολιτικού Ρομαντισμού, για να καταλήξει στο συμπέρασμα ότι τα έθνη είναι οι συλλογικοί οργανισμοί με τα επιμέρους άτομα να αποτελούν κύταρρά τους.

Θα μπορούσε, ωστόσο, κανείς να αντιτείνει ότι αυτή ήταν μια ρομαντική ιδέα του Σπένσερ και όχι κάποιο από τα «μοντέρνα» στοιχεία της σκέψης του. Συνεπώς ο Δραγούμης με το να την υιοθετήσει δεν εισήγαγε κάποιο μοντέρνο στοιχείο στον λόγο ή στην σκέψη του. Απλώς κατευθύνθηκε νωρίτερα και βαθύτερα στον πυρήνα των ιδεών του Ρομαντισμού, επικαλούμενος έναν διανοητή που κατά τα άλλα δεν είχε μεγάλη σχέση με τον Ρομαντισμό. Ίσως και να ήταν σωστή μια τέτοια ένσταση. Εντούτοις έχει μια σημασία η ανάδειξη αυτής της επιρροής. Γιατί καταδεικνύει πόσο εύκολα μπορούσαν να διεισδύσουν ρομαντικές ιδέες σε διαφορετικά διανοητικά πλαίσια. Όσον αφορά τον Δραγούμη δεν ήταν η θεωρία του Σπένσερ εκείνη που τον βοήθησε σε μεγάλο βαθμό να εισαγάγει μοντέρνα στοιχεία στην ρομαντική θεώρηση των πραγμάτων. Υπήρξε, όμως, συνολικά σημαντική η επιρροή της σκέψης του Σπένσερ, ιδίως στα νεανικά χρόνια της ζωής του Δραγούμη.

Την 24^η Ιουλίου 1901 ο Δραγούμης έγραψε ότι του άρεσαν αποσπάσματα από το βιβλίο *First Principles* του Σπένσερ.⁷⁰⁹ Την 17^η Οκτωβρίου του ίδιου έτους ο Δραγούμης ανέφερε τον Σπένσερ ως τον θεωρητικό στου οποίου τα κείμενα βασιζόταν για να δώσει απαντήσεις σε φιλοσοφικά ερωτήματα.⁷¹⁰ Λίγες μέρες αργότερα ο Δραγούμης έγραψε ότι ο Σπένσερ ήταν αναγνωστική επιλογή και της

⁷⁰⁸ Εγγραφή Μαρτίου 9 1900, ο.π., σελ. 69.

⁷⁰⁹ Εγγραφή 24 Ιουλίου 1901, ο.π., σελ. 141.

⁷¹⁰ Εγγραφή Οκτωβρίου 17 1901, ο.π., σελ. 146.

υπόλοιπης οικογένειας Δραγούμη. Η αδερφή του διάβαζε στον Ίωνα αποσπάσματα κειμένων του Σπένσερ όταν εκείνος ήταν ακόμη μικρός και αδυνατούσε να τον καταλάβει.⁷¹¹ Κάνοντας ένα πάντρεμα του Σπένσερ με σκέψεις του Νίτσε ο Δραγούμης αποφάνθηκε για τον Σπένσερ τα παρακάτω.

«Με βοηθεί ν' ανεβαίνω [...] προσπαθώ να εννοήσω πράγματα υπεράνθρωπα, να γίνω υπεράνθρωπος και πιστεύω πως μπορεί ο άνθρωπος να γίνη καλλίτερος του εαυτού του, δηλαδή να εννοεί περισσότερα και πιο πολύπλοκα.

Θέλω όλη μου την ζωή να έχω βοηθό έναν Spencer. [...] Ο Spencer αποτελεί μέρος της ζωής μου, είναι φίλος μου αληθινός και φίλος μεγάλος. [...] που θα βρω άλλον τέτοιο φίλο, τόσο ειλικρινή, τόσο δυνατό, τόσον απλό, που να μιλή μόνον όσο ξέρει και να μ' αφίνει να πηγαίνω μόνος μου εκεί που δεν ξέρει και που δεν ξέρω; Ποτέ δε γύρεψε να με γελάση αλλά πάντα μ' άφηκε ελεύθερο να γελιούμαι, δείχνωντάς μου μόνο ως που φθάνει η γνωστή στους ανθρώπους αλήθεια».⁷¹²

Μάλλον η ευχή του Δραγούμη δεν εισακούστηκε. Έκτοτε, επηρεασμένος περισσότερο από τον Μπαρρές και τον Νίτσε, σταμάτησε να αναφέρει το όνομα του Σπένσερ. Οι αναγνωστικές του προτεραιότητες άλλαξαν. Ο Σπένσερ έμεινε η σημαντικότερη, ίσως, επιρροή της νιότης του Δραγούμη. Με την πάροδο των χρόνων η επιρροή του Σπένσερ στην σκέψη του Δραγούμη μειώθηκε στο ελάχιστο. Πράγμα που συνέβη και ευρύτερα στην Ευρώπη.

Ο Σπένσερ διαβάστηκε πολύ και γνώρισε το απόγειο της πανευρωπαϊκής δημοφιλίας του στα τέλη του 19^{ου} αιώνα. Αλλά την πρώτη κιόλας δεκαετία του 20^{ου} αιώνα το εύρος της επιρροής που άσκησε στα ευρωπαϊκά διανοητικά δρώμενα η σκέψη του άρχισε να μειώνεται. Δεν μειώθηκε σε τόσο μεγάλο βαθμό, όμως, η γενικότερη ιδέα περί της «εξέλιξης» που αποτέλεσε την βάση της σκέψης του Σπένσερ και του κοινωνικού δαρβινισμού. Διάφορες εκδοχές του εξελικτικισμού συνέχισαν να διαπερνούν διανοητικές τάσεις, λογοτεχνικά ρεύματα και πολιτικές ιδεολογίες μέχρι τον μεσοπόλεμο. Στην διαμάχη ανάμεσα σε σοσιαλιστές και εθνικιστές που πραγματοποιήθηκε στις σελίδες του *Νουμά*, ο Δημήτρης Ταγκόπουλος πίστωσε στον Γεώργιο Σκληρό ότι ήταν ο μοναδικός από τους σοσιαλιστές που είχε

⁷¹¹ Εγγραφή Νοεμβρίου 3 1901, ο.π., σελ. 152.

⁷¹² Ο.π.

αντιληφθεί τους «νόμους της εξελίξεως».⁷¹³ Οι εξελικτικιστικές ιδέες συνέθεσαν ένα διανοητικό πλέγμα που ο Δραγούμης και οι σύγχρονοί του διανοητές, άλλοτε περισσότερο και άλλοτε λιγότερο, λάμβαναν υπόψη.

Οι ιδέες του εξελικτικιστικού δαρβινισμού επηρέασαν τον Δραγούμη και εμμέσως. Οι δαρβινιστικές ιδέες ανιχνεύονται και στα κείμενα του Μωρίς Μπαρρές. Στα εθνικιστικά μυθιστορήματα και άρθρα του Μπαρρές ο κοινωνικός δαρβινισμός δεν ήταν έντονος λόγω του καθολικισμού του. Ωστόσο αντηχήσεις του κοινωνικού δαρβινισμού υπάρχουν διάσπαρτες στο έργο του. Όπως επισημαίνει ο Μάρκος Καρασαρίνης η οργανική κοινότητα του Μπαρρές,

«δεν επέρχεται ως αποτέλεσμα ειρηνικής διευθέτησης πολιτικού διαλόγου ή θεσμικών μεταρρυθμίσεων και εδώ βρίσκεται μια άκρη του νήματος της αναγκαιότητας της προσφυγής στο λεξιλόγιο του κοινωνικού δαρβινισμού. Λογική συνέπεια [...] είναι ο «περί υπάρξεως αγών»- η συγκρουσιακή αντίληψη της κοινωνικής εξέλιξης που πραγματώνεται στο πλαίσιο των φυσικών νόμων».⁷¹⁴

Όταν ο Δραγούμης μυήθηκε από τον Μπαρρές στον εθνικισμό μάλλον θα διαπίστωσε ότι η επιχειρηματολογία των έργων του Μπαρρές βασιζόταν, ανάμεσα στα άλλα, και σε ένα γνώριμο για τον ίδιο πεδίο.

Νίτσε

Η δεύτερη μοντέρνα διανοητική παράδοση που οικειοποιήθηκε ο Δραγούμης ήταν αυτή της σκέψης του Νίτσε (1844-1900). Στις αναγραφές των πρώτων ετών που περιλαμβάνουν τα ημερολόγια του Ίωνος Δραγούμη υπάρχουν λίγες αναφορές στο όνομα του Νίτσε, ανάμεσα στα πολλά ονόματα των Ευρωπαίων διανοητών που

⁷¹³ Παναγιώτης Νούτσος, *Η σοσιαλιστική σκέψη στην Ελλάδα από το 1875 ως το 1974, Τόμος Β', Ιδέες και κινήσεις για την οικονομική και πολιτική οργάνωση της εργατικής τάξης (1907-1925), Α' μέρος: Από το Κοινωνικόν μας ζήτημα στην ιδρυτική γενιά του ΣΕΚΕ*, Εκδόσεις Γνώση, Αθήνα 1991, σελ. 166.

⁷¹⁴ Μάρκος Καρασαρίνης, ««Ο Barres κι εγώ και άλλοι μερικοί». Η επιλεκτική ενσωμάτωση ιδεών του ευρωπαϊκού συντηρητισμού στην ελληνική πολιτική σκέψη. 1890-1922», στο περιοδικό *Τετράδια εργασίας* 35, *Διακυμάνσεις του ελληνικού πολιτικού στοχασμού από τον 19^ο στον 20^ο αιώνα*, Εθνικό ίδρυμα ερευνών/Ινστιτούτο ιστορικών ερευνών, Αθήνα 2014, σελ. 83-84.

διάβαζε ο Δραγούμης εκείνη την περίοδο.⁷¹⁵ Πρόκειται για αναφορές που δεν δείχνουν κάποια ιδιαίτερη προτίμηση στην νιτσεική σκέψη. Η φιλοσοφία του Νίτσε ήταν ένα από τα πολλά αναγνώσματα της ευρωπαϊκής γραμματείας, και μάλιστα στην γαλλική γλώσσα, για τον νεαρό Δραγούμη.

Ο Δραγούμης άρχισε να εστιάζει στην φιλοσοφία του Νίτσε αφού πρώτα υιοθέτησε τις βασικές ιδεολογικές αρχές του αντιδιαφωτιστικού πολιτικού Ρομαντισμού. Όπως συνέβη και με τους περισσότερους νεορομαντικούς διανοητές της γενιάς του 1890, ο Δραγούμης διάβασε τον Νίτσε από την σκοπιά του εθνικιστικού Ρομαντισμού. Ο Ματάλας υποστηρίζει ότι η ανάγνωση του Νίτσε από τον Δραγούμη δεν ήταν εργαλειακή και επιλεκτική.⁷¹⁶ Όσον αφορά την επιλεκτικότητα έχει δίκιο. Ωστόσο στο ερώτημα αν ο Δραγούμης διάβασε εργαλειακά τον Νίτσε δεν είναι εύκολο να έχουμε μια ξεκάθαρη απάντηση. Εκτιμώ πως αρχικά μπορούμε να συμφωνήσουμε ότι πράγματι ο Δραγούμης δεν διάβασε τον Νίτσε έχοντας εκ των προτέρων σκοπό να μετατρέψει την νιτσεική σκέψη σε εργαλείο αξιοποίησης δικών του ιδεών. Εντούτοις είναι αδιαμφισβήτητο ότι η τριβή με την νιτσεική σκέψη πυροδότησε, για ένα μεγάλο χρονικό διάστημα, τόσο την τάση του Δραγούμη να απορρίπτει αφοριστικά τις φιλελεύθερες ιδέες όσο και την απόπειρά του να καταλήξει σε ένα δικό του αναλυτικό σχήμα που να εξηγεί την ιστορική σημασία των «ξεχωριστών ανθρώπων». Στην ουσία ο Δραγούμης υιοθέτησε την κριτική του Νίτσε προς αξίες και ιδέες που επικράτησαν στην νεωτερική εποχή αλλά απέρριψε την κριτική του Νίτσε στον εθνικισμό. Επιπλέον ο Δραγούμης επηρεάστηκε από το νιτσεικό όραμα του υπερανθρώπου προκειμένου να παραθέσει μια δική του προσέγγιση για τους «ξεχωριστούς ανθρώπους». Όμως αυτό το αναλυτικό σχήμα στο οποίο κατέληξε ο Δραγούμης είχε αποκοπεί από την αρχική νιτσεική μήτρα, είχε προσαρμοστεί στον ρομαντικό εθνικισμό και έτεινε να θυμίζει πολύ περισσότερο την θεωρία του Καρλάιλ παρά την φιλοσοφία του Νίτσε. Συνεπώς, ακόμη και αν θεωρήσουμε ότι ο Δραγούμης δεν διάβασε εργαλειακά τον Νίτσε, είναι βέβαιο ότι η φιλοσοφία του Νίτσε αποτέλεσε ένα από τα βασικά πεδία που τον βοήθησε να υιοθετήσει στοιχεία

⁷¹⁵ Εγγραφή Ιουλίου 16 1901, Αρχείο Ίωνα Δραγούμη, Ίων Δραγούμης, *Φύλλα Ημερολογίου Α' (1895-1902)*, Ερμής, Αθήνα 1988, σελ. 138, εγγραφή Απριλίου 11 1902, ο.π. σελ. 178.

⁷¹⁶ Παρασκευάς Ματάλας, *Κοσμοπολίτες Εθνικιστές. Ο Μωρίς Μπαρρές και οι ανά τον κόσμο "μαθητές" του*, Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης, Ηράκλειο 2021, σελ. 284.

που χρησιμοποίησε για να επικαιροποιήσει το ρομαντικά αντιδιαφωτιστικό ιδεολογικό του υπόβαθρο.

Ο Δραγούμης, όπως και οι περισσότεροι εθνικιστές της εποχής του, είτε κατάλαβαν λάθος την φιλοσοφία του Νίτσε είτε θέλησαν να την χρησιμοποιήσουν με διαθέσεις λαθροχειρίας. Ένα βασικό σημείο της παρανόησης ή ακόμα και της συνειδητής στρέβλωσης της νιτσεϊκής σκέψης ήταν το όραμα του υπερανθρώπου. Υποστηρικτές αλλά και επικριτές του Νίτσε διάβασαν τις σκέψεις του για τον υπεράνθρωπο ως συνέχειες της θεωρίας του Καρλάιλ για τον «ρομαντικό ήρωα». Μολονότι ο Νίτσε είχε διευκρινίσει ότι αυτή ήταν μια χονδροειδής παρανόηση των όσων έγραψε, λίγοι έδωσαν σημασία σε αυτή την διευκρίνιση μετά τον θάνατό του.⁷¹⁷ Η συμπλοκή της νιτσεϊκής φιλοσοφίας, που εκείνη την περίοδο διαβαζόταν σε όλη την Ευρώπη, με κεντρικά συμπεράσματα της θεωρίας του Καρλάιλ αποτέλεσε έναν από τους βασικούς λόγους που ώθησε τους εθνικιστές στην λατρεία της «χαρισματικής ηγεσίας».

Φρονώ ότι ακόμη και αν δεν υπήρχε καμία διάθεση εκ μέρους του Δραγούμη ή άλλων εθνικιστών διανοητών να εργαλειοποιήσουν την σκέψη του Νίτσε, η κατάληξη στα συμπεράσματα του Καρλάιλ ήταν μονόδρομος. Η ατομοκεντρική σκέψη του Νίτσε είναι ασυμβίβαστη με τον ρομαντικό εθνικισμό. Ο αναγνώστης που πατά και στα δύο διανοητικά πεδία, αν πρέπει να διαλέξει ανάμεσά τους, ή θα πρέπει να απαρνηθεί τον εθνικισμό και να ακολουθήσει την νιτσεϊκή φιλοσοφία ή θα πρέπει να απαρνηθεί την νιτσεϊκή φιλοσοφία και να ακολουθήσει τον ρομαντικό εθνικισμό. Αν επιχειρηθεί να γίνει ένας συμβιβασμός προκειμένου να χωρέσει ο Νίτσε στον εθνικισμό είναι σχεδόν βέβαιο ότι αυτό που θα προκύψει θα είναι απομακρυσμένο από τον Νίτσε και κοντά στην σκέψη του Καρλάιλ.

Ωστόσο η λάθος ανάγνωση του Νίτσε οδήγησε και σε άλλες στρεβλώσεις. Οι αφορισμοί του Νίτσε προς τον ανθρωπισμό, η έμφαση στην δυνατότητα του ανθρώπου να υπερβεί τον εαυτό του, καθώς και η συμπλοκή αυτών των νιτσεϊκών σκέψεων με παλαιότερες φυλετιστικές αντιλήψεις και με πορίσματα του κοινωνικού δαρβινισμού οδήγησαν στην γενίκευση της αποδοχής αντιλήψεων που ήθελαν κοινωνικές ομάδες να φέρουν εγγενή γνωρίσματα «κατωτερότητας». Στην περίπτωση του Δραγούμη δεν συνέβη κάτι τέτοιο. Ο Δραγούμης επηρεάστηκε από τον Νίτσε προκειμένου να απορρίψει πολιτικές ιδέες της φιλελεύθερης νεωτερικότητας, καθώς

⁷¹⁷ Νίτσε, *Ίδε ο Άνθρωπος*, μτφ. Ζήσης Σαρίκας, Εκδοτική Θεσσαλονίκης, Θεσσαλονίκη, σελ. 141-144.

και για να προκρίνει τους «ξεχωριστούς ανθρώπους» ως μια κοινωνική ομάδα με γνωρίσματα «ελίτ αξιών». Δεν επηρεάστηκε, όμως, από τις διαδεδομένες στρεβλώσεις της σκέψης Νίτσε που οδηγούσαν στην συστηματική κατηγοριοποίηση εθνικών ή κοινωνικών ομάδων ως εγγενώς κατώτερων. Πέρα από μια δεδομένη επιφύλαξη που άγγιζε τα όρια της αντιπάθειας για το εβραϊκό έθνος, η οποία είναι διάχυτη στα κείμενα του Ίωνος Δραγούμη και πήγαζε περισσότερο από την εθνικιστική πτυχή της σκέψης του, ο Δραγούμης δεν υιοθέτησε συστηματικά ρατσιστικές θέσεις για άλλους λαούς ή έθνη.

Οι αναφορές του Δραγούμη στον Νίτσε άρχισαν να πυκνώνουν από το 1904. Όντας στην Αλεξάνδρεια της Αιγύπτου ο Ίων Δραγούμης έγραψε ότι διαφωνούσε με την θέση του Νίτσε που ήθελε τον άνθρωπο να μην μένει προσκολλημένος στην πατρίδα του εφόσον ήθελε να αναπτύξει τις διανοητικές του δυνατότητες.⁷¹⁸ Στην Αλεξάνδρεια συνέβη και ένα ιδιαίτερο γεγονός στην ζωή του Δραγούμη κατά την διάρκεια του οποίου επικαλέστηκε και το όνομα του Νίτσε. Κύκλοι της ελληνικής ομογένειας προσέγγισαν τον Δραγούμη προκειμένου να γίνει μέλος σε τεκτονική στοά της πόλης. Ο Δραγούμης, μάλλον λόγω περιέργειας, ξεκίνησε τις επαφές με τους τέκτονες. Πολύ πιθανό είναι να υπέθεσε ότι θα μπορούσε να χρησιμοποιήσει την δικτύωση των τεκτονικών οργανισμών για να εξυπηρετήσει τους εθνικιστικούς του στόχους. Ωστόσο, όταν κατάλαβε ότι κάτι τέτοιο ήταν ανέφικτο, άρχισε να απομακρύνεται από την συντροφιά των τεκτόνων. Η απόφασή του έγινε οριστική όταν του έδωσαν να διαβάσει το καταστατικό της τεκτονικής οργάνωσης. Τότε αντιλήφθηκε ότι ο προσανατολισμός του διεθνούς τεκτονισμού ήταν αντίθετος με τον δικό του. Με αποτέλεσμα να απαντήσει στους τέκτονες ότι αποχωρούσε από την συντροφιά τους γιατί αμφισβητούσε αν η δράση τους ήταν επωφελής για την Ελλάδα και την ανθρωπότητα.⁷¹⁹

⁷¹⁸ «Γιατί λέγει ο Nietzsche; «Να μη μένεις δεμένος σε πατρίδα ας είναι κ' η πλέον υποφέρουσα κι αδύνατη. Ευκολώτερο είναι ν' αποσπάσεις την καρδιά σου από την πατρίδα νικήτρια». Πως μπορεί κανείς να ξεδεθή, να λύση τα σχοινιά, που τον έχουν δεμένο από τότε που γεννήθηκε και πριν ακόμα;» Εγγραφή 15 Πατρίδα 1904, Αίγυπτος, Αλεξάνδρεια, κεφάλαιο Γ' α', Ίων Δραγούμης, *Ο Ελληνισμός μου και οι Έλληνες*, Πελεκάνος, Αθήνα 2012, σελ. 61-62.

⁷¹⁹ Μίση Σκ. Πικραμένου, *Δεν έκαμα στη ζωή ότι ήθελα μα τόσο μπόρεσα. Η βιογραφία του Ίωνα Δραγούμη*, β' έκδοση, Πικραμένος, Πάτρα 2017, σελ. 320.

Ο Δραγούμης έγραψε αλλεπάλληλες σημειώσεις πάνω στο καταστατικό των τεκτόνων κάνοντας εκτενή σχολιασμό ο οποίος περιελάμβανε συνεχείς ειρωνείες. Η κύρια διαπίστωση του Δραγούμη ήταν ότι το καταστατικό των τεκτόνων είχε φιλελεύθερο ιδεολογικό υπόβαθρο και καταβολές στις αρχές της Γαλλικής Επανάστασης. Ανάμεσα στις συνεχείς φράσεις σαρκασμού για τον ανθρωπιστικό φιλελευθερισμό που διαπίστωνε στο καταστατικό των τεκτόνων, ο Δραγούμης έγραψε και μια πρόταση στην οποία επικαλέστηκε τον Νίτσε. Το καταστατικό έγραφε, ανάμεσα στα άλλα, ότι ο τέκτονας πρέπει να «υπακούει εις τους νόμους του κράτους, ζην τιμίως [...] αγαπά τον πλησίον, εργάζεται απαύστως προς ευημερίαν της ανθρωπότητας και επίτευξη της βαθμιαίας και ειρηνικής χειραφετήσεως αυτής».⁷²⁰ Ο Δραγούμης διερωτήθηκε από ποιον ήθελαν να χειραφετήσουν οι τέκτονες την ανθρωπότητα και σάρκασε απογοητευμένος αυτό τον στόχο με την φράση, «Ω φίλε Nietzsche!»⁷²¹

Το 1905 ο Δραγούμης επανήλθε στον Νίτσε. Αυτή την φορά για να διαφωνήσει μαζί του. Ο λόγος ήταν και πάλι η σημασία της εθνικής ταυτότητας. «Ο Νίτσε λέει· «Να μη μένης δεμένος σε πατρίδα, ας είναι κ' η πιο τυρρανισμένη και αδύνατη»»⁷²², έγραψε ο Δραγούμης. Αρχικά προβληματίστηκε αλλά στο τέλος και πάλι διαφώνησε με τον Νίτσε.⁷²³ Αντιθέτως, το 1907 ο Δραγούμης παρέθεσε στο ημερολόγιό του αποσπάσματα από τα νιτσεϊκά κείμενα *Πέρα από το Καλό και το Κακό* και *Το Λυκόφως των Ειδώλων*. Τα αποσπάσματα του *Λυκόφωτος των Ειδώλων* θυμίζουν έντονα την σκέψη του Καρλάιλ. Ο Δραγούμης συμφώνησε με τα γραφόμενα του Νίτσε που είχε απομονώσει, δείχνοντας ότι αντλούσε επιρροές από την νιτσεϊκή σκέψη για να στηρίξει την δεύτερη «θεμελιώδη αρχή» της ιδεολογίας του αντιδιαφωτιστικού πολιτικού Ρομαντισμού. Τα αποσπάσματα που παρέθεσε από το *Λυκόφως των Ειδώλων* ήταν τα εξής.

««Ο κίνδυνος που ενυπάρχει στους μεγάλους άνδρες και στις μεγάλες εποχές είναι εξαιρετικός· η εξάντληση μ' όλες τις μορφές της και η στέρωσή τους ακολουθεί καταποδιαστά. Ο μεγαλοφυής είναι τέρμα».

⁷²⁰ Ο.π., σελ. 319-320.

⁷²¹ Ο.π., σελ. 320.

⁷²² Εγγραφή 28 Έθνος και Εγώ, 1905 Δεδέαγατς, Κεφάλαιο Δ' α', Ίων Δραγούμης, *Ο Ελληνισμός μου και οι Έλληνες*, Πελεκάνος, Αθήνα 2012, σελ. 95.

⁷²³ Ο.π., σελ. 95-96

Και λίγο πάρα κάτω στο ίδιο κεφάλαιο λέγει·

«...Ο Ναπολέον ήταν διαφορετικός, κληρονόμος δυνατώτερου πολιτισμού, σταθερώτερου, αρχαιότερου από τον πολιτισμό που στη Γαλλία εξατμιζόταν τότε και θρυβόταν...» Και λίγο παρακάτω λέγει· «Οι μεγάλοι άνδρες, όπως κ' οι μεγάλες εποχές, είναι εκκρηκτικές ύλες, πελώρια συμπυκνώματα δυνάμεως».⁷²⁴

Το συμπέρασμα του Δραγούμη μετά την παράθεση των παραπάνω αποσπασμάτων ήταν ότι «οι μεγάλοι άνδρες είναι τα μόνα ανθρώπινα άνθη που αξίζουν»⁷²⁵ ενώ «οι κοινωνίες και τα έθνη είναι μόνο χρήσιμα ως μαγειριά μερικών εξαιρετικών ανθρώπων και μεγάλων εποχών».⁷²⁶

Στην αμέσως επόμενη αναγραφή ο Δραγούμης παρέθεσε ένα απόσπασμα του Νίτσε με έντονες ρομαντικές αποχρώσεις. Το συγκεκριμένο απόσπασμα πρόκρινε την προτεραιότητα στον κίνδυνο και στις συνθήκες αυξημένης έντασης σε σύγκριση με την επαναλαμβανόμενη και ελεγχόμενη κανονικότητα του φιλελεύθερου αστικού περιβάλλοντος.

«Οι λαοί που είχαν κάποια αξία, [...] δεν την εκέρδισαν ποτέ με θεσμούς φιλελεύθερους· ο μεγάλος κίνδυνος τους έκαμε κάτι που ν' αξίζει σεβασμόν· αυτός ο κίνδυνος, που μόνος μας διδάσκει να γνωρίζουμε τις ικανότητές μας, τις αρετές μας, τα μέσα αμύνης, το πνεύμα μας που μας αναγκάζει να είμαστε δυνατοί».⁷²⁷

Από κάτω ο Δραγούμης συμπλήρωσε ότι αυτό «λέει και το βιβλίο μου «Μαρτύρων και ηρώων αίμα»».⁷²⁸

Λίγο καιρό αργότερα ο Δραγούμης χρησιμοποίησε την φιλοσοφία του Νίτσε για να δικαιολογήσει τον ελληνικό εθνικισμό. Ξεκίνησε τον συλλογισμό του υποστηρίζοντας ότι η ελληνική φυλή ήταν προορισμένη να δημιουργήσει οικουμενικά σχήματα πολιτισμού και ότι η δημιουργικότητά της δεν γινόταν να περιοριστεί σε στενά εθνικά όρια. Αλλά για να το πετύχει αυτό έπρεπε να ενωθεί σε

⁷²⁴ Εγγραφή 2 Κοσμοπολιτισμός, Κεφάλαιο Ε' α', 1907 Αθήναι, Ίων Δραγούμης, *Ο Ελληνισμός μου και οι Έλληνες*, Πελεκάνος, Αθήνα 2012, σελ. 102.

⁷²⁵ Ο.π.

⁷²⁶ Ο.π., σελ. 103.

⁷²⁷ Εγγραφή 3 «Το δείλι των ειδώλων», αφορ. 38, Κεφάλαιο Ε' α', 1907 Αθήναι, ο.π., σελ 104.

⁷²⁸ Ο.π., σελ. 105.

ενιαίο κράτος προκειμένου να απελευθερώσει τις δημιουργικές της δυνάμεις. Ο Δραγούμης, υπό αυτές τις προϋποθέσεις, θεώρησε ότι ο ρόλος του ήταν να αγωνιστεί για να προετοιμάσει την ένωση της φυλής

«Πρέπει να κοπιάσω [...] να τραβήξω όσους μπορώ περισσότερους Έλληνες στην εργασία για την ένωση της φυλής, γιατί αυτό είναι το σημερινό έργο του Ελληνισμού. Πρέπει να ενωθεί τώρα για να μπορέσει πάλι να καταγίνεται ελεύθερα με τον ανθρωπισμό και με κάθε ανθρώπινο ιδανισμό».⁷²⁹

Για να δικαιολογήσει την εμπλοκή του σε αυτό τον στόχο καθώς και τον αγώνα του ελληνικού έθνους για να επιβιώσει ο Δραγούμης επικαλέστηκε τον Νίτσε. Και συγκεκριμένα το παρακάτω απόσπασμα από το βιβλίο *Η Χαρούμενη Γνώση*.

«Το να θέλη κανείς να συντηρήσει τον εαυτό του αποτελεί εκδήλωση καταστάσεως έσχατου κινδύνου, περιορισμό του αληθινού, του βασικού της ζωής ορμέφυτου, που τείνει προς την αύξηση της δυνάμεως και, στηριζόμενο σ' αυτή τη θέληση, αμφισβητεί και θυσιάζει την αυτοσυντηρησία. Ο αγώνας για τη ζωή είναι μόνο εξαίρεση, προσωρινός περιορισμός της θελήσεως του ζην».⁷³⁰

Το παραπάνω απόσπασμα της νιτσεϊκής φιλοσοφίας αποτέλεσε επιχείρημα ώστε να περιγραφεί και να δικαιολογηθεί τόσο η εθνικιστική δράση του Δραγούμη όσο και ο εθνικιστικός προσανατολισμός που θέλησε να δώσει στο ελληνικό έθνος.

Ο Ματάλας έχει συλλέξει πολλές αναγραφές εκείνων των ετών σε δημοσιεύτα ημερολόγια του Δραγούμη που αφορούν τον Νίτσε. Τον Μάρτιο του 1905 ο Δραγούμης έγραψε ότι στην Κωνσταντινούπολη είχε μαζί του δυο δασκάλους και φίλους. Τον Νίτσε και τον Μπαρρές.⁷³¹ Λίγο αργότερα, στον Πύργο της Βουλγαρίας, επισκέφθηκε τον Δραγούμη ο νεαρός, τότε μπαρρεσιανός εθνικιστής πριν μεταπηδήσει στον μαρξισμό, Κώστας Βάρναλης. Ο Βάρναλης θυμήθηκε, πολλά χρόνια αργότερα, ότι σε εκείνη την πρώτη γνωριμία τους ο Δραγούμης βρισκόταν στο γραφείο του πίσω από πολλά βιβλία. Ανάμεσά τους ξεχώριζαν εκείνα του Νίτσε και του Μπαρρές.⁷³² Τον Απρίλιο του 1907 η μελέτη κειμένων του Νίτσε έκανε τον

⁷²⁹ Εγγραφή 6 Ένωση, Κεφάλαιο Ε' β' 1907 Πόλη, ο.π., σελ. 125.

⁷³⁰ Ο.π., σελ.126.

⁷³¹ Παρασκευάς Ματάλας, *Κοσμοπολίτες εθνικιστές. Ο Μωρίς Μπαρρές και οι ανά τον κόσμο "μαθητές" του*, Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης, Ηράκλειο 2021, σελ. 274-275.

⁷³² Ο.π., σελ. 275.

Δραγούμη να αναθεωρήσει προσωρινά τις εθνικιστικές απόψεις του.⁷³³ Σε μια από τις συνηθισμένες μεταβολές διάθεσης, λίγες μέρες αργότερα, ο Δραγούμης επανήλθε στις παλαιότερες θέσεις του. Υποψιάστηκε, μάλιστα, ότι ο Νίτσε και ο Μπαρρές μπορεί να είχαν κάνει λάθος στις προσεγγίσεις τους για τον άνθρωπο και τον κόσμο. Αλλά ακόμη κι έτσι να είχε συμβεί, ο Δραγούμης παραδέχτηκε ότι του άρεσε η «παρέα τους».⁷³⁴ Τον Δεκέμβριο του 1907 ο Δραγούμης έγραψε ότι τον «νιτσεϊσμό» και τον «γκομπινισμό» τους είχε μελετήσει αρκετά ενώ ήθελε να κάνει το ίδιο και για τον μαρξισμό.⁷³⁵

Έκτοτε οι αναφορές του στον Νίτσε άρχισαν να γίνονται πιο αραιές. Τον Μάρτιο του 1911 ο Δραγούμης παραδέχτηκε ότι είχε καταλήξει να απορρίπτει τις νιτσεϊκές προσεγγίσεις για τους «ξεχωριστούς ανθρώπους» και να υιοθετεί συμπεράσματα που εγγράφονται ως ήπιες εκδοχές της δεύτερης «θεμελιώδους αρχής» της ιδεολογίας του αντιδιαφωτιστικού πολιτικού Ρομαντισμού.

«Ο Νίτσε έδωσε μεγάλη αξία στον υπεράνθρωπο, και στο αιώνιο ξαναγύρισμα. [...] Ο Νίτσε είχε ανάγκη να ελπίζει για τον άνθρωπο κάτι καλλίτερο, και έφτιασε έτσι κάτι καλλίτερο από τον άνθρωπο: τον υπεράνθρωπο [...]. Μα δεν υπάρχει ανάγκη να ελπίζει κανείς τίποτε καλλίτερο από τον άνθρωπο. Για μένα αξίζουν μόνο τα μεγάλα άτομα, μα δε θα γίνουν ποτέ υπεράνθρωποι. Πιστεύω ωστόσο πως μπορούν οι ανώτεροι άνθρωποι να ξεφύγουν από μερικές αντιλήψεις, συνήθειες και κόσμους της εποχής τους και του τόπου τους. Σε κάθε εποχή μπορεί να υπάρχουν τέτοιοι άνθρωποι».⁷³⁶

Από το 1915 και έπειτα άρχισε να γίνεται αισθητά πιο μετριασμένη η έμφαση που έδινε ο Δραγούμης στην δεύτερη «θεμελιώδη αρχή» της ιδεολογίας του αντιδιαφωτιστικού πολιτικού Ρομαντισμού. Μαζί της υποχώρησε κατακόρυφα και το ενδιαφέρον του Δραγούμη για την νιτσεϊκή φιλοσοφία. Πράγμα που δείχνει ότι η νιτσεϊκή σκέψη είχε χρησιμεύσει στον Δραγούμη για να συγκροτήσει τις θέσεις του γύρω από την δεύτερη «θεμελιώδη αρχή» της ιδεολογίας του αντιδιαφωτιστικού

⁷³³ Ο.π., σελ. 283.

⁷³⁴ Ο.π., σελ. 284.

⁷³⁵ Ο.π., σελ. 285-286.

⁷³⁶ Εγγραφή Μάης 1911, Αρχείο Ίωνα Δραγούμη, Ίων Δραγούμης, *Φύλλα Ημερολογίου Δ' (1908-1912)*, Αθήνα, Ερμής 1988, σελ. 179-180.

πολιτικού Ρομαντισμού. Αν θέλουμε να εξετάσουμε την περίοδο κατά την οποία ο Δραγούμης επηρεάστηκε από την σκέψη του Νίτσε πρέπει μάλλον να εστιάσουμε στο διάστημα από το 1901-02 μέχρι και τις αρχές της επόμενης δεκαετίας. Η επιρροή του Νίτσε στον Δραγούμη, αντιθέτως με ότι υποστηρίζεται συνήθως, ήταν εμφανής αλλά όχι τόση ώστε να τον απορροφήσει από το ιδεολογικό πλαίσιο του αντιδιαφωτιστικού πολιτικού Ρομαντισμού. Ήταν αρκετή για να του γεννήσει προβληματισμούς και να του προσφέρει επιχειρήματα στην, όχι στενά σχετιζόμενη με την ουσία της νιτσεϊκής φιλοσοφίας, πολιτική του επιχειρηματολογία. Η φιλοσοφία του Νίτσε και η ορολογία της αποτέλεσε ένα διανοητικό πεδίο που προσαρμόστηκε από τον Δραγούμη στο δικό του πλαίσιο αναζητήσεων και στον δικό του πολιτικό λόγο.

Σοσιαλισμός και φυλετισμός

Ο σοσιαλισμός ήταν μια ακόμη διανοητική παράδοση την οποία προσάρμοσε ο Δραγούμης στην ρομαντική του οπτική. Μπορεί ο Δραγούμης να μην μεταπήδησε εξολοκλήρου στον σοσιαλισμό. Μπορεί, επίσης, η τέταρτη «θεμελιώδης αρχή» της ιδεολογίας του αντιδιαφωτιστικού πολιτικού Ρομαντισμού να περιλαμβάνει οικονομικές προσεγγίσεις που έχουν σοσιαλιστικό προσανατολισμό χωρίς να ακολουθούν τις κλασικές σοσιαλιστικές θεωρίες. Ωστόσο, ο Δραγούμης, όπως και αρκετοί ακόμη νεορομαντικοί εθνικιστές διανοητές, δεν έδειξε ενδιαφέρον για τον σοσιαλισμό διαβάζοντας κείμενα του Ράσκιν ή άλλων προγενέστερων ρομαντικών σοσιαλιστών. Ούτε καν τα κείμενα του Μπαρρές δεν φαίνεται να προκάλεσαν στον Δραγούμη ενδιαφέρον για τον σοσιαλισμό. Η τριβή με την πολιτική πραγματικότητα έκανε τον Δραγούμη φιλικό προς τον σοσιαλισμό. Ενώ την διανοητική του επαφή με τον πεδίο του σοσιαλισμού την απέκτησε διαβάζοντας τους κλασικούς σοσιαλιστές και τους επιγόνους τους.

Η ενσωμάτωση μοντέρνων στοιχείων στο πλαίσιο της αντιδιαφωτιστικής ρομαντικής σκέψης του Δραγούμη πραγματοποιήθηκε στην περίπτωση του σοσιαλισμού με τον ίδιο τρόπο που είχε πραγματοποιηθεί και στην περίπτωση του Νίτσε. Όπως η ομοιότητα των προσεγγίσεων του Δραγούμη με τις θέσεις του Καρλάιλ για τους «ξεχωριστούς ανθρώπους» προέκυψε μέσω της απόπειρας να συμβιβάσει την φιλοσοφία του Νίτσε με τον ρομαντικό εθνικισμό και όχι λόγω κάποιας απευθείας επιρροής του Καρλάιλ, κάτι αντίστοιχο συνέβη και στην περίπτωση του σοσιαλισμού. Ο Δραγούμης επιχείρησε να συμβιβάσει τον κλασικό

σοσιαλισμό των μαρξιστών και των αναρχικών διανοητών με τον ρομαντικό εθνικισμό. Το αποτέλεσμα ήταν να διαμορφώσει τις αχνές γραμμές μιας προσωπικής προσέγγισης για τα οικονομικά ζητήματα στην οποία ορισμένες σοσιαλιστικές ιδέες προσαρμόστηκαν στην βάση του εθνικιστικού και παραδοσιοκρατικού παλαιότερου ιδεολογικού του υπόβαθρου. Ασφαλώς το αποτέλεσμα ήταν τέτοιο ώστε να καταστήσει τον Δραγούμη εκφραστή της τέταρτης «θεμελιώδους αρχής» του αντιδιαφωτιστικού πολιτικού Ρομαντισμού. Το σύνολο των ιδεών και των αντιλήψεων που αποκρυσταλλώθηκε στο νου του Δραγούμη ως προσωπική του απόπειρα προσέγγισης του σοσιαλισμού δεν είχε μεγάλη σχέση με τον κλασικό σοσιαλισμό. Αντιθέτως ήταν άμεσα σχετιζόμενο με τον συντηρητικό κοινοτιστικό σοσιαλισμό του αντιδιαφωτιστικού πολιτικού Ρομαντισμού. Όμως, ο Δραγούμης οδηγήθηκε σε αυτό το αποτέλεσμα όχι διαβάζοντας τους παλαιότερους ρομαντικούς σοσιαλιστές διανοητές. Ο Δραγούμης κατέληξε στον «συντηρητικό σοσιαλισμό» επεξεργαζόμενος προοδευτικές και «μοντέρνες» ιδέες μαρξιστών και αναρχικών σοσιαλιστών, τις οποίες δοκίμασε να προσαρμόσει στο πλαίσιο της εθνικιστικής του ιδεολογίας.

Ο φυλετισμός ήταν μια ακόμη διανοητική παράδοση που συγκέντρωσε την προσοχή πολλών διανοητών στις αρχές του 20^{ου} αιώνα. Ο Δραγούμης καταπιάστηκε με την σχετική βιβλιογραφία. Παραδόξως δεν ακολούθησε την πεπατημένη των ομοϊδεατών του. Κατά την πρώτη δεκαετία του 20^{ου} αιώνα ο Δραγούμης υιοθέτησε την γνωστή εθνικιστική θέση που πρόκρινε την συνέχεια της φυλετικής καθαρότητας του ελληνικού έθνους από την αρχαιότητα στα νεότερα χρόνια. Εντούτοις από το 1910-11 και μετά η προσέγγισή του μεταβλήθηκε άρδην. Κατά την περίοδο που έγραφε το *Όσοι Ζωντανοί* ο Δραγούμης κατέληξε στο συμπέρασμα ότι το ελληνικό έθνος ήταν ισχυρό και είχε προοπτικές να επικρατήσει ακριβώς επειδή διέθετε μόνο έναν πυρήνα अपαράλλακτο από τα αρχαία χρόνια ενώ, ταυτόχρονα, βασιζόταν σε μια φυλετική ποικιλία.

Ας πάρουμε όμως τα πράγματα από την αρχή. Το 1905 ο Δραγούμης συνόψισε την θέση του για το φυλετικό ζήτημα ως εξής. Κατά τον Δραγούμη η ελληνική φυλή ήταν απαράλλακτη από την αρχαιότητα μέχρι την εποχή του. Όχι γιατί διατηρούσε αναλλοίωτη την φυλετική της υπόσταση αλλά γιατί με διέθετε την ικανότητα να αφομοιώνει την όποια επιμειξία σε έναν αρχικό ελληνικό τύπο. Αυτό την έκανε να διαπερνάται από μια συλλογική κούραση. Κούραση που οφειλόταν στις συνέπειες

που γεννούσε το ιστορικό βάρος τόσων αιώνων. «Δεν είμαστε νέα φυλή· στο αίμα μας είναι μέσα και το φαρμακώνει η ιστορία μας και είμαστε κουρασμένοι από το βάρος του μνημονικού μας».⁷³⁷ Αυτός ήταν ο λόγος, κατά τον Δραγούμη, στον οποίο οφειλόταν η έλλειψη ζωτικότητας των νεότερων Ελλήνων και η αδυναμία τους να δημιουργήσουν κάτι που θα μπορούσε να συγκριθεί με τα επιτεύγματα των προγόνων. Ωστόσο ο Δραγούμης παρότρυνε τους Έλληνες της εποχής του να κάνουν μια τελευταία προσπάθεια για την επίτευξη ενός υψηλού στόχου. «Όμως πρέπει να κάμωμε [...] άλλη μια προσπάθεια με όλες τις δυνάμεις μας μαζωμένες· προσπάθεια να ενωθούμε όλοι οι Έλληνες σ' ένα κράτος».⁷³⁸ Ο Δραγούμης αντιλαμβανόταν ότι αυτό ήταν δύσκολο. Αλλά με τον Μακεδονικό Αγώνα ακόμη ανολοκλήρωτο καλούσε σε μια τελευταία απόπειρα υπέρβασης των δυνάμεων.

«Εμπρός, παιδιά, έναν κόπο ακόμα να φτιάσωμε το κράτος μας τέτοιο που να έχει μέσα του όλα τα παιδιά του Ελληνισμού. [...] Ίσως δεν είμαστε άξιοι να κάμωμε πολιτικές προσπάθειες εξακολουθητικές -όπως οι Βούλγαροι- μα μπορούμε να ενώσουμε όλες τις δυνάμεις μας για μια σοβαρή στιγμιαία προσπάθεια [...]

Μας χρειάζεται μια προσπάθεια αρκετή για να ενωθούμε, όχι περισσότερο [...]

Και η ελληνική επανάσταση του '21 ήταν προσπάθεια κοντή, όχι αδιάκοπη (εφτά-οχτώ χρόνια προσπάθεια).⁷³⁹

Την ίδια περίοδο είχε εκδοθεί το βιβλίο του Μανουήλ Θ. Χαιρέτη που έφερε τον τίτλο *Εθνολογισμοί ή μελέτη περί εθνισμού*. Ο Χαιρέτης ήταν θεός και ομοϊδεάτης του Περικλή Γιαννόπουλου. Είχε αρκετές κοινές ιδέες με τον Δραγούμη αλλά και σημαντικές διαφορές. Ο Δραγούμης διάβασε το βιβλίο του Χαιρέτη και κράτησε σημειώσεις. Σε μια από αυτές ο Χαιρέτης αναπαρήγαγε την γνωστή ιδέα ότι η ελληνική φυλή είχε αφομοιώσει στον αρχικό της τύπο όσους λαούς είχαν μεταναστεύσει στον ελληνικό χώρο.⁷⁴⁰ Ο Δραγούμης υπερθεμάτισε, γράφοντας ότι

⁷³⁷ Εγγραφή 19 Ένωση, Κεφάλαιο Δ' α', 1905 Δεδέαγατς, Ίων Δραγούμης, *Ο Ελληνισμός μου και οι Έλληνες*, Πελεκάνος, Αθήνα 2012, σελ. 90.

⁷³⁸ Ο.π.

⁷³⁹ Ο.π., σελ. 91.

⁷⁴⁰ Μαν. Θ. Χαιρέτου, *Εθνολογισμοί ή μελέτη περί εθνισμού*, Εκδόσεις Πανεπιστημίου Πατρών, Πάτρα 1997, σελ. 23.

μόνο η ελληνική κληρονομικότητα ανάμεσα σε όλες τις φυλές του κόσμου μπορούσε να αντισταθεί για μια γενιά στην αφομοίωση. Ωστόσο δέχτηκε ότι μετά την δεύτερη γενιά καμία κληρονομικότητα δεν ήταν τόσο ισχυρή ώστε να αντισταθεί στην φυλετική αλλοίωση. Συμφώνησε, όμως, με τον Χαιρέτη ότι η ελληνική γη διέθετε μια ασύλληπτη από τα κοινά μέτρα της λογικής δυναμική να μετατρέψει σε γνήσιο ελληνικό αρχέτυπο κάθε φυλετική πρόσμιξη.⁷⁴¹ Έτσι, υποστήριξε ότι η εθνική συνέχεια της ελληνικής φυλής είχε διατηρηθεί.

Το παραπάνω συμπέρασμα μετασχηματίστηκε και αναδιατυπώθηκε στο *Όσοι Ζωντανοί*.

«Η τωρινή ελληνική φυλή δεν είναι η ίδια με την αρχαία [...]. Μήπως και οι Έλληνες της εποχής των Περσομάχων ήταν η ίδια ράτσα με τους Έλληνες τους προομηρικούς; Μα η σμίξη των αιμάτων που γίνεται στα ελληνικά τα χόματα αιώνες τώρα, δεν είναι σημάδι απελπιστικό για την καινούρια φυλή που βγήκε από το ανακάτωμα τούτο».⁷⁴²

Ασφαλώς αυτή η παραδοχή δεν έκανε τον Δραγούμη να απαρνηθεί τον εθνικισμό ή να θεωρήσει ότι η ελληνική φυλή είχε χάσει την ενότητα της από την αρχαιότητα στα νεώτερα χρόνια. Ο Δραγούμης θεώρησε ότι το ελληνικό έθνος, μολονότι είχε απορροφήσει επιμέρους φυλετικές προσμίξεις ανά τους αιώνες, εξακολουθούσε να διατηρεί, ως συλλογικός οργανισμός, έναν πυρήνα «φυλετικής ακεραιότητας». Ο πυρήνας αυτός ήταν που διαμόρφωνε την εθνική υπόσταση και διατηρούσε την ενότητα της ελληνικής φυλής στον χρόνο.

«Η ελληνική φυλή, όσο και να ανακατώθηκε με άλλες φυλές, δεν έχασε το εγώ της και γι' αυτό έμεινε ελληνικό έθνος από τον παμπάλαιο καιρό ίσαμε σήμερα. [...] Το εγώ της άλλαξε περιεχόμενο, μα η θύμηση και η κληρονομικότητα διατήρησαν και κάτι σταθερό και μόνιμο μέσα του –τη συνείδηση πως είναι πάντα μια και ίδια».⁷⁴³

Η λεπτή διάκριση που έκανε ο Δραγούμης ταίριαζε με τις νεορομαντικές αντιλήψεις περί ζωτικότητας που εκείνη την περίοδο ήταν δημοφιλείς. Παρουσίασε την ελληνική φυλή να διατηρεί έναν αδιάσπαστο πυρήνα που την κρατούσε σε ενότητα και συνοχή από την αρχαιότητα ως τα νεώτερα χρόνια. Αλλά, ταυτόχρονα, επειδή ήταν βιολογικά

⁷⁴¹ Ο.π., Μέρος Β', Σημειώσεις του Ίωνος Δραγούμη, σελίδα χωρίς αρίθμηση.

⁷⁴² Ίων Δραγούμης, *Όσοι Ζωντανοί*, Πελεκάνος Αθήνα 2006, σελ. 165-166.

⁷⁴³ Ο.π., σελ. 161.

ανανεωμένη με τις επιμέρους προσμίξεις, παρέμενε νέα. «Άλλαξε, ναι, μα δε γέρασε»⁷⁴⁴, αποφάνθηκε για την ελληνική φυλή ο Δραγούμης.

Στην ουσία ο Δραγούμης παρουσίασε την ελληνική φυλή να στηρίζεται σε ένα δίπολο το οποίο βόλευε τις πολιτικές του στοχεύσεις. Από την μια η ελληνική φυλή ήταν αρχαία, με δοξασμένο παρελθόν. Και από την άλλη ήταν νέα και ικανή να πρωταγωνιστήσει στην σύγχρονη ιστορία βάσει των θεωριών του κοινωνικού δαρβινισμού, ωθούμενη από το νεανικό της σφρίγος. Έχοντας αυτά κατά νου ο Δραγούμης έγραψε τα εξής, απευθυνόμενος στους Έλληνες της εποχής του.

«Το ότι η ράτσα σας είναι καινούρια δεν σας εγκαρδιώνει; Αν το ανακάτωμά της με τις άλλες φυλές δεν το βλέπετε σαν καλό σημάδι, ποιος σας φταίει; [...] Πως δε νοιώθετε τη δύναμη που κρύβει μέσα της, ίδιο νέο φυτό ζουμερότατο, η ράτσα σας η καινούρια; [...] Έχετε στα σπλάχνα σας [...] ικανότητα και αξία για να πλάσετε καινούρια καλούπια, και δεν ενθουσιάζεστε [...] και δε μεθάτε από διονυσιακή μανία; [...] Είστε ελεύτεροι να γίνετε νικητές ανάμεσα στις φυλές, στα κράτη και στους πολιτισμούς, και κάθεστε;»⁷⁴⁵

Μολονότι ο Δραγούμης δεν υιοθέτησε την ιδέα της «φυλετικής καθαρότητας» και προτίμησε εκείνη του «βιολογικού πλουραλισμού» στον τρόπο που αντιλαμβανόταν την ανθρωπολογική υπόσταση του ελληνικού έθνους, η προσέγγισή του παρέμεινε στα πλαίσια του διαδεδομένου φυλετισμού της εποχής. Ο Δραγούμης δεν απέρριψε τον φυλετισμό. Απεναντίας, τον υιοθέτησε. Απλώς αντέστρεψε το βασικό επιχείρημα του φυλετισμού, που εκείνη την περίοδο ήταν η «φυλετική καθαρότητα», με ένα άλλο επιχείρημα που θεώρησε ότι ταίριαζε στην περίπτωση της ελληνικής ιστορίας. Στην θέση της «φυλετικής καθαρότητας» τοποθέτησε τον συνδυασμό του «βιολογικού πλουραλισμού» με την ύπαρξη ενός αναλλοίωτου πυρήνα της φυλής. Όπως γράφει η Έφη Γαζή, «ο Δραγούμης όρισε την ελληνική φυλή με χαρακτηριστικά πλαστικότητας και προσαρμοστικότητας που της επιτρέπουν να εξελίσσεται στον ιστορικό χρόνο και να μη χάνει τη ζωτική της ουσία».⁷⁴⁶

⁷⁴⁴ Ο.π.

⁷⁴⁵ Ο.π., σελ. 168.

⁷⁴⁶ Έφη Γαζή, *Άγνωστη Χώρα. Ελλάδα και Δύση στις αρχές του 20ου αιώνα*, Πόλις, Αθήνα 2020, σελ. 246.

Αυτή την ιδιότυπη φυλετιστική προσέγγιση συνέχισε να υιοθετεί ο Ίων Δραγούμης μέχρι το τέλος της ζωής του. Ο φυλετισμός ήταν ένα διανοητικό ρεύμα που εκείνη την περίοδο αξίωνε την αποδοχή του ως επιστημολογικά ακριβές. Βασιζόταν σε ανθρωπολογικές επιστημονικές αναλύσεις που μπολιάζονταν με άλλες διανοητικές παραδόσεις. Συνεπώς ο Δραγούμης καταπιάστηκε με ένα ρεύμα της ευρωπαϊκής διανόησης που ήταν επίκαιρο και σχετικά νέο. Αυτό το «μοντέρνο ρεύμα» της τότε ευρωπαϊκής σκέψης ο Δραγούμης το προσάρμοσε στις δικές του διανοητικές αναζητήσεις. Με αυτό τον τρόπο ο Δραγούμης εισήγαγε την ιδέα του παλαιού ρομαντικού εθνικισμού, η οποία είχε καταβολές στον 18^ο και τον 19^ο αιώνα, στην συζήτηση της τρέχουσας ελληνικής πολιτικής επικαιρότητας. Και, μάλιστα, ενισχυμένη με όρους και μεθοδολογικά εργαλεία των «μοντέρνων» διανοητικών και «επιστημονικών» ρευμάτων.

Μέρος 3

Ο Ίων Δραγούμης ως πολιτικός

3.Α) Το ερευνητικό ερώτημα του τρίτου μέρους

Ένα από τα ζητήματα που έχει απασχολήσει όσους καταπιάνονται κατά καιρούς με την βιβλιογραφία και την ζωή του Ίωνος Δραγούμη είναι το κατά πόσο υπήρξε συνεπής με τις ιδέες που υποστήριζε. Το πεδίο της έρευνας είναι τέτοιο που δεν προσφέρει εύκολες απαντήσεις. Ο Ρομαντισμός υπήρξε ένα πολυσχιδές φαινόμενο που συνδέθηκε με διαφορετικά διανοητικά και πολιτικά ρεύματα. Σε ορισμένες περιπτώσεις ο Ρομαντισμός ενσωμάτωσε φαινομενικά αντιφατικές ιδέες σε ιδιόρρυθμες ενότητες. Τα συγκεκριμένα γνωρίσματα είναι εμφανή στους διανοητές που υιοθέτησαν τον ρομαντικό τρόπο ερμηνείας της πραγματικότητας. Και, μάλιστα, ακόμη περισσότερο σε νεορομαντικούς διανοητές της γενιάς του 1890 που έπρεπε να συγχρονίσουν την παλαιότερη ρομαντική κριτική της φιλελεύθερης νεωτερικότητας με τον πολιτικό λόγο και τις ιδέες διανοητικών ρευμάτων τα οποία εμφανίζονταν στα τέλη του 19^{ου} και στις αρχές του 20^{ου} αιώνα. Αν προσθέσουμε σε όλα τα παραπάνω και το γεγονός ότι ο Ίων Δραγούμης ως προσωπικότητα επέδειξε κατά διαστήματα αμφιταλαντεύσεις και έλλειψη εμπιστοσύνης στον εαυτό του, μπορεί να γίνει κατανοητό γιατί η πιθανότητα να καταλήξει κάποιος ερευνητής στο συμπέρασμα ότι ο Δραγούμης ήταν αντιφατικός ή μη συνεπής με ορισμένες από τις ιδέες που διακήρυττε είναι μεγάλη.

Από την άλλη, την ώθηση προς την κατεύθυνση των συμπερασμάτων αποδοχής της πιθανής αντιφατικότητας του Ίωνος Δραγούμη μπορούν να ενδυναμώσουν και στοιχεία που δεν έχουν να κάνουν σε τίποτα με τον ίδιο. Όροι όπως ο «αντιδιαφωτισμός» ή ο «πολιτικός Ρομαντισμός» δεν έχουν αναλυθεί επαρκώς στην Ελλάδα. Ακόμη χειρότερα όροι όπως ο «ρομαντικός εθνικισμός» είναι φορτισμένοι με ένταση από την πολιτική αντιπαράθεση, γεγονός που δεν επιτρέπει την νηφάλια ενδελεχή τους ανάλυση. Κοντολογίς σήμερα ο εθνικισμός στην Ευρώπη και κυρίως στην Ελλάδα, για λόγους ιστορικών συγκυριών, έχει αποκρυσταλλωθεί στις συνειδήσεις των δημοσιογράφων, των πολιτικών, ενδεχομένως και πολλών εκπαιδευτικών, με την μορφή ενός πολύ συγκεκριμένου αρνητικού στερεότυπου. Πρόκειται για ένα δεδομένο που ανέκαθεν αποτελούσε βασικό εμπόδιο για την

ανάλυση και την καλύτερη δυνατή κατανόηση του φαινομένου και των ριζοσπαστικών εκδηλώσεών του, όπως ήταν φασισμός. Ασφαλώς στον αγγλοσαξονικό κόσμο, στην Γαλλία και σε άλλες χώρες, κατά τις τελευταίες δεκαετίες το συγκεκριμένο εμπόδιο έχει σχεδόν ξεπεραστεί. Οι έρευνες πραγματοποιούνται με τους κατάλληλους όρους και η προσφερόμενη επιστημονική γνώση είναι εξαιρετικά ενδιαφέρουσα. Δεν είναι εύκολο να αποφανθεί κανείς αν συμβαίνει το ίδιο και στην χώρα μας. Η επιστημονική έρευνα δεν έχει πετύχει την επικράτηση των όρων της πάνω στον εν πολλοίς συνθηματολογικό και κατευθυνόμενο από απτές σκοπιμότητες καθημερινό δημοσιογραφικό λόγο ενώ και η δευτεροβάθμια εκπαίδευση δείχνει να χωλαίνει σε αυτό το σημείο. Το αποτέλεσμα είναι όροι όπως οι «εθνικισμός», «ακροδεξιά», «φασισμός», «λαϊκισμός» και διάφοροι άλλοι σχετικοί να χρησιμοποιούνται αδιάκριτα και γενικόλογα, διαμορφώνοντας την στερεοτυπική εικόνα στην οποία προαναφέρθηκα. Μια από τις συνέπειες είναι οτιδήποτε δεν προσαρμόζεται σε αυτή την στερεοτυπική εικόνα να θεωρείται αντιφατικό. Ο Δραγούμης είναι ένα από τα θύματα αυτής της στερεοτυπικής και φορτισμένης εννοιολόγησης.

Συμπερασματικά δεν είναι εύκολο να ισχυριστεί κανείς ότι μπορούν να εξαχθούν με μεγάλη βεβαιότητα συμπεράσματα στο ερώτημα αν ο Δραγούμης ήταν συνεπής με τις αρχές του ως δρών πολιτικό υποκείμενο. Ωστόσο, πρέπει καταρχάς να αποφευχθούν οι δύο κίνδυνοι που αναφέρθηκαν στις προηγούμενες παραγράφους. Δηλαδή, η απομόνωση της περίπτωσης του Δραγούμη χωρίς να ενταχθεί στο πλαίσιο των ιδεών του πολιτικού Ρομαντισμού. Καθώς και η αντιμετώπισή του μέσα από το πρίσμα των στερεοτύπων που έχει διαμορφώσει η σύγκρουση πολιτικών συμφερόντων στην ελληνική δημόσια ζωή. Έχοντας αυτά κατά νου στην συνέχεια του τρίτου κεφαλαίου της διατριβής θα επιχειρηθεί να δοθεί μια νέα απάντηση στο συγκεκριμένο ερώτημα. Στα προηγούμενα κεφάλαια εξετάστηκε ο Ίων Δραγούμης ως διανοητής. Σε αυτό το κεφάλαιο θα γίνει μια απόπειρα ερμηνείας της πολιτικής του δραστηριότητας, σε σχέση με τις ιδέες που διακήρυξε. Θα εξεταστούν οι πολιτικές επιλογές που έκανε ο Δραγούμης ως πρωταγωνιστής της ελληνικής πολιτικής ζωής σε διαφορετικές περιόδους. Στόχος είναι να εξαχθούν συμπεράσματα για το αν αυτές οι επιλογές συνδέθηκαν με τις ιδεολογικές του διακηρύξεις και καταβολές ή αν βασίστηκαν σε συγκυριακές τυχαιότητες. Θα εξεταστεί αν υπήρξε ένας σταθερός πυρήνας σκέψης που προετοίμασε την πολιτική δράση του Ίωνος Δραγούμη σε βαθμό ικανό να

οδηγήσει στο συμπέρασμα ότι ο Δραγούμης ήταν όντως ένας συγκροτημένος διανοητής ή αν ο Δραγούμης ήταν απλά ένας έξυπνος πολιτικός με ευκαιριακές απόψεις που δρούσε και σκεπτόταν κυρίως βάσει συναισθηματικών εξάρσεων.

3.A.1) Ο Ίων Δραγούμης μέχρι την έναρξη του Α΄ Παγκοσμίου Πολέμου και ο «ελληνοθωμανισμός»

Ρομαντικός εθνικισμός σε συνθήκες πολιτικής κρίσης

Το πιο συνηθισμένο ερώτημα που τίθεται για την περίπτωση του Ίωνος Δραγούμη εστιάζει στο πως ήταν δυνατόν ένας διανοητής, ο οποίος θεωρείται κύριος εκφραστής του ελληνικού εθνικισμού, να αντιμετώπισε με επιφυλακτικότητα την πολεμική σύγκρουση με την Τουρκία όταν στόχος ήταν η απελευθέρωση αλύτρωτων ελληνικών πληθυσμών. Μια πρώτη απάντηση είναι ότι ο Δραγούμης δεν υπήρξε σταθερά επιφυλακτικός στην πολεμική σύγκρουση με την Τουρκία. Το έκανε μόνον σε περιόδους που θεώρησε ότι μια τέτοια επιλογή θα εξυπηρετούσε την προώθηση των ελληνικών συμφερόντων. Η στάση του Δραγούμη στο συγκεκριμένο ζήτημα είναι άρρηκτα συνδεδεμένη με μια πτυχή της ιδεολογίας του ελληνικού ρομαντικού εθνικισμού. Ας εξετάσουμε το εν λόγω θέμα από την αρχή.

Αν θέλουμε να αντιληφθούμε την στάση του Δραγούμη στο Ανατολικό Ζήτημα πρέπει να ανατρέξουμε στις πολιτικές συνθήκες που είχαν διαμορφωθεί στην Ελλάδα κατά τον 19^ο αιώνα.. Όπως επισημαίνει ο Θάνος Βερέμης, στο δεύτερο μισό του 19^{ου} αιώνα, ο ρομαντικός βυζαντινισμός είχε κατατροπώσει ως πολιτική τάση τον φιλελεύθερο Διαφωτισμό και αποτελούσε την κύρια πηγή έμπνευσης του ελληνικού αλυτρωτισμού.¹ Η Μεγάλη Ιδέα ήταν το πολιτικό αίτημα του ρομαντικού εθνικιστικού βυζαντινισμού. Ο ελληνικός Ρομαντισμός έγινε το όχημα μέσω του οποίου πραγματοποιήθηκε ένα μέρος της πολιτικής σύγκρουσης που προκλήθηκε από την κρίση ταυτότητας του σύγχρονου ελληνισμού κατά τον 19^ο και τον 20^ο αιώνα. Όπως γράφει ο Δημήτριος Γ. Τσαούσης η κρίση ταυτότητας του σύγχρονου ελληνισμού «είναι το αποτέλεσμα της μετατροπής μιας πολιτιστικής σε μια πολιτική ταυτότητα».²

Η ελληνική ταυτότητα που προϋπήρχε της Επανάστασης του '21 ήταν η ελληνορθόδοξη ταυτότητα, που προέκυψε στα ιστορικά πλαίσια του Βυζαντίου και

¹ Θάνος Βερέμης, «Εισαγωγή», Θάνος Βερέμης (επμλ), *Εθνική ταυτότητα και εθνικισμός στη νεότερη Ελλάδα*, ΜΙΕΤ Μορφωτικό ίδρυμα Εθνικής Τραπέζης, Αθήνα 2012, σελ. 23.

² Δημήτριος Τσαούσης, «Ελληνισμός και Ελληνικότητα. Το πρόβλημα της νεοελληνικής ταυτότητας», Δημήτριος Γ. Τσαούσης (επμλ), *Ελληνισμός-ελληνικότητα. Ιδεολογικοί και βιωματικοί άξονες της νεοελληνικής κοινωνίας*, Βιβλιοπωλείον της Εστίας Ι. Δ. Κολλάρου&ΣΙΑΣ Α.Ε., Αθήνα 1983, σελ. 21.

της Τουρκοκρατίας. «Ήταν μια ταυτότητα πολιτιστική που όριζε την κοινωνική οργάνωση του ελληνισμού».³ Η πολιτιστική ελληνορθόδοξη ταυτότητα,

«λειτουργούσε διαφοροποιητικά και απομονωτικά, εθνοκεντρικά, με την ανθρωπολογική έννοια του όρου. Έθετε φραγμούς σε επιμειξίες, ισχυροποιούσε την εσωτερική συνοχή, ενοποιούσε κοινωνικά ευρύτερους γεωγραφικούς χώρους. Η λειτουργία της πολιτιστικής ταυτότητας ήταν έτσι ουσιαστικά εσωστρεφής».⁴

Από τα χρόνια της Επανάστασης και μετά η προέκυψε μια νέα ταυτότητα του ελληνισμού, η πολιτική. Η πολιτική ταυτότητα κατέτεινε στην μορφοποίηση του ελληνισμού σε ένα ανεξάρτητο εθνικό κράτος, το οποίο προοριζόταν αν ενταχθεί σε ένα διεθνές σύστημα μεμονωμένων πολιτικών οντοτήτων.⁵ Επειδή, όμως, τα θεμέλια της νέας ταυτότητας, δηλαδή της πολιτικής, ήταν δυτικοευρωπαϊκά και δεν πήγάζαν από την ιστορική εμπειρία του ελληνισμού, από τα μισά του 19^{ου} αιώνα και έπειτα η προσαρμογή της πολιτιστικής ελληνορθόδοξης ταυτότητας στην νέα πολιτική ταυτότητα του δυτικού αστικού κράτους δεν έγινε ομαλά. Προέκυψε μια εθνική αντίφαση. Από την μια ο ελληνισμός προσπάθησε να ενταχθεί οργανικά ως πολιτική ενότητα στον χώρο της Δύσης και από την άλλη θέλησε, ταυτόχρονα, να παραμείνει αυτοτελής ως πολιτιστική οντότητα.⁶ Ο ελληνικός Ρομαντισμός έγινε το διανοητικό ρεύμα που πυροδότησε στον μεγαλύτερο δυνατό βαθμό αυτή την εσωτερική σύγκρουση.

Ο ρομαντικός εθνικιστικός βυζαντινισμός που ανέφερε ο Βερέμης ήταν μια απόπειρα να επιβιώσει η πολιτιστική ελληνορθόδοξη ταυτότητα στα πλαίσια του νέου κράτους. Κατά την δεκαετία του 1850 η πολιτιστική ελληνορθόδοξη ταυτότητα αποτέλεσε το θεωρητικό υπόβαθρο της Μεγάλης Ιδέας. Η θορυβώδης ματαίωση των ελληνικών φιλοδοξιών που ήρθε μετά το τέλος του Κριμαϊκού Πολέμου (Οκτώβριος 1853 - Φεβρουάριος 1856) δεν έκαμψε την υποστήριξη του οράματος της Μεγάλης Ιδέας. Η Μεγάλη Ιδέα συνέχισε να επηρεάζει την ελληνική εξωτερική πολιτική για αρκετό ακόμη χρονικό διάστημα μέσα στον 19^ο αιώνα. Έχοντας, όμως, υποστεί ορισμένες μεταβολές. Η Μεγάλη Ιδέα είχε ενσωματώσει και εκσυγχρονιστικά

³ Ο.π.

⁴ Ο.π., σελ. 22.

⁵ Ο.π., σελ. 21.

⁶ Ο.π., σελ. 23.

ιδεολογικά στοιχεία. Η δυναμική της παλαιάς ελληνορθόδοξης πολιτιστικής ταυτότητας είχε αποδυναμωθεί στο πεδίο της πολιτικής αντιπαράθεσης και η αποδοχή της ενσωμάτωσης του ελληνισμού στην Δύση άρχισε να γίνεται αποδεκτή σχεδόν σε όλο τον ελληνικό πολιτικό κόσμο. Ωστόσο από την αποδοχή μέχρι την πράξη υπήρξε μεγάλη απόσταση. Ο ελληνικός πολιτικός κόσμος έδειχνε αδυναμία να συγχρονιστεί με τα δυτικά πρότυπα ενώ στα ελληνικά κοινωνικά στρώματα η ελληνορθόδοξη ταυτότητα επιβίωνε με ευκολία. Πράγμα που της έδινε την ευκαιρία να αναδύεται ξανά ως πολιτικό αίτημα ή συμπληρώνοντας άλλα πολιτικά αιτήματα όταν η ελληνική πολιτική ζωή βρισκόταν σε κρίση.

Οι δεκαετίες του 1890 και του 1900 αποτέλεσαν μια περίοδο στην οποία κορυφώθηκαν πολιτικές κρίσεις στην Ελλάδα. Η πτώχευση του 1893, ο θάνατος του Τρικούπη το 1896, η ήττα στον πόλεμο του 1897, ο Διεθνής Οικονομικός Έλεγχος που επιβλήθηκε στην χώρα το 1898, η ένταση στο Κρητικό και το Μακεδονικό ζήτημα, η δολοφονία του Θεόδωρου Δηλιγιάννη το 1905, το Κίνημα στο Γουδί το 1909 και άλλα κοινωνικά προβλήματα μετέτρεψαν το πολιτικό σκηνικό της χώρας σε κινούμενη άμμο. Σε αυτή την περίοδο διαμορφώθηκε το αρχικό μορφωτικό υπόβαθρο και η βάση της ιδεολογίας του Ίωνος Δραγούμη. Όπως παρατηρεί η Μαριάννα Χριστοπούλου «οι μεγάλες αποτυχίες [...] καθιερώνουν νέες πολιτικές δυνάμεις».⁷ Η Χριστοπούλου αναφέρει μια παλαιότερη επισήμανση της Σκοπετέα. Δεν είναι τυχαίο ότι από τα μέσα της δεκαετίας του 1890 απέκτησαν έντονη παρουσία τάσεις, όπως αυτές που εκφράστηκαν με τον δημοτικισμό του Γιάννη Ψυχάρη, τον φεμινισμό της Καλλιρόης Παρρέν (1861-1940) και τον μαρξισμό του Γεώργιου Σκληρού.⁸

Εκείνη την περίοδο σχηματίστηκε μια ακόμη πολιτική τάση. Ήταν αυτή του νεορομαντικού αντιδιαφωτιστικού εθνικισμού που εκφράστηκε για αρχή σε λογοτεχνικούς κύκλους από τον Ίωνα Δραγούμη και λίγους ακόμη διανοητές. Ο Ίων Δραγούμης, ο Περικλής Γιαννόπουλος (1869-1910) και ο Κωστής Παλαμάς (1859-1943) ήταν ίσως οι σημαντικότεροι συγγραφείς της ελληνικής νεορομαντικής

⁷ Μαριάννα Χριστοπούλου, *Δημήτριος Γούναρης*, Βιογραφίες πολιτικών 5, ΙΔΡΥΜΑ ΤΗΣ ΒΟΥΛΗΣ ΤΩΝ ΕΛΛΗΝΩΝ, Αθήνα 2017, σελ. 32.

⁸ Ο.π.

εθνικιστικής διανόησης κατά την πρώτη δεκαετία του 20^{ου} αιώνα.⁹ Η Καραφουλίδου σημειώνει τα εξής.

«Παρότι, ήδη από τις δεκαετίες του 1890-1900, οι συνθήκες πολιτικής κρίσης στην Ελλάδα ευνοούν τη σκλήρυνση του ελληνικού εθνικισμού, την πορεία υποδεικνύει η ίδια η ευρωπαϊκή σκέψη από το 1870 και μετά. Ο θεμελιώδης κώδικας των ανθρωπίνων δικαιωμάτων κλυδωνίζεται και αμφισβητείται η ανοιχτή, συνιβερσαλική République. Οι κοινωνικές επιστήμες, ο δαρβινισμός, η βιολογία και η ευγονική φέρνουν τη φυλή και τον φυλετικό εθνικισμό στο προσκήνιο».¹⁰

Ο Δραγούμης ήταν ένας εκ των πλέον επιφανών μελών της ελληνικής διανόησης που αντανakλούσε στην Ελλάδα την πανευρωπαϊκή νεορομαντική αντιδιαφοτιστική νεορομαντική αυτή τάση. Νεότεροι και ανερχόμενοι συγγραφείς, όπως ο Άγγελος Σικελιανός (1884-1951) και ο Νίκος Καζαντζάκης (1883-1957), εμπνέονταν από την σκέψη του Ίωνος Δραγούμη στην αρχή της λογοτεχνικής τους διαδρομής.

Ο Δραγούμης, ως ένας διανοητής και πολιτικός που ήρθε σε ρήξη με την επικρατούσα πολιτική τάξη και ιδεολογία, υπερασπίστηκε μέχρι το τέλος της ζωής του την επιβίωση της παλαιάς ελληνορθόδοξης πολιτιστικής ταυτότητας. Απέρριψε την πολιτική ταυτότητα του νεωτερικού αστικού κράτους της Δύσης και θέλησε να διατηρήσει την παλαιά ελληνική ταυτότητα ως βάση στην οποία θα χτιζόταν η νεότερη πολιτική, διανοητική και καλλιτεχνική ιστορία του ελληνισμού βασισμένη σε ιδέες του Ρομαντισμού. Εκεί ακριβώς στόχευε η παραδοσιοκρατία του και αυτό επιχειρούσε με το να αντιπαραθέτει στον δυτικό εκσυγχρονισμό την ελληνική παράδοση. Κινούμενος σε αυτή την κατεύθυνση ο Δραγούμης με τους συνεργάτες του δοκίμασε να βρει τρόπους ώστε να διοχετεύσει την παλαιά ελληνική ταυτότητα σε ένα νεορομαντικό πολιτικό σχήμα που θα ήταν φιλόξενο για αυτήν, εφικτό να πραγματοποιηθεί και, οπωσδήποτε, διαφορετικό από το δυτικό παράδειγμα.

⁹ Για μια επισκόπηση της ελληνικής εθνικιστικής ιδεολογίας των αρχών του 20^{ου} αιώνα που βασίζεται σε αυτή την προσέγγιση δείτε το Gerasimos Augustinos, *Consciousness and history: Nationalist critics of Greek society 1897-1914*, East european quarterly, Boulder distributed by Columbia University Press, Columbia 1977.

¹⁰ Βίκυ Καραφουλίδου, «της μεγάλης ταύτης ιδέας». Όψεις της εθνικής ιδεολογίας 1770-1854, Πόλις, Αθήνα 2018, σελ. 379-380.

Πρόκειται, ασφαλώς, για μια επιλογή που γεννά σκέψεις αν αναλογιστεί κανείς ότι ο Δραγούμης προερχόταν από ένα οικογενειακό περιβάλλον το οποίο ήταν πολιτικά συνδεδεμένο με τον εκσυγχρονιστή πρωθυπουργό Χαρίλαο Τρικούπη. Ωστόσο αν εξεταστεί με προσοχή το συγκεκριμένο σημείο δεν θα αργήσουν να βρεθούν απαντήσεις. Καταρχάς εθνικιστικές ιδέες και πρακτικές ήταν εμφανείς και σε ορισμένες αποφάσεις του πατέρα του Ίωνα, Στέφανου Δραγούμη. Επιπλέον, τα κόμματα εκείνης της περιόδου δεν ήταν μαζικές οργανώσεις με ιδεολογικές αρχές και προγράμματα διαμορφωμένα από συλλογικές διαβουλεύσεις. Ήταν κόμματα προσωπικοτήτων. Η συγκρότησή τους βασιζόταν σε προσωπικές συμφωνίες που αφορούσαν γενικούς πολιτικούς προσανατολισμούς και όχι συγκεκριμένες ιδεολογικές αρχές. Πράγμα που καθιστά κατανοητό ότι μπορούσε ένας πρωτοκλασάτος υπουργός του Τρικούπη, όπως ήταν ο Στέφανος Δραγούμης, να έτρεφε εκτίμηση για λόγους ηθικούς ή συναισθηματικούς στο πρόσωπο του Τρικούπη και ταυτόχρονα να είχε, λιγότερο ή περισσότερο συγκεκαλυμμένα, μια διαφορετικές προτεραιότητες για ορισμένα ζητήματα από τον πρωθυπουργό. Τέλος, μετά τον θάνατο του Τρικούπη και ακόμη περισσότερο μετά την δολοφονία του Δηλιγιάννη, το πολιτικό σκηνικό ρευστοποιήθηκε σε τόσο μεγάλο βαθμό ώστε οι πολιτικές συσσωματώσεις της προηγούμενης περιόδου να διαλυθούν. Δεν είναι τυχαίο ότι αρκετοί υποστηρικτές του Δηλιγιάννη, που είχε χαρακτηριστεί ως λιγότερο διατεθειμένος για εκσυγχρονιστικές τομές από τον Τρικούπη, μετά το Κίνημα στο Γουδί στήριξαν το φιλελεύθερο κόμμα του Βενιζέλου ενώ, αντίθετα, παλιοί τρικουπικοί πολιτικοί στήριξαν τις συντηρητικές πολιτικές ιδέες του βασιλιά Κωνσταντίνου Α'. Αν συνυπολογίσουμε, μαζί με όλα αυτά, την επιρροή που άσκησαν στον Ίωνα Δραγούμη οι ιδέες του αντιδιαφωτιστικού πολιτικού Ρομαντισμού που ασπάστηκε, θα καταστεί πιο σαφές γιατί κατέληξε να υπερασπίζεται την παραδοσιακή πολιτιστική ελληνική ταυτότητα απέναντι στην πολιτική ταυτότητα του νεωτερικού δυτικού κράτους.

Όπως επισημαίνει ο Κωνσταντίνος Α. Τσουκαλάς τέτοιες πολιτικές τάσεις είναι συνηθισμένες όταν χώρες της περιφέρειας αρχίζουν να ενσωματώνονται στο παγκόσμιο καπιταλιστικό σύστημα. Οι παραδοσιακές ταυτότητες δεν ενσωματώνονται αρμονικά στον αστικό μετασχηματισμό αλλά τροφοδοτούν ιδεολογικά σχήματα που του αντιτάσσονται. Σύμφωνα με τον Τσουκαλά «η Italianita, η Hispanidad, η ελληνικότητα, [...] είναι κρυσταλλωμένα ιδεολογήματα που

αντιτάσσουν στα επείσακτα θεσμικά πρότυπα της εξάρτησης τα ουτοπικά και ρομαντικά οράματα της αντίστασης και της αυθεντικότητας». ¹¹ Ο Τσουκαλάς υποστηρίζει ότι αυτά τα «ρομαντικά ιδεολογήματα» που αντιτάσσονται στον ορθολογιστικό εκσυγχρονισμό δεν πετυχαίνουν να προτάξουν μια ουσιαστική πολιτική εναλλακτική γιατί «προσκρούουν στην αδυναμία τους να προτείνουν ένα υπαλλακτικό κρατικιστικό μοντέλο που θα είναι ταυτόχρονα και ιθαγενές και πραγματοποιήσιμο». ¹² Το ενδιαφέρον της περίπτωσης του Δραγούμη είναι ότι επιχείρησε ακριβώς αυτό. Δεν κατάφερε ή δεν πρόλαβε να προτείνει ένα ολοκληρωμένο τέτοιο εναλλακτικό σχήμα. Αλλά είχε επίγνωση του ζητήματος που εντόπισε ο Τσουκαλάς. Μια από τις κυριότερες απόπειρες του Δραγούμη να διασώσει τα δεδομένα της ελληνορθόδοξης ταυτότητας που επιβίωναν στην εποχή του και να τα εντάξει σε ένα νέο σχήμα, ικανό κατά τον ίδιο να μακροημερεύσει ως νεορομαντική παραδοσιοκρατική νησίδα στην νεωτερική εποχή, πραγματοποιήθηκε στην περίπτωση του Ελληνοθωμανισμού. Ας δούμε πως ακριβώς το επιχείρησε.

Μεγάλη Ιδέα

Η Μεγάλη Ιδέα έγινε καθολικά αποδεκτή στο ελληνικό διανοητικό και πολιτικό στερέωμα κατά τον 19^ο αιώνα. Η Καραφουλίδου υποστηρίζει ότι η Μεγάλη Ιδέα επικράτησε καθολικά σε μια κοινωνία αγροτική και ετερογενή η οποία δεν είχε να επιδείξει κανένα συμπαγές ιδεολογικό αντίβαρο. ¹³ Το περιεχόμενο της Μεγάλης Ιδέας δεν ήταν μονοσήμαντο.

«Οι πολιτικές, κοινωνικές και πολιτισμικές αντιπαραθέσεις εγκιβωτίζονται στο εσωτερικό του εθνικού λόγου, ο οποίος μοιάζει να περικλείει εντός του το σύνολο του ρευστού πολιτικού φάσματος. [...] από τους ρωσόφιλους και συντηρητικούς κύκλους του Κωνσταντίνου Οικονόμου, τους θιασώτες του

¹¹ Κ. Τσουκαλάς, «Παράδοση και Εκσυγχρονισμός. Μερικά γενικά ερωτήματα», Δημήτριος Γ. Τσαούσης (επμλ), *Ελληνισμός-ελληνικότητα. Ιδεολογικοί και βιωματικοί άξονες της νεοελληνικής κοινωνίας*, Βιβλιοπωλείον της Εστίας Ι. Δ. Κολλάρου & ΣΙΑΣ Α.Ε., Αθήνα 1983, σελ. 45.

¹² Ο.π.

¹³ Βίκυ Καραφουλίδου, «της μεγάλης ταύτης ιδέας». *Όψεις της εθνικής ιδεολογίας 1770-1854*, Πόλις, Αθήνα 2018, σελ. 374.

εκσυγχρονιστικού σχεδίου γύρω από το «αγγλικό» κόμμα, μέχρι τους πρωτοπόρους εισηγητές των σοσιαλιστικών και φεμινιστικών ιδεών».¹⁴

Η Έλλη Σκοπετέα παρομοίωσε την Μεγάλη Ιδέα με «μια θαυματουργική γέφυρα των αντιθέσεων, μια μετάθεση στο άδηλο μέλλον της λύσης όχι μόνο του αλυτρωτικού ζητήματος [...] αλλά του συνόλου των ελληνικών προβλημάτων».¹⁵ Η Σκοπετέα σημείωσε ότι η αοριστία της Μεγάλης Ιδέας της έδωσε την ελαστικότητα και το απαραίτητο εύρος ώστε να περικλείσει όλα τα τότε ζητούμενα του ελληνικού κόσμου. Δηλαδή την «εθνική ενότητα, την απελευθέρωση, την παιδεία, την πρόοδο».¹⁶ Αυτή γενικότητα έκανε την Μεγάλη Ιδέα εύπλαστη σε επιμέρους ερμηνείες και ικανή να προσλαμβάνει κατά καιρούς ειδικό περιεχόμενο που προσαρμοζόταν στις ανάγκες της εσωτερικής ή της εξωτερικής πολιτικής του ελληνικού κράτους.¹⁷ Το γεγονός ότι η κεντρική ιδέα, που η εξωτερική πολιτική του ελληνικού κράτους ήταν σε συνεχή διάλογο μαζί της, υπήρξε τόσο ευέλικτη και προσαρμόστηκε εύκολα σε επιμέρους γεωπολιτικές συνθήκες θα έπρεπε να είχε προϋδεάσει όσους μελετούν την περίπτωση του Δραγούμη ότι και αυτός, ως εκφραστής της -και μάλιστα, σε μεγάλο χρονικό διάστημα, ως εκφραστής της εντός του ελληνικού διπλωματικού σώματος- θα εξέφραζε παρόμοια ευελιξία στον τρόπο που την προσέγγισε.

Η Μεγάλη Ιδέα γνώρισε τρεις διαδοχικές φάσεις. Η κύρια εκδοχή της Μεγάλης Ιδέας άρχισε να διαμορφώνεται ήδη από την δεκαετία του 1830. Ωστόσο αποκρυσταλλώθηκε κατά την δεκαετία του 1850. Η πρώτη και βασική εκδοχή της Μεγάλης Ιδέας ήταν αυτή της «ελληνικής αυτοκρατορίας». Στόχος της ήταν η συγκρότηση μιας νέας ελληνικής αυτοκρατορίας, πρωτεύουσα της οποίας θα γινόταν και πάλι η Κωνσταντινούπολη. Η νέα ελληνική αυτοκρατορία θα συμπεριελάμβανε κι άλλους βαλκανικούς λαούς, αλλά την πολιτική κυριαρχία θα είχε το «μείζον έθνος» των Ελλήνων.¹⁸

¹⁴ Ο.π., σελ. 375.

¹⁵ Έλλη Σκοπετέα, *Το «πρότυπο βασίλειο» και η Μεγάλη ιδέα. Όψεις του εθνικού προβλήματος στην Ελλάδα (1830-1880)*, Πολύτυπο, Αθήνα 1988, σελ. 268.

¹⁶ Ο.π., σελ. 269.

¹⁷ Ο.π., σελ. 268.

¹⁸ Για την εκδοχή της «ελληνικής αυτοκρατορίας», δείτε το ο.π., σελ. 273-286.

Η ρίζα αυτής της ιδέας ήταν παλαιότερη και διαπερνούσε τον ελληνικό Διαφωτισμό από την περίοδο του Ρήγα Φεραίου (1757-1798). Στην εκδοχή που έλαβε κατά την πρώτη περίοδο της Μεγάλης Ιδέας, το παλαιότερο όραμα για την συνύπαρξη των βαλκανικών λαών σε μια κρατική συνομοσπονδία είχε μετασχηματιστεί σε μια εθνικιστική και φιλομοναρχική μορφή. Η κεντρική ιδέα του, όμως, παρέμενε όμοια με εκείνη της παλαιότερης εκδοχής. Ήταν η συνύπαρξη των βαλκανικών λαών σε ένα κοινό κράτος όπου το ελληνικό έθνος θα είχε έναν πρωταγωνιστικό ρόλο.¹⁹ Η διοίκηση του κράτους θα επέστρεφε στους λαούς της βυζαντινής αυτοκρατορίας και το οθωμανικό κράτος θα έχανε την κυριαρχία του. Η Σκοπετέα επισήμανε την παρακάτω αντίφαση που θα φανεί χρήσιμη προκειμένου να γίνει περισσότερο κατανοητή, στην συνέχεια, η στάση του Δραγούμη. Οι Έλληνες υποστηρικτές «της ισοπολιτείας στην ανατολή ήταν συχνά διαποτισμένοι από το γενικό πνεύμα του αντισλαβισμού ή σλαβοφοβίας, και για πολλούς η ιδέα της βαλκανικής συνεργασίας δεν αντιστρατευόταν την ιδέα της ελληνικής υπεροχής».²⁰

Το αίτημα για την εγκαθίδρυση μιας «ελληνικής αυτοκρατορίας» άγγιξε το απόγειο της δημοτικότητάς του κατά τον Κριμαϊκό Πόλεμο (1853-1856). Ο Όθωνας προσπάθησε να πολιτευτεί βασιζόμενος στο εν λόγω αίτημα και επιχείρησε να κρατήσει μια στάση ουδετερότητας που ευνοούσε την Ρωσία. Παράλληλα στήριξε απελευθερωτικές προσπάθειες ελληνικών ανταρτικών σωμάτων, οι οποίες πραγματοποιήθηκαν σε περιοχές της συνοριακής μεθορίου με την Τουρκία. Αυτές οι επιλογές του Όθωνα αποτέλεσαν την αφορμή ώστε να εισβάλει το αγγλογαλλικό ναυτικό στον Πειραιά, τον Μάιο του 1854, και να κρατήσει υπό κατοχή την Αθήνα για τρία χρόνια. Η κατοχή της Αθήνας και η αδυναμία της Ρωσίας να επιβληθεί στα πεδία των μαχών ενταφίασε το όραμα της «ελληνικής αυτοκρατορίας». Επίσης, η Συνθήκη των Παρισίων του 1856 στέρησε από την Ρωσία την ιδιότητα του προστάτη των χριστιανικών λαών της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας. Έκτοτε η Ρωσία έχασε σημαντικό μέρος της γεωπολιτικής της επιρροής στην Ελλάδα. Προκειμένου να διατηρήσει την γεωπολιτική της επαφή με την περιοχή των Βαλκανίων η Ρωσία

¹⁹ Για το πώς η Μεγάλη Ιδέα και προγενέστερες εκδοχές της διαπέρασαν τόσο τον ελληνικό Διαφωτισμό όσο και τον Ρομαντισμό δείτε το Βίκυ Καραφουλίδου, *«της μεγάλης ταύτης ιδέας»*. Όψεις της εθνικής ιδεολογίας 1770-1854, Πόλις, Αθήνα 2018.

²⁰ Έλλη Σκοπετέα, *Το «πρότυπο βασίλειο» και η Μεγάλη ιδέα. Όψεις του εθνικού προβλήματος στην Ελλάδα (1830-1880)*, Πολύτυπο, Αθήνα 1988, σελ. 339-340.

υιοθέτησε στην εξωτερική της πολιτική το δόγμα του πανσλαβισμού. Το ελληνικό κράτος πέρασε σχεδόν εξολοκλήρου στην γεωπολιτική σφαίρα επιρροής της Αγγλίας.

Σε αυτό το ιστορικό περιβάλλον διαμορφώθηκε η δεύτερη εκδοχή της Μεγάλης Ιδέας. Ήταν η εκδοχή της «προσάρτησης εδαφών». Είχε γίνει αντιληπτό ότι το μικρό ελληνικό βασίλειο δεν μπορούσε να αντιπαρατεθεί στρατιωτικά με την Οθωμανική Αυτοκρατορία και να πετύχει την κατάληψη της Κωνσταντινούπολης. Η λογική της «προσάρτησης εδαφών» συνοψιζόταν στην συμφωνία της Ελλάδος με τις δυτικές χώρες ότι δεν θα απειλούσε την συνολική ακεραιότητα του οθωμανικού κράτους. Οι διεκδικήσεις της Ελλάδος θα περιορίζονταν σε μικρές περιοχές αλύτρωτων πληθυσμών που βρίσκονταν κοντά στα σύνορα και στην προσμονή ότι αν η χώρα μας έδειχνε ένα καλό πρόσωπο στους αγγλογάλλους, εκείνοι θα της παραχωρούσαν σταδιακά ορισμένα ελληνικά εδάφη που δεν είχαν απελευθερωθεί.²¹ Αρχικά φάνηκε ότι αυτή η εκδοχή της Μεγάλης Ιδέας μπορεί να συνοδευόταν από επιτυχίες, καθώς οι Βρετανοί παραχώρησαν στην Ελλάδα τα Ιόνια το 1862. Ωστόσο οι προσδοκίες κατέρρευσαν μετά την αποτυχημένη έκβαση της κρητικής επανάστασης (1866-1869).²² Η Σκοπετεά ανέφερε τα εξής.

«Η ήττα των Ελλήνων στην Κρητική επανάσταση ευνόησε ένα κλίμα που από πολλές απόψεις θύμιζε εκείνο της κριμαϊκής ήττας. Οι οπαδοί της Μεγάλης Ιδέας βρέθηκαν και πάλι στη μειοψηφία, η απώλεια χρόνου στο ζήτημα της υλικής προόδου του Βασιλείου βρέθηκε και πάλι στην επικαιρότητα. [...] Στην Αθήνα πραγματοποιήθηκε [...] η άμεση γνωριμία των Ελλαδιτών με τους ομογενείς. Είμαστε στα πρόθυρα του κερδοσκοπικού πυρετού κατά τα πρώτα χρόνια της δεκαετίας του 1870, και η έμφαση στην ανάγκη της εσωτερικής ανάπτυξης παίρνει μια νέα απόχρωση [...]

²¹ Για την εκδοχή της «προσάρτησης εδαφών» δείτε το Έλλη Σκοπετεά, *Το «πρότυπο βασίλειο» και η Μεγάλη ιδέα. Όψεις του εθνικού προβλήματος στην Ελλάδα (1830-1880)*, Πολύτυπο, Αθήνα 1988, σελ. 287-307.

²² Για το πώς επηρέασε η κρητική επανάσταση του Έλληνας ρομαντικούς ποιητές δείτε το Αφροδίτη Αθανασοπούλου, «Ο απόηχος του κρητικού αγώνα στην ποίηση των Ελλήνων ρομαντικών», Μαρία Στεφανοπούλου (επμλ), *Επιστημονικό Συμπόσιο. Ο Ρομαντισμός στην Ελλάδα (12 και 13 Νοεμβρίου 1999)*, Εταιρεία σπουδών νεοελληνικού πολιτισμού και γενικής παιδείας (Ιδρυτής: Σχολή Μωραΐτη), Αθήνα 2001, σελ. 31-53.

Αλλά στο δεύτερο μισό του 19^{ου} αιώνα ήταν πια σαφές ότι το παλαιότερο κέντρο του ελληνισμού, η Κωνσταντινούπολη, όχι μόνο δεν είχε εκτοπιστεί από το νεότερο, αλλά αντίθετα παρουσίαζε μια εικόνα ακμής, που δεν συγκρινόταν με της Αθήνας· μια οικονομική ευρωστία, που στα τέλη ιδίως της δεκαετίας του 1870 ήρθε να την ενισχύσει μια αξιόλογη πνευματική κίνηση. [...] αφετηρία και προϋπόθεση της πνευματικής αυτής ακμής ήταν η προοπτική της επιβίωσης μιας μεταρρυθμισμένης Οθωμανικής Αυτοκρατορίας».²³

Μέσα σε αυτό το κλίμα διαμορφώθηκε η τρίτη εκδοχή της Μεγάλης Ιδέας, ο «ελληνοθωμανισμός». Κατά την δεκαετία του 1870 οι αλύτρωτες ελληνικές κοινότητες έδειχναν να έχουν ενσωματωθεί ικανοποιητικά στην οθωμανική επικράτεια και δεν φαίνονταν πρόθυμες ή ικανές να εκδηλώσουν κάποιο εθνικοαπελευθερωτικό κίνημα. Την ίδια περίοδο αθηναϊκοί κύκλοι οραματίζονταν την σύσφιξη των επαφών με την οικονομικά ακμάζουσα ομογένεια της Κωνσταντινούπολης, προκειμένου να αποκτήσει μια προοπτική οικονομικής ανάπτυξης και εσωτερικού εκσυγχρονισμού το ελληνικό κράτος. Παραδόξως, όμως, το όραμα της Μεγάλης Ιδέας βρήκε τρόπο να χωρέσει ακόμη και σε αυτό το φαινομενικά αφιλόξενο περιβάλλον.

Μπροστά στον κίνδυνο ενταφιασμού του οράματος της Μεγάλης Ιδέας εδραιώθηκε η ευθυγράμμιση με το βρετανικό δόγμα διατήρησης της ακεραιότητας των εδαφών της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας. Με αυτό τον τρόπο οι ελληνικοί πληθυσμοί θα παρέμεναν, όπως τόσους αιώνες, υπό την οθωμανική διοίκηση και δεν θα περνούσαν στην επικράτεια κάποιου σλαβικού κράτους. Η οθωμανική διοίκηση δεν είχε στερήσει στους ελληνικούς πληθυσμούς την ιδιαίτερη εθνική τους ταυτότητα ενώ μια προσάρτηση των εδαφών τους από ένα νέο βουλγαρικό κράτος θα σηματοδοτούσε τον σταδιακό εκβουλγαρισμό τους. Συνεπώς, παράλληλα με την διατήρηση της ακεραιότητας των οθωμανικών εδαφών, στόχος των Ελλήνων μεγαλοϊδεατών έγινε και η ενδυνάμωση της εθνικής ταυτότητας των ελληνικών πληθυσμών της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας.

Ο «ελληνοθωμανισμός» αναπτύχθηκε ως τρίτη εκδοχή της Μεγάλης Ιδέας κατά την δεκαετία του 1870 και βασίστηκε στην ιδέα ότι εφόσον η κατάλυση του οθωμανικού

²³ Έλλη Σκοπετέα, *Το «πρότυπο βασίλειο» και η Μεγάλη ιδέα. Όψεις του εθνικού προβλήματος στην Ελλάδα (1830-1880)*, Αθήνα, Πολύτυπο 1988, σελ. 309-311.

κράτους δεν μπορούσε να γίνει εφικτή με τις δυνάμεις του ελληνικού στρατού έπρεπε να πραγματοποιηθεί μια ιδιότυπη «άλωση» του οθωμανικού κράτους εκ των έσω. Ο «ελληνοθωμανισμός» πρέσβευε την προώθηση των Ελλήνων ομογενών σε θέσεις κλειδιά της διοίκησης του οθωμανικού κράτους και την συνεχή οικονομική και πολιτιστική ανάπτυξη της ελληνικής ομογένειας. Απώτερος στόχος ήταν να απλωθεί μια νευραλγικά σημαντική παρουσία Ελλήνων στους μηχανισμούς του οθωμανικού κράτους ώστε να υπονομευτεί ή και να καταληφθεί εκ των έσω, όπως καταλήφθηκε το βυζαντινό κράτος από τους Ρωμαίους, όταν οι συνθήκες το επέτρεπαν.

Ο «ελληνοθωμανισμός» δεν είχε ευοίωνες προοπτικές. Μετά την ίδρυση του νέου ελληνικού κράτους οι συσχετισμοί στην βαλκανική δεν ήταν ίδιοι με εκείνους των προεπαναστατικών χρόνων. Παρά την οικονομική ισχύ κάποιων ελληνικών κοινοτήτων οι Έλληνες δεν ήταν πια οι πολιτιστικοί κυρίαρχοι των Βαλκανίων. Όπως επισήμανε η Έλλη Σκοπετέα, οι Έλληνες της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας,

«δεν εκπλήρωναν πια τη βασική υπερεθνική προϋπόθεση που εκπλήρωναν προεπαναστατικά, όταν ακόμα η ελληνική γλώσσα ήταν όχι μόνο εθνικό όργανο, αλλά και ταξική σύμβαση, σύμβολο ένταξης σε μια ανερχόμενη αστική τάξη χωρίς ρητή εθνική αποκλειστικότητα».²⁴

Ωστόσο εκείνη που οδήγησε σε οριστική αποτυχία τον «ελληνοθωμανισμό» ήταν η ανάδυση του βουλγαρικού εθνικού κινήματος. Οι Βούλγαροι αναζητούσαν την θεσμική αναγνώριση της δικής τους παρουσίας σε εδάφη που είχαν ελληνικό ενδιαφέρον. Ταυτόχρονα κατευθύνονταν προς την χειραφέτηση από την ελληνική κηδεμονία των χριστιανικών μιλλέτ που είχε παραχωρήσει η οθωμανική διοίκηση στον ελληνικό παράγοντα και στο Πατριαρχείο. Η Σκοπετέα σημείωσε ότι ενώ πριν την ίδρυση του ελληνικού κράτους υπήρχε η πιθανότητα να επιχειρηθεί μια σταδιακή απόπειρα «που θα προωθούσε και θα ολοκλήρωνε τον εξελληνισμό της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας (κράτους και εθνών)»,²⁵ υπό τις συνθήκες των αρχών της δεκαετίας του 1870 «το νέο ελληνοθωμανικό σχήμα δεν μπορούσε να σημαίνει πολλά

²⁴ Ο.π., σελ. 314.

²⁵ Ο.π., σελ. 315.

περισσότερα από την προοπτική συγκυριαρχίας Ελλήνων και Τούρκων»²⁶ στο οθωμανικό κράτος.²⁷

Τελικά και η τρίτη εκδοχή της Μεγάλης Ιδέας απέτυχε μετά το ξέσπασμα της βαλκανικής κρίσης ανάμεσα στα σλαβικά έθνη και την Οθωμανική Αυτοκρατορία στα μέσα της δεκαετίας του 1870, που οδήγησε στην Συνθήκη του Βερολίνου (1878). Η Βουλγαρία ήταν πλέον αυτόνομο πριγκιπάτο ενώ η Σερβία, το Μαυροβούνιο και η Ρουμανία αναγνωρισμένα διεθνώς ανεξάρτητα κράτη. Η προοπτική της ελληνικής επικράτησης στα Βαλκάνια όχι μόνο είχε περιοριστεί αλλά και αντιμετώπιζε πλέον νέους κινδύνους συρρίκνωσης. Μοιραία, κατά τις δεκαετίες του 1880 και 1890, η ελληνική εξωτερική πολιτική είχε στερηθεί κάποιου μεγαλοϊδεατικού οράματος. Αυτό, όμως, δεν σημαίνει ότι εγκαταλείφθηκε η καταφυγή στην Μεγάλη Ιδέα. Μολονότι στην εσωτερική πολιτική ζωή άρχισε να αποκτά υπόσταση ένα δικομματικό μοντέλο αγγλικού τύπου και να πραγματοποιείται μια προσπάθεια για επίτευξη οικονομικής ανάπτυξης και έμφαση στον εκσυγχρονισμό των δομών του κράτους, η Μεγάλη Ιδέα δεν είχε εξαφανιστεί εντελώς από το προσκήνιο. Βρισκόταν περιθωριοποιημένη κάπου στο βάθος του ευρύτερου πολιτικού σκηνικού. Οι τρεις εκδοχές της ήταν εύκαιρες για ρητορική χρήση και αν παρουσιαζόταν ανάγκη επανέρχονταν στον δημόσιο λόγο.²⁸ Προφανώς οι πλέον εύχρηστες εκδοχές της ήταν η δεύτερη και η τρίτη. Εκείνες, δηλαδή, της «προσάρτησης εδαφών» και του «ελληνοθωμανισμού», καθώς είχε καταστεί εκτός πραγματικότητας η όποια πιθανότητα ανασύστασης μιας ελληνικής αυτοκρατορίας.

Ωστόσο πέρα από την ρητορική καταφυγή στις δυο εκδοχές της Μεγάλης Ιδέας όταν προέκυπτε ευνοϊκή πολιτική συγκυρία ελάχιστοι είχαν μείνει που πίστευαν ότι

²⁶ Ο.π.

²⁷ Με παρόμοιο τρόπο περιέγραψε τον «ελληνοθωμανισμό» ο Ευάγγελος Κωφός στο *Η Ελλάδα και το ανατολικό ζήτημα 1875-1881*, Εκδοτική Αθηνών, Αθήνα 2001, σελ. 23-24.

²⁸ Στις 19/9/1876, 22/5/1877 και 12/1/1878 πραγματοποιήθηκαν τρία μαζικά συλλαλητήρια στην Αθήνα που καλούσαν σε πολεμική ετοιμότητα την ελληνική πολιτική ηγεσία λόγω του ξεσπάσματος της βαλκανικής κρίσης και του κινδύνου της απώλειας μακεδονικών εδαφών από την Βουλγαρία. Στα δύο πρώτα συμμετείχαν αρκετοί διανοητές και λόγιοι της εποχής. Στο τελευταίο το εξαγριωμένο πλήθος λιθοβόλησε σπίτια γνωστών πολιτικών. Τόσο κατά την διάρκεια των συλλαλητηρίων όσο και στα άρθρα και τα κείμενα που τα συνόδευαν σε έντυπα της εποχής γινόταν αδιάκριτη επίκληση και των τριών εκδοχών της Μεγάλης Ιδέας. Έλλη Σκοπετέα, *Το «πρότυπο βασίλειο» και η Μεγάλη ιδέα. Όψεις του εθνικού προβλήματος στην Ελλάδα (1830-1880)*, Πολύτυπο, Αθήνα 1988, σελ. 322.

με κάποιον τρόπο και σε κάποια εκδοχή η Μεγάλη Ιδέα θα μπορούσε να γίνει πράξη. Στην συνείδηση των Ελλήνων της εποχής το όραμα της πραγμάτωσής της είχε σβήσει.²⁹ Οι συχνές αναταραχές και οι επαναστάσεις στην Κρήτη κρατούσαν μια σπίθα της παλιότερης φλόγας αναμμένη. Εντούτοις όλοι αντιλαμβάνονταν ότι το όποιο ενδεχόμενο εύρος της ενσωμάτωσης αλύτρωτων ελληνικών πληθυσμών θα ήταν πολύ μικρό. Η ενσωμάτωση της Κωνσταντινούπολης θα έμενε ένα άπιαστο όνειρο και το ελληνικό κράτος θα συνέχιζε να παραμένει αδύναμο και εξαρτημένο από τις διαθέσεις της Βρετανίας και των υπόλοιπων ισχυρών δυνάμεων.

Τα γεγονότα της δεκαετίας του 1890, μολονότι έφεραν την Κρήτη ένα βήμα εγγύτερα στην ενσωμάτωσή της στο ελληνικό κράτος, γενίκευσαν την απογοήτευση στην ελληνική κοινωνία. Έκτοτε, και μέχρι την έναρξη των Βαλκανικών Πολέμων, η ελληνική εξωτερική πολιτική δεν προώθησε καμία εκδοχή της Μεγάλης Ιδέας. Ήταν προσανατολισμένη στην ακεραιότητα της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας και προσδεμένη στις διαθέσεις των ισχυρών δυνάμεων που είχαν λόγο στα βαλκανικά πολιτικά δρώμενα. Σε μια περίοδο κατά την οποία η ελληνική εξωτερική πολιτική δεν είχε κανέναν άλλον προσανατολισμό πέρα από την άνευ διεκδικήσεων αποδοχή του υπάρχοντος status, ο Ίων Δραγούμης, λαμβάνοντας πρωτοβουλίες που ήταν εν πολλοίς πέρα από την εθνική γραμμή της εξωτερικής πολιτικής, προώθησε εμπράκτως την εξωτερική πολιτική της Μεγάλης Ιδέας. Υιοθέτησε και τις τρεις εκδοχές της και πρόκρινε, ανάλογα με τις συνθήκες που διαμορφώνονταν, την κάθε μια από αυτές που θεωρούσε επίκαιρη. Ωστόσο, η δράση του βασίστηκε κατά κύριο λόγο στην εφαρμογή των πολιτικών που υπαγόρευε το σχέδιο του «ελληνοθωμανισμού».

Μακεδονικός αγώνας και «ελληνοθωμανισμός»

Η εμπλοκή του Ίωνος Δραγούμη στον Μακεδονικό Αγώνα υπήρξε μια πρακτική εφαρμογή του «ελληνοθωμανισμού». Οι κοινότητες της Μακεδονίας έπρεπε πρωτίστως να προστατευτούν από την αφομοιωτική δυναμική του βουλγαρικού

²⁹ Ο Βασίλης Κρεμμύδας κάνει λόγο για «ληξιαρχική πράξη θανάτου» της Μεγάλης Ιδέας κατά τα τέλη της δεκαετίας του 1870, αν και τονίζει ότι ως πολιτικό αίτημα είχε σβήσει ήδη από την δεκαετία του 1850 και αυτό που επβίωσε μέχρι την δεκαετία του 1870 ήταν απλά η χρήση της ως πολιτικού συνθήματος. Βασίλης Κρεμμύδας, *Η Μεγάλη Ιδέα. Μεταμορφώσεις ενός εθνικού ιδεολογήματος*, Εκδόσεις Τυπωθήτω, Αθήνα 2013.

εθνικού κινήματος, ακόμη και αν αυτό σήμαινε ότι θα παρέμεναν υπό την οθωμανική διοίκηση για μερικά ακόμη χρόνια. Είναι προφανές ότι όσοι βλέπουν αντίφαση σε αυτή την επιλογή του Ίωνος Δραγούμη με τις εθνικιστικές του ιδέες είτε αγνοούν την ιστορία των ιδεών του ελληνικού ρομαντικού εθνικισμού, και συγκεκριμένα της Μεγάλης Ιδέας, είτε αντιλαμβάνονται τον ελληνικό εθνικισμό ως έναν διαρκή ανταγωνισμό του ελληνικού κράτους με τον τουρκικό παράγοντα. Ωστόσο στα τέλη του 19^{ου} και στις αρχές του 20^{ου} αιώνα οι γεωπολιτικές συνθήκες στην περιοχή δεν ήταν ίδιες με τις σημερινές.

Άλλη μια διάσταση του θέματος που δεν πρέπει να παραβλεφθεί είναι η πολιτική παράδοση της οικογένειας Δραγούμη. Ο Στέφανος Δραγούμης, ως συνεργάτης του Χαρίλαου Τρικούπη, ήταν θετικά προσκείμενος προς τον βρετανικό παράγοντα. Ο βρετανικός προσανατολισμός του Στέφανου Δραγούμη ήταν συνυφασμένος με την αντίληψη που είχε διαμορφώσει για την εξωτερική πολιτική. Για τον Στέφανο Δραγούμη, όπως και για τους περισσότερους Έλληνες εθνικιστές από το 1880 μέχρι τον Α΄ Παγκόσμιο Πόλεμο, ο μεγαλύτερος κίνδυνος ήταν τα σλαβικά έθνη της βαλκανικής που εποφθαλμιούσαν εδάφη της Μακεδονίας, τα οποία περιλάμβαναν και ελληνικούς πληθυσμούς. Μολονότι επισήμως οι Βρετανοί παρουσιάζονταν ως θεματοφύλακες της εδαφικής ακεραιότητας της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας και της διαρκούς ειρήνης στα Βαλκάνια, η ελληνική αντιπαλότητα προς την Βουλγαρία ήταν συμβατή με τους απώτερους γεωπολιτικούς της προσανατολισμούς. Γιατί η Βουλγαρία ήταν γεωπολιτικός σύμμαχος της Ρωσίας αρχικά και της Γερμανίας στην συνέχεια. Δηλαδή, των ανταγωνιστών της Βρετανίας για την γεωπολιτική κυριαρχία στα Βαλκάνια. Συνεπώς η Ελλάδα θα μπορούσε να λειτουργήσει ως φραγμός των ρωσικών και γερμανικών σχεδίων στην περιοχή. Από την άλλη, στα μάτια των Ελλήνων εθνικιστών η λογική της ακεραιότητας των οθωμανικών εδαφών, μέχρι να κατάφερνε η Ελλάδα να διαμορφώσει τους δικούς της όρους στην περιοχή και να τα διεκδικούσε, ήταν συμφέρουσα. Σε αυτά τα συμπεράσματα πρέπει να προστεθεί και το γεγονός της συναισθηματικής φόρτισης που πυροδοτούσε το γεγονός ότι οι Δραγούμηδες κατάγονταν από αλύτρωτη περιοχή της Μακεδονίας. Η επιρροή της οικογενειακής πολιτικής παράδοσης δεν ήταν αμελητέα στην πολιτική σκέψη και δράση του Ίωνος Δραγούμη.

Ως εδώ δεν φαίνεται να εντοπίζεται κάποια αντίφαση ανάμεσα στις πολιτικές ιδέες του Ίωνος Δραγούμη και στην πολιτική του συμπεριφορά ή στις πολιτικές του

αποφάσεις. Η έμπρακτη και επιθετική εφαρμογή του «ελληνοθωμανικού» προγράμματος κατά την περίοδο του Μακεδονικού Αγώνα δεν βασίστηκε σε κάποια ακατανόητη συμπάθεια του Ίωνος Δραγούμη προς το οθωμανικό κράτος. Αντιθέτως, αποτέλεσε εφαρμογή μιας εκδοχής της Μεγάλης Ιδέας.³⁰ Το γεγονός ότι αυτή η πολιτική επιλογή του Δραγούμη ήταν συμβατή με τους βρετανικούς γεωπολιτικούς σχεδιασμούς για την βαλκανική οφειλόταν σε μεγάλο βαθμό στην πολιτική παράδοση της οικογένειάς του. Αλλά και πάλι δεν είναι ασφαλές να θεωρήσουμε ότι υπήρξε ταύτιση συμφερόντων. Οι Βρετανοί επιθυμούσαν την ακεραιότητα της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας και τον φραγμό στην ενδυνάμωση της Βουλγαρίας σε ένα σταθερό πολιτικό περιβάλλον. Η γενικευμένη αναστάτωση που προκλήθηκε στην περιοχή κατά την τετραετία του Μακεδονικού Αγώνα, τόσο από τον Ίων Δραγούμη και τους συνεργάτες του από την μια όσο και από τους Βούλγαρους από την άλλη, ήταν μάλλον ασύμβατες με την επιθυμητή από τους Βρετανούς σταθερότητα.

Ρομαντικός «ανατολισμός»

Ένα ακόμη ερώτημα που προκύπτει είναι το κατά πόσο υπήρξε συνεπής η προοπτική του ελληνοθωμανισμού με το καθαρά ευρωπαϊκό υπόβαθρο της ιδεολογίας του αντιδιαφωτιστικού πολιτικού Ρομαντισμού την οποία υιοθέτησε ο Ίων Δραγούμης. Εκτιμώ ότι το «ανατολικό όραμα» σηματοδότησε την απόπειρα του Ίωνος Δραγούμη να οργανώσει ένα πολιτικό κίνημα στην Ελλάδα που θα βασιζόταν στην ιδεολογία του αντιδιαφωτιστικού πολιτικού Ρομαντισμού. Μπορεί τα «πραγματολογικά στοιχεία» του συγκεκριμένου πολιτικού κινήματος να είχαν την «ανατολική» προμετωπίδα. Ωστόσο το ιδεολογικό υπόβαθρο του υπό διαμόρφωση

³⁰ Ο Δραγούμης διευκρίνισε στο *Όσοι Ζωντανοί* ότι ο τρόπος που προωθούσε τον ελληνοθωμανισμό δεν θα έπρεπε να γίνει αντιληπτός ως μια πολιτική καλής γειτονίας με το τουρκικό κράτος που θα είχε ως στόχο την απλή βελτίωση των συνθηκών ζωής της ομογένειας. Ο στόχος του Δραγούμη ήταν μακροπρόθεσμος και στόχευε στην αύξηση της πολιτικής δύναμης του ελληνικού στοιχείου της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας, με προοπτική την εξουσία και την αναδιαμόρφωση του κράτους της Αυτοκρατορίας προς τα ελληνικά συμφέροντα.

«Μπορεί να είναι για την ώρα πολιτικό συμφέρο να παίζουμε τους Τούρκους, να συντηρούμε ό,τι μας απόμεινε από την αλλοτινή μας εξουσία και να κοιτάζουμε να ζούμε ήσυχα και φρόνιμα. Μα δίχως σκοπό να το κάνουμε αυτό, έτσι, μόνο και μόνο για να ζούμε όσο γίνεται πιο εύκολα σαν άτομα, δεν έχει καμιά χάρη. Πολιτικό συμφέρο χωρίς μακρινότερο πολιτικό σκοπό είναι τίποτε». Ίων Δραγούμης, *Όσοι Ζωντανοί*, Πελεκάνος, Αθήνα 2006, σελ. 51-52.

πολιτικού κινήματος ήταν αμιγώς ρομαντικό και ευρωπαϊκό. Ας δούμε πως προέκυψε αυτός ο συνδυασμός.

Ήδη από το 1904 ο Δραγούμης είχε συνδέσει στην πολιτική του σκέψη αυτό που αντιλαμβανόταν ως «ανατολική ταυτότητα» με την μεσαιωνική παράδοση των Ελλήνων. Η «ανατολική ταυτότητα» προσδιόριζε την ελληνική βυζαντινή παράδοση ως αντίπαλο δέος των ιδεών του δυτικού φιλελευθερισμού. Ο Δραγούμης αντιλαμβανόταν την μεσαιωνική ελληνική παράδοση ως μια παράδοση της ανατολικής Ευρώπης, η οποία, λόγω της γεωγραφικής γειτνίασης με τις επικράτειες των Τούρκων, των Αράβων και λαών της ανατολικής Ευρώπης, είχε αφομοιώσει ορισμένα ανατολικά στοιχεία στον ευρωπαϊκό πολιτιστικό κορμό του ελληνικού έθνους. Αυτή η ελληνική «ανατολική» παράδοση με τις μεσαιωνικές καταβολές έγινε από τον Δραγούμη νοητή ως ένα πλαίσιο που διαμόρφωνε ηθικά συνεκτικές, συντηρητικές συμπεριφορές. Ως μια βάση που υποστήριζε έναν συμπαγή και οργανικά κοινοτιστικό βίο. Αυτή η παράδοση, σύμφωνα με τον Δραγούμη, χτυπήθηκε από τις νεωτερικές ιδέες της δυτικής Ευρώπης που διείσδυσαν στην Ελλάδα, μετά την Επανάσταση του '21, συνοδεύοντας τα γεωπολιτικά συμφέροντα των δυτικών ισχυρών κρατών. Με αποτέλεσμα να τεθεί, τελικά, σε κίνδυνο η ελληνική εθνική ταυτότητα.

«Οι Έλληνες πριν από το 1821 είχαν μία ζωή, μ' ένα ιδανικό. Είχαν μια ζωή ανατολίτικη, με σκοπό να ελευθερωθούν από τους Τούρκους και να τους ξαναπάρουν την Πόλη. Ύστερα από το 1821 συλλογίστηκαν να ρίξουν κάτω διάφορα είδωλα, που τα είχαν πριν για απείραχτα και αλάθητα, π.χ. την ανατολική ζωή με τις ιδέες που ξανοίγουν από την ζωήν εκείνη, -οι γυναίκες κλεισμένες στα σπίτια- χωρισμός των γυναικών από τους άνδρες- όχι περίπατος- πολλή εκκλησία, πολλά εικονίσματα, πολλούς σταυρούς και μετάνοιες, πολλές νηστείες. – Όλα ήταν πρίν συγυρισμένα, βαλμένα στη θέση τους, βυζαντινά απομεινάρια, κατασταλαγμένη ζωή, αποτέλεσμα πιο παλιών πολιτισμών και χρόνων. Έπειτα, ξάφνα, με το 1821 [...] είδαν τους Ευρωπαίους, έφεραν καινούρια ρούχα από την Ευρώπη και νέα συστήματα να κυβερνούν τα κοινά πράγματα. [...] Και αφού αναποδογυρίζονταν σιγά σιγά όλα, τίποτε δεν έμεινε στη θέση του και έτσι βρισκόμαστε τώρα, χωρίς να μπορούμε να βρούμε τη νέα μορφή μας, το καταστάλαγμα μας, τη μορφή που μας πρέπει, αφού είμαστε Έλληνες και όχι Κινέζοι ή Βούλγαροι. [...] ο

καθένας γυρεύει να βρη τον χαρακτηρισμό του, τον εαυτό του, τι είναι και που πηγαίνει, και δεν μπορεί, γιατί όλα είναι μπερδεμένα· από τα παλιά πολλά είναι πεσμένα, άλλα μισοστέκονται, μα θα γκρεμιστούν και αυτά, άλλα έχουν ανακατωθή με φράγκικους νεωτερισμούς, άλλα είναι όλο φράγκικα [...] Που ναυρεθή το ελληνικό ιδανικό ανάμεσα σε τόση ανακατωσούρα;»³¹

Είναι σαφές ότι ο Δραγούμης επικαλέστηκε το «ανατολικό» υπόβαθρο της ελληνικής μεσαιωνικής παράδοσης ως ιδεολογικό γνώρισμα συντηρητισμού απέναντι στον φιλελευθερισμό της δυτικής νεωτερικότητας. Στην ουσία ο Δραγούμης δεν έκανε τίποτε άλλο από το να χρησιμοποιήσει πτυχές της ελληνικής παράδοσης ως αντίβαρο στον πολιτικό και τον πολιτιστικό φιλελευθερισμό. Προφανώς και πρόκειται για μια πρακτική που το ιδεολογικό της υπόβαθρο είναι αμιγώς ρομαντικό και ευρωπαϊκό. Ασχέτως αν η κεντρική ιδέα βάσει της οποίας άρχισε να οργανώνει το πολιτικό του κίνημα ο Δραγούμης στολιζόταν εξωτερικά με ορισμένα ανατολικά στοιχεία τα οποία είχε αφομοιώσει η ελληνική παράδοση από τον μεσαίωνα και έπειτα. Δεν φαίνεται σε αυτό το σημείο να προκύπτει αντίφαση της πολιτικής πρακτικής του Δραγούμη με την ιδεολογία του αντιδιαφωτιστικού πολιτικού Ρομαντισμού. Ενδεχομένως εκείνοι που βλέπουν κάποια αντίφαση σε αυτό το σημείο να αγνοούν την ιστορία και το περιεχόμενο των πολιτικών ιδεών του Ρομαντισμού, καθώς και τα αισθητικά ενδιαφέροντα των διανοητών του εθνικιστικού Ρομαντισμού ανά την Ευρώπη.

Το ενδιαφέρον για τους πολιτισμούς της Ανατολής, ιδωμένους ως πεδία αμόλυντα από την προοπτική της παγκόσμιας επιβολής του φιλελεύθερου νεωτερικού κανόνα, ήταν πρωταρχικό γνώρισμα της σκέψης αρκετών επιφανών διανοητών του Ρομαντισμού.³² Στο πλαίσιο των ζυμώσεων του γερμανικού Ρομαντισμού υπήρξαν

³¹ Εγγραφή 2, Κεφάλαιο Β' γ' 1904, Αθήναι, στο Ίων Δραγούμης, *Ο Ελληνισμός μου και οι Έλληνες*, Πελεκάνος, Αθήνα 2012, σελ. 27-28.

³² Δείτε το Αλεξάνδρα Σφοίνη, «Ιστορία της ελληνικής γλώσσας τον 19ο αιώνα: Εθνική ιδεολογία, γλωσσικό ζήτημα και γλωσσική επιστήμη», Άννα Ταμπάκη-Ουρανία Πολυκανδριώτη (επιμλ), *Ελληνικότητα και ετερότητα Πολιτισμικές διαμεσολαβήσεις και εθνικός χαρακτήρας στον 19ο αιώνα*, Β' ΤΟΜΟΣ, Πρακτικά Συμποσίου Επιμέλεια:, Εθνικόν και Καπόδιστριακόν Πανεπιστήμιον Αθηνών, τμήμα Θεατρικών Σπουδών, Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών Ινστιτούτο Ιστορικών Ερευνών, Αθήνα 2016, σελ. 283.

εκτενείς μελέτες για τους ανατολικούς πολιτισμούς και τις ανατολικές γλώσσες. Η γλωσσολογία καθιερώθηκε ως επιστήμη με το έργο του Φρειδερίκου φον Σλέγκελ (1772-1829), που έφερε τον τίτλο *Über die Sprache und Weisheit der Indier*, γράφτηκε το 1808 και αφορούσε τον ινδικό πολιτισμό. Ο Χέρντερ, ο Φραντς Μποπ (1791-1867), ο Φρειδερίκος Ρούκερτ (1788- 1866)³³ και άλλοι Γερμανοί ρομαντικοί μελέτησαν την ινδική, την αραβική και την περσική φιλολογία και μετέφρασαν κείμενα στα γερμανικά. Έμφαση στους ανατολικούς πολιτισμούς δόθηκε από διανοητές του βρετανικού Ρομαντισμού³⁴ καθώς και από ρομαντικούς διανοητές άλλων χωρών.³⁵ Σε καμία περίπτωση οι διανοητές του ρομαντικού αντιδιαφωτισμού δεν διαμόρφωσαν μια πάγια αρνητική εικόνα για τους ανατολικούς πολιτισμούς. Μάλλον στον φιλελεύθερο Διαφωτισμό υπήρξε περισσότερη έντονη αυτή η επιφύλαξη προς οτιδήποτε δεν συμφωνούσε με τον οικουμενικό ορθολογιστικό κανόνα του νεότερου δυτικού τρόπου σκέψης.

³³ I. R. Eiges, «Rueckert» , μετάφραση για της ανάγκες αυτής της διατριβής Αντώνης Παντίδης, στην Σοβιετική λογοτεχνική εγκυκλοπαίδεια, τ. 10, Μόσχα 1937, σελ. 463-465, διαθέσιμη στην ηλεκτρονική διεύθυνση <http://feb-web.ru/feb/litenc/encyclop/lea/lea-4632.htm?cmd=p&istext=1>

³⁴ Δείτε το Αλέκος Κουτσούκαλης, *Λόρδος Μπάϊρον. Η Ζωή, το Έργο και η Επαναστατική δράση του*, δεύτερη έκδοση, Ιωλκός, Αθήνα 1998, σελ. 84-162.

³⁵ Μετά την ώθηση που έδωσε ο Ρομαντισμός στην μελέτη των ανατολικών πολιτισμών ο «ανατολισμός» καθιερώθηκε ως τάση των κοινωνικών επιστημών. Είναι χαρακτηριστικό ότι στην Αθήνα έγινε την άνοιξη του 1912 Συνέδριο των Ανατολιστών επιστημόνων. Έχει αναπτυχθεί μια εκτενής συζήτηση σχετικά με το κατά πόσο οι σποδές των «ανατολιστών» έγιναν υπό το πρίσμα μιας νοοτροπίας των Ευρωπαίων επιστημόνων που ήθελε την Ανατολή να αποτελεί έναν χώρο εξωτικό αλλά και πρωτόγονο που η Ευρώπη έπρεπε να εκπολιτίσει. Ο «ανατολισμός» κατηγορήθηκε ότι αποτέλεσε εργαλείο του δυτικού ιμπεριαλισμού. Η συζήτηση συνεχίζεται μέχρι τις μέρες μας. Δείτε το Edward W. Said, *Οριενταλισμός. Η πιο προκλητική σύγχρονη πολιτισμική μελέτη...-Μια έντονη πολεμική της αντιμετώπισης που παραδοσιακά επιφυλάσσει η Δύση στην Ανατολή*, Αθήνα, εκδόσεις Νεφέλη 1996. Στο Συνέδριο των Ανατολιστών που πραγματοποιήθηκε στο Πανεπιστήμιο Αθηνών το 1912 υπήρχε τουλάχιστον ένα χαρακτηριστικό παράδειγμα αυτής της νοοτροπίας. Ο υπουργός Εκκλησιαστικών και Δημόσιας Εκπαίδευσης Απόστολος Αλεξανδράκης (1879 -1961), που ήταν συνάμα και Πρόεδρος του Συνεδρίου των Ανατολιστών, στην προσφώνησή του κατά την έναρξη του Συνεδρίου αναφέρθηκε στην παλιά αντίληψη του 19^{ου} αιώνα ότι το νεώτερο ελληνικό έθνος είχε ως ιστορική αποστολή να μεταλαμπαδέψει στην Ασία τον δυτικό πολιτισμό. *Το κατά την εβδομηκοστήν πέμπτην αμφιετηρίδα της ιδρύσεως του Εθνικού Πανεπιστημίου (1837-1912)*, Τυπογραφείο «Εστία», Αθήνα 1912, σελ. 88.

Οργάνωσις Κωνσταντινουπόλεως και «ελληνοθωμανισμός»

Από τον Ιανουάριο του 1908 μέχρι τον Φεβρουάριο του 1909 ο Ίων Δραγούμης πέρασε σε μια δεύτερη φάση υλοποίησης των πολιτικών του «ελληνοθωμανισμού». Ήταν η περίοδος κατά την οποία μετατέθηκε στην πρεσβεία της Κωνσταντινούπολης. Αυτή την φορά δεν προώθησε το ελληνοθωμανικό σχέδιο οργανώνοντας δίκτυα ανταρτών, όπως είχε κάνει στην Μακεδονία. Στην Κωνσταντινούπολη οργάνωσε ένα αμιγώς πολιτικό δίκτυο που δρούσε σε περιβάλλον αστικού ιστού. Η Κωνσταντινούπολη εκείνη την περίοδο είχε περίπου 1.300.000 κατοίκους. Οι 500.000 ήταν Μουσουλμάνοι. Υπήρχαν περίπου 400.000 Έλληνες, οι 150.000 Αρμένιοι, 60.000 Εβραίοι, 10 με 15.000 Βούλγαροι και μικρότεροι πληθυσμοί άλλων εθνοτήτων.³⁶ Σε ένα τέτοιο περιβάλλον, το οποίο περιελάμβανε τον πυρήνα της εξουσίας του οθωμανικού κράτους, ήταν σαφές ότι η δράση υπέρ των σχεδίων του «ελληνοθωμανισμού» θα λάμβανε διαφορετική μορφή από εκείνη του Μακεδονικού Αγώνα. Ο Δραγούμης, λόγω της οργανωτικής του εμπειρίας και της θέσης του στο διπλωματικό σώμα, ήταν ένας εκ των πρωταγωνιστών στην ίδρυση και οργάνωση της ελληνικής δράσης για την προώθηση του «ελληνοθωμανισμού». Ωστόσο ο ιθύνων νους, αυτός ο οποίος έπεισε κύκλους που διαμόρφωναν την ελληνική εξωτερική πολιτική για την αναγκαιότητα αυτής της αποστολής και είχε την κεντρική ιδέα του όλου εγχειρήματος, ήταν ο Αθανάσιος Σουλιώτης-Νικολαΐδης.

Ο Σουλιώτης-Νικολαΐδης υπήρξε ένας από τους νέους της γενιάς του Δραγούμη που βίωσαν την ψυχολογική συντριβή της ήττας του 1897. Ως νέος αξιωματικός του ελληνικού στρατού αισθάνθηκε ότι η ζωή του είχε χάσει το νόημά της στην αθηναϊκή καθημερινότητα και αναζητούσε μια διέξοδο. Όπως επισήμαναν οι επιμελητές της έκδοσης του βιβλίου που έγραψε ο Σουλιώτης-Νικολαΐδης για την οργάνωση που ίδρυσε στην Κωνσταντινούπολη με τον Δραγούμη,

«η φυγή του ρομαντικού είναι συνήθως μια περιπλάνηση χωρίς ίαση, όμως η ηθελημένη μετάθεση του Σουλιώτη στην έρημο των επαρχιακών κωμοπόλεων αποδείχτηκε περίοδος εξαγνισμού και προετοιμασίας. [...] Ο

³⁶ Αθαν. Σουλιώτη-Νικολαΐδη, *Οργάνωσις Κωνσταντινουπόλεως*, δεύτερη έκδοση, Εκδόσεις Δωδώνη, Αθήνα 2021, σελ. 31.

Μακεδονικός Αγώνας ήταν το καθαρτήριο για την γενιά που έζησε την ήττα του 1897 και την αναγκαστική αδράνεια των ετών που ακολούθησαν».³⁷

Ο Σουλιώτης--Νικολαΐδης συμμετείχε στον Μακεδονικό Αγώνα ως πράκτορας στην Θεσσαλονίκη, το 1906. Την ίδια χρονιά γνώρισε και τον Ίωνα Δραγούμη στο Δεδέαγατς. Με παρόμοιο τρόπο έδρασε και στην Κωνσταντινούπολη. Την άνοιξη του 1907 ο Σουλιώτης-Νικολαΐδης επισκέφθηκε τον Δραγούμη και του εξήγησε την ιδέα του για την ανάληψη δράσης στην Κωνσταντινούπολη. Ο Δραγούμης συμφώνησε και ζήτησε να μετατεθεί στην πρεσβεία της Κωνσταντινούπολης.

Οι Σουλιώτης-Νικολαΐδης και Δραγούμης συναντήθηκαν στην Κωνσταντινούπολη τον Ιανουάριο του 1908 και άρχισαν να σχεδιάζουν την ίδρυση μιας μυστικής οργάνωσης. Αρχικός στόχος της οργάνωσης ήταν η αντιμετώπιση της βουλγαρικής προπαγάνδας στην Θράκη και στην Κωνσταντινούπολη. Οι μικροί βουλγαρικοί πληθυσμοί της Κωνσταντινούπολης άφηναν περιθώρια για την επιτυχή έκβαση της αποστολής. Ο Σουλιώτης-Νικολαΐδης εκμεταλλεύτηκε αυτή την προϋπόθεση θέτοντας μεγαλύτερους στόχους για την οργάνωση. Έχοντας κατά νου ένα ιδιότυπο μίγμα του «ελληνοθωμανισμού» και των άλλων δυο εκδοχών της Μεγάλης Ιδέας, δηλαδή της «ελληνικής αυτοκρατορίας» και της «προσάρτησης εδαφών», ο Σουλιώτης-Νικολαΐδης οραματίστηκε την συνεργασία και την ένωση των εθνών της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας υπό την ελληνική καθοδήγηση ή, εναλλακτικά, την συμμαχία των λαών της βαλκανικής με την Ελλάδα επικεφαλής.

Σύμφωνα με τον Σουλιώτη ο εμπνευστής της ιδέας ότι η Ελλάδα αποτελούσε μια ανατολική χώρα που θα έπρεπε να αντιδράσει για να πάψει να βιώνει τις συνέπειες της γεωπολιτικής και πολιτιστικής της κατάκτησης από την Δύση ήταν ο Περικλής Γιαννόπουλος.³⁸ Η Έφη Γαζή σημειώνει ότι ο Σουλιώτης, «ξεκινώντας από τον Γιαννόπουλο και την ελληνική κοσμολογία του [...] επεκτεινόταν σε όλη την Ανατολή».³⁹ Η συγκεκριμένη παρατήρηση έχει ιδιαίτερη σημασία. Γιατί καταδεικνύει ότι ο παλαιότερος «ελληνοθωμανισμός» της Μεγάλης Ιδέας είχε επιβιώσει και λάμβανε νέες σημασιοδοτήσεις στα πλαίσια της ελληνικής νεορομαντικής εθνικιστικής διανόησης των αρχών του 20^{ου} αιώνα. Ο Περικλής

³⁷ Θάνος Βερέμης- Κατερίνα Μπούρα, «Εισαγωγή», ο.π., σελ. 9

³⁸ Έφη Γαζή, *Άγνωστη Χώρα. Ελλάδα και Δύση στις αρχές του 20ου αιώνα*, Πόλις, Αθήνα 2020, σελ. 244.

³⁹ Ο.π.

Γιαννόπουλος ήταν ένας εκκεντρικός συγγραφέας που υπήρξε αναμφίβολα άτυπος πρωτεργάτης των Ελλήνων εθνικιστών διανοητών της εποχής. Ο Γιαννόπουλος ίσως να αποτέλεσε την δεύτερη προφανέστερη επιρροή στην σκέψη του Ίωνος Δραγούμη μετά τον Μπαρρές. Ο Ίων Δραγούμης θεωρούσε επιστήθιο φίλο του τον Γιαννόπουλο και είχε προλάβει να τον φέρει σε επαφή με άλλα μέλη της οικογένειάς του πριν ο Γιαννόπουλος αυτοκτονήσει. Το γεγονός ότι ο Γιαννόπουλος εισηγήθηκε στους Έλληνες εθνικιστές διανοητές των αρχών του 20^{ου} αιώνα την ιδέα μιας ανανεωμένης εκδοχής του «ελληνοθωμανισμού» δείχνει πόσο βαθιά ήταν η σχέση του ελληνοθωμανικού οράματος με τον πυρήνα των ιδεών του νεότερου ελληνικού εθνικισμού.

Ο Σουλιώτης-Νικολαΐδης αναγκάστηκε να επιστρέψει για ένα μικρό διάστημα στην Αθήνα, όπου και ανέλαβε να διεκπεραιώσει κάποιες τελευταίες εργασίες σχετικές με την οργάνωση του Μακεδονικού Αγώνα. Σύντομα επανήλθε στην Κωνσταντινούπολη και συνεργαζόμενος με τον Ίωνα Δραγούμη άρχισε να συστήνει έναν μυστικό σύνδεσμο. Ήταν η «Οργάνωσις Κωνσταντινουπόλεως». Η οργάνωση δραστηριοποιήθηκε εντατικά μέχρι το 1912. Έκτοτε άρχισε σταδιακά να μειώνει τις δραστηριότητές της. Έφτασε τα πεντακόσια μνημένα μέλη και αποτέλεσε την βάση για την δημιουργία του Ελληνικού Πολιτικού Συνδέσμου Κωνσταντινουπόλεως.⁴⁰ Ο Ελληνικός Πολιτικός Σύνδεσμος Κωνσταντινουπόλεως ήταν το συντονιστικό όργανο που εφάρμοσε την πολιτική στρατηγική της «Οργάνωσης Κωνσταντινουπόλεως».

Ο Σουλιώτης-Νικολαΐδης και ο Δραγούμης δεν υιοθέτησαν την ίδια εκδοχή του «ελληνοθωμανισμού». Ο Σουλιώτης ήταν άνθρωπος της δράσης και εξομολογήθηκε ότι πρότεινε στον Δραγούμη να μην αναλωθεί σε φιλοσοφικές συζητήσεις, να μην μείνει στον θαυμασμό των ιδανικών της θεωρίας του αλλά να τα δοκιμάσει στην πράξη.⁴¹ Ο Δραγούμης μετέφερε στο *Όσοι Ζωντανοί* κάποιες από τις συζητήσεις και τις διαφορετικές προσεγγίσεις τους στο θέμα του «ελληνοθωμανισμού». Ξεκινώντας από την επισήμανση ότι οι παλαιότερες εκδοχές της Μεγάλης Ιδέας είχαν διαψευστεί πολλές φορές και είχαν πάψει να συγκινούν την ελληνική κοινή γνώμη, ο Δραγούμης συμπέρανε ότι μόνο ένα νέο ιδανικό θα μπορούσε να απορροφήσει τα απομεινάρια

⁴⁰ Δ.Γληνός- Γ.Σκληρός- Ι.Δραγούμης, *Η ΑΡΙΣΤΕΡΑ και το ΑΝΑΤΟΛΙΚΟ ΖΗΤΗΜΑ*, Αθήνα, Εναλλακτικές Εκδόσεις, Αθήνα 1998, σελ. 21.

⁴¹ Αθαν. Σουλιώτη-Νικολαΐδη, *Οργάνωσις Κωνσταντινουπόλεως*, δεύτερη έκδοση, Εκδόσεις Δωδώνη, Αθήνα 2021, σελ.34-35.

της Μεγάλης Ιδέας. Ο Δραγούμης πρότεινε ως νέο ιδανικό την ένωση της ελληνικής φυλής σε ένα κράτος. Στην ουσία αυτό που είχε κατά νου ο Δραγούμης ήταν μια ανανεωμένη επιβίωση της Μεγάλης Ιδέας.⁴² Είναι γεγονός ότι ο Δραγούμης δεν εξήγησε με λεπτομέρειες πώς ακριβώς αντιλαμβανόταν το νέο ιδανικό. Συνέπεια αυτής της μη ακριβούς περιγραφής ήταν το ιδανικό του Δραγούμη να διατηρήσει την παλιά αοριστία της Μεγάλης Ιδέας

Ο Δραγούμης έθετε ως απώτερο στόχο την ενσωμάτωση των αλύτρωτων πληθυσμών σε ένα ελληνικό κράτος. Ο Σουλιώτης-Νικολαΐδης, από την άλλη, είχε υιοθετήσει μια διαφορετική εκδοχή της συγκεκριμένης ιδέας Όπως έγραψε ο Δραγούμης, ο Σουλιώτης δεν ενδιαφερόταν τόσο για τους Έλληνες ως «ιδιαιτέρη φυλή που πρέπει να ζει ξέχωρα από τις άλλες»⁴³ αλλά οραματιζόταν την «ιδέα ενός ανατολίτικου κράτους»⁴⁴, όπως ήταν το βυζαντινό. Ο Σουλιώτης-Νικολαΐδης επιθυμούσε ένα μεγάλο κράτος «που να είχε μόνο πυρήνα τους Έλληνες»⁴⁵ ενώ ο Δραγούμης διευκρίνισε ότι υπερασπιζόταν «ένα ιδανικό καθαρά εθνικιστικό».⁴⁶ Σύμφωνα με τον Δραγούμη, ο Σουλιώτης έβλεπε τους υπηκόους της «Οθωμανικής Αυτοκρατορίας σαν άτομα μιας ανάκατης φυλής, που οι μορφές τους έμοιαζαν, που τα συνήθια τους έμοιαζαν, που οι όροι της ζωής τους ήταν απαράλλαχτοι».⁴⁷ Ο Δραγούμης θεώρησε ότι ο Σουλιώτης-Νικολαΐδης ήταν επηρεασμένος από την αρχική ιδέα του Ρήγα Φεραίου. «Θυμήθηκε το Ρήγα, που φαντάστηκε και τραγούδησε τον ξαναγεννημό της ανατολικής αυτοκρατορίας φτειασμένης από τα συναδελφωμένα έθνη της Τουρκίας».⁴⁸

Ο Σουλιώτης-Νικολαΐδης πίστευε ότι, υπό προϋποθέσεις, θα μπορούσε να σχηματιστεί η ένωση των εθνοτήτων της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας σε μια «ανατολική ράτσα».⁴⁹ Ο Δραγούμης ανέφερε ότι ο Σουλιώτης σκεφτόταν τα εξής για

⁴² «Η πολιτική ένωση της φυλής, να ένα ιδανικό πιο πραχτικό, πιο εύκολο, πιο σύμφωνο με τις σημερινές περιστάσεις». Ίων Δραγούμης, *Όσοι Ζωντανοί*, Πελεκάνος, Αθήνα 2006, σελ. 85.

⁴³ Ο.π., σελ. 86.

⁴⁴ Ο.π.

⁴⁵ Ο.π.

⁴⁶ Ο.π.

⁴⁷ Ο.π., σελ. 119.

⁴⁸ Ο.π., σελ. 119-120.

⁴⁹ Ο.π., σελ. 131.

αυτή την «ανατολική ράτσα». «Δε θα έχει μια γλώσσα, μα θα πνέει μέσα της ένα πνεύμα, το ιωνικό, το ελληνικό. Η ανατολική ράτσα, αυτή πάλι θα δημιουργήσει το νέο πλατύτερα ανθρωπιστικό ιδανικό, [...], το ιδανικό που χρειάζεται τώρα η ανθρωπότητα».⁵⁰ Όμως ο Δραγούμης δεν συμεριζόταν ούτε την ιδέα ούτε την αισιοδοξία του Σουλιώτη. Ο «ελληνοθωμανισμός» του Δραγούμη ήταν δεμένος με τις ιδέες και τις επιδιώξεις του παλαιού ελληνικού ρομαντικού εθνικισμού. Ο Δραγούμης «έβλεπε κάτι τι μπερδεμένο και αόριστο στις οπτασίες του συντρόφου του».⁵¹ Αντιλαμβανόταν την σημασία που είχε η ενδυνάμωση του ελληνικού στοιχείου της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας, αλλά όχι με την προοπτική να αποτελέσει την πολιτιστική αιχμή ενός νέου έθνους. Ο Δραγούμης έγραψε σχετικά με αυτό, «μπορώ να πιστέψω και να εργαστώ για ένα μεγάλο ανατολίτικο κράτος με τους Έλληνες και την Ελλάδα μέσα, μα δεν μπορώ και να μη βλέπω και την αιωνιότητα των διαφορών που χωρίζουν τις φυλές αναμεταξύ τους».⁵²

Μολονότι υπήρξαν συνεργάτες ο Δραγούμης και ο Σουλιώτης-Νικολαΐδης αντιλαμβάνονταν τον «ελληνοθωμανισμό» με διαφορετικό τρόπο. Ο Δραγούμης, περιγράφοντας σε τρίτο πρόσωπο την συνεργασία του με τον Σουλιώτη στην Κωνσταντινούπολη, σημείωσε τα εξής.

«όσο και να είχαν διαφορετικές ιδέες οι δυο νέοι, είχαν ως τόσο την ίδια διάθεση, όμοια ιδιοσυγκρασία [...], όμοιο πείσμα να γίνει εκείνο που θέλουν, [...]. Ένοιωθαν και οι δυό τους πως μαζί μπορούσαν να καταπιαστούν μεγάλα πράγματα, και χωρίς καμιά παρεξήγηση αναμεταξύ τους να τα εχτελέσουν».⁵³

Οι Βερέμης και Κολιόπουλος αναφέρουν ότι ο Δραγούμης και ο Σουλιώτης-Νικολαΐδης προώθησαν την ιδέα της «βυζαντινής» Ελλάδας και επεξεργάστηκαν το όραμα της ελληνοτουρκικής συγκυριαρχίας της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας, έχοντας την ενθάρρυνση των ορθόδοξων ιεραρχών του οικουμενικού Πατριαρχείου.⁵⁴ Συνήθως οι Δραγούμης και Σουλιώτης-Νικολαΐδης δεν διακρίνονται επαρκώς στις

⁵⁰ Ο.π.

⁵¹ Ο.π., σελ. 132.

⁵² Ο.π., σελ.123.

⁵³ Ο.π., σελ. 88.

⁵⁴ Θάναος Βερέμης-Γιάννης Κολιόπουλος, *Ελλάς. Η σύγχρονη συνέχεια από το 1821 μέχρι σήμερα*, τρίτη έκδοση, Εκδόσεις Καστανιώτη, Αθήνα 2006, σελ. 318.

ιστορικές περιγραφές των πολιτικών δραστηριοτήτων που ανέπτυξαν στην Κωνσταντινούπολη. Σπάνια εξετάζονται οι ιδεολογικές τους διαφορές και ακόμη πιο σπάνια γίνεται αποσαφήνιση των διαφορετικών τους προσεγγίσεων στον «ελληνοθωμανισμό». Με αποτέλεσμα να πιστώνονται ενίοτε ιδέες του ενός στον άλλο. Σε περιπτώσεις κατά τις οποίες παρουσιάζεται η προσέγγιση του Σουλιώτη-Νικολαΐδη στον «ελληνοθωμανισμό» ως ιδέα του Δραγούμη είναι εύλογο να προκύψουν ερωτηματικά για την πιθανή ασυνέπεια της πολιτικής δράσης του Δραγούμη με το πλαίσιο των πολιτικών ιδεών που υιοθέτησε. Ωστόσο οι προσεγγίσεις του Δραγούμη και του Σουλιώτη-Νικολαΐδη στον «ελληνοθωμανισμό» δεν ήταν ταυτόσημες. Ιδίως μέχρι το 1911, όταν και γράφτηκε το *Όσοι Ζωντανοί*, υπήρχε πολύ σαφής απόκλιση ανάμεσά τους. Μέχρι τις αρχές της δεκαετίας του 1910 το ελληνοθωμανικό ιδεολογικό σχήμα που υπηρέτησε ο Ίων Δραγούμης αποτελούσε μια επικαιροποιημένη προέκταση παλαιότερων ιδεών του ελληνικού εθνικισμού. Πράγμα που καθιστά εμφανές ότι δεν υπήρξε ούτε σε αυτή την περίπτωση κάποια αντίφαση του Δραγούμη ανάμεσα στις πολιτικές του πράξεις και στις ιδέες που είχε υιοθετήσει.

Αργότερα ο Δραγούμης έδειξε να μετακινείται προς τις θέσεις του Σουλιώτη-Νικολαΐδη, στο συγκεκριμένο ζήτημα. Ωστόσο ποτέ οι θέσεις τους δεν ταυτίστηκαν πλήρως. Θα εξεταστεί στα επόμενα κεφάλαια αν και κατά πόσο η εν λόγω μετατόπιση ήταν τέτοια ώστε να σηματοδοτήσει την απαρχή αντιφάσεων ανάμεσα στις ιδέες και τις πολιτικές επιλογές του Ίωνος Δραγούμη. Προς το παρόν εκκρεμεί ένα ακόμη ερωτηματικό για την ίδια περίοδο. Το επόμενο ερωτηματικό προκύπτει από την εξέταση της πρακτικής εφαρμογής των ελληνοθωμανικών ιδεών στο πολιτικό περιβάλλον που διαμόρφωσε η επανάσταση των Νεότουρκων του 1908.

Ο Σουλιώτης-Νικολαΐδης και ο Δραγούμης εκμεταλλεύτηκαν τις φιλελεύθερες μεταρρυθμίσεις της επανάστασης των Νεότουρκων και άρχισαν να οργανώνουν την ελληνική κοινότητα της Κωνσταντινούπολης σε συντονισμένη συνεργασία με τις υπόλοιπες χριστιανικές κοινότητες, προκειμένου να σχηματίσουν ένα κοινό χριστιανικό πολιτικό μέτωπο. Όντας σε συμφωνία με το Πατριαρχείο ο Δραγούμης και ο Σουλιώτης-Νικολαΐδης άρχισαν να οικοδομούν μια πολιτική χριστιανική συμμαχία εθνοτήτων της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας στην οποία τον πρωταγωνιστικό ρόλο είχαν οι Έλληνες. Το Πατριαρχείο είδε με συμπάθεια την συγκεκριμένη προοπτική μολονότι ήταν επιφυλακτικό προς τις φιλελεύθερες

μεταρρυθμίσεις. Το νέο πολιτικό πλαίσιο που διαμορφωνόταν έδινε ξανά στην ελληνική κοινότητα, και κατά συνέπεια στον Πατριάρχη, την ευκαιρία να τεθεί επικεφαλής των χριστιανών του οθωμανικού κράτους, έστω και αν οι πολιτικές συνθήκες απομακρύνονταν όλο και περισσότερο από την μορφή που είχαν πριν το ξύπνημα των σλαβικών εθνικισμών της βαλκανικής.

Το σχέδιο του Δραγούμη και του Σουλιώτη-Νικολαΐδη είχε δυο εκδοχές. Στην μια εκδοχή οι χριστιανικές εθνότητες της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας, με την ελληνική σε ρόλο καθοδηγητή, θα ακολουθούσαν με πειθαρχία το πρόγραμμα που είχαν εκπονήσει ο Δραγούμης και ο Σουλιώτης. Απώτερος στόχος ήταν να εξασφαλίσουν ίσα πολιτικά δικαιώματα με τους Τούρκους και στην συνέχεια να προωθηθούν, ως πολιτική συμμαχία, στον πυρήνα του οθωμανικού κράτους. Οι Έλληνες έπρεπε να εκμεταλλευτούν αυτό που ο Δραγούμης και ο Σουλιώτης-Νικολαΐδης θεωρούσαν ως πολιτιστικό τους πλεονέκτημα προκειμένου να υποσκελίσουν τους Τούρκους και να πετύχουν την συγκυριαρχία μαζί τους στην κορυφή της οθωμανικής εξουσίας. Αν αυτός ο στόχος δεν γινόταν εφικτός και οι Τούρκοι αμύνονταν αποτελεσματικά καταφέροντας να διατηρήσουν τον έλεγχο του οθωμανικού κράτους, η χριστιανική συμμαχία των εθνοτήτων της Αυτοκρατορίας θα επεκτεινόταν σε μια βαλκανική συνεννόηση της εξωτερικής πολιτικής των εθνικών κρατών που διέθεταν αλύτρωτους πληθυσμούς στην Οθωμανική Αυτοκρατορία. Αυτή η συνεννόηση θα αποτελούσε μοχλό πίεσης προς τους Οθωμανούς να επιτρέψουν την πολιτική δράση των συνασπισμένων χριστιανικών εθνοτήτων εντός της Αυτοκρατορίας. Αν η αντίδραση των Τούρκων γινόταν ακραία, η βαλκανική συνεννόηση των χριστιανικών εθνικών κρατών θα μπορούσε να κηρύξει τον πόλεμο στον Οθωμανική Αυτοκρατορία και να αποσπάσει όσο το δυνατόν περισσότερα οθωμανικά εδάφη, στην εσχάτη των περιπτώσεων.

Ο Δραγούμης σκεφτόταν όλες τις παραπάνω εκδοχές του σχεδιασμού που είχε οργανώσει με τον Σουλιώτη-Νικολαΐδη, ως εξής.

«[...] η Μεγάλη Ιδέα τρεμόσβηνε στην ψυχή της Ρωμοσύνης, και όμως, ύστερα από το σύνταγμα στην Τουρκία, μπορούσε να φανταστεί κανένας κάπως δικαιολογημένα πως οι Ρωμιοί, αν σχεδιάσουν και ακολουθήσουν πιστά και επίμονα ορισμένο πολιτικό πρόγραμμα, είναι μπορετό ν' αποκτήσουν μέσα στο κράτος το τουρκικό, με τη βοήθεια και των άλλων χριστιανικών εθνών, ίσα πολιτικά δικαιώματα με τους Τούρκους, και τότε

ποιος ξέρει; Αν δε χαντακωθεί το τουρκικό το κράτος, δεν είναι αδύνατο να συγκυβερνήσουν οι Έλληνες με τους Τούρκους τη μεγάλη ανατολική αυτοκρατορία. Και αν πάλε είναι να χαθεί το κράτος του τουρκικό, η πολιτική αυτή της συνεργασίας με τα άλλα χριστιανικά έθνη θα έχει εξασφαλίσει για τους Έλληνες μεγάλο μερίδιο στη μοιρασιά που θα γίνει».⁵⁵

Για να επιτευχθεί αυτός ο στόχος ο Δραγούμης θεώρησε ότι χρειαζόταν η συνεννόηση των χριστιανικών εθνοτήτων της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας να μεταφερθεί και στα εθνικά κράτη των Βαλκανίων. Έγραψε ότι για «την τελειότερη σύμπραξη των χριστιανικών τουλάχιστο εθνών μέσα στην Τουρκία χρειάζεται να συμπράξουν με καιρό και τα μικρά γειτονικά κράτη, η Ελλάδα, η Βουλγαρία, η Σερβία και το Μαυροβούνι».⁵⁶ Στην ουσία η ιδέα στην οποία βασίστηκε η ελληνική εξωτερική πολιτική κατά τους Βαλκανικούς Πολέμους είχε γεννηθεί και πραγματοποιηθεί στο αρχικό της στάδιο από τον Δραγούμη και τον Σουλιώτη μερικά χρόνια νωρίτερα.

Μολονότι ο Δραγούμης και ο Σουλιώτης δρούσαν μαζί δεν έπαυαν να υιοθετούν διαφορετικές προσεγγίσεις του «ελληνοθωμανισμού». Ο Δραγούμης παραδέχτηκε ότι ο ίδιος,

« [...] είχε περισσότερη αδυναμία για την ένωση της φυλής σ' ένα μεγάλο και δυνατό καθαρά ελληνικό κράτος, μα μιας και ο φίλος του είχε πίοτερο αδυναμία στο άλλο, το ανατολικό ιδανικό, και μπορούν και δυο τους να πασκίζουν μαζί και για τα δυό, γιατί να συζητεί άσκοπα για το πιθανό αποτέλεσμα της ενέργειάς τους; Όποιο από τα δυό και αν πετύχει θα είναι καλό για το έθνος».⁵⁷

Το τελικό συμπέρασμα του Δραγούμη ήταν το εξής.

«Το μέσο που μεταχειρίζονται, ο ένας για να πετύχει την ισοπολιτεία και τη συγκυριαρχία στην Τουρκία, και ο άλλος για να καταφέρει το μέγλωμα και το δυνάμωμα της Ελλάδας, είναι το ίδιο, δηλαδή η σύμπραξη των εθνών ενάντια στον Τούρκο. Και το μέσο τους ενώνει, ενώ οι σκοποί τους ξεχωρίζονται».⁵⁸

⁵⁵ Ίων Δραγούμης, *Όσοι Ζωντανοί*, Πελεκάνος, Αθήνα 2006, σελ. 138.

⁵⁶ Ο.π., σελ. 142.

⁵⁷ Ο.π., σελ. 141.

⁵⁸ Ο.π.

Ο Δραγούμης δεν παρέλειψε να σημειώσει ότι προκειμένου να είχαν πιθανότητες επιτυχίας όσα σχεδίαζε με τον Σουλιώτη-Νικολαΐδη ήταν απαραίτητο να αναδιοργανωθεί ο στρατός του ελληνικού κράτους.

«Ο αξιόμαχος στρατός είναι απαραίτητος και για τα δύο ιδανικά· μπορεί να χρησιμεύσει και για να επιβάλει στην Τουρκία, σε μια περίπτωση την ισοπολιτεία και το σεβασμό της εθνικής αυθυπαρξίας των Ρωμιών, και για να διαλύσει το τουρκικό το κράτος, αν γίνει φανερό πως οι Τούρκοι εξακολουθούν το χαβά τους πασκίζοντας με κάθε είδος κατατρεγμό να κατασυντρίψουν την ελληνική ζωή μέσα στο κράτος τους. Και ο στρατός αυτός, σε όποια από τις δύο περιστάσεις, θα συνταιριάζει τις ενέργειές του με τους στρατούς των άλλων τριών κρατών».⁵⁹

Η πρώτη εκδοχή του προγράμματος των Δραγούμη και Σουλιώτη-Νικολαΐδη έχανε έδαφος όσο οι πολιτικές εξελίξεις στο οθωμανικό κράτος έδειχναν ότι οι Τούρκοι θα ακολουθούσαν μια πολιτική υποχρεωτικού εκτουρκισμού και θα παραμέριζαν τις φιλελεύθερες διακηρύξεις. Ωστόσο συνέχισε να αποτελεί με αρκετή επιτυχία την οργανωτική πλατφόρμα της πολιτικής των χριστιανικών εθνοτήτων εντός της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας μέχρι το ξέσπασμα των Βαλκανικών Πολέμων. Επιπλέον το πρόγραμμα του Δραγούμη και του Σουλιώτη-Νικολαΐδη έγινε η βάση στην οποία ξεκίνησε η συνεννόηση των βαλκανικών χριστιανικών εθνικών κρατών που οδήγησε στην προετοιμασία της εξωτερικής πολιτικής που θα ακολουθούσαν κατά την περίοδο των Βαλκανικών Πολέμων.

Εκείνο που πρέπει να ξεκαθαριστεί είναι ότι η καταφυγή του Δραγούμη στον φιλελευθερισμό μετά την επανάσταση των Νεότουρκων ήταν ένα πολιτικό τέχνασμα με σκοπούς αλυτρωτικούς Όχι μια επιλογή που προέκυψε επειδή ο Δραγούμης, εκείνη την περίοδο, στράφηκε προς τις φιλελεύθερες ιδέες. Όπως έγραψε σε άρθρο του 1912 ο Δραγούμης,

«με το να γενήκαμε φιλελεύτεροι δεν πάει να πει πως αρνηθήκαμε τον εαυτό μας, τα δικαιώματά μας, ούτε και την εργασία και τον αγώνα για τη νίκη. Με το να ζητήσαμε και να βρήκαμε συνεργασία και άλλων εθνών σε

⁵⁹ Ο.π., σελ. 142.

ορισμένα σημεία, αυτό δε μας αδυνατίζει βέβαια, το εναντίο μας κάνει ανίκητους».⁶⁰

Λίγους μήνες νωρίτερα, με αφορμή την πολιτική της «Οργάνωσης Κωνσταντινουπόλεως» και επειδή ακόμη δεν είχε απογοητευτεί από τον Βενιζέλο, ο Δραγούμης είχε δείξει μια πρόσκαιρη διάθεση να δει με ειλικρινή συμπάθεια τις ιδέες του φιλελευθερισμού πέρα από την χρήση τους ως διπλωματικού εργαλείου. Τον Μάρτιο του 1912 δημοσιεύθηκε το άρθρο του Δραγούμη που έφερε τον τίτλο «Νέα Πολιτική στην Τουρκία», στο οποίο υποστήριζε ότι η υιοθέτηση των φιλελεύθερων πρακτικών στην Κωνσταντινούπολη βοήθησε την ελληνική ομογένεια να αποτινάξει παθογένειες του παρελθόντος, να αποκτήσει πολιτική βούληση και να κερδίσει τον σεβασμό των ευρωπαϊκών δυνάμεων.⁶¹ Ωστόσο η θετική χρήση του όρου φιλελευθερισμός είχε περισσότερο συνθηματολογικό περιεχόμενο λόγω του ότι ο Δραγούμης δεν είχε ακόμη διαρρήξει τις σχέσεις του με το κόμμα του Βενιζέλου, το οποίο έφερε αυτή την ονομασία. Ο Δραγούμης δεν προσχώρησε ούτε εκείνη την περίοδο στην ιδεολογία φιλελευθερισμού. Στο ίδιο άρθρο έδειξε ότι η προσέγγιση του στον φιλελευθερισμό ήταν χρηστική, γράφοντας ότι, στους Έλληνες της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας,

«Η λεγόμενη συνταγματική φραγκοφέρνουσα ισότητα, ελευτεριά, δικαιοσύνη και αδελφοποίηση, [...] έδωσε αν όχι πραγματικά δικαιώματα και κέρδη, το συναίσθημα όμως, πως είναι ελεύθεροι να κουνηθούν και να κάμουν διαφορετικά από κείνα που ως τότε έκαναν, και να απαιτήσουν δικαιώματα και ωφελήματα, και να ζήσουνε σαν άνθρωποι, και να δημιουργήσουν ένα νέον πολιτισμό.

Και τότε είπαν: «Θα κατακτήσουμε την Τουρκία!». Και αυτό εννοούσε πως η Τουρκία έπρεπε να μείνει, να μη χαλαστεί, για να την κατακτήσουν [...].⁶²

Εξίσου δύσπιστος ήταν ο Δραγούμης προς τους Νεότουρκους, μολοντί ο Σουλιώτης-Νικολαΐδης αρχικά είχε ενθουσιαστεί με την επανάσταση του 1908. Στο *Όσοι Ζωντανοί* ο Δραγούμης αναφέρθηκε εκτενώς σε αυτή την διαφωνία με τον Σουλιώτη. Η μεταγενέστερη μαρτυρία του Νίκου Γιαννιού, που συνεργαζόταν εκείνη

⁶⁰ Ίων Δραγούμης, «Ελληνοβουλγαρικά Α'», Άπαντα Ίωνος Δραγούμη, *Αρθρογραφία 1903-1920*, Εκδόσεις Έκτωρ, Αθήνα 2021, σελ. 189.

⁶¹ Ίων Δραγούμης, «Νέα Πολιτική στην Τουρκία», ο.π., σελ. 161-164.

⁶² Ο.π., σελ. 161.

την περίοδο με τον Δραγούμη στην Κωνσταντινούπολη, επιβεβαιώνει όλα τα παραπάνω. Ο Γιαννιός έγραψε ότι οι σοσιαλιστές και οι προοδευτικοί μειονοτικοί πολιτευτές της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας πίστεψαν σε μια ειλικρινή συνεννόηση των λαών στηριζόμενοι στο Σύνταγμα των Νεότουρκων. Όμως ο Δραγούμης, που σύμφωνα με τον Γιαννιό ήταν πιο ρεαλιστής από αυτούς, υπέθεσε με ακρίβεια την τροπή που θα έπαιρναν τα πράγματα και ήθελε η ελληνική κοινότητα της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας «μοναχά να επωφεληθεί εθνικά από τις προσωρινές, επιφανειακές «μεταρρυθμίσεις» του τουρκικού Συντάγματος».⁶³

Το συμπέρασμα που εξάγεται ως εδώ είναι ότι μέχρι την έναρξη των Βαλκανικών Πολέμων δεν φαίνεται ότι ο Δραγούμης εκδήλωσε κάποια αξιοσημείωτη αντίφαση ανάμεσα στις ιδεολογικές του αρχές και στην πολιτική του δράση. Θα μπορούσε να ιδωθεί ως εξαίρεση η περίοδος από το 1910 μέχρι τις αρχές του 1912, όταν λόγω της οικογενειακής στήριξης των Δραγούμηδων στην ανάληψη της πρωθυπουργίας από τον Βενιζέλο, προκειμένου να ανατραπεί ο «παλαιοκομματισμός» και να επιτευχθεί η μεταπολίτευση, ο Ίων Δραγούμης τοποθετήθηκε πιο φιλικά προς τις ιδέες του φιλελευθερισμού. Ωστόσο αυτή η στάση είχε περισσότερο συνθηματολογικό περιεχόμενο προκειμένου να εξυπηρετηθούν άμεσες πολιτικές σκοπιμότητες. Δεν ήταν αποτέλεσμα κάποιας βαθύτερης ιδεολογικής μεταβολής. Πράγμα που φάνηκε εντός του 1912, όταν η ρήξη με τον Βενιζέλο έκανε τον Δραγούμη να επιστρέψει στην συνηθισμένη του αντιφιλελεύθερη και αντιδιαφωτιστική ρητορική.

Βαλκανική Συμμαχία και Μεγάλη Ιδέα

Μετά την μονιμοποίηση του Βενιζέλου στην πρωθυπουργία ο Ίων Δραγούμης αντιμετώπισε μια δυσκολία. Η ελευθερία κινήσεων που είχε σε υποθέσεις της ελληνικής διπλωματίας μειώθηκε αισθητά. Τα περιθώρια για να επαναλάβει πρωτοβουλίες όπως εκείνες που πήρε κατά την διάρκεια του Μακεδονικού Αγώνα και αργότερα στην Κωνσταντινούπολη έγιναν πολύ στενά. Όταν επιχείρησε να πάρει μια τέτοια πρωτοβουλία στην υπόθεση του Καστελλόριζου, κατά τα τέλη του 1912 και τις αρχές του 1913, αντιμετωπίστηκε με αυστηρότητα που ήταν ασυνήθιστη για τα δεδομένα της μέχρι τότε δράσης του σε υποθέσεις της ελληνικής εξωτερικής πολιτικής.

⁶³ Ν. Γιαννιός, «Ο Δραγούμης και ο Σοσιαλισμός», Άπαντα Ίωνος Δραγούμη, *Μελέτες, αφιερώματα και άρθρα για τον Ίωνα Α΄*, Εκδόσεις Έκτωρ, Αθήνα 2021, σελ. 131.

Ο Ίων Δραγούμης αμφιταλαντεύτηκε μέχρι το 1912 για το τρόπο με τον οποίο θα αντιμετώπιζε τον Βενιζέλο. Μολονότι η επικράτηση εθνικιστικών τάσεων στον πυρήνα του οθωμανικού κράτους δεν άφηνε πολλές ελπίδες για την ομαλή διεκπεραίωση του σχεδίου ισοπολιτείας των Ελλήνων ομογενών της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας με τους Τούρκους, η συνεργασία των χριστιανικών εθνотήτων της Αυτοκρατορίας είχε θέσει τα θεμέλια για την συνεννόηση των χριστιανικών εθνικών κρατών της βαλκανικής. Ο Βενιζέλος ήταν θετικός στο να στηρίξει την εξωτερική του πολιτική σε αυτό το δεδομένο. Συνεπώς ο Ίων Δραγούμης υπερασπίστηκε τον Βενιζέλο στο άρθρο «Ελληνοβουλγαρικά», το οποίο δημοσιεύθηκε σε δύο μέρη στον *Νουμά* τον Ιανουάριο του 1912, και προσπάθησε να κάμψει την δυσπιστία όσων δεν έβλεπαν με καλό μάτι την προσέγγιση με την Βουλγαρία λίγα μόλις χρόνια μετά τον Μακεδονικό Αγώνα. Στο συγκεκριμένο άρθρο ο Δραγούμης ξεκίνησε εξηγώντας τους σκοπούς της ελληνοβουλγαρικής συνεννόησης που οργάνωσε αρχικά μέσα στους κόλπους της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας.

«Πάνε τριάμισυ χρόνια τώρα, συνέβηκε στην Τουρκία [...] μια επανάσταση. [...] σκοπό κύριο είχε να χτυπήσει και να σταματήσει ο μεγάλωμα των άλλων εθνών και να δώσει στο τουρκικό έθνος συνείδηση εθνική. Γελάστηκαν όμως οι κακόμοιροι οι Τούρκοι, Αντίς να σταματήσει το μεγάλωμα των άλλων εθνών, τους κεντήθηκε αμέσως η όρεξη να δυναμώσουν ακόμα περισσότερο και να πάρουν, σαν έθνη, και άλλα δικαιώματα [...]. Επειδή όμως το κατάλαβαν αυτό οι Τούρκοι, αν και αργά κομμάτι, βάλθηκαν και τους κατάτρεξαν όλους τους χριστιανούς με κάθε τρόπο νόμιμο και άνομο [...] Και τότε πρωτοστάτησαν οι Έλληνες της Τουρκίας, και οι χριστιανοί ξεχνώντας προσώρας τους άγριους εθνικούς ανταγωνισμούς υποσχέθηκαν να βοηθήσει το ένα το άλλο έθνος για να μην τους πάρουν όλους σβάρνα οι Τουρκαλάδες. Και έτσι έγινε. Αυτή είναι η Ελληνο-Αρμενο-Βουλγαρο-Σερβική συνεννόηση που την έκαμαν καμιά τριανταριά, όλοι όλοι, Έλληνες, Αρμένηδες, Βούλγαροι και Σέρβοι βουλευτές στην Οθωμανική βουλή, και ένας-δύο-τρεις σύμβουλοι των πατριαρχείων. Και την παραδέχτηκαν τη συνεννόηση αυτή και τα θρησκευτικοπολιτικά κέντρα δηλαδή τα Πατριαρχεία, και ο λαός στις επαρχίες γιατί τους εσύμφερνε».⁶⁴

⁶⁴ Ίων Δραγούμης, «Ελληνοβουλγαρικά Α», ο.π., σελ.187-188.

Στην συνέχεια ο Δραγούμης παρέθεσε τις απόψεις του για το πώς θα μπορούσε να φανεί χρήσιμη η προέκταση αυτής της συνεννόησης έξω από τα όρια της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας. Εξήγησε, μάλιστα, γιατί θεωρούσε ότι ήταν χρήσιμο να την υιοθετήσουν το ελληνικό και το βουλγαρικό κράτος. «Κοινά συμφέροντα οι Έλληνες και οι Βούλγαροι έχουν μέσα στην Τουρκία. Γι' αυτό από κει άρχισε και η συνεννόησή τους [...]. Μα κοινά συμφέροντα μπορεί να έχουν και σ' όλη τη Βαλκανική χερσόνησο. Και γι' αυτό είναι βολετή μια συνεννόηση και των δυο ελεύτερων κρατών».⁶⁵ Το συμπέρασμα του Δραγούμη ήταν το εξής.

«Στους Βουλγάρους και στους Έλληνες συμφέρει η συνεννόηση γιατί παίρνουμε ο καθένας μας δύναμη απ' αυτή για να πετύχουμε από τους Τούρκους εκείνο που θέλουμε για τους πληθυσμούς μας της Τουρκίας. Συμφέρει και για την περίπτωση που θα γίνει πόλεμος αναμεταξύ της Τουρκίας και ενός από τα δύο κράτη».⁶⁶

Ο απώτερος στόχος που θεωρούσε ο Δραγούμης ότι εξυπηρετούσε η συνεννόηση της Ελλάδος με την Βουλγαρία ήταν συνδεδεμένος με την Μεγάλη Ιδέα.

«Οι Τούρκοι δυό πράγματα φοβούνται πολύ, το Βουλγάρικο κράτος και το στρατό του, και το Ελληνικό έθνος και την ακατάλυτη δύναμή του. Στη Ρωμοσύνη διακρίνουν οι Τούρκοι έναν κίνδυνο μακρινότερο, τρέμουν την επικράτησή της μέσα στην Τουρκία, φοβούνται μήπως τους υποκαταστήσει στην απόλυτη κυριαρχία του. [...]. Φοβούνται πάει να πει, τη Μεγάλη Ιδέα και το Βουλγαρικό στρατό.

Λοιπόν συμφέρο και της Μεγάλης Ιδέας και του Βουλγάρικου στρατού να συμμαχήσουν [...].

Η συνεννόηση θα γίνει τέλεια όταν και ο Ελληνικός στρατός γίνει αξιόμαχος σαν το Βουλγαρικό, τότε μόνο θα μπορέσει να καταφερθεί και η συμμαχία και επιμαχία των δυο κρατών».⁶⁷

Στο τέλος ο Δραγούμης απέδωσε ένα ακόμη γεωπολιτικό περιεχόμενο στην συνεννόηση της Ελλάδος με την Βουλγαρία. Ένα περιεχόμενο με αντιιμπεριαλιστική προοπτική που είχε τις καταβολές του στην σκέψη του Ρήγα Φεραίου. Έχει ιδιαίτερο

⁶⁵ Ίων Δραγούμης, «Ελληνοβουλγαρικά Β», ο.π., σελ. 191.

⁶⁶ Ο.π., σελ. 193.

⁶⁷ Ο.π., σελ. 194.

ενδιαφέρον ότι ο Δραγούμης υποστήριξε αυτή την προοπτική με ένα ριζοσπαστικό σύνθημα.

«Και έχουν συμφέρο να συμμαχήσουν μια μέρα τα δυο κράτη όχι μόνο για να δείχνουν σε κάθε περίπτωση την επιβολή τους στην Τουρκία και να πετυχαίνουν εκείνο που μέσα στο Οθωμανικό κράτος χρειάζεται στους πληθυσμούς τους, παρά και για να πρωτοστατήσουν σε μια βαλκανική ομοσπονδία, που θα εμποδίσει την Αυστρία να κατέβει στη Θεσσαλονίκη και τη Ρωσία στην πόλη, και άλλα ίσως μεγάλα κράτη να αρπάξουν επαρχίες του Ευρωπαϊκού ή Νησιωτικού κράτους των Τούρκων. Πολιτική, και δική μας και των Σέρβων και των Βουλγάρων και των Αρβανιτών, ας είναι «τα Βαλκάνια για τους Βαλκάνιους λαούς» είτε είναι να μείνει είτε να διαλυθεί το Ευρωπαϊκό κράτος των Τούρκων».⁶⁸

Στην τελευταία παράγραφο του συγκεκριμένου άρθρου βλέπουμε ότι ο «ελληνοθωμανισμός» συνοδεύτηκε από ιδέες του πρωταρχικού οράματος της Μεγάλης Ιδέας για μια αυτοκρατορία των Βαλκανίων, με την διαφορά ότι ο Δραγούμης δεν έθετε ως βραχυπρόθεσμη προϋπόθεση την κατάληψη από το ελληνικό κράτος της Κωνσταντινούπολης και των ευρωπαϊκών εδαφών της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας. Επιπλέον, δίπλα στον παραδοσιακό αντισλαβισμό του «ελληνοθωμανισμού», ο Δραγούμης είχε προσθέσει την αντίθεση στην γερμανική γεωπολιτική παρουσία στην περιοχή που εκφραζόταν από τις βλέψεις του κράτους της Αυστροουγγαρίας.

Σε ένα άλλο παράδειγμα, ενώ εξακολουθούσε να προκρίνει την εκδοχή του «ελληνοθωμανισμού» ως κύριο εργαλείο της ελληνικής εξωτερικής πολιτικής, όταν παρουσιάστηκε η κατάλληλη ευκαιρία ο Δραγούμης κατέφυγε στην παράλληλη χρήση της δεύτερης εκδοχής της Μεγάλης ιδέας που ήταν εκείνη της «προσάρτησης εδαφών». Το επεισόδιο του Καστελλόριζου αποτέλεσε χαρακτηριστικό παράδειγμα αυτής της πρακτικής. Ο Αθανάσιος Σουλιώτης-Νικολαΐδης ήταν σαφώς πιο συνεπής στον «ελληνοθωμανισμό». Ο Σουλιώτης-Νικολαΐδης, στα τέλη της δεκαετίας του 1900, αποδεχόταν την αυτονομία της Κρήτης και απόρριπτε προσωρινά την ένωση του νησιού με την Ελλάδα, προκειμένου να δελεάζονταν οι Τούρκοι και να έβρισκε χώρο προώθησης το σχέδιο του «ελληνοθωμανισμού». Ο Δραγούμης, όμως, όντας συνεπής εθνικιστής δεν έχανε την ευκαιρία να επιζητά την προσάρτηση εδαφών του

⁶⁸ Ο.π.

οθωμανικού κράτους στο ελληνικό, παράλληλα με την προώθηση του «ελληνοθωμανισμού». Αυτή η πρακτική θα μπορούσε να αανγνωστεί ως αντίφαση της διπλωματικής του πρακτικής.

Θα πρέπει, όμως, να ληφθεί υπόψη ότι η συγκεκριμένη αντίφαση του Ίωνος Δραγούμη ήταν συμβατή με τις συνθήκες της εποχής. Εκείνη την περίοδο ήταν δεδομένο στους διπλωματικούς κύκλους της Ευρώπης ότι η Οθωμανική Αυτοκρατορία, αργά ή γρήγορα, θα διαμελιζόταν. Η ίδια η οθωμανική διπλωματία γνώριζε πολύ καλά αυτές τις συζητήσεις. Συνεπώς η αμφίδρομη πρακτική του Δραγούμη, αλλά και του Βενιζέλου, δεν γίνονταν νοητές ως τυχοδιωκτικές κινήσεις που είχαν σκοπό να αποσταθεροποιήσουν την περιοχή. Έχοντας το ενδεχόμενο της διάλυσης του οθωμανικού κράτους συνεχώς στο τραπέζι της διεθνούς διπλωματίας, ο Δραγούμης και ο Βενιζέλος μπορούσαν να διεκδικούν εδάφη της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας και ταυτόχρονα να επιζητούν την συνεργασία με τις κυβερνήσεις της, δίχως αυτή η διπλωματική πρακτική να δείχνει τόσο αντιφατική όσο φαίνεται υπό το πρίσμα των σημερινών διπλωματικών συνθηκών.

Στο θέμα της επιλογής των εκδοχών της Μεγάλης Ιδέας η σημαντική διαφορά του Βενιζέλου με τον Ίωνα Δραγούμη ήταν ότι οι δυο τους επέλεγαν ως κατάλληλη, σχεδόν πάντοτε, διαφορετική εκδοχή σε κάθε κρίση της ελληνικής εξωτερικής πολιτικής. Η πρώτη ανοιχτή σύγκρουση ανάμεσα στον Δραγούμη και τον Βενιζέλο ήρθε με το ξέσπασμα του Α΄ Βαλκανικού Πολέμου. Ο Δραγούμης είδε τον πόλεμο ως ενταφιασμό της προοπτικής για κατάληψη του οθωμανικού κράτους από την ελληνική ομογένεια και ως ακύρωση της εργασίας που είχε φέρει σε πέρας μέσα στην Κωνσταντινούπολη η «Οργάνωση Κωνσταντινουπόλεως». Μολονότι ο Βενιζέλος είχε υιοθετήσει το σκέλος που αφορούσε την βαλκανική συνεννόηση των χριστιανικών κρατών, ο Δραγούμης ήταν δυσαρεστημένος.

«Ρομαντικός αριστοκράτης» ενάντια στην φιλελεύθερη μπουρζουαζία

Η διαφορά στην αντίληψη που είχε διαμορφώσει ο καθένας τους για την εξωτερική πολιτική ήταν ένας ακόμη λόγος που έφερε σε αντιπαράθεση τον Ίωνα Δραγούμη με τον Βενιζέλο. Ο Ίων Δραγούμης, όντας ένας διανοητής και διπλωμάτης που έδινε έμφαση στην επίμονη οργάνωση και αποσκοπούσε στην επίτευξη μακροπρόθεσμων και μεγάλων στόχων, ήταν αναμενόμενο να συγκρουστεί με τον Βενιζέλο ο οποίος ήταν ο κατεξοχήν πολιτικός της στιγμιαίας ετοιμότητας να συνδεθεί με τις τρέχουσες

συνθήκες της εξωτερικής πολιτικής και τις ευκαιρίες που αυτές προσέφεραν. Ο Δραγούμης επένδυε σε μια στρατηγική βάθους που χρειαζόταν υπομονή και στόχευε στην διαμόρφωση των ευνοϊκών συνθηκών μέσω οικείων προσπαθειών. Ο Βενιζέλος επένδυε στην ικανότητά του να αντιλαμβάνεται τις ευνοϊκές συγκυρίες που προέκυπταν από τις τρέχουσες εξελίξεις του διεθνούς παράγοντα και δρούσε σκεπτόμενος το παρόν.

Εκφράζοντας τον ρομαντικό ιδεαλισμό με τον οποίο αντιμετώπιζε την πολιτική πραγματικότητα και τους πολιτικούς του αντιπάλους ο Ίων Δραγούμης, έγραψε στηλιτεύοντας τον Βενιζέλο ότι «οι πραχτικοί τάχα και θετικιστές άνθρωποι δεν κατάλαβαν ακόμα πως τα όνειρα είναι κι αυτά πραγματικότητες. Να το κύριο λάθος τους».⁶⁹ Ο Δραγούμης συνέδεσε ακόμη και με ταξικά γνωρίσματα την διαφορά τους, γράφοντας, ότι ο Βενιζέλος είναι «αστός (=bourgeois) [...], έπρεπε να κυνηγήσει και να έχει την υπόληψη των αστών και την έχει. Εκεί βασίζει τη δημοτικότητά του. Είναι ο [...] πιστότερος αντιπρόσωπος της τάξης όπου βγήκε. Εγώ, αριστοκράτης, σιχαίνομαι την bourgeois του».⁷⁰ Η πραγματικότητα, βέβαια, ήταν ότι ο Βενιζέλος προερχόταν από ένα αστικό αλλά και επαρχιακό περιβάλλον ενώ ο Δραγούμης προερχόταν από μια όντως μεγαλοαστική οικογένεια.

Η χρήση των όρων «αστός», «μπουρζουάς» και «αριστοκράτης» στο παραπάνω εδάφιο του Δραγούμη δεν αντιστοιχούσε σε ταξικές τομές όπως αυτές που υπήρχαν στην δυτική ή την κεντρική Ευρώπη. Στην Ελλάδα, μετά την τουρκοκρατία, δεν υπήρχε γαιοκτητική τάξη με τα γνωρίσματα εκείνων της Ευρώπης. Από την άλλη στην Ελλάδα υπήρχαν μεγαλοαστικές οικογένειες που δεν είχαν εμπορικές δραστηριότητες. Η οικογένεια του Δραγούμη ήταν μεγαλοαστική αλλά δεν στήριζε την κοινωνική θέση στο εμπόριο. Οι Δραγούμηδες αναπαρήγαγαν την κοινωνική τους ισχύ βασιζόμενοι περισσότερο στο μορφωτικό τους κεφάλαιο και στην πολιτική τους ισχύ. Είχαν, δηλαδή, ένα γνώρισμα που θύμιζε την αριστοκρατική τάξη της δυτικής Ευρώπης αλλά δεν διέθεταν την απαραίτητη γαιοκτησία. Οι όροι «μπουρζουάς» και «αριστοκράτης» ήταν δανεισμένοι από την πολιτική ορολογία του δυτικού κόσμου με την οποία είχε εξοικειωθεί ο Ίων Δραγούμης. Οι ρομαντικοί ελιτιστές χρησιμοποιούσαν συχνά τον όρο «αριστοκρατία» όχι με ταξικό αλλά με ηθικό και

⁶⁹ Εγγραφή χωρίς ημερομηνία Νοέμβρη 1912, Ίων Δραγούμης, *Τα «κρυμμένα» ημερολόγια. Οκτώβριος 1912-Αύγουστος 1913*, Εκδόσεις Πατάκη, Αθήνα 2021, σελ. 109.

⁷⁰ Εγγραφή χωρίς ημερομηνία Ιουλίου 1913, ο.π., σελ. 252.

αισθητικό περιεχόμενο. Όπως έχουμε δει, ρομαντικοί αντιδιαφωτιστές διανοητές υιοθέτησαν την αντίληψη περί μιας «αριστοκρατίας του πνεύματος» που θα αντιμετώπιζε την υλιστική κυρίαρχη τάξη της φιλελεύθερης νεωτερικότητας. Το πιο πιθανό είναι να είχε στο νου του αυτή την ρομαντική ερμηνευτική προσέγγιση ο Δραγούμης, κάνοντας την διάκριση ανάμεσα στον «αριστοκράτη» εαυτό του και στον «αστό» Βενιζέλο.

Διαφωνία για τον Α΄ Βαλκανικό Πόλεμο

Ο Δραγούμης διαφώνησε με τον Βενιζέλο για τον χρόνο και τον τρόπο εισόδου της Ελλάδος στον Α΄ Βαλκανικό Πόλεμο. Θεώρησε ότι δεν είχε γίνει η κατάλληλη διπλωματική προετοιμασία ούτε η σωστή στρατιωτική προπαρασκευή. Εκτίμησε ότι η Ελλάδα σύρθηκε πίσω από τα τετελεσμένα που είχαν δημιουργήσει η Σερβία και η Βουλγαρία, χάνοντας την πρωτοβουλία της οργανώτριας δύναμης που της είχε δώσει ο ίδιος και ο Σουλιάτης-Νικολαΐδης στην αρχή της συνεννόησης των χριστιανικών κοινοτήτων της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας. Όπως έγραψε στο ημερολόγιό του,

«τέτοια συμμαχία με τους Βουλγάρους όπως έκαμε ο κ. Βενιζέλος μπορούσαν να την κάνουν οποιοδήποτε πολιτικοί, αφού ήταν χωρίς κανέναν όρο. Εμείς όταν συνεργαζόμαστε με τους Βούλγαρους από τα 1910 ως τα 1912 στην Πόλη, είχαμε την ηγεμονία εμείς και όχι οι Βούλγαροι, αυτοί ακολουθούσαν [...]. Πριν από τις εκλογές τις βουλευτικές του 1912 οι Έλληνες και οι Βούλγαροι υποψήφιοι βουλευτές συμφώνησαν μεταξύ τους και υπόγραψαν πρωτόκολλο όπου ορίζεται ο αριθμός των Ελλήνων και Βουλγάρων βουλευτών που θα βγουν σε κάθε σαντζάκι [...)].⁷¹

Την 28^η Δεκεμβρίου του 1912 ο Δραγούμης έστειλε στο περιοδικό *Γράμματα Αλεξάνδρειας* το άρθρο «Πόλεμος». Όπως αναφέρθηκε σε προηγούμενο κεφάλαιο ο Δραγούμης, στο συγκεκριμένο άρθρο, περιέγραψε τον Α΄ Βαλκανικό Πόλεμο ως μια διαδικασία στην οποία ο ελληνικός λαός συμμετείχε πειθαρχώντας στην απόφαση του πρωθυπουργού, δίχως να εμπνέεται από κάποια εθνικοαπελευθερωτική διέγερση. Το ίδιο και αυτός. Όπως έγραψε ο Δραγούμης,

«δεν μπόρεσα [...] μέσα από την εκστρατεία της Μακεδονίας, να ενθουσιαστώ[...] Και δεν μπορούσα να αρμονίσω τη Μακεδονία μου με το

⁷¹ Εγγραφή χωρίς ημερομηνία του Μαρτίου 1913, Ίων Δραγούμης, *Τα «κρυμμένα» ημερολόγια. Οκτώβριος 1912-Αύγουστος 1913*, Εκδόσεις Πατάκη, Αθήνα 2021, σελ. 191.

στρατό μας. [...] Ίσως να αισθανόμουν έτσι από την επίμονη ιδέα που με κάτεχε πως από τον πόλεμο αυτόν δεν έχει να κερδίσει το έθνος εκείνο που εγώ περίμενα και που τόσα χρόνια δούλεψα γι' αυτό, και πως θα βγουν κερδισμένοι προπάντων οι σύμμαχοί μας οι Βούλγαροι, παίρνοντας με τη βοήθειά μας κέρδη που ήτανε για μας προορισμένα».⁷²

Η στάση του Δραγούμη στον Α΄ Βαλκανικό Πόλεμο δεν είναι αντιφατική και έχει βάσιμες εξηγήσεις. Η Ελλάδα είχε κερδίσει εδάφη από το οθωμανικό κράτος. Αλλά, ταυτόχρονα, είχε χάσει από τους Σέρβους και τους Βούλγαρους άλλα εδάφη που θεωρούσε ότι της άνηκαν. Γεωπολιτικά είχε αναβιώσει ο εφιάλτης της Συνθήκης του Αγίου Στεφάνου, καθώς η Βουλγαρία είχε καταλάβει περιοχές ελληνικού ενδιαφέροντος στην Μακεδονία και την Θράκη. Ενώ και η σύγκρουση με τους Οθωμανούς, μολονότι απέφερε εδαφικά κέρδη στο ελληνικό κράτος, προοιωνίζε σημαντικές δυσκολίες για την ζωή των μεγάλων ελληνικών κοινοτήτων που θα παρέμεναν σε οθωμανικά εδάφη. Ο Δραγούμης έβλεπε τα οράματα και την προγενέστερη εργασία του να καταρρέουν εν μέσω εθνικών πανηγυρισμών. Η ανησυχία του Δραγούμη ήταν δικαιολογημένη και συνεπής με τις ιδεολογικές του αρχές. Αλλά μετριάστηκε όταν ξέσπασε ο Β΄ Βαλκανικός Πόλεμος.

Μετά το τέλος του Β΄ Βαλκανικού Πολέμου μπορούμε να εντοπίσουμε στην στάση του Δραγούμη μια μεροληψία. Μπορεί ο Βενιζέλος πράγματι να αποδέχτηκε την αμφισβητούμενη μέχρι τότε ζώνη κατοχής της Σερβίας στην Μακεδονία, η οποία περιελάμβανε ελληνικούς πληθυσμούς, και να άνοιξε τον δρόμο για την εμπλοκή της Ελλάδος στον επερχόμενο Α΄ Παγκόσμιο Πόλεμο υπογράφοντας συμμαχία με την Σερβία κατά της Αυστρίας. Όμως στο τέλος, με τον ένα ή τον άλλο τρόπο, διπλασίασε τα σύνορα της χώρας. Ο Δραγούμης πίστωσε την νίκη κατά των Βουλγάρων αποκλειστικά στις στρατιωτικές ικανότητες του βασιλιά Κωνσταντίνου Α΄, καθώς και στο «ξύπνημα της ελληνικής φυλής». Δεν αποδέχτηκε ότι έστω ένα μερίδιο άνηκε και στον Βενιζέλο. Σύμφωνα με τον Δραγούμη ο Βενιζέλος άφησε να εννοηθεί ότι θα έβαζε την Ελλάδα στον Α΄ Βαλκανικό Πόλεμο απλά για να μπλοφάρει, ελπίζοντας ότι με αυτό τον τρόπο θα ανάγκαζε τις μεγάλες δυνάμεις της εποχής να δεχτούν την ενσωμάτωση της Κρήτης στο ελληνικό κράτος.⁷³ Αφού οι

⁷² Ίων Δραγούμης, «Πόλεμος», ο.π., σελ 324.

⁷³ Ίωνος Δραγούμη, *Ελληνικός Πολιτισμός*, Φιλόμυθος, Αθήνα 1993, σελ. 61.

ισχυρές γεωπολιτικά χώρες δεν έκαναν την κίνηση που προσδοκούσε, ο Βενιζέλος έβαλε την χώρα απροετοίμαστη στον πόλεμο.

Κατά τον Δραγούμη νικητές του Α΄ Βαλκανικού πολέμου ήταν τα σλαβικά έθνη⁷⁴ ενώ η κατάσταση διορθώθηκε μερικώς στον Β΄ Βαλκανικό Πόλεμο. Σε αυτόν, κατά τον Δραγούμη, νίκησαν «οι Έλληνες τους Βουλγάρους και πήραν πίσω τόπους ελληνικούς. Το μίσος το φυλετικό ξύπνησε μιαν αβάσταχτη ορμή στους Έλληνες, που ένας άξιος βασιλιάς Κωνσταντίνος αποφασιστικά, τεχνικά και αντρωμένα την έκαμε νίκη και δόξα».⁷⁵ Είναι προφανές ότι μάλλον δεν είχε περάσει τόσο χρονικό διάστημα από τον Α΄ Βαλκανικό Πόλεμο, στον οποίο ο Δραγούμης είχε υποστηρίξει στο άρθρο «Πόλεμος» ότι δεν υπήρχε λαϊκός ενθουσιασμός, ώστε να γίνει τόσο μεγάλη αλλαγή και να ξυπνήσει το φυλετικό μίσος των Ελλήνων που πριν ελάχιστους μήνες δεν υπήρχε. Ανάμεσα στα δυο κείμενα υπάρχει σαφής αντίφαση που στόχευσή της ήταν να μειώσει την αξία της συμμετοχής του Βενιζέλου στην όλη εξέλιξη. Αλλά πρόκειται για μια αντίφαση στην αντιπολίτευση του Δραγούμη προς τον Βενιζέλο. Τουναντίον, αν εξεταστεί η συνέπεια της στάσης του Δραγούμη κατά την διάρκεια των βαλκανικών πολέμων με τις ιδεολογικές του αρχές το πρόσημο θα αποδειχτεί μάλλον θετικό. Ο Ίων Δραγούμης φαίνεται ότι συνέχιζε να παραμένει αταλάντευτα συνεπής, ως δρων πολιτικό υποκείμενο, με τις ιδέες που πρόσβευε.

⁷⁴ Ο.π., σελ. 62.

⁷⁵ Ο.π.

3.Α.2) Ο Ίων Δραγούμης ως βουλευτής κατά την περίοδο του Εθνικού Διχασμού

Αφιλόξενο πολιτικό περιβάλλον

Ο Ίων Δραγούμης υπήρξε εκφραστής της ιδεολογίας του αντιδιαφωτιστικού πολιτικού Ρομαντισμού σε δύο πεδία. Το πρώτο ήταν το πεδίο της διανόησης και το δεύτερο ήταν το πεδίο της πολιτικής. Κατά την δεκαετία του 1910 ο Ίων Δραγούμης μάλλον θα είχε βάσιμους λόγους να αισθάνεται ότι η προσπάθειά του να στρέψει ένα μέρος της ελληνικής διανόησης προς την ιδεολογία του αντιδιαφωτιστικού πολιτικού Ρομαντισμού είχε αρχίσει να ευοδώνεται. Ο εθνικιστικός αντιδιαφωτισμός άρχιζε να βρίσκει ευήκοα ώτα στην ελληνική διανόηση. Δεν ίσχυε, όμως, το ίδιο και στο πεδίο της πολιτικής. Οι συνθήκες πολιτικής κρίσης στην Ελλάδα των δεκαετιών 1890 και 1900 ευνόησαν την ανάπτυξη ενός αντιδιαφωτιστικού εθνικιστικού ρεύματος στην ελληνική διανόηση και επέτρεψαν την γρήγορη ανάδειξη του Ίωνος Δραγούμη σε έναν από τους κύριους εκφραστές του. Ωστόσο αυτό δεν ήταν εύκολο να επαναληφθεί στην κεντρική πολιτική σκηνή.

Τα γεγονότα του 1909 έφεραν στο προσκήνιο τον Ελευθέριο Βενιζέλο. Έναν πολιτικό με γνώρισμα πολύ διαφορετικά από εκείνα του Ίωνος Δραγούμη. Ο Βενιζέλος ήταν ένας χαρισματικός πολιτικός που έδειχνε ότι θα πρωταγωνιστούσε στην ελληνική πολιτική ζωή για πολλά χρόνια. Μολονότι ο Βενιζέλος υιοθετούσε εκδοχές του ελληνικού μεγαλοϊδεατισμού της εποχής, οι ιδεολογικές του καταβολές ανάγονταν στον φιλελεύθερο δυτικό ορθολογισμό και όχι στον αντιδιαφωτιστικό Ρομαντισμό. Ο Βενιζέλος απέρριπτε τον ρομαντικό εθνικισμό των συμβολισμών και των μύθων. Αντιλαμβανόταν την Ελλάδα ως μια δυνητική οικονομική και πολιτισμική εμπροσθοφυλακή της ιμπεριαλιστικής Δύσης στην νοτιοανατολική Ευρώπη και προσέβλεπε σε ένα εδαφικώς διευρυμένο ελληνικό κράτος που θα γινόταν τοπική οικονομική υπερδύναμη ως μικρομέτοχος της δυτικής κεφαλαιοκρατίας.⁷⁶

Απέναντι στον Βενιζέλο συστρατεύτηκε ο παλαιός πολιτικός κόσμος. Ο παλαιός πολιτικός κόσμος είχε υποστεί φθορά μετά το 1909. Ωστόσο κατάφερνε να συντηρεί δίκτυα σχέσεων με μια μεγάλη μερίδα ψηφοφόρων. Επιπλέον, όντας ιδεολογικά ρευστός αλλά και προσαρμοσμένος σε βασικές αρχές του αστικού πολιτικού

⁷⁶ Θανάσης Διαμαντόπουλος, *Ο Εθνικός Διχασμός και η κορύφωσή του. Η δίκη των «Έξι». Εξιλασμός ή δικαστικός φόνος;*, πέμπτη έκδοση, Εκδόσεις Πατάκη, Αθήνα 2022, σελ.78.

συστήματος, ο παλαιός πολιτικός κόσμος συσπειρωνόταν σταδιακά γύρω από την προσωπικότητα του διαδόχου και μετέπειτα βασιλιά Κωνσταντίνου Α΄.

Ο Κωνσταντίνος είχε και αυτός γνωρίσματα χαρισματικού πολιτικού ηγέτη και εμπνεόταν από συντηρητικές ιδέες. Ωστόσο, ως θεσμικός παράγοντας, διέθετε μάλλον περιορισμένη ικανότητα διαμόρφωσης μιας πολιτικής πρότασης με ξεκάθαρο αντιδιαφωτιστικό ιδεολογικό περιεχόμενο. Ακόμη και όταν φλέρταρε απροκάλυπτα με τον γερμανικό παράγοντα κατά την διάρκεια του Εθνικού Διχασμού, οι διπλωματικές προϋποθέσεις που προϋπέθετε η θεσμική βασιλική ιδιότητα, η έλλειψη, εκ μέρους του, ισχυρής ιδεολογικής κατάρτισης και η εξάρτηση του ελληνικού κράτους από τον δυτικό παράγοντα δεν επέτρεπαν στον βασιλιά να εκφράσει με σταθερή συνέπεια έναν καθαρό αντιδιαφωτιστικό πολιτικό λόγο παρότι είχε την υποστήριξη των συντηρητικών λαϊκών στρωμάτων της χώρας.

Κοντολογίς στο πολιτικό στερέωμα της Ελλάδος δεν υπήρχε ελεύθερος χώρος για να δράσει με τον τρόπο που ήθελε ο Ίων Δραγούμης. Ούτε και κάποιος οργανωμένος πολιτικός χώρος με προοπτική να γονιμοποιήσει τις αντιδιαφωτιστικές του πολιτικές ιδέες. Έπρεπε να τα χτίσει όλα από την αρχή. Με τον Βενιζέλο θριαμβευτή και σε ένα πολιτικό περιβάλλον που δεν του επέτρεπε να αναπτύξει μια ισχυρή πολιτική κίνηση που θα βασιζόταν στις ιδεολογικές του αρχές, ο Ίων Δραγούμης εισήλθε στον κοινοβουλευτικό στίβο το 1915. Ο ίδιος μάλλον δεν συμβιβάστηκε ποτέ με αυτή την συνθήκη. Δήλωνε διαρκώς στα ημερολόγιά του ότι η ελληνική πολιτική ζωή του φαινόταν σαν βούρκος και τον απωθούσε. Από την άλλη ήταν, τρόπον τινά, υποχρεωμένος να πολιτευθεί. Ο πατέρας του ήταν ένας από τους ισχυρούς πολιτικούς παράγοντες του πολιτικού κόσμου. Οι παλαιοί πολιτικοί είχαν μια σχέση σχεδόν κληρονομική με την κοινοβουλευτική ιδιότητα. Ο Ίων Δραγούμης όφειλε να κληρονομήσει μια θέση στο κοινοβούλιο από την εξασφαλισμένη οικογενειακή εκλογική πελατεία. Ήταν κάτι σαν περιουσιακό στοιχείο. Η σχέση της οικογένειας Δραγούμη με την βουλευτική ιδιότητα φάνηκε ξεκάθαρα όταν, μετά την δολοφονία του Ίωνος, ο αδερφός του Φίλιππος αναγκάστηκε να διακόψει την διαμονή του στο εξωτερικό και τον σχεδιασμό των μεταπτυχιακών σπουδών που επιθυμούσε διακαώς για να επιστρέψει στην Ελλάδα και να εκλεγεί βουλευτής στην θέση του νεκρού αδερφού του.

Εδώ υπάρχει, πράγματι, μια πρώτη σοβαρή αντίφαση. Ο Ίων Δραγούμης πολιτευόταν χωρίς να είναι ποτέ σίγουρος ότι του άρεσε η πολιτική. Αλλά, κυρίως, ο

Δραγούμης επιθυμούσε και σχεδίαζε την αλλαγή των συσχετισμών του παλαιού πολιτικού κόσμου ενώ ο ίδιος εκλεγόταν βασισμένος στην πρακτική αξιοποίηση της παλαιοκομματικής πολιτικής παράδοσης. Η συγκεκριμένη αντίφαση είναι υπαρκτή. Βέβαια δεν είχε να κάνει με την ιδεολογία του αντιδιαφωτιστικού πολιτικού Ρομαντισμού, η οποία είναι αρκετά ευέλικτη ώστε να προσαρμόζεται σε πολλές διαφορετικές εκδοχές. Η αντίφαση του Ίωνος Δραγούμη αφορούσε την διακηρυγμένη ριζοσπαστικότητα των αιτημάτων και των στόχων του, που βασίζονταν στις «θεμελιώδεις αρχές» της ιδεολογίας του αντιδιαφωτιστικού πολιτικού Ρομαντισμού, με τον συμβατικό τρόπο που τελικά αναγκαζόταν να επιδιώξει την πραγματοποίησή τους.

Η αδυναμία του Δραγούμη να βρει τον τρόπο και τον χώρο ώστε να εκφράσει τις πολιτικές του ιδέες στην ριζοσπαστική ένταση που τις οραματιζόταν ήταν, πέρα από αντίφαση, ένα δεδομένο που προσδιόρισε την στρατηγική του ως πολιτικού μέχρι το τέλος της ζωής του. Με αυτό το δεδομένο να επηρεάζει καταλυτικά την πολιτική του δραστηριότητα, ο Ίων Δραγούμης επιχείρησε να οργανώσει την δική του πολιτική κίνηση. Ανάμεσα στους ανθρώπους που βρέθηκαν εξ αρχής δίπλα του ήταν παλιοί συνεργάτες στην «Οργάνωση Κωνσταντινουπόλεως», όπως οι Αθανάσιος Σουλιώτης-Νικολαΐδης και Γεώργιος Μπούσιος (1875-1922). Σουλιώτης και Μπούσιος βοήθησαν τον Δραγούμη στην οργάνωση του πολιτικού του δικτύου και στην επανακυκλοφορία, υπό μορφή περιοδικού, της εφημερίδας «*Πολιτική Επιθεώρησις*» που αρχικά είχαν κυκλοφορήσει στην Κωνσταντινούπολη. Το δίκτυο των υποστηρικτών του «ελληνοθωμανισμού» δεν αποτέλεσε μια πολιτική ιδιοτροπία που υποτίθεται ότι ήταν αντιφατική με τις ιδέες του ελληνικού εθνικισμού. Αντιθέτως αποτέλεσε τον πυρήνα μιας κίνησης που επιχείρησε να εκφράσει στην ελληνική πολιτική ζωή της δεκαετίας του 1910 τις αρχές της ιδεολογίας του αντιδιαφωτιστικού πολιτικού Ρομαντισμού υπό την μορφή πολιτικού κινήματος. Και, μάλιστα, σε ορισμένες περιόδους με γνωρίσματα που υιοθέτησαν στον μεσοπόλεμο και τα φασιστικά κινήματα.

Μετασχηματισμός του «ελληνοθωμανισμού»

Στο χρονικό διάστημα του Εθνικού Διχασμού ο «ελληνοθωμανισμός» άρχισε να παίρνει μια διαφορετική μορφή στην σκέψη του Δραγούμη και των συνεργατών του. Δεν ήταν πια ένα κατάλοιπο της Μεγάλης Ιδέας που προσδιόριζε την άσκηση της

εξωτερικής πολιτικής. Ο «ελληνοθωμανισμός» άρχισε να ενσωματώνεται σταδιακά από τον Δραγούμη όλο και περισσότερο στις βάσεις των «θεμελιωδών αρχών» της ιδεολογίας του αντιδιαφωτιστικού πολιτικού Ρομαντισμού. Η πτυχή του «ελληνοθωμανισμού» που πρόκρινε την συνεννόηση, ακόμη και την ένωση σε συνομοσπονδία, των χριστιανικών βαλκανικών εθνικών κρατών συνέχισε να υπάρχει στην φαρέτρα των στόχων της εξωτερικής πολιτικής για τον Δραγούμη. Μπορεί να εκφραζόταν με μικρότερη ένταση σε σχέση με τα προηγούμενα χρόνια, λόγω της έλλειψης ανεξαρτησίας στις κινήσεις των βαλκανικών κρατών που συνεπαγόταν η στρατιωτική παρουσία στην περιοχή μεγάλων δυνάμεων ως εμπόλεμων μερών κατά τον Α΄ Παγκόσμιο Πόλεμο. Ωστόσο η δυνητική συνεννόηση των βαλκανικών εθνών συνέχισε να γίνεται αντιληπτή ως επίκαιρη και αναγκαία από τον Δραγούμη. Πλέον, η ένωση των βαλκανικών κρατών υπό την ελληνική καθοδήγηση δεν γινόταν αντιληπτή ως ένα ουτοπικό όραμα αναβίωσης της βυζαντινής αυτοκρατορίας σε νεωτερικά πλαίσια. Φαινόταν στα μάτια του Δραγούμη και των συνεργατών του ως μια άμεση ανάγκη που θα λειτουργούσε σαν ασπίδα εθνικής ανεξαρτησίας των κρατών της περιοχής απέναντι στην γεωπολιτική πίεση που τους ασκούσαν οι μεγάλες ιμπεριαλιστικές δυνάμεις οι οποίες συγκροτούσαν τα δύο στρατόπεδα του Α΄ Παγκοσμίου Πολέμου.

Παράλληλα, στο καθαρά ιδεολογικό του περιεχόμενο, ο «ελληνοθωμανισμός» διαμορφωνόταν στην σκέψη του Δραγούμη όλο και σε πιο συντηρητικά μοτίβα. Κατά την δεκαετία του 1870 ο «ελληνοθωμανισμός», πέρα από ένα μεγαλοϊδεατικό όραμα με μεσαιωνικές αποχρώσεις που είχε διαμορφωθεί υπό την επιρροή της σκέψης του ελληνικού Ρομαντισμού, ήταν και μια πρόταση που εμπεριείχε ένα εκσυγχρονιστικό περιεχόμενο. Η επίτευξη των εθνικών στόχων που επιδίωκε ο «ελληνοθωμανισμός» βασιζόταν στην οικονομική δύναμη των ομογενών της Κωνσταντινούπολης, στην απρόσκοπτη συνεργασία τους με το εθνικό κέντρο και στην συνακόλουθη ανάπτυξη, εντός του ελληνικού κράτους, της οικονομικής πολιτικής που είχε οδηγήσει στην κοινωνική τους ενδυνάμωση. Ο αρχικός «ελληνοθωμανισμός» ήταν δηλαδή, εκτός από ρομαντικά αλυτρωτικό, και ένα οικονομικά αναπτυξιακό όραμα. Ωστόσο η τοποθέτησή του από τον Δραγούμη στην θέση του αντίπαρου της δυτικής στρατιωτικής παρουσίας στην περιοχή, έκανε τον «ελληνοθωμανισμό» να προσλάβει στην συνέχεια ένα αντιδυτικό περιεχόμενο. Όπως έχει αναφερθεί σε προηγούμενα κεφάλαια, ο «αντιδυτικισμός» στην ορολογία των ρομαντικών διανοητών ήταν

συνυφασμένος με τον αντιφιλελευθερισμό. Ιδωμένος, λοιπόν, ως αντίβαρο στα ιμπεριαλιστικά κράτη που υιοθετούσαν τις ιδέες του δυτικού φιλελευθερισμού, ο «ελληνοθωμανισμός» άφηνε πίσω το οποίο εκσυγχρονιστικό περιεχόμενο διέθετε και προσαρμοζόταν σταδιακά στα πλαίσια ενός πλαισίου αντιλήψεων που διαμορφωνόταν από τον Δραγούμη και τους συνεργάτες στην βάση της ιδεολογίας του αντιδιαφωτιστικού πολιτικού Ρομαντισμού.

Αυτός ο ιδεολογικός μετασχηματισμός του «ελληνοθωμανισμού» συνοδευόταν από μια όλο και μεγαλύτερη έμφαση του Ίωνος Δραγούμη στον ελληνικό μεσαίωνα. Είναι χαρακτηριστική η περίπτωση της παρουσίασης από τον Δραγούμη στις στήλες της *Πολιτικής Επιθεώρησης* του βιβλίου *Αυτοκρατορία*, που έγραψε ο Κωνσταντίνος Σοκόλης (1873-1920) το 1916. Ο Σοκόλης θεώρησε ότι η Οθωμανική Αυτοκρατορία ήταν μια αδιάρρηκτη διοικητική συνέχεια του κράτους του Μεγάλου Αλεξάνδρου και της Ρωμαϊκής Αυτοκρατορίας. Ασφαλώς ο Σοκόλης αποδεχόταν το συμπέρασμα της ρομαντικής ιστοριογραφίας ότι η Ανατολική Ρωμαϊκή Αυτοκρατορία είχε γίνει ελληνική κατά τον μεσαίωνα. Επίσης υιοθετούσε τον όρο «Αυτοκρατορία», καθώς σημείωνε ότι ο προσδιορισμός «Βυζάντιο» ήταν δυτικής προέλευσης.⁷⁷ Ο Σοκόλης υποστήριξε ότι η Οθωμανική Αυτοκρατορία σεβάστηκε, σε γενικές γραμμές, την αδελφοσύνη των λαών και κληρονόμησε κάποιες ελληνικές ιδέες. Γενικότερα ο Σοκόλης έβλεπε την Οθωμανική Αυτοκρατορία ως πολιτική εκδήλωση ενός ανθρωπιστικού πνεύματος που χαρακτήριζε την Ανατολή σε σχέση με το υλιστικό πνεύμα της Δύσης. Θεωρούσε τους Έλληνες ως έναν λαό με αυτοκρατορικό παρελθόν που διατηρούσε τον έλεγχο του πολιτιστικού υπόβαθρου της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας. Ωστόσο το ελληνικό πνεύμα υπονομεύτηκε, κατά τον Σοκόλη, από τις δυτικές επιρροές. Μεγαλύτερος κίνδυνος ήταν για τον Σοκόλη η δυτική ιδέα του έθνους κράτους. Ο Δραγούμης έγραψε θετικά σχόλια για το βιβλίο του Σοκόλη και υποστήριξε ότι ο συγγραφέας του είχε διεισδύσει στις πηγές της νεότερης ελληνικής ταυτότητας. Διαφώνησε μόνο στο θέμα του εθνικού κράτους και της αρχής των εθνотήτων. Όπως ήταν αναμενόμενο, ως εθνικιστής, ο Δραγούμης υιοθέτησε την αρχή των εθνικών διακρίσεων και υποστήριξε ότι ο «ελληνοθωμανισμός» θα έπρεπε

⁷⁷ Έφη Γαζή, *Άγνωστη χώρα. Ελλάδα και Δύση στις αρχές του 20ου αιώνα*, Πόλις, Αθήνα 2020, σελ. 275.

να προωθηθεί μέσω μιας ομοσπονδίας εθνικών κρατών της περιοχής και όχι μέσω της ενσωμάτωσης των Ελλήνων σε μια πολυεθνική αυτοκρατορία.⁷⁸

Βουλευτής

Μολονότι ο Ίων Δραγούμης σκλήρυνε την αντίληψη που υιοθετούσε για τον «ελληνοθωμανισμό», όταν εξελέγη βουλευτής, το 1915, μετρίασε τις παλαιότερες αντισυνταγματικές του θέσεις. Προσπαθώντας να βρει χώρο έκφρασης στο περιβάλλον που είχε διαμορφώσει η μεταπολίτευση του Βενιζέλου, ο Δραγούμης συγκρότησε την πολιτική του πρόταση ακολουθώντας μια ήπια συντηρητική στρατηγική. Η βουλευτική δραστηριότητα του Ίωνος Δραγούμη βασιζόταν στην εγγενή αντίφαση της προσπάθειας να διεκδικήσει πολιτικές αλλαγές απευθυνόμενος σε πολιτικό ακροατήριο παλαιών νοοτροπιών. Όπως έχει προαναφερθεί, αυτό μπορεί να εξηγηθεί ως μέρος μιας πολιτικής στρατηγικής. Ο Δραγούμης ήθελε να χρησιμοποιήσει ως πάτημα την πολιτική κληρονομιά του πατέρα του προκειμένου να εισέλθει στην κεντρική πολιτική σκηνή και μετέπειτα να εκμεταλλευτεί αυτή την θέση για να διαμορφώσει ένα κίνημα με τους δικούς του όρους. Έτσι, μέσα στο εμφυλιακό κλίμα του Εθνικού Διχασμού, που έκανε τις πιθανότητες ανάδυσης εναλλακτικών επιλογών ανάμεσα στις δυο μεγάλες παρατάξεις ακόμη πιο δύσκολη, ο Δραγούμης προσπάθησε να μορφοποιήσει την δική του πολιτική πρόταση.

Μεταβολή της πολιτικής στάσης του Ίωνος Δραγούμη παρατηρείται στο θέμα του σεβασμού των συνταγματικών αρχών. Στο κείμενο «Προγραμματικοί Πολιτικοί Στοχασμοί», που αποτέλεσε έναν χάρτη του πολιτικού του προσανατολισμού ως βουλευτή, ο Δραγούμης έδειξε να προσανατολίζεται σε μια συνταγματικά θεμελιωμένη και προσεκτικά συντηρητική, εθνικιστική γραμμή. Οι προγενέστεροι αφορισμοί του δημοκρατικού Συντάγματος αντικαταστάθηκαν από την πεποίθηση ότι το συνταγματικό πολίτευμα ήταν κατάλληλο για να συνδυάζει τα αιτήματα τόσο του συντηρητικού όσο και του φιλελεύθερου πολιτικού κόσμου.⁷⁹ Ο βασιλιάς, ως σύμβολο της συντηρητικής ελληνικής παράδοσης, και η λαϊκή αντιπροσωπεία, ως σύμβολο της δημοκρατικής ελληνικής παράδοσης, ήταν σύμφωνα με τον Δραγούμη δυο πόλοι συμβατοί με την πολιτική παράδοση του ελληνικού έθνους και έπρεπε να

⁷⁸ Ο.π, σελ. 278.

⁷⁹ Ίων Δραγούμης, «Προγραμματικοί Πολιτικοί Στοχασμοί», Ίων Δραγούμης, *Μελέται*, Αθήνα, Πελεκάνος, Αθήνα 2014, σελ. 172.

συνυπάρξουν. Η παλαιότερη υποστήριξη αντισυνταγματικών και δικτατορικών λύσεων που υιοθετούσε κατά την δεκαετία του 1900 είχε παρέλθει ανεπιστρεπτί. Η εμπειρία της κατεύθυνσης που πήραν οι πολιτικές εξελίξεις μετά το Κίνημα στο Γουδί⁸⁰ αποτέλεσε μάλλον πικρή εμπειρία για τον Δραγούμη, που αναγκάστηκε να δει την υπεράσπιση του Συντάγματος ως ασπίδα απέναντι στην χαρισματική ηγεσία του Βενιζέλου.

Επίσης πρέπει να ληφθεί υπόψη και η αλλαγή βασιλιά. Ο Ίων Δραγούμης εξέφρασε αντισυνταγματικές θέσεις όσο ήταν βασιλιάς ο Γεώργιος Α΄. Ο Γεώργιος Α΄ ήταν, σε γενικές γραμμές, ένας ευέλικτος βασιλιάς, με διάθεση προσαρμογής στους φιλελεύθερους θεσμούς. Από τα μέσα της δεκαετίας του 1870 μέχρι το τέλος της βασιλείας του ο Γεώργιος δεν δημιούργησε κάποιο ανυπέρβλητο πρόβλημα στην σχέση της νομοθετικής με την εκτελεστική εξουσία. Αντίθετα ο Κωνσταντίνος Α΄ ήταν συντηρητικός και εμφανώς παρεμβατικός. Η νοοτροπία του Κωνσταντίνου ήταν πιο αρεστή στον Δραγούμη από εκείνη του πατέρα του. Συνεπώς η μετατόπιση της πολιτικής στάσης του Δραγούμη στο ζήτημα του σεβασμού ή της αγνόησης του Συντάγματος πρέπει να ιδωθεί και υπό το πρίσμα της πολιτικής σκοπιμότητας.⁸¹

⁸⁰ Ο Ίων Δραγούμης παραδέχτηκε στο δοκίμιο *Ελληνικός Πολιτισμός* ότι ήταν από εκείνους που είχαν προετοιμάσει ιδεολογικά και πολιτικά το Κίνημα του Γουδί. Ίωνος Δραγούμη, *Ελληνικός Πολιτισμός*, Φιλόμυθος, Αθήνα 1993, σελ. 61-62.

⁸¹ Ο Δραγούμης υποστήριξε στους «Προγραμματικούς Πολιτικούς Στοχασμούς» την δυνατότητα παρεμβάσεων του Στέμματος στην άσκηση της πολιτικής, γράφοντας ότι ο βασιλιάς, «Ως εις εκ των συνταγματικώς ανεγνωρισμένων πολιτειακών παραγόντων, και γνώμην δικαιούται και υποχρεούται να έχη δι' όλα τα ζητήματα του τόπου, και να την εκφέρη προς την υπεύθυνιν κυβέρνησιν, προσπαθών να την πείση ή να πεισθεί από την ενδεχόμενην αντίθετον αυτής γνώμην». Πρόκειται για μια παραδοσιακή συντηρητική προσέγγιση που από την μια έχει το δημοκρατικό γνώρισμα να διαιρεί την εκτελεστική εξουσία σε δύο πόλους και από την άλλη το αντιδραστικό να προασπίζει την παραμονή των προνεωτερικών δυναστειών στο επίκεντρο της κρατικής εξουσίας. Ταυτόχρονα, ο Δραγούμης έδωσε και δημοκρατικά διαπιστευτήρια γράφοντας ότι «το συνταγματικόν πολίτευμα, όταν εφαρμόζεται ειλικρινώς [...] καμμίαν υπέρβασιν εξουσιών δεν παράγει ούτε άνωθεν ούτε κάτωθεν, έχει δε δια την Ελλάδα την καλητέραν από τα άλλα πολιτεύματα προσαρμογήν.

Προς περιορισμόν της τάσεως προς την πρωθυπουργικήν δικτατορίαν, αλλά και προς πραγματικωτέραν διερμηνεύσιν της γνώμης του λαού, εν τω συνόλο του [...]».

Ίων Δραγούμης, «Προγραμματικοί πολιτικοί στοχασμοί», *Πολιτική Επιθεώρησις*, έτος Α΄, αριθ. 27, Αθήναι 2 Ιουλίου 1916, σελ. 935-936.

Μέχρι πριν λίγα χρόνια, όταν στον θρόνο βρισκόταν ο Γεώργιος, ο σεβασμός της συνταγματικής κανονικότητας σηματοδοτούσε την απρόσκοπτη λειτουργία του φιλελεύθερου πολιτεύματος. Μετά την άνοδο στον θρόνο του Κωνσταντίνου ο σεβασμός της συνταγματικής κανονικότητας σηματοδοτούσε την υπεράσπιση του θεσμικού δικαιώματος που διέθετε ο Κωνσταντίνος να πραγματοποιεί παρεμβάσεις σε σημαντικά ζητήματα της ελληνικής πολιτικής ζωής, και ιδίως σε θέματα της εξωτερικής πολιτικής, προκειμένου να προωθεί συντηρητικές πολιτικές θέσεις.⁸² Συνεπώς η αλλαγή της πολιτικής στάσης του Ίωνος Δραγούμη στο ζήτημα του σεβασμού της συνταγματικής κανονικότητας πρέπει να ιδωθεί και σε σχέση με την αλλαγή των πολιτικών συνθηκών πριν εξαχθεί κάποιο πρόχειρο συμπέρασμα για την διάθεση της προσαρμογής του στους κανόνες του φιλελεύθερου πολιτικού συστήματος.⁸³

⁸² Η έμφαση στην συνταγματική κανονικότητα αποτέλεσε επιχείρημα της φιλομοναρχικής παράταξης που υποστηρίχθηκε στον δημόσιο διάλογο από τον προσκεείμενο στο παλάτι τύπο. Η Δέσποινα Παπαδημητρίου αναφέρει ότι οι αντιβενιζελικές εφημερίδες υποστήριζαν πως το άρθρο 37 του Συντάγματος έδινε την δυνατότητα «στο Βασιλιά να διαλύει τη βουλή και τα άρθρα 31,78,22 και 27 να διορίζει τους υπουργούς, σύμφωνα με την θέλησή του. Θεωρούσαν αντισυνταγματική την άποψη των βενιζελικών, κατά την οποία ο Βασιλιάς ήταν υποχρεωμένος να επιλεγεί τους υπουργούς μόνον από τους βουλευτές και μάλιστα του πλειοψηφούντος κόμματος, γιατί έτσι καθίστατο “το νευρόσπαστον της πλειοψηφίας” και δεν μπορούσε να διαδραματίσει τον καθοριστικό για τη σωστή λειτουργία του πολιτεύματος ρόλο του. [...]»

Επισήμαναν εξάλλου ότι ο Βενιζέλος πρώτος ανήλθε στην εξουσία [...] ενώ η πλειοψηφία της βουλής άνηκε σε άλλους». Δέσποινα Παπαδημητρίου, *Ο Τύπος και ο Διχασμός 1914-1917*, διδακτορική διατριβή, Εθνικό και Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο Αθηνών (ΕΚΠΑ), Σχολή Φιλοσοφική. Τμήμα Ιστορίας και Αρχαιολογίας, Αθήνα 1990, σελ 209-210. Διαθέσιμο στην ηλεκτρονική διεύθυνση <https://thesis.ekt.gr/thesisBookReader/id/28581?lang=el#page/208/mode/2up>

⁸³ «Ο Κωνσταντίνος έκανε χρήση των δυνατοτήτων της τοτινής αντίληψης για την «γνήσια» μορφή της κοινοβουλευτικής κυβερνήσεως. Η «γνήσια» μορφή της κοινοβουλευτικής κυβερνήσεως στηριζόταν στην θεσμική εξισορρόπηση της εξάρτησης των κυβερνήσεων από την εμπιστοσύνη της Βουλής και, ταυτόχρονα, από την εμπιστοσύνη του κληρονομικού άρχοντα. Η «γνήσια» μορφή της κοινοβουλευτικής κυβερνήσεως ήταν η επικρατούσα στις περισσότερες ισχυρές χώρες της Ευρώπης, με εξαίρεση την Γαλλία, μέρι τον Πρώτο Παγκόσμιο Πόλεμο. Μετά την λήξη του Πρώτου Παγκοσμίου πολέμου τα περισσότερα κράτη τροποποίησαν το κοινοβουλευτικό σύστημα κυβερνήσεως σε μια πιο δημοκρατική βάση». Νικόλαος Τσίρος, *Κράτος, εξουσία, κοινοβουλευτικό σύστημα σε κρίση κατά*

Ο Θανάσης Διαμαντόπουλος επισημαίνει τα παρακάτω για τις θεσμικά επιτρεπτές πολιτικές παρεμβάσεις του παλατιού και για το πόσο φιλελεύθερη ήταν τελικά η έμφαση στην συνταγματικότητα που έδιναν οι αντιβενιζελικοί πολιτικοί.

«Στο συλλογικό ιστορικό ασυνείδητο της ελληνικής κοινωνίας έχει, εύλογα ασφαλώς, καταγραφεί ως ακραία αντικοινοβουλευτική ενέργεια η απόφαση του βασιλιά Κωνσταντίνου να διαλύσει εκ νέου το φθινόπωρο του 1915 την Εθνική Αντιπροσωπεία. [...].

Ποια όμως Εθνική Αντιπροσωπεία διέλυσε τότε ο Κωνσταντίνος; Εκείνη που μόλις είχε εκλεγεί την προηγούμενη άνοιξη, στις εκλογές της 31ης Μαΐου 1915, και επομένως διέθετε πρόσφατη νομιμοποίηση».⁸⁴

Εξίσου προβληματική όσον αφορά την συνέπεια προς τον φιλελευθερισμό θεωρεί ο Διαμαντόπουλος και την πολιτική πρακτική του Βενιζέλου.

«Η πρωταρχική σφυρηλάτηση των δύο παρατάξεων, μάλιστα ως μετωπική σύγκρουση πολιτικών υποκειμένων, στην πραγματικότητα ξεκίνησε στις αρχές του 1910. Τότε ο πρωτοαναδειχθείς ως πρωθυπουργός Ελευθέριος Βενιζέλος [...] αξίωσε και απέσπασε από τον βασιλιά Γεώργιο τη διάλυση, ενάντια προς την Αρχή της Δεδηλωμένης, της προ μηνός μόλις εκλεγμένης και μη συναινούσης στη διάλυση Εθνικής Αντιπροσωπείας. [...].

Ή ακόμη, πρωτίστως πιθανότατα, την ακραία αυταρχική διακυβέρνησή του κατά την τριετία 1917-1920».⁸⁵

Οι δύο επισημάνσεις του Διαμαντόπουλου βοηθούν στο να γίνει κατανοητή η στάση του Δραγούμη στο θέμα της επίκλησης του Συντάγματος. Με αυτή την επίκληση ο Δραγούμης από την μια δικαίωσε τις αυθαίρετες, αλλά θεσμικά νόμιμες, παρεμβάσεις στην πολιτική ζωή ενός βασιλιά με τον οποίο μοιραζόταν ορισμένες κοινές πολιτικές ιδέες. Ενώ, από την άλλη, έβαζε φραγμούς στην διάθεση για εξίσου αυθαίρετες, αλλά και θεσμικά προβληματικές, πολιτικές παρεμβάσεις του πανίσχυρου πολιτικού του αντιπάλου Ελευθέριου Βενιζέλου.

την περίοδο 1914-1920. Ο Ελευθέριος βενιζέλος και η λειτουργία του πολιτεύματος, Εκδόσεις Παπαζήση, Αθήνα 2013, σελ. 34-35.

⁸⁴ Θανάσης Διαμαντόπουλος, *Ο Εθνικός Διχασμός και η κορύφωσή του. Η δίκη των «Έξι»*. Εξιλασμός ή δικαστικός φόνος;, πέμπτη έκδοση, Εκδόσεις Πατάκη, Αθήνα 2022, σελ. 48-50.

⁸⁵ Ο.π., σελ. 53-56.

Η πολιτική δράση του Δραγούμη θεμελιώθηκε στους εξής άξονες. Σε έναν θεσμικά ήπιο και νομιμοποιημένο συντηρητικό εθνικισμό στα θέματα της συνταγματικής τάξης. Όσον αφορά την εξωτερική πολιτική, στην επιλογή της ουδετερότητας στον Α΄ Παγκόσμιο Πόλεμο, μέχρι οι δυνάμεις της Αντάντ να έκαναν την κατάλληλη πρόταση που θα δεχόταν η Ελλάδα για να μπει στον πόλεμο υπέρ τους. Απώτερος στόχος του Δραγούμη ήταν τα πιθανά εδαφικά κέρδη να έδιναν το απαιτούμενο εδαφικό εύρος στο ελληνικό κράτος ώστε να αποδεσμευτεί από την κηδεμονία μεγάλων δυνάμεων της Αντάντ. Αυτό θα γινόταν εφικτό μέσω του σχηματισμού μιας ομοσπονδίας εθνικών κρατών της βαλκανικής στην οποία τον πρώτο λόγο θα είχε η Ελλάδα. Τέλος στην εσωτερική πολιτική ο Δραγούμης οραματιζόταν ένα αναγεννημένο εθνικό κράτος, που θα αποτελούσε τον καρπό μιας ρομαντικά εθνικιστικής αναδιαμόρφωσης της ελληνικής κοινωνίας.

Ασφαλώς η πολιτική προοπτική του Δραγούμη εγκιβώτιζε τάσεις που κινούνταν αντίρροπα. Από την μια ζητούσε μια καλή πρόταση εμπλοκής στον πόλεμο από τις δυνάμεις της Αντάντ και από την άλλη προσδοκούσε να χρησιμοποιήσει τα οφέλη της συγκεκριμένης πρότασης για να τους πάρει τον γεωπολιτικό έλεγχο των Βαλκανίων. Ακόμη και αν υποθέσουμε ότι αυτή ήταν μια κυνική στρατηγική της εξωτερικής πολιτικής που δεν μπορεί να ιδωθεί ως αντίφαση, η -ειλικρινής ή τακτικιστική- αφοσίωση του Δραγούμη σε συνταγματικούς κανόνες δείχνει ασύμβατη με την ριζοσπαστική επιθυμία της ολικής ανασυγκρότησης του ελληνικού κράτους βάσει των οραμάτων μιας ρομαντικής εθνικιστικής αναγέννησης όπως αυτής που περιέγραψε στο *Ελληνικός Πολιτισμός*. Συνεπώς η απαρχή της βουλευτικής σταδιοδρομίας του Δραγούμη και η μεταγενέστερη απόπειρα σχηματισμού μιας πολιτικής κίνησης εμπεριείχε εξαρχής την πιθανότητα των αντιφάσεων. Όχι, όμως, και τον κίνδυνο της αντίφασης με το συνολικό ιδεολογικό πλαίσιο του αντιδιαφωτιστικού πολιτικού Ρομαντισμού. Όπως θα διαπιστώσουμε στην συνέχεια οι όποιες αντιφάσεις του Ίωνος Δραγούμη δεν ήταν τέτοιες ώστε να προσκρούσουν στις «θεμελιώδεις αρχές» της ιδεολογίας του αντιδιαφωτιστικού πολιτικού Ρομαντισμού που είχε υιοθετήσει. Έχοντας αυτό κατά νου ας δούμε πως αντιμετώπισε ο Δραγούμης τις προκλήσεις της περιόδου του Εθνικού Διχασμού.

Εθνικός Διχασμός

Για να εξετάσουμε την στάση του Δραγούμη κατά την περίοδο του Εθνικού Διχασμού θα ήταν χρήσιμο να θυμηθούμε πως ξεκίνησε αυτή η πολιτική σύγκρουση. Τον Νοέμβριο του 1914 δυνάμεις της Αντάντ βομβάρδισαν την Καλλίπολη ξεκινώντας μια μακρά στρατιωτική επιχείρηση για την κατάληψή της. Δεν πραγματοποίησαν άμεσα απόβαση, με αποτέλεσμα ο οθωμανικός στρατός, υπό καθοδήγηση Γερμανών αξιωματικών, να οργανώσει αποτελεσματικά την άμυνα της περιοχής. Τον Φεβρουάριο του 1915, όταν άρχισαν οι αγγλογαλλικές ναυτικές επιχειρήσεις για την εκπόρθηση των Δαρδανελλίων, ο Βενιζέλος προσπάθησε να πείσει τον Κωνσταντίνο να δεχτεί την συμμετοχή της Ελλάδος στην εκστρατεία των δυτικών δυνάμεων. Ο Βενιζέλος υποστήριξε ότι ο ελληνικός στρατός έπρεπε να συνεισφέρει το αποβατικό σώμα που χρειαζόνταν οι δυτικοί. Η πίεση των δυτικών προς την Ελλάδα να βγει στον πόλεμο στο πλευρό τους γινόταν σταδιακά όλο και πιο μεγάλη. Ο Βενιζέλος συμφωνούσε με τις προτάσεις των δυτικών αλλά έθετε ως προϋπόθεση να έπαιρνε και η Βουλγαρία το μέρος της Ελλάδας. Ήταν, μάλιστα, διατεθειμένος να παραχωρήσει πρόσφατα απελευθερωμένες ελληνικές περιοχές της Μακεδονίας στους Βούλγαρους αρκεί οι Άγγλοι να παραχωρούσαν στην Ελλάδα εδάφη της Μικράς Ασίας και την Κύπρο.⁸⁶

Ο Βενιζέλος συζήτησε το ενδεχόμενο της ελληνικής συμβολής στην στρατιωτική επιχείρηση της Καλλίπολης με τον Άγγλο πρεσβευτή στις 15 Φεβρουαρίου 1915. Δυο μέρες αργότερα επισκέφθηκε τον Κωνσταντίνο Α΄ και προσπάθησε να τον πείσει για την αναγκαιότητα του συγκεκριμένου σχεδίου. Ο βασιλιάς έδειξε καταρχάς να συμφωνεί. Ωστόσο σύντομα άρχισε να παλινωδεί. Ο Ιωάννης Μεταξάς (1871-1941), αντισυνταγματάρχης εκείνη την περίοδο και επικεφαλής του Επιτελείου, υπέβαλε την παραίτησή του και έκανε αίτηση αποστρατείας, υποστηρίζοντας ότι η εκστρατεία θα ήταν παρακινδυνευμένη και θα προκαλούσε επίθεση της Βουλγαρίας στην Ελλάδα.⁸⁷ Ο Βενιζέλος ζήτησε την σύγκλιση του Συμβουλίου του Στέμματος. Στο Συμβούλιο συμμετείχε ο ίδιος, ο βασιλιάς και οι πρώην πρωθυπουργοί Γ. Θεοτόκης, Δ. Ράλλης

⁸⁶ Γιώργος Θ. Μαυρογορδάτος, *1915. Εθνικός διχασμός*, Εκδόσεις Πατάκη, Αθήνα 2018, σελ. 40.

⁸⁷ Το 1914 ο Μεταξάς είχε εισηγηθεί ένα παρόμοιο σχέδιο εκπόρθησης των Δαρδανελλίων, το οποίο προβλεπόταν να φέρει σε πέρας ο ελληνικός στρατός χωρίς καμία υποστήριξη συμμάχου χώρας αλλά χωρίς να επιτεθεί η Βουλγαρία στην Ελλάδα.

(1844-1921), Στέφανος Δραγούμης και Κ. Μαυρομιχάλης (1849 ή 1850- 1916).⁸⁸ Το Συμβούλιο πραγματοποιήθηκε την 18^η Φεβρουαρίου του 1915 και ο Βενιζέλος έδειξε να κρατά μια διαλλακτική στάση. Κατέθεσε την πρόταση της συμμετοχής του ελληνικού στρατού στην μάχη της Καλλίπολης αλλά δήλωσε έτοιμος να παραιτηθεί από πρωθυπουργός και να στηρίξει μια διάδοχη κυβέρνηση που θα ακολουθούσε γραμμή ουδετερότητας, αρκεί η Γερμανία να έδινε ικανοποιητικές εγγυήσεις.

Την 19^η Φεβρουαρίου 1915 ο Ίων Δραγούμης, όντας ακόμη στο διπλωματικό σώμα και υπηρετώντας στην Πετρούπολη, έλαβε κάποιες πληροφορίες που τον έκαναν να θεωρήσει ότι η Ελλάδα έπρεπε να συμμετάσχει στην μάχη της Καλλίπολης στο πλευρό των δυτικών. Έστειλε επιστολή στον Βενιζέλο μέσω της οποίας τον προέτρεπε να κινηθεί προς αυτή την κατεύθυνση.⁸⁹ Την επόμενη μέρα ο Ίων Δραγούμης ενημέρωσε και τον βασιλιά. Ωστόσο στις 20 Φεβρουαρίου έγινε δεύτερο Συμβούλιο του Στέμματος. Σε αυτό ο Βενιζέλος αιφνιδίασε τους άλλους συμμετέχοντες, άλλαξε απροσδόκητα στάση και δήλωσε άρνηση να στηρίξει διάδοχη κυβέρνηση, πραγματοποιώντας έναν έμμεσο πολιτικό εκβιασμό. Πάντως, στο τέλος, ο Βενιζέλος κατάφερε να πείσει το Συμβούλιο το οποίο ενέκρινε την δική του πρόταση. Όμως ο Κωνσταντίνος, μάλλον έπειτα από συμβολές του Μεταξά και του Γεωργίου Στρέιτ (1868-1948),⁹⁰ απέρριψε τελικά την απόφαση του Συμβουλίου.⁹¹

Ο Βενιζέλος παραιτήθηκε και ο Κωνσταντίνος, με μια επιστολή γραμμένη σε φιλικό ύφος, ζήτησε από τον Βενιζέλο να στηρίξει με τους βουλευτές του κόμματός του μια κυβέρνηση του μετριοπαθούς φιλομοναρχικού πολιτικού Αλέξανδρου Ζαΐμη. Ο Βενιζέλος απάντησε με έντονο ύφος, θορυβώντας τον πολιτικό κόσμο, αρνούμενος να στηρίξει με ψήφο ανοχής μια μετριοπαθή μεταβατική κυβέρνηση που θα είχε κοινοβουλευτική μειοψηφία. Μέχρι εκείνη την στιγμή το πολιτικό κλίμα δεν ήταν τεταμένο. Η επιθετική αντίδραση του Βενιζέλου, που ήταν αρχηγός του πρώτου σε ψήφους κόμματος της Βουλής, προκάλεσε αίσθηση στον πολιτικό κόσμο. Το παλάτι σήκωσε το γάντι. Την θέση του Βενιζέλου ως μεταβατικός πρωθυπουργός πήρε ο

⁸⁸ Ο Αλέξανδρος Ζαΐμης (1855-1936) απουσίασε, όντας ασθενής.

⁸⁹ Μίτση Σκ Πικραμένου, *Δεν έκαμα στη ζωή ότι ήθελα μα τόσο μπόρεσα. Η βιογραφία του Ίωνα Δραγούμη*, β' έκδοση, Πικραμένος, Πάτρα 2017, σελ. 461.

⁹⁰ Φιλικός προς την Γερμανία πολιτικός, νομικός επιστήμονας και φίλος του βασιλιά Κωνσταντίνου, που διαδραμάτισε σημαντικό ρόλο ως σύμβουλός του στα γεγονότα του Εθνικού Διχασμού.

⁹¹ Γιώργος Θ. Μαυρογορδάτος, *1915. Εθνικός Διχασμός*, Εκδόσεις Πατάκη, Αθήνα 2018, σελ. 49.

επιθετικά αντιβενιζελικός, εξαιρετικά καλλιεργημένος και μέχρι τότε φέρλπις πολιτικός, Δημήτριος Γούναρης. Από εκείνη την ημέρα ο Γούναρης τέθηκε ουσιαστικά επικεφαλής της πολιτικής παράταξης των αντιβενιζελικών.

Την 21^η Φεβρουαρίου 1915 η διαφωνία ανάμεσα στον Κωνσταντίνο και τον Βενιζέλο για την συμμετοχή ή όχι της Ελλάδας στην εκστρατεία της Καλλίπολης πυροδότησε μια αλυσίδα διαδοχικών γεγονότων που σφράγισαν την μοίρα της χώρας. Ο Εθνικός Διχασμός είχε αρχίσει. Στο πεδίο των στρατιωτικών συγκρούσεων, κατά τους επόμενους μήνες, η επιχείρηση των δυτικών στην Καλλίπολη απέτυχε και μετά από πολύνεκρες μάχες τα στρατεύματά τους αποσύρθηκαν από τα εδάφη της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας. Οι προσκείμενοι στο παλάτι κύκλοι υπενθύμισαν στον Βενιζέλο ότι η αφορμή της έναρξης του Εθνικού Διχασμού ήταν μια λάθος επιλογή του. Ο Βενιζέλος απάντησε ότι αν είχε πραγματοποιηθεί νωρίς η ελληνική απόβαση οι Οθωμανοί δεν θα είχαν προλάβει να ενισχύσουν αποτελεσματικά τις οχυρώσεις τους.

Στις 31 Μαΐου του 1915 πραγματοποιήθηκαν οι εκλογές. Η βιβλιογραφία αναφέρει ότι υπό την εποπτεία του Γούναρη καλλιεργήθηκε κλίμα τρομοκρατίας κατά των βενιζελικών.⁹² Πάντως ο Ίων Δραγούμης περιέγραψε και την δική του αντιβενιζελική υποψηφιότητα ως ευάλωτη απέναντι στις οργανωμένες πιέσεις προεκλογικής τρομοκρατίας, η οποία μάλιστα ασκούνταν από πρώην συναγωνιστές του μακεδονομάχους.⁹³ Ο Βενιζέλος τελικά νίκησε, με το κόμμα του να καταλαμβάνει

⁹² Γεώργιος Βεντήρης, *Η Ελλάς του 1910-1920. Ιστορική Μελέτη*, τόμος πρώτος, Τύποις Πυρσού Α.Ε., Αθήναι 1931, σελ.334-335.

⁹³ «Ένας χωροφύλακας, σαν έμπαινα στη Φλώρινα με σταματά και με ρωτά ποιος είμαι και τι δουλειά κάνω. Του αποκρίνομαι: «Λέγομαι έτσι και έτσι και είμαι υποψήφιος βουλευτής». Μ' άφησε και πέρασα. Προχωρώντας συναπαντώ σ' ένα άλογο καβάλα ένα γνώριμο πρόσωπο καλοκαμωμένο. Ήταν ο γνωστός μου καπετάν Στέφος. Χάρηκα, τον χαιρέτησα με το χέρι. Κοντοστάθηκε σα να ήθελε να γυρίσει τ' άλογο να μ' ακολουθήσει. Μα έπειτα, τον κύταξα γυρίζοντας το κεφάλι μου πίσω, σα να μετάνιωσε έδωσε μια σπιруνιά και εξακολούθησε το δρόμο του. Είπα μέσα μου: «Θα είναι μ' άλλο κόμμα». Και συλλογίστηκα πως καλύτερα ήταν η εποχή που κόμματα δεν υπήρχαν και ο καπετάν Στέφος, μαζί με τους άλλους Μακεδόνες και Έλληνες αγωνίζονταν για την ελευθερία του τόπου. Τότε με είχαν ανάγκη και έρχονταν μαζί μου. Τώρα είμαστε και γω και κείνος, ο καθένας μας σε ξεχωριστό κόμμα. Κρίμας. (Υστερα έμαθα πως γύριζε ο Στέφος τα χωριά για να παίρνει με φοβέρες ψήφους από τους χωριανούς για το κυβερνητικό κόμμα). Ρώτησα που είναι το «κέντρο των

186 έδρες. Αλλά και ο Γούναρης είχε εξελιχθεί σε αντίπαλο δέος ως αρχηγός του δεύτερου κόμματος που κατέλαβε 95 έδρες. Τόσο ο Ίων όσο και ο Στέφανος Δραγούμης απέτυχαν να εκλεγούν. Τον Αύγουστο ο Βενιζέλος έγινε ξανά πρωθυπουργός. Ο Ίων Δραγούμης εξελέγη τελικά βουλευτής στις επαναληπτικές εκλογές Φλωρίνης-Καστοριάς, που πραγματοποιήθηκαν την 23^η Αυγούστου 1915.

Στις 8 Σεπτεμβρίου 1915 ο Βενιζέλος, χωρίς να ενημερώσει τον Κωνσταντίνο, συνεννοήθηκε με την Αντάντ ώστε να περάσουν στρατεύματά της μέσα από την Θεσσαλονίκη, προκειμένου να ενισχύσουν την Σερβία που πολεμούσε με τους Αυστριακούς. Επίσης, στις 10 Σεπτεμβρίου, επέβαλε γενική επιστράτευση στην Ελλάδα.⁹⁴ Με την είσοδο των ξένων στρατευμάτων στο ελληνικό έδαφος ο Βενιζέλος

ανεξαρτήτων» και κει κατέβηκα. Ερημιά». Εγγραφή Μαΐου 1915, Αρχείο Ίωνα Δραγούμη Ίων Δραγούμης, *Φύλλα Ημερολογίου Ε' (1913-1917)*, Ερμής, Αθήνα 2006, σελ 93-94.

⁹⁴ Υπάρχει μεγάλο παρασκήνιο πίσω από την επιστράτευση. Η επιστράτευση αποτέλεσε απάντηση στην πληροφόρηση του ελληνικού παράγοντα ότι η Βουλγαρία θα πραγματοποιούσε δική της επιστράτευση με σκοπό να επιτεθεί στην Σερβία. Ο Βενιζέλος πρότεινε την ελληνική επιστράτευση με σκοπό ο ελληνικός στρατός να τηρούσε την συμφωνία συμμαχίας που υπήρχε με την Σερβία και να έμπαινε στην μάχη υπέρ της Σερβίας και της Αντάντ όταν οι Βούλγαροι πραγματοποιούσαν επίθεση εναντίων των Σέρβων. Ο Κωνσταντίνος ήθελε να αποφύγει την εμπλοκή της χώρας υπέρ της Αντάντ αλλά συμφωνούσε με την επιστράτευση. Θεωρούσε ότι η επιτράτευση θα καθιστούσε την Ελλάδα έτοιμη σε περίπτωση που η Βουλγαρία δεν στρεφόταν μόνο κατά της Σερβίας αλλά και κατά της Ελλάδας. Ωστόσο οι Βούλγαροι και οι Γερμανοί αξιωματούχοι τον είχαν διαβεβαιώσει ότι δεν θα στρέφονταν κατά της Ελλάδας. Μολοντί στην συνάντηση της 10^{ης} Σεπτεμβρίου ο Βενιζέλος και ο Κωνσταντίνος διαφώνησαν για την έκβαση του Α' Παγκοσμίου Πολέμου και για το ποια θα έπρεπε να είναι η ελληνική στάση, συμφώνησαν ότι έπρεπε να γίνει επιστράτευση. Ο Βενιζέλος δήλωσε αρχικά την παραίτησή του. Όμως ο Κωνσταντίνος τον μετέπεισε με το επιχείρημα ότι εφόσον συμφωνούσαν στην επιστράτευση ο Βενιζέλος έπρεπε να προχωρήσει και αν τελικά η βουλγαρία δεν πραγματοποιούσε επίθεση στην Σερβία δεν θα είχαν κανέναν λόγο να διαφωνήσουν σε άλλα θέματα. Ο Γεώργιος Βεντήρης (1890-1954) θεώρησε ότι ο κωνσταντίνος απλώς ενέπαιξε τον Βενιζέλο. Προσωπική μου εκτίμηση είναι ότι ο Κωνσταντίνος εκείνη την ημέρα ενέπαιζε τόσο τον Βενιζέλο όσο και τους Γερμανούς με τους Βούλγαρους. Απλώς κέριζε χρόνο και προετοιμαζόταν, παραλληλα, για παν ενδεχόμενο. Ο Βεντήρης σημείωσε ότι ο Γερμανός πρέσβης στην Αθήνα ήταν πολύ ανήσυχος με την παραμονή του Βενιζέλου στην κυβέρνηση και περίμενε ότι ο Κωνσταντίνος θα τον είχε αναγκάσει να παραιτηθεί, όπως είχαν συμφωνήσει. Ο Βεντήρης εκτίμησε ότι ο Κωνσταντίνος περίμενε την κατάλληλη στιγμή για να οδηγήσει τον Βενιζέλο σε απομάκρυνση. Ωστόσο ο Βεντήρης προηγουμένως ανέφερε ότι η Βουλγαρία δεν είχε θεωρηθεί ποτέ και σε καμία περίπτωση έμπιστη

δημιούργησε τετελεσμένο. Οι αντίπαλοί του δεν τόλμησαν να αποτρέψουν την υλοποίηση της απόφασής του για να μην συγκρουστούν με τους δυτικούς αλλά κατηγόρησαν τον Βενιζέλο ότι έβαλε τον στρατό της Αντάντ στην Ελλάδα προκειμένου να εκβιάσει -και εν ανάγκη να εκθρονίσει- τον βασιλιά, ο οποίος ήλεγχε πλήρως τον ελληνικό στρατό. Η σύγκρουση ανάμεσα στο παλάτι και τον Βενιζέλο ήταν πλέον απροκάλυπτη. Ο Βενιζέλος αντιμετωπιζόταν έκτοτε από τους πολιτικούς του αντιπάλους ως πράκτορας των δυτικών. Η αντιπαράθεση οδήγησε τον Βενιζέλο σε νέα παραίτηση από την πρωθυπουργία. Αυτή την φορά το κόμμα των Φιλελευθέρων στήριξε στις 28 Σεπτεμβρίου 1915, προσωρινά με την κοινοβουλευτική του πλειοψηφία, μια κυβέρνηση με τον Αλέξανδρο Ζαΐμη πρωθυπουργό. Ο Στέφανος Δραγούμης ανέλαβε το υπουργείο των Οικονομικών.

Την επόμενη μέρα η Βουλγαρία επιτέθηκε στην Σερβία. Οι Άγγλοι πρότειναν στον Ζαΐμη να κηρύξει τον πόλεμο η Ελλάδα στην Βουλγαρία με αντάλλαγμα την Κύπρο, την δυτική Θράκη και εδάφη της Μικράς Ασίας. Ο Ζαΐμης άρχισε να διαπραγματεύεται αλλά σύντομα συγκρούστηκε με τον Βενιζέλο που απαιτούσε να κινηθεί πιο γρήγορα. Ο Βενιζέλος είχε την κοινοβουλευτική πλειοψηφία και έδειξε ότι δεν ήταν διατεθειμένος να στηρίζει κάθε νομοθετική επιλογή της νέας κυβέρνησης. Μετά από νέες προστριβές του Βενιζέλου με παλαιοκομματικούς πολιτικούς που πρόσκεινταν στο παλάτι ο Ζαΐμης παραιτήθηκε. Ωστόσο, ως μετριοπαθής πολιτικός, συμφώνησε με τον Βενιζέλο ότι δεν έπρεπε να διαλυθεί ξανά η Βουλή και να προκηρυχθούν νέες εκλογές γιατί κάτι τέτοιο θα απειλούσε άμεσα την αξιοπιστία του πολιτικού συστήματος της χώρας. Πράγμα που δεν έκανε ο επόμενος πρωθυπουργός, Στέφανος Σκουλούδης (1838-1928).

συνομιλητής από τον ελληνικό παράγοντα, βενιζελικούς και μοναρχικούς, συνολικά. Φρονώ, λοιπόν, ότι στο θέμα της επιστράτευσης ο Κωνσταντίνος έλεγε στον Βενιζέλο, στους Γερμανούς και στους βούλγαρους αυτό που ο καθένας τους ήθελε να ακούσει. Ο Κωνσταντίνος ήθελε την επιστράτευση προκειμένου η Ελλάδα να είναι ετοιμη να αντιμετωπίσει μια πιθανή στρατιωτική σύγκρουση με την Βουλγαρία, σε περίπτωση που εκείνη αθετούσε τις υποσχέσεις της. Ασφαλώς ήθελε να είναι πρωθυπουργός ο Βενιζέλος για να χρεωθεί εκείνος την λαϊκή δυσάρεσκεια αυτής της απόφασης. Όντας καλυμμένος για παν ενδεχόμενο, αν για οποιονδήποτε λόγο η εμπλοκή της Βουλγαρίας στον πόλεμο δεν γινόταν, θα συνέχιζε πράγματι να συνεργάζεται με τον Βενιζέλο. Αν πάλι η βουλγαρία έμαπινε στον πόλεμο θα συνέχιζε να υπονομεύει την εξωτερική πολιτική του Βενιζέλου. Στην ουσία κέρδιζε χρόνο. Για το παρασκήνιο της επιστράτευσης Γεώργιος Βεντήρης, *Η Ελλάς του 1910-1920. Ιστορική Μελέτη*, τόμος δεύτερος, Τύποις Πυρσού Α.Ε., Αθήναι 1931, σελ. 17-24.

Ο Σκουλούδης, παλιός τρικουπικός πολιτικός, υπήρξε ο πρωθυπουργός που εφάρμοσε με επιθετικό τρόπο την γραμμή του παλατιού. Διέλυσε την Βουλή και προκήρυξε νέες εκλογές για την 6^η Δεκεμβρίου. Ο Βενιζέλος κατήγγειλε το παλάτι ότι μετέτρεπε τον κοινοβουλευτισμό σε κωμωδία και δήλωσε ότι το κόμμα του θα απείχε. Υποσχέθηκε, μάλιστα, στους υποστηρικτές του μελλοντική εξέγερση για την υπεράσπιση του Συντάγματος.⁹⁵

Ουδετερότητα εναντίον της «ξενομανίας»

Μέσα σε αυτό το κλίμα και έχοντας πλέον την εμπειρία της καθημερινής επαφής με τις πολιτικές ζυμώσεις των Αθηνών, ο Ίων Δραγούμης διαφοροποιήθηκε από την στάση που είχε υιοθετήσει, όντας ακόμη διπλωμάτης, τον Φεβρουάριο για την έξοδο της Ελλάδας στον πόλεμο. Τον Σεπτέμβριο του 1915 εγκαινίασε μια σειρά άρθρων με τα οποία κατηγορούσε ολόκληρο το ελληνικό πολιτικό στερέωμα για πρόσδεση στο άρμα των δυο συμμαχιών του Α΄ Παγκοσμίου Πολέμου χωρίς να εξασφαλίζουν τα ελληνικά συμφέροντα. Το πρώτο άρθρο δημοσιεύθηκε στην εφημερίδα *Εμπρός*, στις 15 Σεπτεμβρίου του 1915. Σε αυτό ο Δραγούμης διαπίστωνε τα εξής.

«Από την αρχή του Ευρωπαϊκού πολέμου μας ενοχλούσεν η τάσις των ξένων προς επέμβασιν εις τα εσωτερικά μας [...] Ο φιλογαλλισμός και φιλοαγγλισμός των κυβερνώντων επέτρεψε μεν εις τους Αγγλογάλλους να κάμουν κάλλιστα την δουλίτσα τους εις την Ελλάδα, έφερε δε κατά φυσικόν λόγον τον φιλογερμανισμόν των αντιθέτων. Η άκρατος και μονομερής ξενομανία των κυβερνώντων έσχεν ως αντίκτυπον την άκρατον και μονομερή ξενομανίαν των αντιφρονούντων».⁹⁶

⁹⁵ «[...] ο Βενιζέλος [...] ως πιστός οπαδός της γνήσιας μορφής του κοινοβουλευτικού συστήματος διακυβερνήσεως δεν αρνήθηκε στον βασιλιά ούτε το συνταγματικό αλλά ούτε και το πολιτικό δικαίωμά του να διαφωνήσει τον Φεβρουάριο του 1915 [...]. Ο παραιτηθείς πρωθυπουργός δεν καταδίκασε ως αντισυνταγματική την καθαυτή ενέργεια του βασιλιά να προβεί εκ νέου σε παραίτηση κυβερνήσεως που απολάμβανε της εμπιστοσύνης του κοινοβουλίου, αλλά το γεγονός ότι αμφισβητούσε ευθέως την πολιτική του κόμματός του, που είχε κερδίσει μόλις πριν από τέσσερις μήνες πανηγυρικώς τις εκλογές». Νικόλαος Τσίρος, *Κράτος, εξουσία, κοινοβουλευτικό σύστημα σε κρίση κατά την περίοδο 1914-1920. Ο Ελευθέριος βενιζέλος και η λειτουργία του πολιτεύματος*, Εκδόσεις Παπαζήση, Αθήνα 2013, σελ. 171.

⁹⁶ Ίων Δραγούμης, «Χάριν του έθνους» Άπαντα Ίωνος Δραγούμη, *Αρθρογραφία 1903-1920*, Εκδόσεις Έκτωρ, Αθήνα 2021, σελ. 195-196.

Αυτή την κριτική στάση επέλεξε, με μικρές διακυμάνσεις, μέχρι το τέλος του πολέμου ο Ίων Δραγούμης. Επρόκειτο για μια σταθερή στάση ουδετερότητας. Ταυτόχρονα χρέωνε στους βενιζελικούς και στους μοναρχικούς, που θεωρούσε ότι είχαν ταυτιστεί αναφανδόν με τα ξένα συμφέροντα, πέρα από τον ακραίο διχασμό που πυροδοτούσαν στην ελληνική κοινωνία, την υπονόμηση των ελληνικών συμφερόντων.

«Αλλ’ από του Φεβρουαρίου μας κάμνει αίσθησιν βαθειάν και η εμπάθεια των αντιπάλων μερίδων υπενθυμιζουσών τους εν των Ιπποδρόμω της Πόλεως ανταγωνισμούς των Πρασίνων και των Βενέτων.

Ως Ηρωδιάς μαίνεται η φρικτή εμπάθεια, τροφοδοτούμενη εντέχνως έξωθεν. Και κατηντήσαμεν ακουσίως να εξυπηρετώμεν ξένα συμφέροντα, και εχάσαμεν κάθε μέτρον και σταθμόν, κάθε αξιοπρέπειαν, κάθε κυριαρχίαν επί του εαυτού μας. [...]

Το μόνον όπου ελησμονούσαμεν μέσα εις την οχλοκρατικήν θεότρελλην μανίαν μας –το έθνος. [...]

Αλλ’ είνε ανάγκη αναπότρεπτος τώρα να λυτρωθούμεν από την μολυσμένη ατμόσφαιραν [...]. Ας φανώμεν τέλος ολιγώτερον Αγγλόφιλοι, Γαλλόφιλοι ή Γερμανόφιλοι, και ας γίνωμεν περισσότερον Φιλέλληνες».⁹⁷

Ο Δραγούμης εκτιμούσε ότι η ουδετερότητα θα έφερνε κάποια στιγμή μια καλή πρόταση της Αντάντ για την είσοδο της Ελλάδος στον πόλεμο. Τόνισε ωστόσο ότι η τήρηση της ουδετερότητας προϋπέθετε μια ισορροπία στις επαφές ανάμεσα στις δυο αντιμαχόμενες πλευρές του Α΄ Παγκοσμίου Πολέμου. Σύμφωνα με τον Δραγούμη η ελληνική κυβέρνηση όφειλε να έχει ανοικτούς διαύλους επικοινωνίας και με την Γερμανία, προκειμένου να εκμεταλλευτεί στο έπακρο τις πιθανές συγκυρίες του πολέμου και τις διπλωματικές δυνατότητες της ουδετερότητας. Σε αυτό το θέμα ο Δραγούμης καταλόγισε στον Βενιζέλο μεροληψία υπέρ της Αντάντ.

«Η τωρινή κυβέρνηση αποδεικνύεται μισή και όχι ολόκληρη εφ’ όσον συνεννοείται μόνον προς την μίαν των αντιμάχων ομάδων. Αλλά εάν είμεθα ακόμη ουδέτεροι είνε ανάγκη αναπόδραστος, εφ’ όσον υπάρχει ακόμη καιρός, να συνεννοούμεθα και προς την άλλην, δια να ρυθμίσωμεν οριστικώς

⁹⁷ Ο.π., σελ. 196.

την ιδικήν μας πολιτικήν επί τη βάσει καθαρώς και μόνον των ιδικών μας συμφερόντων».⁹⁸

Σύμφωνα με τον Δραγούμη ο Βενιζέλος λειτουργούσε υπονομευτικά προς την ουδετερότητα και παρελκυστικά προς τον βασιλιά.

«Δεν υπάρχει πολίτης Έλλην που να μην το διαισθάνεται και να μη διαβλέπη το πρόσκαιρον κάθε εξαγγελιομένης ομοφωνίας μεταξύ Στέμματος και πρωθυπουργού. [...] Είνε φανερόν με άλλους λόγους ότι ο κ. πρωθυπουργός δεν είχε ειλικρινή απέναντι του Βασιλέως και ότι τούτο ενέχει τους μεγίστους των κινδύνων».⁹⁹

Ο Δραγούμης θεωρούσε ότι ο Βενιζέλος αποδεχόταν την ουδετερότητα μόνο για λόγους προσχηματικούς και αναζητούσε την κατάλληλη ευκαιρία να βγάλει την Ελλάδα στον πόλεμο στο πλευρό των δυνάμεων της Αντάντ. Ωστόσο, έχει ενδιαφέρον ότι δεν έδειξε να αμφιβάλλει καθόλου για την ειλικρίνεια των προθέσεων του Κωνσταντίνου. Η εμπειρία του Δραγούμη ως διπλωμάτη λογικά θα έπρεπε να τον είχε κάνει να υποψιαστεί ότι και η στάση του Κωνσταντίνου δεν ήταν ειλικρινής. Μάλιστα η αποδοχή της συνέπειας του Κωνσταντίνου χαρακτήρισε όλα τα εμπλεκόμενα στην πολιτική μέλη της οικογένειας Δραγούμη μέχρι το τέλος του πολέμου. Μόνο μετά το 1917 φαίνεται, από ημερολογιακές σημειώσεις, ότι ο μικρότερος αδερφός του Ίωνος, Φίλιππος Δραγούμης, είχε αρχίσει να αντιλαμβάνεται τις αντιφάσεις και τις αναληθείς τοποθετήσεις του βασιλιά και των ανθρώπων που συγκροτούσαν τον κύκλο των στενών του συνεργατών. Για τον Ίωνα δεν είναι ξεκάθαρο αν συμεριζόταν ή όχι την απαρχή μιας κριτικής στάσης προς το παλάτι που έδειχνε να υιοθετεί ο αδερφός του. Φαίνεται ότι η εμπιστοσύνη στο πρόσωπο του Κωνσταντίνου ήταν τέτοια ώστε να μην επιτρέψει στον Ίωνα Δραγούμη να αντιληφθεί ότι η στάση της ουδετερότητας ήταν προσχηματική τόσο για τους υποστηρικτές της Αντάντ όσο και για τους υποστηρικτές της Γερμανίας. Μάλλον ο μοναδικός που πίστευε με ειλικρινή συνέπεια στην πολιτική της ουδετερότητας ήταν ίδιος.

Τον Νοέμβριο του 1915 ο Δραγούμης επαναλάμβανε στο ημερολόγιό του τα συμπεράσματα του άρθρου «Χάριν του έθνους».

⁹⁸ Ο.π., σελ. 198.

⁹⁹ Ο.π., σελ. 197.

«Η ξενομανία, γαλλομανία, αγγλομανία, φέρνουν την πολιτική Βενιζέλου δηλαδή την υποδούλωσή μας στους Φράγκους και τη βίαση μας να τους φανούμε ευχάριστοι και να πολεμήσουμε για λογαριασμό τους. Είναι γαλλικά ιδανικά και αγγλικά συμφέροντα, μα προπάντων δουλική ξενομανία που περνούν από την ψυχή μας και μας σπρώχνουν προς τον πόλεμο, όχι για άλλο λόγο, παρά μόνο γιατί αυτή είναι η θέληση των ξένων που πρέπει να ευχαριστήσουμε».¹⁰⁰

Η στάση του Δραγούμη προϋπέθετε μια ουσιαστική εθνική ανεξαρτησία και ένα κράτος ικανό να διαπραγματευτεί με τις μεγάλες δυνάμεις προφυλάσσοντας πραγματικά την ουδετερότητα που διακήρυσσε. Είναι αμφίβολο αν το ελληνικό κράτος είχε αυτές τις δυνατότητες. Ο Βενιζέλος ακολουθούσε την γνωστή πολιτική του προσανατολισμού προς τις δυτικές δυνάμεις μέσω της διαρκούς ανίχνευσης στιγμιαίων ευκαιριών που μπορεί να προέκυπταν στις διαρκείς διπλωματικές ζυμώσεις που είχε πυροδοτήσει ο πόλεμος. Από την άλλη ο Ίων Δραγούμης κατηγορούσε τον Βενιζέλο ότι με την στάση του υπονόμει ακόμη περισσότερο την δυνατότητα του ελληνικού κράτους να διαπραγματευτεί με την μεγαλύτερη δυνατή ανεξαρτησία και το καθιστούσε υποχείριο των δυνάμεων της Αντάντ. Το ποιος είχε δίκιο είναι δύσκολο να φανεί.

Αυτό που μπορεί να κατατεθεί με σχετική σιγουριά ως συμπέρασμα είναι ότι σε ακόμη ένα ζήτημα ο Δραγούμης έδειξε συνεπής με τις ιδεολογικές του αρχές. Όσοι θεωρούν ότι ένας εθνικιστής είναι δεδομένο ότι θα υιοθετεί παντού και πάντα μια φιλοπόλεμη στάση είναι σαφές ότι δεν έχουν καλή γνώση της ιστορίας των ιδεών του ρομαντικού εθνικισμού και ότι κρίνουν τα ιστορικά δεδομένα μέσα από το πρίσμα των καθιερωμένων αντιλήψεων της σημερινής εποχής. Όμως στις αρχές του 20^{ου} αιώνα οι αντιλήψεις περί των πολιτικών πραγμάτων και τα νοήματα των εννοιών ήταν πολύ διαφορετικά. Πράγμα που καθιστά σαφές ότι ο Ίων Δραγούμης ήταν συνεπής και καθόλου αντιφατικός με τις ιδέες του στην πολιτική στάση που τήρησε για την έξοδο της Ελλάδας στον Α΄ Παγκόσμιο Πόλεμο.

Ορισμένοι, ίσως, ταυτίζουν την Γερμανία με τις ιδέες του εθνικιστικού συντηρητισμού. Ενδεχομένως βασίζονται σε αυτή την παραδοχή ώστε να θεωρούν ότι ο Ίων Δραγούμης ήταν αντιφατικός προς τις πολιτικές του ιδέες εφόσον δεν

¹⁰⁰ Εγγραφή Νοεμβρίου 1915, στο Αρχείο Ίωνα Δραγούμη *Ίων Δραγούμης, Φύλλα Ημερολογίου Ε΄* (1913-1917), Ερμής, Αθήνα 2006, σελ. 116.

στήριξε, χωρίς αμφιταλαντεύσεις, το στρατόπεδο των συντηρητικών δυνάμεων στον Α΄ Παγκόσμιο Πόλεμο. Ωστόσο δεν πρέπει να παραβλεφθεί ότι η Γερμανία μέχρι την έναρξη του Α΄ Παγκοσμίου Πολέμου δεν διέθετε μεγάλα δίκτυα υποστηρικτών στον ελληνικό πολιτικό κόσμο.¹⁰¹ Υπήρχε μια φιλογερμανική τάση σε μερίδα του πολιτικού κόσμου της Ελλάδας και της ελληνικής διανοήσης στο δεύτερο μισό του 19^{ου} αιώνα, η οποία είχε αναπτυχθεί λόγω της νίκης των Γερμανών επί των Γάλλων στον Γαλλοπρωσικό πόλεμο του 1870-71.¹⁰² Ωστόσο «η ιδέα μιας ελληνογερμανικής συνεννόησης για τα Βαλκάνια δεν απέκτησε ποτέ αξιόλογα ερείσματα στο ελληνικό βασίλειο, αφού το Βερολίνο ήταν απρόθυμο να εμπλακεί σε μια περιοχή για την τύχη της οποίας έριζαν Ρωσία και Αυστροουγγαρία, ενώ το καθεστώς προστασίας των τριών δυνάμεων δεν επέτρεπε πειραματισμούς».¹⁰³ Η όποια φιλογερμανική στάση

¹⁰¹ Η αρχή της δημιουργίας ενός σημαντικού φιλογερμανικού πόλου στο επίκεντρο της ελληνικής πολιτικής ζωής έγινε από τον Κωνσταντίνο στα τέλη του 19^{ου} αιώνα. Όταν ο Γεώργιος Θεοτόκης ανέθεσε στον Κωνσταντίνο την γενική διοίκηση του στρατού, κατά το 1899, ο Κωνσταντίνος συγκρότησε γύρω του έναν πυρήνα αξιωματικών και διπλωματών, που υποστήριξαν την στροφή της ελληνικής εξωτερικής πολιτικής προς την Γερμανία. Η απόπειρα, όμως, να πραγματοποιηθεί μια ουσιαστική τέτοια στροφή δοκιμάστηκε για πρώτη φορά κατά την διάρκεια του Α΄ Παγκοσμίου Πολέμου. Σωτήρης Ριζάς, *Βενιζελισμός και αντιβενιζελισμός στις απαρχές του Εθνικού Διχασμού*, Ψυχogiός, Αθήνα 2019, σελ. 82.

¹⁰² «[...] ενδιαφέρον για τη Γερμανία στον ελληνικό δημόσιο λόγο προέκυψε μέσα από τα αδιέξοδα και τις αναζητήσεις των Ελλήνων για ένα κράτος πρότυπο σε μια εποχή που οι μέχρι τότε προστάτιδες δυνάμεις φάνηκε να εγκαταλείπουν την Ελλάδα. Η εχθρική στάση των Βρετανών μετά τη Σφαγή στο Δήλεσι, η προσήλωση της Ρωσίας στο πνεύμα του πανσλαβισμού και κυρίως η υποστήριξη της Γαλλίας στην Υψηλή Πύλη έστρεψε το βλέμμα πολλών στο Β΄ Ράιχ, το οποίο έμοιαζε να παίρνει εκδίκηση για τις ελληνικές ταπεινώσεις τόσο κατά την διάρκεια του Κριμαϊκού Πολέμου όσο και κατά την κρίση του Κρητικού Ζητήματος το 1866. Αποτολμώντας να προτείνω ένα ερμηνευτικό σχήμα, θα έλεγα ότι πρέπει να αναζητήσουμε τις γραμμές της ιδεολογικής συγγένειας που συνδέουν τους οπαδούς του ρωσικού κόμματος με τους γερμανόφιλους, με κοινούς παρονομαστές τον αντικοινοβουλευτισμό, τον μιλιταρισμό, τον θρησκευτικό ζηλωτισμό και τον πολιτικό μεσσιανισμό». Κωνσταντίνος Σ. Παπανικολάου, ««Το «σιδηρούν κράτος». Ο Γαλλοπρωσικός Πόλεμος και η ίδρυση της Γερμανικής Αυτοκρατορίας στον ελληνικό δημόσιο λόγο». Διαθέσιμο στην ηλεκτρονική διεύθυνση https://comdeg.eu/el/master_essay/to-siδηρούν-κράτος-ο-γαλλοπρωσικός-π/#toc_tā_gegonota_tes_periodou_1864-1870

¹⁰³ Ο.π.

μέρους του ελληνικού πολιτικού κόσμου¹⁰⁴ πυροδοτήθηκε από την απαξιοτική συμπεριφορά των δυτικών δυνάμεων προς την Ελλάδα στις αρχές του Α΄ παγκοσμίου πολέμου.¹⁰⁵

Επιπλέον, μολονότι η Γερμανία είχε συνδεθεί από τον 19^ο αιώνα με τις ιδέες του συντηρητισμού και του κρατισμού, δεν ήταν οι Γερμανοί εθνικιστές διανοητές που πρωταγωνίστησαν στην εξάπλωση των ιδεών του νεορομαντικού εθνικισμού της γενιάς του 1890. Η Γαλλία διεκδικούσε με αξιώσεις από την Γερμανία και την Αγγλία τα πρωτεία της αντιδιαφωτιστικής σκέψης στα τέλη του 19^{ου} και στις αρχές του 20^{ου} αιώνα. Ο Μπαρρές και ο Σορέλ άσκησαν τόση επιρροή στην ευρωπαϊκή διάνοηση ώστε αναλυτές όπως ο Zeen Sternhell να περιγράψουν την Γαλλία εκείνης της περιόδου σαν την μήτρα της ιδεολογίας του φασισμού. Ο Ίων Δραγούμης είχε μνηθεί στην ιδεολογία του αντιδιαφωτιστικού πολιτικού Ρομαντισμού από τον Μπαρρές. Όχι διαβάζοντας κάποιον Γερμανό διανοητή. Δεν πρέπει να παραβλεφθεί επίσης ότι ο Μπαρρές και ο Γκαμπριέλε Ντ' Ανούντσιο (1863- 1938) από τους διανοητές που πρωτοστάτησαν στην διάδοση ιδεών του αντιδιαφωτισμού, καθώς και ο Μουσσολίνι (1883- 1945) από τους πολιτικούς που έκαναν τα πρώτα βήματά τους στον πολιτικό χώρο που διαμορφωνόταν υιοθετώντας τις αντιδιαφωτιστικές ιδέες, είχαν υποστηρίξει τις χώρες τους ως μέλη της αντιγερμανικής συμμαχίας. Υπό αυτή την οπτική ο Ίων Δραγούμης μάλλον ήταν ανάμεσα στους πιο συνεπείς αντιδιαφωτιστές της Ευρώπης, δείχνοντας επιφύλαξη και προς τα δύο αντιμαχόμενα στρατόπεδα.

Ο γερμανικός παράγοντας άρχισε να θεμελιώνει μια σοβαρή επιρροή στο επίκεντρο της ελληνικής πολιτικής ζωής όταν μετά τις εκλογές του Δεκεμβρίου του 1915, με τους Φιλελεύθερους να απέχουν, αναδείχτηκε μια Βουλή εξολοκλήρου ελεγχόμενη από το παλάτι. Πρωθυπουργός παρέμενε ο Σκουλούδης. Η Γερμανία αξίωνε από την Ελλάδα να αποπλίσει τα στρατιωτικά τμήματα των δυτικών που είχαν εισέλθει στο

¹⁰⁴ Για τον τρόπο που οργανώθηκαν τα φιλογερμανικά δίκτυα και για το πώς λειτούργησε η γερμανική προπαγάνδα στην Ελλάδα κατά την περίοδο του Α΄ Παγκοσμίου Πολέμου δείτε το Στράτος Ν. Δορδανάς, *Οι αργυρώνητοι. Η γερμανική προπαγάνδα στην Ελλάδα κατά τον Α΄ Παγκόσμιο Πόλεμο*, Αεξάνδρεια, Αθήνα 2021.

¹⁰⁵ Κωνσταντίνου Γ. Ζαβιτζιάνου, *Αι αναμνήσεις του εκ της ιστορικής διαφωνίας Βασιλέως Κωνσταντίνου και Ελευθερίου Βενιζέλου όπως την έζησε (1914-1922)*, τόμος πρώτος, Αθήνα 1946, σελ. 16.

έδαφός της, επικαλούμενη της σύμβαση της Χάγης του 1907. Ειδικά απειλούσε να εισβάλει στην Ελλάδα. Από την άλλη, η Αγγλία και η Γαλλία απαιτούσαν από την Ελλάδα να μην εφαρμοστεί η σύμβαση της Χάγης και να παραδώσει το λιμάνι της Θεσσαλονίκης στα στρατεύματά τους με αντάλλαγμα καταβολή αποζημίωσης για τις ζημιές που θα προκαλούσε ο συμμαχικός στρατός στην Μακεδονία.¹⁰⁶ Ο Σκουλούδης υποχώρησε στις απαιτήσεις τους. Όμως ο Κωνσταντίνος εξασφάλισε την συμφωνία του Γερμανού Κάιζερ ότι αν ο γερμανικός στρατός έκανε επίθεση για να καταδιώξει τους δυτικούς και τους Σέρβους σε ελληνικά εδάφη, θα σέβονταν την εδαφική κυριαρχία και θα παραχωρούσε το Μοναστήρι στην Ελλάδα μετά το τέλος του πολέμου.¹⁰⁷

Τον Ιανουάριο του 1916 η Αντάντ κατέλαβε την Κέρκυρα. Το βαλκανικό της μέτωπο είχε καταρρεύσει και οι Γερμανοί με τους συμμάχους τους προέλαυναν νότια. Άλλη μια εκστρατεία που είχε υποστηρίξει ο Βενιζέλος είχε αποτύχει. Οι μοναρχικοί κύκλοι άρχισαν να αισθάνονται δικαιωμένοι και ο Σκουλούδης αρνήθηκε να βοηθήσει τον ανασυγκροτημένο στρατό της Σερβίας να μεταβεί από την Κέρκυρα στην Θεσσαλονίκη. Η Θεσσαλονίκη, ωστόσο, ήταν ουσιαστικά υπό την κατοχή της Αντάντ και ο σερβικός στρατός έφτασε εκεί, έστω και έπειτα από μια γεμάτη κινδύνους μεταφορά, με συμμαχικά πλοία. Τον Μάρτιο του 1916 ο Στέφανος Δραγούμης παραιτήθηκε από υπουργός οικονομικών λόγω διαφωνιών με τον Σκουλούδη και τον Ράλλη.¹⁰⁸

Στις 5 Μαρτίου ο Ίων Δραγούμης έγραψε στο περιοδικό *Πολιτική Επιθεώρησης* το άρθρο «Ξενομανία ή λεβαντινισμός». Σε αυτό το άρθρο ο Δραγούμης επανέλαβε τον προβληματισμό του για τα συμπτώματα πρόσδεσης του ελληνικού πολιτικού κόσμου στα αντιμαχόμενα στρατόπεδα του Α΄ Παγκοσμίου Πολέμου, με τρόπους που θεωρούσε ότι υπονόμευαν την εθνική ανεξαρτησία. Προσπαθώντας να αναζητήσει

¹⁰⁶ Θεόδωρος Σαμπατακάκης, «Ο διχασμός, το κίνημα του Βενιζέλου στη Θεσσαλονίκη και η είσοδος της Ελλάδας στον πόλεμο», ΒΑΣ. ΚΑΡΔΑΣΗΣ-ΑΡΤ. ΨΑΡΟΜΗΛΙΓΚΟΣ (επμλ), *Εθνικός Διχασμός. Ο Κωνσταντίνος, ο Βενιζέλος και το «Ανάθεμα», 1916-1917*, Ε Ιστορικά Νοέμβριος 2009, σελ. 18.

¹⁰⁷ Ο.π.

¹⁰⁸ «Ο πατέρας παραιτήθηκε, ευτυχώς, από την κυβέρνηση στις 25 του Μάρτη. Δεν μπορούσε να συνεννοηθεί καθόλου με τους συνυπουργούς του και ιδίως με τον Σκουλούδη και τον Ράλλη». Εγγραφή 1ης Μαρτίου 1916 Φίλιππος Στεφ. Δραγούμης, *Ημερολόγιο, Αλεξάνδρεια 1916*, Εκδόσεις Δωδώνη, Αθήνα 2020, σελ. 27.

τους λόγους αυτών των επιλογών ο Δραγούμης κατέληξε, όντας σε απόγνωση, στον αυτοσαρκασμό και το μαύρο χιούμορ.

«Παράδοξον φαινόμενον παρουσιάζει η Ελληνική κοινωνία κατά την φάσιν ταύτην του πολιτικού της βίου, την παραίτησιν από κάθε αυθυπαρξίαν. Αρκεί να εκδηλωθούν ξενικοί στοχασμοί και αλλοδαπά συμφέροντα δια να χάνεται εκ του μέσου η Ελληνική υπόστασις, να εξαφανίζεται κάθε συνείδησις, να λησμονήται το ιδικόν μας ομαδικόν συμφέρον.

[...] Οι Έλληνες, ως μάζα μαλακού κήρου, υφίστανται την χάραξιν αντιλήψεως και θελήσεως ανθρώπων εις ξένα ανηκόντων έθνη, κατήντησαν απλούν αποτύπωμα ξένων επιδράσεων [...]

Έαν αίφνης εσηκόνετο ο Διογένης από τον μακάριον ύπνον του και ευρίσκετο εις τας σημερινάς Αθήνας [...] θα έβλεπε τους φραγκοφορεμένους ανθρώπους και φραγκοφέρνοντας, και από τα λόγια των δεν θα ημπορούσε να αναγνωρίση αν η πόλις κατοικείται από Έλληνας ή από Άγγλους, Γάλλους ή Γερμανούς, και αν κείται εις την Ελλάδα ή εις την Νότιον Αδρικήν. Θα διηγώνιζε καθημερινώς όλων των φυλών των εμπολέμων ανθρώπους, και θα κατεχώριζεν εις τας εφημερίδας αγγελίαν με τας λέξεις· «Ζητείται Έλλην».¹⁰⁹

Το συμπέρασμα του Δραγούμη ήταν ότι το μεγαλύτερο μερίδιο ευθύνης το είχαν οι πολιτικοί ταγοί. Αυτοί παρέσυραν τους ψηφοφόρους τους μαζικά σε συμπεριφορές που ο Δραγούμης περιέγραψε ως «σιχαμερές» και «γελοίες».¹¹⁰ Κάνοντας μια σύγκριση με πολιτικούς του παρελθόντος, θέλησε να διευκρινίσει ότι η στρατηγική της πολιτικής συνεργασίας με μια χώρα είναι κάτι διαφορετικό από την υποταγή στις επιταγές της. Σύμφωνα με τον Δραγούμη ο Μαυροκορδάτος και ο Τρικούπης «εφρόνουν ότι δια της Αγγλίας θα εξυπηρετούντο τα Ελληνικά συμφέροντα

¹⁰⁹ Ίων Δραγούμης, «Ξενομανία ή λεβαντινισμός», Άπαντα Ίωνος Δραγούμη, *Αρθρογραφία 1903-1920*, Εκδόσεις Έκτωρ, Αθήνα 2021, σελ. 203-204.

¹¹⁰ «Το παράδειγμα των πολιτικών αρχηγών των συνδεόντων την τύχην των προς μίαν ή πλειοτέρας ξένας πρεσβείας, μιμούνται κατά φυσικόν λόγον και οι οπαδοί των. Βοηθούσης δε και της ακαλαισθήτου ροπής του Νεοέλληνος προς κολακείαν και μίμησιν των ξένων, καταλήγομεν εις συνεπειάς πολύ παραδόξους και ενίοτε σιχαμεράς ή τουλάχιστον γελοίας. Αρεσκόμεθα εις κατασκοπείαν υπέρ των ξένων και γινόμεθα ευχαρίστως υποστηρικταί των και απολογηταί και όταν ακόμη μας κολαφίζουν. Τους ενθαρρύνομεν ούτω εις το να μας υπολαμβάνουν ως όργανά των. Μη νομίση δε κανείς ότι μας εκτιμούν ή μας αγαπούν περισσότερον με το να γινώμεθα υποπόδιον των ποδών των. Τουναντίον μας περηφρονοούν βαθύτατα και πολύ δικαίως». Ο.π., σελ. 212.

καλύτερον. Ουδέποτε όμως, ούτε ο ένας ούτε ο άλλος, παρέλειψαν να χωρίζουν καθαρά εις την συνείδησίν των τα Ελληνικά από τα Αγγλικά συμφέροντα».¹¹¹

Η κατάσταση που είχε διαμορφωθεί στην ελληνική κοινωνία τον Μάρτιο του 1916 θύμιζε στον Ίωνα Δραγούμη την περίοδο του Κριμαϊκού Πολέμου. Όπως έγραψε ο Δραγούμης, το γαλλικό, το αγγλικό και το ρωσικό κόμμα υπήρξαν «δια των ραδιουργιών εκάστης των τριών Δυνάμεων και δια της αλλοκότου προθυμίας μεθ' ης οι Έλληνες πολιτικοί εξυπηρετούν ξένα συμφέροντα νομίζοντες ότι εξυπηρετούν Ελληνικά ή ότι προδίδονται υπό του Βασιλέως».¹¹² Ο Δραγούμης δικαίωσε τον Όθωνα, γράφοντας ότι χρειάστηκε να επιβληθεί «η ξενική κατοχή και να φανερωθή εις τον πολύν κόσμον η φιλοπατρία του Όθωνος, δια να γεννηθή και ριζώση η πεποίθησις ότι εγίνετο τρομερά εκμετάλλευσις των ελληνικών συμφερόντων υπό των ξένων και ότι η Ελλάς δεν έπρεπε να βασίζεται πλέον επ' αυτών».¹¹³ Κινούμενος σε αντιδιαμετρικά από την ρητορική περί ξένης καταγωγής του βασιλιά Γεώργιου Α' που είχε αναπτύξει κατά το παρελθόν, ο Δραγούμης θεώρησε ότι έσφαλαν εκείνοι που αμφισβήτησαν τις πατριωτικές προθέσεις του Όθωνα επειδή ήταν ξένος.¹¹⁴ Ο παραλληλισμός της περιόδου του Εθνικού Διχασμού με εκείνης του Κριμαϊκού Πολέμου έχει ένα επιπλέον ενδιαφέρον γιατί πραγματοποιήθηκε πριν επαναληφθεί η κατάληψη του Πειραιά από το γαλλικό ναυτικό. Τρόπον τινά, ο Δραγούμης πρόβλεψε αυτό που θα επακολουθούσε.

Στο μεταξύ η Γερμανία δυσφορούσε με την παρουσία των δυτικών στρατευμάτων στην Μακεδονία και απαιτούσε ανταλλάγματα. Μετά από κινήσεις τακτικής των στρατευμάτων της Αντάντ στην Μακεδονία ήρθε η επιτακτική αντίδραση των Γερμανών. Ο Σκουλούδης υποχώρησε. Με αποτέλεσμα στις 13 Μαΐου του 1916 να παραχωρήσει στους Βούλγαρους και σε ένα μικρό γερμανικό στρατιωτικό σώμα το οχυρό Ρούπελ.¹¹⁵ Η όποια ουδετερότητα επικαλείτο το ελληνικό κράτος άρχισε να

¹¹¹ Ο.π., σελ. 212.

¹¹² Ο.π., σελ. 210.

¹¹³ Ο.π.

¹¹⁴ Ο.π., σελ. 211.

¹¹⁵ Το συγκεκριμένο γεγονός υπήρξε για χρόνια λόγος αντιπαράθεσης ανάμεσα στον Βενιζέλο και τους αντιπάλους του. Ο Βενιζέλος παραδεχόταν ότι ο Σκουλούδης δεν είχε πρόθεση να ζημιώσει την Ελλάδα αλλά τον θεωρούσε περισσότερο υπεύθυνο από τον Κωνσταντίνο για την παράδοση του Ρούπελ. Ο Βενιζέλος θεωρούσε ότι ο Κωνσταντίνος είχε χάσει τον έλεγχο των κυβερνητικών δομών

εξαυλώνεται.¹¹⁶ Ο Ίων Δραγούμης αντέδρασε καταγγέλλοντας αυτή την απόφαση με παρέμβασή του στην Βουλή.¹¹⁷ Η απάντηση της Αντάντ υπήρξε άμεση. Κήρυξε στρατιωτικό νόμο στην Θεσσαλονίκη και επιβολή μερικού ναυτικού αποκλεισμού στον Πειραιά. Η παρέμβαση της Αντάντ υποστηρίχθηκε από τους βενιζελικούς, οι οποίοι την ερμήνευσαν ως αντίμετρο στην βία που είχαν υποστεί τους τελευταίους

που είχε εγκαθιδρύσει και ότι ο Σκουλούδης με ορισμένους συνεργάτες του συνεννοήθηκαν απευθείας με τους Γερμανούς, δίχως καν να κρατούν τον βασιλιά λεπτομερώς ενήμερο. Ελευθερίου Βενιζέλου, «Η παράδοσις του Ρούπελ αποτελεί χρεωκοπίαν της βασιλικής πολιτικής», το 26^{ον} άρθρο του Ελ. Βενιζέλου- 15 Νοεμβρίου 1934, *Η ιστορία του Εθνικού Διχασμού κατά την αρθρογραφία του Ελευθερίου Βενιζέλου και του Ιωάννου Μεταξά*, δευτέρα έκδοσις, Εκδοτικός Οίκος Κυρομάνος, Θεσσαλονίκη 2003, σελ. 238-239.

¹¹⁶ Ο Ιωάννης Μεταξάς θεωρούσε ότι οι Αγγλογάλοι και ο Βενιζέλος τον Μάιο του 1916 οργάνωσαν ως τέχνασμα την στρατιωτική κατάληψη από την Αντάντ εδαφών της Μακεδονίας που απείχαν εβδομήντα χιλιόμετρα από την Θεσσαλονίκη και μόλις δεκαπέντε χιλιόμετρα από τα ελληνικά σύνορα, όπου βρισκόταν η γερμανική εμπροσθοφυλακή. Εκτίμηση του Μεταξά ήταν ότι οι Γερμανοί υπέθεσαν ότι θα ακολουθούσε επίθεση εναντίον τους με αποτέλεσμα να απαιτήσουν την παράδοση του Ρούπελ. Ο Μεταξάς μετέφερε την πληροφορία ότι η ιδέα της κατάληψης του Ρούπελ δεν προήλθε από την μεριά των Βουλγάρων αλλά αποτέλεσε μια στρατιωτικά εύλογη πρόταση του στρατηγού Μάκενζεν, που διοικούσε τον στρατό της συμμαχίας των Κεντρικών Δυνάμεων στο μακεδονικό μέτωπο. Το συμπέρασμα του Μεταξά ήταν ότι ο στρατός της Αντάντ που βρισκόταν στην Μακεδονία αδυνατούσε να πραγματοποιήσει μια επίθεση με αξιώσεις εκείνη την περίοδο, λόγω έλλειψης των στοιχειωδών στρατιωτικών προϋποθέσεων. Ωστόσο πραγματοποιούσε κινήσεις και καταλάμβανε όλο και μεγαλύτερα κομμάτια της ελληνικής επικράτειας προκειμένου να παρασύρει τους Γερμανούς σε μια επίθεση εναντίον της Ελλάδας, η οποία θα ανάγκαζε την χώρα να βγει στον πόλεμο υπέρ της Αντάντ. Ιωάννου Μεταξά, «Μία παγίς των Συμμάχων δια να εμπλακή η Ελλάς», το 28^{ον} άρθρον του Ιω. Μεταξά 19^η Νοεμβρίου 1943, ο.π., σελ. 256-260.

¹¹⁷ Ο Ίων Δραγούμης και οι βουλευτές Μακεδονίας Ζάκος, Δημητρακόπουλος, Κράλλης, Βαλσαλάς, Τικόπουλος και Πολυζώπουλος ζήτησαν εξηγήσεις στην Βουλή. Η αγόρευση του Ίωνος Δραγούμη διακόπηκε για δέκα λεπτά επειδή κατά την διάρκειά της προκλήθηκε επεισόδιο ανάμεσα στους βουλευτές Στάη και Κράλλη. Η επιχειρηματολογία του Δραγούμη συνοψίστηκε στα παρακάτω επιχειρήματα. Η Ελλάδα δεν έπρεπε να υιοθετήσει ουδετερότητα ευμενή προς την Αντάντ αλλά απόλυτη ουδετερότητα. Το Ρούπελ δεν έπρεπε να παραδοθεί. Η Ελλάδα έπρεπε να ζητήσει ανταλλάγματα από την Γερμανία και στην χειρότερη περίπτωση να παρέδιδε το Ρούπελ μόνο σε τμήματα του γερμανικού στρατού και όχι σε μικτό γερμανοβουλγαρικό στρατιωτικό σώμα. Ίων Δραγούμης «Μετά την διακοπήν», Άπαντα Ίωνος Δραγούμη, *Αρθρογραφία 1903-1920*, Εκδόσεις Έκτωρ, Αθήνα 2021, σελ. 222-225.

μήνες από την Αστυνομία του υπουργού εσωτερικών Γούναρη. Ο Βενιζέλος άρχισε να σχεδιάζει την δημιουργία προσωρινής κυβέρνησης στην Θεσσαλονίκη.

Ο Δραγούμης στην κορύφωση του Εθνικού Διχασμού

Στις 8 Ιουνίου 1916 η Αγγλία, η Γαλλία και η Ρωσία αξίωσαν από τον Κωνσταντίνο την άμεση γενική αποστράτευση, υπό τον φόβο μιας ενδεχόμενης επίθεσης του ελληνικού στρατού στα νώτα των στρατευμάτων της Αντάντ που βρίσκονταν στην Μακεδονία. Αξίωσαν, επίσης, την αντικατάσταση της κυβέρνησης Σκουλούδη από υπηρεσιακή κυβέρνηση, την διάλυση της Βουλής, την διενέργεια νέων εκλογών και την αντικατάσταση αξιωματικών της Αστυνομίας. Οι τρεις χώρες επικαλέστηκαν, μάλιστα, τα δικαιώματα επέμβασης στα εσωτερικά της ελληνικής πολιτικής ζωής που διατηρούσαν ως «Προστάτιδες Δυνάμεις» από την ίδρυση του ελληνικού κράτους.

Ο Σκουλούδης αντικαταστάθηκε από τον Ζαΐμη, ο οποίος δέχτηκε όλες τις αξιώσεις της Αντάντ. Ο Βενιζέλος έστειλε συγχαρητήρια στον Γάλλο πρωθυπουργό Αριστίνο Μπριάν (1862-1932). Έδωσε έτσι την ευκαιρία στους αντιπάλους του να δικαιολογήσουν με πειστικότητα τα επιχειρήματά τους που τον παρουσίαζαν ως πράκτορα των δυτικών δυνάμεων. Πάντως η γενική αποστράτευση έδωσε την ευκαιρία σε μεγάλους αριθμούς αποστρατευμένων να οργανωθούν σε Συνδέσμους Επιστράτων και να αποτελέσουν το πρώτο μαζικό οργανωμένο πολιτικό κίνημα στην Ελλάδα. Τα αιτήματα των Επιστράτων ήταν σύμφωνα με την πολιτική του παλατιού.

Την 14^η Αυγούστου ο Βενιζέλος διοργάνωσε μεγάλη συγκέντρωση στην οδό Πανεπιστημίου. Μπροστά σε πλήθος κόσμου κατήγγειλε τον Κωνσταντίνο ως θιασώτη της γερμανικής αυταρχικής ιδεολογίας και παρουσίασε τον εαυτό του ως εγγυητή της δημοκρατίας. Την επόμενη μέρα άρχισαν τα συλλαλητήρια των υποστηρικτών του Κωνσταντίνου. Στις 16 Αυγούστου 1916 η Ρουμανία μπήκε στον πόλεμο υπέρ της Αντάντ. Ο Ζαΐμης ξεκίνησε εκ νέου συνομιλίες με την Αντάντ προκειμένου να καταλήξει σε μια συμφωνία για την έξοδο της Ελλάδας στον πόλεμο. Ο Κωνσταντίνος έδειχνε να κωλυσιεργεί. Την 17^η Αυγούστου εκδηλώθηκε στην Θεσσαλονίκη το κίνημα της «Εθνικής Άμυνας» από υποστηρικτές του Βενιζέλου, υπό την προστασία των Γάλλου διοικητή Σαράιγ.¹¹⁸ Την 19^η Αυγούστου ο γαλλικός στόλος κατέλαβε τον Πειραιά, το ταχυδρομείο, τον ασύρματο και το τηλεγραφείο.

¹¹⁸ Γιώργος Θ. Μαυρογορδάτος, 1915. Εθνικός Διχασμός, Εκδόσεις Πατάκη, Αθήνα 2018, σελ 90.

Στις 27 Αυγούστου Γάλλοι και μέλη του βενιζελικού κόμματος οργάνωσαν μια προβοκάτσια. Επιτέθηκαν στην γαλλική πρεσβεία των Αθηνών και επιχείρησαν να αποδώσουν την πράξη στους υποστηρικτές του Κωνσταντίνου. Ως απάντηση στην υποτιθέμενη ελληνική βία η Αντάντ απαίτησε την διάλυση των συνδέσμων των Επιστράτων και την αναβολή των εκλογών. Ο Ζαΐμης δέχτηκε τους όρους και παραιτήθηκε. Στις 3 Σεπτεμβρίου ανέλαβε πρωθυπουργός ο Νικόλαος Καλογερόπουλος (1851- 1927). Ωστόσο η πρωθυπουργία του είχε διάρκεια μικρότερη του ενός μήνα. Στις 27 Σεπτεμβρίου 1916 πρωθυπουργός ορκίστηκε ο Σπυρίδωνας Λάμπρου (1851- 1919), ο οποίος παρέμεινε σε αυτή την θέση μέχρι την 21 Απριλίου του 1917. Στο μεταξύ, στις 13 Σεπτεμβρίου, ο Βενιζέλος είχε μεταβεί με γαλλική συνοδεία στα Χανιά, όπου συγκρότησε την λεγόμενη «Προσωρινή Κυβέρνηση». Στις 26 Σεπτεμβρίου ο Βενιζέλος εγκατέστησε την «Προσωρινή Κυβέρνηση» στην Θεσσαλονίκη.¹¹⁹ Η Ελλάδα είχε χωριστεί πλέον σε δύο κράτη. Έκτοτε ο γαλλικός στρατός που βρισκόταν σε ελληνικό έδαφος άρχισε να παίζει τον ρόλο του διαιτητή ανάμεσα στις δύο κυβερνήσεις, μεθοδεύοντας μια λύση που θα βόλευε τα συμμαχικά σχέδια στην περιοχή.

Η κατάσταση στο πεδίο της μάχης ήταν πολύ κρίσιμη, καθώς στρατεύματα της συμμαχίας των Κεντρικών Αυτοκρατοριών είχαν καταλάβει, από τις αρχές Σεπτεμβρίου, εδάφη της δυτικής και της ανατολικής Μακεδονίας. Ωστόσο δεν αποφάσιζαν την προέλαση προς την Θεσσαλονίκη γιατί τους προβλημάτιζε η κατοχή παραθαλάσσιων εδαφών που θα ήταν ευάλωτα στο υπέρτερο ναυτικό των αντιπάλων τους.¹²⁰ Αυτό, όμως, μεγάλωνε το δίλημμα του ελληνικού παλατιού και προκαλούσε

¹¹⁹ Έπειτα από επαφές με τον αγγλικό και τον γαλλικό παράγοντα, και μολονότι ορισμένοι υποστηρικτές του έκαναν λόγο για αβασίλευτη δημοκρατία, ο Βενιζέλος διακήρυττε σταθερά ότι δεν ήθελε να προσδώσει αντιδυναστικό περιεχόμενο στην ενέργειά του. Ο Βενιζέλος στρεφόταν κατά του Κωνσταντίνου και όχι συνολικά κατά του στέμματος. Στο Νικόλαος Τσίρος, *Κράτος, εξουσία, κοινοβουλευτικό σύστημα σε κρίση κατά την περίοδο 1914-1920. Ο Ελευθέριος βενιζέλος και η λειτουργία του πολιτεύματος*, Εκδόσεις Παπαζήση, Αθήνα 2013, σελ. 243.

¹²⁰ Σύμφωνα με στοιχεία που παρέθεσε στον δημόσιο διάλογο που ανέπτυξε με τον Βενιζέλο ο Μεταξάς το 1934, η Γερμανία δεν επιχειρούσε για μεγάλο χρονικό διάστημα επιθετική κίνηση στα ελληνικά εδάφη, μολονότι οι προοπτικές ενός τέτοιου εγχειρήματος ήταν ευνοϊκές, προκειμένου να προστατεύσει το κύρος του Κωνσταντίνου. Ιωάννου Μεταξά, «Ψευδείς οι ισχυρισμοί του Βενιζέλου δια το Ρούπελ», το 26^ο άρθρον του Ιω. Μεταξά-17^η Νοεμβρίου 1934, *Η ιστορία του Εθνικού*

την παράταση της τεταμένης ατμόσφαιρας στην ελληνική πολιτική ζωή. Βάσει του συσχετισμού δυνάμεων της συγκεκριμένης περιόδου στα πεδία των μαχών, το ελληνικό παλάτι μπορούσε να διατηρεί μια κρυφή ελπίδα ότι η Γερμανία θα βοηθούσε στρατιωτικά μια ελληνική κυβέρνηση να εκδιώξει τους δυτικούς από τα ελληνικά εδάφη. Ακόμη και αν ορισμένοι φιλοβασιλικοί πρωθυπουργοί είχαν ειλικρινείς προθέσεις για ουσιαστικές συνομιλίες με τους δυτικούς είναι πολύ αμφίβολο αν το παλάτι θα τις άφηνε να ολοκληρωθούν.

Μέσα σε αυτό το κλίμα της απόλυτης πόλωσης ο Ίων Δραγούμης κατάφερνε να διατηρεί μια νηφάλια προσέγγιση μέχρι τον Οκτώβριο του 1916. Ο αδερφός του Φίλιππος Δραγούμης (1890- 1980) έγραψε στο ημερολόγιό του τα εξής ενδιαφέροντα.

«Λυπήθηκα πάρα πολύ που επιστρέφοντας από την Αίγυπτο ηύρα τον Ίωνα εδώ απομακρυσμένον και αμήχανο. Όλοι οι παλιοί φίλοι και συνεργάτες του, ο Θανασάκης ο Σουλιώτης, ο Αλ. Γαβαλιάς, ο Χ. Χριστουλάκης, ο Γ. Μπούσιος κ.λ.π. καθώς και η Μαρίκα Κοτοπούλη είναι καθαρά αντίθετοι προς την πολιτική της ενδεχόμενης σε κατάλληλη στιγμήν εξόδου μας προς το μέρος της Entente. Παρακολουθούν αυτοί την πολιτική της απόλυτης ουδετερότητας του Βασιλιά, του Επιτελείου και των αντιβενιζελικών πολιτικών και φανατίζονται κάθε μέρα περισσότερο εναντίον του Βενιζέλου και της φιλοπολεμικής του πολιτικής. Βέβαια δεν εγκρίνει την πολιτική του Βενιζέλου που έγινε όργανο των ξένων για να διώξει το βασιλέα και να επιβληθεί στον ελληνικό λαό που θέλει την ανεξαρτησία του. [...]. Εξ αρχής ο Ίων ήταν για την έξοδο της Ελλάδας με το μέρος της Entente, αλλά ως κράτος ανεξάρτητο και ενωμένο, σε κατάλληλη στιγμή και χωρίς να θυσιάσει μέρος των εδαφών που ελευθέρωσε με τους πολέμους του 1912-13, απεναντίας με την ει δυνατόν εξασφάλιση των κεκτημένων και με ωρισμένες εδαφικές επεκτάσεις, όπως στη Βόρειαν Ήπειρο, στη Θράκη και στα Δωδεκάνησα και χωρίς να μούνε σε κίνδυνο κατά το δυνατόν οι ελληνικοί πληθυσμοί στην Τουρκία. Αλλά τώρα εκεί όπου έφτασαν τα πράγματα, βλέπει πως δεν μπορεί να εύρει πια τρόπο να κατορθωθεί η διαφύλαξη της ανεξαρτησίας της Ελλάδος και της ενότητας του ελληνικού λαού. Εσζήτησα

Διχασμού κατά την αρθρογραφία του Ελευθερίου Βενιζέλου και του Ιωάννου Μεταξά, δευτέρα έκδοσις, Εκδοτικός Οίκος Κυρομάνος, Θεσσαλονίκη 2003, σελ. 248-249.

μαζί του και λυπούμαι που παραφέρθηκα μιλώντας σκληρά για την εθνικά σωστή βέβαια, αλλά μη αρκετά σαφή για την κοινή αντίληψη πολιτική του κατά το κρίσιμο εξάμηνο της απουσίας μου. Οι πολλοί δύσκολα διακρίνουν, ή μάλλον αδυνατούν να καταλάβουν τες λεπτότητες της αντικειμενικής κρίσης του, τη στιγμή που όλοι παρασύρονται από τα αισθήματα και τες προκαταλήψεις του αμείλιχτου ανταγωνισμού μεταξύ Entente και κεντρικών Δυνάμεων, Βενιζέλου και Βασιλιά.

[...]. Ο Ίων μένει μόνος στη σωστή του θέση [...] ακατάληπτος από τους πολλούς, εγκαταλειμμένος ακόμα κι από τους καλύτερους φίλους και συνεργάτες του [...].¹²¹

Προφανώς, η στάση του Κωνσταντίνου που ο Φίλιππος Δραγούμης χαρακτήρισε «απόλυτη ουδετερότητα» δεν ήταν τέτοια. Ήταν ένας συμβιβασμός ανάμεσα στην προτίμηση του βασιλιά να υποστηρίξει μια ξεκάθαρη στροφή της ελληνικής εξωτερικής πολιτικής προς την Γερμανία και στην αδυναμία του ελληνικού κράτους να κάνει πράξη μια τέτοια πολιτική επιλογή.¹²²

Από το δεύτερο μισό του Νοεμβρίου του 1916, μετά τα «Νοεμβριανά», ο Ίων Δραγούμης άρχισε να επηρεάζεται από την περιρρέουσα ατμόσφαιρα. Η *Πολιτική Επιθεώρηση* υιοθέτησε μια σφοδρή αντιβενιζελική ρητορική και η ιδεολογική της γραμμή άρχισε να αποπνέει όλο και με μεγαλύτερη ένταση γνωρίσματα τις ιδεολογίας του αντιδιαφωτιστικού πολιτικού Ρομαντισμού. Μετά τα «Νοεμβριανά» στις σελίδες της *Πολιτικής Επιθεώρησης* άρχισαν να φιλοξενούνται άρθρα που εξέφραζαν ξεκάθαρα συμπάθεια προς την Γερμανία.¹²³ Ο Βενιζέλος παρουσιαζόταν ως

¹²¹ Εγγραφή Αθήνα Οκτώβριος 1916, στο Φίλιππος Στεφ. Δραγούμης, *Ημερολόγιο, Αλεξάνδρεια 1916*, Εκδόσεις Δωδώνη, Αθήνα 2020, σελ. 190-192.

¹²² Μια συζήτηση για το αν ο Κωνσταντίνος ασκούσε ουσιαστικά την πολιτική της ουδετερότητας άνοιξε τα τελευταία χρόνια. Ο Χανς Ρίχτερ υποστηρίζει ότι η πολιτική του Κωνσταντίνου ήταν ουσιαστικά ουδέτερη ενώ ο Κώστας Λούλος ότι ήταν προσχηματικά ουδέτερη και στην ουσία φιλική προς την Γερμανία. Δείτε τα Κώστας Λούλος, «Η Γερμανία και ο μύθος της πολιτικής «ουδετερότητας» του Κωνσταντίνου κατά τον Α' Παγκόσμιο Πόλεμο», στο Συλλογικό, *Ο «μακρύς» ελληνογερμανικός εικοστός αιώνας, οι μαύρες σκιές στην ιστορία των διμερών σχέσεων*, Επίκεντρο, Θεσσαλονίκη 2018, σελ. 41-60 και Heinz A. Richter, *Ελλάδα 1915-1917 μέσα από τα ρωσικά αρχεία*, μτφ. Βαγγέλης Στεργιόπουλος, Εκδόσεις Γκοβόστη, Αθήνα 2018.

¹²³ Η θετική μετατόπιση προς την Γερμανία εκφράστηκε με ήπιο τρόπο στα τεύχη του Νοεμβρίου του 1916 και πυροδοτήθηκε σε ένταση μέσα σε έναν μήνα. Τον Δεκέμβριο του 1916, το τεύχος 52

πράκτορας των δυτικών δυνάμεων¹²⁴ και ως προδότης.¹²⁵ Ενώ ορισμένα άρθρα περιελάμβαναν προσεγγίσεις που θα υιοθετούσαν αργότερα τα φασιστικά κινήματα.¹²⁶ Μετά τα «Νοεμβριανά» η γραμμή του περιοδικού για την ελληνική

φιλοξένησε ένα ανώνυμο άρθρο που έφερε τον χαρακτηριστικό τίτλο «Η κατάπτωσης της Αντάντ». Δεν έχω ταυτοποιήσει τον αρθρογράφο. Το άρθρο αποτελεί ένα δριμύ κατηγορώ κατά των Άγγλων και των Γάλλων με κριτήριο την φυλετική τους ανομοιογένεια και τον ηθικό τους εκπεσμό. Ενώ, αντιθέτως, εκθειάζει την «αρμονία» του γερμανικού έθνους.

«Ανήθικος λοιπόν δεν είναι όστις δεν πράττει συμφώνως προς μίαν αντικειμενικήν ηθικήν, αφοῦ τοιαύτη δεν υπάρχει. Ανήθικος είναι εκείνος που δεν συμμορφώνει την πράξιν του προς την ηθικήν την οποίαν ο ίδιος ομολογεί. Υπάρχει τότε χάσμα μεταξύ ιδεολογίας και δράσεως, και όσω τούτο είναι μεγαλύτερον, τόσο το σύμπτωμα είναι βαρύτερον [...]

Αυτή είναι η περίπτωση της Αντάντ. Διάφοροι λαοί λίαν ανόμοιοι φυλετικώς, αλλ' εν κοινώ εκπεσμώ, επιχειρούν να εξοντώσουν ένα νεαρόν και ισχυρόν και τίμιον κράτος, το οποίον δια της μεγάλης υλικής και ηθικής δυνάμεώς του, εκδηλουμένης δι' άκρας αρμονίας θεωρίας και πράξεως, είχε καταστή δι' αυτούς επικίνδυνον. Η αρμονία αυτή υπάρχει εις τους Γερμανούς [...].

Ομιλούντες ούτω περί της Αντάντ, εννοούμεν ειδικώς την Αγγλίαν και Γαλλίαν. [...]

Ευρήκαν εδώ ένα φραγκολεβαντίνον, ξενομανή και δουλόφρονα πολιτικόν, ο οποίος, δια να τους γίνη αρεστός, έθεσε την Ελλάδα υπό προσωπικήν του ευθύνην, εις την διάθεσίν των». *Πολιτική Επιθεώρησις*, έτος Α, αριθμός 52, Αθήναι 24 Δεκεμβρίου 1916, σελ 1729-1730.

¹²⁴ Ενδεικτικά άρθρα του Ίωνος Δραγούμη, «Εξωτερική επιθεώρησις» (μόνιμη στήλη), *Πολιτική Επιθεώρησις*, έτος Α', αριθ. 49, Αθήνα 3 Δεκεμβρίου 1916, σελ. 1622 και «Εξωτερική επιθεώρησις» (μόνιμη στήλη), *Πολιτική Επιθεώρησις*, έτος Α', αριθ. 51, Αθήναι 17 Δεκεμβρίου 1916, σελ. 1687.

¹²⁵ Ανώνυμου συγγραφέα, «Εσωτερική Επιθεώρησις» (μόνιμη, στήλη), *Πολιτική Επιθεώρησις*, έτος Α', αριθ. 51, Αθήναι 17 Δεκεμβρίου 1916, σελ.1695.

¹²⁶ Στο τεύχος 52 δημοσιεύθηκε άρθρο του Όθωνα Α. Ρουσόπουλου (1856-1922), που έφερε τον τίτλο «Επάρκεια» και επικροτούσε την εφαρμογή μιας κεντρικά σχεδιασμένης οικονομίας, όπως την οραματίστηκε ο Φίχτε (1762- 1814). Ο Ρουσόπουλος είχε κάνει μεταπτυχιακές σπουδές στην Γερμανία και ήταν επηρεασμένος τόσο από τις πολιτικές ιδέες του γερμανικού περιβάλλοντος. Έκλεινε το άρθρο ως εξής.

«Νέος κόσμος αρχίζει με νέας αντιλήψεις, με νέους όρους· εν Γερμανία μάλιστα ήρχισαν, ως λέγει ο Μαξ Σέριγκ, να πλησιάζουν προς το «κλεισμένον εμπορικό κράτος», το ιδεώδες κράτος του μεγάλου φιλοσόφου Φίχτε, εις το οποίον πάντες είνε υπηρέται της ολομελείας λαμβάνοντες το δίκαιον μερίδιον εκ των αγαθών αυτής, και όπου ουδείς δύναται να γίνη υπερμέτρως πλούσιος, αλλά και όπου ουδείς υπάρχει υπερμέτρως πτωχός.

Παρ' ημίν τοιαύτα προβλήματα δεν είχαν ωριμάσει και ήσαν μόνον όλως θεωρητικώς γνωστά, ενώ εκ Βερολίνω υπάρχει και ειδική έδρα εξ ης ο υπό του μεγάλου Βίσμαρκ προστατευόμενος καθηγητής

εξωτερική πολιτική ήταν η εξής. Η ελληνική κυβέρνηση έπρεπε να εκμεταλλευτεί τον αιφνιδιασμό των δυτικών από την αντίδραση του ελληνικού στρατού και των Επιστράτων και να συνεχίσει αυτή την επιθετική απόρριψη των εκβιασμών. Ή θα έπρεπε οι δυτικοί να αποδεχτούν την Ελλάδα ως σύμμαχο με όρους ανεξάρτητου κράτους ή η Ελλάδα έπρεπε να συνεχίσει την επίδειξη πυγμής μέχρι να βρεθεί σε διαπραγματευτικά πλεονεκτική θέση.

Εντούτοις ο Ίων Δραγούμης, μολονότι ακολουθούσε την αντιβενιζελική όξυνση και γινόταν ολοένα και περισσότερο ενάντιος προς την Γαλλία και την Αγγλία, συνέχισε να μην εγκαταλείπει ορισμένες συνταγματικές αρχές που είχε υιοθετήσει το 1915 όταν εξελέγη βουλευτής.¹²⁷ Επίσης, η *Πολιτική Επιθεώρηση*, εκτός από συντηρητικές και πρωτοφασιστικές αναλύσεις υπέρ των κρατικών παρεμβάσεων¹²⁸ εξακολούθησε να φιλοξενεί και κάποια άρθρα που εξέφραζαν φιλελεύθερο αντίλογο.¹²⁹

Αδόλφος Βάγνερ edίδασκε τον εκ των άνω σοσιαλισμόν. Εκ των ημετέρων ο κ. Σ. Λοβέρδος εν τη αξιολόγῳ πραγματεία του περί του πολέμου και της οικονομικής επεμβάσεως του κράτους άπτεται ακροθιγῶς και τοιούτων ζητημάτων.

Σημειωτέον ότι ημεῖς δεν ζητούμεν να γίνῃ το Κράτος έμπορος, βιομήχανος, γεωργός, αλλά προτείνομεν δια του νέου οργανισμού να γίνῃ μεθοδικός ρυθμιστής της παραγωγῆς και της καταναλώσεως· και θα αναγκασθῇ να γίνῃ, αν θέλωμαν ν' ανθέξῃ εἰς τον παγκόσμιον αγώνα η πατρίς μας». Ο. Α. Ρουσόπουλος, «Επάρκεια», *Πολιτική Επιθεώρησις*, έτος Α', αριθμ. 52, Αθήναι 24 Δεκεμβρίου 1916, σελ. 1736-1739.

¹²⁷ «Στα απολυταρχικά πολιτεύματα, μία γνώμη ισχύει, μία θέληση, που εμποδίζει τις άλλες γνώμες και να ακούγονται ακόμα [...]. Στα δημοκρατικά πολιτεύματα (όπως είναι και τα συνταγματικά) η κάθε γνώμη ισχύει, φτάνει να έχει η δύναμη να επιβληθεί. Και μπορεί να επιβληθεί χωρίς να αναποδογυρίσει το καθεστώς. Κάθε γνώμη οπωσδήποτε, μπορεί ελεύθερα να ακουστεί μέσα στις βουλές, έστω και αν δεν πρόκειται να επικρατήσει. Αυτό θα πει ελευθερία. Και ισότητα θα πει να δίνει η πολιτεία ή η κοινωνία στο κάθε άτομο, απ' όποια τάξη και ναν προέρχεται, τα μέσα για να ανεβεί όπου μπορεί, τα μέσα για να αναπτύξει κάθε του δυνατότητα». Εγγραφή Μαρτίου 1917, Αρχείο Ίωνα Δραγούμη Ίων Δραγούμης, *Φύλλα Ημερολογίου Ε' (1913-1917)*, Ερμής, Αθήνα 2006, σελ. 167.

¹²⁸ «Ο κατά την τελευταίαν προπολεμικήν περίοδον επικρατήσας [...] φιλελευθερισμός, η ακανόνιστος έντασις της ιδιωτικής πρωτοβουλίας, η υπερέντασις του ατομικιστικού ωφελιμισμού [...] εγέννησαν αναρχίαν εν τε τη καταναλώσει και τη παραγωγή –τη βιομηχανική ιδία– των Κρατών. [...]

Όταν τον πολεμικόν επηκολούθησεν ο οικονομικός σεισμός ηναγκάσθη το Κράτος, παραβλέπον τας περί της περιωρισμένης αποστολής του θεωρίας, να κατέλθῃ, προς εξασφάλισιν της ευρωστίας του

Συμπερασματικά η *Πολιτική Επιθεώρηση* από το δεύτερο μισό του Νοεμβρίου μέχρι την άνοιξη του 1917 υπέστη μια υφολογική και ιδεολογική μεταβολή. Σκλήρυνε την στάση της και εγκατέλειψε τον μετριοπαθή συντηρητικό λόγο για να υιοθετήσει μια επιθετικότερη στάση, που εξέφραζε τις θέσεις της ιδεολογίας του αντιδιαφωτιστικού πολιτικού Ρομαντισμού. Ωστόσο η μετατόπιση προς την σκληρή γραμμή δεν ήταν ολοκληρωτική ούτε για το έντυπο ούτε για τον Ίωνα Δραγούμη. Ο Ίων Δραγούμης και η *Πολιτική Επιθεώρηση* ακολούθησαν, δεν πυροδότησαν το κλίμα του Εθνικού Διχασμού.

Ξενόδουλη αστική τάξη, αγνός λαός και αληθινή αριστοκρατία

Στις 14 Ιανουαρίου του 1917 δημοσιεύθηκε στην *Πολιτική Επιθεώρηση* το άρθρο του Ίωνος Δραγούμη που έφερε τον τίτλο «Τα θαύματα της Αγγλογαλλίας στην Ελλάδα. Κοινωνικές παρατηρήσεις». Ο Δραγούμης, προκειμένου να στηλιτεύσει τους αξιωματικούς και τους ανώτερους κρατικούς υπαλλήλους που ακολούθησαν τον Βενιζέλο στην Προσωρινή Κυβέρνηση της Θεσσαλονίκης, υιοθέτησε επιχειρήματα επενδυμένα με ιδέες παρμένες από τον πυρήνα του αντιδιαφωτιστικού Ρομαντισμού. Τέτοια επιχειρήματα ήταν η κριτική στην πρωτοκαθεδρία της λογικής, η έμφαση στις «αντινεωτερικές» κοινωνικές ομάδες της «αριστοκρατίας» και του «λαού» ως ηθικών αντίβαρων στον ωφελιμισμό της αστικής τάξης και η καταφυγή στον «λαϊκό ξεσηκωμό» προκειμένου να δικαιολογηθούν κυβερνητικά μέτρα περιορισμού των ατομικών πολιτικών ελευθεριών.

Το πρώτο επιχείρημα που χρησιμοποίησε ο Δραγούμης εναντίον των βενιζελικών αξιωματούχων ήταν βασισμένο στην κριτική του ορθολογισμού. Σύμφωνα με τον

εσωτερικού αυτού οργανισμού και εις την παλαιίστρα της εσωτερικής λαϊκής οικονομίας, ως ο κυριώτερος ρυθμιστής των σημαντικότερων οικονομικών [...].

Η μεταπολεμική επέμβασις του Κράτους, σκοπούσα την επαναφοράν της εκ της μακράς διαρκείας του πολέμου εκτραπέισης λαϊκής οικονομίας εις την κανονικήν τροχιάν της, την έντασιν και εξασφάλισιν της παραγωγικότητος, θα είνε ασφαλώς εντονωτέρα». Κ. Ν. Νικολετοπούλου, «Κράτος και αυτάρκεια», *Πολιτική Επιθεώρησις*, έτος Β', αριθ. 66, Αθήναι 1^η Απριλίου 1917, σελ. 428.

¹²⁹ «Το Κράτος παρ' ημίν, μη παρέχον τα εχέγγυα καλής σιδηροδρομικής απ'ευθείας διοικήσεως, κατέχει απ' εναντίας πάντα τα στοιχεία προς δημιουργίαν ελέγχου της αποστολής του. Η εταιρεία είνε αρμοδιωτέρα όπως αναλάβη και διεξαγάγη εμπορικήν επιχείρησιν [...]». Γ. Π. Βουγιούκα, «Επί του προσφορωτέρου συστήματος εκμεταλλεύσεως των σιδηροδρόμων μας», *Πολιτική Επιθεώρησις*, έτος Β', αριθ. 67, Αθήναι 8 Απριλίου 1917, σελ. 465.

Δραγούμη όσοι αξιωματούχοι του ελληνικού κράτους δεν είχαν πολιτικό ήθος, προκειμένου να καλύψουν την μειοδοτική τους συμπεριφορά, κατέφευγαν στον ορθολογισμό. Αναζητούσαν επιχειρήματα της ψυχρής λογικής για να εστιάσουν σε προσδοκώμενα οφέλη. Αλλά ο απώτερος στόχος τους ήταν να δικαιολογήσουν την ηθική τους ανεπάρκεια. Σύμφωνα με τον Δραγούμη «βαθύτερο και στερεώτερο από τα παιχνιδίσματα του λογικού, είναι ο χαρακτήρας. Πολυτιμότερη και από την πιο ωραία και παρδαλή λογική είναι η ηθική».¹³⁰ Γιατί η «λογική εν γένει χτίζει πύργους στην άμμο. Ο πρώτος σεισμός ή άνεμος τους παίρνει».¹³¹ Οι κρατικοί αξιωματούχοι που ακολούθησαν τον Βενιζέλο στην Θεσσαλονίκη, κατά τον Δραγούμη, ήταν άνθρωποι που «δεν είχαν καμία ανώτερη ηθική επάνω τους».¹³² Ο Δραγούμης τους παρομοίασε με «κυρίες» και «κοριτσέλια» που «δεν μπόρεσαν να ανθέξουν σ' ένα στραβοκύταγμα Άγγλου ή Γάλλου ή Ρώσου»¹³³ με αποτέλεσμα να παραιτηθούν από το ελληνικό κράτος.

Η αφορμή της παραίτησης των αξιωματούχων ήταν τα «Νοεμβριανά» και ο Δραγούμης τους ειρωνεύτηκε υποστηρίζοντας ότι ενώ στην πραγματικότητα ήταν «ξενομανείς» υποδύθηκαν τους ευαίσθητους επειδή οι Έλληνες στρατιώτες έχυσαν «αίμα πολιτισμένων ναυτών της Δύσης. Είναι κρίμα που κανένα αιθέριο άλας δεν εστάθηκε άξιο να τους συνεφέρει».¹³⁴ Αυτοί οι, σύμφωνα με τον Δραγούμη, ανήθικοι αξιωματούχοι για τον μόνο λόγο που δεν έδειξαν εξ αρχής τον πραγματικό χαρακτήρα τους ήταν επειδή τους συγκρατούσε ο όρκος που είχαν δώσει στο ελληνικό κράτος και τα οφέλη που απέρρεαν από αυτόν. Όταν καταπάτησαν τον όρκο τους, προκειμένου να συνεχίσουν να κρύβουν την έλλειψη ηθικής συγκρότησης που τους χαρακτήριζε, κατέφυγαν στην λογική για «να της ζητήσουν βοήθεια σε μορφή επιχειρημάτων».¹³⁵ Υιοθετώντας την ρομαντική κριτική στην πρωτοκαθεδρία του ορθολογιστικού πολιτισμού της δυτικής Ευρώπης, ο Δραγούμης περιέγραψε την λογική ως ένα ψυχρό εργαλείο που μπορεί να τεθεί στην υπηρεσία της κάθε

¹³⁰ Ίων Δραγούμης, «Τα θαύματα της Αγγλογαλλίας στην Ελλάδα. Κοινωνικές παρατηρήσεις», Άπαντα Ίωνος Δραγούμη, *Αρθρογραφία 1903-1920*, Εκδόσεις Έκτωρ, Αθήνα 2021, σελ. 239.

¹³¹ Ο.π., σελ. 238.

¹³² Ο.π., σελ. 239.

¹³³ Ο.π., σελ. 238.

¹³⁴ Ο.π.

¹³⁵ Ο.π., σελ. 240.

ανηθικότητας. «Η ελαφρομυαλιά, το συμφέρον και το πάθος»¹³⁶ των αξιωματούχων, όπως έγραψε ο Δραγούμης, «έκραξαν τη λογική και φώναξαν «βοήθεια!». Και η λογική ήρθε αμέσως και πήρε τα προχειρότερα σκουπίδια του δρόμου, κοινοτυπίες, λέξεις κενές και έννοιες τετριμμένες, και έφτιασε πύργους υποκριτικούς που τους έντυσε έπειτα με χρυσόχαρτα αισθηματικά για να ξιπάζουν».¹³⁷ Ο Δραγούμης συμπέρανε ότι στους αξιωματούχους που ακολούθησαν τον Βενιζέλο, επειδή στερούνταν ηθικού υπόβαθρου, «δεν απόμενε παρά η λογική και τα λόγια για να δικαιολογήσουν κάπως τη στάση τους».¹³⁸

Στην συνέχεια ο Δραγούμης εξήγησε γιατί εστίασε την κριτική του στους αξιωματούχους που ακολούθησαν τον Βενιζέλο και όχι στους υποστηρικτές του που προέρχονταν από τα άλλα κοινωνικά στρώματα. «Γιατί ο λαός τι ξέρει; Βλέπει τους άρχοντές του να κάνουν κάτι και το έχει για σωστό, αφού οι άρχοντες είναι μορφωμένοι, γραμματισμένοι ή πλούσιοι, οπωσδήποτε «καλύτεροί» του, κατά την αντίληψή του».¹³⁹ Αμέσως μετά παρέθεσε μια κριτική που αφορούσε το τμήμα εκείνο της ελληνικής αστικής τάξης το οποίο είχε αποδεχτεί τις φιλελεύθερες ιδέες, είχε καταλάβει πόσα εξουσίας στο ελληνικό κράτος και, κατά τον Δραγούμη, δρούσε υποτελώς στις ξένες μεγάλες δυνάμεις. Η κριτική του Δραγούμη είχε ιδεολογικό ρομαντικό περιεχόμενο. Η άρχουσα τάξη του ελληνικού κράτους περιγράφηκε ως ωφελμιστική, ανήθικη και ξενόδοκλη, όπως επιτάσσει η θεωρία του αντιδιαφωτιστικού Ρομαντισμού. Η υιοθέτηση από τον Δραγούμη της ρομαντικής κριτικής στην αστική τάξη συμπληρώθηκε ιδανικά με την επιλογή του να αντιπαραβάλλει σε αυτό που περιέγραψε ως παθογένεια της αστικής άρχουσας τάξης την αυθεντικότητα του λαού.

Το δίπολο αυθεντικός λαός\διεφθαρμένη αστική ελίτ είναι σταθερό γνώρισμα της ρομαντικής κριτικής στην φιλελεύθερη νεωτερικότητα. Ας δούμε την προσέγγιση του Δραγούμη σε αυτό.

«Ο λαός νοιώθει πολύ και ξέρει πολλά. Τη σοφία του τη βλέπεις στις παροιμίες του, στις παραδόσεις του, στα παραμύθια του και στα τραγούδια του. Μα, όπως είναι αξιοπρεπής και φιλότιμος, είναι και μετριοφρων ο λαός

¹³⁶ Ο.π.

¹³⁷ Ο.π.

¹³⁸ Ο.π.

¹³⁹ Ο.π., σελ. 241.

εμπρός στο γραμματισμένο που, κατά παράδοση, τον παίρνει για ανώτερό του».¹⁴⁰

Η παρουσίαση του λαού ως πόλου ηθικής αγνότητας, η οποία στηρίζεται σε μια απλότητα αντιλήψεων που, ωστόσο, κρύβει μια βαθύτατη εμπειρική σοφία, είναι συνυφασμένη με την ρομαντική θεώρηση των πραγμάτων. Σύμφωνα με αυτή την θεώρηση εκείνο που στερείται ο λαός δεν είναι η ηθική ή η βαθύτερη σοφία. Στερείται την ικανότητα να διακρίνει κοινωνικές λεπτομέρειες που προκύπτουν από τον καταμερισμό της νεωτερικής κοινωνίας. Όπως έγραψε ο Δραγούμης, ο λαός «δεν μπορεί να ξεχωρίσει καλά τη διαφορά μεταξύ πλούσιου αριστοκράτη και πλούσιου μπακάλη, όπως δεν μπορεί να ξεχωρίσει και τον αληθινά μορφωμένο από τον μισογραμματισμένο».¹⁴¹ Η τομή που κάνει ο Δραγούμης είναι προφανής. Οι αστοί δεν είναι αριστοκράτες και δεν αξίζουν τον σεβασμό του λαού. Γιατί, σύμφωνα με τον Δραγούμη, «αριστοκράτης δεν είναι ούτε ο νεόπλουτος μπακάλης και εφοπλιστής, ούτε ο νεοφώτιστος μισογραμματισμένος διπλωματούχος, ούτε ο σπαθοφόρος με στολή».¹⁴²

Σύμφωνα με τον Δραγούμη κανείς δεν έπρεπε να λογίζεται ως αριστοκράτης επειδή είχε αποκτήσει πλούτο και υψηλές κρατικές θέσεις. Για να είναι κανείς αριστοκράτης «έπρεπε να έχει μέσα του την αριστοκρατική ή τη λαϊκή ευγένεια»¹⁴³. Ενώ, «εκτός από τον αληθινά αριστοκράτη, που βαστάει από σόϊ, από τζάκι, από σπίτι, αριστοκράτης είναι μόνον ο λαός, όσο και αν ζει φτωχικότερα».¹⁴⁴ Αποδίδοντας την ιδιότητα του αριστοκράτη, εκτός από τα μέλη των ιστορικών οικογενειών της Ελλάδας, στον οποιονδήποτε Έλληνα έφερε τα ηθικά και ιδεολογικά κριτήρια που πρόκρινε ο Ρομαντισμός, ο Δραγούμης διευκρίνισε ότι αριστοκράτης «είναι κείνος, που, απ' όπου και αν προέρχεται, δεν ξιπάζεται, και όχι εκείνος που με το να κέρδισε μισό εκατομμύριο έχει εισιτήριο για να χωθεί στην υψηλή λεγομένη κοινωνία και για να γίνει και αυτός μέλος στη διοικούσα τάξη».¹⁴⁵

¹⁴⁰ Ο.π.

¹⁴¹ Ο.π., σελ. 241.

¹⁴² Ο.π.

¹⁴³ Ο.π.

¹⁴⁴ Ο.π.

¹⁴⁵ Ο.π., σελ. 242.

Η προσέγγιση στο δίπολο αγνός λαός/ διεφθαρμένη αστική ελίτ, συμπληρωμένη με την απόδοση τις ιδιότητας του «αριστοκράτη» σε ανθρώπους κάθε ταξικής προέλευσης που υιοθετούσαν παραδοσιοκρατικές και εθνικιστικές αντιλήψεις, ήταν συνηθισμένη σε φασιστικές εκδοχές πολιτικών αναλύσεων οι οποίες στηρίζονταν στις «θεμελιώδεις αρχές» του αντιδιαφωτιστικού πολιτικού Ρομαντισμού. Ο Δραγούμης, στο ίδιο άρθρο, υιοθέτησε την συγκεκριμένη προσέγγιση προκειμένου να υπερασπιστεί τις δράσεις των Επιστράτων κατά τα «Νοεμβριανά», καθώς και την αστυνομική προσοχή που είχε εστιαστεί στα μέλη του Κόμματος των Φιλελευθέρων απειλώντας τις συνταγματικές ελευθερίες τους.¹⁴⁶ Ο Δραγούμης υποστήριξε ότι η «κυβέρνηση παίρνει τη δύναμή της όλη από το λαό, έστω και αν οι περιστάσεις το φέρνουν να μη λειτουργεί κανονικά το πολίτευμά μας».¹⁴⁷ Στο όνομα της λαϊκής κυριαρχίας ο Δραγούμης δικαιολόγησε την εκτροπή του πολιτεύματος.

Σαφώς η συγκεκριμένη στάση του Δραγούμη μπορεί να ελεγχθεί για την αντιφατικότητά της και επαναφέρει το ερώτημα κατά πόσο ήταν ειλικρινής η έμφαση στους συνταγματικούς κανόνες, που είχε υιοθετήσει από το 1915 και μετά. Στο συγκεκριμένο παράδειγμα ο Δραγούμης υποστήριξε τα αστυνομικά μέτρα κατά των πολιτικών του αντιπάλων και τον περιορισμό των συνταγματικών τους ελευθεριών. Σαφώς, ο εμφύλιος και το δεύτερο ελληνικό κράτος που εγκαθίδρυσε ο Βενιζέλος στην Θεσσαλονίκη ήταν λόγοι που συνέθεταν μια κατάσταση έκτακτης ανάγκης. Δεν πρέπει να παραβλεφθεί ότι σε καταστάσεις έκτακτης ανάγκης γίνεται ευκολότερη η δικαιολόγηση της παράκαμψης των συνταγματικών κανόνων. Εξάλλου ο Δραγούμης εξακολουθούσε να καταλογίζει στον Βενιζέλο την καταπάτηση του Συντάγματος. Υποστήριξε ότι ο Βενιζέλος ήταν εκείνος που «σταμάτησε την κανονική λειτουργία του πολιτεύματος, επειδή ο Φαρισαίος αυτός έβλεπε πως δε θα επικρατούσε

¹⁴⁶ «Όταν εκδηλωθεί μια στάση τόσο πρόστυχη όπως του Βενιζέλου, που επωφελήθηκε από την παρουσία των Αγγλογάλλων στην Ελλάδα για να επιβληθεί στον τόπο, και τόσο αντίθετη από την θέληση του λαού [...] είναι φυσικό μια κυβέρνηση να βαστά τα λουριά σφιχτά απέναντι εκείνων που είναι ακόμη ύποπτοι ότι μπορούν να θελήσουν να χρησιμοποιήσουν και πάλι την ξενική παρουσία για να επιβληθούν στον τόπο. Δε φοβάται το κράτος το Βενιζέλο, ούτε τους λιγοστούς βενιζελικούς. Φοβάται την ξενική επέμβαση και γι' αυτό βαστά κομμάτι σφιχτά τα λουριά εκείνων που είναι ύποπτοι ακόμη ότι μπορούν να ακολουθήσουν τον αργό τους σε ανθελληνικές επιχειρήσεις μαζί με τους Αγγλογάλλους». Ο.π., σελ., 243.

¹⁴⁷ Ο.π.

κοινοβουλευτικά, δηλαδή αν λειτουργούσε κανονικά το πολίτευμα».¹⁴⁸ Λίγους μήνες αργότερα, στο άρθρο «Δεν θέλομεν» που δημοσιεύθηκε στις 6 Μαΐου 1916 στην *Πολιτική Επιθεώρηση*, ο Δραγούμης επανέλαβε το επιχείρημα ότι ο Βενιζέλος καταπατούσε το Σύνταγμα και προωθούσε την αλλαγή του πολιτεύματος.¹⁴⁹

Στο άρθρο «Τα θαύματα της Αγγλογαλλίας στην Ελλάδα. Κοινωνικές παρατηρήσεις» ο Ίων Δραγούμης συνέδεσε το επιχείρημα περί της «αριστοκρατίας» του ελληνικού λαού με τα «Νοεμβριανά». Τα όσα συνέβησαν κατά τα «Νοεμβριανά» ήταν για τον Δραγούμη ένας λαϊκός ξεσηκωμός που στόχο είχε την προστασία της κυβέρνησης, του βασιλιά και του ελληνικού κράτους από την επέμβαση των δυνάμεων της Αντάντ.

«Ο λαός θέλησε να στηρίξει την κυβέρνηση στις 18 Νοεμβρίου και σηκώθηκε στο πόδι και βοήθησε την αστυνομία και το στρατό. Σηκώθηκε υπέρ του καθεστώτος. Ο λαός θέλει να στηρίξει και τώρα την κυβέρνηση. Απ' αυτόν λοιπόν αντλεί την δύναμή της, και αυτή και ο Βασιλιάς. Ποτέ ως τώρα, στην Ελλάδα, δε δόθηκε τόσο άμεσα και τόσο απευθείας η εντολή από το λαό στον ανώτατο άρχοντά του».¹⁵⁰

Παρουσιάζει ενδιαφέρον το γεγονός ότι ο Ίων Δραγούμης κατά την περίοδο των «Νοεμβριανών» είχε κρατήσει μια πολύ πιο προσεκτική στάση. Η περιγραφή και, πολύ περισσότερο, η υποστήριξη των όσων συνέβησαν εκείνες τις μέρες υπήρξε εμφανώς πιο συγκρατημένη στα τεύχη της *Πολιτικής Επιθεώρησης* που κυκλοφόρησαν αμέσως μετά τα γεγονότα. Είναι πιθανό Δραγούμης να μην είχε αποφασίσει αν θα αξιολογούσε θετικά τα αποτελέσματα των «Νοεμβριανών» κατά τις μέρες των συγκρούσεων και στο αμέσως επόμενο χρονικό διάστημα. Το πιο πιθανό είναι να κρατούσε μια προσωρινή επιφυλακτική στάση στις δημόσιες τοποθετήσεις του προκειμένου να έβλεπε πως θα αποκρυσταλλώνονταν στο πολιτικό στερέωμα οι συνέπειες των γεγονότων. Μάλιστα, η γνώμη της Πηνελόπης Δέλτα

¹⁴⁸ Ο.π., σελ 244.

¹⁴⁹ «Ημείς δεν θέλομεν ούτε αλλαγὴν Βσιλέως, ούτε αλλαγὴν δυναστείας, ούτε αλλαγὴν πολιτεύματος. Δεν θέλομεν δημοκρατίαν ἄλλην ἀπὸ ἐκείνην που ἔχομεν. Ημείς δεν θέλομεν ούτε κατάλυσιν τῆς κυριαρχίας του Κράτους ούτε ξενικόν προτεκτοράτον. Επειδὴ ο Βενιζέλος τυχαίνει να συμβολίζῃ ὅλ' αὐτά, ἡμείς δεν τον θέλομεν». Ίων Δραγούμης, «Δεν θέλομεν», ο.π., σελ 252.

¹⁵⁰ Ίων Δραγούμης, «Τα θαύματα της Αγγλογαλλίας στην Ελλάδα. Κοινωνικές παρατηρήσεις», στο Ἄπαντα Ἴωνος Δραγούμη, *Αρθρογραφία 1903-1920*, Αθήνα, Εκδόσεις Ἐκτωρ 2021, σελ. 243.

(1874- 1941) ήταν ότι ο Δραγούμης αντέδρασε αρνητικά στο άκουσμα της είδησης των βιαιοπραγιών.¹⁵¹ Το σίγουρο είναι ότι δύο μήνες μετά ο Δραγούμης ερμήνευσε τα «Νοεμβριανά» ως έναν παλλαϊκό ξεσηκωμό με γνωρίσματα εθνεγερσίας. Ως μια εκδοχή επανάστασης που έδινε, δια βοής, «άμεσα» και «απευθείας» στην φιλομοναρχική παράταξη την εντολή να ερμηνεύσει τους νόμους με μια δόση αυθαιρεσίας προκειμένου να φέρει σε πέρας έναν εθνικό σκοπό.

Στο μεταξύ οι στρατιωτικές εξελίξεις των αρχών του 1917 και η συνειδητοποίηση της οριστικής αδυναμίας των Γερμανών να πραγματοποιήσουν μια προέλαση στην Θεσσαλονίκη, έγειραν την πλάστιγγα υπέρ του Βενιζέλου. Ο μετριοπαθής Ζαΐμης έγινε ξανά πρωθυπουργός. Αλλά δεν υπήρχαν πλέον περιθώρια για το παλάτι. Τον Μάιο του 1917 ο Γάλλος γερυσιαστής Κάρολος Ζοννάρ (1857-1927) έδωσε τελεσίγραφο στην ελληνική κυβέρνηση. Ο Κωνσταντίνος αποχώρησε στις 2 Ιουνίου του 1917 από την Ελλάδα, χωρίς όμως να παραιτηθεί. Ο δευτερότοκος Αλέξανδρος ανέλαβε βασιλιάς στις 12 Ιουνίου. Ο Βενιζέλος επέστρεφε θριαμβευτής.

Τελευταίο τεύχος της *Πολιτικής Επιθεώρησης* πριν την εξορία

Στο φύλλο της εφημερίδας *Σκριπ* της 31^{ης} Μαΐου του 1917 υπάρχει ανταπόκριση που μας πληροφορεί ότι ο Ίων Δραγούμης μίλησε σε συγκεντρωμένο φιλομοναρχικό πλήθος, το οποίο διαμαρτυρόταν στην οδό Ηρώδου Αττικού προς την Αντάντ, κατά την μέρα της απομάκρυνσης του Κωνσταντίνου Α΄ από τα ανάκτορα. Σύμφωνα με το άρθρο ο Δραγούμης έγινε δέκτης ζωνρών επιδοκιμασιών από τους συγκεντρωμένους. Ο Δραγούμης είπε στους συγκεντρωμένους ότι έπρεπε να ανασυνταχτούν και να δράσουν με πολιτική πειθαρχία για να ανατρέψουν την συγκεκριμένη απόφαση. Σύμφωνα με τον Δραγούμη, ο Κωνσταντίνος συμβόλιζε την εθνική ανεξαρτησία που οι δυτικοί είχαν καταπατήσει.¹⁵²

Στις 3 Ιουνίου 1917 κυκλοφόρησε το τελευταίο τεύχος της *Πολιτικής Επιθεώρησης* πριν την διακοπή της κυκλοφορίας της. Ήταν ένα τεύχος που φιλοξένησε τρία κείμενα τα οποία εξέφρασαν θαρραλέα την αντιβενιζελική παράταξη όταν σύσσωμος ο αθηναϊκός φιλομοναρχικός τύπος είχε σιωπήσει φοβούμενος την επόμενη μέρα. Το εβδομηκοστό πέμπτο τεύχος της *Πολιτικής Επιθεώρησης* περιελάμβανε μια

¹⁵¹ Π.Σ. Δέλτα, *Ίων Δραγούμης*, επιμλ. Αλ. Π. Ζάννας, Ερμής, Αθήνα 2015, σελ. 196.

¹⁵² Εφημερίδα *Σκριπ*, Αθήναι, Τετάρτη 31 Μαΐου 1917, διαθέσιμη στην ηλεκτρονική διεύθυνση https://digitallib.parliament.gr/display_doc.asp?item=40323&seg=49732

ανακοίνωση του Στέφανου Δραγούμη για τις τελευταίες εξελίξεις. Ο Στέφανος Δραγούμης κατηγόρησε την Αγγλία, την Γαλλία και την Ρωσία για την κατάλυση του ελληνικού Συντάγματος, για ωμή παραβίαση της εθνικής ανεξαρτησίας και για φίμωση του δημόσιου λόγου.¹⁵³ Στο ίδιο τεύχος δημοσιεύθηκε το ενδιαφέρον άρθρο «Η Καταστροφή», που υπέγραψε ο τακτικός συντάκτης με το ψευδώνυμο Χ.¹⁵⁴ Το συγκεκριμένο άρθρο, γραμμένο με ρομαντικό πεσιμισμό, κατήγγειλε τους φιλοβασιλικούς δημοσιογραφικούς και πολιτικούς κύκλους που πριν την αποχώρηση του βασιλιά υποστήριζαν με επιθετικότητα την αντιπαράθεση με την Αντάντ και μπροστά στα νέα δεδομένα είχαν αλλάξει στάση¹⁵⁵.

«Το ηθικόν κατρακύλισμα εκ τοιαύτης δουλικής μας υποταγής το είδαμεν αμέσως. Ο ελληνικός τύπος έκλαυσε πικρώς δια την αναχώρησιν του μάρτυρος Βασιλέως, αλλά και όλαι σχεδόν αι εφημερίδες εύρον λόγια κατάλληλα προσαρμογής εις την νέαν υποδουλωτικήν κατάστασιν του κράτους, χωρίς καμμία διαμαρτυρία να ακουσθή δια την κατάλυσιν της ελευθερίας μας, καμμία κραυγή πόνου να εκφύγη. Όλως αντιθέτως μάλιστα δεν κάμνουν τίποτ' άλλο από το να αναφέρουν τας Δυνάμεις ως «προστάτιδας» ωσάν να μη έχουν ούτε νουν δια να κρίνουν ούτε αίσθησιν δια να πάσχουν. [...] Πόση δουλοφροσύνη!

Δεν λέγομεν με αυτά ότι έπρεπεν ο τύπος να υβρίση εκείνους προς τους οποίους δεν είχαμεν την δύναμιν ν' αντιταχθώμεν. Άλλως τε, και όταν ετήρει γλώσσαν απρεπή απέναντι των Δυνάμεων, ημεείς διεφωνούμεν και υπεδεικνύομεν την αφροσύνην. Και πολλάκις διετυπώσαμε την γνώμην ότι έπρεπε να επιτευχθή συνεννόησις μεταξύ Ελλάδος και Αντάντ [...]. Αλλά σήμερον που μας υπέταξαν έπρεπε να φανή πλέον φιλότιμος και πλέον υπερήφανος ο ελληνικός τύπος, εκείνος που μέχρι προχθές είχε ταχθή παρά

¹⁵³ Στέφανος Δραγούμης «Φιλελεύθεροι Κραταιοί», *Πολιτική Επιθεώρησις*, έτος Β', αριθ. 75, Αθήναι 3 Ιουνίου 1917, σελ. 716-717.

¹⁵⁴ Πιθανολογώ ότι το ψευδώνυμο Χ. άνηκε στον συντάκτη Χρήστο Χριστουλάκη αλλά δεν το έχω εξακριβώσει.

¹⁵⁵ Η Ελισάβετ Παπαχρήστου σημειώνει ότι εκ μέρους των βενιζελικών η Πηνελόπη Δέλτα καυτηρίασε στο ημερολόγιό της ως πρόστυχη την στάση αυτή των αντιβενιζελικών εφημερίδων. Ελισάβετ Παπαχρήστου, *Ο αντιβενιζελισμός [1917-1920]*, εκδόσεις Ασίνη, Αθήνα 2024, σελ. 44.

το πλευρόν του Βασιλέως Κωνσταντίνου χάριν της ανεξαρτησίας της Ελλάδος.

Αυτό το αποτέλεσμα φέρει η επιβολή της υλικής δυνάμεως εις τους ψυχικώς υποτελείς. Είναι υπέρφρονες όταν δεν αρμόζει, και ταπεινοί και κόλακες όταν ιδούν την πυγμήν υπέρ την κεφαλήν των [...].

Αφού ο τύπος και οι πολιτικοί άνδρες έδειξαν τοιαύτην δειλίαν, πως ο λαός θα εμπορέση να καταλάβη δια ποιον λόγον έμεινε πιστός μέχρι τούδε εις τον Βασιλέα του, πως θέλετε να δοκιμάσει πόνο βαθύ για την απώλειαν της πολιτικής του ανεξαρτησίας; [...].

Όλα θα αναμιχθούν, όλα θα καταρρεύσουν. Και μόνον ο βενιζελικός υλισμός θα κυριαρχήσῃ απ άκρου εις άκρου εις την Ελλάδα». ¹⁵⁶

Πρόκειται για ένα απόσπασμα το οποίο εκφράζει τον πυρήνα της σκέψης της πολιτικής ομάδας που είχε συγκροτήσει γύρω του ο Ίων Δραγούμης. Είναι επίσης ένα άρθρο που αποτυπώνει βασικές ιδέες του νεορομαντικού αντιδιαφωτιστικού κινήματος της γενιάς του 1890. Η περιρρέουσα κοινωνική και ηθική παρακμή που οδηγεί στην απώλεια της εθνικής αξιοπρέπειας και ανεξαρτησίας. Η καυστική κριτική στις συμπεριφορές που νεορομαντικοί διανοητές αντιλαμβάνονταν ως συμβιβασμένες με τις διεφθαρμένες υπέρτερες δυνάμεις. Ο διάχυτος υλισμός και η εξαγορά που εκμηδενίζει το θάρρος της γνώμης. Βρισκόμαστε ενώπιον μιας καθαρής εικόνας της οπτικής των πραγμάτων που είχαν υιοθετήσει οι Έλληνες νεορομαντικοί συνεργάτες του Ίωνος Δραγούμη.

Το τρίτο άρθρο ήταν γραμμένο από τον Ίωνα Δραγούμη και έφερε τον τίτλο «Το μάθημα των πραγμάτων». Σε αυτό το άρθρο ο Ίων Δραγούμης διαμαρτυρήθηκε ως βουλευτής για την κατάλυση της ελληνικής εθνικής κυριαρχίας.

«Ούτε ένας Έλλην πολίτης δεν πρέπει να αγνοή πλέον ότι, με την βοήθειαν του πράκτορός των Βενιζέλου, αι τρεις Δυνάμεις Αγγλία, Γαλλία και Ρωσία κατέλυσαν επισήμως την κυριαρχίαν και ανεξαρτησίαν του Ελληνικού Κράτους.

Και κανείς Έλλην δεν πρέπει να απομείνει που να μην εννοή ότι από την στιγμήν ταύτην έχει να αναλάβη η Ελλάς δεινόν και μακρόν ίσως αγώνα, και προς επαναφοράν του μεγάλου Βασιλέως της και προς αποκατάστασιν των

¹⁵⁶ Χ. «Η Καταστροφή», *Πολιτική Επιθεώρησις*, έτος Β', αριθ. 75, Αθήναι 3 Ιουνίου 1917, σελ.714-716.

πολιτικών της ελευθεριών και της κυριαρχίας και ανεξαρτησίας του Κράτους, χωρίς τούτο να σημαίνει ποσώς και εχθρότητα προς τας τρεις Δυνάμεις. [...] Εγώ, ως μέλος της Εθνικής Αντιπροσωπείας διαμαρτύρομαι, και δια τον υπό των ξένων χαρακτηρισμόν του Βασιλέως Κωνσταντίνου ως παραβάτου του Συντάγματος και δια την δικαιολογίαν με την οποίαν περικάλυψαν συγχρόνως και τον εξαναγκασμόν Αυτού εις αποχώρισιν και την επιβουλήν κατά των κυριαρχικών δικαιωμάτων του Κράτους».¹⁵⁷

Λαμβάνοντας υπόψη την συντριβή του πολιτικού στρατοπέδου των φιλομοναρχικών αυτή ήταν μια αρχηγική παρέμβαση του Ίωνος Δραγούμη. Και, κυρίως, ολοκληρωνόταν με την παρακάτω γεωπολιτική προτροπή.

«[...] μόνην η συνένωσις των εθνών της Εγγύς Ανατολής είναι δυνατόν να σώση και την Ελλάδα και την Ανατολήν από την εκάστοτε εκδηλουμένην επιβολήν εκ μέρους του ενός ή του άλλου συνδυασμού των Μεγάλων Δυνάμεων. Η εγγύς Ανατολή, δια του ομοσπονδιακού συνασπισμού των εθνών της, πρέπει και αυτή να καταστή Μεγάλη Δύναμις προς εξασφάλισιν της ανεξαρτησίας της. Όλα αυτά τα έθνη έπαθαν κατά τον πόλεμον τούτον αρκετάς συμφοράς ώστε να αντιλαμβάνονται τώρα καλύτερα το νόημα του συνασπισμού των».¹⁵⁸

Ο «ελληνοθωμανισμός» αποκτούσε ένα νέο περιεχόμενο. Δεν ήταν πια το όραμα ανασύστασης της βυζαντινής αυτοκρατορίας που θα έδινε στους Έλληνες ξανά τα πρωτεία της περιοχής προκειμένου να «μετακενώσουν» τον δυτικό πολιτισμό στην εγγύς Ανατολή. Ήταν το σχέδιο της εξωτερικής πολιτικής που αποσκοπούσε να δώσει στους λαούς των Βαλκανίων, υπό την ελληνική πρωτοπορία, την ασπίδα της εθνικής - πολιτικής και πολιτιστικής- τους ανεξαρτησίας απέναντι στον ιμπεριαλισμό των δυτικών ευρωπαϊκών κρατών. Η συγκεκριμένη ιδέα είναι ασφαλώς σύμφωνη με το αντιδιαφωτιστικό ιδεολογικό υπόβαθρο του Δραγούμη. Ο αναδιαμορφωμένος «ελληνοθωμανισμός» ήταν το όχημα για την διαμόρφωση μιας γεωπολιτικής ένωσης των βαλκανικών εθνών. Τα οποία θα συγκροτούσαν μια πολιτική πραγματικότητα ικανή να αντιπαρατεθεί με τις μεγάλες δυνάμεις της Ευρώπης για να προφυλάξει την εθνική ανεξαρτησία και παραδοσιακή τους ιδιαιτερότητα.

¹⁵⁷ Ίων Δραγούμης, «Το μάθημα των πραγμάτων», *Πολιτική Επιθεώρησις*, έτος Β', αριθ. 75, Αθήναι 3 Ιουνίου 1917, σελ. 707.

¹⁵⁸ Ο.π.

Τα άρθρα του συγκεκριμένου τεύχους της *Πολιτικής Επιθεώρησης* αποτέλεσαν την αφορμή για να υποστούν διώξεις όλα τα μέλη της οικογένειας Δραγούμη.¹⁵⁹ Στις 13 Ιουνίου 1920 ο Βενιζέλος, υπό την προστασία των στρατευμάτων της Αντάντ, σχημάτισε κυβέρνηση στην Αθήνα. Ο Στέφανος Δραγούμης, λόγω της ηλικίας του, υπέστη τους λιγότερους περιορισμούς. Ωστόσο σύρθηκε σε δίκη για τη υπόθεση του Ρούπελ μαζί με άλλα πρωτοκλασάτα στελέχη της παράταξης των μοναρχικών από την οποία τελικά απαλλάχθηκε όλων των κατηγοριών. Ο Ίων Δραγούμης εξορίστηκε αρχικά στην Κορσική και εν συνεχεία στην Σκόπελο. Τα μικρότερα αδέρφια του εξορίστηκαν σε νησιά της Ελλάδος.

Η διετία 1915-1917 αποτέλεσε την απαρχή ενός κύκλου πολιτικής νομιμοποίησης διαδοχικών παραβιάσεων της συνταγματικής κανονικότητας, των ατομικών και των πολιτικών ελευθεριών, που θα διαρκούσε μέχρι το 1974. Η σύγκρουση των δυο παρατάξεων μολονότι αντανάκλούσε μια ιδεολογική απόχρωση δεν ήταν βασισμένη σε κάποια δομικά γνωρίσματα της ελληνικής κοινωνίας ούτε διέθετε ταξικό υπόβαθρο.¹⁶⁰ Ήταν μια ωμή σύγκρουση δυο πολιτικών παρατάξεων που, πέρα από κάποιες βασικές ιδεολογικές διαφορές, διέθεταν αμφότερες διαταξικά κοινά υποστηρικτών. Το ζητούμενο ήταν η οριστική πολιτική επικράτηση επί του αντιπάλου με τρόπους που σε μεγάλο βαθμό δεν είχαν ενσωματωθεί σε μια κοινή συναίνεση για τους όρους της πολιτικής αντιπαράθεσης.

¹⁵⁹ «Ο Ίων Δραγούμης δεν περιλαμβανόταν στον αρχικό κατάλογο των εξοριζομένων· προστέθηκε αργότερα, εξαιτίας του σφοδρού αντιβενιζελικού του άρθρου στο εκδιδόμενο από τον ίδιο εβδομαδιαίο περιοδικό *Πολιτική Επιθεώρησης*, 75 (3/16 Ιουνίου 1917), σς.705-707». Γεώργιος Β. Λεονταρίτης, *Η Ελλάδα στον Πρώτο Παγκόσμιο Πόλεμο 1917-1918*, ά ανατύπωση, μτφ. Βασίλης Οικονομίδης, Μορφωτικό Ίδρυμα Εθνικής Τραπέζης, Αθήνα 2005, σελ. 522.

¹⁶⁰ Σωτήρης Ρίζας, *Βενιζελισμός και αντιβενιζελισμός στις αρχές του Εθνικού Διχασμού 1915-1922*, Ψυχογιός, Αθήνα 2019, σελ. 73 και 86.

3.Α.3) Ο Ίων Δραγούμης κατά την τελευταία περίοδο της ζωής του

Υπομνήματα στην Συνδιάσκεψη της Ειρήνης και νέος «ελληνοθωμανισμός»

Κατά τα δύο μισά της εξορίας του ο Ίων Δραγούμης ήταν πολιτικά ανενεργός, με μόνες εξαιρέσεις τα δύο υπομνήματα που έστειλε το 1919 στην Συνδιάσκεψη της Ειρήνης στο Παρίσι.¹⁶¹ Στα υπομνήματα η επιχειρηματολογία του Δραγούμη εξακολούθησε να προκρίνει την θέση ότι ο βασιλιάς έπραξε ορθά και διαφώνησε με τον Βενιζέλο γιατί το Σύνταγμα του έδινε αυτό το δικαίωμα.¹⁶² Ακολουθώντας μια διπλωματική τακτική ο Δραγούμης υποστήριξε ότι η ελληνική εξωτερική πολιτική του παλατιού υπηρετούσε τον ορθό λόγο.¹⁶³ Ασφαλώς τα υπομνήματα γράφτηκαν με ύφος που σε τίποτε δεν θύμιζε τις αντιδιαφωτιστικές ιδέες του Δραγούμη. Συνεπώς πρόκειται για κείμενα στα οποία ανιχνεύονται αντιφάσεις σε σχέση με τα παλαιότερα άρθρα ή βιβλία του Δραγούμη, καθώς και με τις ημερολογιακές του εγγραφές. Τόσο με τις παλαιότερες όσο και με τις εγγραφές εκείνης της περιόδου.

Η επιλογή του ύφους και των συγκεκριμένων επιχειρημάτων του Δραγούμη ήταν μάλλον αναμενόμενη. Τα υπομνήματα συντάχθηκαν προκειμένου να διαβαστούν από τους διπλωμάτες και τους επικεφαλής των ισχυρότερων κρατών του κόσμου, που συνεδρίαζαν για να οικοδομήσουν την νέα παγκόσμια συνθήκη μετά τον Α΄ Παγκόσμιο Πόλεμο. Αν συνυπολογίσουμε και το ότι νικήτριες είχαν αναδειχτεί οι φιλελεύθερες και όχι οι αυτοκρατορικές δυνάμεις, οδηγούμαστε στο συμπέρασμα ότι ο Δραγούμης υιοθέτησε ύφος συμβατό με το πολιτικό περιβάλλον στο οποίο απευθύνονταν τα υπομνήματα. Ασφαλώς, η αντίφαση σε σχέση με τα παλαιότερα κείμενα και επιχειρήματα του Δραγούμη είναι προφανής. Αλλά, ταυτόχρονα, και σε έναν βαθμό δικαιολογημένη. Ο Δραγούμης, εκτός από ρομαντικός διανοητής και πολιτικός που εξέφρασε την ιδεολογία του αντιδιαφωτιστικού πολιτικού Ρομαντισμού, υπήρξε και επαγγελματίας διπλωμάτης. Είναι κατανοητό ότι σε περιπτώσεις που κρινόταν αναγκαίο μπορούσε να καταφύγει και στην μορφή λόγου που υιοθετούσε ο επαγγελματικός του κλάδος.

¹⁶¹ Ίωνος Δραγούμη, «Υπόμνημα προς το εν Παρισίους Συνέδριον της Ειρήνης», Άπαντα Ίωνος Δραγούμη, *Αρθρογραφία 1903-1920*, Εκδόσεις Έκτωρ, Αθήνα 2021, σελ. 364-383 και «Υπόμνημα επί του ελληνικού ζητήματος προς την εν Παρισίους Συνδιάσκεψιν της Ειρήνης», ο.π., σελ. 384-398.

¹⁶² Ίωνος Δραγούμη, «Υπόμνημα προς το εν Παρισίους Συνέδριον της Ειρήνης», ο.π., σελ. 370.

¹⁶³ Ο.π., σελ. 369.

Κατά τα άλλα, τα αιτήματα που προώθησε ο Δραγούμης με τα υπομνήματα ήταν τα γνωστά αιτήματα του ελληνικού εθνικισμού. Στο πρώτο υπόμνημα ο Δραγούμης ζήτησε την ενσωμάτωση στο ελληνικό κράτος της Βορείου Ηπείρου, της Θράκης, των Δωδεκανήσων, του Εύξεινου Πόντου, της παραθαλάσσιας Μικράς Ασίας και της Κύπρου. Ζήτησε, ακόμη, την ενσωμάτωση στο ελληνικό κράτος των περιφερειών της Γευγελής και του Μοναστηρίου. Ενώ για την Κωνσταντινούπολη πρότεινε να ανεξαρτητοποιηθεί και με τις γύρω της περιοχές να αποτελέσει αυτόνομο κράτος.¹⁶⁴ Όντας περισσότερο μετριοπαθής, στο δεύτερο υπόμνημα ο Δραγούμης τροποποίησε μερικώς τα αιτήματα. Αφού έγραψε με λύπη ότι η επανίδρυση της ελληνικής αυτοκρατορίας, μολονότι ήταν επιθυμητή στους Έλληνες, δεν αποτελούσε εφικτή λύση¹⁶⁵ επέμεινε στις προηγούμενες προτάσεις, εξαιρώντας τους ελληνικούς πληθυσμούς της Ασίας. Πρότεινε οι ελληνικές κοινότητες της Μικράς Ασίας να παρέμεναν στο οθωμανικό κράτος, με την προϋπόθεση ότι θα αποκτούσαν αυτοδιοίκητες και αυτονομημένες από τον κρατικό οργανισμό περιφέρειες. Το ίδιο θεώρησε ότι θα έπρεπε να συμβεί και με τις ελληνικές κοινότητες της νότιας Ρωσίας, του Καυκάσου και της σερβικής Μακεδονίας. Ενώ πρότεινε και μια ιδιαίτερη διπλωματική ρύθμιση για τους ελληνικούς πληθυσμούς της Ρουμανίας. Επίσης, ο Δραγούμης επέμεινε ότι από την Κωνσταντινούπολη μέχρι την Προποντίδα έπρεπε να σχηματιστεί ένα νέο ανεξάρτητο κράτος.

Ανάμεσα σε αυτά ο Δραγούμης δεν παρέλειψε να αναφέρει ότι μελλοντικά ήταν πιθανή και η συσσωμάτωση βαλκανικών και ανατολικών εθνών σε μια συμπολιτεία.¹⁶⁶ Ο παλιός «ελληνοθωμανισμός» επέστρεφε στην πολιτική του σκέψη. Αυτή την φορά προσαρμοσμένος στις νέες συνθήκες. Μπορεί να δήλωνε με λύπη ότι η επανίδρυση ελληνικής αυτοκρατορίας ήταν ανέφικτη. Εντούτοις ο Δραγούμης είχε αρχίσει να επεξεργάζεται έναν τρόπο προκειμένου να κρατήσει ένα από τα παλαιότερα αιτήματα του προγράμματος που είχε εκπονήσει η «Οργάνωσις Κωνσταντινουπόλεως» ζωντανό στο νέο γεωπολιτικό περιβάλλον. Έστω και ως δυνητική πρόκληση.

¹⁶⁴ Ο.π., σελ. 368.

¹⁶⁵ Ίωνος Δραγούμη, «Υπόμνημα επί του ελληνικού ζητήματος προς την εν Παρισίοις Συνδιάσκεψιν της Ειρήνης» Άπαντα Ίωνος Δραγούμη, *Αρθρογραφία 1903-1920*, Εκδόσεις Έκτωρ, Αθήνα 2021, σελ. 389.

¹⁶⁶ Ο.π., σελ. 390.

Λαμβάνοντας υπόψη τα δεδομένα της περιόδου που πραγματοποιήθηκε η Συνδιάσκεψη της Ειρήνης οι θέσεις του Ίωνος Δραγούμη δεν ήταν μαξιμαλιστικές. Ήταν δείγμα πραγματισμού το ότι ο Δραγούμης, με τον ελληνικό στρατό να έχει μόλις αποβιβαστεί στην Σμύρνη, αναγνώρισε ότι ελληνικοί πληθυσμοί της Μικράς Ασίας θα παρέμεναν εκτός των νέων διευρυμένων ορίων του ελληνικού κράτους.¹⁶⁷ Η συγκεκριμένη τοποθέτηση του Δραγούμη φάνηκε υποχωρητική στις συνθήκες του πολιτικού κλίματος της εποχής. Ορισμένοι συναγωνιστές του Δραγούμη τον κατηγορήσαν για υπερβολική μετριοπάθεια. Ο Χρήστος Χριστουλάκης και ο Γεώργιος Μπούσιος απέρριπταν την ισότιμη σύμπραξη των Ελλήνων με άλλες ανατολικές εθνότητες μέσα στο οθωμανικό κράτος. Επίσης απέρριπταν την πρόταση του Δραγούμη για απόσπαση από το οθωμανικό κράτος της Κωνσταντινούπολης και την ένταξη της ως πρωτεύουσας σε ένα ανεξάρτητο κράτος του Βοσπόρου, υπό διεθνή επιτήρηση. Για τους συνεργάτες του Ίωνος Δραγούμη η ενσωμάτωση της Κωνσταντινούπολης στο ελληνικό κράτος ήταν μονόδρομος. Τέλος, ο Μπούσιος διαμαρτυρόταν γιατί ο Δραγούμης δεν ήρθε σε συνεννόηση με όλη την ομάδα πριν γράψει το δεύτερο υπόμνημα.¹⁶⁸

Το παράδοξο της υπόθεσης είναι ότι ο Δραγούμης, απευθυνόμενος στην Συνδιάσκεψη που οργάνωσαν κράτη με δεδομένο γεωπολιτικό ενδιαφέρον για την περιοχή των Βαλκανίων όπως η Αγγλία, η Γαλλία και η Ιταλία, αναφέρθηκε στο όραμα της ομοσπονδίας βαλκανικών κρατών το οποίο είχε ως απώτερο στόχο την αποτίναξη της γεωπολιτικής ισχύος τους από τα Βαλκάνια και της εγγύς Ανατολή. Μια πιθανή εξήγηση για αυτή την παραδοξότητα είναι ότι κατά το 1919 ο Δραγούμης είχε πιστέψει τις διακηρύξεις του Αμερικανού προέδρου Τόμας Γούντροου Ουίλσον (1856-1924) περί της αυτοδιάθεσης των εθνών. Στα ημερολόγια του Δραγούμη υπάρχουν πέντε αναφορές σε φράσεις και σχόλια του Ουίλσον κατά τον Ιανουάριο και τον Φεβρουάριο του 1919. Οι πρώτες τέσσερις έχουν θετικό περιεχόμενο¹⁶⁹ ενώ

¹⁶⁷ Σωτήρης Ρίζας, *Βενιζελισμός και αντιβενιζελισμός στις απαρχές του Εθνικού Διχασμού*, Ψυχογιός, Αθήνα 2019, σελ. 105.

¹⁶⁸ Ο Φίλιππος Δραγούμης περιγράφει αυτές τις διαφωνίες στην αναγραφή 9 του Σεπτεμβρίου 1919 του ημερολογίου του. Φιλίππου Στεφ Δραγούμη., *Ημερολόγιο Διχασμός 1916-1919*, Εκδόσεις Δωδώνη, Αθήνα-Γιάννινα 1995, σελ. 470-471.

¹⁶⁹ «Ο Wilson απαντώντας σε μια πρόταση του Άγγλου βασιλιά στο δείπνο του Buckingham Palace (27 Δεκεμβρίου ν.η.) είπε κάτι καλό και αληθινό που θα ήταν σαν ψυχρολουσία για τους

στην τελευταία φαίνεται ότι ο Δραγούμης είχε αρχίσει να δυσπιστεί ως προς την ουσία των πεπραγμένων του Ουίλσον.¹⁷⁰ Θεωρώ πολύ πιθανόν ο Δραγούμης να έγραψε τα υπομνήματα βασιζόμενος στις αρχικές αμερικανικές διακηρύξεις. Εξάλλου πριν στείλει το πρώτο υπόμνημα στην Συνδιάσκεψη της Ειρήνης ο Δραγούμης είχε στείλει κείμενο διαμαρτυρίας, που συνυπέγραψαν και άλλοι εξόριστοι της Κορσικής, προς τον Ουίλσον και τους πρωθυπουργούς της Βρετανίας, της Γαλλίας και της Ιταλίας. Ο επικεφαλής του πολιτικού γραφείου του Ουίλσον, συνταγματάρχης Χάουζ, απάντησε με επιστολή στον Δραγούμη ότι ο Ουίλσον διάβασε προσεκτικά το

Ευρωπαίους κυβερνήτες: «We have used great words all of us; we have used great words right and justice, and now we are to prove whether or not we understand those words and how they are to be applied to the particular settlements which must conclude this war, and we must not only understand them, but we must have courage to act upon our understanding.» Εγγραφή 1 του Γενάρη 1919 Αρχείο Ίωνα Δραγούμη Ίων Δραγούμης, *Φύλλα Ημερολογίου Στ' (1918-1920)*, Ερμής, Αθήνα 1987, σελ. 23.

«Ο Wilson στο λόγο του στις 25 του γενάρη (ν.η.) για τη Ligue des Nations είπε και τούτο: «if we fail to make a vital thing of the League we shall disappoint the expectations of the peoples. Their thought centres upon it. Since I ' have been in Europe I have visited several countries, and whenever the true voice of the people reached me, through whatever representative it came, at the front of the plea stood the League of Nations. The fortunes of mankind are now in the hands of the plain people of the world. Fail to satisfy them, and no arrangement we can set up will establish or steady the peace of the world.» Εγγραφή φεβρουαρίου 2 1919, ο.π., σελ. 39

«Ο Wilson στον ίδιο λόγο που έγραψα προχτές λέει: «We would not dare to compromise upon any matter as champion of this thing, this peace of the world, this attitude of justice, this principle that we are masters of no people, but are here to see that ever people in the world shall choose its own masters and govern its own destinies, not as we wish but as it wishes.» Εγγραφή 5 Φεβρουαρίου 1919, ο.π.

«Οι Αγγλογάλοι ιμπεριαλιστές και ο Βενιζέλος έχουν κοινές ελπίδες, και έκαμαν συνεταιρισμό με την ελπίδα κοινού κέρδους. Θα τους βγει ξυνή η φιλοκέρδειά τους. Θα σαρωθούν από τα λαϊκά κύματα που υψώνονται. Είχε δίκιο ο Wilson όταν έλεγε τις προάλλες: «The fortunes of mankind are now in the hand sof the plain people of the world.» Εγγραφή Φεβρουαρίου 12 1919, ο.π., σελ. 42.

¹⁷⁰ «Λένε πως με το σύνδεσμο των εθνών θα πάψουν οι πόλεμοι. Μα ο Ουίλσον είπε τώρα στην Αμερική ότι για 20 χρόνια δε θα γίνει πια πόλεμος γιατί οι λαοί έχουν εξαντληθεί! Ώτε η ligue δεν είναι αιτία που θα πάψουν οι πόλεμοι. Αιτία είναι η εξάντληση! Σπολλάτι!» Εγγραφή Φεβρουαρίου 17 1919, ο.π., σελ. 46.

κείμενο.¹⁷¹ Ακόμη και λίγο πριν την δολοφονία του ο Δραγούμης αναφερόταν στην ευκαιρία για την ελληνική εξωτερική πολιτική που συνιστούσαν οι διακηρύξεις του Ουίλσον.¹⁷² Θα μπορούσε, συνεπώς, αυτή η προσωρινή επαφή του Δραγούμη με τον πρόεδρο Ουίλσον, κατά την περίοδο που ο Ουίλσον διακήρυττε την αυτοδιάθεση των λαών, να προσφέρει μια εξήγηση στην επιλογή του να εκφράσει την προσδοκία για τον μελλοντικό σχηματισμό μιας ομοσπονδίας βαλκανικών εθνικών κρατών που θα δυσκόλευε την παρουσία των δυνάμεων του δυτικού ιμπεριαλισμού στην περιοχή.

Μισό περίπου χρόνο αργότερα την ίδια αντιφατική συμπεριφορά υιοθέτησε και ο αδερφός του Ίωνος, Φίλιππος Δραγούμης. Σε μια περίοδο κατά την οποία ο Φίλιππος Δραγούμης υπερασπιζόταν την προτεραιότητα του «ανατολικού οράματος» για να αποκρουστούν οι δυτικοί ιμπεριαλισμοί, πίστευε ταυτόχρονα ότι θα μπορούσε να πειστεί ο βρετανικός παράγοντας κατά του Βενιζέλου και υπέρ των επιχειρημάτων της πολιτικής κίνησης που στόχευε να συγκροτήσει ο Ίων Δραγούμης.¹⁷³ Τόσο ο Ίων όσο και ο Φίλιππος Δραγούμης είχαν εμπειρία στο διπλωματικό σώμα. Είναι δεδομένο ότι αντιλαμβάνονταν τις αντιφάσεις που μπορεί να ανέκυπταν ανάμεσα σε αιτήματα της εξωτερικής πολιτικής και στις απόπειρες πραγμάτωσής τους. Συνεπώς η στάση τους δεν είναι εύκολο να εξηγηθεί.

Ενδεχομένως η στάση αυτή να συνδέεται με την παραδοσιακή σχέση που διατηρούσε η οικογένεια Δραγούμη με τον βρετανικό παράγοντα. Εφόσον απουσίαζε από το τραπέζι των μεγάλων δυνάμεων η Ρωσία ίσως οι Δραγούμηδες να είχαν την

¹⁷¹ Ιωάν. Ηρ. Μάλλωσης, *Ο Ίων Δραγούμης Εξόριστος (Κορσική-Σκόπελος)*, Πελασγός, Αθήναι 1992, σελ. 38.

¹⁷² Ίων Δραγούμης, «Η κρίσιμος ώρα», Άπαντα Ίωνος Δραγούμη, *Αρθρογραφία 1903-1920*, Εκδόσεις Έκτωρ, Αθήνα 2021, σελ.328.

¹⁷³ «Ο Mayes με κάλεσε σε γεύμα στη «Μ. Βρετανία» χθες και μόνος του επέμενε να του εξηγήσω τις απόψεις μου για την πολιτική κατάσταση. Του μίλησα με τέτοιο πειστικό και ειλικρινή τρόπον, ώστε μου είπε στο τέλος - αν και προηγουμένως επανειλημμένως είχε τονίσει ότι όσο υπάρχει ο Βενιζέλος να μην ελπίζομε ότι θα τον εγκαταλείψουν οι Άγγλοι φίλοι του- ότι είναι δυνατά τα επιχειρήματά μου και με συμβουλεύει να συναντηθώ με τον Sir Arthur Crossfield, ιδιαίτερο φίλο του που πρόκειται να έλθω εδώ [...].

Να μια δουλειά που η δήθεν ενωμένη αντιπολίτευση έπρεπε να οργανώσει αμέσως: το διαφωτισμό της κοινής γνώμης ιδίως εις την Αγγλία». Εγγραφή 27 Φεβρουαρίου Πέμπτη 1920, Φιλίππου Στεφ. Δραγούμη, *Ημερολόγιο 1919-1920 (...φαίνεται πως εχτύπησαν τον Ίωνα)*, Εκδόσεις Δωδώνη, Αθήνα 2010, σελ. 96.

ευχέρεια να παρουσιάσουν, με θελκτικό τρόπο, γεωπολιτικά σχέδια που μπορεί να γίνονταν από τους Βρετανούς αντιληπτά ως φραγμοί σε κάποια μελλοντική κάθοδο των Ρώσων στην βαλκανική. Όμως, από την άλλη, από το 1919 και έπειτα, ο Ίων Δραγούμης έθετε ως προτεραιότητα την άρνηση της Ελλάδας να στραφεί κατά της κομμουνιστικής Ρωσίας. Συνεπώς, σε αυτό το θέμα η αντίφαση δείχνει να μην βρίσκει ερμηνεία.

Μια ακόμη ενδεχόμενη εξήγηση μπορεί να είναι η διάθεση του Βενιζέλου να προσεγγίσει από την δική του πολιτική σκοπιά το σχέδιο μιας βαλκανικής συνομοσπονδίας. Ο Βενιζέλος είχε δεχτεί το σχέδιο για μια ομοσπονδία βαλκανικών εθνικών κρατών λίγο πριν και κατά την διάρκεια των Βαλκανικών Πολέμων. Επίσης, ο Βενιζέλος συζήτησε ξανά το ενδεχόμενο ένταξης της Ελλάδας σε μια ομοσπονδία ανατολικοευρωπαϊκών κρατών μετά το τέλος του Α΄ Παγκοσμίου Πολέμου.¹⁷⁴ Η ένταξη της χώρας σε μια ομοσπονδία εθνικών κρατών ήταν μια ιδέα που αποτελούσε θέμα συζήτησης όχι μόνο των ομοϊδεατών του Δραγούμη αλλά γενικότερα της ελληνικής διπλωματίας. Γεγονός που έδινε την ευκαιρία στον Ίωνα Δραγούμη να την επεξεργάζεται στο πλαίσιο των δικών του πολιτικών αρχών. Ωστόσο η εκδοχή μιας ομοσπονδίας βαλκανικών και ανατολικών εθνικών κρατών που θα βασιζόταν σε παραδοσιοκρατικές αντιδιαφωτιστικές ιδέες και θα έθετε ως γεωπολιτικό στόχο την εκδίωξη των δυτικών ιμπεριαλιστικών κρατών από την περιοχή, όπως αυτή που οραματιζόταν ο Δραγούμης, ήταν απίθανο να αντιμετωπιζόταν θετικά από τα ισχυρά δυτικά κράτη. Τόσο γιατί θα στρεφόταν εναντίον της φιλελεύθερης ιδεολογίας τους όσο και γιατί θα συνιστούσε δυνητική απειλή για τα γεωπολιτικά τους συμφέροντα.

Μια ακόμη εκδοχή είναι ο Δραγούμης, πέρα από όλα τα παραπάνω, να επέλεξε αυτή την στάση ακολουθώντας όχι μια δική του ιδιοτροπία αλλά μια ιδιότυπη παράδοση της ελληνικής εξωτερικής πολιτικής. Η προβολή του ελληνικού αιτήματος της Μεγάλης Ιδέας, και στις τρεις εκδοχές του, ήταν κάτι ενοχλητικό για την διπλωματία της Αγγλίας, της Γαλλίας και των υπόλοιπων ισχυρών δυνάμεων κατά τον 19^ο αιώνα. Ωστόσο οι ελληνικές κυβερνήσεις, μολονότι στο τέλος υποχωρούσαν στις πιέσεις των ισχυρών κρατών, επέμεναν να τοποθετούν αιτήματα της Μεγάλης Ιδέας ψηλά στην

¹⁷⁴ Ίων Δραγούμης, άρθρο χωρίς τίτλο της 31^{ης} Ιουλίου 1920, για μόνιμη στήλη του περιοδικού της *Πολιτικής Επιθεώρησης* που στην πρόσφατη έκδοση των Απάντων του δημοσιεύθηκε με τον τίτλο της ημερομηνίας του, δηλαδή «31 Ιουλίου 1920», Άπαντα Ίωνος Δραγούμη, *Αρθρογραφία 1903-1920*, Εκδόσεις Έκτωρ, Αθήνα 2021, σελ. 342.

ατζέντα της ελληνικής εξωτερικής πολιτικής. Έχοντας την δικαιολογία ότι η ανασύσταση μιας ελληνικής αυτοκρατορίας θα αποτελούσε την αιχμή του ευρωπαϊκού πολιτισμού και θα λειτουργούσε αναμορφωτικά στην οθωμανική βαλκανική επικράτεια, η ελληνική διπλωματία επαναλάμβανε ότι η καλύτερη λύση του Ανατολικού Ζητήματος ήταν η πραγματοποίηση, με τον ένα ή τον άλλον τρόπο, της Μεγάλης Ιδέας.¹⁷⁵ Παρέβλεπε, ασφαλώς, αυτό το αίτημα την δεύτερη σκέψη που θα έκαναν οι διπλωμάτες των ισχυρών ευρωπαϊκών κρατών ότι ένα ελληνικό κράτος, το οποίο θα εκπλήρωνε τις προϋποθέσεις της Μεγάλης Ιδέας, θα ήταν σε θέση να αμφισβητήσει την γεωπολιτική πρωτοκαθεδρία των ευρωπαϊκών δυνάμεων στην περιοχή. Στην ουσία η ελληνική διπλωματία ζητούσε από τις ισχυρές ευρωπαϊκές χώρες να βοηθήσουν στην συγκρότηση ενός ισχυρού κράτους, το οποίο μελλοντικά θα αμφισβητούσε τα γεωπολιτικά κεκτημένα τους. Ο Δραγούμης επαναλάμβανε αυτή την καθιερωμένη πρακτική στους κύκλους της ελληνικής διπλωματίας.

Παρόμοια στάση τήρησε συνολικά και η «Ηνωμένη Αντιπολίτευσις», Με την μόνη διαφορά ότι έδωσε έμφαση στο πεδίο της εσωτερικής πολιτικής. Τον Ιούνιο του 1920, ενώ ακόμη ο Δραγούμης ήταν ζωντανός, η «Ηνωμένη Αντιπολίτευσις» έστειλε υπόμνημα στις πρεσβείες των δυνάμεων της Αντάντ που έδρευαν στην Αθήνα με το οποίο δήλωσε ότι θα ευθυγραμμιζόταν με την εξωτερική πολιτική του Βενιζέλου αλλά θα κρατούσε διαφορετική στάση στα ζητήματα της εσωτερικής πολιτικής.¹⁷⁶ «Ο βασικός στόχος του αντιβενιζελισμού ήταν να κερδίσει τις εκλογές και να κυβερνήσει ανενόχλητος από εξωτερική παρέμβαση».¹⁷⁷ Αυτό είναι κατανοητό αν ερμηνευτεί ως επικοινωνιακή προετοιμασία για την επάνοδο του Κωνσταντίνου στον θρόνο. Αλλά ως ουσιαστικό πολιτικό αίτημα δείχνει ανεξήγητο. Είναι δύσκολο να δοθεί απάντηση στο ερώτημα πώς ήταν δυνατόν να πιστεύουν πολιτικοί με κυβερνητική εμπειρία ότι θα σταματούσαν οι παρεμβάσεις των ισχυρών χωρών στα εσωτερικά της Ελλάδας με μια πολιτική συμφωνία.

¹⁷⁵ Για την ιδιορρυθμία της απόπειρας ιδεολογικής προσαρμογής του νεωτερικού ευρωπαϊκού πολιτισμού στα παραδοσιακά ελληνικά οράματα του 19^{ου} αιώνα, Έλλη Σκοπετέα, *Το «πρότυπο βασίλειο» και η Μεγάλη ιδέα. Όψεις του εθνικού προβλήματος στην Ελλάδα (1830-1880)*, Πολύτυπο, Αθήνα 1988, σελ. 218-230.

¹⁷⁶ Σωτήρης Ριζάς, *Βενιζελισμός και αντιβενιζελισμός στις απαρχές του Εθνικού Διχασμού*, Ψυχογιός Αθήνα 2019, σελ. 143.

¹⁷⁷ Ο.π.

Συμπερασματικά δεν είναι εύκολο να γίνει αντιληπτή η αναφορά του Ίωνος Δραγούμη στον δυνητικό σχηματισμό μιας ομοσπονδίας βαλκανικών εθνικών κρατών εντός του υπομνήματος που έστειλε στην Συνδιάσκεψη της Ειρήνης. Το ότι η αναφορά ήταν σύντομη ίσως έγινε με την προϋπόθεση να μην φανεί ότι ο απώτερος στόχος μιας τέτοιας ομοσπονδίας θα ήταν να βάλει ένα φρένο στον γεωπολιτικό έλεγχο της περιοχής των Βαλκανίων από τις νικήτριες χώρες του Α΄ Παγκοσμίου Πολέμου. Καταληκτικά, αυτή η επιλογή του Ίωνος Δραγούμη, μολονότι ήταν συνεπής με τις ιδεολογικές του αρχές, μπορεί να θεωρηθεί ως μια αντίφαση της πολιτικής του δράσης. Όπως είχε αναφέρει ο Γεώργιος Β. Λεονταρίτης, όχι μόνο ο Δραγούμης αλλά και οι πολιτικοί του αντίπαλοι εκείνη την περίοδο, «υπό το συσσωρευμένο βάρος των στρεβλωτικών τους παραστάσεων, [...] άρχισαν τότε να καλλιεργούν την επικίνδυνη ψευδαίσθηση ότι θα μπορούσαν να ασκούν πολιτική με στόχους αναγόμενους στην δική τους αντίληψη περί «ιστορικών δικαιωμάτων», η οποία συσκοτίζε τους στρατηγικούς περιορισμούς τους εγγενείς στην πολιτική πραγματικότητα».¹⁷⁸

Τρεις άξονες πολιτικής δράσης

Μετά την επιστροφή του από την εξορία ο Ίων Δραγούμης επανένωσε το δίκτυο των παλιών συνεργατών του. Οι τρεις άξονες στους οποίους προσπάθησε να οργανώσουν μια πολιτική κίνηση ο Δραγούμης και οι συνεργάτες του ήταν οι ίδιοι με εκείνους του 1915. Πρώτος άξονας παρέμεινε η προσήλωση στην συνταγματική κανονικότητα της προ του 1917 περιόδου. Ο δεύτερος άξονας βασιζόταν σε μια ελληνική εξωτερική πολιτική που βραχυπρόθεσμα θα έδειχνε ευμενή διάθεση προς τις δυτικές χώρες αλλά, παράλληλα, θα έριχνε διπλωματικές γέφυρες και προς την Ρωσία,¹⁷⁹ με απώτερο στόχο την ανάδειξη της Ελλάδας σε ανεξάρτητη περιφερειακή

¹⁷⁸ Γεώργιος Β. Λεονταρίτης, *Η Ελλάδα στον Πρώτο Παγκόσμιο Πόλεμο» 1917-1918*, ά ανατύπωση, μτφ. Βασίλης Οικονομίδης, Μορφωτικό Ίδρυμα Εθνικής Τραπέζης, Αθήνα 2005, σελ. 18.

¹⁷⁹ «Η κατοχή της Κωνσταντινουπόλεως υπό των ελληνικών στρατευμάτων είναι ασμένως αποδεκτή, διότι συμπίπτει με το εθνικό συμφέρον της Ελλάδος, αλλ' η πέραν τούτου ανάληψις εκ μέρους ταύτης και νέας εκστρατείας κατά των μπολσεβίκων και προς την διεθνή ηθικήν δεν συμβιβάζεται ως ενέχουσα την έννοιαν της επεμβάσεως ξένων εις τας εσωτερικάς υποθέσεις της Ρωσίας, αλλά και εις άκρον επικίνδυνος είναι εκθέτουσα την Ελλάδα εις νέας θυσίας αι οποίαι δυνατόν να την εξαντλήσουν. Εξ άλλου δεν διαβλέπομεν και κανέν συμφέρον να δείξη ο ελληνικός λαός εχθρότητα

δύναμη. Ο τρίτος άξονας πάνω στον οποίο συγκροτήθηκε η δράση της πολιτικής κίνησης του Ίωνος Δραγούμη και των συνεργατών του ήταν η προοπτική του μετασχηματισμού της ελληνικής πολιτικής ζωής και της αναδιαμόρφωσης του ελληνικού κράτους.

Μέχρι το 1917 ο Δραγούμης θεωρούσε ότι η ιδανική μορφή του ελληνικού κράτους θα σχηματιζόταν όταν το ελληνικό έθνος θα κατάφερνε να αναβαπτισθεί σε ένα πλαίσιο ρομαντικά εθνικιστικών ιδεών και κοινοτιστικών εκδοχών διοικητικής οργάνωσης. Μετά την επιστροφή του από την εξορία ο Δραγούμης πρόσθεσε και τον σοσιαλισμό σε αυτό το μίγμα. Πλέον η εθνικιστική αναβάπτιση της Ελλάδος θα συνοδευόταν από μια οικονομική οργάνωση βασισμένη σε έναν σοσιαλισμό μπολιασμένο με στοιχεία της παραδοσιακής ελληνικής οικονομίας. Οι συνεταιρισμοί θα γίνονταν το εργαλείο εξισορρόπησης του εθνικισμού με τον σοσιαλισμό. Αλλά και το εργαλείο που, μέσω του «ανατολικού οράματος», θα έφερνε κοντά τους Έλληνες με τα γειτονικά έθνη και θα προωθούσε την εθνική και πολιτιστική υπεροχή του ελληνισμού στην ευρύτερη περιοχή. Θα εξετάσουμε τώρα τον τρόπο με τον οποίο υποστήριζαν τους τρεις άξονες του πολιτικού τους προγράμματος ο Ίων Δραγούμης και οι συνεργάτες του στο τέλος του 1919 και μέχρι το 1920. Θα σταθούμε αρχικά στον δεύτερο και τον τρίτο άξονα και θα εξεταστεί τελευταίος ο πρώτος άξονας. Γιατί στον πρώτο άξονα ανακύπτουν τα περισσότερα ερωτηματικά σχετικά με την συνέπεια της πολιτικής δραστηριότητας του Δραγούμη με τις «θεμελιώδεις αρχές» της ιδεολογίας του αντιδιαφωτιστικού πολιτικού Ρομαντισμού.

Εξωτερική πολιτική

Αρχίζοντας την ανάλυση του δεύτερου άξονα της πολιτικής δράσης του Δραγούμη και του δικτύου του διαπιστώνουμε ότι στην εξωτερική πολιτική, πέρα από τις όποιες

προς τον ρωσικόν, ο οποίος ως εκ του πολυανθρώπου και της γειτονίας του προς ελληνικάς χώρας, είναι επικίνδυνος ως εχθρός, ενώ θα ήτο πολύτιμος ως φίλος. Εις τας σοβιετικές εφημερίδας «Ισβέστια» και «Πράβδα» δίδονται σχετικά προς την στάσιν της Ελλάδος νύξεις, συμβιβαζόμεναι προς όσα ανωτερό λέγομεν.

[...] πρέπει να είνε πολύ επιφυλακτικός ο Ελληνισμός προκειμένου να γίνη αντιμέτωπος της Ρωσίας.

Η ιταλική στάσις απέναντι της Ρωσίας είνε εις άκρον φιλική, υπάρχει δε ήδη εις την Ρώμην αντιπρόσωπος των μπολσεβίων μόνιμος, ως και εις την μόσχαν αντιπρόσωπος της Ιταλίας. Ίων Δραγούμης, «31 Ιουλίου 1920», Άπαντα Ίωνος Δραγούμη, *Αρθρογραφία 1903-1920*, Εκδόσεις Έκτωρ, Αθήνα 2021, σελ. 338-339, 341.

τοπικές αντιπαλότητες πυροδοτούσαν διαφορές που δεν είχαν ακόμη διευθετηθεί με τις γειτονικές χώρες, ως ο σημαντικότερος γεωπολιτικός κίνδυνος μετά τον Α΄ Παγκόσμιο Πόλεμο αξιολογήθηκε από τον Δραγούμη η Ιταλία.¹⁸⁰ Μακροπρόθεσμο στόχο της εξωτερικής πολιτικής για τον κύκλο των υποστηρικτών του Δραγούμη συνέχισε να αποτελεί το παλιό όραμα μιας ομοσπονδίας εθνικών κρατών που θα σχηματιζόταν στα Βαλκάνια και στην Εγγύς Ανατολή. Μέσα από αυτή την ομοσπονδία θα απλωνόταν η γεωπολιτική και πολιτιστική πρωτιά του ελληνικού στοιχείου σε ολόκληρη την περιοχή. Ο απώτερος στόχος της αναβίωσης μιας ελληνικής αυτοκρατορίας, υπό την μορφή ομοσπονδίας βαλκανικών και ανατολικών κρατών, στρεφόταν κατά του γεωπολιτικού ελέγχου της περιοχής από τις ιμπεριαλιστικές δυνάμεις της Βρετανίας, της Γαλλίας και της Ιταλίας. Ο Δραγούμης διευκρίνισε ότι η ομοσπονδία που πρότεινε ήταν διαφορετική από μια εκδοχή ομοσπονδίας στην οποία συζητούσε την πιθανότητα ένταξης της Ελλάδος ο Βενιζέλος.¹⁸¹ Επειδή ο Δραγούμης αντιλαμβανόταν ότι το ελληνικό κράτος δεν

¹⁸⁰ «Το ότι η ιταλική πολιτική, εν στενή συνεργασία με την ρουμανικήν, τείνει να περιζώσει την Ελλάδα –ευρωπαϊκήν και ασιατικήν- δεν πρέπει να διαφεύγει την προσοχή των Ελλήνων πολιτικών. Εκτός της Αλβανίας, όπου τείνει να επικρατήσει η ιταλορουμανική προστασία και εις την Πόλιν επειδιώκει συντόμως επιρροήν η Ιταλία, υποβοηθούμενη και από τον Πάπαν εγείροντα «μετριοφρόνας» όσον και ευλόγους αξιώσεις επί της «λατινικής» Αγίας Σοφίας! Και εις το καθεστώς των Στενών η Ιταλία θα έχη δύο ψήφους, αφού θα αντιπροσωπεύεται και η Ρουμανία (ή και τρεις, αν συνεννοηθή, ως επειδιώκει, και με την Βουλγαρίαν), αλλά και εις την Ποντουράκλειαν, όπου ευρίσκονται τα ανθρακωρυχεία τα απαραίτητα δια τας ανάγκας των ελληνικών χωρών και της Τουρκίας, εγκαθίσταται η ιταλική ζώνη προς εκμετάλλευσιν του άνθρακος υπέρ της Ιταλίας, η δε στενή λωρίς, η μέλουσα αυτόνομος, της Σμύρνης, θα περιβάλλεται πανταχόθεν υπό άλλης λίαν εκτεταμένης ιταλικής ζώνης, με διέξοσον σημαντικήν εις Νέαν Έφεσον. Και εις τα Δωδεκάνησα ακόμη θα παρατείνουν οι Ιταλοί όσον δύνανται περισσότερον την κατοχήν των. Δι' όλα αυτά λέγω εγώ λατινιστί caveant consules!» Ίων Δραγούμης, «Ρουμανία και Αλβανία», ο.π. σελ. 311-312.

¹⁸¹ «Γάλλοι και Άγγλοι πολιτικοί και διπλωμάται έχουν την έμμονον ιδέαν ότι εμπορούν να εξασφαλισθούν από τον κίνδυνον αυτόν δια παρεμβολής μεταξύ της Ρωσίας και της Δύσεως ενός τείχους από μικρά κράτη, το οποίον θα χρησιμεύσει εις τας δυτικές Δυνάμεις και ως χώρισμα μεταξύ Ρωσίας και Γερμανίας. Η παραδουνάβειος ομοσπονδία δεν θα ήρκει προς τούτο. Απεκαλύφθη εις το Σαν Ρέμο ότι οι Γάλλοι επεδίωκον την σύμπληξιν ομοσπονδίας περιλαμβάνουσας τα εξής κράτη, Πολωνίαν, Τσεχοσλοβακίαν, Ουγγαρίαν, Ρουμανίαν και Βουλγαρίαν. Μάθων τούτο ο κ. Βενιζέλος

μπορούσε να ενσωματώσει όλους τους ελληνικούς πληθυσμούς της ασιατικής Οθωμανικής Αυτοκρατορίας συνέχισε να διατηρεί όσες πτυχές του «ελληνοθωμανισμού» διατηρούνταν επίκαιρες. Όπως έγραψε στο άρθρο «Η Κρίσιμος Ώρα», που δημοσιεύτηκε στην εφημερίδα *Πολιτεία* την 12^η Ιουλίου του 1920, οι Τούρκοι είχαν το δικαίωμα να ζήσουν σε ένα δικό τους κράτος στο εσωτερικό υψίπεδο της Μικράς Ασίας όπου υπήρχαν συμπαγείς πληθυσμιακές τους μάζες. Η θέση του Δραγούμη για το τουρκικό κράτος ήταν ότι σε όποιο σημείο του υπήρχαν μεγαλύτερες ελληνικές κοινότητες έπρεπε να αυτοδιοικούνται ενώ όπου οι ελληνικές κοινότητες ήταν μικρότερες από τις τουρκικές έπρεπε να υπάρχει ισοπολιτεία στην διοίκηση.¹⁸² Η Μικρά Ασία, κατά τον Δραγούμη, έπρεπε να φιλοξενήσει ένα κράτος με διοίκηση ελληνοτουρκική, χωρίς οι μικρότερες πληθυσμιακά εθνότητες που θα βρίσκονταν στην επικράτειά του να έχουν ανάμιξη στην κυβέρνησή του.¹⁸³

Στο ερώτημα της εμπλοκής ή όχι της Ελλάδος στην μικρασιατική εκστρατεία ο Ίων Δραγούμης κράτησε συγκρατημένα θετική στάση. Στο άρθρο «Η Κρίσιμος Ώρα» έγραψε ότι αν ήταν «αναγκαίο να παραταθή η στρατιωτική προσπάθεια ολίγον ακόμη, προς εκπλήρωσιν των ανωτέρω σκοπών, και τούτο πρέπει να γίνει, αλλά με ηνωμένας τας δυνάμεις του έθνους».¹⁸⁴ Η προοπτική της επανένταξης σε έναν στρατό ελεγχόμενο από τους βενιζελικούς ήταν ένα αγκάθι για τους στρατιωτικούς αντιβενιζελικών φρονημάτων. Για αυτό ο Ίων Δραγούμης έριχνε το βάρος στην κυβέρνηση προκειμένου να αποφάσιζε εκείνη την επαναφορά τους και την παύση

έσπευσεν να προτείνει εις τον κ Λόυδ Τζώρτζ την σύμπληξιν ομοσπονδίας τοιαύτης με αντικατάστασιν όμως της Βουλγαρίας δια της Ελλάδος.

Επί των σχεδίων τούτων καθιστώμεν προσεκτικούς τους Έλληνας, διότι πας συνδυασμός κρατών μη φυσιολογικός, αφ' ενός μεν δεν είναι βιώσιμος, αφ' ετέρου δε εκθέτει εις κίνδυνον τα αποτελούντα τον συνασπισμόν κράτη να γίνουν όργανα υποχείρια εις τας ορέξεις και τα συμφέροντα των μεγάλων, οι οποίοι επιδιώκουν τον τοιούτον αντιφυσιολογικόν συνασπισμόν. Ο μόνος δια τον Ελληνισμόν φυσικός συνασπισμός θα ήτο [...] μεταξύ των κρατών της Βαλκανικής και της Μικράς Ασίας, τους λόγους δε τους πείθοντας περί της αληθείας του ισχυρισμού μας, είχομεν πολλάκις την ευκαιρίαν να εκθέσωμεν και δεν θα παύσωμεν να το πράττωμεν, έως ότου γίνουν κοινή συνείδησις. Πας άλλος συνασπισμός θα είναι δια τον Ελληνισμόν επικίνδυνος και πρέπει να αποκρουσθή πάση δυνάμει». Ίων Δραγούμης, «31 Ιουλίου 1920», ο.π., σελ. 342

¹⁸² Ίων Δραγούμης, «Η κρίσιμος ώρα», ο.π., σελ. 330.

¹⁸³ Ο.π.

¹⁸⁴ Ο.π., σελ. 331.

των μέτρων έκτακτης ανάγκης που δεν τους επέτρεπαν στους υποστηρικτές της αντιπολίτευσης να λαμβάνουν κρατικά αξιώματα.¹⁸⁵ Καθώς η πολεμική εμπλοκή της Ελλάδος στην Μικρά Ασία προϋπέθετε την αποστολή ελληνικού στρατιωτικού σώματος στην εκστρατεία εναντίον της κομμουνιστικής Ρωσίας, ο κίνδυνος να εξαντληθεί κερματιζόμενος ο ήδη κουρασμένος από τους Βαλκανικούς Πολέμους και τον Α΄ Παγκόσμιο Πόλεμο ελληνικός στρατός ήταν ορατός. Ο Ίων Δραγούμης, παρακολουθώντας τις εξελίξεις, επισήμανε τον κίνδυνο της στρατιωτικής και οικονομικής εξάντλησης της χώρας στο άρθρο που δημοσιεύτηκε στην *Καθημερινή*, την 27^η Ιουλίου 1920, υπό τον τίτλο «Ο Εξαγνισμός Αδύνατος».¹⁸⁶

Ο αδερφός του Ίωνος, Φίλιππος Δραγούμης, είχε παρόμοιες ανησυχίες για την πολεμική εμπλοκή της Ελλάδος στην Μικρά Ασία. Σύμφωνα με τον Φίλιππο Δραγούμη η μικρασιατική εκστρατεία θα έδινε την ευκαιρία στους Άγγλους να «χωθούν στο σπίτι και των δυο μας»,¹⁸⁷ Ελλήνων και Τούρκων. Ωστόσο, κατά τον Φίλιππο Δραγούμη, ο πόλεμος με τους Τούρκους για τον έλεγχο της Σμύρνης ήταν αποτέλεσμα «αναγκαστικό, όλων των λαθών του Βενιζέλου από το 1912».¹⁸⁸ Το συμπέρασμα του Φιλίππου Δραγούμη ήταν ότι όλοι οι αντιβενιζελικοί έπρεπε να

¹⁸⁵ «Αν τα πράγματα ούτως έχουν, βαρύνει την Κυβέρνησιν η υποχρέωσις η επιτακτική [...] να παύση αμέσως την πολιτικήν του χωρισμού των Ελλήνων εις «εθνικούς» και «αντεθνικούς» [...]. Θα πρέπει να σταματήσει τας δίκας δήθεν προδοτών, να κλείση δια παντός την περίοδον των ύβρεων, απειλών, αταπιέσεων και καταδιώξεων, να χρησιμοποιήσει τους Έλληνας όσον κατά το παρλεθόν εφάνησαν χρήσιμοι, παρασχόντες υπηρεσίας εις το έθνος, να ανοίξη τας θύρας των φυλακών, να κόψη με το μαχαίρι την τυραννίαν της». Ο.π.

¹⁸⁶ «[...] εχρειάσθη εκστρατεία κατά της Ρωσίας δια να αξιωθώμεν να πατήσωμεν τον πόδα εις την Σμύρνην, και εκστρατείαν εις την μικράν Ασίαν δια να φυλάξωμεν την Σμυρναϊκήν περιοχόν, και εκστρατεία εις την Θράκην δια να την καταλάβωμεν. Και ακόμη δεν ειξεύρομεν αν δεν χρειαστούν και νέαι θυσίαι όπως εξασφαλίσωμεν οριστικώς τα αποκτηθέντα, τα οποία και δεν συμπληρώνουν τον κύκλον των δικαίων αξιώσεων του Έθνους.

Αι εκστρατεΐαι αυτάι και οι πόλεμοι σημαίνουν θυσίας. Επειδή δε η συνέχισις αυτών επ' άπειρον θα εξαντλήση το Έθνος, ανάγκη να προσέξωμεν και να φεισθώμεν των δυνάμεών του. Κάθε ημέρα που περνά προσθέτει νεά οικονομικά βάρη και νέας θυσίας. [...] Αι θυσίαι μας επ' ουδενί λόγω επιτρέπεται να φθάσουν μέχρις εξαντλήσεως του Έθνους. Ίων Δραγούμης, «Ο Εξαγνισμός Αδύνατος», ο.π., σελ. 335.

¹⁸⁷ Εγγραφή 10 Ιουνίου Τετάρτη. Κηφισιά, Φιλίππου Στεφ.Δραγούμη, *Ημερολόγιο 1919-1920* (...φαίνεται πως εχτύπησαν τον Ίωνα), Εκδόσεις Δωδώνη, Αθήνα 2010, σελ. 180.

¹⁸⁸ Ο.π.

δείξουν προθυμία να υπηρετήσουν στον στρατό και να στηρίξουν την μικρασιατική εκστρατεία «ακριβώς για να φανεί η αλήθεια ότι οι εθνικές υποθέσεις, τα όσα συμβαίνουν εις την Ανατολή δεν είναι μονοπώλιο του Βενιζέλου, αλλά υπόθεση του ελληνικού λαού ολόκληρου».¹⁸⁹ Επιπλέον ο Φίλιππος Δραγούμης ευχήθηκε να δήλωνε και ο εξόριστος βασιλιάς Κωνσταντίνος με ένα διάγγελμα, «ότι όλοι πρέπει να υπηρετήσουν εις αυτόν τον πόλεμο».¹⁹⁰ Γιατί με ένα τέτοιο διάγγελμα ο Κωνσταντίνος «θα ενθουσίαζε το λαό να πολεμήσει με όρεξη και θα αφώπλιζε το Βενιζέλο».¹⁹¹ Πάντως, όταν τίποτε από τα παραπάνω δεν συνέβη και ο ελληνικός στρατός συνέχισε να βρίσκεται εξολοκλήρου υπό τον έλεγχο των βενιζελικών, ο Φίλιππος Δραγούμης ομολόγησε ότι δεν μπορούσε να χαρεί όσο θα ήθελε τις στρατιωτικές επιτυχίες στο μικρασιατικό μέτωπο. Γιατί διαπίστωνε ότι ο πόλεμος εκμηδένιζε για άλλη μια φορά τις πιθανότητες εφαρμογής των σχεδίων του μεγαλοϊδεατικού «ελληνοθωμανισμού». Ακόμη και αν ο ελληνικός στρατός νικούσε η Ελλάδα δεν θα ενσωμάτωνε στο κρατικό της κορμό όλες τις ελληνικές κοινότητες της Ασίας ούτε θα γινόταν ανεξάρτητη δύναμη. Θα συνέχιζε να αποτελεί ένα προτεκτοράτο των Άγγλων. Όπως έγραψε χαρακτηριστικά ο Φίλιππος Δραγούμης, «αισθάνομαι ότι ενάντια στο συμφέρον του έθνους και της Ανατολής πηγαίνομε εκεί ως μισθοφόροι των ξένων, των Άγγλων. Παρηγοριούμαι ότι και οι μύριοι του Ξενοφώντος ήταν μισθοφόροι. Ωραία παρηγοριά!».¹⁹²

Ο «ελληνοθωμανισμός» με τις εναλλακτικές εκδοχές του είχε γίνει το κύριο γνώρισμα και η ιδεολογική προμετωπίδα των Ελλήνων αντιδιαφωτιστών εθνικιστών που συγκροτούσαν τον πυρήνα της πολιτικής κίνησης του Ίωνος Δραγούμη. Ο Φίλιππος Δραγούμης περιέγραψε την πολιτική τους κίνηση με την ονομασία «ανατολισμός». Ο «ανατολισμός» έγινε το κεντρικό σύνθημα στο οποίο ο Ίων Δραγούμης και οι συνεργάτες του βασίστηκαν προκειμένου συγκροτήσουν το πολιτικό τους κίνημα που είχε τις ιδεολογικές του καταβολές στον αντιδιαφωτιστικό πολιτικό Ρομαντισμό.

Η πολιτική δράση του Δραγούμη μετά την εξορία ήταν σύντομη. Η δολοφονία του δεν άφησε περιθώρια να οργανωθεί σε μορφή μαζικού κινήματος η πολιτική κίνηση

¹⁸⁹ Ο.π., σελ. 181.

¹⁹⁰ Ο.π.

¹⁹¹ Ο.π.

¹⁹² Εγγραφή 26 Ιουνίου Παρασκευή 1920, ο.π., σελ. 185.

του «ανατολισμού». Όντας στην αντιπολίτευση, πολιτευόμενος σε συνθήκες λογοκρισίας και αρνούμενος να παραστεί στις συνεδριάσεις της «Βουλής των Λαζάρων» της οποίας αμφισβητούσε την νομιμότητα, ο Ίων Δραγούμης είχε λίγες ευκαιρίες να εργαστεί σε θέματα του δεύτερου και του τρίτου άξονα της πολιτικής του κίνησης. Σε θέματα που άπτονταν του δεύτερου άξονα οι δυνατότητες του Δραγούμη και των συνεργατών του να επηρεάσουν την ελληνική εξωτερική πολιτική ήταν μικρές. Περιορίζονταν σε κάποιες συναντήσεις με πολιτικούς παράγοντες που είχαν δυνατότητες παρέμβασης.

Η πιο σημαντική πολιτική πρωτοβουλία του Δραγούμη στον δεύτερο άξονα του προγράμματος των «ανατολιστών» ήταν η επαφή με τον Μητροπολίτη Τραπεζούντας και μετέπειτα Αρχιεπίσκοπο Αθηνών, Χρύσανθο (1881-1949). Ο Χρύσανθος υπήρξε από το 1916 αρθρογράφος της *Πολιτικής Επιθεώρησης*.¹⁹³ Συνοδευόμενος από τον Μητροπολίτη Προύσης και Τοποτηρητή του Οικουμενικού Θρόνου Δωρόθεο (1886-1921) ο Χρύσανθος επισκέφθηκε τον Δεκέμβριο του 1918 το Λονδίνο, το Παρίσι και το Σαν Ρέμο για να συζητήσει με τους ηγέτες των ευρωπαϊκών κρατών τα θέματα της Εκκλησίας και των Ελλήνων της Μικράς Ασίας. Επίσης ο Χρύσανθος, συνοδευόμενος από μια αντιπροσωπεία Ποντίων, παραβρέθηκε το 1919 στην Συνδιάσκεψη της Ειρήνης στο Παρίσι, προσπαθώντας να προωθήσει την ανεξαρτησία του ποντιακού ζητήματος. Ο Χρύσανθος ήταν φίλος της οικογένειας Δραγούμη και της μετέφερε τα τεκταινόμενα των συνεδριάσεων και των συνομιλιών της Συνδιάσκεψης. Ο Δραγούμης συμβούλευε τον Χρύσανθο και, βασισμένος στις πληροφορίες του, έγραψε το άρθρο που δημοσιεύθηκε στην *Πολιτική Επιθεώρηση* στις 4 Ιουλίου 1920, με τον τίτλο «Το ζήτημα του Πόντου». Σε αυτό το άρθρο ο Δραγούμης περιέγραψε από την δική του σκοπιά όσα είχαν διαδραματιστεί στις συνεδριάσεις που αφορούσαν το ποντιακό ζήτημα.

Σύμφωνα με τον Δραγούμη ο Βενιζέλος ήταν ο κύριος υπαίτιος της αποτυχίας εκπλήρωσης των αιτημάτων του ποντιακού ελληνισμού. Κατά τον Απρίλιο του 1916, όταν οι Ρώσοι κατέλαβαν την Τραπεζούντα, οι οθωμανικές αρχές παρέδωσαν τα κλειδιά της περιοχής στην ελληνική Εκκλησία. Κατά την διάρκεια της παραμονής του ρωσικού στρατού σε περιοχές του Πόντου η ελληνική Εκκλησία απέκτησε αυξημένες αυτονομίες και εκπροσωπούσε τόσο τους Έλληνες όσο και τους εναπομείναντες

¹⁹³ Ίων Δραγούμης, *Τα «κρυμμένα» ημερολόγια. Οκτώβριος 1912-Αύγουστος 1913*, Εκδόσεις Πατάκη, Αθήνα 2021, σελ. 304.

Οθωμανούς κατοίκους. Μάλιστα σχηματίστηκε μια προσωρινή κυβέρνηση υπό την προεδρεία του Μητροπολίτη Χρύσανθου.

Τον Μάρτιο του 1917 κηρύχθηκε επανάσταση στην Ρωσία. Πόντιοι που ζούσαν στην Ευρώπη άρχισαν να οργανώνονται προκειμένου να προκρίνουν αιτήματα της ποντιακής κοινότητας στα πλαίσια του νέου ρωσικού συστήματος εξουσίας. Μετά την Οκτωβριανή Επανάσταση Πόντιοι της διασποράς κινήθηκαν προκειμένου να συγκροτηθεί αντιπροσωπεία που θα αγωνιζόταν για την αναγνώριση της αυτονομίας του Πόντου. Στην Κωνσταντινούπολη ξεκίνησαν διαπραγματεύσεις ανάμεσα σε εκπροσώπους του Οικουμενικού και του Αρμενικού Πατριαρχείου προκειμένου να συνεργαστούν οι δυο πλευρές σε ένα σχέδιο αμφότερων απαιτήσεων προς το οθωμανικό κράτος. Οι διαπραγματεύσεις έδειχναν ότι θα κατέληγαν σε συμφωνία με προοπτική περαιτέρω συνεννόησης. Κατά τον Δραγούμη, λίγο πριν επιτευχθεί συμφωνία ανάμεσα στα δυο Πατριαρχεία, ο Βενιζέλος με ένα «υπόμνημα υπέβαλε προς την Συνδιάσκεψιν της ειρήνης, τας αξιώσεις της Ελλάδος, και την Τραπεζούντα εχάρισεν εις ξένον αρτιγέννητον κράτος, την Αρμενίαν».¹⁹⁴ Η κίνηση του Βενιζέλου πυροδότησε αντιδράσεις των Ποντίων, οι οποίοι ζητούσαν «αυτονομίαν ολοκλήρου του Πόντου, χωρίς ποτέ να αποκρούσουν και την μετά των Αρμενίων σύμπραξιν υπό τύπον ομοσπονδίας».¹⁹⁵ Τον Απρίλιο του 1919 η επιτροπή που εκπροσωπούσε τον ποντιακό ελληνισμό στην Συνδιάσκεψη της Ειρήνης συζήτησε με την αρμενική αποστολή το ενδεχόμενο ίδρυσης ποντο-αρμενικής ομοσπονδίας. Οι συζητήσεις δεν απέδωσαν καρπούς επειδή οι Αρμένιοι ήταν ανένδοτοι, επιμένοντας να προσαρτηθεί στο αρμενικό κράτος είτε συνολικά ο Πόντος είτε ένα μέρος του. Ο Δραγούμης υποστήριξε ότι η επιμονή των αντιπροσώπων της Αρμενίας στηρίχθηκε στο υπόμνημα που περιελάμβανε τις παραχωρήσεις του Βενιζέλου.

Στα τέλη Απριλίου του 1919 έφτασε στο Παρίσι ο Χρύσανθος και άρχισε να λαμβάνει μέρος στις συνομιλίες. Προηγουμένως είχε επισκεφθεί στην Αθήνα την οικογένεια Δραγούμη. Την 16^η Μαρτίου, με τον Ίωνα ακόμη στην εξορία, ο Χρύσανθος συζήτησε περίπου μια ώρα με τον Φίλιππο Δραγούμη και τον Αθανάσιο Σουλιώτη-Νικολαΐδη. Σύμφωνα με την μαρτυρία του Φιλίππου Δραγούμη, ο Χρύσανθος ήταν στενοχωρημένος γιατί ο Βενιζέλος ήθελε να παραχωρήσει μέρος

¹⁹⁴ Ίων Δραγούμης, «Το ζήτημα του Πόντου», Άπαντα Ίωνος Δραγούμη, *Αρθρογραφία 1903-1920*, Εκδόσεις Έκτωρ, Αθήνα 2021, σελ. 318.

¹⁹⁵ Ο.π., σελ. 319.

του Πόντου στην Αρμενία.¹⁹⁶ Σκόπευε μάλιστα να ζητήσει αγγλική παρέμβαση κατά της επιλογής του Βενιζέλου. Ο Σουλιώτης-Νικολαΐδης άδραξε την ευκαιρία και του είτε να μην ζητήσει την βοήθεια κανενός και αν χρειαζόταν να προτιμούσε μια απευθείας συνεννόηση, επί ίσοις όροις, με τους εκπροσώπους της Αρμενίας.¹⁹⁷ Επίσης ο Σουλιώτης-Νικολαΐδης του «εξήγησε την ιδέα για την συνεργασία όλων των ανατολικών λαών εναντίον στην πίεση της Δύσης».¹⁹⁸ Ο Χρυσάνθος συμφώνησε και από εκείνη την ημέρα αποτέλεσε άτυπο μέλος της πολιτικής κίνησης του Ίωνος Δραγούμη.

Όταν ο Χρυσάνθος έφτασε στην Συνδιάσκεψη ως εκπρόσωπος του ποντιακού ελληνισμού, συμφώνησε με τον Βενιζέλο να υποβάλει ένα υπόμνημα. Στο υπόμνημα ο Χρυσάνθος δεν απέρριψε το ενδεχόμενο της ίδρυσης ομοσπονδίας κρατών του Πόντου και της Αρμενίας, αλλά έθετε ως κύριο αίτημα την ίδρυση αυτόνομου ποντιακού κράτους. Το υπόμνημα του Χρυσάνθου υποβλήθηκε στις 2 Μαΐου 1919. Στην συνέχεια ο Χρυσάνθος συνάντησε τον Ουίλσον, τον Κλεμανσώ (1841- 1929) και πολλούς δημοσιογράφους. Οι Αρμένιοι αντιπρόσωποι δήλωσαν προφορικά στον Χρυσάνθο ότι παραιτούνταν των βασικών αξιώσεών τους επί του Πόντου και ζητούσαν μόνο κάποιες εμπορικές διευκολύνσεις. Ωστόσο δεν κοινοποίησαν ρητά την παραίτησή τους.

Για να αποκρουστεί ο αρμενικός κίνδυνος η ποντιακή αντιπροσωπεία πρότεινε μια ελληνο-οθωμανική σύμπραξη στον Πόντο, καθώς και την στρατιωτική οργάνωση της περιοχής. Έκτοτε άρχισαν στην Κωνσταντινούπολη διαπραγματεύσεις ανάμεσα στην ποντιακή και την οθωμανική πλευρά προς αυτή την κατεύθυνση. Παράλληλα ο Χρυσάνθος ξεκίνησε να διαπραγματεύεται με την ηγεσία των Αρμενίων. Στο μεσοδιάστημα ο Χρυσάνθος συνάντησε τρεις ακόμη φορές τον Φίλιππο Δραγούμη και τον Αθανάσιο Σουλιώτη. Την 29^η Αυγούστου ο Φίλιππος Δραγούμης συνάντησε τον Χρυσάνθο στο ξενοδοχείο «Μεγάλη Βρετανία». Ο Χρυσάνθος δεν δίστασε, μπροστά σε στέλεχος του βενιζελικού κόμματος, να κατηγορήσει τον Βενιζέλο ότι με την στάση του έδωσε στους Αρμένιους ένα ακλόνητο επιχείρημα να επιμείνουν στην

¹⁹⁶ Εγγραφή 16 του Μάρτη 1919, Φιλίππου Στεφ. Δραγούμη, *Ημερολόγιο Διχασμός 1916-1919*, Εκδόσεις Δωδώνη, Αθήνα-Γιάννινα 1995, σελ. 347.

¹⁹⁷ Ο.π.

¹⁹⁸ Ο.π.

προσάρτηση μέρους του Πόντου και να αρνούνται την ισότιμη ομοσπονδία δυο κρατών.¹⁹⁹

Στις 3 Σεπτεμβρίου του 1919 ο Χρυσάνθος επισκέφθηκε την οικία των Δραγούμηδων και συζήτησε με τον Στέφανο και τον Φίλιππο Δραγούμη. Ο Χρυσάνθος χρέωσε στον Βενιζέλο «αμάθεια», «προστυχιά» και «εγωπάθεια».²⁰⁰ Ο Φίλιππος Δραγούμης έδωσε στον Χρυσάνθο τα δυο υπομνήματα του Ίωνος. Ο Χρυσάνθος «ενθουσιάστηκε με την πολιτική αντίληψη του Ίωνος σχετικά με την Ανατολή».²⁰¹ Την 9^η Σεπτεμβρίου ο Χρυσάνθος επισκέφθηκε το σπίτι του Σουλιώτη-Νικολαΐδη. Στην συνάντηση παραβρέθηκαν ο Φίλιππος Δραγούμης, ο Γεώργιος Μπούσιος και ένα ακόμη στέλεχος από την πολιτική ομάδα του Ίωνος Δραγούμη.²⁰² Ο Χρυσάνθος είχε επισκεφθεί τις προηγούμενες μέρες βενιζελικούς πολιτικούς που προσπάθησαν να τον πάρουν με το μέρος τους και κατηγορήσαν τους Δραγούμηδες.²⁰³ Ωστόσο αποφάσισε τελικά να συνεργαστεί με τους ανθρώπους του περιβάλλοντος Δραγούμη.²⁰⁴

Τελικά, τον Φεβρουάριο του 1920, ο Χρυσάνθος συμφώνησε με τον πρωθυπουργό της Αρμενίας να σχηματιστεί μια ομοσπονδία δύο κρατών. Ο Πόντος θα περνούσε ως αυτόνομο κράτος με δικό του στρατό, νόμισμα και Βουλή, σε μια ομοσπονδία με το κράτος της Αρμενίας. Όμως η συγκεκριμένη συμφωνία δεν επικυρώθηκε γιατί ο Πόντος δεν αναγνωρίστηκε στην Συνδιάσκεψη της Ειρήνης ως ανεξάρτητο κράτος. Σύμφωνα με τον Ίωνα Δραγούμη, σε εκείνο το σημείο έπρεπε να χρησιμοποιήσει όλες τις διπλωματικές του δυνατότητες ο Βενιζέλος προκειμένου να γίνει πράξη αυτή η συμφωνία. Ωστόσο, κατά τον Δραγούμη, ο Βενιζέλος υπονόμευσε την συμφωνία. Αμέσως μετά την συμφωνία του Χρυσάνθου με τον Αρμένιο πρωθυπουργό ο Βενιζέλος έστειλε τηλεγράφημα στην Κωνσταντινούπολη με το οποίο επέμεινε στις

¹⁹⁹ Εγγραφή 29 του Αυγούστου 1919, ο.π., σελ. 462.

²⁰⁰ Εγγραφή 3 του Σεπτεμβρίου 1919, ο.π., σελ. 469-470.

²⁰¹ Ο.π., σελ. 470.

²⁰² Ο Φίλιππος Δραγούμης αναφέρει ότι στην συνάντηση παραβρέθηκε και ο Πανταζής, τον οποίο δεν έχω ταυτοποιήσει.

²⁰³ Εγγραφή 9 του Σεπτεμβρίου 1919, Φιλίππου Στεφ. Δραγούμη, *Ημερολόγιο Διχασμός 1916-1919*, Εκδόσεις Δωδώνη, Αθήνα-Γιάννινα 1995, σελ. 473.

²⁰⁴ «Ο Χρυσάνθος έφυγε υποσχόμενος συνεργασία για τον κοινό σκοπό, τη συνεννόηση με όλους τους λαούς της Ανατολής». Ο.π.

θέσεις του δικού του υπομνήματος και επανέλαβε ότι ο Πόντος έπρεπε να διχοτομηθεί για να προσαρτηθεί η Τραπεζούντα στην Αρμενία.²⁰⁵ Μετά από αυτό οι αντιπρόσωποι των Αρμενίων στην Συνδιάσκεψη της Ειρήνης αγνόησαν την συμφωνία του Χρύσανθου με τον Αρμένιο πρωθυπουργό. Όταν ο Χρύσανθος βρέθηκε στο Λονδίνο για να συζητήσει με την αρμενική αντιπροσωπεία εκείνη δεν δέχτηκε να συζητήσει την πρόταση της ομοσπονδίας και απαίτησε την προσάρτηση περιοχών του Πόντου στο κράτος της Αρμενίας.

Η θέση του Χρύσανθου και του Ίωνος Δραγούμη ήταν ότι ο Πόντος δεν έπρεπε να διχοτομηθεί. Σύμφωνα με τον Δραγούμη υπήρχαν δυο δυνατές επιλογές. Ο Πόντος θα έπρεπε να ενταχθεί, με τους όρους που είχαν συμφωνήσει ο Χρύσανθος και ο Αρμένιος πρωθυπουργός, ως αυτόνομο κράτος σε μια ομοσπονδία με την Αρμενία. Εναλλακτικά ο Πόντος θα έπρεπε να μείνει ολόκληρος στο οθωμανικό κράτος απολαμβάνοντας δικαιώματα αυτονομίας. Ο Δραγούμης υποστήριξε ότι μόλις η συμφωνία του Χρύσανθου με τον Αρμένιο πρωθυπουργό αγνοήθηκε και το σχέδιο σχηματισμού αυτόνομου ποντιακού κράτους με δικό του στρατό και νόμισμα ναυάγησε, ο Βενιζέλος έριξε το φταίξιμο στους εκπροσώπους του ποντιακού ελληνισμού.²⁰⁶ Ο Δραγούμης κατηγορήσε τον Βενιζέλο για ανειλικρίνεια επί του ποντιακού ζητήματος. Όπως υποστήριξε ο Δραγούμης, στην Συνδιάσκεψη της Ειρήνης ο Βενιζέλος «δεν εξήτησε ομοσπονδία των δύο κρατών, δεν ωμίλησε παντελώς περί ποντιακού κράτους, απλώς μόνον παρεχώρησε δια του υπομνήματός το βιλαέτιον τραπεζούντος, όπως και το βιλαέτιον Αδάνων, εις την Αρμενίαν».²⁰⁷

Ο Δραγούμης κατηγορήσε ουσιαστικά τον Βενιζέλο ότι μόνο κατά τις συνομιλίες με τους αντιπροσώπους του ποντιακού ελληνισμού έδειχνε να συμφωνεί με τα αιτήματά τους ενώ κατά τις διαπραγματεύσεις με τους διπλωμάτες και τους πολιτικούς των ισχυρών κρατών υιοθετούσε τις προτάσεις μιας ατζέντας που είχε διαμορφώσει ο ίδιος. Συνεπώς ο Δραγούμης υποστήριξε ότι ο Βενιζέλος ψευδόταν όταν χρέωσε στην αντιπροσωπεία των Ποντίων την άρνηση της αποδοχής μιας ομοσπονδιακής λύσης. Γιατί, όπως υποστήριξε ο Δραγούμης, «κανέναν λόγον δεν έκαμε περί τούτου εις την αρχήν ο κ. Βενιζέλος. Τουναντίον οι Πόντιοι υπεστήριξαν

²⁰⁵ Ίων Δραγούμης, «Το ζήτημα του Πόντου», Άπαντα Ίωνος Δραγούμη, *Αρθρογραφία 1903-1920*, Εκδόσεις Έκτωρ, Αθήνα 2021, σελ. 323.

²⁰⁶ Ο.π., σελ. 325-326

²⁰⁷ Ο.π., σελ. 326.

με όλες των τας δυνάμεις τοιαύτην τίναν λύσιν του ποντιακού ζητήματος, εφόσον δεν ήτο δυνατόν να επιτύχουν πλήρη ανεξαρτησίαν του Πόντου».²⁰⁸ Ο Ίων Δραγούμης ευχήθηκε ότι οι πολεμικές συνέπειες της μικρασιατικής εκστρατείας θα ανάγκαζαν τον Βενιζέλο να θυμηθεί ότι «μεταξύ των ανταλλαγμάτων δια τας νέας ταύτας ελληνικάς θυσίας, έχει το δικαίωμα να ζητήσει κάτι υπέρ του Πόντου».²⁰⁹

Ο Χρυσάνθος ανάμεσα στις επισκέψεις του στο Λονδίνο, το Παρίσι, το Σαν Ρέμο, την Κωνσταντινούπολη και την Τραπεζούντα, έκανε μια ακόμη στάση στην Αθήνα την άνοιξη του 1920. Δυο μέρες μετά την άφιξή του, και συγκεκριμένα στις 27 Απριλίου του 1920, ο Χρυσάνθος επισκέφτηκε την οικία της οικογένειας Δραγούμη. Εκτός από τα μέλη της οικογένειας Δραγούμη στην πρώτη συνάντηση παραβρέθηκε και ο Σουλιώτης-Νικολαΐδης. Σύμφωνα με την μαρτυρία του Φιλίππου Δραγούμη ο Χρυσάνθος τους εκμυστηρεύτηκε πως θεωρούσε ανέντιμο τον Βενιζέλο και τους συνεργάτες του. Εκτίμηση του Χρυσάνθου ήταν ότι δεν θα μπορούσε ένας καλοπροαίρετος πολιτικός ή πολιτειακός παράγοντας να συνεργαστεί αρμονικά με την βενιζελική παράταξη.²¹⁰ Στις 2 Μαΐου 1920 ο Χρυσάνθος επισκέφθηκε την οικία της Ναταλίας και του Παύλου Μελά στην Κηφισιά. Αρχικά τον μετέφερε εκεί από την Αθήνα ο Φίλιππος Δραγούμης με αυτοκίνητο. Στην συνέχεια προσήλθαν ο Ίων Δραγούμης και ο Σουλιώτης-Νικολαΐδης. Η συνάντηση ήταν πολύωρη και ολοκληρώθηκε μετά τα μεσάνυχτα. Ο Φίλιππος Δραγούμης έγραψε στο ημερολόγιό του για εκείνη την συνάντηση τα εξής.

²⁰⁸ Ο.π.

²⁰⁹ Ο.π., σελ. 327.

²¹⁰ «Από προχθές ευρίσκεται πάλι εδώ ο Τραπεζούντος. [...] Σήμερα ήλθε και προγευμάτισε μαζί μας καθώς και ο Θανάσης. Μας έλεγε τώρα που ήλθε σ' αμεσότερη και συχνότερη επαφή με το καθεστώς και τα όργανά του ότι κατάλαβε ότι είναι αδύνατο σ' έντιμους ανθρώπους που θέλουν να εργασθούν για μια ιδέα να συμπράξουν μ' αυτό. Φαίνεται ότι ο Βενιζέλος είπε σε κάποιον Τραπεζούντιο "εργάστηκε καλά ο Χρυσάνθος, μα δεν είναι δικός μας". Μας διηγήθηκε τις απαίσιες καταχρήσεις που έκαμαν οι διάφοροι Καζαντζάκηδες, Ζερβοί κ.λπ. που πήγαν στην Τραπεζούντα, δήθεν να μοιράσουν βοηθήματα στους πρόσφυγες. Μόνος ο Κωνσταντίνος ο Θεοτόκης ευρέθηκε τίμιος. Οι στρατιωτικοί πάλι Καθενιώτης κ.λπ. θέλησαν, κατά διαταγή φαίνεται του ίδιου του Βενιζέλου να δημιουργήσουν αντίδραση εναντίον του Χρυσάνθου και να κομματίσουν και τους εκεί Έλληνες». Εγγραφή 27 Απριλίου Δευτέρα 1920, Δραγούμη Φιλίππου Στεφ., *Ημερολόγιο 1919-1920 (...φαίνεται πως εχτύπησαν τον Ίωνα)*, Εκδόσεις Δωδώνη, Αθήνα 2010, σελ. 144-145.

«Ωρες πολλές μιλήσαμε για τον Πόντο· [...] Μας διηγήθηκε τις ενέργειές του εις την Συνδιάσκεψη για να ματαιώσει την απόφαση του Βενιζέλου, ο οποίος ήθελε να επιβάλει τη λύση της προσαρτήσεως του Πόντου εις την Αρμενία. Ο Βενιζέλος έως το τέλος με διάφορες ραδιουργίες προσπάθησε να αντιδράσει στη λύση που πρότεινε ο Χρύσανθος και οι Πόντιοι, του να αυτοδιοικηθεί ο Πόντος, έστω και ομόσπονδος, με την Αρμενία, αλλά να μην προσαρτηθεί έδαφός του εις την Αρμενία. Ευτυχώς η τελευταία λύση έγινε δεκτή από τη Συνδιάσκεψη.[...]. Μας διηγήθηκε ο Χρύσανθος και τις προτάσεις που περαστικός από την Πόλη είχε κάμει προς διάφορους Τούρκους πολιτικούς και στρατιωτικούς για προσέγγιση Ελληνοτουρκική, οι οποίες τους είχαν εύρει πολύ πρόθυμους και πως τις ματαίωσαν ο Κατεχάκης, Εξηντάρης κ.λ.π. Ο Βενιζέλος του είπε κατά πρόσωπο ότι είναι φίλος του Ίωνος του Δραγούμη. Εδώ τον παρακολουθούν παντού και πάντα μυστικοί κατάσκοποι. Όσες φορές ήλθε στο σπίτι, τους είδα και εγώ».²¹¹

Ο Χρύσανθος είχε άλλη μία τουλάχιστον συνάντηση με τα μέλη της οικογένειας Δραγούμη η οποία πραγματοποιήθηκε στις 5 Μαΐου 1920, στο σπίτι της συμβίας του Ίωνος, Μαρίκας Κοτοπούλη (1887-1954).²¹²

Η εμπλοκή στο ποντιακό ζήτημα αποτέλεσε την μοναδική περίπτωση που ο Ίων Δραγούμης με τους συνεργάτες του, μετά την επιστροφή από την εξορία, κατάφεραν να αποκτήσουν άμεση πρόσβαση στο πεδίο των εξελίξεων και να δράσουν υποστηρίζοντας τις ιδέες που συγκροτούσαν τον δεύτερο άξονα της πολιτικής τους κίνησης. Η δράση τους υπήρξε, αναμφίβολα, συνεπής με τις ιδεολογικές τους αρχές. Στα υπόλοιπα ζητήματα της εξωτερικής πολιτικής, υπό τις επικρατούσες πολιτικές συνθήκες των τελών του 1919 και των αρχών του 1920, ήταν δύσκολο για τον Ίωνα Δραγούμη και τους πολιτικούς που συνεργάζονταν μαζί του να βρουν τρόπο ώστε να επηρεάσουν σημαντικά τις εξελίξεις. Κάποιες προσπάθειες έγιναν να προωθηθεί η

²¹¹ Εγγραφή 3 Μαΐου Κυριακή 1920, ο.π. σελ., 152.

²¹² «Επρογευμάτιστα σήμερα στις Μαρίκας Κοτοπούλη όπου ήταν καλεσμένος κι ο Χρύσανθος. Δεν νομίζω ότι ήταν φρόνιμο να πάει εκεί ο Χρύσανθος ιδίως μετά το επεισόδιο της Μαρίκας εις την Πόλη, γιατί αν ακουσθή εκεί το πράγμα, θα βλάβει τη φήμη του και δε θα μπορέσει αργότερα, όπως ελπίζουμε, να γίνει πατριάρχης. Ελπίζω να μη γνωσθή καθόλου, γιατί επήγε ο Ίων και τον επήρε με τ' αμάξι και έτσι δεν πιστέυω να πρόφτασαν να τους παρακολουθήσουν μυστικοί. Ο Ίων προκειμένου για τη Μαρίκα, παραβλέπει τα πάντα». Εγγραφή 5 Μαΐου Τρίτη 1920, ο.π., σελ. 154.

ιδέα της ανατολικής ομοσπονδίας των βαλκανικών εθνικών κρατών μέσω προσεγγίσεων σε κύκλους σοσιαλιστών. Αλλά οι προσεγγίσεις αυτές δεν προχώρησαν πέρα από το επίπεδο των διαπροσωπικών σχέσεων και τις απόπειρες δημοσίων παραινήσεων προς τους σοσιαλιστές που περιελάμβανε η σχετική με τον σοσιαλισμό αρθρογραφία του Ίωνος Δραγούμη στις εφημερίδες.²¹³ Στο ίδιο μήκος κύματος και ο Χρύσανθος υποστήριξε, στις συναντήσεις με τον Ίωνα Δραγούμη, ότι θα ήταν καλό να έρχονταν μερικοί από τους «καλλίτερους σοσιαλιστάς μας εις επαφή με τους Μπολσεβίκους».²¹⁴ Ο απώτερος στόχος του Χρύσανθου ήταν η αποτίναξη του δυτικού ιμπεριαλισμού από την περιοχή.²¹⁵ Σύμφωνα με τον Φίλιππο Δραγούμη η πρόταση του Χρύσανθου στόχευε στο άνοιγμα διαύλων επικοινωνίας της ελληνικής πλευράς με την κομμουνιστική Ρωσία απέναντι στην οποία «οι Άγγλοι προσπαθούσαν να υψώσουν ως φραγμό διάφορα κράτη από τον Καύκασο ως εις την Μεσοποταμία».²¹⁶

Ανατολιστές, ανασυγκρότηση του έθνους και μετασχηματισμός του κράτους

Εξίσου περιορισμένες ήταν οι δυνατότητες δράσης για τον Ίωνα Δραγούμη και τους συνεργάτες του σε ότι αφορούσε και τον τρίτο άξονα της πολιτικής τους κίνησης. Η απορρόφηση του Δραγούμη στην οργάνωση του αντιβενιζελικού μετώπου δεν του

²¹³ «Τι είναι σοσιαλισμός» στην Αθηναϊκή 29 Νοεμβρίου 1919, «Μπολσεβικισμός, Ανατολή κι Ελληνισμός» στην Πολιτεία 10 Ιανουαρίου 1920, «Η σοσιαλιστική Πρωτομαγιά Α΄» στην Αθηναϊκή 19 Απριλίου 1920, «Η σοσιαλιστική Πρωτομαγιά Β΄» στην Αθηναϊκή 20 Απριλίου 1920. Διαθέσιμα στο Άπαντα Ίωνος Δραγούμη, *Αρθρογραφία 1903-1920*, Εκδόσεις Έκτωρ, Αθήνα 2021.

²¹⁴ Εγγραφή 27 Απριλίου Δευτέρα 1920, Φιλίππου Στεφ. Δραγούμη, *Ημερολόγιο 1919-1920 (...φαίνεται πως εχτύπησαν τον Ίωνα)*, Εκδόσεις Δωδώνη, Αθήνα 2010, σελ. 145.

²¹⁵ Στην πρώτη συνάντηση του Χρύσανθου με τους Αθανάσιο Σουλιώτη και Φίλιππο Δραγούμη ο Χρύσανθος, αν και δεν είχε μείνει ευχαριστημένος από την συμπεριφορά του ρωσικού στρατού στον Πόντο, είχε υποστηρίξει τα εξής. «Οι Μπολσεβίκοι είχαν φερθεί εξαιρετικά καλά προς τους Έλληνες τους εγκαταστημένους στη Ρωσία που τους θεωρούσαν για την περασμένη επίδραση ως πνευματικούς πατέρες· μα τώρα που έστειλε ο Βενιζέλος ως μισθοφόρους τα παιδιά μας σ' αυτή την ανελεύθερη κι αψυχολόγητη επέμβαση, άρχισαν να τους καταδιώκουν αμείλιχτα». Εγγραφή 16 του Μάρτη 1919, Φιλίππου Στεφ. Δραγούμη, *Ημερολόγιο Διχασμός 1916-1919*, Εκδόσεις Δωδώνη, Αθήνα-Γιάννινα 1995, σελ. 348.

²¹⁶ Φιλίππου Στεφ. Δραγούμη, *Ημερολόγιο 1919-1920 (...φαίνεται πως εχτύπησαν τον Ίωνα)*, Εκδόσεις Δωδώνη, Αθήνα 2010, σελ. 145.

άφησε χρονικά περιθώρια για να γράψει κάποιο εθνικιστικό δοκίμιο. Ακόμη και τις ημερολογιακές αναγραφές περιόρισε στο ελάχιστο. Υπήρχαν εθνικιστικές θέσεις στα άρθρα του. Αλλά η προσδοκία της ανασυγκρότησης του ελληνικού έθνους στα πλαίσια κάποιας αντιδιαφωτιστικής, ρομαντικής και εθνικιστικής πνευματικής επανάστασης, η οποία θα ενσωμάτωνε σοσιαλιστικά ιδανικά και θα ολοκληρωνόταν με τον μετασχηματισμό του ελληνικού κράτους, είχε μετατεθεί για το προσεχές μέλλον. Ο Ίων Δραγούμης έδινε προτεραιότητα στην πτώση του Βενιζέλου από την πρωθυπουργία.

Η κύρια επιλογή του Ίωνος Δραγούμης και των συνεργατών που αφορούσε τον τρίτο άξονα του πολιτικού τους προγράμματος ήταν η επανακυκλοφορία του περιοδικού *Πολιτική Επιθεώρησης*. Αρχικά ο στόχος του Δραγούμη και του Σουλιώτη-Νικολαΐδη, ήταν να γινόταν η *Πολιτική Επιθεώρηση* εφημερίδα καθημερινής κυκλοφορίας. Στα τέλη του 1919 μέλη της οικογένειας Δραγούμη είχαν αρχίσει να βολιδοσκοπούν τις προθέσεις πιθανών χρηματοδοτών. Ωστόσο οι απαντήσεις που έλαβαν ήταν αρνητικές. Στις 29 Φεβρουαρίου 1920 ο Φίλιππος Δραγούμης σημείωσε στο ημερολόγιό του ότι οι προσπάθειες μελών της οικογένειας Δραγούμη να εξασφαλίσουν χρηματοδότηση για την κυκλοφορία μιας εφημερίδας καθημερινής κυκλοφορίας είχαν αποτύχει.²¹⁷ Τον Μάρτιο του 1920 ο Ίων Δραγούμης και ο Σουλιώτης-Νικολαΐδης, αποφάσισαν τελικά να επανακυκλοφορήσουν την *Πολιτική Επιθεώρηση* στην γνωστή μορφή του εβδομαδιαίου περιοδικού.²¹⁸ Προκειμένου να επανακυκλοφορήσει η *Πολιτική Επιθεώρηση* ο Σουλιώτης-Νικολαΐδης, δανείστηκε 50.000 δραχμές. Ιδρυτές της δεύτερης περιόδου του περιοδικού ήταν οι Ίων Δραγούμης, Αθανάσιος Σουλιώτης-Νικολαΐδης, και Γεώργιος Μπούσιος. Την διεύθυνση του περιοδικού ανέλαβε ο Σουλιώτης-Νικολαΐδης. Ο Φίλιππος Δραγούμης

²¹⁷ «Είναι μεγάλο κρίμα να μην καταφέρνουμε να βρούμε χρήματα για να εκδώσουμε εμείς εφημερίδα. Δυστυχώς η Νάτα μας έγραψε ότι ο Π. Κότσικας αρνήθηκε απολύτως. Προτείνει όμως ο Γιάννης ο Κοκκώνης κι ο Χριστόφορος ο Νομικός να καταθέσουν κεφάλαια και να σχηματίσουν μετοχική εταιρεία, αν θέλει ο Ίων. Μα και ο Ίων και ο Θανάσης δεν θέλουν να έχουν καμία εξάρτηση από κανέναν». Εγγραφή 29 Φεβρουαρίου Σάββατο 1920, ο.π., σελ. 101.

²¹⁸ «Ο Ίων και ο Θανάσης άρχισαν να σχεδιάζουν την έκδοση της "Πολιτικής Επιθεωρήσεως" πάλι ως εβδομαδιαίου περιοδικού αφού δεν ευρίσκουν χρήματα για καθημερινή εφημερίδα». Εγγραφή 10 Μαρτίου Τρίτη 1920, ο.π., σελ. 108.

θεώρησε ότι η επανακυκλοφορία του περιοδικού ήταν η πιο σωστή επιλογή των υποστηρικτών του «ανατολισμού».

« [...] η νέα μορφή της “Επιθεωρήσεως” [...] με την ιδεολογία μας την ανατολική, ξάστερα διατυπωμένη, νομίζω πως θα προκαλέσει την προσοχή του κοινού και θα επιτύχει λαμπρά. Ο Θανάσης ενοίκιασε για γραφείο ένα δωμάτιο στο κάτω πάτωμα του πρώην σπιτιού του Δ. Ράλλη στη γωνιά των οδών Πανεπιστημίου και Κοραή [...]. Για το μικρό αυτό δωμάτιο θα πληρώνει ο Θανάσης 350 δρχ. το μήνα!

Και από άλλην άποψη είμαι ευχαριστημένος [...]. Ο Ίων δείχνει δυσπιστία προς το Θανάση και δε φέρεται προς αυτόν, όπως άλλοτε. Το αποδίδω κατά πολύ στην επίδραση της Μαρίκας, που θέλει να εξουδετερώσει την επίδραση που είχε άλλοτε ο Θανάσης επάνω στον Ίωνα. Αυτή λοιπόν η συνεργασία για την “Πολιτική” θ’ αναγκάσει τον Ίωνα να ξανασυνδεθεί με το Θανάση, όπως άλλοτε.

Ακόμη ελπίζω ότι σιγά σιγά θα συγκεντρώσει με την εργασία αυτή την προσοχή του και τις προσπάθειές του στο σκοπό της ιδεολογίας μας -ο οποίος κατά τη γνώμη του Θανάση και του Μίχου είναι η μόνη δυνατή προσπάθεια προς απελευθέρωση από την εξωτερικήν υποδούλωση της Ελλάδας, κι ολόκληρης της Ανατολής εις τις Δυτικές Δυνάμεις- και να μη αποδίδη τόση σημασία στις εντελώς αρνητικές μικροπολητικές ματαιοπονίες της Συνεργαζόμενης Αντιπολιτεύσεως και τις διάφορες βίαια ανατρεπτικές του βενιζελισμού προσπάθειες μερικών άλλων. Δε λέω να μην ανέχεται τους κύκλους αυτούς και να μη συνεργάζεται όπως κι όσο ταιριάζει σ’ έναν πολιτικό, μ’ αυτούς, αλλά να μην τους δίδη μεγάλη σημασία και να μην εξοδεύει όλες τις δυνάμεις του σε τέτοιες σπασμωδικές [...] αρνητικές ενέργειες, αφαιρώντας τες από την δημιουργική και πραγματικά ανατρεπτική κάθε εμποδίου εμφάνιση και πρόοδο μιας ριζικής ιδεολογίας».²¹⁹

Ωστόσο, δεν ήταν τελικά η Μαρίκα Κοτοπούλη εκείνη που αντέδρασε αρνητικά στην επανακυκλοφορία της *Πολιτικής Επιθεωρήσης*. Η επανακυκλοφορία του περιοδικού πυροδότησε αντιδράσεις ορισμένων στελεχών της κίνησης του «ανατολισμού». Ένας εκ των πλέον σκληροπυρηνικών «ανατολιστών», ο Χρήστος

²¹⁹ Εγγραφή 24 Μαρτίου Μεγάλη Τρίτη 1920, ο.π., σελ. 118-119.

Χριστουλάκης, δυσανασχέτησε γιατί το περιοδικό επανακυκλοφόρησε ενώ οι συναγωνιστές του γνώριζαν ότι αυτός θα απουσίαζε για ένα χρονικό διάστημα στην Ιταλία. Ο Χριστουλάκης θεώρησε ότι ο Σουλιώτης-Νικολαΐδης, με τον οποίο είχε διαφωνίες κατά το παρελθόν, ως διευθυντής της *Πολιτικής Επιθεώρησης* θα υπονόμει την θέση του. Εξέφρασε αυτή την υπόνοια σε επιστολές που έστειλε σε συνεργάτες του Ίωνος Δραγούμη. Όταν ο Δραγούμης και ο Σουλιώτης ενημερώθηκαν έστειλαν επιστολή στον Χριστουλάκη, την οποία έγραψε ο Δραγούμης. Σε αυτή την επιστολή ο Δραγούμης εξηγούσε στον Χριστουλάκη ότι τους ήταν πολύτιμος συνεργάτης, ότι αυτός και ο Σουλιώτης τον ήθελαν ως αρθρογράφο και ότι ο Σουλιώτης θα είχε την οικονομική και όχι την ιδεολογική διεύθυνση του περιοδικού. Κάποιοι άλλοι μοναρχικοί που είχαν επαφές με τον κύκλο του Δραγούμη αλλά δεν εμπλέκονταν στις ιδεολογικές ζυμώσεις και δεν ασπάζονταν τις ιδέες του «ανατολισμού» αντέδρασαν αρνητικά στην είδηση της επανακυκλοφορίας της *Πολιτικής Επιθεώρησης*. Ο Φίλιππος Δραγούμης ανέφερε τα εξής.

«Είδα συγχρόνως το δισταγμό του Παρμενίδη για την επανέκδοση της “Πολιτικής Επιθεώρησης” και επειδή μου έφερε τα ίδια επιχειρήματα που είχα ακούσει από τον κυρ-Γιώργη, κατάλαβα ότι ο τελευταίος είναι πολύ δυσανεσθημένος ότι ο Θανάσης εβγήκε πλέον φανερά στο κοινό μαζί με τον Ίωνα, παρουσιάζοντας την ιδεολογία του ανατολισμού. Κι ο Μπούσιος, τον οποίο συναντά συχνά ο κυρ-Γιώργης, εδυστρώπησε κάπως σχετικά με την “Πολιτική”, μα αυτόν τον χειρίζεται καλά ο Θανάσης».²²⁰

Ο «κυρ-Γιώργης», ο οποίος σύμφωνα με την μαρτυρία του Φιλίππου Δραγούμη, προσπάθησε να προδιαθέσει αρνητικά ανθρώπους του κύκλου της οικογένειας Δραγούμη για την επανακυκλοφορία της *Πολιτικής Επιθεώρησης*, ήταν ο αξιωματικός του στρατού Γεώργιος Γαβαλιάς. Ο Γαβαλιάς ήταν μοναρχικός, επισκεπτόταν συχνά την οικία των Δραγούμηδων και υποστήριζε την βίαιη ανατροπή του Βενιζέλου. Το όνομά του ενεπλάκη και στην συνωμοσία που εκδηλώθηκε με την απόπειρα δολοφονίας του Βενιζέλου στον σιδηροδρομικό σταθμό της Λυών, όπως θα δούμε παρακάτω. Τελικά, έπειτα από αρκετές δυσκολίες που προέκυψαν, η *Πολιτική Επιθεώρηση* κυκλοφόρησε ξανά στις 7 Ιουνίου του 1920.

²²⁰ Εγγραφή 21 Απριλίου Τρίτη 1920, ο.π., σελ. 141-142.

Μια ακόμη προσπάθεια του Δραγούμη και των συνεργατών του που σχετιζόταν με τον τρίτο άξονα της πολιτικής τους κίνησης ήταν η ίδρυση ενός επιστημονικού συλλόγου. Ο Φίλιππος Δραγούμης περιέγραψε στο ημερολόγιό του τον στόχο του συλλόγου.

«Αργότερα μαζεύτηκαν στο σπίτι καλεσμένοι από τον Ίωνα ο Δεμερτζής, ο Λοβέρδος, ο Σπετσιώτης, κι ο Χαριτάκης για να συζητήσουν τον τρόπο ιδρύσεως ενός επιστημονικού συλλόγου. Την ιδέα την είχε ο Χαριτάκης και μου την είχε πει από το φθινόπωρο στην Κηφισιά, καθώς και του Χρηστούλακη.

Αυτή η εταιρεία θ' αποτελείται από επιστήμονες όλων των κλάδων μα ιδίως των σχετικών προς τα κοινωνικά και πολιτικά ζητήματα και θα έχει σκοπό την επιστημονική έρευνα των ζητημάτων αυτών και τη διαφώτιση του λαού. Φυσικά υποτίθεται πως επειδή θα είναι επιστημονική, η εταιρεία δε θα έχει απόχρωση πολιτική, μα ακριβώς γι' αυτό δε θα είναι και βενιζελική, γιατί ο Βενιζέλος και το κόμμα του δεν αναγνωρίζουν κανένα πρόσωπο και καμιάν οργάνωση που να μην εξυπηρετεί αμέσως τα κομματικά του συμφέροντα».²²¹

Ο Δραγούμης και οι συνεργάτες του προσπάθησαν να κάνουν πράξη την παλαιότερη ιδέα για την οργάνωση μιας πολιτιστικής «ελίτ αξιών», η οποία θα έδινε στην ελληνική κοινωνία έναν μορφωτικό προσανατολισμό που θα γονιμοποιούσε αφανώς τις ιδέες του αντιδιαφωτιστικού πολιτικού Ρομαντισμού. Στην ουσία ο μακροπρόθεσμος στόχος του συλλόγου ήταν να διαμορφώσει ένα ενημερωτικό πλαίσιο που θα αντέκρουε με επιστημονική μεθοδολογία την κυρίαρχη αφήγηση περί της ελληνικής ιστορίας που είχε εγκαθιδρύσει ο δυτικός παράγοντας στην Ελλάδα. Αυτό που δεν είχε καταφέρει να πετύχει ο Ίων Δραγούμης μέσα από το δημοτικιστικό κίνημα γινόταν μια νέα προσπάθεια να πραγματοποιηθεί στο πλαίσιο της πολιτικής κίνησης του «ανατολισμού». Τελικά, το μικρό χρονικό διάστημα που μεσολάβησε από την ίδρυση του συλλόγου μέχρι την δολοφονία του Ίωνος Δραγούμη, δεν επέτρεψε την ενσωμάτωση της παραγωγής επιστημονικού έργου του συλλόγου στον σχεδιασμό του τρίτου άξονα της πολιτικής κίνησης του «ανατολισμού».

Ο στόχος της ανάδειξης μιας «ελίτ αξιών» δεν επιτεύχθηκε τελικά από τον Ίωνα Δραγούμη και τους συνεργάτες του. Εντούτοις η πίστη στην ανάγκη της συγκρότησης

²²¹ Εγγραφή 9 Δεκεμβρίου Δευτέρα 1919, ο.π., σελ. 37.

και της επικράτησης μιας τέτοιας ελίτ παρέμενε διάχυτη στον τρόπο σκέψης τους. Τον Φεβρουάριο του 1919 ο Φίλιππος Δραγούμης είχε γράψει τα εξής.

«Εμείς είμαστε οι καλύτεροι της φυλής, όχι πως έχω φιλαυτία και φιλοδοξία· το παραδέχομαι γιατί αισθάνομαι πως είναι πραγματικό γεγονός. Όχι μόνο από έποψη χαρακτήρα είμαστε οι ανώτεροι μα κι από έποψη πλάτους στη μόρφωση και στην αντίληψη, βάθους στη σκέψη και το αίσθημα. Μπορούμε να θυσιαστούμε σύγκορμοι, επομένως μπορούμε και να ζητούμε πολλά. Γι' όλους αυτούς τους λόγους πρέπει να επιβληθούμε και να διευθύνουμε αυτό το έθνος που έχει χάσει τα νερά του και που διψά για αρχηγό που θα το οδηγήσει στη ζωή τη βαθιά και την ελεύθερη. Πρέπει να επιβληθούμε».²²²

Σύμφωνα με τον Φίλιππο Δραγούμη οι «ανατολιστές» ήταν οι «καλύτεροι της φυλής» των Ελλήνων λόγω των προσωπικών τους γνωρισμάτων, λόγω του μορφωτικού τους επιπέδου και λόγω των αισθαντικών τους δυνατοτήτων. Το πλεονέκτημά τους, δηλαδή, ήταν συνυφασμένο με την μορφωτική καλλιέργεια και τις διανοητικές τους δυνατότητες. Αλλά και ο τελικός τους στόχος δεν ήταν απλά η κατάληψη της εξουσίας που θα τους επέτρεπε να αλλάξουν την κρατική πολιτική. Στόχος ήταν ο προσανατολισμός του έθνους σε μια ζωή «βαθιά». Η «βαθιά» ζωή του έθνους ήταν ένα νεορομαντικό εσωτεριστικό όραμα που αντανakλούσε την προοπτική της ολικής αλλαγής προσανατολισμού του ελληνικού έθνους από το δυτικό πρότυπο. Αν συνυπολογίσουμε σε όλα αυτά και το ότι ο Φίλιππος Δραγούμης αναφέρθηκε στην αναγκαιότητα εύρεσης ενός αρχηγού που θα οδηγούσε το έθνος στην «βαθιά» και «ελεύθερη» ζωή, φαίνεται ότι έχουμε σε αυτή την περίπτωση την εμφάνιση ενός αντιδιαφωτιστικού ρομαντικού γνωρίσματος στο πολιτικό περιβάλλον του Ίωνος Δραγούμη το οποίο υιοθετήθηκε αργότερα και από τα φασιστικά κινήματα.

Από τα ημερολόγια του Φιλίππου Δραγούμη μπορούμε να εξάγουμε ορισμένα ενδιαφέροντα στοιχεία για το κατά πόσο συνιστούσε ο «ανατολισμός» ιδεολογική σκλήρυνση του παλαιότερου «ελληνοθωμανισμού» στον κύκλο των «ανατολιστών». Ο νεότερος αδερφός του Ίωνος, κατά την διετία 1919-1920, έδειξε έντονο ενδιαφέρον να καταρτιστεί ιδεολογικά στις αρχές του «ανατολισμού». Προκειμένου να το πετύχει εστίασε σε αναγνώσματα που σχετίζονταν με τον ελληνικό μεσαίωνα, σε γνωστούς συντηρητικούς λογοτέχνες αλλά και σε αναγνώσματα που είχαν «οριενταλικό»

²²² Εγγραφή 23 του Φλεβάρη 1919, Φιλίππου Στεφ. Δραγούμη, *Ημερολόγιο Διχασμός 1916-1919*, Εκδόσεις Δωδώνη, Αθήνα-Γιάννινα 1995, σελ. 330.

περιεχόμενο. Επιπλέον έδειξε να συμφωνεί με την θετική στάση του Σουλιώτη-Νικολαΐδη και του Ίωνος για τον σοσιαλισμό.

Τον Μάρτιο του 1919 την κυβέρνηση του Κόμματος των Φιλελευθέρων προβλημάτιζε το ενδεχόμενο μιας αναμενόμενης γενικής απεργίας των εργατών. Την 1^η Μαρτίου, σε μια συζήτηση ανάμεσα στους Αθανάσιο Σουλιώτη-Νικολαΐδη, Φίλιππο Δραγούμη και Μιχάλη Γκιώνη (1888-1979),²²³ ο Σουλιώτης υποστήριξε ότι οι «ανατολιστές» έπρεπε να προσεγγίσουν φιλικά το εργατικό κίνημα, δίχως να προσπαθήσουν να το καθοδηγήσουν. Αν οι «ανατολιστές» επιχειρούσαν να συνδεθούν τόσο στενά με τους εργάτες ώστε να εμφανίζονταν ως καθοδηγητές τους, ο Σουλιώτης-Νικολαΐδης φοβόταν ότι η μαζικότητα του εργατικού κινήματος θα «πλημμύριζε» και θα αφομοίωνε τους «ανατολιστές». Εκείνο που ήθελε ο Σουλιώτης-Νικολαΐδης ήταν οι «ανατολιστές» να σφυρηλατούσαν μια πολιτική συμμαχία με το εργατικό κίνημα και να ενίσχυαν τα αιτήματα των εργατών που στρέφονταν κατά της κυβέρνησης των Φιλελευθέρων.²²⁴ Ο Φίλιππος Δραγούμης και ο Γκιώνης συμφώνησαν. Ο Φίλιππος Δραγούμης έγραψε ότι «έχουν δίκιο οι εργάτες και συμφέρει στο γενικό σκοπό να ενισχυθούν».²²⁵ Ο Γκιώνης συμφώνησε να έφερνε τον Σουλιώτη σε επαφή με τους εκπροσώπους των εργατών του εργοστασίου στο οποίο εργαζόταν. Μερικές μέρες αργότερα ο Φίλιππος Δραγούμης έγραψε μια ημερολογιακή σημείωση που καταδεικνύει πώς γινόταν αντιληπτό το δίπολο του εθνικισμού και του ενδιαφέροντος για τον σοσιαλισμό στον τρίτο άξονα του προγράμματος των «ανατολιστών».

«Στην Αίγυπτο έγινε μεγάλο εθνικιστικό κίνημα των Αιγυπτίων εναντίο στην αγγλική τυραννία, μα οι Άγγλοι καταγίνονται να το πνίξουν στο αίμα. Θα κερδίσουν όμως κάποιες ελευθερίες οι δυστυχισμένοι. Όλοι λένουν «οι

²²³ Ο Γκιώνης ήταν χημικός και ιατρός. Υπήρξε στενός φίλος του Φιλίππου Δραγούμη και μέλος του πυρήνα της πολιτικής κίνησης των «ανατολιστών». Την περίοδο που πραγματοποιήθηκε η συγκεκριμένη συνάντηση εργαζόταν ως αρχίατρος στο εργοστάσιο λιπασμάτων του Ν. Κανελλόπουλου στον Πειραιά και σπούδαζε χημεία στο πανεπιστήμιο Αθηνών.

²²⁴ «Η εσωτερική αδυναμία της κυβέρνησης Βενιζέλου εξηγεί κατά ένα τρόπο τα καταπιεστικά μέτρα που έλαβε εναντίον όλων των αντιφρονούντων στοιχείων στα δυο άκρα του πολιτικού φάσματος». Γιώργος Β. Λεονταρίτης, *Το ελληνικό σοσιαλιστικό κίνημα κατά τον πρώτο παγκόσμιο πόλεμο*, Εξάντας, Αθήνα 1979, σελ. 278.

²²⁵ Εγγραφή 1 του Μάρτη 1919, Φιλίππου Στεφ. Δραγούμη, *Ημερολόγιο Διχασμός 1916-1919*, Αθήνα-Γιάννινα, Δωδώνη 1995, σελ. 335.

φελλάχοι θυσιάζουν τη ζωή τους για τες ελευθερίες και τα δίκαιά τους και μεις...τίποτε!»

Οι Μπολσεβίκοι άρχισαν διωγμόν εναντίο στους Έλληνες τους εγκατεστημένους στη Ρωσία· και με το δίκιο τους αφού ο Βενιζέλος έστειλε ελληνικό στρατό να τους πολεμήσει· ο ελληνικός στρατός πολέμησε καλά, μα νικήθηκε φαίνεται μ' απώλειες. Μας περισσεύουν νέοι για μακελειό! Και μάλιστα στην τωρινή Ρωσία που έπρεπε να την περιποιηθούμε αφού δεν έχει βλέψες κατακτητικές».²²⁶

Παράλληλα με την επιλεκτική ενσωμάτωση σοσιαλιστικών στοιχείων και την απόπειρα συμμαχιών με εκπροσώπους του εργατικού κινήματος, στον τρίτο άξονα του προγράμματός τους οι «ανατολιστές» εστίαζαν όλο και περισσότερο στην σημασία του μεσαίωνα ως περιόδου διαμόρφωσης της νεώτερης ταυτότητας του ελληνικού έθνους. Ο Φίλιππος Δραγούμης διάβαζε αδιάλειπτα μέχρι την δολοφονία του Ίωνος τον Κωνσταντίνο Παπαρρηγόπουλο και Ευρωπαίους συγγραφείς που εστίαζαν στην μεσαιωνική ελληνική ιστορία. Τον Φεβρουάριο του 1920 ο Φίλιππος Δραγούμης, ανέφερε ότι θαύμαζε ως λογοτέχνη τον Αλέξανδρο Παπαδιαμάντη (1851- 1911) και ότι του άρεσε ο Τολστόι (1828- 1910).²²⁷ Το πιο ενδιαφέρον, όμως, είναι ότι, στην ίδια αναγραφή, ο Φίλιππος Δραγούμης ανέφερε ότι γοητεύτηκε από τον Ινδό εθνικιστή συγγραφέα Ραμπιντρανάθ Ταγκόρ (1861- 1941).

«Τελευταίως άρχισα να διαβάζω το Sadhana του Rabindra Nath Tagore κι ενθουσιάστηκα τόσο, ώστε σκέπτομαι να το μεταφράσω σιγά σιγά, ολόκληρο [...]. Ωριμος για τη διάθεση του Tagore, εδέχθηκα τη σκέψη του και τον αγάπησα. Τον εγνώριζα ως τώρα από το Gitanzjali, μα το Sadhana μου έδειξε καλλίτερα τον άνθρωπο και την αντίληψή του για την ζωή. [...] θα ήταν κι επίκαιρη εδώ η δημοσίευση μεταφράσεως του Sadhana, γιατί ο Tagore κάνει με το βιβλίο αυτό έντονο πόλεμο στις Δυτικές αντιλήψεις».²²⁸

Ο Ταγκόρ δεν υπήρξε σε όλες τις προσεγγίσεις του τόσο αντιδυτικός, ούτε αταλάντευτα εθνικιστής. Εντούτοις ο Φίλιππος Δραγούμης γοητεύτηκε από πτυχές της σκέψης του Ταγκόρ που είχαν αντιδυτικό περιεχόμενο. Η συγκεκριμένη μαρτυρία

²²⁶ Εγγραφή 9 του Μάρτη 1919, ο.π., σελ. 342.

²²⁷ Εγγραφή 29 Φεβρουαρίου Σάββατο 1920, Φιλίππου Στεφ. Δραγούμη, *Ημερολόγιο 1919-1920* (...φαίνεται πως εχτύπησαν τον Ίωνα), Εκδόσεις Δωδώνη, Αθήνα 2010, σελ. 99.

²²⁸ Ο.π., σελ. 100.

του είναι ενδεικτική για τον προσανατολισμό που λάμβαναν οι ιδεολογικές ζυμώσεις του κύκλου των «ανατολιστών». Ο Φίλιππος Δραγούμης άρχισε να μεταφράζει το κείμενο του Ταγκόρ. Όμως, η επανακυκλοφορία της *Πολιτικής Επιθεώρησης* και τα όσα ακολούθησαν τους επόμενους μήνες τον απέσπασαν από την μεταφραστική εργασία.²²⁹ Ο διανοητικός προσανατολισμός των πολιτικών που διαμόρφωναν σταδιακά την ιδεολογία του «ανατολισμού» ως κινήματος ήταν συνεπής με τις «θεμελιώδεις αρχές» της ιδεολογίας του αντιδιαφωτιστικού πολιτικού Ρομαντισμού. Ενδιαφέρον για την ινδική παράδοση είχαν δείξει οι πρώτοι διανοητές του συντηρητικού ρομαντικού εθνικισμού ήδη κατά τις αρχές του 19^{ου} αιώνα. Το ενδιαφέρον για τον ινδικό πολιτισμό συνέχισε να υφίσταται διαχρονικά σε διανοητές του αντιδιαφωτιστικού πολιτικού Ρομαντισμού.²³⁰ Η ημερολογιακή εγγραφή που πραγματοποίησε ο Φίλιππος Δραγούμης τον Οκτώβριο του 1919 αποτελεί μια χρήσιμη περιεκτική σύνοψη του τρόπου με τον οποίο αντιλαμβάνονταν την πολιτική πραγματικότητα της συγκεκριμένης περιόδου οι «ανατολιστές».²³¹

²²⁹ «Με την εργασία μου για την “Πολιτική Επιθεώρηση” δε μου μένει χρόνος για τη [...] μετάφραση του Sadhana». Εγγραφή 30 Απριλίου Πέμπτη 1920, ο.π., σελ. 147.

²³⁰ Υπήρξαν αντιδιαφωτιστές διανοητές και εθνικιστικά κινήματα που εστίασαν στον ινδικό πολιτισμό. Ο θεωρητικός του ιταλικού νεοφασισμού Ιούλιος Έβολα (1898-1974) ήταν ένας εξ αυτών. Ένα ιδιαίτερο παράδειγμα αποτέλεσε η ιδιόρρυθμη συγγραφέας Μαξιμιανή Ιουλία Πόρτας (1905-1982). Η Πόρτας, γνωστή και ως Σαβίτρι Ντέβι, είχε ελληνικές ρίζες. Μολονότι μεγάλωσε στην Γαλλία εναντιώθηκε στην χώρα της γιατί κατέλαβε την Ελλάδα και βοήθησε τον Βενιζέλο κατά την διάρκεια του Α΄ Παγκοσμίου Πολέμου. Η Ντέβι, αφού εκπόνησε την διδακτορική της διατριβή στο Πανεπιστήμιο της Λυών, συνέχισε τις σπουδές της, το 1928, στο Πανεπιστήμιο Αθηνών. Κεντρικά πρόσωπα της διατριβής της, που είχε ως θέμα την ιδεολογία του νεώτερου ελληνικού έθνους, ήταν οι Ίων Δραγούμης και Περικλής Γιαννόπουλος. Το 1929 η Ντέβι ολοκλήρωσε την διδακτορική της διατριβή και την αφιέρωσε στην μνήμη του Ίωνος Δραγούμη. Η Ντέβι συμμετείχε στις δελφικές γιορτές του Σικελιανού και τον Μάιο του 1928 απέκτησε την ελληνική ιθαγένεια. Το 1932 ταξίδεψε στην Ινδία όπου και μελέτησε τον ινδικό πολιτισμό. Παντρεύτηκε τον Ινδό θαυμαστή του Χίτλερ Άσιτ Κρίσνα Μουχέρτζι (1898-1977). Το 1945 η Ντέβι γύρισε στην Ευρώπη και εγκατέλειψε τον σύζυγό της. Έκτοτε και μέχρι τον θάνατό της συμμετείχε σε πολιτικές και διανοητικές ζυμώσεις στην Ευρώπη και τις Η.Π.Α. ως στρατευμένη εθνικοσοσιαλίστρια. Στα βιβλία της είναι διάχυτες οι επιρροές της ινδικής παράδοσης.

²³¹ «Έχει ανοίξει εδώ στο Ζάππειο έκθεση προϊόντων της αγγλικής βιομηχανίας. Έστησαν μια αγγλική σημαία πάνω στο Ζάππειο (φαίνεται ζήλεψαν οι Άγγλοι, La prise du Zappion από τους Γάλλους στις 18 Νοεμβρίου 1916).[...]

Συνταγματική κανονικότητα και πραξικόπημα για την ανατροπή του Βενιζέλου

Θα εξεταστεί για το τέλος ο πρώτος άξονας του προγράμματος των ανατολιστών. Ο πρώτος άξονας ήταν εκείνος στον οποίο ο Ίων Δραγούμης έδωσε προτεραιότητα κατά το τελευταίο έτος της ζωής του. Ο Δραγούμης απορροφήθηκε στην προσπάθεια για την συγκρότηση της Ηνωμένης Αντιπολιτεύσεως και το κύριο αίτημα που πρόκρινε, ως ένας εκ των ηγετών της, ήταν η επιστροφή στην συνταγματική κανονικότητα. Η οργάνωση του κοινού αντιπολιτευτικού μετώπου προς τον Βενιζέλο πραγματοποιήθηκε σε συνθήκες κατ' επίφαση δημοκρατικές. Στις 25 Ιουλίου του 1917 η «Βουλή των Λαζάρων» είχε εγκρίνει τον στρατιωτικό νόμο. Ενώ μια σειρά από νομοθετικά μέτρα που ψήφισε η κυβέρνηση του Βενιζέλου ήταν ευθέως αντισυνταγματικά.²³² Το αίτημα επιστροφής στην συνταγματική κανονικότητα ήταν

Έβαλαν διάφορους Άγγλους, μα και φραγκολεβαντίνους Εβραίους και βρωμορωμιούς πράκτορες, να υποδέχονται τους επισκέπτες· αυτοί εκτός που δεν κάνουν καλά τη δουλειά τους δεν αφήνουν ευκαιρία να εκφράζονται προς οποιονδήποτε Έλληνα με περιφρόνηση για ό,τι ελληνικό και να καμώνονται πως είναι ανώτεροί μας και πως ήλθαν για να μας εξευγενίσουν και να μας πολιτίσουν. Εννοείται όταν άκουσα αυτά δεν επάτησα καθόλου στην έκθεση. [...]

Φοβούμαι πως η οικονομική υποδούλωσή μας στη Γαλλία, την Αγγλία και την Αμερική είναι πολύ τρομερότερη απ' ό,τι μπορούμε να φανταστούμε και μόνο μια γενική πτώχευση της Ευρώπης και ημών μαζί μπορεί να μας σώσει. Κι ο Βενιζέλος με τη σπείρα δεν παύει να χειροτερεύει την κατάσταση κατασπαταλώντας ό,τι χρήμα μας έμεινε και παραχωρώντας στους ξένους όποιον πόρο του τόπου δεν έχουν ξεζουμίσει έως τώρα. [...]

Ο Θανάσης που καταγίνεται με τη συγγραφή του ακριβώς τη λύση των προβλημάτων αυτών να εύρει, λέγει πως η κύρια αιτία αυτής της καταστάσεώς μας είναι ο μικρός αριθμός μας και η ανεπάρκεια του ελεύθερου κράτους. Γ' αυτό προτείνει ως λύση τη σύμπραξή μας με τους άλλους λαούς της Ανατολής (Βαλκανικής και Μικρασίας) που υποφέρουν τα ίδια σαν εμάς και που γεωγραφικοί, γεωλογικοί, ανθρωπολογικοί, εθνολογικοί, ιστορικοί κλπ. Όροι μας ενώνουν εις ένα σύνολο απέναντι στους λοιπούς λαούς». Εγγραφή 31 του Οχτώβρη 1919, Φιλίππου Στεφ. Δραγούμη, *Ημερολόγιο Διχασμός 1916-1919*, Εκδόσεις Δωδώνη, Αθήνα-Γιάννινα 1995, σελ. 498-499.

²³² «[...] απολύθηκαν περίπου 570 δικαστικοί και τουλάχιστον 6.500 υπάλληλοι. Κηρυχθηκαν επίσης έκπτωτοι οι ιεράρχες που είχαν «αναθεματίσει» τον Βενιζέλο. Στο στρατό, αποστρατεύτηκε ή τέθηκε σε διαθεσιμότητα περίπου το 40% των μόνιμων αξιωματικών. Στο ναυτικό, περίπου το 30%. Εύλογα, ακόμη ριζικότερη ήταν η εκκαθάριση της χωροφυλακής. Στην Αθήνα μάλιστα φυλακίστηκαν όσοι χωροφύλακες, σύμφωνα με τους φακέλους τους, είχαν κάνει χρήση των όπλων τους στις 18 και 19 Νοεμβρίου 1916.

εύλογο να προκριθεί εκ μέρους της αντιπολίτευσης.²³³ Στην περίπτωση του Ίωνος Δραγούμη, ωστόσο, το αίτημα για την επιστροφή στην συνταγματική κανονικότητα συνοδεύτηκε από μια επιχειρηματολογία η οποία έχει νόημα να εξεταστεί σε σχέση με τις αντιδιαφοριστικές του ιδέες. Ο Δραγούμης υποστήριζε την επιστροφή στην συνταγματική κανονικότητα με μια ρητορική η οποία, σε αρκετές περιπτώσεις, διέθετε επικοινωνιακές αποχρώσεις που παρέπεμπαν στον φιλελευθερισμό.

Το φθινόπωρο του 1919 ο Βενιζέλος είχε να αντιμετωπίσει συνεχείς συνωμοτικές κινήσεις των πολιτικών αντιπάλων του. Συνεχείς λιποταξίες και ανταρσίες καταγράφονταν στο στράτευμα στις οποίες η κυβέρνηση απαντούσε με επικηρύξεις και αθρόες συλλήψεις. Το ρήγμα του Εθνικού Διχασμού γινόταν όλο και πιο βαθύ. Στις 27 Νοεμβρίου του 1919 ο Ίων Δραγούμης, σε συνέντευξη που παραχώρησε στην εφημερίδα *Καθημερινή*, κατηγόρησε τον Βενιζέλο για καταπάτηση του Συντάγματος

[...] Σύμφωνα με το νόμο περί ευθύνης υπουργών, παραπέμφθηκαν από τη Βουλή στο Ειδικό Δικαστήριο τα μέλη των κυβερνήσεων Σκουλούδη (εκτός από τον τότε υπουργό Ναυτικών ναύαρχο Παύλο Κουντουριώτη), Λάμπρου και Γούναρη (εκτός από τον τότε υπουργό Εξωτερικών Γεώργιο Χρηστάκη Ζωγράφο). Μόνο η πρώτη δίκη άρχισε χωρίς να ολοκληρωθεί. Έγιναν όμως στο Διαρκές Στρατοδικείο Αθηνών (από τον Μάιο του 1919 έως και τον Ιανουάριο του 1920) οι δυο κύριες δίκες των υπευθύνων για τα Νοεμβριανά και για την παράδοση του Ρούπελ και της Ανατολικής Μακεδονίας. Ειδικά για τα Νοεμβριανά καταδικάστηκαν πέντε σε θάνατο, μεταξύ των οποίων και ο Μεταξάς (ερήμην).

Πέρα από τη εκκαθάριση του παρελθόντος διαρκή και έκτακτα στρατοδικεία δικάζαν σ' όλη τη διάρκεια της τριετίας 1917-20 όσους έδιναν την παραμικρή αφορμή να κατηγορηθούν για «δυσμένεια κατά του καθεστώτος», σύμφωνα με νέο νόμο που ψήφισε η «Βουλή των Λαζάρων» τον Αύγουστο του 1917. Σαν να μην έφταναν τα στρατοδικεία λειτουργούσαν επίσης επιτροπές Δημοσίας Ασφαλείας, που επέβαλλαν το μέτρο της εκτόπισης. Εξάλλου, η εμπαθής κρητική χωροφυλακή ήταν το σώμα στο οποίο το καθεστώς κυρίως εμπιστεύτηκε την ασφάλειά του, διευρύνοντας έτσι και το χάσμα μεταξύ Παλαιάς Ελλάδας και Κρήτης». Γιώργος Θ. Μαυρογορδάτος, «Ο εθνικός διχασμός. Γ. Το «κράτος των Αθηνών» και το «κράτος της Θεσσαλονίκης»», Θ.Βερέμης-Η.Νικολακόπουλος (επμλ), *Ο Ελευθέριος Βενιζέλος και η εποχή του*, επιμέλεια, Τα Νέα-Ελληνικά Γράμματα Α.Ε., Αθήνα 2005, σελ. 190.

²³³ Η συζήτηση περί συνταγματικότητας είχε ανοίξει από τον Βενιζέλο όταν το 1915 είχε κατηγορήσει τον Κωνσταντίνο ότι με το να εμποδίζει την τήρηση της Ελληνοσερβικής συμμαχίας του 1913 είχε υπερβεί τα συνταγματικά του καθήκοντα. Νικόλαος Τσίρος, *Κράτος, εξουσία, κοινοβουλευτικό σύστημα σε κρίση κατά την περίοδο 1914-1920. Ο Ελευθέριος βενιζέλος και η λειτουργία του πολιτεύματος*, Εκδόσεις Παπαζήση, Αθήνα 2013, σελ. 31.

και για άσκηση τυραννικής εξουσίας.²³⁴ Επίσης, ο Δραγούμης θεώρησε υποκριτικό τον ιδεολογικό αυτοπροσδιορισμό του Βενιζέλου ως φιλελεύθερου.²³⁵ Μέχρι το τέλος της ζωής του ο Δραγούμης, σε αρκετές δημόσιες παρεμβάσεις του, φιλοτέχνησε την εικόνα ενός πολιτικού αφοσιωμένου στην συνταγματική νομιμότητα. Στις 5 Μαΐου 1920, έχοντας δει ήδη τρία άρθρα του να λογοκρίνονται από την υπηρεσία λογοκρισίας, ο Ίων Δραγούμης έγραψε στην εφημερίδα *Πολιτεία* ότι οι παρεμβάσεις της λογοκρισίας θα έπρεπε να περιοριστούν σε θέματα και πληροφορίες που αφορούσαν στρατιωτικές ή διπλωματικές σχέσεις. Όχι να επεκτείνονται απειλώντας να καταπνίξουν την ελευθερία της σκέψης.²³⁶ Σημείωσε, μάλιστα, ότι ασφαλέστερα «είνε τα καθεστώτα, όπου ομιλεί κανείς ελεύθερα»²³⁷ και άσκησε κριτική στην ανεκτικότητα του ελληνικού λαού προς την κυβερνητική λογοκρισία.²³⁸

Όταν ο Βενιζέλος άρχισε να αποσύρει τους περιορισμούς των μέτρων έκτακτης ανάγκης και να ομαλοποιεί σταδιακά την πολιτική ζωή, προετοιμάζοντας την επερχόμενη διεξαγωγή εκλογών για τον σχηματισμό νέας Βουλής, ιδρύθηκαν πολιτικοί σύλλογοι αντιβενιζελικών σε όλη την Ελλάδα. Ο Δραγούμης, την 17^η Μαΐου 1920, με άρθρο του στην *Καθημερινή* προέτρεψε τους υποστηρικτές της αντιβενιζελικής αντιπολίτευσης να ενταχθούν στους πολιτικούς συλλόγους. Προκειμένου να αποφύγει τον συσχετισμό των νέων συλλόγων με εκείνους που είχαν ιδρύσει οι Επίστρατοι την άνοιξη του 1916,²³⁹ ο Δραγούμης επένδυσε το επιχείρημά

²³⁴ «Δεν γίνονται εκλογαί, διότι έτσι το θέλει, δεν δίδεται αμνηστεία, διότι έτσι το θέλει. Αι ελευθερίαι του λαού ποδοπατούνται, καταδιώκονται οι αντιφρονούντες. Βουλή δις εκπνεύσασα διατηρείται, το σύνταγμα αγνοείται, διότι έτσι το θέλει». Ίων Δραγούμης, συνέντευξη με τον τίτλο «Ο Ίων Δραγούμης απαντά εις τον λόγον του κ. πρωθυπουργού» στην εφημερίδα *Καθημερινή*, Άπαντα Ίωνος Δραγούμη, *Αρθρογραφία 1903-1920*, Εκδόσεις Έκτωρ, Αθήνα 2021, σελ. 260.

²³⁵ «[...] έχω μεγάλας αμφιβολίας αν θα φανή ποτέ φιλελεύθερος κυβερνήτης, [...]. Διότι αν ήτο φιλελεύθερος, θα επροτιμούσε να αφήση μάλλον τον λαόν να έχη εμπιστύνην προς αυτόν και να την δείη κατά τον νόμιμον τρόπον». Ο.π., σελ. 261.

²³⁶ Ίων Δραγούμης, «Ανελεύθερον Σύστημα», Άπαντα Ίωνος Δραγούμη, *Αρθρογραφία 1903-1920*, Εκδόσεις Έκτωρ, Αθήνα 2021, σελ. 302.

²³⁷ Ο.π.

²³⁸ Ο.π.

²³⁹ Ο Φίλιππος Δραγούμης ήταν επίσης της γνώμης ότι οι πολιτικοί σύλλογοι έπρεπε να διαφέρουν από τους Επίστρατους. «Καλό σημείο είναι ότι άρχισαν να διοργανώνονται στις επαρχίες και δω λαϊκοί αντιβενιζελικοί πολιτικοί σύλλογοι, [...], αρκεί να πειθαρχήσουν εις κάποια ιδέα, γιατί αλλιώς

του με την πλέον δημοκρατική και φιλελεύθερη ρητορική. Έγραψε χαρακτηριστικά ότι οι πολιτικοί σύλλογοι θα διαπαιδαγωγούσαν «τον πολύν λαόν προς ανάκτησιν της ελευθερίας του».²⁴⁰ Καθώς και ότι με την οργάνωση στους πολιτικούς συλλόγους ο λαός θα αντιλαμβανόταν «πάλιν ότι η επιδίωξις της ελευθέρας ασκήσεως των δικαιωμάτων του ανθρώπου και του πολίτου είνε υποχρέωσις υπέρτατη των ατόμων απέναντι και εαυτών και κοινωνίας ολοκλήρου».²⁴¹

Η ρητορική αυτή δημιουργεί, ασφαλώς, ερωτηματικά. Ποια η σχέση του Ίωνος Δραγούμης με ορισμένες αρχές της ιδεολογίας του φιλελευθερισμού κατά το τελευταίο έτος της ζωής του; Καταρχάς υπάρχει ο εύλογος αντίλογος ότι εφόσον ο Δραγούμης έπρεπε να δραστηριοποιηθεί ως πολιτικός της αντιπολίτευσης σε ένα πολιτικό περιβάλλον με στρατιωτικό νόμο και λογοκρισία σε ισχύ, η καταφυγή στην συνταγματική κανονικότητα ήταν μια αυτονόητη επιλογή.²⁴² Από την άλλη, όμως, ο Δραγούμης είχε δείξει από το 1915 ότι προσανατολιζόταν στην υποστήριξη της συνταγματικής κανονικότητας. Την διετία 1915-17 ο Δραγούμης υπερασπιζόταν την συνταγματική κανονικότητα γιατί την θεωρούσε προσαρμοσμένη στο ιδεολογικό

κινδυνεύουν να ξεπέσουν εις την οχλοκρατική κατάσταση όπου είχαν καταντήσει και οι σύλλογοι επιστράτων». Εγγραφή 30 Απριλίου Πέμπτη 1920, Φιλίππου Στεφ. Δραγούμη, *Ημερολόγιο 1919-1920 (...φαίνεται πως εχτύπησαν τον Ίωνα)*, Εκδόσεις Δωδώνη, Αθήνα 2010, σελ. 150.

²⁴⁰ Ίων Δραγούμης, «Νέοι αγώνες», Άπαντα Ίωνος Δραγούμη, *Αρθρογραφία 1903-1920*, Εκδόσεις Έκτωρ, Αθήνα 2021, σελ. 316.

²⁴¹ Ο.π.

²⁴² Ο Βενιζέλος έπρεπε να αντιμετωπίσει μια σειρά από αντιφάσεις που αφορούσαν την συνταγματική κανονικότητα. Πέρα από την αναβίωση της «Βουλής των Λαζάρων», τον στρατιωτικό νόμο και τις υπόλοιπες αποφάσεις που πήρε λόγω των συνθηκών εκτάκτου ανάγκης, η ίδια η επιλογή του Αλέξανδρου για τον θρόνο ήταν συνταγματικώς προβληματική. Ο Κωνσταντίνος δεν είχε παραιτηθεί. Είχε αναχωρήσει. Δεν υπήρχε κάποιο νομοθετικό παράθυρο που θα μπορούσε να χρησιμοποιήσει ο Βενιζέλος για να δικαιολογήσει την επιλογή του. Για αυτό δοκίμασε να βασιστεί σε ένα πολιτικό επιχείρημα και λόγω έκτακτων συνθηκών να ερμηνεύσει την φυγή του Κωνσταντίνου ως παραίτηση. Ωστόσο, ακόμη και αν αυτό το αμφιλεγόμενο επιχείρημα γινόταν δεκτό, η ενθρόνιση του Αλέξανδρου ήταν επίσης αντισυνταγματική. Σύμφωνα με τις διατάξεις του Συντάγματος περί διαδοχής, επόμενος βασιλιάς έπρεπε να γίνει ο μεγαλύτερος αδερφός του Αλέξανδρου, Γεώργιος. Ωστόσο ο Γεώργιος θεωρήθηκε ως στενά προσκείμενος στον πατέρα του από τον Βενιζέλο, τους Άγγλους και τους Γάλλους, με αποτέλεσμα να απορριφθεί. Νικόλαος Τσίρος, *Κράτος, εξουσία, κοινοβουλευτικό σύστημα σε κρίση κατά την περίοδο 1914-1920. Ο Ελευθέριος βενιζέλος και η λειτουργία του πολιτεύματος*, Εκδόσεις Παπαζήση, Αθήνα 2013, σελ. 51.

περιβάλλον μιας συντηρητικής και φιλομοναρχικής πολιτικής. Θα μπορούσε άραγε η υπεράσπιση της συνταγματικής κανονικότητας να είχε λάβει στην σκέψη του περισσότερο φιλελεύθερο περιεχόμενο κατά το τελευταίο έτος της ζωής του; Αν και δεν μπορούμε να αποκλείσουμε με απόλυτη βεβαιότητα αυτό το ενδεχόμενο τα υπόλοιπα κείμενα εκείνης της περιόδου δεν δείχνουν να επιβεβαιώνουν το συμπέρασμα μιας τέτοιας ιδεολογικής μεταβολής. Εξάλλου και στο παρελθόν, με χαρακτηριστικό παράδειγμα την περίοδο της «Οργάνωσης Κωνσταντινουπόλεως», ο Ίων Δραγούμης είχε καταφύγει στην υιοθέτηση της φιλελεύθερης ρητορικής για λόγους σκοπιμότητας.

Ίσως την όλη προβληματική βοηθήσει και η εξής υπενθύμιση. Είναι σύνηθες φαινόμενο όταν ένας πολιτικός που υιοθετεί ιδέες του αντιδιαφωτιστικού πολιτικού Ρομαντισμού υποστεί νομοθετικούς περιορισμούς στην πολιτική του δραστηριότητα να χρησιμοποιεί επιχειρήματα της φιλελεύθερης θεωρίας προκειμένου να υπερασπιστεί την θέση του. Η στόχευση είναι προφανής. Να φέρει τους φιλελεύθερους πολιτικούς του αντιπάλους μπροστά σε μια αντίφαση με τις ιδεολογικές τους αρχές. Οι αντιδιαφωτιστές πολιτικοί που απειλούνται με νομοθετικές κυρώσεις ή που βρίσκονται υπό συνθήκες επιβεβλημένων πολιτικών περιορισμών υιοθετούν την τακτική της ρητορικής αντίφασης με τις ιδέες τους για να προβοκάρουν και να προκαλέσουν τους εκφραστές της αστικής δικαιοσύνης τάξης να υποπέσουν και εκείνοι σε ιδεολογικές αντιφάσεις. Υπάρχουν αρκετά τέτοια παραδείγματα που, ενδεχομένως, η χρονική τους απόσταση από την περίοδο που έζησε ο Δραγούμης να ξενίσει αρχικά. Οι νομοθετικές απαγορεύσεις στην πολιτική δραστηριότητα πολιτικών που εμφορούνταν από αντιφιλελεύθερες ιδέες δεν υπήρξαν πολλές στην εποχή του Δραγούμη. Υπήρξαν περισσότερες σε μεταγενέστερες περιόδους. Ωστόσο εφόσον η ιδεολογία του αντιδιαφωτιστικού πολιτικού Ρομαντισμού, με τις ίδιες «θεμελιώδεις αρχές», είναι υπαρκτή μέχρι σήμερα δεν υφίσταται λόγος να εμποδίσει την σύγκριση του Δραγούμη με πιο κοντινές χρονικά αντίστοιχες περιπτώσεις πολιτικών.²⁴³ Ο Ίων Δραγούμης δεν ήταν ο μόνος που

²⁴³ Το πιο ακραίο παράδειγμα είναι αυτό του Χίτλερ (1889-1945) που αναγκάστηκε να κάνει υποχωρήσεις προς την αστική δημοκρατία και να αποκηρύξει την ένοπλη πολιτική δράση όταν αποφυλακίστηκε. Όμως υπάρχουν άλλα παραδείγματα που έχουν περισσότερες ομοιότητες με αυτό του Δραγούμη. Σχεδόν σε όλες τις περιπτώσεις οι εμπλεκόμενοι αντέδρασαν με τον ίδιο τρόπο που αντέδρασε και ο Δραγούμης. Χρησιμοποίησαν, δηλαδή, την φιλελεύθερη ρητορική ως ασπίδα

υιοθέτησε μια δημοκρατική ρητορική όταν βρέθηκε σε συνθήκες νομοθετικών

απέναντι στις νομικές κυρώσεις που τους απείλησαν ή που τους επιβλήθηκαν. Το πρόσφατο παράδειγμα που έχει αρκετές ομοιότητες με εκείνο του Δραγούμη είναι αυτό του Ρώσου συγγραφέα και πολιτικού Έντουαρντ Λιμόνοφ (1943- 2020). Ο Λιμόνοφ βασίστηκε σε νεορομαντικές ιδέες και αισθητικές προτάσεις προκειμένου να διαμορφώσει την λογοτεχνική του ταυτότητα. Έφυγε από την ΕΣΣΔ σε νεαρή ηλικία και υπήρξε επιτυχημένος λογοτέχνης στις ΗΠΑ και πολύ περισσότερο στην Γαλλία. Μετά την πτώση του κομμουνισμού ο Λιμόνοφ επέστρεψε στην Ρωσία και κατά την δεκαετία του '90 χρησιμοποίησε την νεορομαντική του λογοτεχνική ταυτότητα για να διαμορφώσει τις ιδεολογικές γραμμές του εθνικομπολσεβικικού νεοφασιστικού κόμματος που ίδρυσε. Όταν ο Πούτιν ανήλθε στην εξουσία έδωσε δυο επιλογές στα μέλη των πολυάριθμων νεοφασιστικών οργανώσεων της Ρωσίας. Ή θα προσάρμοζαν τον πολιτικό τους λόγο σε συντηρητικές εκδοχές του εθνικισμού και θα συμφιλιώνονταν με το Κρεμλίνο ή θα απαγορεύονταν. Ο Λιμόνοφ αρνήθηκε, λίγο αργότερα φυλακίστηκε και το κόμμα του τέθηκε εκτός νόμου. Ο Λιμόνοφ υιοθέτησε παρόμοια ρητορική με αυτή του Δραγούμη προκειμένου να υπερασπιστεί την θέση του. Όταν αποφυλακίστηκε επανίδρυσε το κόμμα του και χωρίς να αποκηρύξει τις «θεμελιώδεις αρχές» του αντιδιαφωτιστικού πολιτικού Ρομαντισμού ή τις παλαιότερες νεοφασιστικές του ιδέες, προχώρησε σε συμμαχίες με φιλελεύθερους πολιτικούς ώστε να αντιμετωπίσει αποτελεσματικότερα τον Πούτιν. Έκανε, μάλιστα, το κόμμα του μέρος του συνασπισμού «Η άλλη Ρωσία». «Η άλλη Ρωσία» συγκέντρωσε αντιπάλους του Πούτιν από όλο το ρωσικό πολιτικό φάσμα. Ωστόσο στα πλαίσιά της τον πρωταγωνιστικό ρόλο είχαν φιλελεύθεροι πολιτικοί και ιδίως ο Γκάρι Κασπάρωφ. Ο Λιμόνοφ εκμεταλλεύτηκε την επαφή με φιλελεύθερους πολιτικούς που διέθεταν μαζική κοινωνική υποστήριξη και βρέθηκε από το περιθώριο στο επίκεντρο των ρωσικών πολιτικών δρώμενων. Οι διεθνείς ανταποκριτές που παρακολουθούσαν τις εξελίξεις της Ρωσίας επισήμαναν ότι ο Λιμόνοφ και οι υποστηρικτές του όχι μόνο δεν υιοθετούσαν με ειλικρίνεια φιλελεύθερες θέσεις αλλά ουδέποτε απαρνήθηκαν τις νεοφασιστικές τους αρχές και, μάλιστα, το δήλωναν δημοσίως. Απλώς χρησιμοποιούσαν το δίκτυο των φιλελευθέρων ως ασπίδα απέναντι στις πιθανές κυρώσεις του ρωσικού κράτους. Τελικά ο Λιμόνοφ συμφώνησε με τον Πούτιν στην αρχή της κρίσης του «ουκρανικού» ζητήματος και οι εθνικομπολσεβίκοι έδειξαν, με την ευκαιρία της κρίσης να αποκτούν πιθανές δυνατότητες πολιτικών ελιγμών χωρίς να έχουν ανάγκη την καταφυγή σε φιλελεύθερες ρητορικές. Ωστόσο δεν διαδραμάτισαν σημαντικό ρόλο στην συνέχεια καθώς ο Λιμόνοφ έφυγε από την ζωή το 2020. Ο βιογράφος του Λιμόνοφ Εμμανυέλ Καρέρ περιγράφει αυτή την συνειδητή αντίφαση του ηγέτη των Ρώσων εθνικομπολσεβίκων στο βιβλίο Emmanuel Carrère, *Λιμόνοφ*, μτφ Γεώργιος Καράμπελας, Εκδόσεις του Εικοστού Πρώτου, Αθήνα 2017. Για την περιγραφή της πολιτικής συμπεριφοράς και κουλτούρας των μελών του Εθνικομπολσεβικικού Κόμματος της Ρωσίας δείτε το αυτοβιογραφικό μυθιστόρημα του Zakhar Prilepin, *Σάνκια*, μτφ. Βασίλης Μακρίδης, Τόπος (Μοτίβο Εκδοτική), Αθήνα 2018.

περιορισμών της πολιτικής του δραστηριότητας. Αυτή η αντίφαση χαρακτηρίζει τους περισσότερους πολιτικούς που υιοθέτησαν τις ιδέες του αντιδιαφωτιστικού πολιτικού Ρομαντισμού και βρέθηκαν σε παρόμοια θέση με τον Δραγούμη. Θα ήταν, όμως, χρήσιμο να εξεταστεί ο τρόπος με τον οποίο προσέγγιζε αυτό το ζήτημα συνολικά η παράταξη των αντιβενιζελικών και όχι μόνο ο Δραγούμης.

Τον Φεβρουάριο του 1919, με τον Ίωνα Δραγούμη ακόμη εξόριστο, ο Φίλιππος Δραγούμης επισκέφθηκε τον πρώην υπουργό του Βενιζέλου και μετέπειτα φανατικό αντιβενιζελικό πολιτικό Νικόλαο Στράτο (1872-1922). Ο Στράτος φοβόταν ότι ο Βενιζέλος θα μεταχειριζόταν βίαιους τρόπους προκειμένου να παραμείνει στην εξουσία και υποστήριξε ότι η μόνη λύση για να ανατρεπόταν το Κόμμα των Φιλελευθέρων ήταν «με πολιτική σύμπραξη όλων των πολιτικών παραγόντων για τες εκλογές».²⁴⁴ Ο Στράτος έδινε μια πιθανότητα και στο ενδεχόμενο για μια «αποφασιστική επανάσταση λαϊκό-στρατιωτική»,²⁴⁵ που θα έπρεπε να ξεσπάσει εντός των Αθηνών. Ωστόσο θεωρούσε ότι η επανάσταση ήταν δύσκολο να οργανωθεί και να πετύχει. Γιατί προϋπόθετε «πειθαρχική οργάνωση πολυμελή κι εχεμύθεια απόλυτη».²⁴⁶ Πράγμα που, σύμφωνα με τον Στράτο, «ο ελληνικός λαός δεν ήταν ώριμος να αρκετά να επιβάλει στον εαυτό του».²⁴⁷

Στους κύκλους των μοναρχικών πολιτικών ήταν κυρίαρχη η πεποίθηση ότι οι επόμενες εκλογές όποτε και αν γίνονταν δεν θα γίνονταν με όρους διαφάνειας. Οι μοναρχικοί ήταν βέβαιοι ότι ο Βενιζέλος θα διαμόρφωνε στις εκλογές ένα κλίμα τρομοκρατίας. Η εικόνα που είχαν σχηματίσει οι μοναρχικοί πολιτικοί για τον Βενιζέλο, όπως αποκαλύπτεται από τον διάλογο του Φιλίππου Δραγούμη με τον Νικόλαο Στράτο, ήταν ότι επρόκειτο για τον «επικεφαλής μιας εσωτερικής τυραννίας που υποδούλωσε το λαό και που αντιπροσώπευε την ξενική επέμβαση και την μείωση της ανεξαρτησίας του κράτους».²⁴⁸ Η έλευση του Βενιζέλου στην Αθήνα υπό την προστασία των στρατιωτών της Αντάντ, η επιβολή του στρατιωτικού νόμου, η επαναφορά της «Βουλής των Λαζάρων» και η εφαρμογή της λογοκρισίας είχαν

²⁴⁴ Εγγραφή 11 του Φλεβάρη 1919 Φιλίππου Στεφ Δραγούμη, *Ημερολόγιο Διχασμός 1916-1919*, Εκδόσεις Δωδώνη, Αθήνα-Γιάννινα 1995, σελ. 319.

²⁴⁵ Ο.π.

²⁴⁶ Ο.π.

²⁴⁷ Ο.π.

²⁴⁸ Ο.π.

διαμορφώσει στους αντιπάλους του Βενιζέλου την αντίληψη ότι ήταν ένας αδίστακτος πολιτικός που μπορούσε να μεταχειριστεί κάθε μέσο πολιτικής τυραννίας για να πετύχει τους σκοπούς του. Ο Φίλιππος Δραγούμης παρέθεσε σε μια ημερολογιακή εγγραφή μια χαρακτηριστική παρατήρηση.

«Ήταν εκεί ο μηχανικός Κοκκίδης που μου έλεγε σχετικά με το σμήνος των ξένων, Αγγλογάλλων επιχειρηματιών και Φραγκολεβαντίνων εκμεταλλευτών που έπεσε στον τόπο σαν ακρίδα να του ρουφήξουν ό,τι καλό έχει· πως ο Βενιζέλος όταν πήγε στην Ευρώπη είχε βρει πολύ εχθρικό περιβάλλον κι αφού για να το εξευμενίσει έκαμε κάθε είδος προσπάθειες, στο τέλος βλέποντας πως δεν καταφέρνει τίποτε άρχισε να προσφέρει και να μοιράζει όλα τα μεταλλεία, όλες τις προσοδοφόρες συγκοινωνιακές, υδραυλικές, τραπεζιτικές, εμπορικές κλπ. Επιχείρησες στους ξένους με προνόμια έκτακτα κι έτσι κάπως μαλάκωσαν οι Φράγκοι. Θα γίνουμε τελείως οικονομικά και πολιτικά υπόδουλοι στους Αγγλογάλλους. Πως και πότε θα ξεμπλέξουμε; Θυμάμαι το Βυζάντιο με τες σταυροφορίες και με τες παραχωρήσεις στες εμπορικές πολιτείες της Ιταλίας και ανησυχώ».²⁴⁹

Με αυτό τον τρόπο έβλεπαν τον Βενιζέλο οι αντίπαλοί του. Ως έναν ικανότατο δικτάτορα που είχε την υποστήριξη των μεγάλων δυνάμεων της Ευρώπης επειδή τους είχε διαμοιράσει τον εθνικό πλούτο της Ελλάδος. Έτσι, η πολιτική στρατηγική που σχεδίασαν οι μοναρχικοί για να αντιπαρατεθούν με τον Βενιζέλο είχε τρία σκέλη. Πρώτον την ρητορική καταφυγή στην συνταγματική κανονικότητα ως αντίμετρο στις έκτακτες δικτατορικές δυνατότητες που παρείχε στον Βενιζέλο η παγιωμένη από τον Ιούνιο του 1917 πολιτική συνθήκη της Ελλάδος. Δεύτερον την ένωση όλων των μοναρχικών πολιτικών στις επόμενες εκλογές. Και τρίτον την πιθανότητα ανατροπής του Βενιζέλου με πραξικόπημα.

Μολονότι η καταφυγή στην συνταγματική κανονικότητα και το πραξικόπημα αποτελούσαν δυο ακραία αντιφατικές πτυχές του συγκεκριμένου πολιτικού σχεδιασμού, στο κλίμα που είχε διαμορφωθεί εκείνη την περίοδο φαίνεται ότι δεν γίνονταν αντιληπτές ως τέτοιες. Οι μοναρχικοί θεωρούσαν ότι ένα πραξικόπημα θα αποτελούσε πράξη ανατροπής του πολιτικού ο οποίος, με την υποστήριξη ξένων δυνάμεων, δεν επέτρεπε να πραγματοποιηθούν ελεύθερες εκλογές στην χώρα. Το

²⁴⁹ Εγγραφή 14 του Φλεβάρη 1919, ο.π., σελ. 322-323.

σίγουρο πάντως είναι ότι η έμφαση στην συνταγματική κανονικότητα δεν ήταν μια αποκλειστικά προσωπική πολιτική επιλογή του Ίωνος Δραγούμη. Ήταν το πρώτο σκέλος ενός ευρύτερου πολιτικού σχεδιασμού αντιμετώπισης του Βενιζέλου, που είχε υιοθετήσει συνολικά η αντιβενιζελική μοναρχική παράταξη. Οι αντιβενιζελικοί επικαλούνταν την συνταγματική κανονικότητα γιατί βόλευε τους πολιτικούς τους σχεδιασμούς. Ο Ίων Δραγούμης φαίνεται ότι ακολουθούσε την πολιτική γραμμή της παράταξης με την οποία συνεργαζόταν.

Η σκέψη για πραξικοπηματική ανατροπή του Βενιζέλου ήταν διάχυτη στο πολιτικό στρατόπεδο των μοναρχικών κατά το 1919 και το 1920. Ο πυρήνας της πολιτικής κίνησης που είχε ως επικεφαλής τον Ίωνα Δραγούμη ήταν μοιρασμένος όσον αφορά το ζήτημα του πραξικοπήματος. Ο Φίλιππος Δραγούμης ανέφερε στο ημερολόγιό του ότι την 12^η Φεβρουαρίου του 1919 συνάντησε τον δικηγόρο Γιώργο Αθανασιάδη. Ο Αθανασιάδης υποσχέθηκε ότι θα ακολουθούσε ένα πολιτικό κόμμα με αρχηγό τον Ίωνα Δραγούμη. Επίσης ο Αθανασιάδης είπε ότι, καθώς περνούσε από διάφορες πόλεις της Στερεάς Ελλάδος και της Πελοποννήσου, είχε διαπιστώσει πως υπήρχε μια γενικευμένη δυσαρέσκεια τόσο για τον Βενιζέλο όσο και για τους «παλαιοκομματικούς» πολιτικούς. Ο Αθανασιάδης εκτίμησε ότι η κοινή γνώμη ήταν φοβισμένη από την τρομοκρατία των βενιζελικών και ότι υπήρχαν ευνοϊκές προϋποθέσεις για την επαναστατική ανατροπή της κυβέρνησης. Ωστόσο, κατά τον Αθανασιάδη, «κανείς δεν ήταν πρόθυμος να χρησιμοποιήσει την δύναμη του λαού».²⁵⁰

Σύμφωνα με τον Φίλιππο Δραγούμη ένας ακόμη άνθρωπος του περιβάλλοντος του Ίωνος, ο Κοτζαμάνης (1884-1958),²⁵¹ τον Φεβρουάριο του 1919 εργαζόταν

²⁵⁰ Εγγραφή 12 του Φλεβάρη 1919, ο.π. σελ. 321.

²⁵¹ Είναι πιθανό ο Φίλιππος Δραγούμης να εννοούσε τον Σωτήριο Γκοτζαμάνη (1884-1958) αλλά δεν το έχω επιβεβαιώσει. Ο Γκοτζαμάνης εκλέχθηκε βουλευτής Θεσσαλονίκης-Πέλλης στις εκλογές του Δεκεμβρίου του 1915 και ήταν συνεργάτης του Γεώργιου Μπούσιου. Ο Γκοτζαμάνης εξορίστηκε στην Κρήτη από την κυβέρνηση του Ελευθέριου Βενιζέλου. Εκλέχθηκε βουλευτής στις εκλογές το Νοέμβριο του 1920 και στην συνέχεια εκλέχθηκε δήμαρχος Γιαννιτσών. Συνέχισε να πολιτεύεται άλλοτε με επιτυχία και άλλοτε χωρίς. Το 1939 έστειλε επιστολή στον Μεταξά προκειμένου να τον συμβουλευτεί για το πως θα πολιτευόταν στην Μακεδονία προκειμένου να εξαλείψει την σλαβική διάλεκτο. Τον ίδιο χρόνο εξορίστηκε στην Άνδρο, καθώς θεωρούνταν προσκείμενος στον Άξονα. Επέστρεψε μετά την κατάληψη της Ελλάδος από τα γερμανικά στρατεύματα. Υπήρξε υπουργός κατοχικών κυβερνήσεων. Συναντήθηκε με τον Μουσολίνι και την γερμανική ηγεσία του Τρίτου Ράιχ.

προκειμένου να οργανώσει εργατικό κόμμα και ταυτόχρονα θεωρούσε ως μοναδική λύση την στρατιωτική επανάσταση εναντίον του Βενιζέλου.²⁵² Μια μέρα μετά ο Φίλιππος Δραγούμης συνάντησε τον Γεώργιο Μπούσιο. Ο Μπούσιος συμφώνησε με την πρόταση να ενώσουν οι αντιβενιζελικοί πολιτικοί τις δυνάμεις τους όταν θα γίνονταν οι εκλογές. Ο Μπούσιος είπε ότι μολονότι επιθυμούσε ένα πραξικόπημα κατά του Βενιζέλου θεωρούσε ότι έπρεπε να αποφευχθεί γιατί ήταν απίθανο να πετύχει.²⁵³

Σταθερά αρνητικοί προς το ενδεχόμενο πραξικοπήματος κατά του Βενιζέλου ήταν ο Φίλιππος Δραγούμης και ο Αθανάσιος Σουλιώτης-Νικολαΐδης. Την 16^η Φεβρουαρίου 1919, όταν ο Σουλιώτης πήρε άδεια ως εξόριστος και επέστρεψε στην Αθήνα από τα Χανιά, συνάντησε τον Φίλιππο Δραγούμη και συμφώνησαν ότι δεν θα στήριζαν καμία απόπειρα πραξικοπήματος. Ο Σουλιώτης-Νικολαΐδης πρότεινε αποκλειστικά πολιτική δράση.²⁵⁴ Αντιθέτως ο Χρήστος Χριστουλάκης ήταν ανοικτά υπέρ της πραξικοπηματικής ανατροπής του Βενιζέλου.²⁵⁵ Το ίδιο και η Μαρίκα Κοτοπούλη που φαίνεται ότι ασκούσε επιρροή στον Ίωνα Δραγούμη ως συμβία του.²⁵⁶ Ο Γεώργιος Γαβαλιάς, τέλος, φαίνεται ότι ήταν από εκείνους που όχι μόνο υποστήριξαν την οργάνωση ενός πραξικοπήματος αλλά και μεθόδευσαν την απόπειρα δολοφονίας κατά του Βενιζέλου.²⁵⁷ Ο Ίων Δραγούμης εξέφρασε αρχικά μια αμφίλογη στάση.

Το 1945 καταδικάστηκε σε θάνατο μετά από δίκη δοσιλόγων. Αλλά τον Απρίλιο του 1951 του δόθηκε χάρη από την κυβέρνηση το Νικολάου Πλαστήρα. Συνέχισε να πολιτεύεται με σχετική επιτυχία για τα δεδομένα των πολιτικών που είχαν καταδικαστεί ως δοσίλογοι. Σχετικά με τον Κοτζαμάνη δείτε το Ιάκωβος Δ. Μιχαηλίδης, *Σωτήριος Γκοτζαμάνης. Ο άνθρωπος, ο πολιτικός, ο μύθος*, Εκδόσεις Βάνιας, Αθήνα 2001.

²⁵² Εγγραφή 12 του Φλεβάρη 1919, Φιλίππου Στεφ. Δραγούμη, *Ημερολόγιο Διχασμός 1916-1919*, Αθήνα-Γιάννινα, Δωδώνη 1995, σελ. 321.

²⁵³ Εγγραφή 13 του Φλεβάρη 1919, ο.π., σελ. 322.

²⁵⁴ Εγγραφή 16 του Φλεβάρη 1919 Καθαρή Δευτέρα, ο.π., σελ. 325.

²⁵⁵ Εγγραφή 7 Νοεμβρίου Πέμπτη 1919, Φιλίππου Στεφ. Δραγούμη, *Ημερολόγιο 1919-1920 (...φαίνεται πως εχτύπησαν τον Ίωνα)*, Εκδόσεις Δωδώνη, Αθήνα 2010, σελ. 13.

²⁵⁶ Ο.π., σελ. 14.

²⁵⁷ Ο Γαβαλιάς ήταν συνεχώς σε επαφή με τον Ίωνα και τον Φίλιππο Δραγούμη. Όμως, μάλλον, έπαιξε διπλό ρόλο. Όταν ο Ίων Δραγούμης επέστρεψε από την εξορία ο Γαβαλιάς επισκεπτόταν συνεχώς στην οικία των Δραγούμηδων και παρουσιαζόταν ως υποστηρικτής. Πρότεινε, μάλιστα, στον Ίωνα να κρατήσει αποστάσεις από την οργάνωση πραξικοπήματος κατά του Βενιζέλου που σχεδίαζε

Θεωρούσε ότι έπρεπε να πραγματοποιηθούν δίκαιες εκλογές και ότι ο μοναδικός τρόπος προκειμένου να γινόταν αυτό εφικτό ήταν να ανατρεπόταν ο Βενιζέλος γιατί εμπόδιζε τον λαό να εκφράσει την θέλησή του ελεύθερα.²⁵⁸ Κατά τις πρώτες μέρες τις επιστροφής του από την εξορία ο Ίων Δραγούμης δεν ήταν αρνητικός στην προοπτική ενός πραξικοπήματος. Ωστόσο φαίνεται ότι τελικά έμεινε συνεπής στην πολιτική δράση, απαρνήθηκε την ιδέα του πραξικοπήματος και δεν είχε καμία εμπλοκή σε συνωμοτικές κινήσεις.

Ο Γιώργος Γαβαλιάς, ο οποίος ήταν σε διαρκή επαφή με την οικογένεια Δραγούμη, αποτέλεσε έναν εκ των συνωμοτών που σχεδίαζαν την δολοφονική απόπειρα εναντίον του Βενιζέλου στον σιδηροδρομικό σταθμό Gare de Lyon. Στο βιβλίο του Γιώργου Μανωλικάκη, που φέρει τον τίτλο *Ελευθέριος Βενιζέλος. Η άγνωστη ζωή του*,²⁵⁹ υπάρχουν αποσπάσματα από συνεντεύξεις ενός εκ των δυο δραστών της απόπειρας δολοφονίας του Βενιζέλου, Απόστολου Τσερέπη (1889-1980). Ο Τσερέπης είπε στον Μανωλικάκη ότι το σχέδιο κατά του Βενιζέλου περιελάμβανε δύο σκέλη. Πρώτον την εκδήλωση στρατιωτικού κινήματος στην Αθήνα που θα ξεκινούσε στις τρεις τα ξημερώματα της 30^{ης} Ιουλίου 1920. Και δεύτερον την απόπειρα κατά της ζωής του Βενιζέλου, που θα γινόταν δεκαεπτά ώρες αργότερα. Σύμφωνα με τον Τσερέπη το σχέδιο είχε «καταρτιστεί από μια μυστική οργάνωση που τελούσε υπό την προεδρία του Νικόλαου Δημητρακόπουλου. [...] τα υπόλοιπα μέλη ήταν οι: Γεώργιος Χρηστάκης-Ζωγράφος, Γεώργιος Γαβαλιάς [...], Θ. Σκυλακάκης και ο ναύαρχος Καββαδίας».²⁶⁰ Μέλος του δικτύου ήταν και ο μητροπολίτης Ιωαννίνων -και μετέπειτα Αρχιεπίσκοπος Αθηνών και πάσης Ελλάδος

ο πρώην υπουργός Στρατιωτικών Λιμπρίτης (1846-1928). Ο Λιμπρίτης και οι συνεργάτες του συνελήφθησαν λίγες μέρες μετά την επιστροφή του Ίωνος Δραγούμη στην Αθήνα. Όπως φάνηκε στην συνέχεια ο Γαβαλιάς ήθελε ένα πραξικόπημα να συνοδευτεί από την δολοφονία του Βενιζέλου και να οργανωθεί από ανθρώπους που θεωρούσε πιο αποτελεσματικούς από τον Λιμπρίτη. Ο Γαβαλιάς δυσφόρησε όταν ο Ίων Δραγούμης επανακυκλοφόρησε με τους συνεργάτες του την *Πολιτική Επιθεώρηση*. Ο Φίλιππος Δραγούμης κατάλαβε ότι δεν θα ήταν σταθερός υποστηρικτής τους.

²⁵⁸ Εγγραφή 8 Νοεμβρίου Παρασκευή 1919 Φιλίππου Στεφ. Δραγούμη, *Ημερολόγιο 1919-1920 (...φαίνεται πως εχτύπησαν τον Ίωνα)*, Εκδόσεις Δωδώνη, Αθήνα 2010, σελ. 15.

²⁵⁹ Γιάννης Μανωλικάκης, *Ελευθέριος Βενιζέλος. Η άγνωστη ζωή του*, Εκδόσεις Γνώση, Αθήνα 1985.

²⁶⁰ Ο.π., σελ. 439.

την περίοδο 1949-1956- Σπυρίδων Βλάχος.²⁶¹ Πληροφορίες στον Τσερέπη, πριν αυτός πραγματοποιήσει την απόπειρα δολοφονίας κατά του Βενιζέλου, έδινε ο ναυτικός ακόλουθος στο Παρίσι και μετέπειτα αντιναύαρχος και μέλος της Ακαδημίας Αθηνών Δημήτριος Φωκάς (1886 - 1966).²⁶² Μολονότι υπήρχε εξ αρχής η υποψία ότι στην κορυφή του δικτύου βρισκόταν κάποιο μέλος της βασιλικής οικογένειας, τελικά αυτό δεν κατέστη εφικτό να αποδειχτεί.²⁶³ Ο Τσερέπης είπε ακόμη ότι ο Γαβαλιάς δεν ήθελε τον Ίωνα Δραγούμη και όσους αντιβενιζελικούς συζητούσαν τα πολιτικά ζητήματα με τις συζύγους τους στην οργάνωση.²⁶⁴ Σύμφωνα με τον Τσερέπη ο Γαβαλιάς και οι υπόλοιποι συνωμότες φοβούνταν την φλυαρία της Μαρίκας Κοτοπούλη.²⁶⁵

Ο Γιάννης Μάζης αμφιταλαντεύεται για το αν θα μπορούσε ο Ίων Δραγούμης να είχε λάβει μέρος σε μια τέτοια συνωμοσία. Ο Μάζης δείχνει περισσότερο πρόθυμος να δεχτεί ότι ο Ίων Δραγούμης ίσως και να συμμετείχε σε μια απόπειρα πραξικοπήματος αν αυτή δεν συνοδευόταν από την δολοφονία του Βενιζέλου. Παράλληλα δεν απορρίπτει εντελώς και την πιθανότητα να ήταν συνολικά η οικογένεια Δραγούμη

²⁶¹ Ο.π., σελ. 440.

²⁶² Ο Φωκάς ήταν μετριοπαθής βενιζελικός και συνάδελφος του Τσερέπη. Λόγω της παλαιότερης γνωριμίας τους έδινε πληροφορίες στον Τσερέπη και ταυτόχρονα προσπαθούσε, μέχρι την τελευταία στιγμή, να τον αποτρέψει από το να πραγματοποιήσει την απόπειρα. Την 30η Ιουλίου 1920 ο Τσερέπης ρώτησε τον Φωκά αν είχε γίνει το πραξικόπημα στην Αθήνα. Ο Φωκάς του απάντησε ότι δεν είχε συμβεί τίποτα και του πρότεινε να μην επιχειρούσε να σκοτώσει τον Βενιζέλο εφόσον το πρώτο σκέλος του σχεδίου είχε ματαιωθεί. Ο Τσερέπης αγνόησε την συμβουλή του Φωκά και μαζί με τον Γεώργιο Κυριάκη (1897- ;) πραγματοποίησε την επίθεση κατά του Βενιζέλου, η οποία απέτυχε. Ο.π., σελ. 444.

²⁶³ Ο Γιάννης Μουρέλος δεν λαμβάνει υπόψη την καταγραφή του Μανωλικάκη και εστιάζοντας στα διπλωματικά αρχεία καταλήγει στο συμπέρασμα ότι οι Τσερέπης και Κυριάκης έδρασαν αυτόνομα χωρίς να υποκινούνται από κάποια μεγαλύτερη συνωμοτική οργάνωση. Γιάννης Μουρέλος, «Η απόπειρα κατά της ζωής του Βενιζέλου στο Παρίσι. Η πορεία των ανακρίσεων και η δίκη των δραστών». Διαθέσιμο στην ηλεκτρονική διεύθυνση <https://clioturbata.com/απόψεις/mourellos-venizelos-murder-attempt/>

²⁶⁴ Γιάννης Μανωλικάκης, *Ελεύθεριος Βενιζέλος. Η άγνωστη ζωή του*, Εκδόσεις Γνώση, Αθήνα 1985, σελ. 451.

²⁶⁵ Ο.π., σελ. 454.

εμπλεκόμενη στην απόπειρα δολοφονίας του Βενιζέλου.²⁶⁶ Ωστόσο, ο Μάζης δεν συμπεριλαμβάνει την συνέντευξη του Τσερέπη στην ανάλυσή του. Τελικά, μετά από αμφιταλαντεύσεις, ο Μάζης αποδέχεται την εκδοχή ότι ο Ίων Δραγούμης δεν είχε σχέση με την δολοφονική απόπειρα κατά του Βενιζέλου και κατέβηκε από την Κηφισιά στην Αθήνα για να πάει στα γραφεία της *Πολιτικής Επιθεώρησης* προκειμένου να γράψει ένα άρθρο στο οποίο θα την καταδίκασε.²⁶⁷ Ο Δημοσθένης Κούκουνας ερευνήσε δημοσιογραφικά την υπόθεση της δολοφονίας του Ίωνος Δραγούμη. Το συμπέρασμά του ήταν ότι ο Δραγούμης πήγαινε στα γραφεία της *Πολιτικής Επιθεώρησης* με σκοπό να καταδικάσει την απόπειρα κατά της ζωής του Βενιζέλου όταν συνελήφθη και εκτελέστηκε.²⁶⁸ Από την άλλη ο Κωνσταντίνος Ζαβιτζιάνος (1877-1951), μολονότι αποτίμησε τον Ίωνα Δραγούμη ως εκλεκτό πολιτικό άντρα, ανέφερε ότι υπήρχαν διαδόσεις που ήθελαν τον Δραγούμη να κατέβηκε στην Αθήνα για να ορκιστεί πρωθυπουργός σε περίπτωση που εκδηλωνόταν με επιτυχία το κίνημα των συνωμοτών που προσπάθησαν να σκοτώσουν τον Βενιζέλο.²⁶⁹ Μολονότι δεν έχει ερευνηθεί ενδελεχώς αυτό το ενδεχόμενο, η συνέντευξη του Τσερέπη δεν αφήνει πολλές πιθανότητες να ίσχυε κάτι τέτοιο.

Βάσει των όσων έχουμε δει μέχρι στιγμής ο Γαβαλιάς δεν φοβόταν μόνο την Κοτοπούλη. Αντιδρούσε στην έμφαση που έδιναν ο Αθανάσιος Σουλιώτης-Νικολαΐδης και ο Φίλιππος Δραγούμης στον τρίτο άξονα της δράσης των «ανατολιστών». Ο Γαβαλιάς θεωρούσε ότι μετά την επανέκδοση του περιοδικού ο πολιτικός αγώνας του Ίωνος Δραγούμη θα εστίαζε στις ιδεολογικές διαφορές που τον έφερναν απέναντι στον Βενιζέλο, πράγμα που απαιτούσε μακροπρόθεσμη δράση και δεν αποτελούσε εγγύηση για την άμεση ανατροπή της κυβέρνησης. Ίσως αυτός να ήταν ένας πολύ πιο σοβαρός λόγος για να μείνει ο Δραγούμης έξω από τα σχέδια για το επικείμενο πραξικόπημα και την δολοφονία του Βενιζέλου. Οι πλέον σκληροί

²⁶⁶ Γιάννης Α. Μάζης, *Ίων Δραγούμης. Ο ασυμβίβαστος*, μτφ. Ανδρέας παππάς, Εκδόσεις Μεταίχμιο, Αθήνα 2016, σελ. 250-252.

²⁶⁷ Ο.π., σελ. 252.

²⁶⁸ Δημοσθένη Κούκουνα, *Ίων Δραγούμης*, Ariston Books, Αθήνα 2017, σελ. 71.

²⁶⁹ Κωνσταντίνου Γ. Ζαβιτζιάνου, *Αι αναμνήσεις του κ της ιστορικής διαφωνίας Βασιλέως Κωνσταντίνου και Ελευθερίου Βενιζέλου όπως την έζησε (1914-1922)*, τόμος δεύτερος (τελευταίος), Αθήναι 1947, σελ.81

μοναρχικοί κύκλοι δεν ενδιαφέρονταν τόσο για μια ιδεολογική αντιπαράθεση με το Κόμμα των Φιλελευθέρων, ιδίως από την στιγμή που η Γερμανία είχε χάσει τον πόλεμο. Εκείνο που ζητούσαν ήταν η άμεση επιστροφή του Κωνσταντίνου στον θρόνο και η κατάληψη των κυβερνητικών πόστων. Όπως φάνηκε και μετά τις εκλογές του 1920 οι μοναρχικοί επιθυμούσαν να αντικαταστήσουν τους φιλελεύθερους στην εξουσία. Όχι να αλλάξουν κομβικά την γραμμή της πολιτικής τους. Η γραμμή πολιτικής δράσης μέσω μιας ουσιαστικής ιδεολογικής αντιπαράθεσης με τον φιλελεύθερο βενιζελισμό, την οποία προσπαθούσαν να περάσουν ο Σουλιώτης-Νικολαΐδης και ο Φίλιππος Δραγούμης, ήταν αδιάφορη για τους περισσότερους μοναρχικούς.

Τρίτος πολιτικός πόλος και διαφωνίες

Ο Ίων Δραγούμης τήρησε μια ενδιάμεση στάση. Δεν συμμετείχε σε δίκτυα οργάνωσης πραξικοπημάτων κατά του Βενιζέλου. Αλλά δεν ακολούθησε και στο ακέραιο την γραμμή του Σουλιώτη και του αδερφού του. Ο Ίων Δραγούμης εξακολούθησε να δίνει μεγάλη έμφαση στην συγκρότηση της Ηνωμένης Αντιπολιτεύσεως. Αυτό τον έφερε σε αντιπαράθεση με τον Φίλιππο. Γιατί η προτεραιότητα της οργάνωσης ενός αντιβενιζελικού εκλογικού σχηματισμού αφενός αποσκοπούσε στο να επιτευχθεί ο στόχος της άμεσης –αλλά με πολιτικά και όχι στρατιωτικά μέσα- ανατροπής του Βενιζέλου. Και αφετέρου ανάγκαζε τον Ίωνα να συγχρωτίζεται διαρκώς με παλαιοκομματικούς και διεφθαρμένους πολιτικούς παράγοντες, πράγμα που αλλοίωνε την πολιτική του ταυτότητα ως εκφραστή μιας εναλλακτικής ιδεολογίας. Μέχρι την επιστροφή του από την εξορία ο Δραγούμης και ο πολιτικός του πυρήνας ήταν αυτονομημένος στο ευρύτερο αντιβενιζελικό πλαίσιο. Σύμφωνα με τον Θάνο Βερέμη ο Ίων Δραγούμης και ο Αθανάσιος Σουλιώτης-Νικολαΐδης βρέθηκαν σε ένα πολιτικό «αντιβενιζελικό περιθώριο – ούτε καν στη φιλοβασιλική παράταξη».²⁷⁰ Από αυτό το «εξωτερικό» σημείο θεώρησαν ο Φίλιππος Δραγούμης και ο Αθανάσιος Σουλιώτης-Νικολαΐδης ότι θα έπρεπε να ξεκινήσει η δράση της πολιτικής τους κίνησης μετά την επιστροφή του Ίωνος από την εξορία. Στόχος τους ήταν η οικοδόμηση μιας μακροπρόθεσμης πολιτικής στρατηγικής που θα ενστάλαζε στα κοινωνικά στρώματα σταδιακά την ιδεολογία τους, ως μιας «τρίτης

²⁷⁰ Θάνος Μ. Βερέμης, *Μικρή πολιτική ιστορία της σύγχρονης Ελλάδας*, Εκδόσεις Πατάκη, Αθήνα 2022, σελ. 19.

θέσης», ανάμεσα στους Φιλελεύθερους και τους αντιβενιζελικούς μοναρχικούς και ταυτόχρονα θα αναζητούσε συμμαχίες με πολιτικές κινήσεις των άλλων βαλκανικών χωρών που ενδέχεται να συμφωνούσαν με την ιδέα του «ανατολισμού».

Όταν άρχισαν οι πρώτες ζυμώσεις για την ένωση των αντιβενιζελικών μοναρχικών πολιτικών σε ένα ενιαίο εκλογικό μέτωπο ο Ίων Δραγούμης ήταν ακόμη στην εξορία. Ο Φίλιππος Δραγούμης, ο Γκιώνης και ο Σουλιώτης-Νικολαΐδης διαφώνησαν με αυτή την ιδέα. Οι τρεις συνεργάτες του Ίωνος Δραγούμη διέβλεψαν ότι μια ενωμένη αντιπολίτευση δεν θα παρουσίαζε καμία ουσιαστική πολιτική πρόταση και θα περιοριζόταν σε έναν μονοθεματικό πολιτικό αγώνα με μοναδικό στόχο την ανατροπή του Βενιζέλου.²⁷¹ Αντιθέτως ο Σουλιώτης-Νικολαΐδης είχε πείσει τον Φίλιππο και τον Γκιώνη ότι υπήρχε το κατάλληλο υπόβαθρο προκειμένου να επιχειρούσαν τον σχηματισμό ενός τρίτου πολιτικού πόλου. Η σκέψη τους ήταν βάσιμη. Ακόμη και οι στενοί συνεργάτες του Βενιζέλου φοβούνταν ο Ίων Δραγούμης, μετά το τέλος της εξορίας του, θα μπορούσε να σχηματίσει μια πολιτική ομάδα που, πέρα από τους γνωστούς «αντιδραστικούς», θα προσέλκυε και απογοητευμένους ή μετριοπαθείς βενιζελικούς.²⁷² Ο παλιός φίλος του Ίωνος Δραγούμη και βενιζελικός αξιωματικός Νεόκοσμος Γρηγοριάδης (1879- 1967)²⁷³

²⁷¹ Εγγραφή 18 του Φλεβάρη 1919 Καθαρή Δευτέρα, Φιλίππου Στεφ. Δραγούμη, *Ημερολόγιο Διχασμός 1916-1919*, Εκδόσεις Δωδώνη, Αθήνα-Γιάννινα 1995, σελ. 326-327.

²⁷² Εγγραφή 12 του Οχτώβρη 1919, ο.π., σελ 488.

²⁷³ Ο Γρηγοριάδης διαγράφηκε από το Κόμμα των Φιλελευθέρων το 1930 επειδή διαφώνησε με τις ελληνοτουρκικές συμφωνίες του 1930 και ίδρυσε το Κόμμα Αριστερών Φιλελευθέρων. Οι συμφωνίες αποτέλεσαν τον κύριο λόγο προκειμένου να χάσει ο Βενιζέλος την υποστήριξη της αριστερής πτέρυγας του κόμματός του. Στις 10 Ιουνίου 1930 υπογράφηκε η Συμφωνία της Άγκυρας. Η Συμφωνία της Άγκυρας ρύθμιζε το ζήτημα των Ελλήνων ορθοδόξων της Κωνσταντινούπολης και των μουσουλμάνων της Θράκης, καθόριζε ότι οι ανταλλάξιμες μουσουλμανικές περιουσίες στην Ελλάδα και οι ελληνικές στην Τουρκία περιέρχονταν στην κυριότητα του ελληνικού και τουρκικού Δημοσίου και προέβλεπε αμοιβαία απόσβεση των οικονομικών υποχρεώσεων μεταξύ των δύο χωρών. Στις 30 Οκτωβρίου του 1930 ακολούθησαν τρεις ακόμη ελληνοτουρκικές συμφωνίες που διευθετούσαν πέρα από διπλωματικά, εμπορικά και ναυτικά θέματα. Ο συμψηφισμός των πολύ μεγαλύτερων περουσίων των Ελλήνων προσφύγων από εκείνες των μουσουλμάνων που εγκατέλειψαν την Ελλάδα και πήγαν στην Τουρκία προκάλεσε έντονες αντιδράσεις στους Έλληνες πρόσφυγες και έκτοτε μεγάλο μέρος του προσφυγικού εκλογικού σώματος σταμάτησε να στηρίζει το κόμμα του Βενιζέλου. Ο Γρηγοριάδης ήταν ανάμεσα σε εκείνους που αποχώρησαν διαμαρτυρόμενοι

έστειλε τον Ιανουάριο του 1920 στον Ίωνα μια επιστολή. Σε αυτή την επιστολή ο Γρηγοριάδης εξέφραζε την απορία γιατί ο Ίων δεν ακολούθησε την πολιτική διαδρομή που όσοι τον γνώριζαν προσωπικά θεωρούσαν ότι θα ήταν συνεπής με τις ιδεολογικές του αρχές. Η πολιτική διαδρομή που ο Γρηγοριάδης θεώρησε ότι θα ήταν συνεπής με τις ιδέες του Ίωνος Δραγούμη ήταν εκείνη που του υπέδειξαν ο αδερφός του Φίλιππος και ο Σουλιώτης-Νικολαΐδης. Σύμφωνα με τον Γρηγοριάδη ο Ίων Δραγούμης έπρεπε να εγκατέλειπε το ενωμένο αντιβενιζελικό μέτωπο και να πολιτευόταν αυτόνομα, με τους δικούς του συνεργάτες, σχηματίζοντας έναν τρίτο πόλο²⁷⁴ που θα εξέφραζε έναν ειλικρινή και έντιμο αντιβενιζελισμό.²⁷⁵

για τις ελληνοτουρκικές συμφωνίες. Αργότερα ο Γρηγοριάδης προσχώρησε στο ΕΑΜ και στις βουλευτικές εκλογές του 1950 το Κόμμα Αριστερών Φιλελευθέρων συνεργάστηκε με το Σοσιαλιστικό Κόμμα-Ένωση Λαϊκής Δημοκρατίας και την Ένωση Δημοκρατικών Αριστερών, σχηματίζοντας την Δημοκρατική Παράταξη. Η Δημοκρατική Παράταξη εξέλεξε δεκαοκτώ βουλευτές. Την 1 Αυγούστου του 1951 η Δημοκρατική Παράταξη συγχωνεύθηκε στην Ενιαία Δημοκρατική Αριστερά.

²⁷⁴ «Μένει ακόμα να φύγεις εγκαίρως και να προτιμήσεις να γίνεις η ειδική μονάς, που θα μπορούσε να συσσωματώσει ολόγουρά της την φυσική δυσαρέσκεια απ' την τριβή της κυβερνητικής μηχανής και [...] ν' αναδειχθείς μόνος σου με λιγότερο θόρυβο και έντιμα –όπως πάντα έκανες εσύ μέσα, αφού μας έκανες στους φίλους σου να χάσουμε τον κυβερνήτη του μέλλοντος λαο τον έντιμο αντιβενιζέλολ, που θα ήσουν αν ενεργούσες σύμφωνα με τις γνώμες σου». Επιστολή του Νεόκοσμου Γρηγοριάδη στον Ίωνα Δραγούμη με ημερομηνία 5 Ιανουαρίου 1920 στο Δημοσθένη Κούκουνα, *Ίων Δραγούμης*, Ariston books, Αθήνα 2017, σελ. 60.

²⁷⁵ Ο Δημοσθένης Κούκουνας (1950-2022) αναφέρει στο βιβλίο του ότι ο Γρηγοριάδης έγραψε την επιστολή ακολουθώντας ένα σχέδιο των βενιζελικών, που στόχευαν να διασπάσουν την Ηνωμένη Αντιπολίτευση δελεάζοντας τον Ίωνα Δραγούμη. Ωστόσο φρονώ ότι η συγκεκριμένη εκτίμηση δεν είναι βάσιμη γιατί ο Γρηγοριάδης δεν πρότεινε κάτι πολύ διαφορετικό από εκείνο που πρότειναν στον Ίωνα ο αδερφός του Φίλιππος και ο Σουλιώτης. Ο Κούκουνας ανέφερε ότι τα επιχειρήματα του Γρηγοριάδη ήταν φτηνά και πως ο Ίων Δραγούμης ήταν ιδεολογικά συνεπής για να πειστεί από αυτά και να εγκαταλείψει τελικά το ενιαίο αντιβενιζελικό μέτωπο. Ωστόσο τα μέχρι στιγμής συμπεράσματα αυτής της διατριβής δείχνουν ότι ο Γρηγοριάδης γνώριζε καλά τι έγραφε και ότι πρότεινε μια πολιτική στάση που ήταν η πλέον συνεπής με τις ιδεολογικές αρχές του Ίωνος Δραγούμη. Σε προσωπικές συζητήσεις που είχα με τον Κούκουνα στο βιβλιοπλβείο του μου εόχιε πει ότι θεωρούσε πως η στάση του Κωνσταντίνου Α' στον Εθνικό Διχασμό ήταν υποδειγματική. Συνεπώς εκτιμώ ότι η κρίση του Κούκουνα για την επιστολή του Γρηγοριάδη πρέπει να ήταν επηρεασμένη από τα γενικότερα συμπεράσματα που είχε εξάγει ως ερευνητής για την περίοδο του Εθνικού Διχασμού

Πράγματι ήταν γεγονός ότι το πολιτικό στενό περιβάλλον του Ίωνος Δραγούμη θεωρούσε προσωρινή την συμμαχία με τους υπόλοιπους αντιβενιζελικούς πολιτικούς. Όπως έγραψε ο Φίλιππος Δραγούμης στο ημερολόγιό του, ο Ίων ήθελε να δημιουργήσει τον πυρήνα ενός κόμματος ιδεών, ανεξαρτήτως της πρόσκαιρης συμμαχίας με τους υπόλοιπους αντιπολιτευόμενους για τις εκλογές.²⁷⁶ Αναμφίβολα θα ήταν κάτι πρωτοπόρο για τα τότε δεδομένα καθώς τα ελληνικά κόμματα εξακολουθούσαν να είναι προσωποπαγή. Ο Φίλιππος σημείωσε ότι οι λίγοι συνεργάτες του Ίωνος ήθελαν να υπογραφτεί ένα κείμενο που θα αποτελούσε την κοινή τους διακήρυξη αρχών. Ο Ίων δέχτηκε αλλά τους ζήτησε να μην δημοσιεύσουν την διακήρυξη. Πρώτον γιατί ήθελε να περιμένουν μέχρι να προσέρχονταν επιπλέον μέλη στην πολιτική τους κίνηση. Δεύτερον γιατί θα υπονόμει την ενότητα του αντιβενιζελικού μετώπου. Και τρίτον γιατί συμφωνούσε με τον Σουλιώτη-Νικολαΐδη ότι η εκλογική μάχη έπρεπε να δοθεί σε ευρύτερα ιδεολογικό πεδίο αντιπαράθεσης του αντιδιαφωτιστικού πολιτικού Ρομαντισμού με τις ιδέες του Βενιζέλου, το οποίο θα περιελάμβανε πολιτιστικά, αισθητικά και άλλα κριτήρια, και όχι στο στενό περιβάλλον αντιπαράθεσης ρητών διακηρύξεων και προγραμμάτων.²⁷⁷

Εκείνη την περίοδο ο Φίλιππος Δραγούμης είχε αναπτύξει έναν ριζοσπαστικό και βαθύτατα ρομαντικό τρόπο πολιτικής σκέψης. Θεωρούσε ότι η κίνηση των «ανατολιστών» έπρεπε να δώσει έμφαση στον τρίτο άξονα δράσης της και να αντιπαρατεθεί όχι μόνο στον Βενιζέλο αλλά συνολικά στην επικρατούσα ιδεολογική και πολιτιστική συνθήκη. Σε μια τέτοια προοπτική ο αγώνας δεν θα ήταν περιορισμένος στο πεδίο της πολιτικής. Η αντιπαράθεση με την δυτική φιλελεύθερη νεωτερικότητα έπρεπε να απλωθεί στις τέχνες και τα γράμματα, καθώς και στην καθημερινή στάση, σκέψη και συμπεριφορά του κάθε «ανατολιστή». Όπως έγραψε ο Φίλιππος Δραγούμης,

« [...] ο αγώνας μας [...] δεν θα επιτευχθή μόνο με το να μηδενίσουμε το Βενιζέλο και να φέρομαι τον Κωνσταντίνο. Η απολύτρωσή μας από την φραγκική δουλεία και το θεμελίωμα του νέου πολιτισμού μας θα γίνει σιγά

και δεν βασιζόταν στον συσχετισμό των όσων έγραψε ο Γρηγοριάδης με τις ιδεολογικές αρχές του Ίωνος Δραγούμη.

²⁷⁶ Εγγραφή 12 Δεκεμβρίου Πέμπτη 1919, Φιλίππου Στεφ. Δραγούμη, *Ημερολόγιο 1919-1920* (...φαίνεται πως εχτύπησαν τον Ίωνα), Αθήνα, Δωδώνη 2010, σελ. 38-39.

²⁷⁷ Ο.π., σελ. 39.

σιγά και με θετικήν εσωτερική μεταρρυθμιστικήν εργασία· σ' όλοκληρο το βίο μας. Όπως κι αν εργαστεί κανείς, δηλαδή σ' όποιον κλάδο κι αν καταταχθή εργάτης μπορεί να συντελέσει στον κοινό σκοπό που ευρίσκεται πολύ μακρύτερα. Η πολιτική δεν είναι ο μόνος δρόμος ούτε κι ο βαθύτερος και ριζικώτερος».²⁷⁸

Ωστόσο ο Ίων, από τα τέλη του 1919, άρχισε να εστιάζει όλο και περισσότερο στον πρώτο άξονα της πολιτικής κίνησης των «ανατολιστών». Δηλαδή στην ένωση των αντιβενιζελικών πολιτικών, στην επίκληση της συνταγματικής κανονικότητας και στην διατύπωση του αιτήματος να γίνουν εκλογές. Αυτός ο προσανατολισμός έδινε προτεραιότητα στην ήττα του Βενιζέλου και όχι στην ιδεολογική αντιπαράθεση με τις νοοτροπίες και τις συνθήκες ζωής που διαμόρφωνε στην Ελλάδα η δυτική φιλελεύθερη νεωτερικότητα. Επιπλέον άμβλυνε την ιδεολογική ταυτότητα του Ίωνος Δραγούμη εφόσον τον έφερνε στο επίκεντρο των πολιτικών εξελίξεων του αστικού μοναρχικού πολιτικού κόσμου. Όταν η πρώτη συμφωνία για τον σχηματισμό της Ηνωμένης Αντιπολιτεύσεως επιτεύχθηκε ο Φίλιππος Δραγούμης έγραψε στο ημερολόγιό του ότι ο Ίων είχε δεχτεί να συνεργαστεί με τους «παλαιοκομματικούς», αν και δεν συμφωνούσε με τις πολιτικές τους αντιλήψεις, επειδή υπήρχε ειδική ανάγκη να ηττηθεί ο Βενιζέλος.²⁷⁹ Ωστόσο ο Φίλιππος ήδη σκεφτόταν ότι θα έπρεπε «κάποτε να τονίσει δημοσίως ο Ίων το ότι επιφυλάσσεται, όταν έλθει η στιγμή να εκθέσει την ιδεολογία του, που διαφέρει από των άλλων».²⁸⁰

Έναν μήνα αργότερα ο Σουλιώτης-Νικολαΐδης και ο Φίλιππος Δραγούμης, βλέποντας ότι δεν υπήρχε κανένα περιθώριο ειλικρινούς συνεργασίας ανάμεσα στους επικεφαλής της Ηνωμένης Αντιπολιτεύσεως, προσπάθησαν να πείσουν τον Ίωνα να κρατήσει αποστάσεις από αυτήν. Στην εγγραφή της 26^{ης} Ιανουαρίου του 1920 ο Φίλιππος Δραγούμης ανέφερε ότι ο Σουλιώτης-Νικολαΐδης ήταν πεπεισμένος πως ο Ίων έπρεπε να διαχωρίσει την θέση του από την Ηνωμένη Αντιπολίτευση. Ο Σουλιώτης-Νικολαΐδης πρότεινε το εξής τέχνασμα. Ο Ίων Δραγούμης θα έγραφε μια επιστολή προς την επιτροπή της Ηνωμένης Αντιπολιτεύσεως. Η επιστολή θα ανέφερε ότι εφόσον οι ηγέτες της Ηνωμένης Αντιπολιτεύσεως εξακολουθούσαν να πολιτεύονται με τον παλιό αποδοκιμασμένο τρόπο και να βάζουν πάνω απ' όλα τα

²⁷⁸ Εγγραφή 14 Δεκεμβρίου Σάββατο 1919, ο.π.,σελ. 45.

²⁷⁹ Εγγραφή 31 Δεκεμβρίου Τρίτη 1919, ο.π., σελ. 53.

²⁸⁰ Ο.π.

προσωπικά τους συμφέροντα ο Ίων Δραγούμης θα αποσυρόταν και θα επέστρεφε στην Ηνωμένης Αντιπολίτευση μόνο αν γίνονταν δεκτές κάποιες βασικές προϋποθέσεις. Μετά από αυτό ο Ίων θα έπαυε να δραστηριοποιείται στην Ηνωμένη Αντιπολίτευση προσωρινά και θα περίμενε την αντίδραση των υπολοίπων.²⁸¹ Ο Ίων ακολούθησε την συμβουλή του Σουλιώτη-Νικολαΐδη και έγραψε την επιστολή. Όμως τελικά δεν την έστειλε στην επιτροπή και συνέχισε να συνεργάζεται με την Ηνωμένη Αντιπολίτευση. Αυτή ήταν η απαρχή μιας προστριβής του Ίωνος με τον αδερφό του Φίλιππο που συνεχίστηκε μέχρι την δολοφονία του.

Η τελική άρνηση του Ίωνος να στείλει την επιστολή και να κρατήσει αποστάσεις από την Ηνωμένη Αντιπολίτευση απογοήτευσε τον Σουλιώτη-Νικολαΐδη και τον Γκιώνη. Ενώ, μάλλον, εκνεύρισε τον αδερφό του Φίλιππο. Ο Φίλιππος Δραγούμης ήταν πεπεισμένος ότι ο Ίων έχασε μια μεγάλη ευκαιρία να κάνει εντύπωση στην κοινή γνώμη και να αρχίσει να συγκεντρώνει στην πολιτική του κίνηση ποιοτικούς πολίτευτες.²⁸² «Φαίνεται δεν αισθάνεται αρκετά σταθερός και δυνατός για τέτοια σφιχτή και μακροχρόνια ενέργεια»,²⁸³ σκέφτηκε ο Φίλιππος Δραγούμης για τον αδερφό του.

Πράγματι, όπως διαπιστώθηκε σε προηγούμενο κεφάλαιο, εκείνη την περίοδο είχε υποχωρήσει η πίστη του Ίωνος Δραγούμη στο πρότυπο του «ξεχωριστού ανθρώπου» και πολύ περισσότερο η πεποίθησή του ότι θα μπορούσε ο ίδιος να αποτελέσει έναν τέτοιο καινοτόμο οδηγό της ιστορίας του ελληνικού έθνους. Ωστόσο ίσως υπήρχαν και λόγοι που δεν είχαν να κάνουν με τον ίδιο αλλά με το περιβάλλον του που μπορεί να τον επηρέαζαν. Ο Φίλιππος Δραγούμης διερωτήθηκε αν αυτή η διστακτικότητα του Ίωνος οφειλόταν σε πιέσεις που του ασκούσε η Μαρίκα Κοτοπούλη ή στην υποψία ότι αν αποχωρούσε από την Ηνωμένη Αντιπολίτευση οι υπόλοιποι ηγέτες της θα υποστήριζαν ότι ο Δραγούμης τους εκβίαζε γιατί ήθελε να γίνει αρχηγός.²⁸⁴ «Το βέβαιο είναι πως χάνει μοναδική ευκαιρία να προβάλλει την ιδεολογία μας και να την επιβάλει»,²⁸⁵ συμπέρανε ο Φίλιππος Δραγούμης.

²⁸¹ Εγγραφή 26 Ιανουαρίου Κυριακή 1920, ο.π., σελ. 74-75.

²⁸² Ο.π., σελ. 75.

²⁸³ Ο.π.

²⁸⁴ Ο.π., σελ. 76.

²⁸⁵ Ο.π.

Είναι σαφές ότι έχουν πραγματοποιηθεί σχετικά λίγες έρευνες για το πεδίο της αντιβενιζελικής παράταξης, σε σύγκριση με την βενιζελική. Ίσως χρειάζονται περαιτέρω έρευνες που θα μας οδηγήσουν σε συμπεράσματα τα οποία θα μπορούσαν να φανούν χρήσιμα για στον σχηματισμό μιας καλής εικόνας των διεργασιών και των συσχετισμών εντός του αντιβενιζελικού πολιτικού στρατοπέδου. Μέχρι να πραγματοποιηθούν τέτοιες έρευνες θα συνεχίσουν να αναδύονται ερωτηματικά για τον τρόπο που έβλεπαν ο Δραγούμης από την μια και ο πυρήνας των συνεργατών του από την άλλη τις προοπτικές της πολιτικής τους δράσης εντός της Ηνωμένης Αντιπολίτευσης.

Από τις μέχρι στιγμής έρευνες εξάγεται το συμπέρασμα ότι ο Δραγούμης ήταν σχεδόν απίθανο να αναδυόταν ψηλότερα στην ιεραρχία της Ηνωμένης Αντιπολίτευσης από τον Δημήτριο Γούναρη. Σύμφωνα με την Ελισάβετ Παπαχρήστου, ήδη από τον Μάρτιο του 1920 αρχηγός της Ηνωμένης Αντιπολίτευσης ήταν ο Γούναρης.²⁸⁶ Ακόμη και η επιλογή τα διαγγέλματα της Ηνωμένης Αντιπολίτευσης να μην προχωρούν στην ανάλυση ενός συγκροτημένου πολιτικού προγράμματος αλλά να μένουν στην κριτική των πεπραγμένων του Βενιζέλου ήταν ιδέα του Γούναρη.²⁸⁷ Την ίδια διαπίστωση κάνει και η Μαριάννα Χριστοπούλου. Η Χριστοπούλου υποστηρίζει ότι η στάση του Γούναρη καθόριζε την πολιτική στρατηγική της Ηνωμένης Αντιπολίτευσης. Ο Γούναρης θεωρούσε ότι η κυβέρνηση του Βενιζέλου ήταν τυραννική και για να τονιστεί η τυραννικότητά της η αντιπολίτευση δεν έπρεπε να συρθεί σε διάλογο μαζί της, θεσμικό ή πολιτικό. Αυτή ήταν η κεντρική ιδέα που οδήγησε τον Γούναρη στην επιλογή τα διαγγέλματα της Ηνωμένης Αντιπολίτευσης να μην προτάσσουν κανένα πολιτικό πρόγραμμα, παρά μόνο να στηλιτεύουν τον Βενιζέλο.²⁸⁸

Την ίδια περίοδο ο Φίλιππος Δραγούμης προβληματιζόταν για το ποια θα ήταν η κατάλληλη πολιτική στρατηγική των «ανατολιστών». Κατά τον Φίλιππο η επάνοδος του Κωνσταντίνου Α΄ και η πτώση του Βενιζέλου δεν έπρεπε να γίνουν προτεραιότητες των «ανατολιστών». Ο Φίλιππος θεωρούσε ότι ο Κωνσταντίνος δεν απολάμβανε την υποστήριξη μεγάλου μέρους της ελληνικής κοινωνίας απλά ως

²⁸⁶ Ελισάβετ Παπαχρήστου, *Ο αντιβενιζελισμός [1917-1920]*, Εκδόσεις Ασίνη, Αθήνα 2024, σελ. 196

²⁸⁷ Ο.π., σελ.199.

²⁸⁸ Μαριάννα Χριστοπούλου, *Δημήτριος Γούναρης*, Ίδρυμα της Βουλής των Ελλήνων, Αθήνα 2017, σελ. 251.

πολιτικό και φυσικό πρόσωπο. Ο Κωνσταντίνος υποστηριζόταν γιατί η στάση του στους Βαλκανικούς Πολέμους και στον Εθνικό Διχασμό συμβόλιζε την εθνική ανεξαρτησία. Κατά τον Φίλιππο Δραγούμη ο Κωνσταντίνος έπρεπε να συνεχίσει να αποτελεί τον συμβολισμό της εθνικής ανεξαρτησίας «έστω κι αν για να διατηρηθή σ' αυτή την ενσάρκωση, υπάρξει ανάγκη να μην έλθει πίσω στο θρόνο του».²⁸⁹ Αν επέστρεφε ο Κωνσταντίνος χωρίς να υπάρχουν οι κατάλληλες προϋποθέσεις, ο Φίλιππος Δραγούμης εκτίμησε ότι αυτό θα έκανε τον εξόριστο βασιλιά να πάψει να ενσαρκώνει την ιδέα της εθνικής ανεξαρτησίας.²⁹⁰ Συνεπώς ο Βενιζέλος δεν έπρεπε να ανατραπεί και ο Κωνσταντίνος δεν έπρεπε να επιστρέψει κάτω από οποιεσδήποτε συνθήκες. Η ήττα του Βενιζέλου και η επιστροφή του βασιλιά έπρεπε να αποτελέσουν συνέπειες της δυνητικής επικράτησης μιας ιδεολογίας διαφορετικής από εκείνης των Φιλελευθέρων. Ασφαλώς η ιδεολογία που πίστευε ο Φίλιππος Δραγούμης ότι μπορούσε να επικρατήσει ήταν εκείνη των «ανατολιστών».

«Η ιδεολογία που εμπνέει τον Ίωνα και τον Θανάση είναι ικανή να ενθουσιάζει [...] υποσχόμενη νέον πολιτισμό εις την Ανατολή, κάτι δημιουργικό, κάτι εύκολα αντιληπτό, κάτι θετικό και αλήθεια άξιο να θυσιάσει κανείς τη ζωή του γι' αυτό και που περιλαμβάνει μέσα του τη λύτρωση από την σημερινήν ξενικήν πίεση [...] κ' επομένως περιλαμβάνει και την επαναφορά του Κωνσταντίνου, του νόμιμου αρχηγού του ελεύθερου κράτους και του έθνους, χωρίς η ενδεχόμενη οριστική ματαίωση της επαναφοράς αυτής να εξαντλή τη δύναμη της ιδέας και να την χαλαρώνη. [...]

Γι' αυτό λυπούμαι κατάκαρδα βλέποντας τον Ίωνα να διστάζει και να αναβάλλει την απόφαση εμπρός εις την κατάλληλη στιγμή, ενώ είναι ο μόνος που έχει τα απαραίτητα εφόδια».²⁹¹

Στην ημερολογιακή εγγραφή της 27^{ης} Φεβρουαρίου 1920 ο Φίλιππος Δραγούμης περιέγραψε με ακρίβεια τις δυο τάσεις που είχαν αναπτυχθεί εντός της πολιτικής κίνησης των «ανατολιστών», καθώς και τα επιχειρήματά τους.

²⁸⁹ Εγγραφή 26 Ιανουαρίου Κυριακή 1920, Φιλίππου Στεφ. Δραγούμη, Ημερολόγιο 1919-1920 (...φαίνεται πως εχτύπησαν τον Ίωνα), Αθήνα, Δωδώνη 2010, σελ. 76.

²⁹⁰ Εγγραφή 19 Μαΐου Τρίτη 1920, ο.π., σελ. 163.

²⁹¹ Εγγραφή 26 Ιανουαρίου Κυριακή 1920, ο.π., σελ. 77.

«Λέγει ο Ίων [...] «τώρα πρέπει να εντείνουμε όλοι τις προσπάθειές μας, για να απαλλαγούμε από το τυραννικό βενιζελικό καθεστώς κι ύστερα αφού επικρατήσουμε αρχίζουμε τον μακροχρόνιο αγώνα μας για την ιδέα μας, την ανατολική». Νομίζω πως κάνει θεμελιώδες λάθος [...]. Ο Βενιζέλος είναι πράκτορας των ξένων κι αν εξουδετερωθή αυτός, εκείνοι, δεν θα εξουδετερωθούν, παρά θα εύρουν άλλα πρόσωπα κι άλλους τρόπους να μας κρατούν υποδουλωμένους και να μας απομυζούν κάθε σταλαγματιά αίματος. [...] Έπειτα είμαι πεπεισμένος ότι για ν' ανατραπή εσωτερικώς [...] ένα τυραννικό καθεστώς, ωσάν του Βενιζέλου, πρέπει να ενθουσιασθή ο λαός με κάποια θετική ιδέα ενσαρκωμένη εις έναν αρχηγό πολιτικό· η άρνηση του καθεστώτος αυτού δεν αρκεί για να ενθουσιάσει τον αδρανή όγκο του λαού. [...]

Ο Ίων λέει ότι με το να απέχει ο ένας κι ο άλλος από την άμεση ενέργεια προς ανατροπή του καθεστώτος δε θα το ανατρέψουμε ποτέ κι ότι έχουμε καθήκον όλοι να τεθούμε επικεφαλής του λαού για να τον ενθαρρύνουμε και να τον παρασύρουμε.

Τα παραδέχομαι όλα αυτά, αλλά με την επιφύλαξη ότι δεν μας επιτρέπεται να θυσιασθούμε ματαιώς [...] Να θυσιασθούμε για να μηδενισθή ο Βενιζέλος και να φέρουν εις τη θέση του οι ξένοι άλλον όμοιό του; Δε βλέπω το λόγο. Εμένα δε με απασχολεί ο Βενιζέλος, παρά ως πράκτορας των ξένων και αυτούς κυρίως θεωρώ ως εχθρούς, αυτούς θέλω να πολεμήσω».²⁹²

Η διαφωνία ανάμεσα στον Ίωνα και τον Φίλιππο Δραγούμη κορυφώθηκε στις 4 Απριλίου του 1920 όταν μια συζήτησή τους εξετράπη σε οξεία αντιπαράθεση, με αφορμή τους παραπάνω και διάφορους άλλους λόγους.²⁹³ Στο προσωπικό επίπεδο η διαφωνία τους ξεπεράστηκε αλλά στο πολιτικό πεδίο συνεχίστηκε μέχρι τέλους. Ο Φίλιππος ήθελε εκείνη την περίοδο να φύγει για μεταπτυχιακές σπουδές στην Γερμανία. Θεωρούσε ότι με το να καταρτιστεί στις κοινωνικές επιστήμες θα επέστρεφε διαθέτοντας αποτελεσματικότερα όπλα για την ιδεολογική αντιπαράθεση με τους πολιτικούς του αντιπάλους. Αντίθετα ο Ίων Δραγούμης ήθελε τον μικρό πυρήνα των συνεργατών του να είναι ενεργός και δίπλα του μέχρι να την ημέρα που θα γίνονταν οι εκλογές.

²⁹² Εγγραφή 27 Φεβρουαρίου Πέμπτη 1920, ο.π., σελ. 93-95.

²⁹³ Εγγραφή 4 Απριλίου Σάββατο 1920, ο.π., σελ. 129-130.

Η απαίτηση του Ίωνος δείχνει εύλογη για τα δεδομένα των συνθηκών της εποχής. Επίσης, ο Ίων Δραγούμης είχε εκφράσει και παλαιότερα την γνώμη ότι πρώτα έπρεπε να νικήσει τον βενιζελισμό συνεργαζόμενος με τους μοναρχικούς και μετά να χτυπήσει τους μοναρχικούς για να εφαρμόσει το δικό του πολιτικό πρόγραμμα. Έδειξε ότι παρέμεινε προσανατολισμένος στον αρχικό του σχεδιασμό. Ο απώτερος στόχος του ήταν ένας μετασχηματισμός της ελληνικής κοινωνίας και του ελληνικού κράτους, που θα βασιζόταν στο πολιτικό πρόγραμμα των «ανατολιστών», με γνώμονα τις «θεμελιώδεις αρχές» της ιδεολογίας του αντιδιαφωτιστικού πολιτικού Ρομαντισμού. Ο μετασχηματισμός που οραματιζόταν ο Ίων Δραγούμης θα γινόταν με τον ίδιο και τους συνεργάτες του στο επίκεντρο της πολιτικής ζωής. Αντιθέτως η τάση που διαμόρφωσαν ο Φίλιππος Δραγούμης, ο Σουλιώτης-Νικολαΐδης και ο Γκιώνης έθετε την πολιτική τους κίνηση εκτός του υπάρχοντος πολιτικού συστήματος. Ο Ίων Δραγούμης προσέβλεπε, τρόπον τινά, σε μια επικράτηση «εκ των άνω» ενώ η τάση που εξέφραζε ο αδερφός του πρόκρινε την δημιουργία ενός ανατρεπτικού κινήματος το οποίο θα ξεκινούσε κρατώντας αποστάσεις από τις τότε κυβερνητικές παρατάξεις.²⁹⁴

Ίσως ο Ίων, λόγω της επαφής του με τους πολιτικούς πρωταγωνιστές του αντιβενιζελικού μετώπου, να είχε καλύτερη εικόνα των συσχετισμών και να υπολόγιζε τις προτεραιότητες της αντιμετώπισης του Βενιζέλου από εγγύτερη απόσταση.²⁹⁵ Μπορεί, επίσης, η εμπλοκή με την πολιτική ως βουλευτής από το 1915

²⁹⁴ «Εννιώ πολύ τον Ίωνα που θέλει βοηθούς [...] για να ανατρέψει δηλαδή το βενιζελισμό, και που δυσανασχετεί βλέποντας ότι σ' όσους είχε ελπίσει δεν ευρίσκονται πια στη διάθεσή του. [...] δε νομίζω πως ο αγώνας για την ανάκτηση των λαϊκών ελευθεριών και την ανεξαρτησία θα τελειώσει, αν ριζομε το Βενιζέλο και το καθεστώς του [...] είναι η Αγγλική κυριαρχία και λοιπή δυτική επιβολή στον κόσμο και ιδίως στην Ανατολή, κι αυτή μόνο με αντίρροπη δύναμη μπορεί να εξουδετερωθεί. Όλοι οι Έλληνες δεν επαρκούν αριθμητικώς γι' αυτό και χρειαζόμαστε τη βοήθεια των άλλων λαών της Ανατολής, που έχουν συγγένεια με μας, κοινά συμφέροντα και υποφέρουν παρόμοια. Εδώ κάποιο βασικό λάθος νομίζω πως κάνει ο Ίων·

Νομίζω, ακόμη, ότι έπρεπε χωρίς ν' αντιδράσωμε τώρα εναντίον των παλαιοκομματικών και λοιπών αντιβενιζελικών [...] να ξεχωρισθούμε από αυτούς, όπως κι από το Βενιζέλο, ταυτιζόμενοι στενά μόνο με την ιδεολογία μας». Εγγραφή 19 Μαΐου Τρίτη 1920, ο.π., σελ. 162-163.

²⁹⁵ Ο Νικόλαος Τσίρος, βασιζόμενος σε ερμηνευτικά σχήματα του Καρλ Σμιτ, θεωρεί ότι ο Βενιζέλος υπηρξε ο πραγματικός πολιτικός κυρίαρχος της δεκαετίας του 1910 ακόμη και κατά τις περιόδους που δεν βρισκόταν στην κυβέρνηση. Ο Τσίρος προσπαθεί να δείξει ότι ο Βενιζέλος δεν πρέπει να

και κυρίως οι αντιξοότητες της εξορίας να τον είχαν κουράσει και να μην ένιωθε αρκετά δυνατός ώστε να ακολουθήσει τον αυτόνομο δρόμο που του υποδείκνυαν οι στενοί συνεργάτες του, μολονότι αυτός ο δρόμος ήταν ο πλέον συνεπής με τις πολιτικές και ιδεολογικές του αρχές.²⁹⁶ Δεν είναι εύκολο να καταλάβουμε πως σκεπτόταν τον τελευταίο χρόνο της ζωής του γιατί πέρα από λίγα άρθρα δεν έγραψε αρκετές ημερολογιακές σημειώσεις ούτε δοκίμια. Μπορεί ακόμη, με τον Στέφανο Δραγούμη εν ζωή και με αρκετούς συγγενείς πολιτικά ενεργούς, να μην ήταν εύκολο για τον Ίωνα Δραγούμη να ξεπεράσει την πολιτική παράδοση της οικογένειάς του με ριζοσπαστικά άλματα. Εξάλλου όταν ο Φίλιππος Δραγούμης έγινε βουλευτής, παίρνοντας την θέση του εκλιπόντος αδερφού του, όχι μόνο δεν προχώρησε σε ριζοσπαστικές πολιτικές ατραπούς αλλά, σταδιακά, υποχώρησε σε θέσεις τυπικού αστικού συντηρητισμού που ήταν εξόχως συμβατικές σε σύγκριση με εκείνες του Ίωνα. Το μόνο που ίσως είναι δυνατό να υποτεθεί με κάποια σιγουριά μετά από έναν αιώνα είναι ότι αν ο Ίων Δραγούμης είχε δώσει στην πολιτική κίνηση των «ανατολιστών» τον προσανατολισμό που του υπέδειξαν οι Σουλιώτης-Νικολαΐδης, Φίλιππος Δραγούμης και Γκιώνης κατά το 1920, κατά πάσα πιθανότητα, δεν θα είχε δολοφονηθεί την 31^η Ιουλίου του 1920.

κριθεί με έναν ευκολοδιάβαστο τρόπο ως «αυταρχικός» πολιτικός επειδή αναγνώρισε δηλώνοντας υπερηφάνεια, σε ομιλία του από το βήμα της Βουλής την 13^η Μαρτίου 1931, ότι όντως είχε καταφύγει κατά καιρούς σε αντισυνταγματικά μέτρα. Κατά τον Τσίρο αυτή η παραδοχή αποτελεί ειλικρινή επιβεβαίωση του τρόπου με τον οποίο αντιλαμβανόταν ο Βενιζέλος τον κοινοβουλευτισμό ως κατεξοχήν πολιτικός κυρίαρχος σε καιρό πολέμου, όπου ο πόλεμος –σύμφωνα με την θεωρία του Σμιτ– είναι το ακραίο πολιτικό μέσο που αποκαλύπτει το πιο στοιχειακό θεμέλιο της πολιτικής κυριαρχίας. Πέρα από την συζήτηση που ανοίγει ο Τσίρος είναι αναμφισβήτητο γεγονός ότι ο Ίων Δραγούμης έπρεπε να αντιμετωπίσει έναν πολιτικό που είχε τα χαρακτηριστικά του κυρίαρχου. Για την σχέση του Βενιζέλου με την έννοια του πολιτικού κυρίαρχου δείτε το Νικόλαος Τσίρος, *Κράτος, εξουσία, κοινοβουλευτικό σύστημα σε κρίση κατά την περίοδο 1914-1920. Ο Ελευθέριος Βενιζέλος και η λειτουργία του πολιτεύματος*, Εκδόσεις Παπαζήση, Αθήνα 2013.

²⁹⁶ Την 31^η Μαΐου του 1920 ο Φίλιππος Δραγούμης συμπέρανε ότι ο «Ίων δεν είναι ακόμη ώριμος να γίνει αρχηγός κόμματος και δεν υπάρχει κανένας άλλος αρχηγός κόμματος με τον οποίο να μπορεί να συνεργασθή κρατώντας την αυτοτέλειά του [...] Αντί να συγκρατηθή, όλο και παρασύρεται [...] από την κούφια δίνη των κοτζαμπάσηδων, χάνοντας επαφή με την ιδέα μας [...]». Εγγραφή 31 Μαΐου Κυριακή 1920, Φιλίππου Στεφ. Δραγούμη, *Ημερολόγιο 1919-1920 (...φαίνεται πως εχτύπησαν τον Ίωνα)*, Εκδόσεις Δωδώνη, Αθήνα 2010, σελ. 175.

Όμως δεν το έκανε. Ο Ίων Δραγούμης συνέχισε να πολιτεύεται μέχρι το τέλος της ζωής του ως προβεβλημένο ηγετικό στέλεχος της Ηνωμένης Αντιπολίτευσης. Ταυτόχρονα έκανε και ένα βήμα προς την ανάδειξη των ιδεολογικών προσανατολισμών του «ανατολισμού» με την επανακυκλοφορία της *Πολιτικής Επιθεώρησης*, η οποία προϋπέθετε την στενή συνεργασία του Ίωνος Δραγούμη με τον Σουλιώτη-Νικολαΐδη και τον Φίλιππο Δραγούμη. Η προτεραιότητα που έδωσε ο Ίων Δραγούμης στον πρώτο άξονα πολιτικής δραστηριοποίησης των «ανατολιστών» ήταν αναμφισβήτητη. Ωστόσο δεν παρέλειψε να εργάζεται και στους άλλους δύο. Στον βαθμό που γινόταν εφικτό φαίνεται ότι προσπάθησε να ισορροπήσει την πολιτική του ενασχόληση σε ολόκληρο το φάσμα του πολιτικού προγράμματος των «ανατολιστών».

Συμπεράσματα

Τα συμπεράσματα αυτής της έρευνας δεν είναι σύμφωνα με αρκετές από τις γενικές παραδοχές που έχουν προκύψει αναφορικά με την περίπτωση του Ίωνος Δραγούμη από την προγενέστερη βιβλιογραφία. Η επί χρόνια διαμορφωμένη εικόνα ότι ο Δραγούμης υπήρξε ένας μοναχικά ιδιαίτερος και αντιφατικός διανοητής, που δεν είναι εύκολο να καταταχτεί σε πλαίσια οργανωμένων κατηγοριοποιήσεων, τίθεται από τα συμπεράσματα αυτής της έρευνας εν αμφιβόλω. Χωρίς να αναιρείται η έντονη ιδιαιτερότητα του Δραγούμη ως ιστορικού προσώπου, δίχως να παραβλέπεται η συχνά μοναχική του διαδρομή στην αντιμετώπιση διαφόρων ζητημάτων και η διαρκής μεταβλητότητα των συναισθηματικών του εξάρσεων, όταν η έρευνα εστιάζει στην πολιτική του σκέψη και δράση η παραπάνω ρευστότητα δείχνει να σταθεροποιείται. Ασφαλώς, δεν πρόκειται για μια σταθεροποίηση που είναι απόλυτη και δογματικά συμπαγής. Διαθέτει, όμως, μια λεπτοφυή συνεκτικότητα που δεν χαλαρώνει και συγκρατεί, καθ' όλη την διάρκεια της ζωής του, τις πολιτικές σκέψεις και δράσεις του Ίωνος Δραγούμη σε μια συνεπή ενότητα. Δεν υπάρχει αμφιβολία ότι μπορούν να εντοπιστούν στην πολιτική σκέψη και στην πολιτική δραστηριοποίηση του Δραγούμη ορισμένες περιπτώσεις μεταβολών και αντιφάσεων. Αλλά δεν είναι αυτές ο κανόνας. Ούτε έχουν τόση βαρύτητα ώστε να δικαιολογήσουν τον χαρακτηρισμό του Δραγούμη ως ιδιαίτερα αντιφατικού διανοητή και πολιτικού.

Η δυσκολία στην αρχή της έρευνας δεν περιορίστηκε στην υποτιθέμενη ιδιορρυθμία του Δραγούμη. Έχουν αποτελέσει και τα ιδεολογικά περιβάλλοντα με τα οποία συνδέεται συνήθως η πολιτική του σκέψη πεδία αντικρουόμενων ερμηνειών στις κοινωνικές επιστήμες. Ο εθνικισμός, ο φασισμός, ο συντηρητισμός και ο Ρομαντισμός είναι έννοιες οι οποίες έχουν εξεταστεί από πολλές και διαφορετικές μεθοδολογικές σκοπιές. Υπήρχε έτσι ένα διττό ζήτημα που έπρεπε να αντιμετωπιστεί στην αρχή αυτής της έρευνας. Ο Δραγούμης από την μια και τα ιδεολογικά πεδία στα οποία αντιστοιχίζεται η σκέψη του από την άλλη.

Προκειμένου να εξασφαλιστεί η πραγματοποίηση της έρευνας από ένα ασφαλές μεθοδολογικό σημείο έγινε η παρακάτω επιλογή. Ερευνήθηκε αρχικά το ιδεολογικό περιβάλλον με το οποίο σχετίζεται η πολιτική σκέψη του Δραγούμη. Στόχος ήταν να αποσαφηνιστεί, σε ένα πρώτο στάδιο, ο τρόπος που θα προσεγγίζονταν οι έννοιες εθνικισμός, φασισμός, συντηρητισμός και Ρομαντισμός στις σελίδες αυτής της

διατριβής. Ακολούθησε η έρευνα της πολιτικής σκέψης του Δραγούμη. Διαμορφώθηκε έτσι ένα πλάνο για την δομή της διατριβής. Αρχικά έπρεπε να εξαχθούν συμπεράσματα για το κατά πόσο σχετιζόταν η πολιτική σκέψη του Δραγούμη με τα ιδεολογικά πεδία στα οποία συνήθως αντιστοιχίζεται. Ενώ, εν συνεχεία, θα εξεταζόταν κατά πόσο ήταν συνεπής ο Δραγούμης ως ιστορικό υποκείμενο με τις πολιτικές ιδέες που είχε υιοθετήσει.

Δύο μεθοδολογικά εργαλεία που υιοθετήθηκαν για τις ανάγκες της έρευνας είναι τα εξής. Πρώτον, ο ορισμός της έννοιας ιδεολογία που χρησιμοποίησε ο Sternhell. Σύμφωνα με τον Sternhell ιδεολογία είναι ένα σύνολο ιδεών με το οποίο οι άνθρωποι εξηγούν τους στόχους και τα μέσα μιας κοινωνικής δράσης, έχοντας ως σκοπό την διατήρηση ή την ανατροπή μιας δοσμένης πραγματικότητας. Δεύτερον, μια τομή του περιεχομένου της έννοιας ιδεολογία που εισηγήθηκε ο Martin Seliger. Σύμφωνα με τον Seliger κάθε ιδεολογία έχει δύο διαστάσεις. Τις «θεμελιώδεις αρχές», τις πρωταρχικές ιδέες δηλαδή που καθορίζουν τους τελικούς της σκοπούς. Και την «λειτουργική υπόσταση», η οποία συνιστά τον τρόπο με τον οποίο τα κοινωνικά και πολιτικά κινήματα υιοθετούν και επικοινωνούν τις «θεμελιώδεις αρχές».

Έπειτα εξετάστηκαν οι μέχρι σήμερα κύριες βιβλιογραφικές προσεγγίσεις στα ιδεολογικά πεδία με τα οποία συνδέεται η πολιτική σκέψη του Δραγούμη. Ένα από τα κεντρικά συμπεράσματα του πρώτου κεφαλαίου της διατριβής είναι το εξής. Αποτελεί λάθος το να μιλάμε για φασιστική ιδεολογία. Ο φασισμός ήταν ένα συνολικό πολιτικό φαινόμενο που είχε ιδεολογικό υπόβαθρο αλλά δεν περιοριζόταν σε αυτό. Ο φασισμός, πέρα από ιδεολογία, διέθετε οργανωτική δομή ως κίνημα και θεσμική υπόσταση ως πολιτειακό σύστημα. Η οργανωτική δομή και η θεσμική του υπόσταση ήταν ορθολογικές ενώ η ιδεολογία του θα μπορούσε να χαρακτηριστεί ως ρομαντικά ανορθολογική. Ο φασισμός δεν ήταν ιδεολογία. Αφομοίωσε μια ιδεολογία που υπήρχε πριν από αυτόν. Υιοθέτησε τις «θεμελιώδεις αρχές» μιας προϋπάρχουσας ιδεολογίας.

Στην συνέχεια αναζητήθηκε και επιχειρήθηκε ο εντοπισμός αυτής της ιδεολογίας. Διαπιστώθηκε ότι η συγκεκριμένη ιδεολογία είχε πέντε «θεμελιώδεις αρχές». Τον οργανικό ρομαντικό εθνικισμό, την ιδέα του «ξεχωριστού ανθρώπου» ως οδηγού της ιστορίας, την κριτική της φιλελεύθερης νεωτερικότητας στο όνομα αξιών της παράδοσης, την αντίθεση στον οικονομικό φιλελευθερισμό μέσω της επίκλησης ενός κοινοτιστικού συνεργατισμού και την ενσωμάτωση μοντέρνων διανοητικών μεθόδων

στο ερμηνευτικό πλαίσιο του παραδοσιακού Ρομαντισμού. Η ιδεολογία αυτή ονομάστηκε για τις ανάγκες της έρευνας «αντιδιαφωτιστικός πολιτικός Ρομαντισμός».

Στο δεύτερο μέρος της διατριβής περιλαμβάνεται ένα βιογραφικό του Ίωνος Δραγούμη και εξετάζεται ο τρόπος με τον οποίο προσέγγισε ο Δραγούμης, καθ' όλη την διάρκεια της ζωής του, κάθε μια από τις πέντε «θεμελιώδεις αρχές» του «αντιδιαφωτιστικού πολιτικού Ρομαντισμού». Η έρευνα έδειξε ότι η προσέγγιση του Ίωνος Δραγούμη στις «θεμελιώδεις αρχές» τις ιδεολογίας του «αντιδιαφωτιστικού πολιτικού Ρομαντισμού» δείχνει αξιοσημείωτη συνέπεια και περιλαμβάνει λίγες, άνευ μεγάλης σημασίας, αντιφάσεις. Μάλιστα οι όποιες ιδεολογικές αντιφάσεις του Δραγούμη εντοπίζονται, στις περισσότερες των περιπτώσεων δεν είναι προσωπικές. Αποτελούν εγγενή αντιφατικά γνωρίσματα της ιδεολογίας που υιοθέτησε. Γνωρίσματα τα οποία μπορούν να ανιχνευτούν στους περισσότερους ομοϊδεάτες του διανοητές.

Συγκεκριμένα ο Δραγούμης έδειξε σταθερή συνέπεια, με λίγες μόνο μεταβολές στην ένταση, στον τρόπο με τον οποίο προσέγγισε την «θεμελιώδη αρχή» του οργανικού ρομαντικού εθνικισμού από τις αρχές του 20^{ου} αιώνα μέχρι το τέλος της ζωής του. Ο ρομαντικός εθνικισμός υπήρξε μια διανοητική προτεραιότητα του Δραγούμη. Εξίσου συνεπής ήταν και με την τρίτη «θεμελιώδη αρχή». Ο Δραγούμης υπήρξε διαχρονικά συνεπής παραδοσιοκράτης. Μάλιστα, προσέγγισε μέσα από μια παραδοσιοκρατική οπτική τα κινήματα του κοινοτισμού και του δημοτικισμού. Σταθερή θα μπορούσε να χαρακτηριστεί η υποστήριξή του και στην τέταρτη «θεμελιώδη αρχή» της ιδεολογίας του «αντιδιαφωτιστικού πολιτικού Ρομαντισμού». Ο Δραγούμης ήταν διαχρονικά επιφυλακτικός προς τον οικονομικό φιλελευθερισμό. Στα πρώτα χρόνια της ζωής του μετριοπαθώς και όσο περνούσαν τα χρόνια όλο και πιο πολύ, ο Δραγούμης εξέφραζε επιφύλαξη προς τον οικονομικό φιλελευθερισμό, συμμεριζόμενος κοινοτιστικές και συντηρητικά σοσιαλιστικές ιδέες. Όσον αφορά την πέμπτη «θεμελιώδη αρχή» ο Δραγούμης σταχυολόγησε μοντέρνες σχολές σκέψης των τελών του 19^{ου} και των αρχών του 20^{ου} αιώνα για να προσαρμόσει αναλυτικά εργαλεία στην παραδοσιοκρατική ρομαντική ιδεολογική του γραμμή. Σην μοναδική «θεμελιώδη αρχή» που ανιχνεύτηκε σημαντική απόκλιση του Δραγούμη ήταν η δεύτερη. Στα πρώτα χρόνια της ζωής του ήταν διαπρύσιος υποστηρικτής της ιδέας ότι υπάρχουν «ξεχωριστοί άνθρωποι» που το πεπρωμένο τους είναι να οδηγούν τα έθνη

στην ιστορική τους ατραπό βασιζόμενοι στις εσωτερικές τους παρομήσεις και ενοράσεις. Ωστόσο σταδιακά άρχισε να χάνει την πίστη του σε αυτή την ιδέα και μέχρι τον θάνατό του μετακινήθηκε σταδιακά σε πιο μετριοπαθείς θέσεις.

Η συνέπεια του Δραγούμη προς τις ιδέες του «αντιδιαφωτιστικού πολιτικού Ρομαντισμού» δεν φαίνεται να αποσταθεροποιείται ούτε στο τρίτο μέρος της έρευνας, όπου εξετάζεται η πολιτική του δράση. Μικρές αντιφάσεις και αποκλίσεις από τις ιδεολογικές αρχές είναι αναμενόμενο να εντοπιστούν σε κάθε πολιτικό. Ο Δραγούμης συνέθεσε με ευελιξία το πολιτικό του πρόγραμμα. Οργάνωσε την πολιτική του δράση με τρόπο που του επέτρεψε να προσαρμοστεί όσο ήταν αναγκαίο, χωρίς να εγκαταλείψει τα κύρια πιστεύω του, στις απαιτητικές συνθήκες μιας ιστορικής περιόδου καταγιστικών εξελίξεων και αλλαγών για το ελληνικό κράτος. Σε καμία περίπτωση, όμως, δεν μπορεί να γίνει λόγος για έναν αντιφατικό πολιτικό που προσδέθηκε σε συμφέροντα αντίθετα με τις ιδέες του ή που ακολούθησε τάσεις της εποχής ευκαιριακά και επιδεικνύοντας ιδεολογική χαλαρότητα.

Το τελευταίο μέρος της διατριβής διαιρέθηκε σε τρία κεφάλαια. Στο πρώτο κεφάλαιο εξετάστηκε η πολιτική διαδρομή του Ίωνος Δραγούμη από την περίοδο που εντάχθηκε στο διπλωματικό σώμα μέχρι την έναρξη του Πρώτου Παγκοσμίου Πολέμου. Η πολιτική δράση του Δραγούμη πραγματοποιήθηκε υπό την επιρροή της ιδέας του «ελληνοθωμανισμού». Αναλύθηκε ο «ελληνοθωμανισμός» και αναζητήθηκαν οι ρίζες του στην Μεγάλη Ιδέα του 19^{ου} αιώνα. Αποσαφηνίστηκε γιατί ο «ελληνοθωμανισμός» αποτέλεσε μια ιδιαίτερη εκδοχή του ελληνικού εθνικισμού. Τέλος, εξήχθη το συμπέρασμα ότι ο Δραγούμης προσπάθησε να πραγματοποιήσει τις πολιτικές του «ελληνοθωμανισμού» με τρόπο που δεν ήταν καθόλου αντίθετος στην ιδεολογία του «αντιδιαφωτιστικού πολιτικού Ρομαντισμού».

Στο πρώτο κεφάλαιο του τρίτου μέρους της διατριβής εξετάστηκε μια ενδεχόμενη πρόσκαιρη αντίφαση της στάσης του Δραγούμη προς τον Βενιζέλο. Κάπου ανάμεσα στα 1910-1912 ο Δραγούμης αντιμετώπιζε φιλικά τον Βενιζέλο. Παράλληλα, κείμενα που έγραψε εκείνη την περίοδο γεννούν ερωτηματικά για το αν ο Δραγούμης μετρίασε την αντίθεσή του προς την ιδεολογία του φιλελευθερισμού κατά την διάρκεια της συγκεκριμένης διετίας. Ωστόσο το συμπέρασμα της έρευνας είναι ότι έχουμε να κάνουμε με μια συγκυριακή πολιτική κίνηση τακτικής του Δραγούμη, που σύντομα εγκαταλείφθηκε. Δεν φαίνεται να ήταν μια ολοκληρωμένη, έστω και πρόσκαιρη, ιδεολογική μεταστροφή.

Στο δεύτερο κεφάλαιο του τρίτου μέρους της διατριβής εξετάστηκε η πολιτική διαδρομή του Ίωνος Δραγούμη κατά την περίοδο του Εθνικού Διχασμού. Ο Δραγούμης και οι συνεργάτες του μολοντί θέλησαν να διαμορφώσουν έναν τρίτο πολιτικό πυρήνα, ανάμεσα σε εκείνους του Βενιζέλου από την μια και των παλαιοκομματικών από την άλλη, δεν τα κατάφεραν. Αρκέστηκαν στο να συνεργαστούν με τους παλαιοκομματικούς υπό την πολιτική σκέπη του παλατιού. Ο Δραγούμης και οι συνεργάτες του εντάχθηκαν στο πολιτικό στρατόπεδο των μοναρχικών, διατηρώντας μια όμως μια αυτονομία κινήσεων. Απώτερος σκοπός του Δραγούμη ήταν να νικήσει πρώτα τον Βενιζέλο και μετά να στραφεί κατά των υπόλοιπων μοναρχικών παλαιοκομματικών παρατάξεων. Προκειμένου να φέρει σε πέρας αυτό τον σχεδιασμό ο Δραγούμης έπρεπε να συνεργαστεί σε μια πρώτη φάση με τους παλαιοκομματικούς. Πράγμα αντιφατικό για έναν πολιτικό που ζητούσε την ανανέωση της ελληνικής πολιτικής ζωής. Πρόκειται, όμως, για μια κίνηση τακτικής που περιλαμβάνει μια αντίφαση ανάμεσα στην πολιτική του στρατηγική και σε έναν από τους μακροπρόθεσμους πολιτικούς του στόχους. Δεν είναι μια αντίφαση της πολιτικής του δραστηριοποίησης με τις ιδεολογικές του αρχές.

Στα «Νοεμβριανά» επεισόδια του 1916 ο Ίων Δραγούμης δεν είχε κάποιο πρωταγωνιστικό ρόλο. Τουναντίον υπήρξε από τις πιο ψύχραιμες φωνές του αντιβενιζελικού πολιτικού κόσμου. Ωστόσο μετά τα γεγονότα που ακολούθησαν τα «Νοεμβριανά» ο Δραγούμης σκλήρυνε τις πολιτικές του θέσεις. Στο περιοδικό *Πολιτική Επιθεώρηση*, το οποίο εξέδιδε ο Δραγούμης με τους συνεργάτες του, άρχισαν να δημοσιεύονται κείμενα που περιελάμβαναν ιδεολογικά γνωρίσματα ριζοσπαστικού αντιδιαφωτιστικού Ρομαντισμού τα οποία συναντάμε σε μεταγενέστερα φασιστικά κινήματα.

Στο τρίτο κεφάλαιο εξετάστηκε η πολιτική δράση του Ίωνος Δραγούμη στην τελευταία περίοδο της ζωής του. Από το 1917 έως το 1920, όντας στην εξορία, ο Δραγούμης διέθετε μικρά περιθώρια άσκησης πολιτικής. Υπερβαίνοντας τα στενά αυτά πλαίσια έστειλε το 1919 δύο υπομνήματα στην Συνδιάσκεψη της Ειρήνης των Παρισίων. Ο λόγος των υπομνημάτων θυμίζει έναν διπλωμάτη της εποχής που αποδεχόταν την κανονικότητα του φιλελεύθερου κόσμου της νεωτερικότητας και όχι κάποιον αντιδιαφωτιστή. Πρόκειται για κείμενα με ύφος και περιεχόμενο το οποίο έρχεται σε αντίθεση με την ριζοσπαστικότητα που απέπνεαν τα κείμενα των ημερολογίων που έγραφε ο Δραγούμης εκείνη την περίοδο.

Μετά την επιστροφή του από την εξορία ο Δραγούμης και οι συνεργάτες του προσανατόλισαν την πολιτική τους δράση σε τρεις άξονες. Ο πρώτος άξονας ήταν η συμμετοχή στην Ηνωμένη Αντιπολίτευση και η αποδοχή του κεντρικού αιτήματος της παράταξης των μοναρχικών για την προσήλωση στην συνταγματική κανονικότητα. Πρόκειται για ένα θέμα που ανοίγει μια εκτενή συζήτηση για πιθανή αντίφαση της πολιτικής πρακτικής του Δραγούμη με την ιδεολογία του «αντιδιαφωτιστικού πολιτικού Ρομαντισμού». Το συμπέρασμα της έρευνας είναι ότι έχουμε μια μικρής έκτασης αντίφαση που περιορίστηκε περισσότερο στην ρητορική του Δραγούμη. Η επίκληση στην συνταγματική κανονικότητα ήταν ένας πολιτικός τακτικισμός των μοναρχικών για να κερδίσουν πολιτικό χώρο απέναντι στον Βενιζέλο. Δεν αντακλούσε μια βαθύτερη και ουσιαστική μεταστροφή του Δραγούμη από τον αντιδιαφωτισμό σε φιλελεύθερες ιδέες.

Ο δεύτερος άξονας της πολιτικής δράσης του Δραγούμη εστίασε στην πρόταση για μια εξωτερική πολιτική πολυδιάστατων προσεγγίσεων τόσο με τις δυτικές χώρες όσο και με την σοσιαλιστική Ρωσία. Απώτερος στόχος ήταν η Ελλάδα να καταστεί ανεξάρτητη περιφερειακή δύναμη και να συγκροτήσει έναν διαβαλκανικό σχηματισμό που θα την καταστούσε επίκεντρο της περιοχής. Η θέση του Δραγούμη στην αντιπολίτευση δεν του επέτρεψε να κάνει πολλά για την εκπλήρωση των στόχων του δεύτερου άξονα.

Η πολιτική δράση του Δραγούμη στον τρίτο άξονα επικεντρώθηκε στον στόχο του μετασχηματισμού του ελληνικού κράτους μέσα από μια πνευματική και πολιτιστική εθνικιστική αναγέννηση. Ορισμένοι από τους πολιτικούς συνεργάτες του Δραγούμη οι οποίοι αυτοπροσδιορίζονταν ως «ανατολιστές», με πρώτο όλων τον αδελφό του Φίλιππο, θέλησαν να επικεντρωθεί η δράση του πολιτικού τους πυρήνα σε αυτό τον τομέα. Πρότειναν να δοθεί έμφαση στην πολιτική προώθηση της ιδεολογίας τους για να διαμορφωθεί αργά και σταθερά ένα ελληνικό, αντιδιαφωτιστικό, ρομαντικό και εθνικιστικό κινηματικό υπόβαθρο. Αυτό τους έκανε να διαφωνήσουν με την εμπλοκή του Ίωνος Δραγούμη στην Ηνωμένη Αντιπολίτευση. Εκτιμούσαν ότι με αυτή την επιλογή ο Δραγούμης δαπανούσε χρόνο και δυνάμεις σε έναν χαμένο σκοπό. Ο Ίων Δραγούμης, από την άλλη, ήθελε την συμμετοχή στην Ηνωμένη Αντιπολίτευση γιατί τον κρατούσε στο επίκεντρο των πολιτικών ζυμώσεων. Επίσης, υπολόγιζε ότι μόνο μέσα από αυτή την πολιτική συμμαχία θα μπορούσε να θέσει εκτός μάχης τον Βενιζέλο.

Παράλληλα με την δράση του στην Ηνωμένη Αντιπολίτευση, ο Δραγούμης προσπαθούσε να συμμετάσχει και στον τρίτο άξονα της πολιτικής του δράσης ως επικεφαλής του πυρήνα των υποστηρικτών του. Η πλέον χαρακτηριστική πρωτοβουλία στην οποία ο Δραγούμης είχε πρωταγωνιστικό ρόλο στα πλαίσια δράσης του τρίτου άξονα ήταν η επανακυκλοφορία του περιοδικού *Πολιτική Επιθεώρηση*. Η *Πολιτική Επιθεώρηση* ήταν, τρόπον τινά, το ιδεολογικό όργανο του Ίωνος Δραγούμη και των πολιτικών του υποστηρικτών. Πάντως, ούτε στα πλαίσια αυτού του άξονα δράσης πρόλαβε να κάνει πολλά ο Δραγούμης μετά την επιστροφή του από την εξορία. Ο λόγος ήταν η απρόσμενη δολοφονία του.

Ο Ίων Δραγούμης ήταν ένας πολιτικός που έδρασε βασισμένος σε συγκεκριμένες ιδεολογικές αρχές, τις οποίες μπορεί να υποστήριζε με διαφορετική ένταση κατά καιρούς αλλά ποτέ δεν απαρνήθηκε ούτε μετάβαλε σημαντικά. Μάλλον αποτέλεσε έναν από τους λίγους Έλληνες πολιτικούς της νεώτερης ιστορίας στον οποίο μπορεί να αναγνωριστεί αταλάντευτη συνέπεια ανάμεσα στην ιδεολογία, τις ηθικές επιταγές και την πολιτική του πρακτική.

Αρχειακό Υλικό ΑΣΚΣΑ, Τμήμα Αρχείων, Αρχείο Ίωνος Δραγούμη

Δημοσιευμένες πρωτογενείς πηγές

-Αρχείο Ίωνα Δραγούμη, Ίων Δραγούμης, *Φύλλα Ημερολογίου Α΄ (1895-1902)*, Ερμής, Αθήνα 1988.

-Αρχείο Ίωνα Δραγούμη, Ίων Δραγούμης, *Φύλλα Ημερολογίου Ε΄ (1913-1917)*, Ερμής, Αθήνα 1988.

-Αρχείο Ίωνα Δραγούμη, Ίων Δραγούμης, *Φύλλα Ημερολογίου Δ΄ (1908-1912)*, Ερμής, Αθήνα 1988.

-Αρχείο Ίωνα Δραγούμη Ίων Δραγούμης, *Φύλλα Ημερολογίου Στ΄ (1918-1920)*, Ερμής, Αθήνα 1987.

-Δραγούμης Ίων, *Τα «κρυμμένα» ημερολόγια. Οκτώβριος 1912-Αύγουστος 1913*, Εκδόσεις Πατάκη, Αθήνα 2021.

-Δραγούμη Φιλίππου Στεφ., *Ημερολόγιο 1919-1920 (...φαίνεται πως εχτύπησαν τον Ίωνα)*, Εκδόσεις Δωδώνη, Αθήνα 2010.

-Δραγούμη Φιλίππου Στεφ., *Ημερολόγιο Διχασμός 1916-1919*, Εκδόσεις Δωδώνη, Αθήνα-Γιάννινα 1995.

-Δραγούμης Φίλιππος Στεφ., *Ημερολόγιο, Αλεξάνδρεια 1916*, Εκδόσεις Δωδώνη, Αθήνα 2020.

Δευτερογενείς πηγές

i) Περιοδικά

-*Αγγλοελληνική Επιθεώρηση*, τόμος τρίτος, τεύχος 12, Σεπτέμβριος-Οκτώβριος 1948, στην Αμερικανική Σχολή Κλασικών Σπουδών στην Αθήνα, Τμήμα Αρχείων, Αρχείο Ίωνος Δραγούμη, Φάκελος 63, Υποφάκελος 5.

-*Αλεξανδρινή Τέχνη*, χρονιά Β, τεύχος πρώτο, Δεκέμβριος 1927, στην Αμερικανική Σχολή Κλασικών Σπουδών στην Αθήνα, Τμήμα Αρχείων, Αρχείο Ίωνος Δραγούμη, Φάκελος 65, Υποφάκελος 2.

-*Αλεξανδρινή Τέχνη*, χρονιά Β, τεύχος τρίτο, Φεβρουάριος 1928, στην Αμερικανική Σχολή Κλασικών Σπουδών στην Αθήνα, Τμήμα Αρχείων, Αρχείο Ίωνος Δραγούμη, Φάκελος 63, Υποφάκελος 2.

-*Αναγέννηση*, χρονιά Β, φυλλάδιο 2ο, Αθήνα Οκτώβριος 1927, στην Αμερικανική Σχολή Κλασικών Σπουδών στην Αθήνα, Τμήμα Αρχείων, Αρχείο Ίωνος Δραγούμη, Φάκελος 65, Υποφάκελος 2.

-*Αναγέννηση*, χρονιά Β, φυλλάδιο 9ο, Μάης 1928, στην Αμερικανική Σχολή Κλασικών Σπουδών στην Αθήνα, Τμήμα Αρχείων, Αρχείο Ίωνος Δραγούμη, Φάκελος 65, Υποφάκελος 2.

-*Αναγέννηση*, φυλλάδιο 11ο και 12ο, Ιούλιος-Αύγουστος 1928, στην Αμερικανική Σχολή Κλασικών Σπουδών στην Αθήνα, Τμήμα Αρχείων, Αρχείο Ίωνος Δραγούμη, Φάκελος 65, Υποφάκελος 2.

-*Αριστοτέλης*, τεύχος 28, Φλώρινα 1961 στην Αμερικανική Σχολή Κλασικών Σπουδών στην Αθήνα, Τμήμα Αρχείων, Αρχείο Ίωνος Δραγούμη, Φάκελος 66, Υποφάκελος 3.

-*Byzantine and Modern Greek Studies*, volume 34, number 1, 0 Centre for Byzantine, Ottoman and Modern Greek Studies, University of Birmingham, Maney publishing 2010.

- *Ε Ιστορικά (Ελευθεροτυπία)*, Αθήνα Οκτώβριος 2010.

-*Ελληνικά Γράμματα*, έτος Γ, τόμος Ε, αριθ. 62, Σάββατο 24 Αυγούστου 1929, στην Αμερικανική Σχολή Κλασικών Σπουδών στην Αθήνα, Τμήμα Αρχείων, Αρχείο Ίωνος Δραγούμη, Φάκελος 65, Υποφάκελος 2.

-*Ελληνική Δημιουργία*, «Ίων Δραγούμης Αφιέρωμα», έτος Ε', τόμος δέκατος, τεύχος 112, Αθήναι 1 Οκτωβρίου 1952, στην Αμερικανική Σχολή Κλασικών Σπουδών στην Αθήνα, Τμήμα Αρχείων, Αρχείο Ίωνος Δραγούμη, Φάκελος 63, Υποφάκελος 3.

-*Ελληνισμός του Εξωτερικού*, έτος Α', τεύχος 1, Ιανουάριος 1948, Αθήνα-Αλεξάνδρεια-Latrobe (USA) Ιανουάριος 1948, στην Αμερικανική Σχολή Κλασικών Σπουδών στην Αθήνα, Τμήμα Αρχείων, Αρχείο Ίωνος Δραγούμη, Φάκελος 63, Υποφάκελος 5.

-*Ελληνισμός του Εξωτερικού*, έτος Α', τεύχος 3, Αθήνα-Αλεξάνδρεια-Latrobe (USA) Μάρτιος 1948, στην Αμερικανική Σχολή Κλασικών Σπουδών στην Αθήνα, Τμήμα Αρχείων, Αρχείο Ίωνος Δραγούμη, Φάκελος 63, Υποφάκελος 5.

-*Ελληνισμός του Εξωτερικού*, έτος Α', τεύχος 4-5, Αθήνα-Αλεξάνδρεια-Latrobe (USA) Απρίλιος-Μάιος 1948, σελ. 7. στην Αμερικανική Σχολή Κλασικών Σπουδών στην Αθήνα, Τμήμα Αρχείων, Αρχείο Ίωνος Δραγούμη, Φάκελος 63, Υποφάκελος 5.

-*Ελληνισμός του Εξωτερικού*, έτος Α', τεύχος 7, Αθήνα-Αλεξάνδρεια-Latrobe (USA) Ιούλιος 1948, στην Αμερικανική Σχολή Κλασικών Σπουδών στην Αθήνα, Τμήμα Αρχείων, Αρχείο Ίωνος Δραγούμη, Φάκελος 63, Υποφάκελος 5.

-*Ελληνισμός του Εξωτερικού*, έτος Α΄, τεύχος 8-9, Αθήνα-Αλεξάνδρεια-Latrobe (USA) Αύγουστος–Σεπτέμβριος 1948, στην Αμερικανική Σχολή Κλασικών Σπουδών στην Αθήνα, Τμήμα Αρχείων, Αρχείο Ίωνος Δραγούμη, Φάκελος 63, Υποφάκελος 5.

-*Ελληνισμός του Εξωτερικού*, έτος Β΄, τεύχος 13, Αθήνα-Αλεξάνδρεια-Latrobe (USA) Ιανουάριος 1949, στην Αμερικανική Σχολή Κλασικών Σπουδών στην Αθήνα, Τμήμα Αρχείων, Αρχείο Ίωνος Δραγούμη, Φάκελος 63, Υποφάκελος 5.

-*Ελληνισμός του Εξωτερικού*, έτος Α΄, τεύχος 12, Αθήνα-Αλεξάνδρεια-Latrobe (USA) Δεκέμβριος 1948, στην Αμερικανική Σχολή Κλασικών Σπουδών στην Αθήνα, Τμήμα Αρχείων, Αρχείο Ίωνος Δραγούμη, Φάκελος 63, Υποφάκελος 5.

-*Ελληνισμός του Εξωτερικού*, έτος Β΄, τεύχος 13, Αθήνα-Αλεξάνδρεια-Latrobe (USA) Φεβρουάριος 1949, στην Αμερικανική Σχολή Κλασικών Σπουδών στην Αθήνα, Τμήμα Αρχείων, Αρχείο Ίωνος Δραγούμη, Φάκελος 63, Υποφάκελος 5.

-*Ελληνισμός του Εξωτερικού*, έτος Β΄, τεύχος 15, Αθήνα-Αλεξάνδρεια-Latrobe (USA) Μάρτιος 1949, στην Αμερικανική Σχολή Κλασικών Σπουδών στην Αθήνα, Τμήμα Αρχείων, Αρχείο Ίωνος Δραγούμη, Φάκελος 63, Υποφάκελος 5.

-*Ελληνισμός του Εξωτερικού*, έτος Β΄, τεύχος 16-17, Απρίλιος-Μάιος 1949, στην Αμερικανική Σχολή Κλασικών Σπουδών στην Αθήνα, Τμήμα Αρχείων, Αρχείο Ίωνος Δραγούμη, Φάκελος 63, Υποφάκελος 5.

-*Ελληνισμός του Εξωτερικού*, ημίτομος Ιούνιος-Δεκέμβριος, εκδόσεις Felizian Rauch, Γενεύη 1949, διαθέσιμο στην ηλεκτρονική διεύθυνση https://www.ascsa.edu.gr/uploads/media/ID_Box_63_f_03_Spanoudi_1949.pdf

-*Κρίκος*, χρόνος Γ΄, αριθμός 33, Σεπτέμβριος 1953, στην Αμερικανική Σχολή Κλασικών Σπουδών στην Αθήνα, Τμήμα Αρχείων, Αρχείο Ίωνος Δραγούμη, Φάκελος 63, Υποφάκελος 3.

-*Μακεδονικά Φύλλα*, έκδοσις εφημερίδος *Μακεδονική ηχώ*, 1-13 Αυγούστου Βέροια 1-15 Σεβρίου 1942 στην Αμερικανική Σχολή Κλασικών Σπουδών στην Αθήνα, Τμήμα Αρχείων, Αρχείο Ίωνος Δραγούμη, Φάκελος 63, Υποφάκελος 3.

-*Μούσα*, Χρονιά Β, Φύλλο 1 (13), Αθήνα Αύγουστος 1921, στην Αμερικανική Σχολή Κλασικών Σπουδών στην Αθήνα, Τμήμα Αρχείων, Αρχείο Ίωνος Δραγούμη, Φάκελος 63, Υποφάκελος 2.

-*Νέα Εστία*, έτος Α΄, τεύχος 3, Αθήναι 15 Μαΐου 1927 στην Αμερικανική Σχολή Κλασικών Σπουδών στην Αθήνα, Τμήμα Αρχείων, Αρχείο Ίωνος Δραγούμη, Φάκελος 65, Υποφάκελος 2.

-*Νέα Εστία*, έτος Α΄, τεύχος 4, Αθήναι 1 Ιουνίου 1927 στην Αμερικανική Σχολή Κλασικών Σπουδών στην Αθήνα, Τμήμα Αρχείων, Αρχείο Ίωνος Δραγούμη, Φάκελος 65, Υποφάκελος 2.

-*Νέα Εστία*, έτος Η, τόμος 15ος, τεύχος 177, Αθήνα 1η Μαΐου 1934, στην Αμερικανική Σχολή Κλασικών Σπουδών στην Αθήνα, Τμήμα Αρχείων, Αρχείο Ίωνος Δραγούμη, Φάκελος 65, Υποφάκελος 2.

-*Νέα Εστία*, έτος ΛΔ, τόμος 68, τεύχος 794, Αθήναι 1 Αυγούστου 1960, στην Αμερικανική Σχολή Κλασικών Σπουδών στην Αθήνα, Τμήμα Αρχείων, Αρχείο Ίωνος Δραγούμη, Φάκελος 63, Υποφάκελος 3.

-*Νέα Εστία. Τεύχος αφιερωμένο στον Ίωνα Δραγούμη*, Ιωάννης Δ. Κολλάρος & Σια Α.Ε., έτος ΙΕ΄, τόμος 29^{ος}, τεύχος 342, Αθήναι 15 Μαρτίου 1941, στην Αμερικανική Σχολή Κλασικών Σπουδών στην Αθήνα, Τμήμα Αρχείων, Αρχείο Ίωνος Δραγούμη, Φάκελος 65, Υποφάκελος 5.

-*Νέα Τέχνη*, περίοδος Β΄, έτος Γ΄, 1 Σεπτεμβρίου Αθήναι 1926, στην Αμερικανική Σχολή Κλασικών Σπουδών στην Αθήνα, Τμήμα Αρχείων, Αρχείο Ίωνος Δραγούμη, Φάκελος 63, Υποφάκελος 2.

-*Νεοελληνικά Γράμματα*, Β. Β.΄ Νοέμβριος 1926. Δακτυλογραφημένο αντίγραφο του άρθρου υπάρχει στην Αμερικανική Σχολή Κλασικών Σπουδών στην Αθήνα, Τμήμα Αρχείων, Αρχείο Ίωνος Δραγούμη, Φάκελος 63, Υποφάκελος 2.

-*Παρνασσός*, νο 9, Νέα Υόρκη, Φεβρουάριος 1927, στην Αμερικανική Σχολή Κλασικών Σπουδών στην Αθήνα, Τμήμα Αρχείων, Αρχείο Ίωνος Δραγούμη, Φάκελος 63, Υποφάκελος 2.

-*Παρνασσός*, νο 22, Νέα Υόρκη, Ιούνιος 1928, στην Αμερικανική Σχολή Κλασικών Σπουδών στην Αθήνα, Τμήμα Αρχείων, Αρχείο Ίωνος Δραγούμη, Φάκελος 63, Υποφάκελος 2.

-*Πνευματική Κύπρος*, χρονιά Γ΄, αριθ. 34-25, Λευκωσία Ιούλιος-Αύγουστος 1963, στην Αμερικανική Σχολή Κλασικών Σπουδών στην Αθήνα, Τμήμα Αρχείων, Αρχείο Ίωνος Δραγούμη, Φάκελος 66, Υποφάκελος 3.

-*Πολιτική Επιθεώρησις*, περίοδος Δ, έτος Α΄, αρ. 2, 15 Απριλίου 1945, στην Αμερικανική Σχολή Κλασικών Σπουδών στην Αθήνα, Τμήμα Αρχείων, Αρχείο Ίωνος Δραγούμη, Φάκελος 63, Υποφάκελος 3.

-*Τα Νέα Γράμματα*, Ιούλιος Αύγουστος 1935, στην Αμερικανική Σχολή Κλασικών Σπουδών στην Αθήνα, Τμήμα Αρχείων, Αρχείο Ίωνος Δραγούμη, Φάκελος 65, Υποφάκελος 2.

-*Το Μέλλον Επιθεώρησις των πολιτικών και κοινωνικών επιστημών μετά ναυτικού δελτίου*, έτος Γ΄, αριθμ. 25-26, Ιανουάριος-Φεβρουάριος 1921, σελ. 780-784, στην Αμερικανική Σχολή Κλασικών Σπουδών στην Αθήνα, Τμήμα Αρχείων, Αρχείο Ίωνος Δραγούμη, Φάκελος 63, Υποφάκελος 2.

-*Φιλολογική Πρωτοχρονιά. Ετήσια λογοτεχνική και καλλιτεχνική έκδοση, χρόνος δέκατος ένατος*, Αθήναι 1962, στην Αμερικανική Σχολή Κλασικών Σπουδών στην Αθήνα, Τμήμα Αρχείων, Αρχείο Ίωνος Δραγούμη, Φάκελος 66, Υποφάκελος 3.

ii) Άρθρα

-Αθηναίως (Μεγαπάνου) Ειρήνης, «Ο Ίδας», στο περιοδικό *Ελληνική Δημιουργία*, «Ίων Δραγούμης Αφιέρωμα», έτος Ε΄, τόμος δέκατος, τεύχος 112, Αθήναι 1 Οκτωβρίου 1952, στην Αμερικανική Σχολή Κλασικών Σπουδών στην Αθήνα, Τμήμα Αρχείων, Αρχείο Ίωνος Δραγούμη, Φάκελος 63, Υποφάκελος 3.

-Αλεξίου Λευτέρη, άνευ τίτλου, *Νεοελληνικά γράμματα*, Β. Β.΄ Νοέμβριος 1926. Δακτυλογραφημένο αντίγραφο του άρθρου υπάρχει στην Αμερικανική Σχολή Κλασικών Σπουδών στην Αθήνα, Τμήμα Αρχείων, Αρχείο Ίωνος Δραγούμη, Φάκελος 63, Υποφάκελος 2.

-Βαϊανός Μάριος, «Ίων Δραγούμης», στο περιοδικό *Αλεξανδρινή τέχνη*, χρονιά Β, τεύχος πρώτο, Δεκέμβριος 1927, στην Αμερικανική Σχολή Κλασικών Σπουδών στην Αθήνα, Τμήμα Αρχείων, Αρχείο Ίωνος Δραγούμη, Φάκελος 65, Υποφάκελος 2.

-Δραγούμης Ίων, «Απαντώ στον κοινωνιολόγο Σκληρό», στο περιοδικό *Ελληνισμός του Εξωτερικού*, έτος Α΄, τεύχος 7, Αθήνα-Αλεξάνδρεια-Latrobe (USA) Ιούλιος 1948, στην Αμερικανική Σχολή Κλασικών Σπουδών στην Αθήνα, Τμήμα Αρχείων, Αρχείο Ίωνος Δραγούμη, Φάκελος 63, Υποφάκελος 5.

-Έλληνας Κοινωνιολόγος Καθηγητής Πανεπιστημίου, «Στρατιωτική λύσις και χριστιανοσοσιαλισμός», στο περιοδικό *Ελληνισμός του Εξωτερικού*, έτος Β΄, τεύχος 13, Αθήνα-Αλεξάνδρεια-Latrobe (USA) Ιανουάριος 1949, στην Αμερικανική Σχολή Κλασικών Σπουδών στην Αθήνα, Τμήμα Αρχείων, Αρχείο Ίωνος Δραγούμη, Φάκελος 63, Υποφάκελος 5.

-Θεοτοκά Γ., «Ένας άλλος Δραγούμης Α΄. Δραγούμης και Μπαρρές», στο περιοδικό *Αναγέννηση*, χρονιά Β, φυλλάδιο 9ο, Μάης 1928 στην Αμερικανική Σχολή Κλασικών Σπουδών στην Αθήνα, Τμήμα Αρχείων, Αρχείο Ίωνος Δραγούμη, Φάκελος 65, Υποφάκελος 2.

-Θεοτοκά Γ., «Ένας νέος Δραγούμης Β'. Η λατρεία του Εγώ», στο περιοδικό *Αναγέννηση*, φυλλάδιο 11ο και 12ο, Ιούλιος-Αύγουστος 1928, στην Αμερικανική Σχολή Κλασικών Σπουδών στην Αθήνα, Τμήμα Αρχείων, Αρχείο Ίωνος Δραγούμη, Φάκελος 65, Υποφάκελος 2.

-Jenkins Romilly, «Σαμοθράκη», στο περιοδικό *Αγγλοελληνική Επιθεώρηση*, τόμος τρίτος, τεύχος 12, Σεπτέμβριος-Οκτώβριος 1948 στην Αμερικανική Σχολή Κλασικών Σπουδών στην Αθήνα, Τμήμα Αρχείων, Αρχείο Ίωνος Δραγούμη, Φάκελος 63, Υποφάκελος 5.

-Καζαντζάκης Ν., «Ίων Δραγούμης», στο περιοδικό *Νέα Εστία*, έτος ΛΔ, τόμος 68, τεύχος 794, Αθήναι 1 Αυγούστου 1960, στην Αμερικανική Σχολή Κλασικών Σπουδών στην Αθήνα, Τμήμα Αρχείων, Αρχείο Ίωνος Δραγούμη, Φάκελος 63, Υποφάκελος 3.

-Λαγάκος Ευστ., «Αποσπάσματα από τον Ίωνα Δραγούμη με σχόλιο», στο περιοδικό *Πνευματική Κύπρος*, χρονιά Γ', αριθ. 34-25, Λευκωσία Ιούλιος-Αύγουστος 1963, στην Αμερικανική Σχολή Κλασικών Σπουδών στην Αθήνα, Τμήμα Αρχείων, Αρχείο Ίωνος Δραγούμη, Φάκελος 66, Υποφάκελος 3.

-Λαδάς Στέφανος Π., «Έθνος, κράτος και πολιτισμός», στο περιοδικό *Παρνασσός*, νο 22, Νέα Υόρκη Ιούνιος 1928, στην Αμερικανική Σχολή Κλασικών Σπουδών στην Αθήνα, Τμήμα Αρχείων, Αρχείο Ίωνος Δραγούμη, Φάκελος 63, Υποφάκελος 2.

-Λαδάς Στέφανος Π., «Τα λογοτεχνικά έργα του Ίωνος Δραγούμη», στο περιοδικό *Παρνασσός*, νο 9, Νέα Υόρκη Φεβρουάριος 1927, στην Αμερικανική Σχολή Κλασικών Σπουδών στην Αθήνα, Τμήμα Αρχείων, Αρχείο Ίωνος Δραγούμη, Φάκελος 63, Υποφάκελος 2.

-Λαζάρου Σοφοκλής, «Ίων Δραγούμης. Το δράμα του. Η λογοτεχνία του», στο περιοδικό *Πνευματική Κύπρος*, χρονιά Γ', αριθ. 34-25, Λευκωσία Ιούλιος-Αύγουστος 1963, στην Αμερικανική Σχολή Κλασικών Σπουδών στην Αθήνα, Τμήμα Αρχείων, Αρχείο Ίωνος Δραγούμη, Φάκελος 66, Υποφάκελος 3.

-Μελά Σπύρου, «Ίων Δραγούμης. Ο αγώνας μας», στο περιοδικό *Ελληνική δημιουργία*, «Ίων Δραγούμης Αφιέρωμα», έτος Ε΄, τόμος δέκατος, τεύχος 112, Αθήναι 1 Οκτωβρίου 1952, στην Αμερικανική Σχολή Κλασικών Σπουδών στην Αθήνα, Τμήμα Αρχείων, Αρχείο Ίωνος Δραγούμη, Φάκελος 63, Υποφάκελος 3.

-Παπακωνσταντίνου Κατερίνα, «Κατασκευάζοντας την εικόνα του «Μεγάλου Ηγέτη»: προπαγάνδα και ιδεολογία της 4ης Αυγούστου», στο *Η δικτατορία του Μεταξά* (συλλογικό), περιοδικό *Ε Ιστορικά (Ελευθεροτυπία)*, Αθήνα Οκτώβριος 2010.

-Παράσχος Κ., «Ο μηδενισμός του Ίωνος Δραγούμη», στο περιοδικό *Νέα εστία*, έτος Η, τόμος 15ος, τεύχος 177, Αθήνα 1η Μαΐου 1934, στην Αμερικανική Σχολή Κλασικών Σπουδών στην Αθήνα, Τμήμα Αρχείων, Αρχείο Ίωνος Δραγούμη, Φάκελος 65, Υποφάκελος 2.

-Παράσχος Κλ., «Εξοδος από το Εγώ», στο περιοδικό *Τα νέα γράμματα*, Ιούλιος Αύγουστος 1935, στην Αμερικανική Σχολή Κλασικών Σπουδών στην Αθήνα, Τμήμα Αρχείων, Αρχείο Ίωνος Δραγούμη, Φάκελος 65, Υποφάκελος 2.

-Παράσχος Κλέων, ««Το Σταμάτημα». Ένα βιβλίο του Ίωνος Δραγούμη», στο περιοδικό *Νέα εστία*, έτος Α΄, τεύχος 3, Αθήναι 15 Μαΐου 1927 και τεύχος 4, Αθήναι 1 Ιουνίου 1927 στην Αμερικανική Σχολή Κλασικών Σπουδών στην Αθήνα, Τμήμα Αρχείων, Αρχείο Ίωνος Δραγούμη, Φάκελος 65, Υποφάκελος 2.

-Πολίτης Δώρος, «Ο εθνικός πολιτισμός ο κ. Παπανούτσος κι εμείς», στο περιοδικό *Ελληνισμός του Εξωτερικού*, έτος Α΄, τεύχος 12, Αθήνα-Αλεξάνδρεια-Latrobe (USA) Δεκέμβριος 1948, στην Αμερικανική Σχολή Κλασικών Σπουδών στην Αθήνα, Τμήμα Αρχείων, Αρχείο Ίωνος Δραγούμη, Φάκελος 63, Υποφάκελος 5.

-Ρούνης Μανόλης, «Ίων Δραγούμης» στην *Φιλολογική Πρωτοχρονιά. Ετήσια λογοτεχνική και καλλιτεχνική έκδοση*, χρόνος δέκατος ένατος, Αθήναι 1962, στην Αμερικανική Σχολή Κλασικών Σπουδών στην Αθήνα, Τμήμα Αρχείων, Αρχείο Ίωνος Δραγούμη, Φάκελος 66, Υποφάκελος 3.

-Στάινμετς Αλέξανδρος, «Ξαναδιαβάζοντας τη «Σαμοθράκη» του Δραγούμη» στο περιοδικό *Ελληνισμός του Εξωτερικού*, έτος Β΄, τεύχος 15, Αθήνα-Αλεξάνδρεια-Latrobe (USA) Μάρτιος 1949, στην Αμερικανική Σχολή Κλασικών Σπουδών στην Αθήνα, Τμήμα Αρχείων, Αρχείο Ίωνος Δραγούμη, Φάκελος 63, Υποφάκελος 5.

-Συμεωνίδης Α. Γ., «Ίων Δραγούμης», στο περιοδικό *Αλεξανδρινή Τέχνη*, χρονιά Β΄, τεύχος τρίτο, Φεβρουάριος 1928, στην Αμερικανική Σχολή Κλασικών Σπουδών στην Αθήνα, Τμήμα Αρχείων, Αρχείο Ίωνος Δραγούμη, Φάκελος 63, Υποφάκελος 2.

-Τσάκωνα Δημ., «Ο Ίων Δραγούμης ως εξαίρεσις», στο περιοδικό *Ελληνική Δημιουργία*, «Ίων Δραγούμης Αφιέρωμα», έτος Ε΄, τόμος δέκατος, τεύχος 112, Αθήναι 1 Οκτωβρίου 1952, στην Αμερικανική Σχολή Κλασικών Σπουδών στην Αθήνα, Τμήμα Αρχείων, Αρχείο Ίωνος Δραγούμη, Φάκελος 63, Υποφάκελος 3.

-Τσίγκας Νώντας, «Το περιεχόμενο του άρθρου «πόλεμος»», στο Ίων Δραγούμης, *Τα «κρυμμένα» ημερολόγια. Οκτώβριος 1912-Αύγουστος 1913*, Πατάκης, Αθήνα 2021.

-Χατζηπατέρας Κ.Ν., «Ο Ίων Δραγούμης και η συνείδησις της εθνότητος. Το παράδειγμα ενός ηγέτου», στο περιοδικό *Ελληνισμός του Εξωτερικού*, έτος Α΄, τεύχος 8-9, Αθήνα-Αλεξάνδρεια-Latrobe (USA) Αύγουστος-Σεπτέμβριος 1948, στην Αμερικανική Σχολή Κλασικών Σπουδών στην Αθήνα, Τμήμα Αρχείων, Αρχείο Ίωνος Δραγούμη, Φάκελος 63, Υποφάκελος 5.

-Ωρολογάς Πέτρος, «Η πολιτική δράση του Δραγούμη», στο περιοδικό *Νέα Εστία*, έτος ΙΕ΄, τόμος 29ος, τεύχος 342, Αθήναι 15 Μαρτίου 1941, στην Αμερικανική Σχολή Κλασικών Σπουδών στην Αθήνα, Τμήμα Αρχείων, Αρχείο Ίωνος Δραγούμη, Φάκελος 65, Υποφάκελος 5.

Εργογραφία Ίωνος Δραγούμη

- Άπαντα Ίωνος Δραγούμη, *Αρθρογραφία 1903-1920*, Εκδόσεις Έκτωρ, Αθήνα 2021.
- Άπαντα Ίωνος Δραγούμη, *Μελέτες, αφιερώματα και άρθρα για τον Ίωνα, Α΄*, Εκδόσεις Έκτωρ, Αθήνα 2021.
- Άπαντα Ίωνος Δραγούμη, *Σταμάτημα*, Νέα Θέσις, Αθήνα 1992.
- Άπαντα Ίωνος Δραγούμη, *Το Μονοπάτι*, Νέα Θέσις, Αθήνα 1992.
- Δραγούμη Ίωνος, *Ελληνικός Πολιτισμός*, Φιλόμυθος, Αθήνα 1993.
- Δραγούμη Ίωνος, *Τα τετράδια του Γλιντεν*, Εκδόσεις Πετσίβα, Αθήνα 2000.
- Δραγούμης Ίων, *Η Σαμοθράκη*, Πελεκάνος, Αθήνα 2009.
- Δραγούμης Ίων, *Μαρτύρων και Ηρώων Αίμα*, Νέα Θέσις, Αθήνα 1992.
- Δραγούμης Ίων, *Μελέται*, Πελεκάνος, Αθήνα 2014.
- Δραγούμης Ίων, *Όσοι Ζωντανοί*, Πελεκάνος, Αθήνα 2006.
- Δραγούμης Ίων, *Ο Ελληνισμός μου και οι Έλληνες*, Πελεκάνος, Αθήνα 2012.

Βιβλιογραφία

-Αγγελής Βαγγέλης, “*Γιατί χαίρεται ο κόσμος και χαμογελάει, πατέρα...*”, “*Μαθήματα Εθνικής Αγωγής*” και νεολαιίστικη προπαγάνδα στα χρόνια της μεταξικής δικτατορίας, Βιβλιόραμα, Αθήνα 2006.

-Άιχεντορφ Γιόζεφ φον, *Από την ζωή ενός ακαμάτη*, μτφ. Norgard Pechermeyer Michaelides, Αλεξάνδρεια, Αθήνα 1992.

-Αρώνη-Τσίχλη Καίτη Λύντια Τρίχα (επιμλ), *Ο Χαρίλαος Τρικούπης και η εποχή του. Πολιτικές επιδιώξεις και κοινωνικές συνθήκες*, Εκδόσεις Παπαζήση, Αθήνα 2000.

-Βακαλόπουλος Κωνσταντίνος Απ., *Των Δραγούμης. Μαρτύρων και Ηρώων Αίμα. Ανατομία της Ελλαδικής πραγματικότητας*, Εκδοτικός Οίκος Σταμούλη, Θεσσαλονίκη 2008.

-Βακαλόπουλος Κωνσταντίνος, *Των Δραγούμης. Παύλος Γύπαρης. Κορυφαίες μορφές του μακεδονικού αγώνα*, Μπαρμπουνάκης, Θεσσαλονίκη 1987.

-Βαλλιάνος Περικλής Σ, *Συνείδηση, γλώσσα και ιστορική ζωή: Ερμηνευτικές προσεγγίσεις στην φιλοσοφία των δυο τελευταίων αιώνων*, Πορεία, Αθήνα 2002.

-Βεντήρης Γεώργιος, *Η Ελλάς του 1910-1920. Ιστορική Μελέτη*, τόμος πρώτος, Τύποις Πυρσού Α.Ε., Αθήναι 1931.

-Βεντήρης Γεώργιος, *Η Ελλάς του 1910-1920. Ιστορική Μελέτη*, τόμος δεύτερος, Τύποις Πυρσού Α.Ε., Αθήναι 1931.

-Βερέμης Θάνος (επιμλ), *Εθνική ταυτότητα και εθνικισμός στη νεότερη Ελλάδα*, ΜΙΕΤ Μορφωτικό ίδρυμα Εθνικής Τραπέζης, Αθήνα 2012.

-Βερέμης Θάνος-Κολιόπουλος Γιάννης, *Ελλάς. Η σύγχρονη συνέχεια από το 1821 μέχρι σήμερα*, τρίτη έκδοση, Εκδόσεις Καστανιώτη, Αθήνα 2006.

-Βερέμης Θ.-Νικολακόπουλος Η. (επιμλ), *Ο Ελευθέριος Βενιζέλος και η εποχή του*, Τα Νέα-Ελληνικά Γράμματα Α.Ε., Αθήνα 2005.

-Βερέμης Θάνος Μ., *Μικρή πολιτική ιστορία της σύγχρονης Ελλάδας*, Εκδόσεις Πατάκη, Αθήνα 2022.

-Βλάχος Δημήτρης, *Οι ρίζες του γλωσσικού εθνικισμού*, β' έκδοση, Ρώμη, Θεσσαλονίκη 2021.

-Βουτουρής Παντελής, *Ιδέες της σκληρότητας και της καλοσύνης. Εθνικισμός, σοσιαλισμός, ρατσισμός (1897-1922)*, Εκδόσεις Καστανιώτη, Αθήνα 2017.

-Berlin Isaiah, *Κόντρα στο Ρεύμα. Δοκίμια στην ιστορία των ιδεών*, μτφ. Μαρία Καστανάρα, Scripta, Αθήνα 2003.

-Berlin Isaiah, *Οι ρίζες του ρομαντισμού*, μτφ. Γ. Παπαδημητρίου, β' έκδοση, Scripta, Αθήνα 2002.

-Berlin Isaiah, *Τρεις Κριτικοί του Διαφωτισμού. Vico, Hamman, Herder*, μτφ. Γιώργος Μέρτικας, Κριτική, Αθήνα 2002.

-Bernasconi Robert, *Διαφωτισμός και Ρατσισμός*, μτφ. Γιάννης Βογιατζής, Ηριδανός, Αθήνα 2020.

-Berstein Serge- Milza Pierre, *Ιστορία της Ευρώπης 2, Η ΕΥΡΩΠΑΪΚΗ ΣΥΜΦΩΝΙΑ ΚΑΙ Η ΕΥΡΩΠΗ ΤΩΝ ΕΘΝΩΝ 1815-1919*, μτφ. Αναστάσιος Δημητρακόπουλος, Αθήνα 1997.

-Burke Edmund, *Στοχασμοί για την επανάσταση στη Γαλλία Reflections on the Revolution in France*, μτφ. Χ. Γρηγορίου, Σαββάλας, Αθήνα 2010.

-Γαζή Έφη, *Άγνωστη Χώρα. Ελλάδα και Δύση στις αρχές του 20ου αιώνα*, Πόλις, Αθήνα 2020.

-Γερμανός Φρέντυ, *Η Εκτέλεση*, Εκδόσεις Καστανιώτη, Αθήνα 2013.

-Γερμανός Φρέντυ, *Τα Ερωτικά της Κορσικής*, Κάκτος, Αθήνα 1994.

-Γκρασιάν Μπαλτάσαρ, *Ο Ηρώας*, μτφ. Φίλιππος Δ. Δρακονταειδής, Βιβλιοπωλείον της Εστίας, Αθήνα 2005.

-Carrère Emmanuel, *Λιμόνοφ*, μτφ Γεώργιος Καράμπελας, Εκδόσεις του Εικοστού Πρώτου, Αθήνα 2017.

-Carlyle Thomas, *Σημεία των Καιρών*, μτφ Σπύρος Δενδρινός. Β έκδοση, Ροές, Αθήνα 2009.

-Chesterton G. K, *Ουτοπία τοκογλύφων και άλλα δοκίμια*, μτφ. Κατερίνα Σχινά, Κίχλη, Αθήνα 2022.

-Clogg Richard, *Σύντομη Ιστορία της Νεώτερης Ελλάδας*, μτφ. Χάρης Φουντέας, Ινστιτούτο του Βιβλίου-Α. Καραμίτσα, Αθήνα 1999.

-Coleridge S.T., *Η μπαλάντα του γέρου ναυτικού*, μτφ. Βαγγέλης Αθανασόπουλος, 6η έκδοση, Εκδόσεις Χατζηνικολή, Αθήνα 2003.

-Δέλτα Π. Σ, *Αναμνήσεις 1940*, Αλ.Π. Ζάννας (επιμλ), Ερμής, Αθήνα 2007.

- Δέλτα Π.Σ., *Των Δραγούμης*, Αλ. Π. Ζάννας (επιμλ), Ερμής, Αθήνα 2015.

-Δερτιλής Γιώργος, *Κοινωνικός μετασχηματισμός και στρατιωτική επέμβαση 1880-1909*, Εξάντας, Αθήνα 1977.

-Δερτιλής Γ.Β.-Κωστής Κ. (επιμλ), *Θέματα Νεοελληνικής Ιστορίας (18ος-20ος αιώνας)*, Αντ. Ν. Σάκκουλας, Αθήνα 1991.

-Δημάδης Α. Κωνσταντίνος, *Ε' Ευρωπαϊκό Συνέδριο Νεοελληνικών Σπουδών της Ευρωπαϊκής Εταιρείας Νεοελληνικών Σπουδών Θεσσαλονίκη, 2-5 Οκτωβρίου 2014 Συνέχειες, ασυνέχειες, ρήξεις στον ελληνικό κόσμο (1204-2014): οικονομία, κοινωνία, ιστορία, λογοτεχνία, Τόμος Β*, Ευρωπαϊκή Εταιρεία Νεοελληνικών Σπουδών (ΕΕΝΣ), Αθήνα 2015.

-Δημαράς Κ.Θ., *Ελληνικός Ρωμαντισμός*, Ερμής Αθήνα 2004.

-Δημαράς Κ.Θ., *Κ. Παπαρρηγόπουλος*, Μορφωτικό Ίδρυμα Εθνικής Τραπέζης, Αθήνα 2006.

-Διαμαντόπουλος Θανάσης, *Ο Εθνικός Διχασμός και η κορύφωσή του. Η Δίκη των «έξι». Εξιλασμός ή δικαστικός φόνος;*, πέμπτη έκδοση, Εκδόσεις Πατάκη, Αθήνα 2022

-Δορδανός Στράτος (επιμλ), *Ο «μακρύς» ελληνογερμανικός εικοστός αιώνας*, Επίκεντρο, Θεσσαλονίκη 2018.

-Δορδανός Στράτος Ν., *Οι αργυρώνητοι. Η γερμανική προπαγάνδα στην Ελλάδα κατά τον Α' Παγκόσμιο Πόλεμο*, Αλεξάνδρεια, Αθήνα 2021.

-Δραγούμης Μάρκος, Δραγούμης Φίλιππος Στ., Παΐσιος Νίκος Π., *Νίκος Δραγούμης, ο Ζωγράφος 1874-1933*, χαρτόδετη έκδοση, ΜΙΕΤ (Μορφωτικό Ίδρυμα Εθνικής Τραπέζης), Αθήνα 2015.

-Driault Édouard, *Το Ανατολικό Ζήτημα, Από Τις Αρχές Του Έως Τη Συνθήκη Των Σεβρών*, μέρος Α, Κάτοπτρο-Ιστορητής, Αθήνα 1997.

-Driault Édouard, *Το Ανατολικό Ζήτημα, Από Τις Αρχές Του Έως Τη Συνθήκη Των Σεβρών*, μέρος Β, Κάτοπτρο-Ιστορητής, Αθήνα 2000.

- Escritt Stephen, *Αρ Νουβώ*, Καστανιώτης, Αθήνα 2000.

-Ζαβιτζιάνου Κωνσταντίνου Γ., *Αι αναμνήσεις του εκ της ιστορικής διαφωνίας Βασιλέως Κωνσταντίνου και Ελευθερίου Βενιζέλου όπως την έζησε (1914-1922)*, τόμος πρώτος, Αθήναι 1946.

-Ζαβιτζιάνου Κωνσταντίνου Γ., *Αι αναμνήσεις του κ της ιστορικής διαφωνίας Βασιλέως Κωνσταντίνου και Ελευθερίου Βενιζέλου όπως την έζησε (1914-1922)*, τόμος δεύτερος (τελευταίος), Αθήναι 1947.

-Ζαμπέλιος Σπυρίδων, *Βυζαντιναί μελέται περί πηγών της νεοελληνικής εθνότητος από Η άχρι Ι εκατονταετηρίδος μ.Χ.*, τύποις Χ. Νικολαΐδου Φιλαδελφέως, Αθήναι 1857.
Διαθέσιμο στην ηλεκτρονική διεύθυνση
<http://editions.academyofathens.gr/epetirides/xmlui/handle/20.500.11855/547>

-Η ιστορία του Εθνικού Διχασμού κατά την αρθρογραφία του Ελευθερίου Βενιζέλου και του Ιωάννου Μεταζά, δευτέρα έκδοσις, Εκδοτικός Οίκος Κυρομάνος, Θεσσαλονίκη 2003.

-Gauchet Marcel, *Η άνοδος της δημοκρατίας ΙΙΙ. Η δημοκρατία υπό την δοκιμασία των ολοκληρωτισμών, 1914-1974*, μτφ Αλέξανδρος Κιουπκιόλης, Πόλις, Αθήνα 2012.

-Gentile Emilio, *Φασισμός. ΙΣΤΟΡΙΑ ΚΑΙ ΕΡΜΗΝΕΙΑ*, Γ έκδοση, μτφ. Ευάγγελος Κατσιφός, Ασίνη, Αθήνα 2016.

-Herff Jeffrey, *Αντιδραστικός Μοντερνισμός. Τεχνολογία, κουλτούρα και πολιτική στη Βαϊμάρη και το Γ' Ράιχ*, μτφ. Παρασκευάς Ματάλας, Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης, Ηράκλειο 2012.

-Θεοτοκάς Γιώργος, *Ελεύθερο Πνεύμα*, Εστία, Αθήνα 2009.

-Ιωαννίδης Χρήστος, *Λόγιοι Κληρικοί & Νεοελληνικός Διαφωτισμός: μια κρίσιμη σχέση*, Μεταπτυχιακή Διπλωματική Εργασία, Εθνικό & Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο Αθηνών, Φιλοσοφική Σχολή, Τμήμα ιστορίας & αρχαιολογίας, Αθήνα, 2017. Διαθέσιμη στην ηλεκτρονική διεύθυνση <https://pergamos.lib.uoa.gr/uoa/dl/frontend/file/lib/default/data/1327869/theFile>

-Junger Ernst, *Ναρκωτικά και μέθη*, Ινδίκτος, Αθήνα 2003.

-(Καζαντζάκης Νίκος), *Τετρακόσια γράμματα του Καζαντζάκη στον Πρεβελάκη*, Εκδόσεις Καζαντζάκη, Αθήνα 1984.

-Καραμπάτη Περσεφόνη Γ. *Παύλος Μελάς Ένας άνθρωπος της εποχής του. Από το αρχείο της Ναταλίας Ιωαννίδη*, Θεσσαλονίκη, Μουσείο Μακεδονικού Αγώνα 2014.

-Καραφουλίδου Βίκυ, *«της μεγάλης ταύτης ιδέας». Όψεις της Εθνικής Ιδεολογίας 1770-1854*, Πόλις, Αθήνα 2018.

-Καραμπελιάς Γιώργος, *Γληνός Δ.-Σκληρός Γ.- Δραγούμης Ι., Η ΑΡΙΣΤΕΡΑ και το ΑΝΑΤΟΛΙΚΟ ΖΗΤΗΜΑ*, Εναλλακτικές Εκδόσεις, Αθήνα 1998.

-Καρλάιλ Θωμά, *Οι Ηρωες*, μτφ. Ανδρέας Γ. Δαλέζιος, Γ.Ι. Βασιλείου, Αθήναι 1924.

-Κον Ίωνας, *Πρωτοπόροι Φιλόσοφοι. Ιστορική εισαγωγή στη φιλοσοφία. Σωκράτης, Πλάτων, Ντεκάρτ, Σπινόζα, Καντ, Φίχτε*, μτφ. Γ. Καραγιάννης, Εκάτη, Αθήνα 1998.

-Κόκκινος Γιώργος, *Ο πολιτικός ανορθολογισμός στην Ελλάδα. Το έργο και η σκέψη του Νεοκλή Καζάζη (1849-1936)*, Τροχαλία, Αθήνα 1996.

-Κόκορης Σωτήρης, *Από τον Σορέλ στη φλωρεντινή avant garde: Η βία στην ιδεολογία και τις πρακτικές του πρώιμου ιταλικού φασισμού*, ΕΚΠΑ, Φιλοσοφική Σχολή, τμήμα ιστορίας και αρχαιολογίας, Αθήνα 2017, διαθέσιμο στην ηλεκτρονική διεύθυνση <https://www.didaktorika.gr/eadd/handle/10442/42575>

-Κονδύλης Παναγιώτης, *Συντηρητισμός. Ιστορικό περιεχόμενο και παρακμή*, μτφ. Λευτέρης Αναγνώστου, Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης, Ηράκλειο 2015.

-Κόρμαλη Αθανασίου Λ, *Η εκτέλεση του Τωνος Δραγούμη στον τύπο της εποχής*, Εκδόσεις Πελασγός, Αθήναι 1994.

-Κούκουνα Δημοσθένη, *Των Δραγούμη*, Ariston Books, Αθήνα 2017.

-Κουτσούκαλης Αλέκος, *Λόρδος Μπάϊρον. Η Ζωή, το Έργο και η Επαναστατική δράση του*, δεύτερη έκδοση, Ιωλκός, Αθήνα 1998.

-Κλάγκες Λούντβιχ, *Ο Άνθρωπος και η Γη*, μτφ. Γιώργος Στεφανίδης, Μάγμα, Αθήνα 2020.

-Κουτρούλης Σπύρος, *Εθνισμός και Κοινοτισμός*, Μικρή σειρά δοκίμιο, Εναλλακτικές Εκδόσεις, Αθήνα 2004.

-Κρεμμύδας Βασίλης, *Η Μεγάλη Ιδέα. Μεταμορφώσεις ενός εθνικού ιδεολογήματος*, Εκδόσεις Τυπωθήτω, Αθήνα 2013.

-Κριαράς Εμμανουήλ, *Πρόσωπα και θέματα από την ιστορία του δημοτικισμού, τόμος Α΄*, Εκδόσεις Καστανιώτη, Αθήνα 1985.

-Κωφός Ευάγγελος, *Η Ελλάδα και το ανατολικό ζήτημα 1875-1881*, Εκδοτική Αθηνών, Αθήνα 2001.

-Lenk Kurt, *Πολιτική Κοινωνιολογία*, μτφ. Φώτης Κοκαβέσης, Παρατηρητής, Θεσσαλονίκη 1990.

-Λέκκας Παντελής Ε., *Η Εθνικιστική Ιδεολογία. Πέντε υποθέσεις εργασίας στην ιστορική κοινωνιολογία*, Ε.Μ.Ν.Ε.-Μνήμων, θεωρία και μελέτες ιστορίας 13, Αθήνα 1992.

-Λέκκας Παντελής, *‘Ο πύργος της Βαβέλ’ του Μάικλ Όουζοτ. Ερμηνεία ενός φιλοσοφικού διηγήματος*, Εκδόσεις Τόπος, Αθήνα 2022.

-Λεονταρίτης Γεώργιος Β., *Η Ελλάδα στον Πρώτο Παγκόσμιο Πόλεμο» 1917-1918*, ά ανατύπωση, μτφ. Βασίλης Οικονομίδης, Μορφωτικό Ίδρυμα Εθνικής Τραπέζης, Αθήνα 2005.

-Λεονταρίτης Γιώργος Β., *Το ελληνικό σοσιαλιστικό κίνημα κατά τον πρώτο παγκόσμιο πόλεμο*, Εξάντας, Αθήνα 1979.

-Λεονταρίτου Κλεοπάτρα, *Η νεορομαντική βιοθεωρία του Καζαντζάκη. Η ποίηση της ζωής*, Θεμέλιο, Αθήνα 1981.

-Löwy Michael–Sayre Robert, *Εξέγερση και Μελαγχολία. Ο ρομαντισμός στους αντίποδες της νεωτερικότητας*, μτφ. Δέσποινα Καββαδία, Εναλλακτικές Εκδόσεις, Αθήνα 1999.

-Furst Lilian, *Η Προοπτική του Ρομαντισμού*, μτφ. Κλειώ Σύρμα, Ψυχογιός Αθήνα 2001.

-Μάζης Γιάννης Α., *Των Δραγούμης. Ο Ασυμβίβαστος*, μτφ. Ανδρέας Παππάς, Μεταίχμιο, Αθήνα 2016.

-Μάλλωσης Ιωάν. Ηρ., *Ο Των Δραγούμης εξόριστος (Κορσική-Σκόπελος)*, Αθήνα, Εκδόσεις Πελασγός 1992.

-Μαμούτος Σταμάτιος, *Ο ρομαντικός συντηρητισμός του Άνταμ Μύλλερ*, διπλωματική εργασία, Εθνικό Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο Αθηνών, σχολή Νομικών, Οικονομικών και Πολιτικών Επιστημών, πρόγραμμα μεταπτυχιακών σπουδών «Πολιτική Επιστήμη και Κοινωνιολογία», Αθήνα 2011, διαθέσιμη στην ηλεκτρονική διεύθυνση

<https://pergamos.lib.uoa.gr/uoa/dl/frontend/file/lib/default/data/1363371/theFile>

-Μανιάτης Γιώργος, *PIXAPNT ΒΑΓΚΝΕΡ Το «Καθαρά Ανθρώπινο»*, Πολύτροπον Αθήνα 2004.

-Μανωλικάκης Γιάννης, *Ελευθέριος Βενιζέλος. Η άγνωστη ζωή του*, Εκδόσεις Γνώση Αθήνα 1985.

-Μαρκέτος Σπύρος, *Πως φίλησα τον Μουσολίνι. Τα πρώτα βήματα του ελληνικού φασισμού, Τόμος Ι*, Βιβλιόραμα, Αθήνα 2006.

-Ματάλας Παρασκευάς, *Κοσμοπολίτες Εθνικιστές. Ο Μωρίς Μπαρρές και οι ανά τον κόσμο ‘μαθητές’ του*, Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης, Ηράκλειο 2021.

-Μαυρογορδάτος Γιώργος Θ., *1915. Ο Εθνικός Διχασμός*, δωδέκατη εκτύπωση, Εκδόσεις Πατάκη, Αθήνα 2018.

-Μαυρογορδάτος Γιώργος Θ., *Εθνικός Διχασμός και μαζική οργάνωση. Ι. Οι Επίστρατοι του 1916*, Αλεξάνδρεια, Αθήνα 1996.

-Μελά Ναταλίας Π., *Πάυλος Μελάς*, Δωδώνη, Αθήνα 1998.

-Μενεγάκη Μαρία Γ., *Ζωή Ν. Δραγούμη και Αρτύρ ντε Γκομπινώ. Δυο πλειάδες στον ελληνικό ουρανό*, Ινστιτούτο του βιβλίου – Καρδαμίτσα, Αθήνα 2022.

-Μεστρ Ζοζέφ ντε, *Κατά της Γαλλικής Επανάστασης*, μτφ. Τάκης Αθανασόπουλος, Εκδόσεις Καστανιώτη, Αθήνα 1999.

-Μιχαηλίδης Ιάκωβος Δ., *Σωτήριος Γκοτζαμάνης. Ο άνθρωπος, ο πολιτικός, ο μύθος*, Βάνιας, Αθήνα 2001.

-Μικέλι Μάριο ντε, *Οι Πρωτοπορίες Της Τέχνης Του Εικοστού Αιώνα*, μτφ. Λένα Παπαματθεάκη, Οδυσσέας, Αθήνα 1998.

-Μοσκόφ Κωστής, *Εισαγωγικά στην ιστορία του κινήματος της εργατικής τάξης. Η διαμόρφωση της εθνικής και κοινωνικής συνείδησης στην Ελλάδα*, τρίτη έκδοση, Εκδόσεις Καστανιώτη, Αθήνα 1987.

-Μουρέλος Γιάννης, *Τα «Νοεμβριανά» του 1916. Από το Αρχείο της Μικτής Επιτροπής Αποζημιώσεως των Θυμάτων*, Εκδόσεις Πατάκη, Αθήνα 2007.

-Μούρρος Κάι, *Η επανάσταση και πώς να την κάνεις σε μια σύγχρονη κοινωνία*, μτφ. Σωτήρης Γιαννέλης, Έξοδος, Αθήνα 2021.

-Μουταφίδης Δημήτριος, *MAURICE BARRES: Το εγώ, το άτομο και το έθνος*, διπλωματική εργασία, Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης, σχολή Οικονομικών και Πολιτικών Επιστημών, τμήμα Πολιτικών Επιστημών, πρόγραμμα μεταπτυχιακών σπουδών «Πολιτική Θεωρία», Θεσσαλονίκη 2020, διαθέσιμη στην ηλεκτρονική διεύθυνση <http://ikee.lib.auth.gr/record/320145/files/GRI-2020-27835.pdf>

-Μπλέτσιος Αθανάσιος Γ., *Κράτος, κοινωνία και έθνος στη νεοελληνική λογοτεχνία. Από τη δεκαετία του 1890 ως το 1930*, Εκδόσεις Σοκόλη, Αθήνα 2008.

-Μποχώτης Αθανάσιος, *Η ριζοσπαστική δεξιά. Αντικοινοβουλευτισμός, συντηρητισμός και ανολοκλήρωτος φασισμός στην Ελλάδα, (1864-1911)*, (Ερευνες για σύγχρονες πολιτικές ιδεολογίες), Βιβλιόραμα, Αθήνα 2003.

-Μπενουά Αλαίν ντε, *Ο Σοσιαλισμός πέραν της Αριστεράς και της Δεξιάς*, μτφ. Ελένη Δημοπούλου, Έξοδος, Αθήνα 2020.

-Νιρβάνα Παύλου, *Τα Άπαντα*, Τόμος Δεύτερος, (επιμλ). Γ. Βαλέτας, Εκδοτικός Οίκος Χρήστου Γιοβάνη, Αθήνα 1968.

-Νίτσε, *Ιδε ο Άνθρωπος*, μτφ. Ζήσης Σαρίκας, Θεσσαλονίκη, Εκδοτική Θεσσαλονίκης.

-Νοβάλις, *Σκέψεις*, μτφ. Συμεών Σταμπουλός, Στιγμή, Αθήνα 2012.

-Νοβάλις, *Η Προσδοκία*, μτφ. Θεόδωρος Λουπασάκης, Σμίλη, Αθήνα 2003.

-Νοβάλις, *Χριστιανοσύνη ή άλλως Ευρώπη*, μτφ. Ν.Μ. Σκουτερόπουλος, Εκκρεμές, Αθήνα 2004.

-Νούτσος Παναγιώτης, *Η σοσιαλιστική σκέψη στην Ελλάδα από το 1875 ως το 1974, Τόμος Β', Ιδέες και κινήσεις για την οικονομική και πολιτική οργάνωση της εργατικής τάξης (1907-1925), Α' μέρος: Από το Κοινωνικόν μας ζήτημα στην ιδρυτική γενιά του ΣΕΚΕ*, Εκδόσεις Γνώση, Αθήνα 1991.

-Ντριό Εντουάρ, *Κωνσταντίνος και Βενιζέλος*, β έκδοση, μτφ. Κώστας Ν. Μπαρμπής, Αθήνα, Λογοθέτης 2010.

-Όουξοτ Μάικλ, *Διαλέξεις για την ιστορία της πολιτικής σκέψης*, μτφ. Παντελής Λέκκας, Εκδόσεις Τόπος, Αθήνα 2019.

-Παντούλας Θεόδωρος Ε., *Η ελληνοχριστιανική ιδεολογία και ο ιεροφάντης του νεοελληνισμού Σπυρίδων Ζαμπέλιος*, Πορθμός, Χαλκίδα 2006.

-Παπαδημητρίου Δέσποινα, *Ο Τύπος και ο Διχασμός 1914-1917*, διδακτορική διατριβή, Εθνικό και Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο Αθηνών (ΕΚΠΑ), Σχολή Φιλοσοφική. Τμήμα Ιστορίας και Αρχαιολογίας, Αθήνα 1990, διαθέσιμο στην ηλεκτρονική διεύθυνση
<https://thesis.ekt.gr/thesisBookReader/id/28581?lang=el#page/208/mode/2up>

-Παπανδρέου Ανδρέα Γ., *Δημοκρατία και Εθνική Αναγέννηση*, Εκδόσεις Φέξης, Αθήνα 1966.

-Παπαχρήστου Ελισάβετ, *Ο αντιβενιζελισμός [1917-1920]*, Εκδόσεις Ασίνη, Αθήνα 2024.

-Παράσχος Κλ., *Των Δραγούμης*, Πυρσός Α.Ε., Αθήνα 1936.

-Πατρικίου-Σταυρίδη Ρένα (εμπλ), *Δημοτικισμός και κοινωνικό πρόβλημα*, Βιβλιοπωλείον της Εστίας, Αθήνα 2000.

-Πέιν Στάνλεϊ, *Η Ιστορία του Φασισμού 1914-1945*, μτφ. Κώστας Γεώργιας, Φιλίστωρ Αθήνα 2000.

-Πικραμένου Μίτση Σκ. *Δεν έκαμα στη ζωή ότι ήθελα μα τόσο μπόρεσα. Η βιογραφία του Τωνα Δραγούμη*, β' έκδοση, Εκδόσεις Πικραμένου, Πάτρα 2017.

-Πολίτης Αλέξης, *Ρομαντικά χρόνια. Ιδεολογίες και νοοτροπίες στην Ελλάδα του 1830-1880*, τρίτη έκδοση με διορθώσεις συμπληρώσεις και ευρετήριο, Ε.Μ.Ν.Ε.-Μνήμων, Αθήνα 2003.

-Paxton Robert O., *Η Ανατομία του Φασισμού*, μτφ. Κατερίνα Χαλμούκου, Κέδρος, Αθήνα 2006.

-Prilepin Zakhar, *Σάνκια*, μτφ Γεώργιος Καράμπελας, Τόπος (Μοτίβο Εκδοτική) Αθήνα 2018.

-Ρασιδάκη Αλεξάνδρα, *Υπό Οπτική Γωνία Ρομαντική. Γερμανικός Ρομαντισμός και Γεώργιος Βιζυηνός*, Εκδόσεις Άγρα, Αθήνα 2019.

-Ράσκιν Τζων, *Ο βασιλιάς του χρυσού ποταμού*, μτφ. Γιώργος Μπλάνας, Ερατώ Αθήνα 2006.

-Ρίζας Σωτήρης, *Βενιζελισμός και αντιβενιζελισμός στις απαρχές του Εθνικού Διχασμού*, Ψυχογιός, Αθήνα 2019.

-Ροζάνης Στέφανος, *Μελέτες για τον Ρομαντισμό*, Πλέθρον, Αθήνα 2001.

-Richter Heinz A., *Ελλάδα 1915-1917 μέσα από τα ρωσικά αρχεία*, μτφ. Βαγγέλης Στεργιόπουλος, Εκδόσεις Γκοβόστη, Αθήνα 2018.

-Σέλλεϊ Πέρσυ, *Υπεράσπιση της Ποίησης*, μτφ. Ιουλίτα Ηλιοπούλου, Ύψιλον/Βιβλία, Αθήνα 1999.

-Σκληρού Γ., *Το Κοινωνικό μας Ζήτημα*, εν Αθήναις εκ του Τυπογραφείου των Καταστημάτων του Ανέστη Κωνσταντινίδου, Εκδόσεις Διεθνούς Επικαιρότητας 1907.

-Σκοπετέα Έλλη, *Το «πρότυπο βασίλειο» και η Μεγάλη ιδέα. Όψεις του εθνικού προβλήματος στην Ελλάδα (1830-1880)*, Πολύτυπο, Αθήνα 1988.

-Σοβιετική Λογοτεχνική Εγκυκλοπαίδεια, τ. 10, Μόσχα 1937, διαθέσιμη στην ηλεκτρονική διεύθυνση <http://feb-web.ru/feb/litenc/encyclop/lea/lea-4632.htm?cmd=p&istext=1>

-Σπηλιώτη Ελένη Κ., *Εθνικός Διχασμός. Φιλοβασιλικοί εξόριστοι στη Σκόπελο*, Νίκας, Αθήνα 2023.

-Σουλιώτης-Νικολαΐδης Αθανάσιος, *Οργάνωσις Κωνσταντινουπόλεως*, Εκδόσεις Δωδώνη, Αθήνα 1984.

-Στέρνχελ Ζεεβ, *Η φασιστική ιδεολογία*, μτφ. Σωτήρης Γιαννέλης, Έξοδος, Αθήνα 2021.

-Στεφανοπούλου Μαρία (επιμλ), *Επιστημονικό Συμπόσιο. Ο Ρομαντισμός στην Ελλάδα (12 και 13 Νοεμβρίου 1999)*, Εταιρεία σπουδών νεοελληνικού πολιτισμού και γενικής παιδείας (Ιδρυτής: Σχολή Μωραΐτη), Ίδρυμα Μωραΐτη, Αθήνα 2001.

-Συλλογικό, *Συντηρητισμός, Φιλελευθερισμός, Σοσιαλισμός*, Βιβλιοπωλείον της «Εστίας» Ι.Δ. Κολλάρου & ΣΙΑΣ Α. Ε., Αθήνα 1992.

-Said Edward W., *Οριενταλισμός. Η πιο προκλητική σύγχρονη πολιτισμική μελέτη...- Μια έντονη πολεμική της αντιμετώπισης που παραδοσιακά επιφυλάσσει η Δύση στην Ανατολή*, Εκδόσεις Νεφέλη, Αθήνα 1996.

-Sorel George, *Σκέψεις πάνω στη Βία*, μτφ. Αχιλλέα Βαγενά, εκδόσεις Γερ. Αναγνωστίδη, Αθήνα 1980.

-Sternhell Zeev, *Ο Αντιδιαφωτισμός. Από τον 18ο αιώνα ως τον Ψυχρό Πόλεμο*, μτφ. Άννα Καρακατσούλη, Πόλις, Αθήνα 2009.

-Strasser Otto, *Ο Χίτλερ κι εγώ. Τα παρασκήνια του χιτλερικού κινήματος και ο άγνωστος χαρακτήρας του Αδόλφου Χίτλερ*, Νέα Γενεά, Αθήνα 2021.

-Ταμπάκη Άννα–Πολυκανδριώτη Ουρανία, *Ελληνικότητα και ετερότητα Πολιτισμικές διαμεσολαβήσεις και εθνικός χαρακτήρας στον 19ο αιώνα*, Β΄ τόμος Πρακτικά Συμποσίου, Εθνικόν και Καποδιστριακόν Πανεπιστήμιον Αθηνών, τμήμα Θεατρικών Σπουδών, Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών Ινστιτούτο Ιστορικών Ερευνών, Αθήνα 2016.

-Τάτσης Νικόλαος Χ., *Κοινωνιολογία. Ιστορική εισαγωγή και θεωρητικές θεμελιώσεις. Τόμος Πρώτος. Πέμπτη έκδοση και αναθεωρημένη*, Οδυσσέας, Αθήνα 1997.

-Tacchi Francesca, *Φασισμός. Όλη η ιστορική πορεία με φωτογραφίες και ντοκουμέντα*, μτφ. Γιώργος Κασαπίδης, Μοντέρνοι Καιροί, Αθήνα 2007.

-Το κατά την εβδομηκοστήν πέμπτην αμφιετηρίδα της ιδρύσεως του Εθνικού Πανεπιστημίου (1837-1912), Τυπογραφείο «Εστία», Αθήναι 1912.

-Τσαούσης Γ. Δημήτριος, *Ελληνισμός-Ελληνικότητα. Ιδεολογικοί και βιωματικοί άξονες της νεοελληνικής κοινωνίας*, Βιβλιοπωλείον της Εστίας Ι. Δ. Κολλάρου & ΣΙΑΣ Α.Ε., Αθήνα 1983.

-Τσίρος Νικόλαος, *Κράτος, εξουσία, κοινοβουλευτικό σύστημα σε κρίση κατά την περίοδο 1914-1920. Ο Ελευθέριος Βενιζέλος και η λειτουργία του πολιτεύματος*, Εκδόσεις Παπαζήση, Αθήνα 2013.

-Χαιρέτου Μαν. Θ., *Εθνολογισμοί ή μελέτη περί εθνισμού*, Εκδόσεις Πανεπιστημίου Πατρών, Πάτρα 1997.

-Χαντζή Στυλιανή, *Εκπαιδευτική μεταρρύθμιση και κοινωνική αλλαγή: προσπάθειες, ματαιώσεις και αναθεωρήσεις στο πλαίσιο λειτουργίας του Εκπαιδευτικού Ομίλου (1910-1930)*, διδακτορική διατριβή, Παιδαγωγική Σχολή Φλώρινας Παιδαγωγικό τμήμα νηπιαγωγών, Φλώρινα 2019. Διαθέσιμο στην ηλεκτρονική διεύθυνση <https://freader.ekt.gr/eadd/index.php?doc=46876&lang=el#p=67>

- Χέλντερλιν Φρήντριχ, *Πάτμος και άλλα Ποιήματα*, μτφ. Άρης Δικταίος, Αιγόκερως, 2η έκδοση, Αθήνα 1994.

-Χολέβα Ιωάννου και Κόρμαλη Αθανασίου, *Των Δραγούμης. Οι ιδέες και οι αγώνες του, το έργο και η δολοφονία του*, Εκδόσεις Πελασγός, Αθήναι 2013.

-Χριστοπούλου Μαριάννα, *Δημήτριος Γούναρης*, Βιογραφίες πολιτικών 5, ΙΔΡΥΜΑ ΤΗΣ ΒΟΥΛΗΣ ΤΩΝ ΕΛΛΗΝΩΝ, Αθήνα 2017.

-Weiss John, *Συντηρητισμός και Ριζοσπαστική Δεξιά. Παραδοσιοκρατία, Αντίδραση και Αντεπανάσταση στην Ευρώπη (1770-1945)*, μτφ. Σπύρος Μαρκέτος, Εκδόσεις Θύραθεν, Θεσσαλονίκη 2009.

-Ωρολογά Πέτρου, *Των Δραγούμης. Ο μοναδικός και το έθνος του*, Εκδόσεις Έξοδος, Αθήνα 2021.

Ξενόγλωσση Βιβλιογραφία

-Augustinos Gerasimos, *Consciousness and history: Nationalist critics of Greek society 1897-1914*, East European quarterly, Boulder distributed by Columbia University Press, Columbia 1977.

-Carlyle's Thomas, *Collected works. Library edition in thirty volumes, VOL. XIII. Past and Present*, London, Chapman and Hall, διαθέσιμο στην ηλεκτρονική διεύθυνση <https://www.gutenberg.org/cache/epub/26159/pg26159-images.html>

-Chesterton G. K., *Twelve Types*, Arthur L. Humphreys, London 1902, διαθέσιμο στην ηλεκτρονική διεύθυνση <https://www.gutenberg.org/cache/epub/12491/pg12491-images.html>

- Griffin Roger, *Fascism*, Polity Press, Cambridge 2018.

-Hacks Peter, *Zur Romantik*, Konkret-Verlag, Hamburg 2001.

-Herder Johann Gottfried, *Another Philosophy of History and Selected Political Writings*, μτφ. Ioannis D. Evrigenis and Daniel Pellerin, Hackett Publishing Company, Indianapolis/Cambridge 2004.

-Hartwich Wolf-Daniel, *Romantischer Antisemitismus. Von Klopstock bis Richard Wagner*, Vandenhoeck & Ruprecht, Göttingen 2005.

-Kaliakatsos Michalis, Dragoumis, *Macedonia and the Ottoman Empire, 1903-1913: The Great idea, Nationalism and Greek-Ottomanism*, διδακτορική διατριβή, University of Birmingham, Birmingham 2008.

-Losurdo Domenico, *Hegel and the Freedom of Moderns*, Duke University Press, Durham North Carolina 2004.

-Losurdo Domenico, *Liberalism- A Counter History*, μτφ. Gregory Elliott, Verso, London-New York 2011.

-Losurdo Domenico, *Nietzsche, the Aristocratic Rebel Intellectual Biography and Critical Balance-Sheet*, μτφ. Gregor Benton, Leiden/ Boston 2020.

-Mackridge Peter and Yannakakis Eleni, *Ourselves and Others: The Development of a Greek Macedonian Cultural Identity since 1912*, Berg Publishers, Oxford 1997.

-Mannheim Karl, *Conservatism. A Contribution to the Sociology of Knowledge*, μτφ. David Kettler and Volker Meja from a first draft by Elizabeth R. King, Routledge & Kegan Paul, London & New York 1986.

-Mosse George L., *The Crisis of German Ideology. Intellectual origins of the Third Reich*, Schocken Books, New York 1981.

-Paetel Karl O., *The National Bolshevist Manifesto*, μτφ. Bogumil, Arplan, 2019
Διαθέσιμο στην ηλεκτρονική διεύθυνση
<https://archive.org/details/PaetelNationalBolshevistManifesto>

-Paetel Karl O., *German National Bolshevism from 1918 to 1932*. Διαθέσιμο στην ηλεκτρονική διεύθυνση
<https://niekischtranslationproject.wordpress.com/2017/10/11/german-national-bolshevism-from-1918-to-1932-karl-o-paetel-aussenpolitik-april-1952/>

-Puschner Marco, *Antisemitismus in Kontexte der Politischen Romantik*, Niemeyer Verlag, Tübingen 2008.

-Ruskin John, *The Two Paths*. Διαθέσιμο στην ηλεκτρονική διεύθυνση
https://www.gutenberg.org/cache/epub/7291/pg7291-images.html#link2H_4_0008

-Ruskin John, *Unto This Last and other essays on Political Economy*, The World Library, Ward Lock & Co Limited, London, Melbourne & Torondo 1912,

https://www.gutenberg.org/cache/epub/36541/pg36541-images.html#Page_127

-Schmitt Carl, *Political Romanticism*, μτφ. Guy Oake, Massachusetts Institute of Technology The MIT Press, Cambridge, Massachusetts and London England 1986.

-Schlegel's Friedrich, *Lucinde and the Fragments translated with an introduction by FIRCHOW PETER*, University of Minnesota Press, 1971.

-Spann Othmar, *Types of Economic Theory*, Routledge Revivals, New York 2011.

-Stern Fritz, *The politics of cultural despair: a study in the Rise of the Germanic ideology*, University of California press, First California Paperback Edition, California 1974.

-Southgate Troy, *Otto Strasser. The Life and Times of a German Socialist*, The Rising Press, London 2010.

-Waltzel Oskar, *German Romanticism*, Frederic Ungar Publishing CO, New York 1965.

Ξενόγλωσσα Άρθρα

-Bertland Alexander, «Giambattista Vico (1668—1744)», στον διαδικτυακό τόπο Internet Encyclopedia of Philosophy. A Peer-Reviewed Academic Resource. Διαθέσιμο στην ηλεκτρονική διεύθυνση <https://iep.utm.edu/vico/>

-Chesterton G.K., «Thomas Carlyle», *Twelve Types*, London, Arthur L. Humphreys 1902, Διαθέσιμο στην ηλεκτρονική διεύθυνση https://www.gutenberg.org/cache/epub/12491/pg12491-images.html#THOMAS_CARLYLE

-F. E. Dessauer, «Fascism and Romanticism», *University of Toronto Quarterly*, τόμος 15, τχ. 3, Απρίλιος 1946

-*Journal of Modern Greek Studies*, Volume 31, Number 1, Published by Johns Hopkins University Press, May 2013.

-Eiges I. R., «Rueckert», μετάφραση για της ανάγκες αυτής της διατριβής Αντώνης Πανίδης, *Σοβιετική Λογοτεχνική Εγκυκλοπαίδεια*, τ. 10, Μόσχα 1937, σελ. 463-465, διαθέσιμη στην ηλεκτρονική διεύθυνση <http://feb-web.ru/feb/litenc/encyclop/lea/lea-4632.htm?cmd=p&istext=1>

-Falagkas Nikos, «The doubling of the self in the private diaries of Ion Dragoumis, George Seferis and George Theotokas» *Byzantine and Modern Greek Studies*, volume 34, number 1, 0 Centre for Byzantine, Ottoman and Modern Greek Studies, University of Birmingham, Maney publishing 2010.

-Kaliakatsos Michalis, «Ion Dragoumis and “Machiavelli”: Armed struggle, Propaganda, and Hellenization in Macedonia and Thrace (1903–1908)», στο περιοδικό *Journal of Modern Greek Studies*, Volume 31, Number 1, Published by Johns Hopkins University Press, May 2013.

-Szaz Zoltan Michael, «The ideological precursors of National Socialism», στο περιοδικό *The Western Political Quarterly*, vol. 16, no. 4, University of Utah, 1964.

-Viereck Peter, *Metapolitics. From Wagner and the German Romantics to Hitler*, expanded edition with a new introduction by the author, Transaction Publishers New Brunswick (U.S.A.) and London (U.K.) New Brunswick, New Jersey 2009.

-Wang Orrin N. C, «Allegories of Praxis: The reading of Romanticism and Fascism in A. O. Lovejoy and Leo Spitzer», *Clio* Vol. 20, Iss. 1, (Fall) 1990.

Εφημερίδες

- *Βαλκανικός Ταχυδρόμος*, Αθήναι, έτος Β΄, αριθ. 636-Τρίτη 24 Δεκεμβρίου 1919.

Διαθέσιμο στην ηλεκτρονική διεύθυνση

https://digitallib.parliament.gr/display_doc.asp?item=46729&seg=13602

-*Εφημερίδα των Συντακτών*, Αθήνα 7-10-2018, διαθέσιμη στην ηλεκτρονική

διεύθυνση [https://www.efsyn.gr/arheio/fantasma-tis-istorias/167145_ma-poiος-einai-](https://www.efsyn.gr/arheio/fantasma-tis-istorias/167145_ma-poiος-einai-o-iroas)

[o-iroas](https://www.efsyn.gr/arheio/fantasma-tis-istorias/167145_ma-poiος-einai-o-iroas)

-*Νέα Ελλάς*, έτος Ζ΄, αριθμός φύλλου 2151, Αθήναι, Παρασκευή 10 Απριλίου 1920.

Διαθέσιμο στην ηλεκτρονική διεύθυνση

https://digitallib.parliament.gr/display_doc.asp?item=33508&seg=793

-*Νέα Ημέρα*, φύλλο 1613 (2589), Τεργέστη 12/29 Νοεμβρίου του 1905. Διαθέσιμο

στην ηλεκτρονική διεύθυνση

https://digitallib.parliament.gr/display_doc.asp?item=33542&seg=824

-*Πολιτεία*, Αθήναι Δευτέρα 25 Νοεμβρίου 1919. Διαθέσιμο την ηλεκτρονική

διεύθυνση https://digitallib.parliament.gr/display_doc.asp?item=34052&seg=

-*Πολιτεία* Αθήναι Τετάρτη 25 Δεκεμβρίου 1919. Διαθέσιμο στην ηλεκτρονική

διεύθυνση https://digitallib.parliament.gr/display_doc.asp?item=34052&seg=

-*Πολιτεία*, Έτος Α΄, αριθμός 165, Αθήναι, Παρασκευή 10 Ιανουαρίου 1920.

Διαθέσιμο στην ηλεκτρονική διεύθυνση

https://digitallib.parliament.gr/display_doc.asp?item=40268&seg=7387

- *Πολιτεία*, Αθήναι Πέμπτη 20 Φεβρουαρίου 1920. Διαθέσιμο στην ηλεκτρονική

διεύθυνση https://digitallib.parliament.gr/display_doc.asp?item=40268&seg=7387

-*Σκριπ*, Αθήναι, Τετάρτη 31 Μαΐου 1917, διαθέσιμη στην ηλεκτρονική διεύθυνση

https://digitallib.parliament.gr/display_doc.asp?item=40323&seg=49732

Περιοδικά

-*Αγγλοελληνική Επιθεώρηση*, τόμος τρίτος, τεύχος 12, Σεπτέμβριος-Οκτώβριος 1948, στην Αμερικανική Σχολή Κλασικών Σπουδών στην Αθήνα, Τμήμα Αρχείων, Αρχείο Ίωνος Δραγούμη, Φάκελος 63, Υποφάκελος 5.

-*Αλεξανδρινή Τέχνη*, χρονιά Β, τεύχος πρώτο, Δεκέμβριος 1927, στην Αμερικανική Σχολή Κλασικών Σπουδών στην Αθήνα, Τμήμα Αρχείων, Αρχείο Ίωνος Δραγούμη, Φάκελος 65, Υποφάκελος 2.

-*Αλεξανδρινή Τέχνη*, χρονιά Β, τεύχος τρίτο, Φεβρουάριος 1928, στην Αμερικανική Σχολή Κλασικών Σπουδών στην Αθήνα, Τμήμα Αρχείων, Αρχείο Ίωνος Δραγούμη, Φάκελος 63, Υποφάκελος 2.

-*Αναγέννηση*, χρονιά Β, φυλλάδιο 2ο, Αθήνα Οκτώβριος 1927, στην Αμερικανική Σχολή Κλασικών Σπουδών στην Αθήνα, Τμήμα Αρχείων, Αρχείο Ίωνος Δραγούμη, Φάκελος 65, Υποφάκελος 2.

-*Αναγέννηση*, χρονιά Β, φυλλάδιο 9ο, Μάης 1928, στην Αμερικανική Σχολή Κλασικών Σπουδών στην Αθήνα, Τμήμα Αρχείων, Αρχείο Ίωνος Δραγούμη, Φάκελος 65, Υποφάκελος 2.

-*Αναγέννηση*, φυλλάδιο 11ο και 12ο, Ιούλιος-Αύγουστος 1928, στην Αμερικανική Σχολή Κλασικών Σπουδών στην Αθήνα, Τμήμα Αρχείων, Αρχείο Ίωνος Δραγούμη, Φάκελος 65, Υποφάκελος 2.

-*Αριστοτέλης*, τεύχος 28, Φλώρινα 1961 στην Αμερικανική Σχολή Κλασικών Σπουδών στην Αθήνα, Τμήμα Αρχείων, Αρχείο Ίωνος Δραγούμη, Φάκελος 66, Υποφάκελος 3.

-*Clio* Vol. 20, Iss. 1, (Fall) 1990.

- *Ε Ιστορικά* (Ελευθεροτυπία), ΚΑΡΔΑΣΗΣ ΒΑΣ. - ΨΑΡΟΜΗΛΙΓΚΟΣ ΑΡΤ. (επιμλ), *Εθνικός Διχασμός. Ο Κωνσταντίνος, ο Βενιζέλος και το «Ανάθεμα» 1916-1917*, Αθήνα Νοέμβριος 2009.

- *Ε Ιστορικά* (Ελευθεροτυπία), ΚΑΡΔΑΣΗΣ ΒΑΣ. - ΨΑΡΟΜΗΛΙΓΚΟΣ ΑΡΤ. (επιμλ), *Η δικτατορία του Μεταξά*, *Ε Ιστορικά* (Ελευθεροτυπία), Αθήνα Οκτώβριος 2010.

-*Ελληνικά Γράμματα*, έτος Γ, τόμος Ε, αριθ. 62, Σάββατο 24 Αυγούστου 1929, στην Αμερικανική Σχολή Κλασικών Σπουδών στην Αθήνα, Τμήμα Αρχείων, Αρχείο Ίωνος Δραγούμη, Φάκελος 65, Υποφάκελος 2.

-*Ελληνική Δημιουργία*, «Ίων Δραγούμης Αφιέρωμα», έτος Ε', τόμος δέκατος, τεύχος 112, Αθήναι 1 Οκτωβρίου 1952, στην Αμερικανική Σχολή Κλασικών Σπουδών στην Αθήνα, Τμήμα Αρχείων, Αρχείο Ίωνος Δραγούμη, Φάκελος 63, Υποφάκελος 3.

-*Ελληνισμός του Εξωτερικού*, έτος Α', τεύχος 1, Ιανουάριος 1948, Αθήνα-Αλεξάνδρεια-Latrobe (USA) Ιανουάριος 1948, στην Αμερικανική Σχολή Κλασικών Σπουδών στην Αθήνα, Τμήμα Αρχείων, Αρχείο Ίωνος Δραγούμη, Φάκελος 63, Υποφάκελος 5.

-*Ελληνισμός του Εξωτερικού*, έτος Α', τεύχος 3, Αθήνα-Αλεξάνδρεια-Latrobe (USA) Μάρτιος 1948, στην Αμερικανική Σχολή Κλασικών Σπουδών στην Αθήνα, Τμήμα Αρχείων, Αρχείο Ίωνος Δραγούμη, Φάκελος 63, Υποφάκελος 5.

-*Ελληνισμός του Εξωτερικού*, έτος Α', τεύχος 4-5, Αθήνα-Αλεξάνδρεια-Latrobe (USA) Απρίλιος-Μάιος 1948, σελ. 7. στην Αμερικανική Σχολή Κλασικών Σπουδών στην Αθήνα, Τμήμα Αρχείων, Αρχείο Ίωνος Δραγούμη, Φάκελος 63, Υποφάκελος 5.

-*Ελληνισμός του Εξωτερικού*, έτος Α', τεύχος 7, Αθήνα-Αλεξάνδρεια-Latrobe (USA) Ιούλιος 1948, στην Αμερικανική Σχολή Κλασικών Σπουδών στην Αθήνα, Τμήμα Αρχείων, Αρχείο Ίωνος Δραγούμη, Φάκελος 63, Υποφάκελος 5.

-*Ελληνισμός του Εξωτερικού*, έτος Α΄, τεύχος 8-9, Αθήνα-Αλεξάνδρεια-Latrobe (USA) Αύγουστος–Σεπτέμβριος 1948, στην Αμερικανική Σχολή Κλασικών Σπουδών στην Αθήνα, Τμήμα Αρχείων, Αρχείο Ίωνος Δραγούμη, Φάκελος 63, Υποφάκελος 5.

-*Ελληνισμός του Εξωτερικού*, έτος Β΄, τεύχος 13, Αθήνα-Αλεξάνδρεια-Latrobe (USA) Ιανουάριος 1949, στην Αμερικανική Σχολή Κλασικών Σπουδών στην Αθήνα, Τμήμα Αρχείων, Αρχείο Ίωνος Δραγούμη, Φάκελος 63, Υποφάκελος 5.

-*Ελληνισμός του Εξωτερικού*, έτος Α΄, τεύχος 12, Αθήνα-Αλεξάνδρεια-Latrobe (USA) Δεκέμβριος 1948, στην Αμερικανική Σχολή Κλασικών Σπουδών στην Αθήνα, Τμήμα Αρχείων, Αρχείο Ίωνος Δραγούμη, Φάκελος 63, Υποφάκελος 5.

-*Ελληνισμός του Εξωτερικού*, έτος Β΄, τεύχος 13, Αθήνα-Αλεξάνδρεια-Latrobe (USA) Φεβρουάριος 1949, στην Αμερικανική Σχολή Κλασικών Σπουδών στην Αθήνα, Τμήμα Αρχείων, Αρχείο Ίωνος Δραγούμη, Φάκελος 63, Υποφάκελος 5.

-*Ελληνισμός του Εξωτερικού*, έτος Β΄, τεύχος 15, Αθήνα-Αλεξάνδρεια-Latrobe (USA) Μάρτιος 1949, στην Αμερικανική Σχολή Κλασικών Σπουδών στην Αθήνα, Τμήμα Αρχείων, Αρχείο Ίωνος Δραγούμη, Φάκελος 63, Υποφάκελος 5.

-*Ελληνισμός του Εξωτερικού*, έτος Β΄, τεύχος 16-17, Απρίλιος-Μάιος 1949, στην Αμερικανική Σχολή Κλασικών Σπουδών στην Αθήνα, Τμήμα Αρχείων, Αρχείο Ίωνος Δραγούμη, Φάκελος 63, Υποφάκελος 5.

-*Ελληνισμός του Εξωτερικού*, ημίτομος Ιούνιος-Δεκέμβριος, εκδόσεις Felizian Rauch, Γενεύη 1949, διαθέσιμο στην ηλεκτρονική διεύθυνση https://www.ascsa.edu.gr/uploads/media/ID_Box_63_f_03_Spanoudi_1949.pdf

-*Κρίκος*, χρόνος Γ΄, αριθμός 33, Σεπτέμβριος 1953, στην Αμερικανική Σχολή Κλασικών Σπουδών στην Αθήνα, Τμήμα Αρχείων, Αρχείο Ίωνος Δραγούμη, Φάκελος 63, Υποφάκελος 3.

-*Μακεδονικά φύλλα*, έκδοσις εφημερίδος *Μακεδονική ηχώ*, 1-13 Αυγούστου Βέροια 1-15 Σεβρίου 1942 στην Αμερικανική Σχολή Κλασικών Σπουδών στην Αθήνα, Τμήμα Αρχείων, Αρχείο Ίωνος Δραγούμη, Φάκελος 63, Υποφάκελος 3.

-*Μούσα*, Χρονιά Β, Φύλλο 1 (13), Αθήνα Αύγουστος 1921, στην Αμερικανική Σχολή Κλασικών Σπουδών στην Αθήνα, Τμήμα Αρχείων, Αρχείο Ίωνος Δραγούμη, Φάκελος 63, Υποφάκελος 2.

-*Νέα Εστία*, έτος Α', τεύχος 3, Αθήναι 15 Μαΐου 1927 στην Αμερικανική Σχολή Κλασικών Σπουδών στην Αθήνα, Τμήμα Αρχείων, Αρχείο Ίωνος Δραγούμη, Φάκελος 65, Υποφάκελος 2.

-*Νέα Εστία*, έτος Α', τεύχος 4, Αθήναι 1 Ιουνίου 1927 στην Αμερικανική Σχολή Κλασικών Σπουδών στην Αθήνα, Τμήμα Αρχείων, Αρχείο Ίωνος Δραγούμη, Φάκελος 65, Υποφάκελος 2.

-*Νέα Εστία*, έτος Η, τόμος 15ος, τεύχος 177, Αθήνα 1η Μαΐου 1934, στην Αμερικανική Σχολή Κλασικών Σπουδών στην Αθήνα, Τμήμα Αρχείων, Αρχείο Ίωνος Δραγούμη, Φάκελος 65, Υποφάκελος 2.

-*Νέα Εστία*, έτος ΛΔ, τόμος 68, τεύχος 794, Αθήναι 1 Αυγούστου 1960, στην Αμερικανική Σχολή Κλασικών Σπουδών στην Αθήνα, Τμήμα Αρχείων, Αρχείο Ίωνος Δραγούμη, Φάκελος 63, Υποφάκελος 3.

-*Νέα Εστία. Τα εκατόν πενήντα χρόνια του ελληνικού ρομαντισμού [και ο ρομαντισμός στον 19ο αιώνα]*, έτος ΝΕ', τόμος εκατοστός δέκατος, τεύχος 107, Αθήναι Χριστούγεννα 1981.

-*Νέα Εστία. Τεύχος αφιερωμένο στον Ίωνα Δραγούμη*, Ιωάννης Δ. Κολλάρος & Σια Α.Ε., Έτος ΙΕ', τόμος 29^{ος}, τεύχος 342, Αθήναι 15 Μαρτίου 1941, στην Αμερικανική Σχολή Κλασικών Σπουδών στην Αθήνα, Τμήμα Αρχείων, Αρχείο Ίωνος Δραγούμη, Φάκελος 65, Υποφάκελος 5.

-*Νέα Τέχνη*, περίοδος Β', έτος Γ', 1 Σεπτεμβρίου Αθήναι 1926, στην Αμερικανική Σχολή Κλασικών Σπουδών στην Αθήνα, Τμήμα Αρχείων, Αρχείο Ίωνος Δραγούμη, Φάκελος 63, Υποφάκελος 2.

-*Νεοελληνικά Γράμματα*, Β. Β.΄ Νοέμβριος 1926. Δακτυλογραφημένο αντίγραφο του άρθρου υπάρχει στην Αμερικανική Σχολή Κλασικών Σπουδών στην Αθήνα, Τμήμα Αρχείων, Αρχείο Ίωνος Δραγούμη, Φάκελος 63, Υποφάκελος 2.

-*Ο Νουμάς*, χρονιά Δ', αρ.φ. 217, 15 του Οχτώβρη του 1906.

-*Παρνασσός*, νο 9, Νέα Υόρκη, Φεβρουάριος 1927, στην Αμερικανική Σχολή Κλασικών Σπουδών στην Αθήνα, Τμήμα Αρχείων, Αρχείο Ίωνος Δραγούμη, Φάκελος 63, Υποφάκελος 2.

-*Παρνασσός*, νο 22, Νέα Υόρκη, Ιούνιος 1928, στην Αμερικανική Σχολή Κλασικών Σπουδών στην Αθήνα, Τμήμα Αρχείων, Αρχείο Ίωνος Δραγούμη, Φάκελος 63, Υποφάκελος 2.

-*Πνευματική Κύπρος*, χρονιά Γ', αριθ. 34-25, Λευκωσία Ιούλιος-Αύγουστος 1963, στην Αμερικανική Σχολή Κλασικών Σπουδών στην Αθήνα, Τμήμα Αρχείων, Αρχείο Ίωνος Δραγούμη, Φάκελος 66, Υποφάκελος 3.

- *Πολιτική Επιθεώρησις*, έτος Α, αριθ. 1 Αθήνα 2 Ιανουαρίου 1916.

- *Πολιτική Επιθεώρησις*, έτος Α, αριθμός 27, Αθήναι 2 Ιουλίου 1916.

- *Πολιτική Επιθεώρησις*, έτος Α, αριθμός 45, Αθήναι 5 Νοεμβρίου 1916

- *Πολιτική Επιθεώρησις*, έτος Α, αριθ. 49, Αθήναι 3 Δεκεμβρίου 1916.

-*Πολιτική Επιθεώρησις*, έτος Α, αριθ. 51, Αθήναι 17 Δεκεμβρίου 1916.

-*Πολιτική Επιθεώρησις*, έτος Α, αριθμός 52, Αθήναι 24 Δεκεμβρίου 1916.

- Πολιτική Επιθεώρησις, έτος Β, αριθ. 66, Αθήναι 1η Απριλίου 1917.

-Πολιτική Επιθεώρησις, έτος Β, αριθ. 67, Αθήναι 8 Απριλίου 1917.

-Πολιτική Επιθεώρησις, έτος Β, αριθ. 75, Αθήναι 3 Ιουνίου 1917.

-Πολιτική Επιθεώρησις, περίοδος Δ, έτος Α', αρ. 2, 15 Απριλίου 1945, στην Αμερικανική Σχολή Κλασικών Σπουδών στην Αθήνα, Τμήμα Αρχείων, Αρχείο Ίωνος Δραγούμη, Φάκελος 63, Υποφάκελος 3.

-Project Muse, volume 15, number 3, University of Toronto Press, April 1946.

-Τα Ιστορικά, τεύχος 68, Αθήνα 2018, διαθέσιμο στην ηλεκτρονική διεύθυνση https://www.academia.edu/37819337/Γάλλοι_διανοούμενοι_ανάμεσα_σε_κοσμοπολισμό_και_εθνικισμό_στη_Γ_Γαλλική_Δημοκρατία._Το_παράδειγμα_του_κριτικού_και_ιστορικού_της_τέχνης_Camille_Mauclai

-Τα Νέα Γράμματα, Ιούλιος Αύγουστος 1935, στην Αμερικανική Σχολή Κλασικών Σπουδών στην Αθήνα, Τμήμα Αρχείων, Αρχείο Ίωνος Δραγούμη, Φάκελος 65, Υποφάκελος 2.

-Τετράδια «Ευθύνης» 7, Επιτάφια στήλη στον Ίωνα Δραγούμη εκατό χρόνια από την γέννησή του, Αθήνα 1978.

-Τετράδια Εργασίας 35, Διακυμάνσεις του ελληνικού πολιτικού στοχασμού από τον 19ο στον 20ο αιώνα, Εθνικό ίδρυμα ερευνών/Ινστιτούτο ιστορικών ερευνών, Αθήνα 2014.

-Το Μέλλον. Επιθεώρησις των πολιτικών και κοινωνικών επιστημών μετά ναυτικού δελτίου, έτος Γ', αριθμ. 25-26, Ιανουάριος-Φεβρουάριος 1921, στην Αμερικανική Σχολή Κλασικών Σπουδών στην Αθήνα, Τμήμα Αρχείων, Αρχείο Ίωνος Δραγούμη, Φάκελος 63, Υποφάκελος 2.

-The Western Political Quarterly, vol. 16, no. 4, University of Utah, 1964.

-*Φανταστική Λογοτεχνία*, τεύχος 7, Αθήνα Δεκέμβριος 2010, διαθέσιμο στην ηλεκτρονική διεύθυνση https://issuu.com/flefalo/docs/synolo_teyxous7_gia_blog

-*Φιλολογική Πρωτοχρονιά. Ετήσια λογοτεχνική και καλλιτεχνική έκδοση, χρόνος δέκατος ένατος*, Αθήναι 1962, στην Αμερικανική Σχολή Κλασικών Σπουδών στην Αθήνα, Τμήμα Αρχείων, Αρχείο Ίωνος Δραγούμη, Φάκελος 66, Υποφάκελος 3.

-*Ηθική*, Έκδοση του Εργαστηρίου «Φιλοσοφία-Διακυβέρνηση-Οικονομία», του Τμήματος Φιλοσοφίας της Φιλοσοφικής Σχολής του Εθνικού και Καποδιστριακού Πανεπιστημίου Αθηνών, αρ. 14, Αθήνα, 2021. Διαθέσιμο στην ηλεκτρονική διεύθυνση

<https://ejournals.epublishing.ekt.gr/index.php/ethiki/article/view/28594/22388>

Άρθρα

-Αθανασοπούλου Αφροδίτη, «Ο απόηχος του κρητικού αγώνα στην ποίηση των Ελλήνων ρομαντικών», Στεφανοπούλου Μαρία (επιμλ), *Επιστημονικό συμπόσιο, ο Ρομαντισμός στην Ελλάδα (12 και 13 Νοεμβρίου 1999)*, Εταιρεία σπουδών νεοελληνικού πολιτισμού και γενικής παιδείας (Ιδρυτής: Σχολή Μωραΐτη), Ίδρυμα Μωραΐτη, Αθήνα 2001.

-Αθηναίας (Μεγαπάνου) Ειρήνης, «Ο Ίδας», *Ελληνική Δημιουργία*, «Ίων Δραγούμης Αφιέρωμα», έτος Ε', τόμος δέκατος, τεύχος 112, Αθήναι 1 Οκτωβρίου 1952, στην Αμερικανική Σχολή Κλασικών Σπουδών στην Αθήνα, Τμήμα Αρχείων, Αρχείο Ίωνος Δραγούμη, Φάκελος 63, Υποφάκελος 3.

-Αλεξίου Λευτέρη, άνευ τίτλου, *Νεοελληνικά γράμματα*, Β. Β.' Νοέμβριος 1926. Δακτυλογραφημένο αντίγραφο του άρθρου υπάρχει στην Αμερικανική Σχολή Κλασικών Σπουδών στην Αθήνα, Τμήμα Αρχείων, Αρχείο Ίωνος Δραγούμη, Φάκελος 63, Υποφάκελος 2.

-Ανώνυμου συγγραφέα, «Εσωτερική Επιθεώρησις» (μόνιμη στήλη), *Πολιτική Επιθεώρησις*, έτος Α', αριθ. 51, Αθήναι 17 Δεκεμβρίου 1916.

-Ανώνυμου συγγραφέα, «Η κατάπτωσης της Αντάντ», *Πολιτική Επιθεώρησις*, έτος Α, αριθμός 52, Αθήναι 24 Δεκεμβρίου 1916.

-Αλιβιζάτος Νίκος, «Ο Βενιζέλος και ο θεσμικός εκσυγχρονισμός της χώρας», Βερέμης Θ.-Νικολακόπουλος Η. (επιμλ), *Ο Ελευθέριος Βενιζέλος και η εποχή του*, επιμέλεια, Τα Νέα-Ελληνικά Γράμματα Α.Ε., Αθήνα 2005.

-Αρώνη-Τσίχλη Καίτη, «Η κοινωνία της σταφίδας και ο Τρικούπης», Αρώνη-Τσίχλη Καίτη-Τρίχα Λύντια (εμπλ), *Ο Χαρίλαος Τρικούπης και η εποχή του. Πολιτικές επιδιώξεις και κοινωνικές συνθήκες*, Εκδόσεις Παπαζήση, Αθήνα 2000.

-Βαϊανός Μάριος, «Ίων Δραγούμης», *Αλεξανδρινή Τέχνη*, χρονιά Β, τεύχος πρώτο, Δεκέμβριος 1927, στην Αμερικανική Σχολή Κλασικών Σπουδών στην Αθήνα, Τμήμα Αρχείων, Αρχείο Ίωνος Δραγούμη, Φάκελος 65, Υποφάκελος 2.

-Βενιζέλου Ελευθερίου, «Η παράδοσις του Ρούπελ αποτελεί χρεωκοπίαν της βασιλικής πολιτικής», Το 26ον άρθρο του Ελ. Βενιζέλου- 15 Νοεμβρίου 1934, *Η ιστορία του Εθνικού Διχασμού κατά την αρθρογραφία του Ελευθερίου Βενιζέλου και του Ιωάννου Μεταζά*, δευτέρα έκδοσις, Εκδοτικός Οίκος Κυρομάνος, Θεσσαλονίκη 2003.

-Βερέμης Θάνος, «Εισαγωγή», Συλλογικό, Βερέμης Θάνος (επιμλ), *Εθνική ταυτότητα και εθνικισμός στη νεότερη Ελλάδα*, MIET Μορφωτικό ίδρυμα Εθνικής Τραπέζης, Αθήνα 2012.

-Βλαντή Μαρία- Βλαντής Νίκος, «Προ-Ραφαηλίτες: Μια επαναστατική καλλιτεχνική αδελφότητα», *Φανταστική Λογοτεχνία*, τεύχος 7, διαθέσιμο στην ηλεκτρονική διεύθυνση https://issuu.com/flefalo/docs/synolo_teyxous7_gia_blog

-Βουγιούκας Γ. Π., «Επί του προσφορωτέρου συστήματος εκμεταλλεύσεως των σιδηροδρόμων μας», *Πολιτική Επιθεώρησις*, έτος Β', αριθ. 67, Αθήναι 8 Απριλίου 1917.

-Γιαννιός Ν., «Ο Δραγούμης και ο Σοσιαλισμός», Άπαντα Ίωνος Δραγούμη, *Αρθρογραφία 1903-1920*, Εκδόσεις Έκτωρ, Αθήνα 2021.

-Γληνός Δημήτριος, «Δια τον κ. Ί. Δραγούμην», *Νέα Ελλάς*, έτος Ζ', αριθμός φύλλου 2151, Αθήναι, Παρασκευή 10 Απριλίου 1920. Διαθέσιμο στην ηλεκτρονική διεύθυνση https://digitallib.parliament.gr/display_doc.asp?item=33508&seg=793

-Chesterton G. K, «Ουτοπία τοκογλόφων», Chesterton G. K, *Ουτοπία τοκογλόφων και άλλα δοκίμια*, μτφ. Κατερίνα Σχινά, Κίχλη, Αθήνα 2022.

-Δασκαλάκης Γεώργιος Δ., «Αυταρχικός εθνοκεντρισμός. Συμβολή στην πολιτική φιλοσοφία του Ίωνος Δραγούμη», *Τετράδια «ευθύνης»* 7, Επιτάφια στήλη στον Ίωνα Δραγούμη εκατό χρόνια από την γέννησή του, Αθήνα 1978.

-Δημητράτος Νίκος, «Η χρεωκοπία του φιλεργατισμού», Νούτσος Παναγιώτης, *Η σοσιαλιστική σκέψη στην Ελλάδα από το 1875 ως το 1974, Τόμος Β', Ιδέες και κινήσεις για την οικονομική και πολιτική οργάνωση της εργατικής τάξης (1907-1925), Α' μέρος: Από το Κοινωνικόν μας ζήτημα στην ιδρυτική γενιά του ΣΕΚΕ*, Εκδόσεις Γνώση, Αθήνα 1991.

-Δραγούμη Ίωνος, «Υπόμνημα προς το εν Παρισίοις Συνέδριον της Ειρήνης», στο Άπαντα Ίωνος Δραγούμη, *Αρθρογραφία 1903-1920*, Εκδόσεις Έκτωρ, Αθήνα 2021.

-Δραγούμη Ίωνος, «Υπόμνημα επί του ελληνικού ζητήματος προς την εν Παρισίοις Συνδιάσκεψιν της Ειρήνης» στο Άπαντα Ίωνος Δραγούμη, *Αρθρογραφία 1903-1920*, Εκδόσεις Έκτωρ, Αθήνα 2021.

-Δραγούμη Ι., «Προγραμματικοί Πολιτικοί Στοχασμοί», *Πολιτική Επιθεώρησις*, έτος Α, αριθμός 27, Αθήναι 2 Ιουλίου 1916.

-Δραγούμης Ίων, «Α' Προκήρυξη προς τους σκλαβωμένους και τους ελεύθερους Έλληνες», Ίων Δραγούμης, *Μελέται*, Πελεκάνος, Αθήνα 2014.

-Δραγούμης Ίων, «Ανελεύθερον Σύστημα», Άπαντα Ίωνος Δραγούμη, *Αρθρογραφία 1903-1920*, Εκδόσεις Έκτωρ, Αθήνα 2021.

-Δραγούμης Ίων, «Αντιπολίτευσις και Λαός», *Πολιτεία*, 20 Φεβρουαρίου 1920.

-Δραγούμης Ίων, «Απαντώ στον κοινωνιολόγο Σκληρό», στο περιοδικό *Ελληνισμός του Εξωτερικού*, έτος Α', τεύχος 7, Αθήνα-Αλεξάνδρεια-Latrobe (USA) Ιούλιος 1948, στην Αμερικανική Σχολή Κλασικών Σπουδών στην Αθήνα, Τμήμα Αρχείων, Αρχείο Ίωνος Δραγούμη, Φάκελος 63, Υποφάκελος 5.

-Δραγούμης Ίων, «Για το βιβλίο του Γιαννόπουλου», *Ο Νουμάς*, Χρονιά Δ, αρ.φ. 217, 15 του Οχτώβρη του 1906.

-Δραγούμης Ίων, «Δεν θέλομεν», Άπαντα Ίωνος Δραγούμη, *Αρθρογραφία 1903-1920*, Εκδόσεις Έκτωρ, Αθήνα 2021.

-Δραγούμης Ίων, «Δυο εκλογές», Άπαντα Ίωνος Δραγούμη, *Αρθρογραφία 1903-1920*, Εκδόσεις Έκτωρ, Αθήνα 2021.

-Δραγούμης Ίων, «Ελληνοβουλγαρικά Α΄», στο Άπαντα Ίωνος Δραγούμη, *Αρθρογραφία 1903-1920*, Εκδόσεις Έκτωρ, Αθήνα 2021.

-Δραγούμης Ίων, «Ελληνοβουλγαρικά Β΄», στο Άπαντα Ίωνος Δραγούμη, *Αρθρογραφία 1903-1920*, Εκδόσεις Έκτωρ, Αθήνα 2021.

-Δραγούμης Ίων, «Εξωτερική Επιθεώρησις» (μόνιμη στήλη), περιοδικό *Πολιτική Επιθεώρησις*, έτος Α, αριθμός 45, Αθήναι 5 Νοεμβρίου 1916.

-Δραγούμης Ίων, «Εξωτερική Επιθεώρησις» (μόνιμη στήλη), περιοδικό *Πολιτική Επιθεώρησις*, έτος Α΄, αριθ. 49, Αθήναι 3 Δεκεμβρίου 1916.

-Δραγούμης Ίων, «Η κρίσιμος ώρα», Άπαντα Ίωνος Δραγούμη, *Αρθρογραφία 1903-1920*, Εκδόσεις Έκτωρ, Αθήνα, 2021.

-Δραγούμης Ίων, «Η μεγαρίς εν τω παρόντι», Αρχείο Ίωνα Δραγούμη, *Ίων Δραγούμης, Φύλλα Ημερολογίου Α΄ (1895-1902)*, Ερμής, Αθήνα 1988.

-Δραγούμης Ίων, «Η μικρή πατρίδα», Δραγούμης Ίων, *Μελέται*, Πελεκάνος, Αθήνα 2014.

-Δραγούμης Ίων, «Η σοσιαλιστική πρωτομαγιά Α΄» Άπαντα Ίωνος Δραγούμη, *Αρθρογραφία 1903-1920*, Εκδόσεις Έκτωρ, Αθήνα 2021.

-Δραγούμης Ίων, «Η σοσιαλιστική πρωτομαγιά Β'», Άπαντα Ίωνος Δραγούμη, *Αρθρογραφία 1903-1920*, Εκδόσεις Έκτωρ, Αθήνα 2021.

-Δραγούμης Ίων, «Η συγκρότησις της αντιπολιτεύσεως», *Βαλκανικός Ταχυδρόμος*, Βαλκανικός Ταχυδρόμος, Αθήναι, έτος Β', αριθ. 636-Τρίτη 24 Δεκεμβρίου 1919. Διαθέσιμο στην ηλεκτρονική διεύθυνση https://digitallib.parliament.gr/display_doc.asp?item=46729&seg=13602

-Δραγούμης Ίων, «Κοινωνισμός και Κοινωνιολογία», Δραγούμης Ίων, *Μελέται*, Πελεκάνος, Αθήνα 2014.

-Δραγούμης Ίων, «Μετανάστευσις», *Νέα Ημέρα*, φύλλο 1613 (2589), Τεργέστη 12/29 Νοεμβρίου του 1905. Διαθέσιμο στην ηλεκτρονική διεύθυνση https://digitallib.parliament.gr/display_doc.asp?item=33542&seg=824

-Δραγούμης Ίων, «Μετά την διακοπήν», Άπαντα Ίωνος Δραγούμη, *Αρθρογραφία 1903-1920*, Εκδόσεις Έκτωρ, Αθήνα 2021.

-Δραγούμης Ίων, «Μπολσεβικισμός, Ανατολή κι Ελληνισμός», Άπαντα Ίωνος Δραγούμη, *Αρθρογραφία 1903-1920*, Εκδόσεις Έκτωρ, Αθήνα 2021.

-Δραγούμης Ίων, «Μπολσεβικισμός, Ανατολή και Ελληνισμός», *Πολιτεία*, Έτος Α', αριθμός 165, Αθήναι, Παρασκευή 10 Ιανουαρίου 1920. Ψηφιακή βιβλιοθήκη της Βουλής των Ελλήνων, στην ηλεκτρονική διεύθυνση https://digitallib.parliament.gr/display_doc.asp?item=40268&seg=7387

-Δραγούμης Ίων, «Νέα Πολιτική στην Τουρκία», Άπαντα Ίωνος Δραγούμη, *Αρθρογραφία 1903-1920*, Εκδόσεις Έκτωρ, Αθήνα 2021.

-Δραγούμης Ίων, «Νέοι αγώνες», Άπαντα Ίωνος Δραγούμη, *Αρθρογραφία 1903-1920*, Εκδόσεις Έκτωρ, Αθήνα 2021.

-Δραγούμης Ίων, «Ξενομανία ή λεβαντινισμός», Άπαντα Ίωνος Δραγούμη, *Αρθρογραφία 1903-1920*, Εκδόσεις Έκτωρ, Αθήνα 2021.

-Δραγούμης Ίων, «Πόλεμος», Ίων Δραγούμης, *Τα «κρυμμένα» ημερολόγια. Οκτώβριος 1912-Αύγουστος 1913*, Εκδόσεις Πατάκη, Αθήνα 2021.

-Δραγούμης Ίων, «Παράρτημα «Πολιτικής Επιθεωρήσεως» Προγραμματικοί Πολιτικοί Στοχασμοί», Ίων Δραγούμης, *Μελέται*, Πελεκάνος, Αθήνα 2014.

-Δραγούμης Ίων, «Ρουμανία και Αλβανία», Άπαντα Ίωνος Δραγούμη, *Αρθρογραφία 1903-1920*, Εκδόσεις Έκτωρ, Αθήνα 2021.

-Δραγούμης Ίων, συνέντευξη με τον τίτλο «Ο Ίων Δραγούμης απαντά εις τον λόγον του κ. πρωθυπουργού» στην εφημερίδα *Καθημερινή*, Άπαντα Ίωνος Δραγούμη, *Αρθρογραφία 1903-1920*, Εκδόσεις Έκτωρ, Αθήνα 2021.

-Δραγούμης Ίων, συνέντευξη στην εφημερίδα *Πολιτεία*, Δευτέρα 25 Νοεμβρίου 1919. Διαθέσιμο την ηλεκτρονική διεύθυνση https://digitallib.parliament.gr/display_doc.asp?item=34052&seg=

-Δραγούμης Ίων, συνέντευξη στην εφημερίδα *Πολιτεία* Τετάρτη 25 Δεκεμβρίου 1919. Διαθέσιμο στην ηλεκτρονική διεύθυνση https://digitallib.parliament.gr/display_doc.asp?item=34052&seg=

-Δραγούμης Ίων, «Στρατός και άλλα», Ίων Δραγούμης, *Μελέται*, Πελεκάνος, Αθήνα 2014.

-Δραγούμης Ίων, «Τα θαύματα της Αγγλογαλλίας στην Ελλάδα. Κοινωνικές παρατηρήσεις», Άπαντα Ίωνος Δραγούμη, *Αρθρογραφία 1903-1920*, Εκδόσεις Έκτωρ, Αθήνα 2021.

-Δραγούμης Ίων, «Τι είναι σοσιαλισμός», Άπαντα Ίωνος Δραγούμη, *Αρθρογραφία 1903-1920*, Εκδόσεις Έκτωρ, Αθήνα 2021.

-Δραγούμης Ίων, «Τι είναι το γλωσσικό ζήτημα», Ίων Δραγούμης, *Μελέται*, Πελεκάνος, Αθήνα 2014.

-Δραγούμης Ίων, «Τιμή και ανάθεμα», Ίων Δραγούμης, *Μελέται*, Πελεκάνος, Αθήνα 2014.

-Δραγούμης Ίων, «Το ζήτημα του Πόντου», Άπαντα Ίωνος Δραγούμη, *Αρθρογραφία 1903-1920*, Εκδόσεις Έκτωρ, Αθήνα 2021.

-Δραγούμης Ίων, «Το μάθημα των πραγμάτων», *Πολιτική Επιθεώρησις*, έτος Β', αριθ. 75, Αθήναι 3 Ιουνίου 1917.

-Δραγούμης Στέφανος, «Φιλελεύθεροι Κραταιοί», *Πολιτική Επιθεώρησις*, έτος Β', αριθ. 75, Αθήναι 3 Ιουνίου 1917.

-Δραγούμης Ίων, «Χάριν του έθνους», Άπαντα Ίωνος Δραγούμη, *Αρθρογραφία 1903-1920*, Εκδόσεις Έκτωρ, Αθήνα 2021.

-Δραγούμης Ίων, «31 Ιουλίου 1920», Άπαντα Ίωνος Δραγούμη, *Αρθρογραφία 1903-1920*, Εκδόσεις Έκτωρ, Αθήνα 2021.

-Δρίτσας Γιώργος, «Από τον «ριζοσπαστικό αριστοκρατισμό» του Nietzsche στον «πρωσικό σοσιαλισμό» του Spengler - Οριακές προσλήψεις της πολιτικής στη Γερμανική πνευματική ζωή», στο περιοδικό *Ηθική*, Έκδοση του Εργαστηρίου «Φιλοσοφία-Διακυβέρνηση-Οικονομία», του Τμήματος Φιλοσοφίας της Φιλοσοφικής Σχολής του Εθνικού και Καποδιστριακού Πανεπιστημίου Αθηνών, αρ. 14, Αθήνα 2021.

Διαθέσιμο στην ηλεκτρονική διεύθυνση
<https://ejournals.epublishing.ekt.gr/index.php/ethiki/article/view/28594/22388>

-Έλληνας Κοινωνιολόγος Καθηγητής Πανεπιστημίου, «Στρατιωτική λύσις και χριστιανοσοσιαλισμός», στο περιοδικό *Ελληνισμός του Εξωτερικού*, έτος Β', τεύχος 13, Αθήνα-Αλεξάνδρεια-Latrobe (USA) Ιανουάριος 1949, στην Αμερικανική Σχολή

Κλασικών Σπουδών στην Αθήνα, Τμήμα Αρχείων, Αρχείο Ίωνος Δραγούμη, Φάκελος 63, Υποφάκελος 5.

-Ζαμπέλιος Σπυρίδων, «Ο κ. Ιούλιος Τυπάλδος», *Πανδώρα*, τόμος Ι, φυλλάδιον 236, σελ 459. Διαθέσιμο στην ηλεκτρονική διεύθυνση https://lekythos.library.ucy.ac.cy/bitstream/handle/10797/23267/pan_issue236.pdf?sequence=20&isAllowed=y

-Θεοτοκά Γ., «Ένας άλλος Δραγούμης Α'. Δραγούμης και Μπαρρές», στο περιοδικό *Αναγέννηση*, χρονιά Β, φυλλάδιο 9ο, Μάης 1928 στην Αμερικανική Σχολή Κλασικών Σπουδών στην Αθήνα, Τμήμα Αρχείων, Αρχείο Ίωνος Δραγούμη, Φάκελος 65, Υποφάκελος 2.

-Θεοτοκά Γ., «Ένας νέος Δραγούμης Β'. Η λατρεία του Εγώ», στο περιοδικό *Αναγέννηση*, φυλλάδιο 11ο και 12ο, Ιούλιος-Αύγουστος 1928, στην Αμερικανική Σχολή Κλασικών Σπουδών στην Αθήνα, Τμήμα Αρχείων, Αρχείο Ίωνος Δραγούμη, Φάκελος 65, Υποφάκελος 2.

-Θεοτοκάς Γιώργος, «Η λογοτεχνική σημασία της μορφής και του έργου του Ίωνος Δραγούμη», *Άπαντα Ίωνος Δραγούμη, Μελέτες, αφιερώματα και άρθρα για τον Ίωνα*, Α', Εκδόσεις Έκτωρ, Αθήνα 2012.

-Jenkins Romilly, «Σαμοθράκη», στο περιοδικό *Αγγλοελληνική Επιθεώρηση*, τόμος τρίτος, τεύχος 12, Σεπτέμβριος-Οκτώβριος 1948 στην Αμερικανική Σχολή Κλασικών Σπουδών στην Αθήνα, Τμήμα Αρχείων, Αρχείο Ίωνος Δραγούμη, Φάκελος 63, Υποφάκελος 5.

-Καζαντζάκης Ν., «Ίων Δραγούμης», στο περιοδικό *Νέα Εστία*, έτος ΛΔ, τόμος 68, τεύχος 794, Αθήναι 1 Αυγούστου 1960, στην Αμερικανική Σχολή Κλασικών Σπουδών στην Αθήνα, Τμήμα Αρχείων, Αρχείο Ίωνος Δραγούμη, Φάκελος 63, Υποφάκελος 3.

-Καλαφάτης Θανάσης, «Τα αίτια και τα αποτελέσματα της χρεοκοπίας του ελληνικού κράτους το 1893», Αρώνη-Τσίχλη Καίτη-Τρίχα Λύντια (επιμλ), *Ο Χαρίλαος Τρικούπης και η εποχή του. Πολιτικές επιδιώξεις και κοινωνικές συνθήκες*, Εκδόσεις Παπαζήση, Αθήνα 2000.

-Καραντώνης Ανδρέας, «Από την ποίηση του Αχιλλέα Παράσχου», Νέα Εστία, *Τα εκατόν πενήντα χρόνια του ελληνικού ρομαντισμού [και ο ρομαντισμός στον 19ο αιώνα]*, έτος ΝΕ', τόμος εκατοστός δέκατος, τεύχος 107, Αθήναι Χριστούγεννα 1981.

-Καρασαρίνης Μάρκος, ««Ο Barres κι εγώ και άλλοι μερικοί». Η επιλεκτική ενσωμάτωση ιδεών του ευρωπαϊκού συντηρητισμού στην ελληνική πολιτική σκέψη. 1890-1922», *Τετράδια εργασίας 35, Διακυμάνσεις του ελληνικού πολιτικού στοχασμού από τον 19ο στον 20ο αιώνα*, Εθνικό ίδρυμα ερευνών/Ινστιτούτο ιστορικών ερευνών, Αθήνα 2014.

-Καρούζος Χρήστος, «Η Σαμοθράκη του Ίδα», στο περιοδικό *Αναγέννηση*, χρονιά Β, φυλλάδιο 2ο, Αθήνα Οκτώβριος 1927, στην Αμερικανική Σχολή Κλασικών Σπουδών στην Αθήνα, Τμήμα Αρχείων, Αρχείο Ίωνος Δραγούμη, Φάκελος 65, Υποφάκελος 2.

-Κιτρομηλίδης Π., «Ιδεολογικά ρεύματα και πολιτικά αιτήματα κατά τον ελληνικό 19^ο αιώνα», Δερτιλής Γ.Β.- Κωστής Κ. (επιμλ), *Θέματα Νεοελληνικής Ιστορίας (18ος-20ος αιώνας)*, Αντ. Ν. Σάκκουλας, Αθήνα 1991.

-Κορδάτος Γιάννης, «Ο πολιτικός Ι. Δραγούμης», Άπαντα Ίωνος Δραγούμη, *Μελέτες, αφιερώματα και άρθρα για τον Ίωνα Α΄*, Εκδόσεις Έκτωρ, Αθήνα 2021.

-Κορδάτος Γιάννης, «Ο πατριώτης και ο πολιτικός», Βουτουρής Παντελής, *Ιδέες της σκληρότητας και της καλοσύνης. Εθνικισμός, σοσιαλισμός, ρατσισμός (1897-1922)*, Εκδόσεις Καστανιώτη, Αθήνα 2017.

-Κορδάτος Γιάννης, «Ο Πολιτικός Ι. Δραγούμης», Κόρμαλη Αθανασίου Λ., *Η εκτέλεση του Ίωνος Δραγούμη στον τύπο της εποχής*, Εκδόσεις Πελασγός, Αθήναι 1994.

-Κοτζιάς Αλέξανδρος, «Η Ελλάδα στις συμπληγάδες των υπερδυνάμεων της εποχής», *Ε Ιστορικά* (Ελευθεροτυπία), ΚΑΡΔΑΣΗΣ ΒΑΣ. - ΨΑΡΟΜΗΛΙΓΚΟΣ ΑΡΤ. (επιμλ), *Εθνικός Διχασμός. Ο Κωνσταντίνος, ο Βενιζέλος και το Ανάθεμα*, Αθήνα 2009.

-Κριαράς Εμμανουήλ, «Ο Μανόλης Τριανταφυλλίδης έως την εκπαιδευτική μεταρρύθμιση του 1917», Κριαράς Εμμανουήλ, *Πρόσωπα και θέματα από την ιστορία του δημοτικισμού, τόμος Α΄*, Εκδόσεις Καστανιώτη, Αθήνα 1985.

-Λαγάκος Ευστ., «Αποσπάσματα από τον Ίωνα Δραγούμη με σχόλιο», στο περιοδικό *Πνευματική Κύπρος*, χρονιά Γ΄, αριθ. 34-25, Λευκωσία Ιούλιος-Αύγουστος 1963, στην Αμερικανική Σχολή Κλασικών Σπουδών στην Αθήνα, Τμήμα Αρχείων, Αρχείο Ίωνος Δραγούμη, Φάκελος 66, Υποφάκελος 3.

-Λαδάς Στέφανος Π., «Έθνος, κράτος και πολιτισμός», στο περιοδικό *Παρανασσός*, νο 22, Νέα Υόρκη Ιούνιος 1928, στην Αμερικανική Σχολή Κλασικών Σπουδών στην Αθήνα, Τμήμα Αρχείων, Αρχείο Ίωνος Δραγούμη, Φάκελος 63, Υποφάκελος 2.

-Λαδάς Στέφανος Π., «Τα λογοτεχνικά έργα του Ίωνος Δραγούμη», στο περιοδικό *Παρανασσός*, νο 9, Νέα Υόρκη Φεβρουάριος 1927, στην Αμερικανική Σχολή Κλασικών Σπουδών στην Αθήνα, Τμήμα Αρχείων, Αρχείο Ίωνος Δραγούμη, Φάκελος 63, Υποφάκελος 2.

-Λαζάρου Σοφοκλής, «Ίων Δραγούμης. Το δράμα του. Η λογοτεχνία του», στο περιοδικό *Πνευματική Κύπρος*, χρονιά Γ΄, αριθ. 34-25, Λευκωσία Ιούλιος-Αύγουστος 1963, στην Αμερικανική Σχολή Κλασικών Σπουδών στην Αθήνα, Τμήμα Αρχείων, Αρχείο Ίωνος Δραγούμη, Φάκελος 66, Υποφάκελος 3.

-Λέκκας Παντελής, «Επίμετρο. Ιστορία, πολιτική και φιλοσοφία στο έργο του Μάικλ Όουζοτ», Όουζοτ Μάικλ, *Διαλέξεις για την ιστορία της πολιτικής σκέψης*, μτφ. Παντελής Λέκκας, Εκδόσεις Τόπος, Αθήνα 2019.

-Λεονταρίτης Γ. Β., «Εθνικισμός και Διεθνισμός: Πολιτική Ιδεολογία», Τσαούσης Δημήτριος Γ., *Ελληνισμός-ελληνικότητα. Ιδεολογικοί και βιωματικοί άξονες της νεοελληνικής κοινωνίας*, Βιβλιοπωλείον της Εστίας Ι. Δ. Κολλάρου & ΣΙΑΣ Α.Ε., Αθήνα 1983.

-Λούλος Κώστας, «Η Γερμανία και ο μύθος της πολιτικής ουδετερότητας του Κωνσταντίνου κατά τον Α' Παγκόσμιο Πόλεμο», Δορδανάς Ν. Στράτος (επιμλ), *«μακρύς» ελληνογερμανικός εικοστός αιώνας, οι μαύρες σκιές στην ιστορία των διμερών σχέσεων*, Επίκεντρο, Θεσσαλονίκη 2018.

-Μακράκη Λίλη, «Η εξέγερση στο Ακρωτήρι», Βερέμης Θ - Νικολακόπουλος Η. (επιμλ), *Ο Ελευθέριος Βενιζέλος και η εποχή του*, Τα Νέα-Ελληνικά Γράμματα Α.Ε., Αθήνα 2005.

-Μαρωνίτη Νίκη, «Η πολιτική φυσιογνωμία του νεοτρίκουπικού κόμματος μετά τον Χαρίλαο Τρικούπη. Προϋποθέσεις στην ανάγνωση της πολιτικής συμπεριφοράς του Γ. Θεοτόκη», Αρώνη-Τσίχλη Καίτη-Τρίχα Λύντια (επιμλ), *Ο Χαρίλαος Τρικούπης και η εποχή του. Πολιτικές επιδιώξεις και κοινωνικές συνθήκες*, Εκδόσεις Παπαζήση, Αθήνα 2000.

-Ματάλας Παρασκευάς, «Μα ποιος είναι ο ήρωας;», Εφημερίδα των Συντακτών, Αθήνα 7-10-2018, διαθέσιμο στην ηλεκτρονική διεύθυνση https://www.efsyn.gr/arheio/fantasma-tis-istorias/167145_ma-poiios-einai-o-iroas

-Μαυρογορδάτος Γιώργος Θ., «Ο εθνικός διχασμός. Γ. Το «κράτος των Αθηνών» και το «κράτος της Θεσσαλονίκης»», Βερέμης Θ.-Νικολακόπουλος Η. (επιμλ), *Ο Ελευθέριος Βενιζέλος και η εποχή του*, Τα Νέα-Ελληνικά Γράμματα Α.Ε., Αθήνα 2005.

-Μελά Σπύρου, «Ίων Δραγούμης. Ο αγώνας μας», στο περιοδικό *Ελληνική Δημιουργία*, «Ίων Δραγούμης Αφιέρωμα», έτος Ε', τόμος δέκατος, τεύχος 112, Αθήναι 1 Οκτωβρίου 1952, στην Αμερικανική Σχολή Κλασικών Σπουδών στην Αθήνα, Τμήμα Αρχείων, Αρχείο Ίωνος Δραγούμη, Φάκελος 63, Υποφάκελος 3.

-Μεταξά Ιωάννου, «Μία παγίς των Συμμάχων δια να εμπλακή η Ελλάς», το 28ον άρθρον του Ιω. Μεταξά 19η Νοεμβρίου 1943, *Η ιστορία του Εθνικού Διχασμού κατά την αρθρογραφία του Ελευθερίου Βενιζέλου και του Ιωάννου Μεταξά*, δευτέρα έκδοσις, Εκδοτικός Οίκος Κυρομάνος, Θεσσαλονίκη 2003.

-Μεταξά Ιωάννου, «Ψευδείς οι ισχυρισμοί του Βενιζέλου δια το Ρούπελ», το 26ον άρθρον του Ιω. Μεταξά-17ην Νοεμβρίου 1934, *Η ιστορία του Εθνικού Διχασμού κατά την αρθρογραφία του Ελευθερίου Βενιζέλου και του Ιωάννου Μεταξά*, δευτέρα έκδοσις, Εκδοτικός Οίκος Κυρομάνος, Θεσσαλονίκη 2003.

-Μουρέλος Γιάννης, «Η απόπειρα κατά της ζωής του Βενιζέλου στο Παρίσι. Η πορεία των ανακρίσεων και η δίκη των δραστών». Διαθέσιμο στην ηλεκτρονική διεύθυνση <https://clioturbata.com/απόψεις/mourellos-venizelos-murder-attempt/>

-Νικολακόπουλος Ηλίας, «Οι εκλογές του Νοεμβρίου 1910», Βερέμης Θ.-Νικολακόπουλος Η. (επιμλ), *Ο Ελευθέριος Βενιζέλος και η εποχή του*, Τα Νέα-Ελληνικά Γράμματα Α.Ε., Αθήνα 2005.

-Νικολετόπουλος Κ. Ν., «Κράτος και αυτάρκεια», *Πολιτική Επιθεώρησις*, έτος Β', αριθ. 66, Αθήναι 1η Απριλίου 1917.

-Παπανδρεοπούλου Κάτια, «Γάλλοι διανοούμενοι ανάμεσα σε κοσμοπολιτισμό και εθνικισμό στη Γ' Γαλλική Δημοκρατία. Το παράδειγμα του κριτικού και ιστορικού της τέχνης Camille Mauclair», *Τα Ιστορικά*, τεύχος 68, Αθήνα 2018, διαθέσιμο στην ηλεκτρονική διεύθυνση https://www.academia.edu/37819337/Γάλλοι_διανοούμενοι_ανάμεσα_σε_κοσμοπολιτισμό_και_εθνικισμό_στη_Γ_Γαλλική_Δημοκρατία._Το_παράδειγμα_του_κριτικού_και_ιστορικού_της_τέχνης_Camille_Mauclair

-Παπακωνσταντίνου Κατερίνα, «Κατασκευάζοντας την εικόνα του «Μεγάλου Ηγέτη»: προπαγάνδα και ιδεολογία της 4ης Αυγούστου», *Ε Ιστορικά*

(Ελευθεροτυπία), ΚΑΡΔΑΣΗΣ ΒΑΣ. - ΨΑΡΟΜΗΛΙΓΚΟΣ ΑΡΤ. (επιμλ), *Η δικτατορία του Μεταζά*, Αθήνα Οκτώβριος 2010

-Παπανικολάου Κωνσταντίνος Σ., ««Το «σιδηρούν κράτος». Ο Γαλλοπρωσικός Πόλεμος και η ίδρυση της Γερμανικής Αυτοκρατορίας στον ελληνικό δημόσιο λόγο». Διαθέσιμο στην ηλεκτρονική διεύθυνση https://comdeg.eu/el/master_essay/to-siδηρούν-κράτος-ο-γαλλοπρωσικός-π/#toc_ta_gegonota_tes_periodou_1864-1870

-Παράσχος Κ., «Ο μηδενισμός του Ίωνος Δραγούμη», *Νέα Εστία*, έτος Η, τόμος 15ος, τεύχος 177, Αθήνα 1η Μαΐου 1934, στην Αμερικανική Σχολή Κλασικών Σπουδών στην Αθήνα, Τμήμα Αρχείων, Αρχείο Ίωνος Δραγούμη, Φάκελος 65, Υποφάκελος 2.

-Παράσχος Κλ., «Εξοδος από το Εγώ», στο περιοδικό *Τα Νέα Γράμματα*, Ιούλιος Αύγουστος 1935, στην Αμερικανική Σχολή Κλασικών Σπουδών στην Αθήνα, Τμήμα Αρχείων, Αρχείο Ίωνος Δραγούμη, Φάκελος 65, Υποφάκελος 2.

-Παράσχος Κλέων, ««Το Σταμάτημα». Ένα βιβλίο του Ίωνος Δραγούμη», στο περιοδικό *Νέα Εστία*, έτος Α', τεύχος 3, Αθήναι 15 Μαΐου 1927 και τεύχος 4, Αθήναι 1 Ιουνίου 1927 στην Αμερικανική Σχολή Κλασικών Σπουδών στην Αθήνα, Τμήμα Αρχείων, Αρχείο Ίωνος Δραγούμη, Φάκελος 65, Υποφάκελος 2.

-Πολίτης Δώρος, «Ο εθνικός πολιτισμός ο κ. Παπανούτσος κι εμείς», στο περιοδικό *Ελληνισμός του Εξωτερικού*, έτος Α', τεύχος 12, Αθήνα-Αλεξάνδρεια-Latrobe (USA) Δεκέμβριος 1948, στην Αμερικανική Σχολή Κλασικών Σπουδών στην Αθήνα, Τμήμα Αρχείων, Αρχείο Ίωνος Δραγούμη, Φάκελος 63, Υποφάκελος 5.

-Πολίτης Ν. Γ., «Ίδας: Όσοι Ζωντανοί», *Άπαντα Ίωνος Δραγούμη, Μελέτες, αφιερώματα και άρθρα για τον Ίωνα*, Α', Εκδόσεις Έκτωρ, Αθήνα 2021.

-Ριζάς Σωτήρης, «Το πολιτικό και το κομματικό σύστημα στην τρικουπική εποχή (1875-1895). Συνέχειες και ασυνέχειες», Αρώνη-Τσίχλη Καίτη-Τρίχα Λύντια, *Ο Χαρίλαος Τρικούπης και η εποχή του. Πολιτικές επιδιώξεις και κοινωνικές συνθήκες*, Εκδόσεις Παπαζήση, Αθήνα 2000.

- Ροζάνης Στέφανος, «Η Ρομαντική Εξέγερση», *Μελέτες για τον Ρομαντισμό*, Αθήνα, Πλέθρον 2001.

-Ρούνης Μανόλης, «Ίων Δραγούμης» στην *Φιλολογική Πρωτοχρονιά. Ετήσια λογοτεχνική και καλλιτεχνική έκδοση*, χρόνος δέκατος ένατος, Αθήναι 1962, στην Αμερικανική Σχολή Κλασικών Σπουδών στην Αθήνα, Τμήμα Αρχείων, Αρχείο Ίωνος Δραγούμη, Φάκελος 66, Υποφάκελος 3.

-Ρουσόπουλος Ο. Α., «Επάρκεια», *Πολιτική Επιθεώρησης*, έτος Α', αριθμ. 52, Αθήναι 24 Δεκεμβρίου 1916.

-Σαμπατακάκης Θεόδωρος , «Ο διχασμός, το κίνημα του Βενιζέλου στη Θεσσαλονίκη και η είσοδος της Ελλάδας στον πόλεμο», Συλλογικό *Εθνικός Διχασμός. Ο Κωνσταντίνος, ο Βενιζέλος και το «Ανάθεμα»*, 1916-1917, περιοδικό Ε Ιστορικά, Νοέμβριος 2009.

-Σπανούδη Σ.Κ., «Ο Ίων Δραγούμης στην Πόλι. Αξέχαστες ευλαβικές αναμνήσεις», *Ελληνισμός του Εξωτερικού*, ημίτομος Ιούνιος-Δεκέμβριος, εκδόσεις Felizian Rauch, Γενεύη 1949, διαθέσιμο στην ηλεκτρονική διεύθυνση https://www.ascsa.edu.gr/uploads/media/ID_Box_63_f_03_Spanoudi_1949.pdf

-Σπυρίδης Κ., «Το ζήτημα της μεταναστεύσεως», *Πολιτική Επιθεώρησης*, έτος Α', αριθ. 1 Αθήνα 2 Ιανουαρίου 1916.

-Στάινμετς Αλέξανδρος, «Ξαναδιαβάζοντας τη «Σαμοθράκη» του Δραγούμη» στο περιοδικό *Ελληνισμός του Εξωτερικού*, έτος Β', τεύχος 15, Αθήνα-Αλεξάνδρεια-Latrobe (USA) Μάρτιος 1949, στην Αμερικανική Σχολή Κλασικών Σπουδών στην Αθήνα, Τμήμα Αρχείων, Αρχείο Ίωνος Δραγούμη, Φάκελος 63, Υποφάκελος 5.

-Συμεωνίδης Α. Γ., «Ίων Δραγούμης», στο περιοδικό *Αλεξανδρινή Τέχνη*, χρονιά Β', τεύχος τρίτο, Φεβρουάριος 1928, στην Αμερικανική Σχολή Κλασικών Σπουδών στην Αθήνα, Τμήμα Αρχείων, Αρχείο Ίωνος Δραγούμη, Φάκελος 63, Υποφάκελος 2.

-Σφοίνη Αλεξάνδρα, «Ιστορία της ελληνικής γλώσσας τον 19ο αιώνα: Εθνική ιδεολογία, γλωσσικό ζήτημα και γλωσσική επιστήμη», Συλλογικό *Ελληνικότητα και ετερότητα Πολιτισμικές διαμεσολαβήσεις και εθνικός χαρακτήρας στον 19ο αιώνα*, Β' τόμος, Πρακτικά Συμποσίου Επιμέλεια: Άννα Ταμπάκη – Ουρανία Πολυκανδριώτη, Εθνικόν και Καποδιστριακόν Πανεπιστήμιον Αθηνών, τμήμα Θεατρικών Σπουδών, Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών Ινστιτούτο Ιστορικών Ερευνών, Αθήνα 2016.

-Σωτηρόπουλος Δημήτριος Π., «Ίων Δραγούμης: Ένας λοξίας στο μεταίχμιο των καιρών», Γιάννης Α. Μάξης, *Ίων Δραγούμης. Ο ασυμβίβαστος*, μτφ Ανδρέας Παππάς, Αθήνα, Μεταίχμιο 2016.

-Ταγκόπουλος Δημήτρης, «Οι δημοτικιστάδες και σοσιαλιστάδες είμαστε αδέρφια», Παναγιώτης Νούτσος, *Η σοσιαλιστική σκέψη στην Ελλάδα από το 1875 ως το 1974, Τόμος Β', Ιδέες και κινήσεις για την οικονομική και πολιτική οργάνωση της εργατικής τάξης (1907-1925), Α' μέρος: Από το Κοινωνικόν μας ζήτημα στην ιδρυτική γενιά του ΣΕΚΕ*, Αθήνα, Εκδόσεις Γνώση 1991.

-Τζερμιάς Παύλος, «Συντηρητισμός, φιλελευθερισμός, σοσιαλισμός: Η ελληνική πραγματικότητα», *Συντηρητισμός, Φιλελευθερισμός, Σοσιαλισμός*, Αθήνα Βιβλιοπωλείον της «Εστίας» Ι.Δ. Κολλάρου & ΣΙΑΣ Α. Ε. 1992.

-Τσάκωνα Δημ., «Ο Ίων Δραγούμης ως εξαιρέσεις», στο περιοδικό *Ελληνική Δημιουργία*, «Ίων Δραγούμης Αφιέρωμα», έτος Ε', τόμος δέκατος, τεύχος 112, Αθήναι 1 Οκτωβρίου 1952, στην Αμερικανική Σχολή Κλασικών Σπουδών στην Αθήνα, Τμήμα Αρχείων, Αρχείο Ίωνος Δραγούμη, Φάκελος 63, Υποφάκελος 3.

-Τσαούσης Δημήτριος, «Ελληνισμός και Ελληνικότητα. Το πρόβλημα της νεοελληνικής ταυτότητας», στο Συλλογικό, *Ελληνισμός-ελληνικότητα. Ιδεολογικοί και βιωματικοί άξονες της νεοελληνικής κοινωνίας*, Αθήνα, Βιβλιοπωλείον της Εστίας Ι. Δ. Κολλάρου & ΣΙΑΣ Α.Ε. 1983.

-Τσουκαλάς Κ., «Παράδοση και Εκσυγχρονισμός. Μερικά γενικά ερωτήματα», στο Συλλογικό, *Ελληνισμός-ελληνικότητα. Ιδεολογικοί και βιωματικοί άξονες της νεοελληνικής κοινωνίας*, Αθήνα, Βιβλιοπωλείον της Εστίας Ι. Δ. Κολλάρου & ΣΙΑΣ Α.Ε. 1983.

-Τσίγκας Νώντας, «Το περιεχόμενο του άρθρου «πόλεμος»», Ίων Δραγούμης, *Τα «κρυμμένα» ημερολόγια. Οκτώβριος 1912-Αύγουστος 1913*, Αθήνα, Εκδόσεις Πατάκη 2021.

-Τρανός Α., «Ο εθνικιστής, ο Αντιπολιτευόμενος», Άπαντα Ίωνος Δραγούμη, *Μελέτες, αφιερώματα και άρθρα για τον Ίωνα, Α΄*, Αθήνα, Εκδόσεις Έκτωρ 2012.

-Φαλαγκάς Νίκος, «Η κριτική του ημερολογίου στην Ελλάδα: από την καταδίκη στη μίμηση» Συλλογικό *Ε΄ Ευρωπαϊκό Συνέδριο Νεοελληνικών Σπουδών της Ευρωπαϊκής Εταιρείας Νεοελληνικών Σπουδών Θεσσαλονίκη, 2-5 Οκτωβρίου 2014 Συνέχειες, ασυνέχειες, ρήξεις στον ελληνικό κόσμο (1204-2014): οικονομία, κοινωνία, ιστορία, λογοτεχνία, Τόμος Β*, Αθήνα, Ευρωπαϊκή Εταιρεία Νεοελληνικών Σπουδών (ΕΕΝΣ), 2015.

- Χ. «Η Καταστροφή», *Πολιτική Επιθεώρησης*, έτος Β΄, αριθ. 75, Αθήναι 3 Ιουνίου 1917, σελ. 714-716.

-Χατζηπατέρας Κ.Ν., «Ο Ίων Δραγούμης και η συνείδησις της εθνότητος. Το παράδειγμα ενός ηγέτου», στο περιοδικό *Ελληνισμός του Εξωτερικού*, έτος Α΄, τεύχος 8-9, Αθήνα-Αλεξάνδρεια-Latrobe (USA) Αύγουστος-Σεπτέμβριος 1948, στην Αμερικανική Σχολή Κλασικών Σπουδών στην Αθήνα, Τμήμα Αρχείων, Αρχείο Ίωνος Δραγούμη, Φάκελος 63, Υποφάκελος 5.

-Χρήστου Γιώτα, «Φουτουρισμός», στην ηλεκτρονική διεύθυνση <https://www.artycle.gr/theoria-istoria/150-futurismos.html>

-Ωρολογάς Πέτρος, «Η πολιτική δράση του Δραγούμη», στο περιοδικό *Νέα Εστία*, έτος ΙΕ΄, τόμος 29ος, τεύχος 342, Αθήναι 15 Μαρτίου 1941, στην Αμερικανική Σχολή

Κλασικών Σπουδών στην Αθήνα, Τμήμα Αρχείων, Αρχείο Ίωνος Δραγούμη,
Φάκελος 65, Υποφάκελος 5.